

2025
№4

ISSN 2181-6131

TAFAKKUR ZIYOSI

ILMIY-USLUBIY JURNAL

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy Attestatsiya komissiyasining filologiya, falsafa, tarix va pedagogika fanlari bo'yicha ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan. Jurnalning indeks raqami: 3535

JDFU TAHRIRIY
NASHRIYOT
BO'LIMI

Suratda Germaniyaning Baden-Vyurtemberg federal hududi, Stuttgart shahrida joylashgan yirik jamoat kutubxonasi va madaniy markaz.

2025 №4

TAFAKKUR ZIYOSI

ILMIY-USLUBIY JURNAL

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy Attestatsiya komissiyasining filologiya, falsafa, tarix va pedagogika fanlari bo'yicha ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan. Jurnalning index raqami: 3535

JDPU TAHRIRIY
NASHRIYOT
BO'LIMI

BOSH MUHARRIR

Maksudjan Yuldashev – pedagogika fanlari doktori, professor.

MUHARRIR O'RINBOSARI

G'ayrat Qodirov – pedagogika fanlari doktori, dotsent.

Farrux Aqchayev – tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent.

Anora Jabborova – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent.

Xaqberdi Xamzayev – texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent.

MAS'UL KOTIB

Xurshid Maxammadiyev – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent.

TARJIMONLAR:

Zubayda Jumayeva – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent (rus tili bo'yicha).

Eldar Hasanov – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent (rus tili bo'yicha).

Nargiza Bo'riyeva – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent (ingliz tili bo'yicha).

Dildora Baxriddinova – dotsent, (ingliz tili bo'yicha).

MUSAHHIHLAR

Feruza Jumayeva – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent.

Murodulla Jo'rayev – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori.

SAHIFALOVCHILAR

Sirojiddin Turg'unboyev

Zulayxo Shakarova

MUASSIS – Abdulla Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika universiteti.

Jurnal bir yilda 4 marta (har chorakda) chop etiladi.

Matnlarda foydalanilgan iqtibos va ma'lumotlar aniqligi uchun mualliflar mas'uldirlar.

Jurnaldan ma'lumot ko'chirib olinganda, manba qayd etilishi shart.

Manzil: 130100, Jizzax shahri, Sharof Rashidov ko'chasi, 4-uy.

Telefon: +998 72 226 02 93,
+998 93 298 22 12

Faks: +998 72 226 46 56

TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI

- **Anatoliy Sagdullayev**, tarix fanlari doktori, akademik
- **Komiljon Tojiboyev**, biologiya fanlari doktori, akademik
- **Andrey Zuyev**, Novosibirsk davlat universitetining Gumanitar instituti professori, tarix fanlari doktori (Rossiya)
- **Stiven Korbet**, Portsmud universiteti, tillar va amaliy tilshunoslik yo'nalishi professori (Buyuk Britaniya)
- **Seyko Wazake**, Chibu universiteti doktori (Yaponiya)
- **Donina Lyudmila**, Sankt-Peterburg davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi (Rossiya)
- **Jakelin Duglas**, Norwich tillar o'qitish instituti professori (Buyuk Britaniya)
- **Himmet Karadal**, Izzet Baysal universiteti professori (Turkiya)
- **Tuba Yilmaz**, Nejmiddin Erbakan universiteti professori (Turkiya)
- **Qozoqboy Yo'ldoshev**, pedagogika fanlari doktori, professor
- **Abdunazar Nurmonov**, pedagogika fanlari doktori, professor
- **Usmonjon Qosimov**, filologiya fanlari doktori, professor
- **Abdug'afur Mamatov**, filologiya fanlari doktori, professor
- **Umrzoq Jumanazarov**, filologiya fanlari doktori, professor
- **Faniya Axmedshina**, tarix fanlari doktori, professor
- **Shokir G'afforov**, tarix fanlari doktori, professor
- **Baxti Ochilova**, falsafa fanlari doktori, professor
- **Akbar Saitkasimov**, falsafa fanlari doktori, professor

- **Zuhra Yaxshiyeva**, kimyo fanlari doktori, professor
- **Marat Sultonov**, kimyo fanlari doktori, professor
- **Raximboy Yarmatov**, pedagogika fanlari doktori, dotsent
- **Rustam Abdurasulov**, psixologiya fanlari doktori, dotsent
- **Xudoybergan Mavlonov**, biologiya fanlari doktori, dotsent
- **Yulduz Karimova**, filologiya fanlari doktori, dotsent
- **Ilyos Islamov**, tarix fanlari doktori, dotsent
- **Mo'min Hoshimxonov**, falsafa, filologiya va pedagogika fanlari doktori
- **Hamid Meliyev**, pedagogika fanlari doktori, professor
- **Furqat Axmedov**, pedagogika fanlari nomzodi, professor
- **Oleg Kim**, filologiyafanlari nomzodi, dotsent
- **Muxtorqul Pardayev**, tarix fanlari nomzodi, dotsent
- **Botir To'xtamishov**, texnika fanlari nomzodi, dotsent
- **Rabbim Yusupov**, texnika fanlari nomzodi, dotsent
- **Abduvali Shamshiyev**, iqtisod fanlari nomzodi, dotsent
- **Qo'chqor Hakimov**, geografiya fanlari nomzodi, dotsent
- **Sarvar Nazarqosimov**, sotsiologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
- **Sherali Abduraimov**, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
- **Feruza Jumayeva**, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
- **Bobomurod Toshboyev**, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy Attestatsiya komissiyasining filologiya, falsafa, tarix va pedagogika fanlari bo'yicha ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnal Jizzax viloyati Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar boshqarmasidan 2020-yil 25-aprelda 06-042 raqam bilan qayta ro'yxatga olingan. Jurnalning xalqaro ISSN raqami: 2181-6131.

2025-yil 25-dekabr kuni bosmaxonaga topshirildi.
Qog'oz bichimi A4.
Buyurtma: _____
Nashr adadi: 100

JDPU TAHRIRIY
NASHRIYOT
BO'LIMI

MUNDARIJA

TAQVIM

Ona tilimiz istiqboli va badiiy soʻz sanʼati	11
Usmon Qosimov – professor, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Gulmira Abdullayeva – tayanch doktorant, Jizzax davlat pedagogika universiteti	

PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA VA INNOVATSION TA'LIM

Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish omillari	17
Sherzod Raxmanovich Urakov – p.f.d., dotsent, Kattaqorgʻon davlat pedagogika instituti rektori	
Gʻayrat Oʻroqboyevich Qodirov – p.f.d., dotsent, Jizzax davlat pedagogika universitetini barqaror rivojlantirish boʻyicha rektor maslahatchisi	
Sharq allomalari xalq oʻyinlari vositasida yoshlarning jismoniy tayyorgarligini oshirish.	24
Talʼat Saidovich Usmanxodjayev – p.f.d., professor, Oʻzbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti	
Xamidilla Abdullayevich Meliyev – p.f.n., professor, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Nuriddin Abdualimovich Chorshamiyev – p.f.b.f.d. (PhD), dotsent, Oʻzbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti	
Ta'lim sifatini boshqarishning xalqaro tajribasi	29
Sherali Abduraimov – p.f.f.d. (PhD), professor, Renessans ta'lim universiteti	
Sanoat va ta'lim hamkorligida kadrlar tayyorlashning tizim va mexanizmlari	33
Mirzoxid Axmadjanovich Tuxtabayev – dotsent, Namangan davlat texnika universiteti	
Integrativ yondashuv va kreativ fikrlash oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqlik	38
Feruza Meliyevna Sadriddinova – dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Multimedia yordamida ta'lim muassasalari faoliyatini baholash va sifat nazoratini amalga oshirish	43
Hurriyat Xurramovna Eshova – f.f.b.f.d. (PhD), Oʻzbekiston Milliy universiteti	
Aksiologik yondashuv asosida boʻlajak oʻqituvchilarda deontologik kompetentlikni rivojlantirish modeli	48
Abduvohid Abdulazizovich Boltayev – p.f.b.f.d., Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Umumta'lim maktablarida oʻquvchilarning tadqiqotchilik koʻnikmalarini rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslari	53
Eldor Utkir oʻgʻli Ochilov – biologiya boʻlimi boshligʻi, Maktabgacha va maktab taʼlimi vazirligi huzuridagi Respublika taʼlim markazi	
Boʻlajak oʻqituvchilarda metamedodik kompetentlikni rivojlantirishning innovatsion metod va shakllari	57
Orif Abduxalikovich Gʻaniyev – p.f.f.d. (PhD), Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Umumta'lim maktab oʻquvchilarida tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish masalalari	62
Sevara Gʻiyosiddinovna Xasanova – p.f.f.d. (PhD), Taʼlimni rivojlantirish Respublika ilmiy-metodik markazi	

Bo'lajak muhandislarning ishlab chiqarish-texnologik kompetentligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish.....	67
Mansur Erkinovich Qodirov – p.f.f.d. (PhD), Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Talabalarda affiliiativ motivatsiyani rivojlantirishda guruh hamkorlikning ahamiyati.....	71
Nilufar Omon qizi Omonova – p.f.f.d. (PhD), Termiz iqtisodiyot va servis universiteti	
Sport faoliyatida shaxsning o'ziga xos xususiyatlarini shakllanishida motivatsiyaning ta'siri.....	79
Otabek Tursunovich Bahromov – psixologiya f.f.d. (PhD), dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Социально-психологическая характеристика буллинга в поведении подростков.....	86
Раъно Усаровна Мунарова – старший преподаватель, Джизакский государственный педагогический университет	
Umumta'lim maktab o'quvchilarida o'yin imkoniyatlarini rivojlantirish	91
Alisher Yunusovich Bo'riboyev – katta o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti	

AMALIY FANLAR

O'quvchilar jismoniy madaniyat ta'limini milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida takomillashtirish zarurati	97
Furqat Ko'ldoshevich Axmedov – p.f.n., professor, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Boshlang'ich sinf o'quvchilariga milliy va umuminsoniy qadriyatlarni singdirishga oid o'quv me'yoriy-huquqiy va metodologik asoslari	101
Shodiyor O'rolovich Atamurodov – dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Zamonaviylik kontekstida me'morlarning kasbiy-grafik kompetentligi mazmuni: muammo va yechimlar	105
Kamoliddin Abduhakimovich Zoyirov – p.f.n., dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
12-14 yoshli voleybolchilarda texnik-taktik tayyorgarlik jarayonini takomillashtirishning ilmiy asoslari.....	109
Furqat Qo'ldoshevich Axmedov – p.f.n., professor, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Shoxsanam Xolmurod qizi Turapova – o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Bekzod Babakulov – o'qituvchi, O'zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali	
Erkin kurashchilarning texnik tayyorgarligini takomillashtirishda metabolik ta'minot va ovqatlanishning ilmiy asoslari.....	114
Nodir Azim o'g'li Xonto'rayev – mustaqil izlanuvchi, (PhD), Jizzax davlat pedagogika universiteti	
O'quvchilarni ma'naviy tarbiyalashda jismoniy madaniyat va sport tadbirlarining o'ziga xos xususiyatlari.....	120
Akmal Tugalboyevich Quvondiqov – o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti	

IJTIMOIIY FANLAR

Erkin fikrlash va liberal ta'limning falsafiy asoslari	126
Baxti Murodovna Ochilova – f.f.d., professor, Jizzax davlat pedagogika universiteti	

Oliy ta'lim muassasalari talabalarida ekologik madaniyatni rivojlantirishning ijtimoiy-huquqiy asoslari	140
Kalandar Abdullayevich Saparov – b.f.d., professor, O'zbekiston milliy pedagogika universiteti	
Gulshat Sultamuratovna Berdibayeva – assistent o'qituvchi, O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya sport universiteti Nukus filiali	
Развитие Темуроведения в период независимости: исследования, результаты	147
Зебо Рашидовна Яхшиева – д.ф.н. (DSc), Туронского университета, академик Академии наук Турон	
Манзура Бекмирзаевна Рустамова – магистр, Компьютерные системы и управления	
Intellectual salohiyatni o'rganish borasidagi yondashuvlar	153
Hakimbek Otaqulovich Yorqulov – s.f.n., dotsent, Toshkent kimyo-texnologiya instituti.	
Axborotlashgan jamiyatning ijtimoiy hayotni modernizatsiyalash va inson resurslarini rivojlantirish bilan dialektik aloqadorligi	160
Tolibjon Eshqobilovich Ergashev – f.f.b.f.d. (PhD), dotsent, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Boshqaruv samaradorligi agentligi Jizzax viloyati filiali bosh inspektori	
Shaxsga yo'naltirilgan davlat xizmati: sun'iy intellekt yordamida tezkor, adolatli va shaffof boshqaruv	165
Sarvar Inatillayevich Nazarqosimov – s.f.b.f.d. (PhD), dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Milliy xarakter va axloq uyg'unligining shaxs ma'naviyatiga ta'siri	169
Bobomurot Eshboyevich Toshboyev – f.f.b.f.d. (PhD), dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekistonda jamoat xavfsizligini ta'minlashda radioning o'rni	174
Mashhura Muhammadaminovna Temirova – t.f.b.f.d. (PhD), dotsent, Qo'qon davlat universiteti	
Sharqiy Turkistonda an'anaviy "Mashrab bazmlari"	179
Rasul Muxitdinovich Soatov – f.f.b.f.d. (PhD), dotsent v.b., Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Стабильность общества и ее значение в развитии общественных отношений	183
Абдурашид Базарбаевич Шарипов – Руководитель начальной допризывной подготовки политехникума №2, Шароф Рашидовского района Джизакской области	
Talabalarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasini rivojlantirishga oid nazariy yondashuvlar	187
Rustam Abdimanonovich Kosimov – o'quv-uslubiy boshqarmaning talabalar amaliyoti bo'limi boshlig'i, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Sayfiddin Boxarziy ta'limotida komil insonni tarbiyalash asoslari	191
Malika Fayzulloevna Norova – f.f.d. (PhD), Buxoro davlat universiteti	
Demokratik jamiyatda qonun ustuvorligi va huquqiy madaniyat	196
Zumrad Kasimova – katta o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Ta'lim turizmining inson kapitali rivojiga va mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga ta'siri	203
Azamat Juraboyevich Usmanov – katta o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti	

FILOLOGIYA FANLARI

Xalq maqollarida "Non" konseptining lingvomadaniy xususiyatlari va semantikasi	209
Umrzoq Abdurazzoqovich Jumanazarov – f.f.d., professor, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Mahliyo Norboy qizi Aripova – tayanch doktorant, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Karnon voqeasi yoxud Boburshoh shaxsiyatining olti qirrasi	215
Yulduz Akulovna Karimova – f.f.d. (DSc), dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
J.R.R.Tolkin asarlarida "Tabiat" konseptining faollashuvi	220
Nargiza Bo'riyeva – f.f.b.f.d. (PhD), dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Ingliz va o'zbek ertaklarida bo'rining yetakchi hamda raqib personaj sifatida tasvirlanishi	225
Tuxtamurod Olimovich Kuchkarov – f.f.d. (DSc), dotsent, O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Jizzax akademik litseyi	
Фразеология и грамматика: границы, пересечения, взаимодействие	232
Абдукарим Сулайманович Мусаев – д.ф.ф.н. (PhD), доцент, Джизакский государственный педагогический университет	
Tilshunos olim Ayyub G'ulomovning morfemikaga oid ilmiy qarashlari	236
Xanifaxon Shukurillayevna Xamdanova – dotsent, Jizzax politexnika instituti	
Eshqobil Shukur she'riyatida okkazonalizmlarning estetik vazifalari	240
Xayrulla Hamdamovich Ibragimov – f.f.f.d. (PhD), dotsent, O'zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali	
Jorj Gordon Bayronning "Kain" dramatik misteriyasida insoniyat taqdiri va isyonkorlik motivlari	243
Parda Qurbonov – dotsent, Turon universiteti	
Qashqadaryo shevalarining o'rganilishi	247
Anvarbek Xusinovich Turdialiyev – dotsent v.b., Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti	
Lazizjon Azamat o'g'li Tursunov – magistr, Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti	
Аббревиация как процесс языковой экономии в современном лексическом составе	251
Ирина Рафаиловна Авясова – д.ф по ф.н. (PhD), Джизакского государственного педагогического университета	
Александр Игоревич Шакирджанов – Подполковник преподаватель цикла института военной авиации университета безопасности и обороны РУ	
Alisher Navoiy she'riyatida badiiy detal ifodasi	257
Xolyigit Xolmurodov – f.f.b.f.d. (PhD), Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Qozoq bolalar folklorida ranglarning badiiy ifodasi	261
Hulkar Qahramonovna Aliqulova – f.f.f.d. (PhD), Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti	
Using modern educational technologies in teaching classical literature	266
G'ayrat Boyzoq o'g'li Israilov – PhD in Philological Sciences, Jizzakh State Pedagogical University	

The necessity of developing critical thinking in the process of teaching a foreign language: the case of Uzbekistan.	271
Gulruh Majidova – Senior Lecturer, Jizzakh State Pedagogical University	
Gulruiy Donisheva – teacher, Jizzakh State Pedagogical University	
Alisher Navoiy yaratgan soʻfiyona adabiyot yoxud tasavvufiy-gumanistik qarashlariga salaflar taʼsiri	274
Mohira Muradovna Ankabayeva – f.f.b.f.d. (PhD), Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Abdulla Oripov poeziyasida nur poetik obrazi	280
Nuriniso Raximovna Umarova – f.f.b.f.d. (PhD), Alfraganus University	

TABIY VA ANIQ FANLAR

Xlor mavzusini oʻqitishning didaktik asoslari, shakllantirish va ishlanmalarini yaratish usullari.	284
Marat Mirzayevich Sultonov – professor, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Ikrom Botirovich Egamberdiyev – katta oʻqituvchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Orif Nurmatovich Xolboyev – katta oʻqituvchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Shaxboz Marat oʻgʻli Mirzayev – oʻqituvchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Individual taʼlim trayektoriyasini joriy etishda raqamli platformalardan foydalanish	288
Rabbim Mixlievich Yusupov – t.f.n., dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Texnika oliy taʼlim muassasalarida axborot-taʼlim muhitida fizika fanidan konvergent maʼruza tashkil etish	291
Samar Sattor oʻgʻli Alikulov – dotsent, Jizzax politexnika instituti	
Geometry of Lobachevsky in problems.	297
Sayora Sayidakbarovna Kukiyeva – Associate Professor, Fergana State University	
Sunʼiy intellekt va kompyuter simulyatorlari integratsiyasining oʻqituvchi kasbiy mahoratini oshirishga taʼsiri.	302
Sarvar Musurmonovich Jumaboev – dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti,	
Sodiq Usmonov – dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Tabiiy radiatsiyaning hosil boʻlish manbalari	305
Anvar Razzaqovich Qurbonov – f-m.f.b. (PhD), Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Dinor Abdullayeva – magistr, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Sirkad tizimining fiziologik ahamiyati	310
Gulnoza Ablakulovna Abdirashidova – katta oʻqituvchi,	
Samarqand davlat tibbiyot universiteti	
Web loyihalash vositasida talabalarning mediakompetentligini shakllantirishning pedagogik-psixologik jihatlari	314
Akbar Oynabekovich Otabekov – katta oʻqituvchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Biologiya fanidan oʻquvchilarning mustaqil taʼlim faoliyatini samarali tashkil etishning innovatsion texnologiyalari	319
Sanobar Qadambaevna Jumaniyazova – oʻqituvchi, Toshkent	
Farmasevtika instituti qoshidagi akademik litsey	

YOSH TADQIQOTCHILAR

Amaliy mashg'ulotlarda talabalarning ijodkorlik kompetensiyasini rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlari	324
Islom Yetmishovich Azamatov – o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
The alienation and identity crisis in Franz Kafka's the metamorphosis	329
Sunnat Ravshan o'g'li Qosimov – EFL Teacher, Jizzakh State Pedagogical University	
Talabalarni jismoniy tarbiya va sportga jalb qilishda innovatsion texnologiyalar	333
Eldor Ziyat o'g'li Nurmatov – o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Zarafshon vohasi qoraqalpoqlari tarixining o'rganilishi haqida	342
Orif Abdig'apparov – o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
The concept of nature and ecological poetics in Uzbek and English poetry	349
Iroda Jumanovna Mamarasulova – teacher, Jizzakh State Pedagogical University	
Лингвокультурологический аспект в преподавании РКИ в узбекской аудитории	354
Зульфия Хусаиновна Агишева – преподаватель, Филиал Казанского (Приволжского) Федерального университета в г. Джизак	
Oliy ta'lim muassasalarini boshqarishda marketing strategiyalarining transformatsion roli	358
Uralbek Xurram o'g'li Buriyev – mustaqil izlanuvchi, Oreintal universiteti	
Pedagogical approaches to teaching argumentative writing in English at the high school level	365
Mohinur Muhiddin kizi Alisherova – PhD Student, Namangan State University	
Ekzistensializm va adabiyot: hayot mazmunini badiiy idrok etish	369
Tilovmurod Turdiali o'g'li Musurmonov – tadqiqotchi, Shahrisabz davlat pedagogika instituti	
Sobir O'nar ijodining estetik tamoyillari	374
Mahliyo Mamasharif qizi Quدراتova – tadqiqotchi, Guliston davlat pedagogika universiteti	
Milliy qadriyatlar asosida yoshlarni siyosiy ongini rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik imkoniyatlarini takomillashtirishning amaliy tizimi	380
Nodirbek Oybek o'g'li Murodov – tayanch doktorant, Tarbiya pedagogikasi milliy instituti	
O'qishdan tashqari faoliyatda tarix o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish omillari	386
Alisher Zayirovich Suvonkulov – mustaqil tadqiqotchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Pedagogik nizolarni bartaraf etishda innovatsion yondashuvlar	391
Nodira Valijonovna Anvarova – magistrant, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Ilmiy rahbar: Feruza Meliyevna Sadriddinova – dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
O'qish darslarida boshlang'ich sinf o'quvchilarining kommunikativ kompetentligini rivojlantirish	395
Sojida Akbar qizi Oynabekova – magistrant, Jizzax davlat pedagogika universiteti	

04

TAQVIM

ONA TILIMIZ ISTIQBOLI VA BADIY SO'Z SAN'ATI

Usmon Qosimov – professor, Jizzax davlat pedagogika universiteti
Gulmira Abdullayeva – tayanch doktorant,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilining davlat tili sifatida rivojlanishi, bu borada qabul qilingan qonun va qarorlarning amaliy ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, adabiyot namoyondalari – Navoiy, Bobur, Qodiriy, Qahhor va boshqalarning til me'yorlarini shakllantirishdagi o'rni misollar bilan ko'rsatiladi. Muallif adabiy tilning tozaligi, zamonaviy asarlarda me'yorlardan chekinish muammolari va yosh avlodda ona tiliga hurmatni kuchaytirish zarurligi tahlil qiladi.

Abstract. The article will highlight the development of Uzbek as a state language, the practical significance of the laws and decisions adopted in this regard. Also, the role of literary figures – Navoi, Babur, Kadiri, Qahhor and others in the formation of language norms is indicated by examples. The author analyzes the purity of the literary language, the problems of withdrawal from norms in modern works and the need to strengthen respect for the native language in the younger generation.

Аннотация. В статье освещается развитие узбекского языка как государственного, практическая значимость принятых в этом отношении законов и решений. Также на примерах показана роль литературных деятелей – Навои, Бабур, Кадыри, Кахара и других в формировании языковых норм. Автор анализирует проблемы чистоты литературного языка, отступления от норм в современных произведениях и необходимость усиления уважения к родному языку у подрастающего поколения.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, til siyosati, til rivoji, adabiy til me'yorlari, til madaniyati, ijodiy meros, nutq madaniyati.

Ключевые слова: узбекский язык, языковая политика, развитие языка, нормы литературного языка, культура языка, творческое наследие, культура речи.

Keywords: Uzbek language, language policy, language development, literary language norms, language culture, creative heritage, speech culture.

Har bir xalqning o'zligini namoyon etuvchi milliy va umuminsoniy qadriyatlari bo'ladi. Ana shunday bebaho milliy qadriyatlarimizdan biri – bu shubhasiz, davlat tili maqomiga ega bo'lgan qadimiy va boy o'zbek tilimizdir. Zeroki, til – tengsiz bir ne'mat, bebaho ma'naviy va intellektual boylik. Til – millatimiz qalbi, ma'naviyatimiz ko'zgusi. Tiriklik uchun toza havo bilan quyosh nuri va non-u suv qanchalik hayotiy zarurat bo'lsa, millatning yashashi va ravnaq topishini ham ona tilisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Binobarin, milliy til va uning ravnaqi yo'lida g'amxo'rlik qilish ham – bu bir guruh mutaxassislargagina tegishli bo'lgan ilmiy – amaliy tadbir yoki mavsumiy bir kampaniya emas. Muhtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, yoshlarimizni “ona tilimizga

mehr qo'yib uning beqiyos boyligi va imkoniyatlaridan bahramand bo'lishga o'rgatish ma'naviy-ma'rifiy tarbiyaning ajralmas bir qismidir. Bu dolzarb masala ijodkor ziyolilarimiz, ta'lim-tarbiya, madaniyat, yoshlar, mahalla, xotin-qizlar tashkilotlari, ommaviy axborot vositalari vakillari faoliyatida doimo markaziy o'rinda turishi, butun jamiyatimizda umummilliy harakatga aylanishi kerak”¹. Xalqimiz ong-u tafakkuri va ma'naviy taraqqiyotida yangi bir bosqichni boshlab bergan bu hayotbaxsh jarayon misolida hazrat Alisher Navoiyning “Tilga e'tibor – elga e'tibor” degan purhikmat satrlarining haqqoniy bir ifodasini ham ko'rish mumkin.

Donishmandlar tomonidan aytilgan ko'hna bir haqiqat bor: tog' cho'qqilarining yuksakligi

1 Davlat tilimizni yanada rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarori. – “Xalq so'zi”. – 21 oktabr, 2025-yil.

ularga olisdan qaralganda, yanada yaqqolroq ko'zga tashlanadi. Bu an'anaviy tashbehni o'zbek tilimizga Davlat tili maqomi berilganligi to'g'risidagi tarixiy Qonunga nisbatan ham qo'llash mumkin. Xususan, 2019-yil 21-oktabrda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni e'lon qilinishi jamiyat va xalqimiz ma'naviy hayotida, hech shubhasiz, ulkan voqea bo'ldi. Bu tarixiy qonun-farmonlarning jamiyatimiz va xalqimiz madaniyati va ruhiyati, yosh avlodlarning ma'naviy kamoloti va dunyoqarashi uchun nechog'lik katta ijtimoiy-siyosiy va tarbiyaviy-estetik ahamiyatga ega ekanligi yillar o'tgan sayin tobora ravshanroq ayon bo'lmoqda. Mustaqilligimiz tufayli, ayniqsa, so'nggi yillarda Yangi O'zbekistonimizda davlat tilimizni nufuzini oshirish bo'yicha istiqbolli chuqur islohotlar, ulkan o'zgarishlar amalga oshirilmoqda, ular katta samara bermoqda. Jumladan, O'zbek tilimiz umumxalq bayrami sifatida keng nishonlanayotgan ulug' ayyom kunlari 2025-yil 20-oktabrda Prezidentimiz tomonidan imzolangan "Davlat tilimizni yanada rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori ham g'oyat dolzarbligi, ezgu va umuminsoniy maqsadlarga qaratilgani bilan muhim tarixiy voqea bo'ldi. Haqiqatan ham, til millat, insoniyat tushunchalari jamiyat ma'naviy hayotining va har bir kishining bu olamdagi ijtimoiy mavqeini va uning tafakkur – salohiyati va insoniy kamolotini belgilovchi asosiy fazilatlar sanaladi.

Bu jihatdan buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiyning butun ijodi va ilmiy-adabiy faoliyatida milliy tilimiz va uning sofliги va rivoji masalasi hamisha asosiy o'rin egallaganligi eng yuksak namunadir. Navoiy haqiqiy millatparvar shoir va mutafakkir sifatida turkiy tilimizning nechog'lik boy, rang-barangligi va cheksiz imkoniyatlarini o'z ijodi va jo'shqin faoliyati bilan isbotlab,

uning xalqaro obro'sini jahon miqyosiga olib chiqdi. Navoiyning barcha asarlarida inson qalbi, botiniy va zohiriy dunyosi, tafakkur va kamolotida so'zning favqulodda yuksak mavqei, so'z mas'uliyati va ahamiyati xususida ham chuqur fikr-mulohazalar bildirilgan. Jumladan, Navoiy so'z haqidagi falsafiy mushohadalarini mashhur she'rlaridan birida poetik usulda shunday asoslaydi:

Insonni so'z ayladi judo hayvondin,

Bilkim, guhari sharifroq yo'q ondin²

Alisher Navoiyning so'z vasfidagi falsafiy-estetik qarashlari ham teranligi va hayotiyiligi bilan eng qadimiy yozma yodgorliklar va muqaddas kitoblar – "Avesto", "Qur'on" va hadislarga borib bog'lanishi ham ularning ildiz-manbalari qanchalik hayotiy va haqqoniyligiga dalil. Navoiyning so'z haqidagi bunday yuksak va teran qarashlarini badiiy adabiyotga, she'riyatga nisbatan bergan ta'riflari deb ham tushunish to'g'ri bo'ladi. Navoiyning beqiyos ijodiy merosi milliy yuksalish bosqichiga qadam qo'ygan vatanimizning porloq kelajagi yo'lida va xalqimiz ma'naviyatini boyitish va yosh avlodni vatanga sadoqat va milliy qadriyatlarimizga hurmat ruhida tarbiyalashda alohida ahamiyat kasb etadi. Yuksak umuminsoniy va islomiy ma'rifat bilan yo'g'rilgan bu hikmat Navoiy zamonasida ham, bugun ham barcha shoir – yozuvchilar va ilm-fazl ahli uchun o'ziga xos bir dasturilamal bo'la oladi. Bu jihatdan O'zbekiston Qahramoni, hassos shoirimiz Erkin Vohidovning quyidagi teran mushohadalarida ham Navoiy qarashlari bilan hamohanglik va mushtaraklik yaraqlab turadi: "Xoliqi olam odamzodga idrok va So'z aytish ne'matini berib, uni barcha xilqatlaridan ustun yaratdi. Olamni idrok qilgan inson so'zni idrok qiladi. So'zni idrok qilib, olamni yanada teranroq idrok qiladi. So'zning ildiziga yetgan kishi dunyoning tagiga yetgandek bahra topadi. Insoniyat tarixi so'zlar qismatida yashirilib yotar

2 Alisher Navoiy. Hikmatlar. Toshkent. 1989. 112 b.

ekan”³ Buyuk shoir va mutafakkirlardan biri Boburning “So‘zimni o‘qub, bilgaysen o‘zumni” degan mashhur satri zamirida ham inson shaxsi, ma’naviyati va ruhiyati uning so‘zida aks etishi hayotiy haqiqat sifatida e’tiborlidir. Shubhasiz, ushbu hikmatlarda tajassum topgan keng mazmun va g‘oyaviy-ruhiy yaqinlik, avvalo, bu ulug‘ mutafakkirlarning yuksak e’tiqodi va gumanistik dunyoqarashi bilan, ular ijodida insondek zoti sharifning asl mohiyati g‘oyat chuqur, orifona talqin etilganligi bilan izohlansa, to‘g‘ri bo‘ladi.

Ayniqsa, o‘zbek tilimiz davlat tili, millat ruhiyati sifatida yashar va uning ravnaqi yo‘lida barchamiz mas’ul ekanmiz, buyuk adiblarimizning ijodi va badiiy til saboqlari yanada chuqur ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan Navoiy va u zotga voris-izdosh bo‘lgan ulug‘ adiblarimiz asarlari jonli xalq tili boyliklari va rangdorligini adabiy tilga san’atkorona payvand qilib, har bir so‘z va iborani mahorat bilan qo‘llaganliklarini ko‘ramiz. Bunday xususiyatlar ko‘plab yetuk shoir va adiblarimiz, jumladan, asarlari, nutqi va so‘zlashuvida ham yaqqol sezilib turadi. Ya’ni qisqa, lo‘nda va tagma’noli xalqona iboralardan ham samarali foydalanilgani ham adiblarning mohir so‘z san’atkorligidan guvohlik beradi. Aslida, har bir iste’dodli san’atkorning novatorligi uning xalq tiliga, so‘zga ijodkorona munosabatida va uning yangi ma’no qirralarini kashf etishida ham namoyon bo‘ladi.

Hassos adiblarimizdan Xayriddin Sulton teran maqola-esselarida Navoiy va Bobur, Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhorlarning so‘z san’atkorligini ular ijodidan ibratomiz misolllar keltirib ularning xalq iboralarini nechog‘lik chuqur bilishi va mahorat bilan qo‘llashlarini faxr bilan ko‘rsatganligi yosh ijodkorlar uchun muhim saboq bo‘lib xizmat qiladi. Xayriddin Sulton hikoya va qissalarida til badiiy tafakkur, milliy ruh, xalqning milliy qadriyati va zamon ma’naviyatini ko‘rsatib beruvchi asosiy unsurlardan biridir.

Xususan, asarlarida uchraydigan, uning mahoratini, o‘zbek tili bilimdoni ekanligini yorqin misoli bo‘lmish so‘z qo‘llash mahorati ko‘pgina munaqqidlar maqtovigaga sazovor bo‘lgani ham buning yaqqol dalilidir. Qalbida istiqlol yolqini so‘nmagan, adabiyotimiz va tilimizning “sergak va jasur posboni” bo‘lgan adiblarimiz ham jonajon yurtimiz va xalqimizning farovon hayoti va yorqin kelajagini, betakror milliy madaniyatimiz va adabiyotimiz taraqqiyotini boy va go‘zal ona tilimizdan ayro tasavvur etolmasdi. O‘zbek tili va adabiyotimiz badiiyati va nafosatni qalban anglash, mustaqil fikrlash va ijodiy mushohadaga o‘rgatuvchi san’at darajasida tushunish yoshlarning komil inson bo‘lishida beqiyos ahamiyat kasb etishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan kelib chiqilsa, tilga munosabat masalasida bir holat jiddiy e’tibor talab yetadi.

Ba’zi taniqli tanqidchi-adabiyotshunoslarning maqola va tadqiqotlarida badiiy asar tili masalasiga yetarli e’tibor berilmasligi ham nomaqbul holatdir. Yetuk bir she’r, doston yo hikoya, qissa yo roman haqida taqriz yo salmoqli maqola yozsag-u, o‘sha badiiy asarning tili, uslubi va muallifning so‘z san’ati haqida deyarli fikr yuritmasak, shuni risoladagidek adabiy tahlil va tadqiq deb bo‘ladimi? Yana bir muammoga, ya’ni bugungi adabiy jarayondagi yangi asarlar tili bilan bog‘liq bir holatga e’tibor qaratishni istardik. Albatta, shakl va mazmun ifodasidagi poetik-modern izlanishlar va yangi asarlar yaratilishi quvonarli hol. Chunonchi, shunday ijodiy izlanishlarning bir namunasi bo‘lgan yosh yozuvchi Javlon Jovliyevning yaqinda nashr etilgan “Qo‘rqma” (2020) nomli romani muhim mavzuga bag‘ishlangan. Ammo ushbu asar tilida ham, bizningcha, adabiy tilimiz me’yorlaridan chekinish holatlari uchraydi. Misollar: “Eskidan qolgan bir kapkir qarg‘ish badaliga havo o‘tib turar edi tomog‘imdan qum sizgani kabi chanqagan sahroyi tanasiga” (6-b) “G‘alati edi, savollarim va o‘zim kabi betartib”....

3 Erkin Vohidov. So‘z latofati. – Toshkent: O‘zbekiston, 2014. – B. 23.

(9-b) Murakkab kechadigan adabiy jarayonda bunday ijodiy-uslubiy eksperiment-tajriba va badiiy-uslubiy izlanishlar bo'lib turishi tabiiy bir holdir. Ammo tilimizning ko'p yillik an'ana va me'yorlariga rioya etmaslik badiiy yoki uslubiy kashfiyot bo'lmasa kerak. Ibratli bir holat: ustoz adiblarning adabiyot va tanqidchilik yoxud yoshlar ma'naviyati va madaniyatiga bag'ishlangan bironta nutq yo maqolasi yo'qki, unda adabiy tilimizning beqiyos boyligi va imkoniyatlaridan faxrlanib yozmagan yoxud uning jiddiy muammolaridan tashvishlanib, muhim fikr aytmagan bo'lsin. Mana – Abdulla Qahhorning 60 yillar muqaddam hozirgi Jahon tillari universiteti talabalari bilan uchrashuvdagi nutqidan bir parcha: "Sizlar institutni bitirgandan keyin joylarga borib o'quvchilarga ingliz, nemis, fransuz, ispan tillarini o'rgatasizlar. Mening sizlarga aytadigan eng zarur gapim shuki, sizlar boradigan joylaringga chet tillar bilan birga birinchi navbatda o'z ona tilimiz – o'zbek tiliga cheksiz muhabbat tuyg'usini olib boringlar! O'zbek tili – g'oyat boy, nihoyat chiroyli, har qanday fikr va tuyg'uni ifodalashga qodir ekanini amalda ko'rsatinglar; qayerda va qanday sharoitda ishlamanglar, til madaniyatimizning mash'ali bo'linglar!" Bu so'zlar zamiridagi hayotiy ma'no, ezgu maqsad va tilak mustaqil O'zbekistonimizning kelajagi bo'lmish bugungi yoshlarimiz uchun hayotiy bir dasturilamal bo'lishi bilan birga, ayni vaqtda, ular millatimizning ma'naviy ehtiyoji va kamoloti bilan bog'liq ekanligini ham anglashga yordam beradi. Yangi qarorda ta'kidlanganidek, ona tilimizga mehr-e'tibor va qiziqishni orttirib, uning boyligi-fasohatini havas bilan o'rganishni bog'cha bolalaridan boshlash zarurligiga alohida ahamiyat berilgan. Ularning ham "Mening izohli lug'atcham" deya, so'z boyligini boyitishi, fikrlarini rivojlantirishiga erishmog'imiz eng muhim vazifalardan biri sanaladi.

Ya'ni necha avlodlardan avlodlarga o'tib, boyib va sayqallashib kelayotgan xalq tilining sofliigi va istiqboli haqida qayg'urish o'sha tilning to'laonli yashash huquqi uchun kurash bo'lishi bilan birga butun bir millat ma'naviyati, uning ma'riifati va madaniyati uchun kurashning ham uzviy bir qismi bo'lib hisoblanadi. Adabiyotimizning faxri bo'lgan Cho'lpon asrimiz boshlarida "Adabiyot yashasa – millat yashaydi", – deb bashorat qilgan edi⁴. Ezgu maqsad va g'oya bilan yo'g'rilgan bu hayotiy fikrni biroz o'zgartirib, "Ona tilimiz yashasa – millatimiz kamol topadi", deya davom ettirilsa ham, xato bo'lmas... Modomiki, xalq va millat mavjud ekan, uning tili ham o'sha xalq hayoti va turmush tarziga mos ravishda yashashi va rivojlanishi tabiiydir. Chunonchi, Oktyabr to'ntarishidan keyingi murakkab bir davrda o'zbek adabiy tilimizda ro'y bergan sifat o'zgarishlari, ayniqsa, tilimizning xalq hayoti va ruhiga tobora yaqinlashib, sodda va ravon bo'lib borganligini ko'ramiz. Bu tarixiy haqiqat taniqli adib Pirimqul Qodirovning 2006-yili chop etilgan "Til va el" kitobida ham ancha keng yoritilganligi ilmiy va adabiy jamoatchilik tomonidan e'tirof etildi...

Mustaqilligimiz sharofati bilan yaratilgan keng huquq va imkoniyatlar natijasida o'zbek tilining milliy o'ziga xosligi va uning tarixiy ildizlari chuqur va manbalari boy ekanligi yaqqolroq namoyon bo'lmoqda. Tilimizning asl boyliklarini ko'proq o'rganishimiz va qadrlashimiz, ularni o'z o'rnida oqilona qo'llashga intilishimiz to'g'ri va foydaliroq bo'lsa kerak. Ayniqsa, Navoiy, Bobur, Mashrab kabi mutafakkir-shoirlarimiz ijodi va Qodiriy, Cho'lpon, G'afur G'ulom, Oybek, Qahhor va Mirtemir singari ustoz adiblarimizning rang-barang tili va xalqchil, serjilo uslubini puxta o'rgangan ishimiz va ulardan so'z tanlash, qo'llash borasida ko'proq saboq olishimiz ma'naviyatimizni ham, nutq va tafakkurimizni ham behad boyitadi. Shuningdek, ular tilimiz boyliklari va imkoniyatlaridan foydalanishda ham

4 Cho'lpon. Adabiyot nadir. – Toshkent: Cho'lpon, 1994. – B. 22.

ijodkorona munosabatda bo'lganlari ibratlidir. E'tiborli jihati shundaki, ulug' adiblarimizning orzulari yangi O'zbekistonimizda bu sohada olib borilayotgan ulkan o'zgarishlar bilan hamohanglik kasb etadi. Keyingi paytlarda tilimiz barcha sohada, ya'ni ijtimoiy-siyosiy va huquqiy, iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy jabhalarda juda faol qo'llanilyapti. BMT va YuNESKOning jahon miqyosidagi eng nufuzli anjumanlarida va ko'plab mamlakatlar va yirik tashkilotlarning Xalqaro minbarlarda baralla yangrayapti. Xorijiy davlatlarda tilimizga bo'lgan qiziqish kundan kunga oshib bormoqda.

Ulug' adib va mutafakkirlar hamisha o'z milliy tilining ravnaqi va istiqboli uchun faol kurashganlar. Jumladan, Abdulla Qahhorning umri so'nggida yozgan fikrlari ham bu muammoning nechog'lik muhimligidan guvohlik berib turadi: "Adabiyot – bu til! Agar mendan "Siz uchun til badiiy ijodning boshqa muammolari orasida qanday o'rin tutadi?" – deb so'rashsa, men javob berishga qiynalaman. "Asosiy o'rinni", – deyishdan boshqa so'zim yo'q"⁵. Bu so'zlarda yozuvchi hamisha qat'iy amal qilgan ijodiy tamoyil, muqaddas e'tiqod va ishonch mujassam. Ko'rinadiki, ulug' adib va mutafakkirlar hamisha milliy tillari sofliги va ravnaqi uchun faol kurashib kelganlar va bu bilan ham o'zlarining vatanparvarlik burchlarini ado etganlar.

5 Abdulla Qahhor. Yoshlar bilan suhbat. – T.: Yosh gvardiya, 1968. – B. 84.

PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA VA INNOVATSION TA'LIM

OLIV TA'LIM MUASSASALARIDA TA'LIM SIFATINI OSHIRISH OMILLARI

Sherzod Raxmanovich Urakov – p.f.d., dotsent, Kattaqorg'on davlat pedagogika instituti rektori
G'ayrat O'roqboyevich Qodirov – p.f.d., dotsent, Jizzax davlat pedagogika universitetini barqaror rivojlantirish bo'yicha rektor maslahatchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada respublikamiz oliy ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar, oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish hamda raqobatbardosh kadrlar tayyorlash bo'yicha qo'yilgan vazifalar tahlil qilingan. Ta'lim sifati tushunchasining talqini asosida oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirishning omillari aniqlangan, shuningdek, rivojlangan davlatlardagi oliy ta'lim muassasalarining tajribalari tahlil qilinib, oliy ta'lim tizimini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari ochib berilgan.

Аннотация. В данной статье анализируются реформы, реализуемые в системе высшего образования нашей республики, поставленные задачи по повышению качества образования в высших учебных заведениях и подготовке конкурентоспособных кадров. На основе трактовки понятия качества образования определяются факторы повышения качества образования в высших учебных заведениях, анализируется опыт высших учебных заведений развитых стран, выявляются приоритетные направления развития системы высшего образования.

Abstract. This article analyzes the reforms being implemented in the higher education system of our republic, the tasks set to improve the quality of education in higher education institutions and train competitive personnel. Based on the interpretation of the concept of quality of education, the factors of improving the quality of education in higher education institutions are identified, the experience of higher education institutions in developed countries is analyzed, and priority areas for the development of the higher education system are revealed.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim muassasalari, ta'lim sifati, professor-o'qituvchilar faoliyati, pedagogik mexanizmlar, kognitiv yondashuv, faoliyatli yondashuv, boshqaruv samaradorligi, talabalarining qoniqish darajasi, ta'lim islohotlari, innovatsion ta'lim texnologiyalari.

Ключевые слова: высшие учебные заведения, качество образования, профессорско-преподавательская деятельность, педагогические механизмы, познавательный подход, деятельностный подход, эффективность управления, уровень удовлетворенности учащихся, образовательная реформа, инновационные образовательные технологии.

Keywords: higher education institutions, quality of Education, Activity of professors, pedagogical mechanisms, cognitive approach, active approach, management efficiency, student satisfaction level, educational reform, innovative educational technologies.

Hozirgi davrda oliy ta'lim muassasalari ijtimoiy maqomi o'zgarayotganligi munosabati bilan professor-o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik faoliyati mazmunini takomillashtirish, ta'lim sifatini oshirishning pedagogik mexanizmlarini ishlab chiqish zaruratini oshirmoqda. Shuning uchun oliy ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilarining kasbiy faoliyati samaradorligini oshirish, oliy ta'limda talabaning ehtiyoji va ta'lim muhitidan qoniqish ko'rsatkichlariga ustuvorlik berishga yo'naltirilgan, komponentlarga asoslangan yondashuvni takomillashtirish dolzarb pedagogik muammolardan biridir.

Ta'lim sifati masalasi hozirgi kunda mamlakatimizning "Inson qadri uchun" degan ustuvor tamoyilga asoslangan strategiyasida ham muhim siyosiy komponentlar qatoriga kiritilgan. Prezident Sh.Mirziyoyev "inson qadri" tushunchasini izohlar ekan, "Inson qadri deganda, biz har bir fuqaro uchun munosib turmush sharoiti va zamonaviy infratuzilma tashkil etishni, malakali tibbiy xizmat ko'rsatish, sifatli ta'lim, ijtimoiy himoya tizimi, sog'lom ekologik muhit yaratib berishni tushunamiz", deb ta'kidlaydi¹.

¹ Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohotlar yo'lini qat'iy davom ettiramiz // "Xalq so'zi" gazetasi, 2021-yil 7-noyabr, №238 (8018).

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-iyundagi PQ-3775-son "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qaroriga mufoviq, keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirishning omillari va yo'nalishlari qatorida professor-o'qituvchilar faoliyatini baholash tizimini ta'lim sifati indikatorlariga ustuvorlik berish asosida takomillashtirish masalalari ham e'tirof etilmoqda².

Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirishga, respublikada amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar, ijtimoiy va iqtisodiy sohalardagi yangilanishlarda ushbu muassasalarning faol ishtirokini ta'minlashga to'siq bo'layotgan bir qator muammolar saqlanib qolmoqda, xususan:

- birinchidan, oliy ta'lim tizimida o'qitishni tashkil etish jarayoni, ta'lim olayotgan talabalar bilimini baholash tizimi bugungi kun talablariga javob bermayapti;

- ikkinchidan, professor-o'qituvchilarning faoliyatini, bilimini va pedagogik ko'nikmasini baholashning zamonaviy tizimi mavjud emasligi ta'lim sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda;

- uchinchidan, oliy ta'lim muassasalariga kirish test savollari abituriyentning mantiqiy fikrlash qobiliyatini aniqlash imkonini bermayotganligi iqtidorli yoshlarni oliy ta'lim muassasalariga qabul qilishda muammolar keltirib chiqarmoqda;

- to'rtinchidan, oliy ta'lim muassasalaridagi ta'lim jarayoni ustidan samarali jamoatchilik nazoratining o'rnatilmaganligi ushbu sohada ko'plab muammolarning, eng avvalo, korrupsiya

holatlarining saqlanib qolishiga sabab bo'lmoqda;

- beshinchidan, oliy ta'lim muassasalarining mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli va tizimli o'zgarishlardagi ishtiroki hamda tashabbuskorligi sezilmayapti, ularning ushbu yo'nalishdagi faoliyati hanuzgacha qoniqarsiz bo'lib qolmoqda;

- oltinchidan, respublikamizda olib borilayotgan tub islohotlarning mazmuni va mohiyatini ommaviy axborot vositalari orqali xalqimizga, keng jamoatchilikka tushuntirishda oliy ta'lim muassasalarining faol ishtiroki yo'lga qo'yilmagan;

- yettinchidan, oliy ta'lim muassasalari innovatsion va texnologik g'oyalar bilan fikr almashadigan muloqot markazlariga aylanmagan, tegishli sohalarda mavjud muammo va kamchiliklarni tizimli o'rganish, tahlil qilish va ularning yechimi bo'yicha taklif kiritish borasida professor-o'qituvchilar, yosh olimlar va talabalarining tashabbus ko'rsatishlari uchun zarur shart-sharoitlar yaratilmaganligi alohida ta'kidlangan.

Ta'lim berish va tarbiyalash jarayonlariga qo'yilgan talablar, ta'lim sifatini ta'minlash muammolari turli xil tarixiy davrlarda davr talablari va jamiyat munosabati darajasiga qarab o'zgarib kelgan, biroq ta'limning takomillashuvi yo'llari haqidagi savollar dolzarbligicha qolib kelgan.

Ta'lim sifatini oshirish muammolarining muhim jihatlaridan biri uning protsessual va boshqaruv jihati hisoblanadi. Shu o'rinda aytish joizki, boshqaruv yo'nalishlari va yondashuvlarini hisobga olmasdan ularni to'liq va obyektiv tahlil qilish mumkin emas.

Boshqaruv nazariyasi va amaliyoti rivojlanishini ko'rib chiqishda boshqaruv

2 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-iyundagi "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3775-sonli Qarori. <https://lex.uz/docs/3765586>

muammolari ta'lim sifatini ta'minlash omillariga aylanganligining bir nechta tarixiy davrlarini ajratib ko'rsatish mumkin.

Tahlillarga ko'ra, jamiyatning, shuningdek, ta'lim tizimining taraqqiyoti boshqaruv qarorlarining samaradorligiga bog'liq. Ta'kidlash lozimki, ta'lim sifati, oqilona boshqaruv va jamiyat taraqqiyoti bir-biri bilan uzviy bog'liqdir, ya'ni ta'lim sifatining ta'minlanishi zamonaviy fikrlovchi, raqobatbardosh, bilimli va malakali kadrlarning yetishib chiqishiga zamin yaratadi. Bu darajadagi kadrlarning faoliyati samarali boshqaruv qarorlarini ta'minlaydi va o'z navbatida jamiyatning taraqqiyotiga erishiladi.

Psixologiya fanida ta'lim nazariyasining turlarini belgilaydigan yo'nalishlar ajratib ko'rsatilgan: bixevioristik, kognitiv va faoliyatli.

Ta'limning bixevioristik nazariyalari (A.Gasri, B.Skinner, E.Tollen, J.Uotson, K.Xall va boshqalar) o'quv jarayonini tahlil qilishda faqat ta'lim oluvchiga ta'sir etuvchi omillar (rag'batlantiruvchilarni) va bu ta'sirlarga bo'ladigan javob reaksiyalariga e'tibor qaratadi. Mazkur nazariyaga binoan ta'sir ko'rsatuvchi stimul qanchalik yuqori bo'lsa, reaksiya ham shunga yarasha kuchli bo'ladi. Ta'lim sifati ta'lim oluvchining ehtiyoji, motivatsiyasiga uzviy bog'liqdir. Shu nuqtayi nazardan ta'lim oluvchining ta'lim olishga nisbatan motivatsiyasini shakllantirishga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni aniqlash orqali ta'lim sifatini oshirishning pedagogik mexanizmlari ishlab chiqilishi lozim.

O'rganishning kognitiv nazariyalari (J.Bruner va boshqalar) ikki guruhga bo'linadi. Birinchi guruh o'rganishni axborot jarayonining bir turi sifatida qaraydigan nazariyalardan iborat. Ikkinchisi – asosiy aqliy funksiyalar yordamida o'rganish jarayonini tavsiflovchi nazariyalar:

idrok, xotira, tafakkur, fikrlash va boshqalar. Shu bilan birgalikda kognitiv nazariyalarning asosini kognitiv yondashuv va kognitiv strategiyalar tashkil etadi.

Kognitiv yondashuv – kognitiv psixologiya yo'riqlariga asoslanish, o'qitish jarayonida onglilik tamoyiliga tayanish, muayyan o'quv guruhi uchun xos bo'lgan turli xil kognitiv stillarni hisobga olish hamda shu jarayonda qo'llaniladigan o'quv strategiyalarining to'g'ri tanlanishini nazarda tutadi³. Kognitiv strategiyalar kognitiv jarayonlarni boshqarish uchun zaruriy ko'nikma bo'lganligi sababli ularni to'g'ri tanlash ta'lim oluvchilarning axborotlarni o'z kognitiv tuzilmalariga mos ravishda qabul qilishlarini inobatga olish asosida ta'lim maqsadlariga erishishida muhim ahamiyat kasb etadi. Kognitiv strategiyalarning⁴ bir necha turlari mavjud: bilimlarni o'zlashtirish strategiyasi; eslab qolish strategiyasi; o'z-o'zini nazorat qilish strategiyasi va b. Demak, kognitiv yondashuv ta'lim oluvchini o'qitish obyektidan jarayonning faol ishtirokchisiga, ya'ni subyektiga aylantirishni ifodalaydi. Bu nazariya asosida pedagogik jarayon markaziga ta'lim oluvchi shaxsi qo'yilib, ularning individual-psixologik xususiyatlari, motivlari hamda ta'lim iste'molchisi sifatidagi munosabatiga asoslangan mexanizmlar va yondashuvlarni aniqlashni taqozo etadi.

Ta'limning faoliyatli yondashuv nazariyasi ta'limning tarbiyalovchi xususiyatiga ustuvor ahamiyat qaratuvchi hamda shaxsning faol tabiatiga asoslanadigan pedagogik antropologiyaga asoslanadi. Ushbu yondashuv faoliyatning shakllantiruvchi va rivojlantiruvchi imkoniyatlari haqidagi g'oyalarni, shuningdek, talabani faoliyatga yo'naltiruvchi ta'limni modellash tirish g'oyasini ilgari suradi.

3 Блинова Т.Л., Подчиненов И.Е. Когнитивно-информационная парадигма обучения // Педагогическое образование в России, 2018. – № 8. – С. 49-54.; 51-6.

4 Горкальцева Е.Н. Когнитивность в современном образовании // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2012. – Т. 14 – № 2 (5). – С. 1134-1137; 1136-6.

Faoliyatli yondashuv, birinchidan, pedagogik jarayonlarni faoliyatning barcha asosiy tarkibiy qismlarini (uning maqsadlari, motivlari, harakatlari, erishilgan natijalarni tahlil qilish) yaxlit ko'rib chiqish mantig'ida o'rganishni talab qiladi; ikkinchidan, nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarni o'z vaqtida uzluksiz uzviy bog'liqlikda o'qitishni ko'rib chiqish imkonini beradi; uchinchidan, o'qituvchi va ta'lim oluvchilar faoliyatining maqsadlari, vositalari va natijasini, ularning o'zaro ta'siri va o'zaro bog'liqligini ochib berishga yordam beradi (L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev, S.L.Rubinshteyn va boshqalar).

Ta'lim islohotlari bo'yicha ilg'or tajribalarni o'rganish, sohaga oid tadqiqotlarning tahlili quyidagi mulohazalarni shakllantirishga imkon beradi: mustaqillikning dastlabki yillarida amaliyotga joriy etilgan kadrlarni tayyorlash milliy modeli ta'limga bo'lgan munosabatlarni, islohotlarning maqsadli o'rnatilganligini tarixiy va ilmiy jihatdan to'g'ri belgiladi. Ta'lim tavsifnomasini kadrlar tayyorlash bo'yicha "Milliy dastur"ning asosiy tarkibiy qismlari hisoblangan shaxs, davlat va jamiyat, uzluksiz ta'lim, ilm va ishlab chiqarish komponentlarining o'zaro bog'langan pozitsiyalarida ko'rib chiqish qabul qilingan. Bu komponentlarning aloqadorligini aniq belgilash nafaqat ta'lim natijasini belgilashga, balki, eng muhimi, ta'lim sifatini rivojlantirish va boshqarish bo'yicha strategik maqsadli ko'rsatmalarni shakllantirishga imkon bergan. Lekin, shuni alohida ta'kidlash joizki, mazkur komponentlarning integrativ faoliyat ko'rsatishiga to'sqinlik qiluvchi ma'lum bir omillar, jumladan ta'limni markazlashgan boshqarish tamoyillarining amal qilinishi, oliy ta'lim muassasalarida ta'lim natijasi emas balki, qancha talaba qabul qilinsa, shuncha mutaxassis tayyorlash asosiy planga qo'yilishi ta'lim sifati masalasini e'tibordan chetda qoldirdi. Bundan tashqari barcha hududlardagi OTMLar uchun namunaviy me'yoriy hujjatlar (DTS, malaka talablari, o'quv reja, fan dasturi) amal qilinishi

ham ta'lim sifatini ta'minlash bo'yicha strategik rejalarni amalga oshirilishiga o'ziga xos cheklov qo'yib berdi.

2022–2026–yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi bilan Davlat oliy ta'lim muassasalariga akademik va moliyaviy mustaqillik berish, shu jumladan ular tomonidan mehnatga haq to'lash, xodimlar soni, to'lov-kontrakt miqdori va ta'lim shaklini mustaqil belgilash amaliyotini yo'lga qo'yilishi yuqorida ta'kidlangan cheklovlarni bartaraf etishda muhim qadam bo'ldi. Jumladan, so'nggi yillarda talaba yoshlarda zamonaviy bilim va ko'nikmalarni shakllantirish, ta'lim tizimlari hamda ilm-fan sohasi o'rtasida yaqin hamkorlik va integratsiyani, ta'limning uzviyligi va uzluksizligini ta'minlash borasida tizimli ishlarni bunga misol qilish mumkin.

Shu bilan birga, milliy ta'lim-tarbiya tizimining amaldagi holati uni zamon talablari asosida modernizatsiya qilish, yoshlarni yuksak bilim-ma'rifat egalari, jismoniy va ma'naviy sog'lom insonlar etib tarbiyalash, ta'lim muassasalarining rahbar va pedagog xodimlari nufuzini oshirish, ularning samarali faoliyat yuritishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratish bo'yicha izchil chora-tadbirlarni amalga oshirishni talab etmoqda.

Oliy ta'lim muassasasi maktabdan birinchi navbatda o'zining fundamental xarakterga egaligi bilan farq qiladi. Ya'ni, o'qitish metodikasi, talabalar bilimni baholash va talabalarning o'zlari uchun butunlay o'zgacha faoliyat tarzi bilan farqlanadi.

Bugungi kundagi asosiy muammo – reytingi yuqori bo'lgan OTMLar bitiruvchilari uchun alohida moliyaviy status imkoniyati ham mavjud emas. Chunki milliy reytinglarimizda bitiruvchilarning ish joylaridagi lavozimi, olayotgan ish haqi miqdori inobatga olinmagan, bunda asosan ish beruvchilardan olingan so'rovnoma natijalari ko'rsatkich sifatida kiritilgan. Shuningdek, OTMLarning milliy reytingini belgilashda

talabalarining qoniqish ko'rsatkichlari va OTMga sadoqatlilik mezonlari ko'zda tutilmagan. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, dunyoning rivojlangan davlatlaridagi xalqaro reytinglarda nufuzli o'rinlarda turuvchi OTMlar uchun talabalarining OTM ta'lim muhitidan qoniqishi hamda OTMga sadoqati ko'rsatkichlari asosiy mezon sifatida e'tirof etiladi.

Shu o'rinda tadqiqotimiz uchun asosiy kategoriya hisoblangan ta'lim sifati tushunchasining mazmun mohiyati va tadqiqot ishlaridagi talqiniga e'tibor qaratamiz.

Sifat (falsafada) – obyektning muhim belgilarini ifodalaydigan falsafiy tushuncha. Sifat obyekt tarkibiy qismlarining o'zaro turg'un munosabatlarini eks ettiradi, bu munosabatlar bir obyektning ikkinchi obyektidan ajratib turadigan o'ziga xos tomonlarini anglatadi⁵.

Shu bilan birgalikda ta'lim mohiyati – bilim berish, malaka va ko'nikmalar hosil qilish jarayoni, kishini hayotga va mehnatga tayyorlash vositasi, shuningdek, ta'lim mohiyat-e'tibori bilan dars berish jarayonini, pedagog faoliyatini, umuman ta'lim oluvchining bilish, o'rganish faoliyatiga rahbarlik qilishni hamda o'qish jarayonini, ya'ni ta'lim oluvchi faoliyatini bildiradi⁶.

Ta'lim sifati mohiyatan keng tushuncha. Ba'zilar ta'lim sifati deganda talabalar o'zlashtirishining foiz qiymatiga asoslangan kategoriyani tushunishadi; ayrim tadqiqotchilar ta'lim sifatini shaxsning rivojlanish darajasiga tenglashtirishadi; uchinchi toifadagilar ta'lim sifati mazmunida oliy ta'lim muassasasi bitiruvchilarining ijtimoiy hayotga tayyorlik darajasini tushunishadi; to'rtinchi toifadagilar ta'lim sifatini talabalarni o'qitayotgan ilmiy daraja va unvonga ega professor-o'qituvchilar ulushining darajasi bilan izohlashadi (1-rasm).

1-rasm. Ta'lim sifati tushunchasi

Belgilash joizki, ta'lim sifatini nazorat qilishning muammosi, bevosita, har qanday ta'lim milliy dasturining muhim qismi hisoblanadi, biroq uni ta'lim sifatini boshqarishning umumiy muammolaridan tashqarida ajratilgan holda ko'rib chiqish mumkin emas. Shu sababdan boshqaruvning mahalliy nazariyasi va amaliyotida ishlab chiqilgan turli xil boshqaruv yondashuvlarini tahlil qilish zarur.

Yuqorida sanab o'tilgan izlanishlarda talaba va o'quvchilarning o'rganish faolligi shakllanishining amaliyoti tahlil qilingan; ta'limning shakli va usullari mohiyatining takomillashishiga ta'sir ko'rsatadigan obyektiv va subyektiv omillarni aniqlashga, ta'lim jarayonini maqbullashtiradigan turli xil usullar orqari ta'lim samaradorligini oshirishning ilmiy asoslarini aniqlashga harakat qilingan.

Umuman olganda, hozirgi olimlar sifatni turli xil jihatlarida, xususan, predmetning ahamiyatli xususiyatlarining funksional birligi, o'zaro ta'sir qonunlari bilan organik jihatdan o'zaro bog'langan ko'pgina xususiyatlar bilan aloqadorlikda, aniq tuzilmaga ega bo'lgan tizim singari predmetning butun ifodasi sifatida talqin etishadi.

5 O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 7-jild. Tahrir hay'ati: A.Abduvohitov, A.Azizxo'jayev, M.Aminov, T.Daminov va b. T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, 2004. – 704 b.

6 O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 8-jild. Tahrir hay'ati: A.Abduvohitov, A.Azizxo'jayev, M.Aminov, T.Daminov va b. T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, 2004. – 704 b.

Ta'lim kontekstida sifatni nisbiy tushuncha doirasida ko'rish maqsadga muvofiq hisoblanadi. U nisbiy tushuncha sifatida ikki jihatga ega: 1) standart yoki tasniflashga mos kelishi; 2) iste'molchi talablariga mos kelishi. Bizning nazarimizda, eng maqbuli, ushbu ikki jihatni uyg'unlashtirishdir.

"Ta'lim sifati" tushunchasini talqin qilganda, ta'lim fenomeni tushunchasining ko'p aspektli tushuncha sifatida ma'lum murakkablikka ega ekanligiga duch kelamiz. Agar ta'lim tushunchasini ta'riflashda uning belgilari (xususiyatlari) orqali ko'rib chiqsak, unda bu majmuaviy belgilarning har birini ikkinchi belgilari majmuasi orqali ta'riflash, keyin uchinchi tartibda va h.k., ularni zarur bo'lgan darajagacha yetkazgan holda davom ettirish kerak bo'ladi.

Hozirgi ilmiy tadqiqotlarda ta'lim sifati va insonning rivojlanishi integral tavsifnoma sifatida, inson omili, ta'lim tizimi, umuman, jamiyat faolligining muhim maqsadi va qadriyati sifatida ko'riladi.

Izlanishlarimizda ta'lim sifati tushunchasining quyidagi ta'rifini keltirdik: ta'lim sifati – bu ijtimoiy kategoriya bo'lib, u jamiyatda ta'lim jarayonining holati va natijaviyligini aniqlab, shaxsning fuqarolik, ijtimoiy va kasbiy kompetentligi rivojlanishi va shakllanishida jamiyatning (turli xil ijtimoiy guruhlarining) talablari va kutilgan natijalarga mos kelishini belgilaydi.

Ta'lim sifatini ta'minlash to'g'risida so'z borganda dastlab unga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, shuningdek ta'lim jarayoni samaradorligini ta'minlashning pedagogik-psixologik qonuniyatlarini aniqlash muhim hisoblanadi.

Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni aniqlashda rivojlangan

davlatlar tajribasiga tayandik. Bunda asosan, professor-o'qituvchilar faoliyatining sifati va talabalarning qoniqishi kabi akademik ko'rsatkichlarga murojaat qilindi. Jumladan, Germaniyada ta'lim sifatini belgilovchi indikatorlar qatorida quyidagilar inobatga olinadi:

1) Talabalarni o'qishga qabul qilish va bitiruv ko'rsatkichlari. Bunda talabalikka qabul qilingan talabalar soni va ularning bitiruv ko'rsatkichlari tahliliga asoslanadi.

2) Dars sifati va talabalarning qoniqishi. Bunda talabalarning fikr-mulohazalari, talabalar bilimni baholashdagi haqqoniylik, professor-o'qituvchilarning pedagogik bilim va madaniyati hamda yaratilgan sharoitlar kabi omillar asosida o'qitish sifatidan qoniqish darajasini aniqlovchi testlar o'tkaziladi.

Fransiyada ta'lim sifatini ko'rsatuvchi quyidagi indikatorlar joriy qilingan:

1) Talabalarning qoniqishini aniqlash so'rovnomasi natijalari. Bunda talabalarning dars sifati, o'qitish usullari, infratuzilma va talaba tashabbuslarining qo'llab-quvvatlanishiga nisbatan fikrlari baholanadi.

2) O'qitish samaradorligi. Bunda talabalarning bitiruv ko'rsatkichlari, o'rtacha baholari va muassasani tashlab ketish kabi akademik indikatorlar monitoring qilinadi.

3) Infratuzilma va resurslar. Bunda samarali o'qitish uchun zarur bo'lgan infratuzilma, kutubxona, laboratoriya va boshqa resurslarning mavjudligi va sifati baholanadi.

Shuningdek, Buyuk Britaniya, AQSh, Avstraliya kabi davlatlardagi OTMlarda ham ta'lim sifatiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar sifatida professor-o'qituvchilarning faoliyati, talabalarning ta'lim muhitidan qoniqishi va zaruriy infratuzilmaning mavjudligi ustuvor indikatorlar sifatida qayd etilgan.

7 Маматқулов С. Таълим сифатини мониторинг қилиш бўйича хорижий тажриба// Ўзбекистонда олий таълим. Илмий, ўқув-услубий ва таҳлилий журнал. 2023.№3, ISSN 2181-3051. – Б. 39-49

Bizningcha, ta'lim sifatining kafolati, eng avvalo, ta'lim jarayoni subyektlari hisoblangan ta'lim oluvchi shaxsining ehtiyoji va maqsadi, ta'lim beruvchi professor-o'qituvchining kasbiy faoliyati, shuningdek, ota-onalarning munosabat xarakteriga uzviy bog'liqdir.

Hozirgi davr o'quv mashg'ulotlari ta'lim oluvchilarning mustaqil va erkin fikrlashga yo'naltiradigan o'qitish texnologiyalari va interfaol usullarini joriy etish asosida tashkil etish, asosiy e'tiborni ularning mustaqil ta'lim olishi bilan bog'liq mexanizmlarni amalga oshirishga qaratishni taqozo etmoqda. Ta'lim sifatini oshirish, fan va texnologiyaning eng so'ngi yutuqlarini amaliyotga joriy etish asosida ijodkor, kasb-hunarli, kreativ va mustaqil fikr yurita oladigan, tashabbuskor va tadbirkor, mas'uliyatli yoshlarni tayyorlash kabi muhim vazifalarni amalga oshirish nazarda tutiladi. Bu o'z navbatida ta'lim jarayonida zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanishni taqozo etadi. Ularni qo'llash, avvalo, pedagogik munosabatlarni insonparvarlashtirilishini talab qiladi. Busiz har qanday texnologiya kutilgan natijani bermaydi.

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun oliy ta'lim tizimida professor-o'qituvchilarni kasbiy faoliyatini baholashning muhim bosqichi oliy ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan barqaror rivojlantirish uchun yuqori malakali kadrlar tayyorlash sifatini oshirish, inson kapitalini mehnat bozori talablari asosida rivojlantirish zarur.

Uzoq istiqboldagi maqsadli vazifalardan kelib chiqib, oliy ta'lim tizimini rivojlantirish quyidagi ustuvor yo'nalishlar asosida amalga oshiriladi:

- oliy ta'lim qamrovini kengaytirish, oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirish;
- ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalar va zamonaviy usullarni joriy etish;
- oliy ta'lim muassasalarida ilmiy-tadqiqot

ishlari natijadorligini oshirish, yoshlarni ilmiy faoliyatga keng jalb etish, ilm-fanning innovatsion infratuzilmasini shakllantirish; ma'naviy-ma'rifiy va tarbiyaviy ishlar ta'sirchanligini oshirish;

– yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash jarayoniga kadrlar buyurtmachilarini faol jalb etish;

– oliy ta'lim muassasalarining moliyaviy mustaqilligi va barqarorligini ta'minlash, moddiy-texnik ta'minotini mustahkamlash;

– oliy ta'lim muassasalarini tizimli rivojlantirish va boshqaruv faoliyatini takomillashtirish; korrupsiyaga qarshi kurashish, shaffoflikni ta'minlashning ta'sirchan mexanizmlarini joriy etish;

– oliy ta'lim tizimining investitsiyaviy jozibadorligini oshirish, xalqaro miqyosda tanilishi va raqobatbardoshligini ta'minlash muhim ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, ta'lim sifatini takomillashtirishda professor-o'qituvchilar kasbiy faoliyatini baholash muhim omil bo'lib, bu jarayonda xalqaro standartlar asosida yuqori malakali, kreativ va tizimli fikrlaydigan, mustaqil qaror qabul qila oladigan kadrlar tayyorlash, ularning intellektual qobiliyatlarini namoyon etishi va ma'naviy barkamol shaxs sifatida shakllanishi uchun zarur shart-sharoit yaratish, sohada sog'lom raqobat muhitini shakllantirish, uning jozibadorligini oshirish, jahon miqyosidagi raqobatbardoshligini ta'minlash kabi ko'rsatkichlarga alohida e'tibor qaratish lozim.

SHARQ ALLOMALARI XALQ O'YINLARI VOSITASIDA YOSHLARNING JISMONIY TAYYORGARLIGINI OSHIRISH

Tal'at Saidovich Usmanxodjayev – p.f.d., professor, O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti
Xamidilla Abdullayevich Meliyev – p.f.n., professor, Jizzax davlat pedagogika universiteti
Nuriddin Abdualimovich Chorshamiyev – p.f.b.f.d. (PhD), dotsent, O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada allomalarimizning kelgusi avlodlar uchun fan va madaniyat sohasida ibrat bo'ladigan ma'rifiy saboqlari haqida muxtasar hikoya qilamiz.

Аннотация. В этой статье мы кратко расскажем вам о воспитательных уроках наших ученых в области науки и культуры, которые послужат примером для будущих поколений.

Abstract. In this article, we will briefly tell you about the educational lessons of our scientists in the field of science and culture, which will serve as an example for future generations.

Kalit so'zlar: xalq o'yinlari, Abu Ali ibn Sino, Mahmud Qoshg'ariy, Kaykovus, Umar Xayyom, sport musobaqalari, bahslashmoq, bolalar o'yinlari.

Ключевые слова: народные игры, Абу Али ибн Сина, Махмуд Кашгари, Кайковус, Омар Хайям, спортивные соревнования, дебаты, детские игры.

Keywords: folk games, Abu Ali Ibn Sina, Mahmud Kashgari, Kaykovus, Omar Khayyam, sports competitions, debate, children's games.

O'zbek xalq o'yinlarining paydo bo'lishi va taraqqiyotini o'rganishda sharqning buyuk mutafakkirlari Abu Ali ibn Sino, Mahmud Koshg'ariy, Kaykovus, Umar Xayyom, Amir Temur, Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy, Zayniddin Mahmud Vosifiy, va boshqa tabarruk zotlar qoldirgan moddiy hamda manaviy merosni tadqiq qilish, ularni jismoniy madaniyat nazariyasi hamda amaliyotiga tatbiq etish o'z echimini kutayotgan dolzarb muammodir.

Aynan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2022-yil 25-maydagi PQ-259-son "Etnosport turlarini ommalashtirish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorida "Har bir xalqning ulug' farzandlari o'z xalqining urf-odatlarini, yashash tamoyillarini, tarixini puxta o'rganib, kelajak istiqbollarini ham ko'ra bilganlar" deb ta'kidlangan¹.

O'zbek xalq o'yinlari tarixida birinchi marta milliy o'yin na'munalarining bayon etilishi, ularning ta'rif-tavsifi qomusiy allomalardan Mahmud Koshg'ariy qalamiga mansubdir. U bundan 1000 yil burun 6 yil moboynida Turkistondan Termizgacha, Xazar va Orol sohillaridan Tangritog' etaklarigacha bo'lgan hududda yashagan turkman, o'g'uz, chigil, yag'mo, qirg'iz va boshqa turkiyzabon xalqlarning tarixi; o'lkalar jug'rofiyasi; urug', qabila, elatlarning til xususiyatlari; yozma va og'zaki adabiyoti; ko'chmanchi tuyakashlar, yilqichlar, cho'ponlar, o'rtoq dehqonlar, bog'bon va kosiblarning tirikchilik usullari, so'z talaffuzlari va turli so'z atamalarini teran o'rganib, "Devon-u lug'atit turk", ya'ni "Turkiy so'zlar devoni"ni tuzib chiqdi. O'z xalqi, vatanini sevgan, uning

1 O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoyevning 2022-yil 25-maydagi PQ-259-son "Etnosport turlarini ommalashtirish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori

tili va madaniy ma'naviy boyliklarini qadrlagan Mahmud Kashg'ariy turli qabila va urug'larning bayramlari, tantanalari, urf-odatlarini, rasmlari, kundalik mashg'ulotlari qo'shiq va o'yinlari, diniy e'tiqodlari bilan astoydil qiziqib, bu benazir qadriyatlarning barchasini kelajak avlodlarga qimmatli meros sifatida yozib qoldirdi.

Devonda 150 ga yaqin xalq o'yinlari tilga olinib, shulardan 20 taga yaqin o'yin turiga batafsil tarif berilgan. Olim kattalar va bolalarning yosh jihatiga nisbatan mos bo'lgan o'yin turlariga alohida to'xtaladi va musobaqa turlarini bayon qiladi. U o'yinlarni diqqat bilan o'rganib, ham jismoniy, ham aqliy, mashg'ulotlarga ajratgan. Shundan bilsa bo'ladiki, hozirgi zamonaviy sport o'yinlarining deyarli juda ko'pchiligi XI asrda ham mavjud bo'lgan ekan.

Hozirgi paytda biz ishlatib yurgan "Sport musobaqalari" iborasi Mahmud Kashg'ariy devonida "bahs" atamasi bilan berilgan. Bunday "bahs"larning turlari ko'p bo'lganligi ham bayon qilingan. Masalan merganlikda bahs qilmoq, o'q-yoy otmoq, qush va hayvonlarni ovlamoq, shuningdek arqon, taxtali sopqonlarda tosh otmoq, balandga ilib qo'yilgan qovoqni mo'ljalga ilib otmoq bahsi. Bu "Oltin qovoq" o'yini deb atalgan. Devonda bunday bahslarning qoida va shartlari, usullari, g'oliblarga beriladigan sovrinlar, zaruriy asbob-anjomlar, maxsus atamalar batafsil bayon etilgan.

Ma'lumki, chavgon O'rta Osiyo xalqlarining juda qadimgi hamda sevimli ot sporti o'yinlaridan biri hisoblanadi.

Chim ustida xokkey o'yini qadimda yigitlar ot ustida uzun, uchi egri yapaloq "klushka" bilan o'ynagan o'yinning hozirgi ko'rinishidir. Mahmud Kashg'ariy chavgon o'yining o'ziga xos qoidalari, maydonning o'lchami va chegarasi tarifi, darvozalar, koptokning o'lchami, katta-kichikligi nimadan tayyorlanishi va boshqa xususiyatlarini to'liq bayon qilib beradi. Shuning o'zi ham, chavgon o'yini yigitlar balog'at yoshiga yetib,

otda yurganda o'zini bemalol his qilish, uning ustida chaqqonlik va bilak kuchi bilan xilma-xil harakatlar qilishga tayyorlaydigan milliy sport turi ekanligini ko'rsatib turibdi. Ayniqsa, chavgon o'yini el-yurt mudofaasida zaruriy jismoniy mashqlardan biri bo'lganligi uchun ham o'yin g'olibiga beriladigan sovrinlarning darajasiga alohida to'xtalib o'tadi. Shuningdek, devonda o'sha davrda otda poyga chopish, quvlashish, tez yo'rtib yurish, tog'ga chiqish, pastlikga tushish kabi "bahs"lar bayoni ham keltirilgan.

Suvda o'tkaziladigan musobaqalar ham alohida diqqatga sazovordir. Suv mashqlaridan biri bo'lgan g'avvoslik juda qadimiy kasblardan biri bo'lib, devonda suv bahslarining ikki turi uchraydi: birinchisi suvda cho'milish, sho'ng'ish, suvda suzib o'tish, suv kechish, suvda quvlashmoq, suvga biron narsani, masalan, suvda cho'kmaydigan yog'och, biror ashyoni tashlamoq; ikkinchisi – ermak, ko'ngil ochish mashg'ulotlari ma'nosidagi o'yinlardir. Bular: suv yoki sut simirmoq, suv ustida yalpoq toshni kim o'zarga otmoq, ya'ni bahslashmoq. Hozirgi paytda bolalar buni "qaymoq" o'yini deb atashadi va o'ynashadi. O'yinda toshning suvga nechi marta tegib sakrab "qaymoq" hosil qilishi e'tiborga olinadi va kim ko'p "qaymoq" hosil qilsa, o'sha g'olib sanaladi.

Devonda bolalar o'yinlarining ko'plab turi uchraydi. Ularning ba'zilari yo'l-yo'lakay sanab o'tilgan bo'lsa, ba'zi bir o'yinlar tafsiloti bilan keltirilgan. Masalan, bolalarning qorong'ida kelib "kurgon" olishlari "Korogumi" deyilsa, bir to'daning ikkinchi to'dani chaqqonlik bilan asr olishlari, "Bandol" deb atalgan. Shuningdek, "Jangli-mangli" degan o'yin turi ham bor. Oshiq o'yini, to'p o'yini, cho'pon bolalar o'yini, chillak o'yini, qizlarning arg'imchoq o'yinlari ham birma-bir sanab o'tilgan.

Izlanishlar natijasi shuni ko'rsatadiki, XI asr va hozirgi davr o'yinlarining ko'pchiligi bir-biriga o'xshash. Masalan, "O'tish-o'tish" deb atalgan o'yin "Kesak kuydi", "Darra soldi", "Musht ketdi" o'yinlariga o'xshab ketadi.

Amudaryo va sirdaryo sohillarida, orol etaklarida shuningdek, yaqin joylardagi soylar, anhorlar, hovuzlar ko'l bo'ylarida bolalarning "Muguz-muguz" nomli qadimiy o'yini o'ynalgan.

Devonda "Oqsuyak" o'yini misol tariqasida keltiriladi. Alisher Navoiy ham o'zining "Mahbub ul-qulub" asarida "Oqsuyak" o'yniga tarif beradi. Mahmud Kashg'ariy devoni XI asrda bitilgan bo'lsa, Alisher Navoiyining "Mahbub ul-qulub" asari XV asrda yozilgan. Hozirgi paytda ham bolalar "Oqsuyak" o'ynini xuddi o'sha qoida asosida o'ynaydilar.

"Oqsuyak" o'yini nafaqat O'rta Osiyoda, balki yer kurassining ko'p joylarida keng tarqalgan. Bu o'yinni Yevropaning Skandinaviya mamlakatlari xalqlarining etnografiyasiga oid adabiyotlarda ham o'qish mumkin. Hattoki ushbu o'yin Avstraliyada ham uchraydi. Aslida xalq o'yinlari hech qachon chegara bilmaydi. Aksincha, o'yinlar xalqlar, elatlar orasidagi o'zaro do'stlik, qon-qardoshlik rishtalarini mustahkamlash uchun xizmat qiladi.

Jamiyatimizda ma'naviy poklanish va sog'lom axloqiy muhitni shakllantirish uchun uzoq o'tmishimizni o'rganish, unit bo'layotgan bebaho merosimizni tiklash, ana shu tarixni yaratgan buyuk mutafakkirlarning ijodiy xazinasiga murojaat qilishimizga to'g'ri keladi. Ana shunday allomalardan biri Abu Ali ibn Sino o'z davrining yetuk olimi sifatida mavjud fanlarning deyarli barchasi bilan to'liq shug'ullangan va ularga oid asarlar yaratgan qomusiy olimdir. Jahon ma'naviyat beshigini tebratgan ibn Sino nafaqat mashhur shifokor, faylasuf, shoir bo'lishi bilan birga, u bizgacha xalq o'yinlariga doir g'oyatda rang-barang nodir meros qoldirgan. Alloma xalq o'yinlari haqida fikr yuritir ekan, bu borada zamondoshlaridan farq qilib, har bir masalani keng, chuqur mushohada qiladi va muammolarni kuchli mantiq, hayotiy omillar zahirida, zukko aqli yordamida yechib beradi. Aynan shuning uchun uning ma'naviy durdonalari oradan qancha-qancha yillar o'tsa ham, insoniyatga

abadulabad xizmat qiladi. Insonning ma'naviy yetuk, jismonan barkamol bo'lishi yo'lida butun umrini baxsh etgan olim o'z asarlarida xalq o'yinlarining, ayniqsa, badantarbiyaning kishi uchun naqadar katta ahamiyatga ega ekanligini ham nazariy, ham amaliy jihatdan isbotlab beradi.

Uning serqirra ijodiy faoliyatidagi ilmiy-nazariy va amaliy tavsiyalari, ko'rsatmalari hamda maslahatlari ta'lim-tarbiya jarayonidagi pedagogik yo'nalishlarni aniqlash, xalq o'yinlariga oid fikrlarini umumlashtirishda va ularni amaliyotga joriy qilishda nihoyatda qo'l keladi.

Ibn Sino inson organizmini sog'lomlashtirish va kasallikni davolash nuqtayi nazaridan kelib chiqib, badantarbiyani beshta asosiy qismga ajratadi. Bular: 1) tez harakatlar; 2) nozik va yengil harakatlar; 3) kuchliroq harakatlar; 4) o'ta kuchli harakatlar; 5) gavda uchun maxsus harakatlar.

Badantarbiyaning tez harakatlar turiga, asosan, milliy xalq o'yinlari yoki ularning ayrim unsurlarini ifodalaydi. U badantarbiyaning tez harakatlar turiga quyidagilarni kiritadi:

- o'zaro tortishish;
- musht bilan turtishish;
- yoydan o'q otish;
- tez yurish;
- nayza otish;
- yuqoridagi bir narsaga irg'ib osilish;
- bir oyoqda sakrash;
- qilichbozlik;
- nayzabozlik;
- otda yurish;
- ikki qo'lni silkitish (bu vaqtda odam oyoq uchida turib, qo'llarini oldga va orqaga cho'zib, tez harakat qiladi).

Olim o'yin turlari va unsurlarini shunchaki sanab o'tmasdan, balki xalq donishmandligi asosida o'zining kuchli bilimi bilan ularni boyitadi, ularning inson kamoloti uchun qaysi tarzda foydali ekanligini tushintiradi.

Ulug' hakim turli kasllarga chalingan bemorlarni turli o'yinlar vositasi bilan davolashga alohida e'tibor bergan. U isitmadan holsizlangan, ko'krak va qorin to'sig'i kasalligidan zaiflashgan kishilarga, asab tizimining charchashidan kelib chiqqan parishonxotirlik, ishtaha bo'g'ilishi kabi kasalliklardan qiynalayotganlarga o'yinlarning quyidagi nozik va yengil turlarini tavsiya qiladi:

- arg'imchoqlarda uchish;
- belanchaklarda tik holda, o'tirib yoki yotib uchish;

– qayiq yoki kemalarda sayr qilish.

Kuchliroq o'yinlardan esa:

- ot va tuyaga minish;
- kajava va aravalarga tushish.

Xalq o'yinlarining kuchli turiga maydonda qilinadigan quyidagi harakatlarni kiritadi:

– kishi maydonning u chetidan bu chetiga tez harakat bilan borib, orqasi bilan qaytdi va har safar yurish masofasini maydonning o'rtasida turib qolganiga qadar kamaytira boradi;

- kishining o'z soyasi bilan olishishi;
- chapak chalish;
- sakrash;
- nayza uchi bilan sanchish;
- katta va kichik kurralar bilan chavgon o'yini;
- koptoklarni o'ynash;
- kurash;
- tosh ko'tarish;
- quvlashish;
- chopayotgan otni jilovidan tortib to'xtatish.

Xalq o'yinlarining ajoyib bilimdoni bo'lgan ibn Sino xalqimizning milliy sport turi bo'lgan milliy kurashimiz (Buxorocha va Farg'onacha) kurash turi haqida ham etarlicha ma'lumot qoldirgan.

“Kurashning turlari ham bir nechadir, – deydi u. Ulardan biri ikki kurashuvchining har biri o'z raqibining belbog'idan ushlab o'ziga tortadi, shu bilan birga, kurashuvchi o'z raqibidan qutulishning chorasini qiladi. Ikkinchisi esa uni qo'yib yubormaslikka harakat qiladi.

Boshqa turi: ikki kurashuvchidan biri ikkala qo'li bilan ikkinchisini mahkam quchoqlab o'ziga tortadi va yerga ag'daradi, bu vaqtda birinchi kurashuvchining o'ng qo'li ostidan o'tkazilishi kerak, kurashuvchilar goh gavgdalarini tiklab, goh egiladilar.

Kurash turlariga yana ko'krak bilan zarbani qaytarish, ikkinchi bor kishining bo'ynidan ushlab pastga egish, bir-birovning oyoqlarini o'z oyoqlari bilan chalkashtirib, chalib yoki oyoqlari bilan ikkinchisining oyoqlarida turib qilinadigan va polvonlar ishlatadigan harakatlar ham kiradi.

Badantarbiyaning birinchi turi “Gavda uchun maxsus harakatlar” hisoblanib, ularning har birida ma'lum darajada o'yin unsurlari mavjud, ya'ni: 1) qo'l va oyoq harakatlari; 2) ko'krak va nafas a'zolarining harakatlari; 3) butun tanaga oid harakatlardir.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Sharq allomalari qoldirgan boy ilmiy-ma'naviy meros xalq o'yinlarining nafaqat madaniy, balki jismoniy tarbiyadagi ahamiyatini chuqur asoslab berganini ko'rsatadi. Ibn Sino, Al-Farobiy, Beruniy kabi mutafakkirlar inson salomatligi, jismoniy chiniqish va harakat faoliyatining yosh avlod kamolotidagi o'rnini alohida ta'kidlaganlar. Ularning qarashlari bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan bo'lib, xalq o'yinlari vositasida yoshlarning jismoniy tayyorgarligini oshirishda ilmiy-metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

Xalq o'yinlarining tabiiy harakatlarga boyligi, jamoaviylikka undashi, chaqqonlik, epchillik, kuch va chidamlilikni rivojlantirishi yosh organizmining har tomonlama rivojlanishiga sharoit yaratadi. Bunday o'yinlar orqali o'quvchilar nafaqat jismoniy sifatlarini rivojlantiradilar, balki o'zaro hurmat, birdamlik, tezkor qaror qabul qilish, iroda kuchini namoyon etish kabi ijtimoiy-psixologik ko'nikmalarga ham ega bo'ladilar.

O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, xalq o'yinlarini ta'lim-tarbiya jarayoniga ilmiy asosda, tizimli ravishda tatbiq etish yoshlarning jismoniy tayyorgarligini oshirishda yuqori samaradorlik beradi. Shuningdek, Sharq allomalari merosini ushbu jarayonga uyg'unlashtirish o'yinlarning ma'naviy-estetik qamrovini yanada kengaytiradi, yoshlarning milliy qadriyatlar ruhida barkamol bo'lib ulg'ayishiga xizmat qiladi.

Shu bois, xalq o'yinlaridan foydalanish va Sharq allomalari ta'limoti bilan uyg'unlashtirilgan jismoniy tarbiya metodikasini amaliyotga joriy etish yoshlarning sog'lom, jismonan chiniqqan, ma'naviy yetuk shaxs bo'lib kamol topishida muhim omil hisoblanadi.

TA'LIM SIFATINI BOSHQARISHNING XALQARO Tajribasi

Sherali Abduraimov – p.f.f.d. (PhD), professor,
Renessans ta'lim universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim sifatini boshqarishda xalqaro tajribalar tahlil qilingan bo'lib, dunyoning ilg'or ilmiy markazlari tomonidan amalga oshirilgan ishlar va istiqboldagi rejalar, xorijiy soha olimlarining ilmiy tadqiqot ishlari natijalari o'rganilgan va xulosalar keltirilgan.

Аннотация. В статье анализируется международный опыт управления качеством образования, изучается деятельность и планы на будущее ведущих научных центров мира, представлены результаты научных исследований зарубежных ученых.

Abstract. The article analyzes international experience in education quality management, examines the activities and future plans of the world's leading scientific centers, and presents the results of scientific research by foreign scientists.

Kalit so'zlar: ta'lim sifati, xalqaro standart, kasbiy kompetentlik, sun'iy intellekt, simulyatsion dasturlar.

Ключевые слова: качество образования, международные стандарты, профессиональная компетентность, искусственный интеллект, программы симуляции.

Keywords: quality of education, international standards, professional competence, artificial intelligence, simulation programs.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2025-yil 28-apreldagi "O'zbekiston Respublikasida ta'lim sifati va samaradorligini oshirish loyihasini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-152-sonli Qarori hamda 2025-yil 5-maydagi "Ta'lim sifatini ta'minlash va ta'lim xizmatlari ko'rsatish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-76-sonli Farmonida belgilangan o'quv va ilmiy-tadqiqot jarayonlarini xalqaro standartlar asosida baholash tizimini joriy etish orqali kadrlar tayyorlash sifatini oshirish, davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlarini xalqaro talablarga muvofiqlashtirish, kompetensiyalarga asoslangan ta'lim tamoyillarini joriy etish kabi vazifalar ijrosini ta'minlash ta'lim sifatini boshqarishning xalqaro tajribasini o'rganishni taqozo etmoqda¹. Shu nuqtayi nazardan rivojlangan xorijiy davlatlar tajribasini o'rganish va milliy ta'lim tizimida tatbiq etish ta'lim islohotlarining muhim yo'nalishidir.

Hozirda rivojlangan xorijiy davlatlar tajribasida ta'lim sifati raqamli resurslardan foydalangan holda talabning kasbiy rivojlanishini baholash va monitoring qilishga asoslanadi. Bu esa ta'lim sifatini boshqarish sharoitida kasbiy kompetentli pedagog kadrlarni tayyorlashni nazarda tutadi. Shu asosda ta'lim sifatini boshqarish orqali pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish mexanizmlarini metodologik va ilmiy-uslubiy asoslarini takomillashtirishga bag'ishlangan ilmiy izlanishlar dunyoning yetakchi ilmiy markazlari va oliy ta'lim muassasalari, jumladan, National Center for Education Statistics (AQSH), Office for Standards in Education, Children's Services and Skills (Angliya), Institut für Qualitätssicherung im Bildungswesen (Germaniya), Mintaqaviy ta'limni rivojlantirish instituti (Rossiya), Direction de l'Évaluation, de la Prospective et de la Performance (Fransiya), Council of Ministers of Education, Canada (Kanada), National Institute for Education Sciences (Xitoy), Finnish Education Evaluation Centre (Finlyandiya), Skolverket,

1 Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi (<https://lex.uz/uz/docs/7513052>, <https://lex.uz/uz/docs/7499549>).

Universitetskanslersämbetet (Shvetsiya) da olib borilmoqda².

Jahonda ta'lim sifatini boshqarish orqali pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha qator ilmiy-amaliy natijalar olingan, jumladan, pedagog kadrlar kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning maxsus tayyorgarlik metodikalari orqali bilim, intellektual salohiyat va umumiy kompetensiyalar tizimi takomillashtirilgan (National Center for Education Statistics), ta'lim sifati nazorati, innovatsion texnologiyalar va ilmiy-tadqiqotlarga asoslangan pedagoglarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish mexanizmlari takomillashtirilgan (Office for Standards in Education, Children's Services and Skills), pedagog kadrlarni kasbiy kompetentligini rivojlantirishga yo'naltirilgan sun'iy intellekt va simulyatsiya dasturlari asosida ta'lim sifatini boshqarishning konseptual asoslari mazmunan takomillashtirilgan (Institut für Qualitätssicherung im Bildungswesen), kasbiy kompetentlik darajasini baholashga oid pedagoglar attestatsiya tizimi, malaka oshirish dasturlari, kasbiy rivojlanish onlayn platformalar orqali raqamli texnologiyalarni joriy etish rivojlantirilgan (Mintaqaviy ta'limni rivojlantirish instituti), ta'lim sifatini ta'minlash asosida elektron darsliklar, virtual laboratoriyalar, dasturlash va grafik dizayn elementlarini joriy etish orqali bo'lajak pedagog kadrlarning ijodiy-tanqidiy fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirish mexanizmi takomillashtirilgan (Direction de l'Évaluation, de la Prospective et de la Performance), pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligini faoliyat samaradorligi asosida baholashning aniq strategiya va mexanizmlari takomillashtirilgan (Council of Ministers of Education, Canada), ta'lim

sifatini oshirish va pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda innovatsiyaga yo'naltirilgan VR (virtual reallik), onlayn ta'lim platformalari asosida ta'lim standartlari takomillashtirilgan (National Institute for Education Sciences), pedagoglarning kasbiy malaka darajalarini baholash tizimiga asoslangan milliy o'quv rejasi umumiy konsepsiyasi takomillashtirilgan (Finnish Education Evaluation Centre), pedagoglarning kasbiy kompetentligini muttasil kasbiy rivojlanish (Continuous Professional Development), ish joyida tajriba almashish (mentoring & coaching) tizimlari takomillashtirilgan (Skolverket, Universitetskanslersämbetet)³.

Jahonda ta'lim sifatini boshqarish orqali pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda ta'lim sifatini milliy standartlar va monitoring qilish asosida boshqarish, sun'iy intellekt, simulyatsion dasturlar, masofaviy va onlayn platformalar orqali teng ta'lim olish imkoniyatlarini takomillashtirish, bo'lajak pedagog kadrlarning ijodiy va tanqidiy fikrlash kompetentligini rivojlantirish, ta'lim sifati va pedagoglarning uzluksiz kasbiy rivojlanish dasturlarini tizimli yondashuv asosida loyihalash, pedagoglarni tayyorlash va faoliyat yuritish uchun litsenziyalash talablarini takomillashtirish, pedagog kadrlar faoliyat samaradorligini baholash (KPI) mezonlarini takomillashtirish kabi ustuvor yo'nalishlarda tadqiqotlar olib borilmoqda.

So'nggi yillarda xorijiy tadqiqotchi-olimlar tomonidan ta'lim sifatini boshqarishning mohiyati, ijtimoiy-pedagogik va psixologik xususiyatlari, ta'lim sifatini oshirish omillari, xususan, davlat, jamiyat, ta'lim muassasasi

2 <https://nces.ed.gov>, <https://www.gov.uk/government/organisations/ofsted>, <https://www.iqb.hu-berlin.de>, <https://dpo53.ru>, <https://www.education.gouv.fr/direction-de-l-evaluation-de-la-prospective-et-de-la-performance-depp-12389>, <https://cmec.ca/en>.

3 <https://www.devex.com/organizations/national-institute-for-education-sciences-china-39018>, <https://www.karvi.fi/en>, <https://www.skolverket.se/publikationsserier/ovrigt-material/2024/till-hogskolan-fran-gymnasieskolan-studenternas-prestationer-det-forsta-studiearet>.

rahbariyati hamda pedagogik jamoaning ta'lim, unga muvofiq ravishda kadrlar tayyorlash jarayonining sifatini oshirishdagi faoliyati, ta'lim sifatini nazorat qilish, baholash va monitoringini amalga oshirish yo'nalishlarida soha olimlari tomonidan keng miqyosda tadqiqot ishlari olib borilgan⁴.

MDH mamlakatlari olimlari V.A.Alekseenko, O.V.Aristov, V.I.Baydenko, V.A.Kalney, S.I.Plaksiy, A.I.Turchinov, A.V.Xutorskoy, S.E.Shishov va boshqalar tomonidan ta'lim sifatini boshqarishning konseptual asoslari va metodologiyasi, ta'lim sifatini tizimli boshqarish, ta'lim sifatining asosiy tushunchalari, boshqarish obyekti, uni tahlil qilish, baholash va o'lchash usullari, zamonaviy pedagog imidjida kasbiy-pedagogik kompetensiya, pedagogning kasbiy kompetentligi va madaniyati, pedagogning tayanch, asosiy va maxsus kompetensiyalar tizimini loyihalash mexanizmlarini takomillashtirish masalalari bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlari amalga oshirilgan⁵.

Xorijiy mamlakatlarning Philip B. Crosby, Michael Fullan, John Hattie, Donald Schön, Linda Darling-Hammond, Charlotte Danielson kabi olimlari tadqiqotlarida sifat menejmenti, ta'limda o'zgarishlarni boshqarish, ta'lim sifatini baholash va o'qitish samaradorligini oshirish, ta'lim sifatini yaxshilash uchun statistik tahlil va uzluksiz takomillashtirish, pedagoglarning refleksiv amaliyoti va kasbiy rivojlanishi, pedagoglarning

kasbiy kompetentligini baholash va rivojlantirish nazariyasi va amaliy yo'nalishlariga alohida e'tibor qaratilgan⁶.

Ta'lim sifatini boshqarishning xalqaro tajribasi tahlili jahonning yetakchi ta'lim tizimlarida barqaror rivojlanish va raqobatbardoshlikni ta'minlash uchun qo'llanilayotgan strategik yondashuvlarni aniqlash imkonini berdi. Xalqaro amaliyotlardan kelib chiqib, umumiy qonuniyatlar va innovatsion tendensiyalar asosida quyidagi xulosalarga kelindi⁷:

1. Sifatni boshqarishda milliy standartlar va xalqaro mezonlar uyg'unligi asosiy omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Germaniya, Finlandiya, Shvetsiya kabi davlatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, ta'lim sifatini ta'minlashda yagona milliy standartlar bilan birga OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development-Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti), UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization – Ta'lim, fan va madaniyat masalalari bo'yicha Birlashgan Millatlar Tashkilotining ixtisoslashgan muassasasi), EQAR (The European Quality Assurance Register for Higher Education – Oliy ta'lim sifatini ta'minlash bo'yicha Yevropa reyestri) kabi xalqaro mezonlarga integratsiya qilinishi tizim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

2. Ta'lim jarayonida monitoring va

4 Yuldashev M.A. Ta'limni boshqarish bo'yicha xorijiy davlatlar tajribasi // Zamonaviy ta'lim. Toshkent, 2015. №12. – B. 15-19.

5 Алексеев В.А. Тенденции в развитии системы высшего образования. Власть 06'2008., Аристов О. В. Управление качеством: Учеб. пособие для вузов. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 240 с., Байденко В.И., Оскарссон Б. Базовые навыки (ключевые компетенции) как интегрирующий фактор образовательного процесса // Профессиональное образование и формирование личности специалиста. Науч.-метод. сборник. – М., 2002., Кальней В.А. Технология мониторинга качества обучения в системе "учитель-ученик" : методическое пособие для учителя / В. А. Кальней, С. Е. Шишов. – Москва : Педагогическое общество России, 1999. – 75, [2] с. : табл.; 20 см. – (Дидактика 2000), Плакий С. И. Рейтинг вузов: поиск истины или инструмент недобросовестной конкуренции? // «Alma mater» Вестник высшей школы, 2007 г., № 3, Турчинов, А.И. Профессионализация и кадровая политика теории и практики / А.И. Турчинов. – М. : Московский психо лого-социальный институт, Флинта, 1998., Хуторской, А.В. Общепредметное содержание образовательных стандартов / А.В. Хуторской. – М., 2002., Шишов, С.Е. Мониторинг качества образования в школе / С.Е. Шишов, В.А. Кальней. – М. : Педагогическое общество России, 1999.

6 Philip B. Crosby Management Quality and Competitiveness / – Burr Ridge etc. : Irwin, 1994. – 660 p., Michael Fullan (2013). The New Pedagogy: Students and Teachers as Learning Partners , LEARNING Landscapes | Vol. 6, No. 2, – ISBN Spring., Hattie, John. Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement. – NY : Routledge, 2008. – P. 392., Schön, N. (n.d.). Great reflective giraffe. <http://www.schon.com/public/giraffe.php>. Accessed 13 Jan 2009, Darling-Hammond, L. (2023). How Teacher Education Matters (Reprint from Journal of Teacher Education, Vol 51, pg 166-173 2000). JOURNAL OF TEACHER EDUCATION, 74(2), 151-156., Charlotte Danielson Teacher Leadership That Strengthens Professional Practice/ 978-1-4166-0271-2/ 2006. 167 p.c.

7 Abduraimov Sh.S. Ta'lim sifatini tizimli boshqarish asoslari // Tafakkur ziyosi. Ilmiy-uslubiy jurnal. Jizzax, 2024. №4. – B. 14-17.

baholashning sun'iy intellekt asosida avtomatlashtirilishi. AQSh, Kanada va Angliya universitetlarida sifatni baholashda Learning Analytics, AI-based Assessment, data-driven decision-making kabi mexanizmlar keng qo'llanilmoqda. Bu esa: ta'lim jarayonidagi muammolarni oldindan aniqlash, individual trayektoriyalar yaratish, resurslar taqsimotini optimallashtirish kabi imkoniyatlarni ta'minlamoqda.

3. Ta'lim sifatining eng muhim indikatori bo'lib, pedagogning kompetentligini rivojlantirish orqali uning kasbiy mahorat darajasini ta'minlash ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Finlandiya, Fransiya va Rossiyada pedagoglar tayyorlash tizimida mualliflik metodikalarini qo'llab-quvvatlash, akademik erkinlik, doimiy professional rivojlanish, pedagog uchun ijtimoiy-moddiy rag'batlantirish kabi yondashuvlar sifatli ta'limni tashkil etishning asosiy mezon sifatida xizmat qilmoqda.

4. Ta'lim sifatini ta'minlashda jamoatchilik ishtiroki va hisobdorlik mexanizmi. Xalqaro amaliyotlarda transparency-accountability prinsiplari orqali talabalar, ish beruvchilar, ota-onalar va jamoat tashkilotlari sifat tahlillari va qarorlar qabul qilish jarayoniga jalb qilinadi. Bu esa ta'lim tizimining jamiyat ehtiyojlari va buyurtmalariga moslashuvchanligini kuchaytiradi.

5. Innovatsion ta'lim muhitida raqamli transformatsiya va ochiq ta'lim platformalaridan samarali foydalanish. Xalqaro tendensiyalar ta'lim sifatini oshirishda MOOCs, EdTech, blended learning, VR/AR, STEAM texnologiyalarining muhim o'rin egallashini ko'rsatdi. Raqamli texnologiyalar orqali ta'limning individuallashuvi, ta'lim resurslaridan samarali foydalanish, masofaviy ta'lim yangi sifat bosqichlariga o'tmoqda

6. Ta'lim sifatini uzluksiz yaxshilash sikli (PDCA (Plan-Do-Check-Act:Rejalashtirish-Bajarish-Tekshirish-Tuzatish)) xalqaro me'yor sifatida qabul qilingan. Xitoy, Germaniya va AQShda Plan-Do-Check-Act sikli sifat boshqaruvining asosiy modeli sifatida qo'llaniladi. Bu tizimda rejalash, amaliyot, monitoring, takomillashtirish bir-biriga bog'liq va doimiy aylanuvchi jarayon sifatida tashkil etilgan.

Ta'lim sifatini boshqarishda bir modelni boshqa davlatga to'liq ko'chirish samara bermasligini inobatga olib, har bir davlat milliy ta'lim tizimi xususiyatidan kelib chiqib rejalashtirishi lozim. Ta'lim sifati samarali ta'minlangan davlatlar ta'lim tizimida milliy madaniyat, iqtisodiy imkoniyatlar, mehnat bozori talablari, demografik xususiyatlar kabi omillarni inobatga olgan holda integratsion modellarni shakllantirgan.

Xalqaro tajriba tahlili ta'lim sifatini boshqarishda innovatsion yondashuvlar, raqamli transformatsiya, mustaqil baholash tizimlari, pedagoglar malakasini rivojlantirish va jamoatchilik ishtirokini ta'minlash muhim ekanini ko'rsatdi. Bu omillar tizimning ochiqligi, faolligi va jamiyatning real ehtiyojlariga mosligini ta'minlaydi⁸.

Ta'lim tizimimiz uchun eng samarali yo'nalishlar sifatida xalqaro standartlar bilan uyg'un milliy sifat modeli yaratish, pedagoglarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishni kuchaytirish, AI va learning-analytics asosida monitoringni avtomatlashtirish, jamoatchilik ishtirokini kengaytirish, innovatsion, raqamli ta'lim muhitini shakllantirish ta'lim sifatini boshqarish bo'yicha milliy strategiyani takomillashtirishga ilmiy-amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

8 Sherali Abduraimov. Foundations of Systematic Management of Education Quality. // American Journal of Alternative Education, Vol. 1, No. 10, Dec 2024. pp. 105-108.

SANOAT VA TA'LIM HAMKORLIGIDA KADRLAR TAYYORLASHNING TIZIM VA MEKANIZMLARI

Mirzoxid Axmadjanovich Tuxtabayev – dotsent,
Namangan davlat texnika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqola Janubiy Koreyada kuchli sanoat va ta'lim sohasidagi hamkorlik orqali kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish mexanizmlarini ko'rib chiqadi. U mehnat bozorining dinamik talablariga javob berish uchun hukumat, sanoat va ta'lim muassasalari o'rtasidagi hamkorlikdagi sa'y-harakatlarni ta'kidlaydi. Hukumat tomonidan amalga oshirilayotgan dasturlar, kasb-hunar ta'limi tizimlari, sanoat-akademik hamkorlik, elektron ta'lim platformalari, korporativ ta'lim harakatlari, xalqaro hamkorlik va umrbod ta'lim madaniyatini yuksaltirish kabi asosiy tashabbuslar o'rganiladi. Muhokama ushbu mexanizmlar birgalikda malakali ishchi kuchini rivojlantirishga qanday hissa qo'shishi va shu orqali Janubiy Koreyaning jahon iqtisodiyotidagi raqobatbardoshligini oshirishiga urg'u beradi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются механизмы переподготовки и повышения квалификации в Южной Корее посредством тесного промышленного и образовательного сотрудничества. Он подчеркивает совместные усилия правительства, промышленности и образовательных учреждений для удовлетворения динамичных потребностей рынка труда. Исследуются такие ключевые инициативы, как государственные программы, системы профессионального образования, отраслевое и академическое сотрудничество, платформы электронного обучения, усилия по корпоративному обучению, международное сотрудничество и продвижение культуры обучения на протяжении всей жизни. В ходе дискуссии будет подчеркнуто, как эти механизмы вместе могут способствовать развитию квалифицированной рабочей силы, тем самым повышая конкурентоспособность Южной Кореи в мировой экономике.

Abstract. This article examines the mechanisms for retraining and upskilling in South Korea through strong industry-education cooperation. It highlights the collaborative efforts between the government, industry, and education institutions to respond to the dynamic demands of the labor market. Key initiatives are examined, including government-implemented programs, vocational education systems, industry-academic cooperation, e-learning platforms, corporate learning efforts, international cooperation, and the promotion of a culture of lifelong learning. The discussion focuses on how these mechanisms can collectively contribute to the development of a skilled workforce and thereby enhance South Korea's competitiveness in the global economy.

Kalit so'zlar. Janubiy Koreya, qayta tayyorlash, kengaytirilgan trening, sanoat-ta'lim hamkorligi, kasbiy ta'lim, sanoat-akademik hamkorlik, elektron ta'lim.

Ключевые слова. Южная Корея, переподготовка, повышение квалификации, сотрудничество промышленности и образования, профессиональное образование, сотрудничество промышленности и науки, электронное обучение.

Keywords. South Korea, retraining, extended training, industry-education cooperation, vocational education, industry-academic cooperation, e-learning.

Respublikamizda hozirgi kunda kadrlar tayyorlashning dolzarb muammolaridan bu muhandis kadrlarni ishlab chiqarishning yo'nalishlariga yetuk mutaxassislar tayyorlashdir. Bunda sanoat va ta'lim hamkorligida kadrlar tayyorlashning tizim va mexanizmlarini ishlab chiqish zarurati tug'iladi. Shu bois oliy ta'limda tayyorlanayotgan mutaxassislarni korxonalarga biriktirish muhimdir. Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida ta'lim muassasalari bilan sanoat

korxonalari o'rtasidagi hamkorlik kadrlar sifatini belgilovchi eng muhim omillardan biridir. Innovatsion texnologiyalar tez yangilanayotgan davrda oliy ta'lim muassasalari, kasb-hunar maktablari hamda korxonalar birgalikda ishlamasa, malakali mutaxassis tayyorlash qiyinlashadi.

Hamkorlik tizimining uch tomonlama hamkorlik modeliga ta'lim muassasalari, sanoat korxonalari va davlat va tartibga soluvchi organlar

kiradi. Hamkorlikning asosiy mexanizmlarida dual ta'lim tizimi, ishlab chiqarish amaliyotlari, kompetensiyaga asoslangan ta'lim, korxona bilan birgalikda laboratoriyalar, kadrlar buyurtmasi tizimi, ish beruvchi bilan qo'shma ta'lim dasturlari, sanoat mutaxassislarini ta'limga jalb etish va talabalarni bandlikka yo'naltirish ko'zda tutiladi.

Bu mexanizmlarni joriy etish bo'yicha Prezidentimizning 2020-yildagi PF-6108-sonli "Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi"da ko'zda tutilgan OTMlarda sanoat bilan qo'shma ta'lim dasturlarini, qo'shma laboratoriyalarni joriy etish hamda korxonalar bilan strategik hamkorlik yaratish, PF-60-son formonda 2022-2026-yillar bo'yicha "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi"da ta'lim va ishlab chiqarishning integratsiyasini modernizatsiya qilish, har bir hududda sanoat tarmoqlariga mos kadrlar tayyorlash markazlari ochish, 2020 yildagi PF-5948-sonli farmonida "Innovatsion rivojlanish sohasidagi islohotlar"ga ko'ra OTM-sanoat-innovatsiya uch tomonlama hamkorlik tizimini yaratish, hamda Vazirlar Mahkamasining 2018-yildagi VMQ-610 "Dual ta'limni joriy etish mexanizmlari to'g'risida"gi qarorida dual o'qish tartibi, korxona va ta'lim muassasalari majburiyatlarini belgilangan va ishlab chiqarish amaliyotining birlik talablari, 2020 qildagi VMQ-965 korxonalar bilan hamkorlik shartnomalari asosida ta'lim tashkil qilish, 2019-yildagi VMQ-824 qarorda "Oliy ta'lim muassasalari huzurida biznes-inkubatorlar va texnoparklar faoliyati"ni tashkil etish, OTMlar va sanoat korxonalari hamkorligidagi startaplar, innovatsion loyihalarni qo'llab-quvvatlash

qarorlarida bir qator vazifalari belgilangan. Ushbulardan kelib chiqib Respublikamizda rivojlangan xorijiy davlatlarning tajribasini o'zimizga tatbiq etish bu jarayonni samarali tashkil etishni kafolatlaydi.

Janubiy Koreya asosan ta'lim va ishchi kuchini rivojlantirishga e'tibor qaratgani tufayli texnologiya va sanoat innovatsiyalari bo'yicha jahon yetakchisiga aylandi. Jahon iqtisodiyoti tobora raqobatbardosh va texnologiyaga asoslangan bo'lib borayotgani sababli, xodimlarning malakasini doimiy ravishda oshirish zarurati eng muhim hisoblanadi. Kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish mexanizmlari yangi texnologiyalar va metodologiyalarga moslashish va malakali bo'lishini ta'minlash uchun muhim ahamiyatga ega¹. Texnologik innovatsiyalar va sanoat rivojlanishida jahon yetakchisi bo'lgan Janubiy Koreya² jadal rivojlanayotgan mehnat bozori ehtiyojlarini qondirish uchun o'z ta'lim muassasalari³ va sanoat tarmoqlari o'rtasida mustahkam hamkorlik tizimini yaratdi. Bu tizim davlat tashabbuslari, korporativ ishtiroki va ta'lim sohasining moslashuvchanligini o'zida mujassamlashtirib⁴, kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirishning samarali mexanizmlarini yaratadi. Janubiy Koreyadagi sanoat va ta'lim sektorlari o'rtasidagi hamkorlik orqali samarali qayta tayyorlash va malaka oshirishga ko'maklashuvchi turli mexanizmlar ko'rib chiqamiz⁵.

Janubiy Koreya hukumati sanoat va ta'lim muassasalari o'rtasidagi sinergiyani rivojlantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ish kuchi

- 1 Lee, Ju Ho, and Song-Chang Hong. Modularization of Korea's development experience: the development of vocational high schools in Korea during the industrialization period, 2013.
- 2 Tukhtabayev, M. A. Opportunities for Uzbekistan to introduce industrial and educational cooperation based on the experience of South Korea. *Ilm, tadqiqot va taraqqiyot*. – Namangan, 2025. 2(10), –B. 87–91.
- 3 Tuxtabayev, M. Janubiy Koreya ta'lim tizimida muhandislik kadrlarini rivojlantirishda davlat va xususiy sektor hamkorligi. *Scientific journal of the Fergana State University*. 2025. 2, –B. 7–7.
- 4 Axmadjanovich, T. M. O 'zbekiston uchun Janubiy Koreya tajribasidan kelib chiqqan holda sanoat va ta'lim hamkorligini joriy qilish imkoniyatlari. *Строительство и образование* – Namangan, 2024. 3, –B.114–118.
- 5 Tukhtabayev M.A. Foreign experience and prospects for its use in developing engineering personnel through industrial and educational cooperation, *Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендириў*. 2025. 3(6), –B.416–420.

malakasini bozor ehtiyojlariga moslashtirish muhimligini tan olgan holda, hukumat bir qator tashabbuslarni amalga oshirdi:

Inson resurslarini rivojlantirish (HRD – Human Rights Development) Koreya: ushbu davlat agentligi kadrlar bo'yicha milliy siyosatni rejalashtirish va amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi. U malaka oshirish va qayta tayyorlash orqali ishchilarning ish bilan ta'minlanishini oshiradigan dasturlarni taklif etadi. Inson resurslarini rivojlantirish Janubiy Koreyaning iqtisodiy muvaffaqiyatiga katta hissa qo'shgan muhim omil hisoblanadi. Mamlakatning HRD strategiyasi bir necha o'ziga xos xususiyatlarga ega⁶. Undan tashqari bu davlat ta'limga jahon miqyosida eng yuqori darajada sarmoya kiritadi. Bu nafaqat maktabgacha va maktab ta'limi, balki oliy ta'lim va doimiy professional rivojlantirishni o'z ichiga oladi. Bu malakali ishchi kuchini yaratishga va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan. Janubiy Koreyada hayot davomida o'qish madaniyati rivojlangan. Ishchilar o'zlarining malakalarini doimiy ravishda oshirib boradilar, yangi texnologiyalar va ko'nikmalarni o'rganadilar⁷. Bu raqobatbardoshlikni saqlab qolish va iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun juda muhimdir.

Sanoat bilan hamkorlik va davlat siyosatining roli: Janubiy Koreyaning HRD tizimi sanoat bilan chambarchas bog'langan. Universitetlar va kollejlarda sanoat korxonalari bilan yaqindan hamkorlik qilib, ish bozorining talablariga javob beradigan mutaxassislarni tayyorlaydilar⁸. Bu amaliy mashg'ulotlar, stajirovkalar va qo'shma tadqiqot loyihalari orqali amalga oshiriladi.

Hukumat HRDni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. U ta'lim tizimini moliyalashtiradi, yangi dasturlarni ishlab chiqadi va kasb-hunar ta'limini qo'llab-quvvatlaydi. Davlatning faol aralashuvi mamlakatning HRD strategiyasining muvaffaqiyati uchun juda muhimdir.

Korporativ ta'lim dasturlari va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash: Yirik korporatsiyalar o'z xodimlarining malakasini oshirishga katta e'tibor beradilar. Ular o'z xodimlariga ichki va tashqi ta'lim dasturlarini taqdim qiladilar, bu ularning professional rivojlanishiga va kompaniyaning raqobatbardoshligiga hissa qo'shadi. HRD strategiyasi yangi texnologiyalarni o'rganish va qo'llashga, shuningdek, innovatsion fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan. Bu mamlakatning ilmiy-texnik taraqqiyotiga va raqobatbardoshligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, Janubiy Koreyaning HRD strategiyasi mamlakatning iqtisodiy muvaffaqiyatida muhim rol o'ynaydi. Boshqa mamlakatlar bu modelni o'rganib, o'z sharoitlariga moslashtirishlari mumkin. Ammo yuqori bosim va ijodkorlikni cheklash kabi kamchiliklarni ham inobatga olish kerak⁹.

Koreya bandlik axborot xizmati (KEIS): KEIS mehnat bozori haqida to'liq ma'lumot beradi va real vaqt rejimida ma'lumotlarni tahlil qilish asosida o'quv dasturlarini ishlab chiqadi¹⁰. Bu ish izlovchilarni muayyan ko'nikmalarni talab qiladigan sohalar bilan bog'laydigan ko'priklarni ta'minlaydi. Koreya bandlik axborot xizmati (KEIS) Janubiy Koreyada bandlikni osonlashtirish va mamlakat mehnat bozorini yaxshilashga qaratilgan muhim davlat agentligidir. Uning

6 Cho, Eunsang, and Gary N. McLean. National human resource development revisited in the Republic of Korea. KEDI Journal of Educational Policy 14.1 (2017): 25–45.

7 Tuxtabayev M. A. Sanoat va ta'lim hamkorligini tashkil etish – muhandis kadrlarni tayyorlash samaradorligini oshirishning muhim omili sifatida, Образование и инновационные исследования, 2024. 12, –B. 278–281.

8 Yoon, Seung Won, Doo Hun Lim, and Daeyeon Cho. Human resource development in South Korea. Human Resource Development International, 18.5, 2015. –pp. 441–445.

9 Bae, Johngeok, and Chris Rowley. Macro and micro approaches in human resource development: context and content in South Korea. Journal of World Business, 39.4, 2004. – pp. 349–361.

10 Tukhtabayev, M. A. Organization and effective management of industry–education cooperation in the training of engineering personnel (The example of South Korean universities). Ilm, tadqiqot va taraqqiyot – Namangan, 2023. 3(3), –B.126–128.

aniq funktsiyalari va xizmatlari rivojlanishi mumkin bo'lsa-da, uning asosiy vazifasi ish izlovchilarni ish beruvchilar bilan bog'lash va ishchi kuchini mustahkamlash uchun resurslar bilan ta'minlashga qaratilgan¹¹. Uning asosiy funktsiyalar va xizmatlari quyidagilar:

Ishni moslashtirish va karyera bo'yicha maslahatlar: Bu, ehtimol, KEISning asosiy vazifasidir. Ular, ehtimol, ish izlovchilarni turli sohalar va malaka darajalaridagi mavjud lavozimlar bilan bog'laydigan keng qamrovli onlayn ish portalini boshqaradi. Bunga qo'shimcha qidiruv funktsiyalari, ish haqida ogohlantirishlar va, ehtimol, ko'nikma va tajribaga asoslangan sun'iy intellekt asosidagi moslashish kiradi. KEIS, ehtimol, odamlarga munosib martaba yo'llarini aniqlash, ish qidirish ko'nikmalarini yaxshilash va suhbatlarga tayyorgarlik ko'rish uchun martaba bo'yicha maslahat va yo'l-yo'riq xizmatlarini taqdim etadi. Bu individual maslahatlar, seminarlar va onlayn resurslarni o'z ichiga olishi mumkin.

Ta'lim va rivojlanish dasturlari hamda mehnat bozori haqida ma'lumot: Agentlik ish izlovchilarning malakasini oshirish va mehnat bozorida yanada raqobatbardosh bo'lishga yordam berish uchun o'qitish va rivojlanish dasturlariga kirishni taklif qiladi yoki osonlashtiradi. Ushbu dasturlar mehnat bozorida aniqlangan muayyan tarmoqlar yoki malaka bo'shliqlariga qaratilgan bo'lishi mumkin. KEIS, ehtimol, mehnat bozori haqidagi qimmatli ma'lumotlarni, jumladan, bandlik tendensiyalari, ish haqi darajasi va talab qilinadigan ko'nikmalar haqidagi ma'lumotlarni to'playdi va tarqatadi. Ushbu ma'lumotlar ish izlovchilarga ongli ravishda kasbiy qarorlar qabul qilishda yordam beradi va ish beruvchilarga ishchi kuchi tendensiyalarini tushunishda yordam beradi¹².

Ish beruvchi xizmatlari va siyosatni qo'llab-quvvatlash: KEIS ish beruvchilarga ham xizmatlarni taklif qiladi, ularga ishga yollash, o'qitish ehtiyojlarini tahlil qilish va mehnat bozori dinamikasini tushunishda yordam beradi. Bu KEIS platformasida ularning ish o'rinlarini targ'ib qilish va ishchi kuchi tendensiyalari haqida tushuncha berishni o'z ichiga olishi mumkin. KEIS, ehtimol, bandlik va ishchi kuchini rivojlantirish bilan bog'liq hukumat siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi. Ular siyosatchilarga mehnat bozorini yaxshilashga qaratilgan qarorlarni qabul qilish uchun ma'lumotlar va tahlillarni taqdim etadilar.

Janubiy Koreyaning kasbiy ta'lim tizimi sanoat ehtiyojlariga moslashtirilgan malakali ishchi kuchini ishlab chiqarishga mo'ljallangan. Asosiy tarkibiy qismlarga quyidagilar kiradi:

Moslashtirilgan korporativ ta'lim dasturlari: Sanoat korxonalari kasb-hunar maktablari va politexnika kollejlari bilan maxsus malaka talablariga javob beradigan o'quv dasturlarini ishlab chiqish uchun hamkorlik qiladi. Bu bitiruvchilarning ishga tayyor bo'lishini va ish beruvchilar uchun zarur bo'lgan malakalarga ega bo'lishini ta'minlaydi.

Milliy kompetensiya standartlari (NCS): NCS tizimi turli sohalarda kasbiy vakolatlarni standartlashtiradi. U o'quv dasturlari va baholashlarni ishlab chiqishda rahbarlik qiladi, malaka oshirishda izchillik va dolzarblikni ta'minlaydi¹³.

Ta'lim dasturlarini texnologik taraqqiyot va bozor talablariga muvofiqlashtirishda sanoat va ilmiy muassasalar o'rtasidagi yaqin hamkorlik muhim ahamiyatga ega¹⁴. Sanoat-universitet-

11 Lee, SangHyuk, et al. Statistical analysis of the employment future for Korea. Communications for Statistical Applications and Methods, 27.4, 2020. – pp. 459–468.

12 Jeong, Soon Ki, and Jong Chang Ahn. Research on the Quality of Employment Centered on Information Communication Technology Industry. International Journal of Internet, Broadcasting and Communication, 12.4, 2020. –pp. 238–247.

13 Kwak, Younsin, and Seunghee Suh. Study on development of National Competency Standards (NCS) of pattern. Journal of Fashion Business, 18.5, 2014. – pp. 144–158.

14 Tuxtabayev, M. A. Principles of organizing industry-education cooperation in engineering training: South Korean experience. Ilm, tadqiqot va taraqqiyot – Namangan, 2024. 2(6), –B.106–108.

tadqiqot institutlari hamkorligi (IURC) universitet va tadqiqot institutlari o'rtasida qo'shma loyihalarni amalga oshirishga yordam beradi. Bu innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqish va ularni qo'llash bo'yicha kadrlarni tayyorlash uchun resurslar va tajriba almashishga yordam beradi. Work-Study Dual System¹⁵ dasturi talabalarga vaqtlarini akademik ta'lim va ish joyidagi ta'lim o'rtasida taqsimlash orqali amaliy tajriba orttirish imkonini beradi. Ishtirokchilar nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarga ega bo'lib, o'qishni tugatgandan so'ng ishga layoqatini oshiradi.

Janubiy Koreya o'zining texnologik kuchli tomonlaridan foydalangan holda qayta tayyorlash va malaka oshirishni qo'llab-quvvatlash uchun ilg'or elektron ta'lim platformalarini ishlab chiqdi¹⁶. K-MOOC eng yaxshi universitetlar va sohalar bilan hamkorlikda bepul onlayn kurslarning keng assortimentini taklif etadi. Ushbu platforma odamlarga yangi ko'nikmalarni moslashuvchan va qulay tarzda o'rganish imkonini beradi. Treningda sun'iy intellektdan foydalanish AI tomonidan boshqariladigan platformalar o'rganish tajribasini shaxsiylashtirish uchun ishlatiladi. Shaxsiy mahorat bo'shliqlarini aniqlash orqali ushbu tizimlar maqsadli o'quv modullarini tavsiya qiladi, bu esa o'rganishni samaraliroq qiladi.

Qayta tayyorlashda korporativ roli ham kun sayin ortib bormoqda. Janubiy Koreyaning yirik korporatsiyalari o'z xodimlarining uzluksiz rivojlanishiga katta miqdorda sarmoya kiritadilar. Samsungning yetakchilikni rivojlantirish dasturlari. Samsung o'z xodimlarining innovatsiyalar bo'yicha yetakchi bo'lib qolishini ta'minlab, yetakchilikni rivojlantirish va ilg'or

texnologik ko'nikmalarga yo'naltirilgan ichki o'quv markazlarini boshqaradi. Hyundai Motorning texnik o'quv markazlari Hyundai avtomobil texnologiyalari va kelajakdagi harakatchanlik yechimlari bo'yicha maxsus treninglar o'tkazadi, xodimlarni avtomobilsozlik sanoatidagi smenalarga tayyorlaydi¹⁷.

Janubiy Koreya xalqaro hamkorlik orqali o'z ta'lim mexanizmlarini milliy chegaralardan tashqarida kengaytiradi:

Chet elda o'qitish va almashinuv dasturlari: Mutaxassislar jahonning ilg'or tajribalarini o'rganish uchun xalqaro o'quv dasturlarida qatnashadilar va keyinchalik ular mahalliy amaliyotlarga qo'shiladilar¹⁸.

Global iste'dod tashabbuslari: Xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik chet ellik iste'dodlarni jalb qilish va mahalliy xodimlarni turli nuqtayi nazar va tajribalarga ochib berishga yordam beradi.

Janubiy Koreyada kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish mexanizmlari keng qamrovli va ko'p qirrali bo'lib, hukumat, sanoat va ta'lim muassasalari o'rtasida muvofiqlashtirilgan sa'y-harakatlarni o'z ichiga oladi. Janubiy Koreya umrbod ta'lim olish, innovatsion ta'lim dasturlari va strategik hamkorlikni rag'batlantiradigan siyosatlar orqali o'z ishchi kuchining malakali va raqobatbardosh bo'lishini ta'minlaydi. Ushbu mexanizmlar nafaqat mehnat bozorining joriy ehtiyojlarini qondirish, balki mamlakatni jadal rivojlanayotgan global iqtisodiyotda kelajakdagi muammolarni hal qilishga tayyorlaydi.

- 15 Lee, Moon-Su, Woo-Young Lee, and Chang-Heon Oh. A study on Korean Dual System: K-Dual System. *Journal of Practical Engineering Education*, 5.2, 2013. – pp.139-149.
- 16 Uskov, Vladimir L., Robert J. Howlett, and Lakhmi C. Jain, eds. *Smart education and smart e-learning*. Vol. 41. Berlin-Heidelberg, Germany: Springer, 2015.
- 17 Liu, Shuai, et al., eds. *E-learning, e-education, and online training*. Berlin, German: Springer International Publishing, 2018.
- 18 Kaizer, Betânia Mafra, et al. E-learning training in work corporations: a review on instructional planning. *European Journal of Training and Development*, 44.8/9, 2020. – pp. 761-781.

INTEGRATIV YONDASHUV VA KREATIV FIKRLASH O'RTASIDAGI O'ZARO BOG'LIQLIK

Feruza Meliyevna Sadriddinova – dotsent,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada integrativ yondashuv va kreativ fikrlash o'rtasidagi bog'liqliklar, ularning ta'lim jarayonida qo'llanilishiga oid nazariy ma'lumotlar keltirilgan. Integrativ yondashuv va kreativ fikrlash o'rtasidagi o'zaro ta'sir mexanizmlari ilmiy nuqtayi nazardan tahlil qilingan.

Аннотация. В статье представлены теоретические сведения о взаимосвязи интегративного подхода и творческого мышления, их применении в образовательном процессе. С научной точки зрения анализируются механизмы взаимодействия интегративного подхода и творческого мышления.

Abstract. This article presents theoretical insights into the relationship between an integrative approach and creative thinking, as well as their application in the educational process. The mechanisms by which an integrative approach and creative thinking interact are analyzed from a scientific perspective.

Kalit so'zlar: kreativ fikrlash, integrativ yondashuv, Fluency, Flexibility, Originality, Elaboration, interfaol darlar, loyihaviy ta'lim.

Ключевые слова: творческое мышление, интегративный подход, Беглость, Гибкость, Оригинальность, Разработанность, Интерактивные уроки, Проектное обучение.

Keywords: creative thinking, integrative approach, Fluency, Flexibility, Originality, Elaboration, Interactive lessons, Project-based learning.

Bugungi kunda ta'lim tizimlari kompleks va dinamik muhitda faoliyat yuritmoqda. Ushbu jarayonda talabalar kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish muhim vazifa hisoblanadi. 2019-yilda Prezidentning PF-5847-son farmoni bilan qabul qilingan "Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" ta'lim, fan va ishlab chiqarishni birlashtirishni, ya'ni integratsiya tamoyilini ko'zda tutadi. Mazkur konsepsiyada yosh mutaxassislar tayyorlashda multidisiplinar yondashuv, loyihaviy ta'lim shakllarini kengaytirish va ijodiy kompetensiyalarni shakllantirish uchun sharoit yaratish strategiyasi bor.

Prezident farmoni bilan tasdiqlangan "O'zbekiston – 2030" strategiyasi ta'lim tizimida innovatsiyalarni keng joriy etishni va ilmiy-texnologik rivojlanishni ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida olgan. Strategiyada "innovatsion uslublar", "ilmiy tadqiqotlar va innovatsion tashabbuslar"ni qo'llab-quvvatlash borligi aynan

ta'limda ijodiy, interfaol va integrativ metodlarni rivojlantirishga yo'l ochadi. Bu strategik hujjat orqali davlat talabalarga ijodiy fikrlash va integratsiyalashgan bilim olishga yo'l ochishga siyosiy iroda bildirgan. Shunday qilib integrativ yondashuv va kreativ fikrlash konsepsiyalari bevosita davlat darajasidagi maqsadlarga to'g'ri keladi va ularning tatbiqi davlat siyosatining asosiy qismlaridan biri sifatida baholanishi mumkin.

Kreativ fikrlash – bu yangi, noyob va samarali g'oyalar yaratish, muammolarni ijodiy yechimlar bilan hal qilish qobiliyati bo'lib, zamonaviy ta'limning asosiy maqsadlaridan biridir. Shu bilan birga, integrativ yondashuv ta'lim jarayonida turli fanlarni va metodlarni birlashtirish orqali bilimlarning chuqur va tizimli shakllanishini ta'minlaydi. Bu ikki konseptning o'zaro bog'liqligi va sinergiyasi oliy ta'lim muhitida talabalarning ijodiy salohiyatini yanada samarali rivojlantirishga xizmat qiladi.

Integrativ yondashuv ta'lim jarayonida quyidagi ijobiy natijalarni beradi:

- talabalarning tizimli fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi, chunki ular bilimlarni ajratib emas, balki bog'liq kontekstda o'zlashtiradi;

- muammoli vaziyatlarda yechim topish ko'nikmalarini oshiradi, chunki talabalar turli bilimlar va metodlardan foydalanishga o'rgatiladi;

- talabalar o'rtasida ijodkorlik va innovatsion fikrlashni rag'batlantiradi;

- o'quv jarayonini yanada interfaol, samarali va qiziqarli qiladi, bu esa ta'lim sifatini oshiradi.

O'qitishda integrativ yondashuv uchun asos integratsiya, ya'ni fanlar va o'quv fanlarining o'zaro bog'liqligi hisoblanadi. B.M.Kedrov fanlarning integratsiyasi masalasini ishlab chiqishga katta hissa qo'shdi. U uyg'onish davridan beri fanlarning o'zaro ta'siri muammosining shakllanishini ko'rib chiqdi. Dastlab, fanlar bir-biridan ajralgan va ularning o'zaro bog'liqligi, B.M.Kedrovning fikricha, "ularning oddiy joylashuv sifatida harakat qilgan". B.M.Kedrov fanlar o'rtasidagi "organik o'tish" orqali fanlarning o'zaro bog'liqligini ko'rib chiqdi. B.M.Kedrov bunday o'tishlarni bitta aniq fan ichida, shuningdek, bog'liq bo'lmagan fanlar o'rtasida ko'rgan¹. Integrativ yondashuv – bu turli sohalaridagi bilimlarni, metodlarni, usullarni va pedagogik kontseptsionalarni birlashtirish orqali bilimlarni yanada chuqur, tizimli va samarali shaklda o'rgatish va o'rganish jarayonidir. U ta'lim jarayonida turli fanlararo aloqalarni o'rnatib, talabalarga murakkab, ko'p qirrali bilimlarni o'zlashtirish imkonini yaratadi.

Integratsiya ta'lim va tarbiya jarayonini tashkil etishning maqsadlari, tamoyillari va mazmuni birligining ifodasi, natijasi asosiy vakolatlardir. Zamonaviy sharoitda fan va ilmiy bilimlarning

integratsiyasi tendensiyadan bezakga aylanadi. Biz V.F.Tenishchevning nuqtayi nazarini baham ko'ramiz integratsiya pedagogik tizimning yanada yaxlitligiga o'tishi tufayli o'quv jarayoni darajasining oshishiga olib keladi. Integratsiya natijasi talabalar o'rtasida shakllangan kompetentsiyalardir².

Pedagogika fanida integrativ yondashuv multidistsiplinarlik, interfaol yondashuv va transdistsiplinarlik tamoyillarini o'zida mujassam etgan kompleks pedagogik usul sifatida qaraladi. Uning asosiy maqsadi o'quvchilarning dunyoni tushunishida ko'p tomonlama, tizimli yondashuvni shakllantirishdir. Integrativ yondashuvning pedagogik tamoyillari faollik, o'zaro bog'liqlik, konsepsionallik, tanqidiy fikrlash, muammoli ta'lim.

Faollik – talabalar faolligi va mustaqil faoliyatga undash;

O'zaro bog'liqlik – fanlar va bilimlar o'rtasida uzviylik va aloqalarni tashkil etish;

Konsepsionallik – bilimlarni yagona tizim sifatida egallash;

Tanqidiy fikrlash – turli nuqtayi nazarlarni baholash va tanlash;

Muammoli ta'lim – haqiqiy hayotiy vaziyatlarda yechim topish.

Integrativ yondashuv – bu turli fanlar, metodologiyalar va bilimlar sohalarini birlashtirish orqali yanada keng va chuqur bilim olishga yo'naltirilgan ta'lim strategiyasi. Bu yondashuv multidistsiplinar, interfaol va transdistsiplinar shakllarni qamrab oladi. Pedagogika fanida integrativlik o'quv jarayonining samaradorligini oshirish, talabalarni har tomonlama rivojlantirish maqsadida turli fanlardan olgan bilimlarni birlashtirishni anglatadi Integrativ yondashuvning asosiy

1 Кедров Б.М. Предмет и взаимосвязь естественных наук. 20ое изд.-М.: Наука, 1967. – 253с.

2 Tenishcheva V.F. Kasbiy kompetensiyani shakllantirishning integral-kontekstli modeli: dis. Doktor ped. Sci. – M., 2008.

afzalliklari birinchidan talabalarga turli sohalardagi bilimlarni tizimli va kontekstual tarzda olish imkonini beradi, o'quv jarayonida talabalar mustaqil va tanqidiy fikrlashga o'rganadilar, muammoli vaziyatlarni yechishda ijodiy yondashuvlarni rag'batlantiradi.

Integrativ yondashuv fanlararo aloqalarda yotadi. Fanlararo bilimlardan foydalanish ta'limning integratsiyasiga, dunyoning zamonaviy ilmiy rasmini o'zlashtirish orqali inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni uyg'unlashtirishga yordam beradi. Talabalar bilimlardan har tomonlama foydalanishlari, o'rganilayotgan hodisalarni tanqidiy baholashlari muhimdir³. Bu yondashuvning nazariy poydevori konstruktivizm, kognitiv psixologiya va kompleks tizimlar nazariyasiga tayangan. Ta'lim jarayonida talabalar bilimni faqat qabul qiluvchi emas, balki faol ishtirokchi sifatida qabul qiladilar, bu esa kreativlikni oshirishga xizmat qiladi.

Kreativ fikrlash – bu yangi g'oyalar yaratish, muammolarni o'ziga xos va innovatsion tarzda hal qilish qobiliyatidir. Kreativ fikrlash talabalar uchun juda muhim, chunki u nafaqat akademik muvaffaqiyatlarni oshiradi, balki turli sohalarda yangi imkoniyatlar yaratadi⁴. Kreativ fikrlash – bu muammolarni hal qilishda yangi, samarali va original yechimlarni topish qobiliyati. Guilford kreativlikni kognitiv jarayonlar doirasida izohlab, uni divergent fikrlash bilan bog'lagan. Divergent fikrlash ko'plab variantlarni ishlab chiqishga, yangi g'oyalarni topishga yo'naltirilgan bo'lib,

ijodkorlikning asosidir.

Kreativ fikrlashning asosiy komponentlari quyidagilar:

Fluency (oqimlilik) – fikrlarning ko'pligi va tezligi;

Flexibility (moslashuvchanlik) – fikrlarning turli nuqtayi nazarlardan yondashuvi;

Originality (noyoblik) – g'oyalar yangiligi va noyobligi;

Elaboration (tahrirlash) – g'oyalarni batafsil rivojlantirish.

Kreativ fikrlashni rivojlantirish uchun psixologik muhitni yaratish, innovatsion metodlarni qo'llash, va o'quvchilarga mustaqil, tanqidiy fikrlash imkonini berish zarur. Kreativlik motivatsiya, imijinatsiya (tasavvur), kognitiv moslashuvchanlik, xavfsizlik hissi va ijtimoiy muhit kabi psixologik omillari o'z ichiga oladi. Motivatsiya kreativ fikrlashni rag'batlantiradi. Imijinatsiya (tasavvur) yangi g'oyalarni shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Kognitiv moslashuvchanlik fikrlash usullarini tez o'zgartira olishni ta'minlaydi. Xavfsizlik hissi va ijtimoiy muhit yaratuvchanlik uchun juda muhim.

Kreativ fikrlashni rivojlantirishda quyidagi pedagogik usullar samarali hisoblanadi:

1. Muammoli va loyiha asosidagi ta'lim. Bu usul talabalarni yangi va murakkab vazifalarni ijodiy yechishga undaydi.

2. Guruhda ijodiy faoliyat. Bu usul o'zaro fikr almashish va hamkorlik kreativlikni oshiradi.

3. Mnemoteknika va metaforalardan foydalanish. Bu usul yangi fikrlarni shakllantirishda yordam beradi.

4. Tanaffuslar va inkubatsiya. Bu usul fikrlarni qayta ishlash va yangi g'oyalar paydo bo'lishi uchun zarur.

3 Otajanov O.A. Oliy ta'lim jarayonida integrativ yondashuv. yangi o'zbekiston pedagoglari axborotnomasi. 2-jild, 6-son.

4 Sadriddinova F.M. Oliy ta'lim tizimida kreativ fikrlashni rivojlantirishda integrativ ta'lim metodlarining roli. Qo'qon DPI. Ilmiy xabarlar 2025-yil 4-son.

Integrativ yondashuv va kreativ fikrlash o'rtasidagi o'zaro munosabat ko'plab tadqiqotlarda asosiy e'tiborga loyiq bo'lgan masala hisoblanadi. Integrativ yondashuv ta'limda turli fanlarni birlashtirish orqali talabalarni ko'p qirrali fikrlashga, murakkab muammolarni hal qilishda ijodkorlikni qo'llashga o'rgatadi. Turli fanlararo aloqalar talabalarni yangi va kompleks fikrlash usullarini egallashga undaydi. Masalan, matematika va san'atni birlashtirish orqali talabalar nafaqat aniq bilimlarga ega bo'ladi, balki ularni ijodiy kontekstda qo'llashni o'rganadilar. Bu esa, kreativlikni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Integrativ ta'lim metodlari bir nechta fanlar va sohalarning o'zaro bog'lanishiga asoslanadi. Bu esa talabalar uchun yangi va kompleks muammolarni hal qilishda kreativ yondashuvlarni rivojlantiradi. Masalan, matematika va san'at, tabiiy fanlar va texnologiya yoki iqtisodiyot va psixologiya o'rtasidagi integratsiya talabalarni o'z fikrlarini erkin va kengroq doirada ifodalashga imkon yaratadi. Integrativ ta'lim, talabalar o'rtasida multidisiplinar bilim almashinuvi va turli yondashuvlarni qo'llash orqali kreativ fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi⁵.

Integrativ yondashuvni amalga oshirishda muammoli va loyiha asosidagi ta'lim metodlari keng qo'llaniladi. Bu metodlar talabalarga o'z bilimlarini bir nechta fanlar bo'yicha qo'llash, yangi g'oyalar yaratish va ijodiy yechimlarni topish imkonini beradi. Shu tariqa, integratsiya jarayoni kreativ fikrlashni qo'llab-quvvatlaydi. Integrativ yondashuv tanqidiy fikrlashni ham rivojlantiradi. Talabalar turli nuqtayi nazarlarni solishtirib, yangi qarorlarni qabul qilish jarayonida kreativlikni faol ishlatadilar. Bu esa ijodiy salohiyatni kengaytiradi.

Integrativ yondashuv asosida kreativ fikrlashni rivojlantirish uchun bir qancha pedagogik usullar va texnologiyalar qo'llaniladi:

Interfaol darslar-turli fanlarni birlashtirib, talabalarni faol ishtirok etishga undaydi.

Loyihaviy ta'lim-talabalar real hayot muammolarini hal qilish uchun ijodiy yondashadilar.

Guruhda ishlash – talabalarning o'zaro fikr almashinuvi orqali yangi g'oyalar yuzaga keladi.

Raqamli texnologiyalar-simulyatsiyalar va virtual laboratoriyalar kreativ fikrlashni rag'batlantiradi.

Bunday usullar ta'lim jarayonini dinamik va ijodiy qiladi, natijada talabalar yangi bilimlarni o'zlashtirish bilan birga, uni amaliy va innovatsion tarzda qo'llay olish qobiliyatini oshiradilar.

Yuqoridagi ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, integrativ yondashuv va kreativ fikrlash zamonaviy ta'limning eng muhim tarkibiy qismlaridan bo'lib, ular bir-birini boyituvchi va o'zaro kuchaytiruvchi pedagogik kategoriyalar sifatida namoyon bo'ladi. "Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi", "O'zbekiston – 2030" strategiyasi, ta'limda innovatsiyalarni keng joriy etish haqidagi Prezident farmonlari integratsiya, multidisiplinarlik, ijodiy kompetensiyalar va loyihaviy ta'limni rivojlantirishni milliy darajadagi ustuvor vazifa sifatida belgilagani ushbu yondashuvning amaliy ahamiyatini yanada tasdiqlaydi.

Integrativ yondashuv ta'lim jarayonida turli fanlararo bog'liqliklarni o'rnatish, murakkab bilimlarni tizimli va kontekstual ravishda o'zlashtirish, muammoli vaziyatlarda kompleks yondashuvlarni qo'llash imkonini yaratadi.

5 Sadriddinova F.M. Developing students' innovative thinking skills through an integrative approach. American Journal Of Advanced Scientific Research | ISSN 2195 – 1381 | Volume – 3 | April – 2025

Bu esa o'z navbatida talabalar tafakkurining moslashuvchanligi, tahliliy va sintetik fikrlash ko'nikmalari rivojlanishiga olib keladi. Bunday intellektual jarayon kreativlikning asosiy komponentlari – oqimlilik, moslashuvchanlik, noyoblik va g'oyalarni rivojlantirish (Elaboration) bilan bevosita uyg'unlashadi.

Shunday qilib integrativ yondashuv asosidagi ta'lim jarayonida talabalar o'z bilimlarini real vaziyatlarda qo'llashga, yangi g'oyalarni yaratishga va multidisiplinar muammolarni ijodiy hal qilishga intiladilar. Interfaol darslar, loyiha asosida ta'lim, guruhli ishlar, raqamli texnologiyalar va simulyatsiyalar kreativ fikrlashni faollashtiruvchi samarali vositalar sifatida o'zini namoyon qiladi. Bu texnologiyalar talabalarda nafaqat bilim, balki ijodiy kompetensiyalar, kommunikativ ko'nikmalar hamda innovatsion qarorlar qabul qilish qobiliyatining shakllanishiga xizmat qiladi.

Maqolada o'rganilgan nazariy asoslar, mavjud ilmiy qarashlar va pedagogik tajribalar asosida quyidagi umumiy xulosani berish mumkin:

Birinchidan, integrativ yondashuv kreativ fikrlashning tabiiy katalizatori bo'lib, talabalarning ko'p qirrali, tizimli, erkin va original fikrlashini rag'batlantiradi.

Ikkinchidan, kreativ fikrlashning rivojlanishi integrativ ta'lim jarayonining sifat ko'rsatkichlarini sezilarli oshirib, ta'lim samarasini oshiradi hamda talabalarni zamonaviy innovatsion muhitga moslashtiradi.

Uchinchidan, O'zbekiston ta'lim siyosati integratsiyalashgan o'qitish va kreativ kompetensiyalarni rivojlantirishni ustuvor yo'nalish sifatida belgilaganligi integrativ yondashuvning amaliy ahamiyatini kuchaytiradi va uning keng joriy etilishi uchun qulay sharoit yaratadi.

To'rtinchidan, integrativ yondashuv asosida ta'limni tashkil etish talabalarning shaxsiy,

intellektual va ijodiy salohiyatini kompleks rivojlantiradi, natijada ularning innovatsion tafakkuri, kasbiy raqobatbardoshligi va ijodiy faolligi ortadi.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, integrativ yondashuv va kreativ fikrlash o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Integratsiya turli fanlar va metodlarni birlashtirib, talabalar fikrlashining ko'p qirraliligini rivojlantiradi, shu bilan birga kreativ fikrlashning asosiy elementlari – oqimlilik, moslashuvchanlik va noyoblikni qo'llab-quvvatlaydi. Zamonaviy oliy ta'lim muassasalari ushbu yondashuvni o'z dasturlariga joriy etish orqali talabalar ijodiy salohiyatini oshirish imkonini beradi. Kelajakdagi tadqiqotlar integrativ yondashuvning turli shakllarini qo'llash va kreativ fikrlashni baholash metodlarini yanada takomillashtirishga qaratilishi lozim.

MULTIMEDIA YORDAMIDA TA'LIM MUASSASALARI FAOLIYATINI BAHOLASH VA SIFAT NAZORATINI AMALGA OSHIRISH

Hurriyat Xurramovna Eshova – f.f.b.f.d. (PhD),
O'zbekiston Milliy universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada multimedia texnologiyalarining ta'lim muassasalari faoliyatini baholash va sifat nazoratini amalga oshirishdagi o'rni hamda ahamiyati batafsil tahlil qilinadi. Multimedia vositalari yordamida ta'lim jarayonlarini, o'quvchilar faoliyatini va ta'lim muassasalari boshqaruv tizimini baholashning zamonaviy usullari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, multimedia platformalarining interaktivligi va vizual imkoniyatlari baholash samaradorligini oshirishda qanday rol o'ynashi, sifat nazoratining doimiy monitoringi va tahlili uchun qulayliklar yaratishi ta'kidlanadi. Shu bilan birga maqolada multimedia texnologiyalarining ta'limda joriy etilishi bilan bog'liq texnik, metodologik va tashkiliy muammolar hamda ularni hal qilish yo'llari keltiriladi. Maqolada ilmiy natijalar multimedia yordamida sifatli va shaffof baholash tizimlarini yaratish imkoniyatlarini ko'rsatadi.

Аннотация. В данной статье подробно анализируются роль и значение мультимедийных технологий в оценке и контроле качества образования. Рассматриваются современные методы оценки образовательных процессов, деятельности учащихся и системы управления образовательными учреждениями с использованием мультимедийных средств. Также подчеркивается, какую роль интерактивность и визуальные возможности мультимедийных платформ играют в повышении эффективности оценки, создании удобства для непрерывного контроля и анализа контроля качества. Вместе с тем в статье приводятся технические, методические и организационные проблемы, связанные с внедрением мультимедийных технологий в образование, и пути их решения. Научные результаты статьи показывают возможности создания качественных и прозрачных систем оценки с использованием мультимедиа.

Abstract. This article analyzes in detail the role and importance of multimedia technologies in the assessment and quality control of educational institutions. Modern methods of assessing educational processes, student activities and the management system of educational institutions using multimedia tools are considered. It is also emphasized what role the interactivity and visual capabilities of multimedia platforms play in increasing the effectiveness of assessment, creating convenience for continuous monitoring and analysis of quality control. At the same time, the article presents technical, methodological and organizational problems associated with the introduction of multimedia technologies in education and ways to solve them. The scientific results of the article show the possibilities of creating high-quality and transparent assessment systems using multimedia.

Kalit so'zlar: multimedia, ta'lim muassasalari, sifat nazorati, baholash, ta'lim texnologiyalari, interaktiv platformalar, ta'lim samaradorligi, vizualizatsiya, monitoring, ta'lim boshqaruvi.

Ключевые слова: мультимедиа, образовательные учреждения, контроль качества, оценка, образовательные технологии, интерактивные платформы, эффективность образования, визуализация, мониторинг, образовательный менеджмент.

Keywords: multimedia, educational institutions, quality control, assessment, educational technologies, interactive platforms, educational effectiveness, visualization, monitoring, educational management.

Bugungi zamonaviy jamiyatimizda ta'lim sohasidagi barcha islohatlarning asosiy maqsadi ma'naviy jihatdan mukammal rivojlangan insonlar hamda usib kelayotga yoshlarni tarbiyalash, ta'lim tizimini takomillashtirish, dars jarayonlarini yangi pedagogik va axborot texnologiyalari asosida har tomonlama zamon talabiga mos ravishda amalga oshirishdan iborat hisoblanadi. Shuning uchun ham bugungi

kunda ta'lim-tarbiya tizimida kompyuter va axborot texnologiyalarining zamonaviy texnologiyalaridan samarali foydalanishga alohida e'tibor berilmoqda. Ma'lumki hozirgi kunda ta'lim jarayonida, ko'plab seminarlar, treninglar, uchrashuvlar va boshqa tadbirlarni o'tkazish uchun turli kompyuter texnologiyalaridan foydalanilmoqda. Ma'lumot mazmunga boy, esda qoladigan va ko'rgazmali

bo'lishi uchun ko'proq multimedia texnologiyalari ishlatilmoqda. Bularga matn, grafika va ovoz kabi ma'lumotning turli shakllarini qayta ishlashga imkon beruvchi multimedia apparat vositalari bilan birga amaliy dasturlar paketlarini ham olishimiz mumkin. Multimedia bir necha ta'rifga ega elementlari mavjud. Multimedia – turli ma'lumotlarni ishlab chiqish, ishga tushirish, qayta ishlash vositalarini qo'llash tartiblarini ta'riflovchi texnologiya hisoblanadi. Multimedia – kompyuter apparat ta'minoti (kompyuterda kompaktdisklar o'qish qurilmasi – CD-Rom Drive, uning yordamida ovozli va video ma'lumotni eshittirishga yordam beradigan ovoz va videoplate, joyстик va boshqa maxsus qurilmalarning mavjudligi) bilan alohida ajralib turadi. Shuningdek, multimedia bu bir necha ma'lumot taqdim etish vositalarining bir tizimga birlashishi hamdir. Odatda multimedia deganda matn, ovoz, grafika, multiplikatsiya, videotasvir va fazoviy modellashtirish kabi ma'lumot taqdim etish vositalarining kompyuter tizimidagi birlashishi tushuniladi. Bunday vositalarning birlashishi ma'lumot qabul qilishning yangi sifatli darajasini ta'minlaydi deb bimalol aytolamiz. Masalan, talaba-yoshlar passiv ravishda mahliyo bo'libgina o'tirmasdan, balki faol ishtirok etadi ham. Multimedia vositalari ta'lim muassasalarining faoliyatini baholash va sifat nazoratini amalga oshirish uchun ham o'quv jarayonlarini vizualizatsiya qilish, o'qituvchilar va o'quvchilarning natijalarini tahlil qilish, o'zaro aloqani yaxshilash hamda uzluksiz o'rganish va takomillashtirish uchun qulay imkoniyatlar yaratadi. Bu yordamida ta'lim sifatini oshirish, muassasa faoliyatining samaradorligini aniqlash va sifat standartlariga erishish mumkin. Multimedia yordamida baholash quyidagi usullar yordamida ko'rib chiqish mumkin:

–O'quv jarayonlarini vizualizatsiya qilish:

Bunda talaba-yoshlar dars jarayonini videoga olib, keyin uni tahlil qilish orqali o'z metodikalarini takomillashtirishlari mumkin.

O'quvchilarning o'zaro hamkorlikda bajargan loyihalarini ham multimedia formatda taqdim etib, ularning ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini baholashlari mumkin.

–Natijalarni tahlil qilish:

Multimedia taqdimotlari, onlayn testlar va elektron portfoliolarni to'plash orqali o'quvchilarning bilim darajasini tizimli baholash va nazorat qilish mumkin. Bu ma'lumotlar muassasa faoliyatining turli jihatlarini baholashda asos bo'lib xizmat qiladi.

–O'zaro aloqani rivojlantirish:

O'qituvchilar, o'quvchilar va ota-onalar o'rtasidagi onlayn platformalar orqali aloqani kuchaytirish, o'qitishning sifatini muhokama qilish va fikr-mulohazalarni yig'ish mumkin.

–Takomillashtirish uchun ma'lumotlar:

Multimedia yordamida yig'ilgan ma'lumotlar (masalan, darslarni tahlil qilish, o'quvchilarning ishlari, o'qituvchilarning o'zini baholashi) muassasaning kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga yordam beradi, bu esa keyingi rejalashtirishga va sifatni oshirishga yo'naltirilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqishga imkon beradi.

–Sifat nazoratini amalga oshirish:

–Standartlarga moslikni tekshirish:

Multimedia vositalari yordamida yaratilgan elektron hujjatlar, o'quv dasturlari va o'qitish metodikalarini milliy va xalqaro sifat standartlari bilan solishtirish mumkin.

–Doimiy monitoring va baholash:

Ta'lim jarayonining uzluksiz monitoringi uchun multimedia platformalaridan foydalanish, bu esa sifat nazoratini doimiy ravishda olib borishga imkon beradi.

Xalqaro tajribalarni o'rganish:

Xorijiy ta'lim muassasalarining multimedia orqali o'z faoliyatini baholash va sifat nazoratini amalga oshirish usullarini o'rganib, o'z ish faoliyatiga tatbiq etish mumkin. So'nggi yillarda ta'lim tizimida multimedia texnologiyalarining joriy etilishi ta'lim jarayonining sifatini yaxshilash va boshqaruvni optimallashtirish uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Multimedia vositalari – video, audio, interaktiv taqdimotlar, animatsiyalar va raqamli platformalar – o'quv jarayonini nafaqat boyitadi, balki baholash va sifat nazoratini ham samarali amalga oshirishga xizmat qiladi. Ta'lim muassasalarining samarali faoliyatini baholash uchun multimedia yondashuvlari keng qo'llanilishi, ularning samaradorligi va afzalliklari to'g'risida ilmiy tahlil zarurdir.

1. Multimedia texnologiyalarining ta'limda roli.

Multimedia texnologiyalari o'quv materiallarini vizual, eshitish va interaktiv tarzda yetkazish imkonini berib, o'quvchilarning o'rganish samaradorligini oshiradi. Shuningdek, multimedia platformalari yordamida o'quvchilar faoliyati real vaqt rejimida kuzatilib, baholanishi mumkin.

2. Ta'lim muassasalari faoliyatini baholashda multimedia vositalarining imkoniyatlari quyidagilar hisoblanadi:

- Interaktiv baholash tizimlari. Multimedia yordamida yaratilgan interaktiv testlar, viktorinalar, animatsion topshiriqlar baholash jarayonini qiziqarli va samarali qiladi hamda natijalarni avtomatik yig'ish imkonini beradi.

- Vizualizatsiya va tahlil vositalari. Baholash natijalari grafiklar, diagrammalar va infografikalar yordamida taqdim etilishi rahbarlarga ta'lim jarayonini yaxshiroq tushunishga va tahlil qilishga yordam beradi.

- Real vaqt monitoring va hisobotlar. Multimedia platformalari ta'lim jarayonining

turli bosqichlarini real vaqt rejimida kuzatish imkonini beradi, bu sifat nazoratini yanada tez va samarali qilish imkonini yaratadi.

3. Multimedia asosida sifat nazoratini amalga oshirishning metodologik yondashuvlari:

- baholash mezonlarini multimedia materiallari orqali aniq va tushunarli qilish;

- o'quvchilarni faol ishtirok etishga rag'batlantiruvchi interaktiv platformalar yaratish;

- baholash natijalarining shaffofligi uchun ochiq va vizual hisobotlar taqdim etish.

4. Ta'lim muassasalarida multimedia texnologiyalarini joriy etishda yuzaga keladigan muammolar:

- Texnik muammolar. Qurilmalar, internet tezligi va dasturiy ta'minotdagi cheklovlar ta'lim jarayonida multimedia vositalarining samarali qo'llanilishiga to'sqinlik qiladi;

- Kadrlar tayyorlash. O'qituvchilar va rahbarlarning multimedia vositalaridan samarali foydalanishini ta'minlash uchun doimiy treninglar va metodik yordam zarur;

- Metodologik masalalar. Multimedia yordamida baholash mezonlari va usullarini to'g'ri ishlab chiqish, ularni o'quv jarayoniga moslashtirish muhimdir.

5. Muammolarni hal qilish yo'llari:

- zamonaviy texnologik infratuzilmani rivojlantirish va ta'lim muassasalarini bunyod etish;

- kadrlar malakasini oshirishga qaratilgan maxsus kurslar tashkil qilish;

- ta'lim jarayonida multimedia yondashuvlarini joriy etish uchun metodologik qo'llanmalar yaratish.

Multimedia vositalari bilan ishlovchi dasturlar ko'pmoddalidir, ya'ni ular bir necha

sezgi organlariga bir vaqtda ta'sir qilgani uchun auditoriyaning qiziqishi va e'tiborini tortadi. Multimedia ilova mazmuni muallif tomonidan ssenariy tayyorlash paytida atroflicha o'ylanadi va texnologik ssenariyni ishlab chiqishda aniqlashtiriladi. Ta'limiy ma'lumot taqdim etishning an'anaviy shakli – matn va statik grafika ko'p asrlik tarixga ega bo'lsa, multimediadan foydalanish tajribasi yillar bilan o'lchanadi. Illustrasiya, jadval va chizmalar mavjud bo'lgan animatsiya elementlari va ovoz jo'rligida taqdim etilayotgan chiroyli bezalgan multimediali ilova o'rganilayotgan materialni qabul qilishni osonlashtiradi, tushunish va eslab qolishga yordam beradi, ta'lim oluvchining bilim olishga bo'lgan faolligini oshirib, predmetlar haqida aniqroq va to'laroq tushunchaga ega bo'lishini ta'minlaydi. Sifatli multimedia ilovalari ishlab chiqishga yo'naltirilgan turli-tuman, bir-biridan farqli texnologik usullar mavjud. Multimedia ilovalari yaratish texnologiyasini o'rganishda ularning qanday yaratilishini ifodalovchi ssenariy ishlab chiqiladi. Bundan kelib chiqib, har bir multimedia ilovasi turli tarkibiy qismlar (turli mavzular)dan tashkil topadi, degan mantiqiy xulosaga kelishimiz mumkin. Multimedia ilovalari tarkibini quyidagi qismlarga bo'lish mumkin: yaratilayotgan multimedia ilovasi uchun mavzu tanlash, ish maydonini belgilash (masshtab va fon), kadrlar, qatlamlardan foydalanish, turli shakllar simvollarini yaratish, dasturlash tilida o'zgaruvchilar kiritish va skriptlar yozish, tovushli fayllar bilan ishlash, matn qo'shish, effektlar yaratish, rasmlardan foydalanish va import qilish, kutubxonadagi tayyor komponentlardan foydalanish, navigatsiyani yaratish, matn razmetkasi tillari va skriptlash tillaridan foydalanish¹. O'z navbatida multimedia ilovalarini quyidagi turosti turlarga bo'lish mumkin. Taqdimot: – Chiziqli taqdimot – murakkab grafika, video qo'yilma, ovoz jo'rligidagi va navigatsiya tizimiga ega bo'lmagan dinamik rolik. Interfaol taqdimot –

ierarxik tamoyillar bo'yicha tuzilmaga keltirilgan va maxsus foydalanuvchi interfeysi orqali boshqariladigan multimediali komponentlar to'plami. Animatsiya: – Kadrlar animatsiyasi – tasvirlar harakati taassurotini beradigan suratlarning kadrlar bo'yicha almashishi. Dasturiy animatsiya – dasturlangan amallar ketma-ketligi yordamida tasvirlar almashadigan animatsiya (ya'ni algoritm va o'zgaruvchilar yordamida). Asosiy obyektlarni chizish qo'lda amalga oshiriladi yoki biror bir kolleksiya yoxud galereyadan import qilib olinadi, shundan keyingina unda qaysidir dasturlash tili imkoniyatlari ishga solinadi. O'yinlar: Ko'ngil ochuvchi o'yinlar – foydalanuvchiga bo'sh vaqtini o'tkazishga imkon beradigan dasturlar. O'rgatuvchi o'yinlar – taqdim etilgan yengil o'yin shaklida foydalanuvchiga u yoki bu soha bo'yicha o'z malaka va ko'nikmalarini oshirishga yordam beradigan dasturlar. Video o'qish qurilmalari: Film kadrlari harakatini shakllantirish – harakat taassurotini uyg'otuvchi rasmlar, kadrlar ketma-ketligini, tasvirlarni tayyorlash va joylashtirish. Videotasvirlar oqimini o'qish qurilmasi – videooqim formatlari avi, mpeg va boshqalarni o'z ichiga olgan o'qish qurilmasini shakllantirish, shundan keyingina ushbu oqimni boshqarish imkoniyati tug'iladi (masalan, videofaylni ishga tushirish, pauza, video boshiga tez o'tish kabi buyruqlarni ishlatish). Multimedia-galereyalar: Tasvirlarning kadrlarda almashishi – tasvirlarning belgilangan vaqt oralig'ida almashish tartibi. Panorama – katta ochiq maydonni erkin tomosha qilishga imkon beruvchi keng va katta plandagi manzara.

“Interfaol galereya – foydalanuvchiga boshqarish imkonini beradigan galereya (tasvirlar bo'yicha harakat). Tovush o'qish qurilmalari: Bitta ovozli fayl o'qish qurilmasi – wav, mp3 va boshqa formatdagi ovozli faylni multimedia ilovaga qo'shish va uni qaytadan eshitish. Turli ovozli fayllarni o'qish qurilmasi

1 Aripov M. Informatika va axborot texnologiyasi asoslari. – T.:Universitet, 2001

– bitta ovozli fayl o'qish qurilmasiga o'xshash, lekin bajarish ketma-ketligini o'zgartirish imkoniyati qo'shilgan holda". Virtual musiqa instrumentlari – haqiqiy musiqa instrumentlari imitatsiyasi. web uchun ilovalar: Bannerlar – internetdagi reklama xarakteridagi tasvir yoki matn bloki. U reklama beruvchining Veb-saytiga yoki mahsulot yoxud xizmat turi atroflicha bayon qilingan sahifalarga giper murojaatdan iborat. Bannerlar tashrifchilarni jalb etish uchun, imidjni shakllantirish yoki shu resursni siljitish uchun turli Internet resurslarda joylashtiriladi.

Xulosa qilib aytganda, multimedia texnologiyalari ta'lim muassasalari faoliyatini baholash va sifat nazoratini amalga oshirishda katta imkoniyatlar yaratadi. Ular baholash jarayonini interaktiv, shaffof va samarali qiladi hamda ta'lim sifatini yaxshilashga yordam beradi. Biroq texnik, kadr va metodologik muammolarni hal qilish uchun tizimli yondashuvlar va doimiy rivojlanish zarur. Kelajakda multimedia asosidagi baholash tizimlari ta'lim sohasida yangi sifat darajasini ta'minlashga xizmat qilishi kutilmoqda.

AKSIOLOGIK YONDASHUV ASOSIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA DEONTOLOGIK KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISH MODEL

Abduvohid Abdulazizovich Boltayev – p.f.b.f.d.,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada aksiologik yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarda deontologik kompetentlikni rivojlantirishning pedagogik asoslari yoritib berilgan. Muallif tomonidan aksiologik yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarda deontologik kompetentlikni rivojlantirish modeli ishlab chiqilgan.

Аннотация. В данной статье раскрываются педагогические основы развития деонтологической компетентности будущих учителей на основе аксиологического подхода. Автором разработана модель формирования деонтологической компетентности будущих педагогов, основанная на аксиологическом подходе.

Abstract. This article highlights the pedagogical foundations of developing deontological competence for future teachers based on an axiological approach. The author has developed a model for fostering deontological competence in future teachers within the framework of the axiological approach.

Kalit so'zlar: deontologiya, model, modellashtirish, aksiologik yondashuv, akmeologik yondashuv, deontologik kompetentlik.

Ключевые слова: деонтология, модель, моделирование, аксиологический подход, акмеологический подход, деонтологическая компетентность.

Keywords: deontology, model, modeling, axiological approach, acmeological approach, deontological competence.

Bo'lajak o'qituvchilarda deontologik kompetentlikni rivojlantirishda bo'lajak o'qituvchi shaxsi, pedagogik jarayon ishtirokchilari o'rtasidagi deontologik munosabatlarning pedagogik-psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda rivojlantirish jarayonining bosqichlari, deontologik kompetentlikning komponentlari, shaxs xususiyatlari, rivojlantirish jarayonining tamoyillari, shakl, metod va natijalarni baholashning maqbul variantlarini ishlab chiqish hamda modellashtirishni talab etadi.

Pedagogik aksiologiya sohasida tadqiqotlar olib borgan olim B.Xodjayevning ta'kidlashicha, shaxsning o'zining ichki pozitsiyasini anglashi va aniq qadriyatlar bilan bog'liqlikda amaliy faoliyatga tayyorligi qadriyatli ustanovkaning mohiyatini belgilab beradi. Ustanovka shaxsning aniq faoliyatga tayyorgarlik holatini aks ettiruvchi

kognitiv (bilim, axborot) va affektiv (emotsiya, hissiyot) komponentlar majmui sifatida namoyon bo'ladi¹.

“Qadriyatlar tizimi” muayyan ijtimoiy subyektlarga (shaxs, millat, jamiyat va boshqalar), biron bir davr, tarixiy bosqich yoki soha bilan bog'liq bo'lgan qadriyat shakllarining o'zaro aloqadorligi va chambarchas bog'liqligini ifodalaydigan tushunchadir.

Qadriyatlar tizimi madaniyatning asosini tashkil etib, jamiyat a'zolarining ma'naviy va ijtimoiy ehtiyojlari, qiziqishlari, ularning ijtimoiy harakatlari va xulq-atvorini boshqarishni o'zida aks ettiradi.

I.P.Podlasiy qadriyatlarning uchta asosiy tizimini ajratib ko'rsatishgan: transsendental (diniy mohiyat nuqtai nazaridan qandaydir mutlaqlikka ega), ijtimoiy yo'naltirilgan –

1 Ходжаев Б. Педагогик аксиология. Ўқув қўлланма. – Т.: “Fan va texnologiya” нашриёти, 2012. – 165 б.

sotsiotsentrik (guruhiy, umuminsoniy, kasbiy, milliy va h.k.) va antropotsentrik (individual)².

M.A.Makarevich qadriyatlar tizimini quyidagi guruhlarga ajratgan: hayot mazmunini belgilab beruvchi (yaxshilik, yomonlik, baxt, farovonlik), universal (hayotiy (vital), demokratik, ijtimoiy obro'-e'tibor, shaxsiy rivojlanish, shaxslararo munosabat), norasmiy (an'anaviy, diniy va urbanizatsiyaga oid) va jamoaviy (o'zaro bir-biriga yordam berish va birdamlik). Hayotiy (vital) qadriyatlarga deganda inson hayotini muhofaza qilish va uzaytirishga yo'naltirilgan birlamchi va oddiy ehtiyojlar tushuniladi. Hayot mazmunini belgilab beruvchi qadriyatlar esa murakkab tuzilishga ega bo'lib, butun inson hayotini murakkabliklari va g'aroyibotlarga boyligini ifoda etadi³.

P.A.Sorokin qadriyatlar tizimining uchta turini ajratib ko'rsatgan:

– ideatsional qadriyatlar tizimi. Mazkur tizimga doir qadriyatlar va ideallar o'zgarishsiz va doimiy, mutlaq tavsifga ega bo'lib, ularni tushunib yetish jarayonida yuzaga keladigan to'siqlarni yengib o'tish jarayonida insonda hissiy qoniqish yuzaga keladi;

– hissiy qadriyatlar tizimi. Mazkur tizimga xos qadriyatlar mutlaq ko'rinish kasb etmaydi, individ ishtirok etayotgan vaziyat bilan bog'liqlikda amal qiladi;

– ideal qadriyatlar tizimi. Ideatsional va hissiy qadriyatlarning umumlashtirish asosida tarkib topadi⁴.

Model "lotincha" "modulus – o'lchov, me'yor" ma'nolarini anglatib, biror narsaning xuddi o'zidek yoki kichraytirib, kattalashtirib olingan, ko'plab ishlab chiqarish uchun andoza bo'la oladigan nusxasi. Ilmiy-nazariy tadqiqotlar

tahliliga ko'ra, bo'lajak o'qituvchilarda deontologik kompetentlikni rivojlantirish jarayoni modeli quyidagi fundamental holatlar bilan bog'liq:

– birinchidan, model o'rganilayotgan jarayonni tizim sifatida obyektiv va vizual tarzda taqdim etishi, o'zaro bog'langan va bog'liq bo'lgan tarkibiy qismlarining birligini aks ettiruvchi ichki tuzilishini asoslash imkonini beradi;

– ikkinchidan, modelni ishlab chiqish o'rganilayotgan jarayonga oid ma'lumotlarni tizimlashtirish, deontologik kompetentlikni rivojlantirish jarayonini optimallashtirish usullari haqidagi turli g'oyalarni birlashtirishga xizmat qiladi.

Modellashtirish bu bilish obyektining har xil modellarini yaratish va undan ilmiy ijodda foydalanish imkonini beruvchi ilmiy metoddir. Modellashtirish metodida obyekt o'rniga uning modeli o'rganiladi. Modellashtirish – biror narsaning modelini ishlamoq, yaratmoq. Modellashtirish bu ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan talablar asosida ishlab chiqilgan, zaruriy usul, metod va vositalardan foydalanishni ifodalovchi, mazkur jarayonni tashkil etish bosqichlari, funksiyalari, tamoyillari hamda shakllarini aks ettiruvchi ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishda qo'llanishi mumkin bo'lgan andozadir⁵.

Aksiologik yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarda deontologik kompetentlikni rivojlantirish funksional-maqсадli, metodologik, mazmunli-jarayonli, tashkiliy, natijaviy bloklardan iborat pedagogik modelni ishlab chiqishni taqozo etadi.

Modelning funksional-maqсадli bloki mazkur jarayonni amalga oshirishning maqsadi va funksiyalarini o'zida aks ettiradi.

2 Подласый И.П. Педагогика: 100 вопросов – 100 ответов. – М.: ВЛАДОС-пресс, 2004. – 365 с.

3 Макаревич М. А. Ценность // Российская социологическая энциклопедия / Под общ. ред. Акад РАН Г.В. Осипова. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 672 с.

4 Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. / Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.

5 Мустақиллик: изоҳли илмий-оммабоп луғат. – Т.: Шарқ, 1998. – 528 б.

Maqsad – aksiologik yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarda deontologik kompetentlikni rivojlantirish. Bo'lajak o'qituvchilarda deontologik kompetentlikni rivojlantirish quyidagi funksiyalarni amalga oshirishni nazarda tutadi:

- axloqiy-pedagogik: "inson – jamiyat" va "inson – inson" tizimida pedagog tasavvurlarining axloqiy yo'nalganligi hamda turfa xil madaniyatlar dunyosidagi pedagogning deontologik missiyasini anglash;

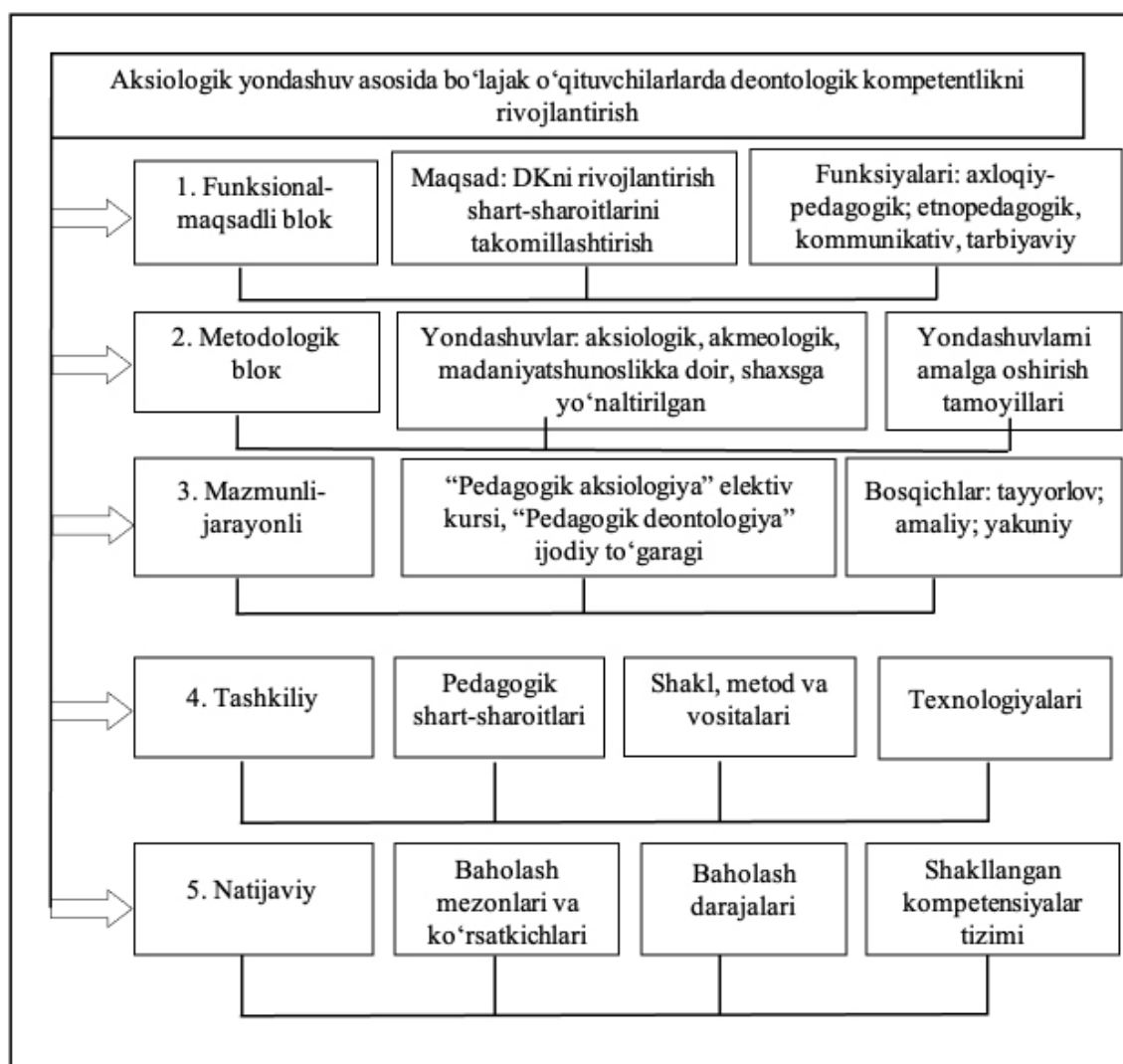
- etnopedagogik: o'qituvchining etnomadaniyat (moddiy va ma'naviy), tarixiy tajribada aks etgan mentallik va insoniyat evolyutsion rivojida ma'lum bir tilni uzatuvchi sifatida etnosning rolini idrok etishni ko'zda tutadi;

- kommunikativ: pedagogik faoliyat maqsadi, pedagogik deontologiyaning tamoyillariga muvoffiq bo'lajak o'qituvchining o'quvchilar bilan shaxsiy-ishbop o'zaro birgalikdagi harakatining turli xil kommunikativ texnologiyalarini o'zlashtirishi zaruratini o'zida ifoda etadi;

- tarbiyaviy: o'qituvchi kasbiy faoliyatining tarkibiy qismi sifatida yuzaga chiqadi hamda pedagogik burch va pedagogik deontologiya tamoyillariga muvofiq uzluksiz kasbiy rivojlanish, o'z-o'zini-tarbiyalash orqali amalga oshadi.

1-jadval

Aksiologik yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarda deontologik kompetentlikni rivojlantirish modeli

Bo'lajak o'qituvchilarning deontologik kompetentligini rivojlantirishning metodologik blokida mazkur jarayonga doir yondashuvlar va tamoyillar aks etgan. Deontologik kompetentlikni rivojlantirishda aksiologik yondashuvni determinant sifatida belgilash bilan birga, akmeologik, madaniy va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlarni ham hisobga olish lozim, degan xulosaga keldik. Har bir yondashuvning tamoyillari ham alohida-alohida belgilab olindi:

- aksiologik yondashuv bizning tadqiqotda deontologik kompetentlikni rivojlantirish jarayonida erishiladigan natijalarning mustahkamligi tamoyili asosida amalga oshirildi. Mazkur tamoyil bo'lajak o'qituvchining deontologik bilimlarni o'zlashtirish natijasi sifatida qadriyatli yo'nalganlini shakllantirishni o'zida ifoda etadi;

- akmeologik yondashuvni amalga oshirishda insonparvarlik, ilmiylik, tizimlilik va ketma-ketlik tamoyillariga tayanildi;

- madaniyatshunoslikka doir yondashuv quyidagi tamoyillar asosida amalga oshadi: madaniyat bilan uyg'unlik, ratsional va emotsional omillarning birligi va uyg'unligi, ta'sir ko'rsatishning originalligi va yangiligi;

- shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni amalga oshirishda o'z-o'zini dolzarblashtirish va ongillik, ijodiy faollik, mustaqillik tamoyillariga asoslanildi.

Modelning mazmunli-jarayonli blokini bo'lajak o'qituvchilarda deontologik kompetentlikni rivojlantirishning tayyorlov, amaliy va yakuniy bosqichlarga muvofiq amalga oshirilishi maqsadga muvofiq.

Mazmunli-amaliy faoliyatni tashkil etishda deontologik kompetentlikni rivojlantirishga doir quyidagi funksiyalariga e'tibor qaratdik:

- tolerantlik funksiyasi bo'lajak o'qituvchining ko'p madaniyatli muhitdagi faoliyatini nazarda tutib, etnomadaniyatda (moddiy va ma'naviy)

aks ettirilgan boshqa mentalitetni idrok etish zarurligini taqozo etadi. Talabalarning o'z mentalitetiga murojaat qilishi ongli qiyosiy idrokka olib keladi. Natijada, bag'rikenglikni rivojlantirish, birgalikda ijodiy hayot uchun boshqa shaxslarni tushunish zaruratini yuzaga chiqaradi;

- kommunikativ funksiya bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy etika talablariga va pedagogik faoliyat maqsadlariga javob beradigan shaxsiy va ishbilarmonlik o'zaro munosabatlarining turli kommunikativ texnologiyalarini o'zlashtirish zarurligini aks ettiradi;

- tarbiyaviy funksiya bo'lajak o'qituvchining kasbiy faoliyatining asosiy qismi bo'lib, kelajakdagi pedagogik faoliyatida uzluksiz kasbiy ta'lim va kasbiy faoliyat hamda o'z-o'zini tarbiyalash tizimida amalga oshiriladi;

- rivojlantiruvchi funksiya bo'lajak o'qituvchining kasbiy faoliyatda shaxs sifatida rivojlanishini, uning kasbiy faoliyatda o'zini o'zi anglash uchun zarur bo'lgan axloqiy va ijtimoiy ahamiyatga ega fazilatlarini belgilab beradi;

- prognostik funksiya kasbiy-pedagogik faoliyatni tashkil etish va boshqarishning turli usullarini amaliyotga qo'llagan holda, kasbiy faoliyatning mumkin bo'lgan salbiy oqibatlarini (deontologik bo'lmagan) bashorat qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan.

Bo'lajak o'qituvchilarda deontologik kompetentlikni rivojlantirishning tashkiliy bloki ta'limiy jarayonni tashkil etishning pedagogik shart-sharoitlari, shakl, metod va vositalarini o'z ichiga qamrab oladi.

Tadqiqotda bo'lajak o'qituvchilarning deontologik kompetentligini rivojlantirishning quyidagi pedagogik shart-sharoitlari aniqlashtirildi:

- tashkiliy-didaktik: ta'limiy muhitni tashkillash; to'garak va trening mashg'ulotlari

jarayonida komandada ishlash texnologiyalarini qo'llash; deontologik kompetentlikni rivojlantirish jarayoniga didaktik rahbarlik qilish; deontologik kompetentlikni rivojlantirishning tezkor diagnostikasi; maqsadli yo'nalganlik; didaktik ta'minotni ishlab chiqish;

– ijtimoiy shart-sharoitlar: yaqin atrof-muhit va kasbiy muhit ta'siri;

– psixologik-pedagogik shart-sharoitlar: individual maslahat; shaxsiy va kasbiy o'sish treninglarini o'tkazish; elektiv kurs va ijodiy to'garak mashg'ulotlarini tashkil etish; insonparvarlik paradigmasi asosida ta'limiy muhitni yaratish; interfaol texnologiyalardan foydalanish.

Modelning tashkiliy blokida ta'limiy jarayonning quyidagi shakllari o'z aksini topdi: pedagogik deontologiya bo'yicha ma'ruzalar, munozaralar; "Pedagogik deontologiya" ijodiy to'garak mashg'uloti; olimlarni taklif qilish asosida pedagogik deontologiya bo'yicha mavzuli davra suhbatlari; pedagogning kasbiy axloqi va burchi bo'yicha ilmiy jurnallarda chop etilgan maqolalarni muhokama qilish; treninglar; maslahatlar; konkurslar va boshqalar.

Bo'lajak o'qituvchilarda deontologik kompetentlikni rivojlantirish metodlariga quyidagilarni kiritish mumkin: 1) bilish faoliyati turiga ko'ra: tushuntirishli-illyustrativ; reproduktiv; materialni muammoli bayon etish; qisman-izlanishli; tadqiqotchilik; 2) faol metodlar: evristik suhbat; o'quv munozarasi; adabiyotlar bilan mustaqil ishlash; kasbiy faoliyat imitatsiyasi; 3) vaziyatlarni tahlil qilishga doir: tasodifiylik; aqliy hujum; situativ; muammoli; ijtimoiy-pedagogik loyihalash.

Bo'lajak o'qituvchilarni deontologik kompetentlikni rivojlantirishda quyidagi didaktik vositalardan foydalanildi: 1) o'qitishning verbal (og'zaki illyustrativ materiallar); 2) vizual (chizma, jadvallar); 3) audiovizual (videolavhalar); 4) multimediali (taqdimotlar).

Bo'lajak o'qituvchilarda deontologik kompetentlikni rivojlantirishning natijaviy blokida baholash mezonlari, ko'rsatkichlari va darajalari hamda shakllanadigan kompetensiyalar o'z aksini topgan.

Xulosa qilib aytganda, biz tomonimizdan taklif etilgan bo'lajak o'qituvchilarda deontologik kompetentlikni rivojlantirishning mazkur modeli deontologik tayyorgarlikni amalga oshiruvchi bo'lajak o'qituvchining aniq deontologik va professional jihatdan muhim xususiyatlari va sifatlarini rivojlantirishga ta'sir ko'rsatadigan samarali vositalarni saralashga, deontologik kompetentlikning integratsiyalashgan xususiyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA O'QUVCHILARNING TADQIQOTCHILIK KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Eldor Utkir o'g'li Ochilov – biologiya bo'limi
boshlig'i, Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi
huzuridagi Respublika ta'lim markazi

Annotatsiya. Ilm fan va texnologiyalar rivojlanayotgan bir davrda ta'lim mazmunini modernizatsiyalash, bu jarayonga yangi usul va vositalarni olib kirish, o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytirish, tadqiqotchilik faoliyatiga yo'naltirish, har tomonlama fikrlash qobiliyatini hamda yangicha yondashuvlar asosida tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish muhim vazifalardan hisoblanadi. Ushbu maqola umumta'lim maktablarida o'quvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslariga bag'ishlangan bo'lib, mazkur masala bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borgan olimlarning ilmiy xulosalari, o'quvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish zarurati hamda samarali amalga oshirish bosqichlari yoritilgan.

Аннотация. В эпоху развития науки и технологий важно модернизировать содержание образования, внедрять в него новые методы и инструменты, расширять кругозор учащихся, направлять их на исследовательскую деятельность, развивать целостное мышление и исследовательские навыки на основе новых подходов. Статья посвящена научно-теоретическим основам развития исследовательских навыков учащихся в общеобразовательных школах, освещаются научные выводы учёных, проводивших научные исследования по данной проблеме, необходимость развития исследовательских навыков учащихся и этапы их эффективной реализации.

Abstract. In an era of developing science and technology, it is important to modernize the content of education, introduce new methods and tools into this process, broaden students' worldview, direct them to research activities, develop the ability to think holistically and research skills based on new approaches. This article is devoted to the scientific and theoretical foundations of developing students' research skills in secondary schools, and highlights the scientific conclusions of scientists who have conducted scientific research on this issue, the need to develop students' research skills, and the stages of effective implementation.

Kalit so'zlar: ta'lim tizimi, innovatsion o'qitish texnologiyalari, tadqiqotchilik ko'nikmalari, tadqiqotchilik faoliyati, ilmiy-tadqiqot ishlari, shaxsni rivojlantirish, tizimli jarayon, uzviylikni ta'minlash.

Ключевые слова: система образования, инновационные педагогические технологии, исследовательские навыки, исследовательская деятельность, научно-исследовательская работа, личностное развитие, системный процесс, обеспечение преемственности.

Keywords: education system, innovative teaching technologies, research skills, research activities, research work, personal development, systematic process, ensuring continuity.

Respublikamizda ta'lim tizimini zamonaviy rivojlanish tendensiyalariga moslashtirish, ta'lim jarayonlariga innovatsion o'qitish texnologiyalarini joriy etish bo'yicha keng ko'lamli islohatlar amalga oshirilmoqda. Umumta'lim maktab fanlarini o'qitishning uzluksizligi va izchilligini ta'minlash, zamonaviy o'qitish metodologiyasini ishlab chiqish, umumta'lim maktab fanlarini o'qitishni ilg'or xorijiy tajribalar asosida takomillashtirish hamda o'quvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini

rivojlantirish masalalari davlat siyosati darajasiga ko'tarildi.

O'quvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish umumta'lim maktab davridan boshlanib, bu davrda o'quvchilarga tadqiqot ishlarini tashkil etishga doir jarayonlarning dastlabki elementlari beriladi. Tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish o'quvchilarning o'z-o'zlarini tushunish va ularning yaratuvchanlik qobiliyatlarini rivojlantirish uchun tashkil etiladigan faoliyat

hisoblanib, mazkur ko'nikmalar o'quvchilarning fikr-mulohazalarini tushunish, masalalar yechish, amaliy mashg'ulotlarni bajariy va ijodiy yondashuvlarini rivojlantirishga yordam beradi. Shu boisdan, umumta'lim maktablarida o'quvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish dolzarb vazifalar qatoriga kiradi. Ammo, shuni alohida ta'kidlash joizki, bugungi kunda umumta'lim maktablari o'quvchilarida tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirishni tizimli va maqsadli amalga oshirishda bir qator muammolar ko'zga tashlanadi.

Jahon ta'lim tizimida o'quvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish hamda ularni yetuk shaxs bo'lib voyaga yetishishlarini ta'minlashga qaratilgan bir qator ilmiy izlanishlar olib borilgan. Ta'lim oluvchilarning tadqiqotchilik faoliyatining dastlabki elementlarini shakllantirish va rivojlantirish masalalari bo'yicha N.I.Dekleyeva¹, R.G.Safarova² kabi olimlar umumta'lim maktablari ta'lim jarayonlaridagi tadqiqotchilik faoliyati zaruriyatini ilmiy asoslab, bilish nazariyasida tadqiqotchilik ko'nikmalari o'quvchilarni birlashtirish xususiyatiga ega ekanligini ta'kidlaydilar.

Shuningdek, N.G.Alekseyev³, R.X.Djurayev⁴lar ham ushbu masalaga to'xtalib, tadqiqotchilik

ko'nikmalari shaxsni namoyon etuvchi eng yuqori darajasi sifatida qaraladi, o'quvchilarni zamonaviy uslubda bilish nazariyasiga moslashtirish kuchiga ega ekanligi ta'kidlanadi.

O'zbek tili izohli lug'atida "tadqiq ishi, tekshirish, o'rganish ishi, tadqiqotchi" – tadqiqot ishlari bilan shug'ullanuvchi shaxs, "tadqiqotchilik" – tadqiqot bilan mashg'ul bo'lish deb izohlanilgan⁵.

O'qituvchilar uchun psixologik-pedagogik lug'atda "tadqiqot" – bu "jamiyat uchun ahamiyatga molik ma'lumotlarni olishga qaratilgan ilmiy faoliyat natijalari va jarayoni" deb tavsiflangan⁶.

A.V.Leontovich⁷ning ilmiy ishlarida o'quvchi yoshlarni ilmiy-tadqiqot ishlariga yo'naltirishning ijtimoiy-pedagogik asoslari o'quv jarayonlarining har xil bosqichlarida namoyon bo'lishi ta'kidlangan. Shuningdek, Y.Fadeyev⁸, N.A.Fedotova⁹larning ilmiy izlanishlarida ham ta'lim oluvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish masalalari ko'rib chiqilgan.

O'quvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlari N.Derekleyeva¹⁰, T.A.Voronko¹¹larning ilmiy ishlarida tadqiq etilgan bo'lsa, o'quvchilarning tadqiqotchilik

1 Дереклеева Н.И. Научно-исследовательская работа в школе / Н.И.Дереклеева. М.: Вербум – М, 2001. – С 48.

2 Сафарова Р.Г. Шахсни шакллантириш омиллари // Таълим тараққиёти. Ж. 2001. №3–4. Б. 60–63.

3 Алексеев Н.Г., Леонтович А.В., Обухов А.С., Фомина Л.Ф. Концепция развития исследовательской деятельности учащихся // Ж. Исследовательская работа школьников. 2002. – №1. – С. 24–33.

4 Джураев Р.Х. Развитие исследовательских умений в процессе педагогической деятельности "Халқ таълими". №4. – 2003. С. 145–147.

5 O'zbek tili izohli lug'ati. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi". – T.: Davlat ilmiy nashriyoti, 2000. – 2-jild. www.ziyouz.cjm.kutubxonas

6 Мижериков А.В. Психолого-педагогический словарь для учителей и руководителей общеобразовательных учреждений. Ростов-на-Дону. Феникс, 1988. – 544с.

7 Леонтович А.В. Учебно-исследовательская деятельность школьников как модель педагогической технологии. Народное образование, №10, 1999. – С.52–58.

8 Фадеев А.Ю. Формирование исследовательского умения учащихся посредством компьютерных технологий в процессе изучения пропедевтического курса физики. Автореферат дисс.к.п.н. – Челябинск, 2002. – С. 20.

9 Федотова Н.А. Развитие исследовательской компетентности старшеклассников в условиях профильного обучения. Дисс.к.п.н. 2010. – С. 24.

10 Дереклеева Н.И. Научно-исследовательская работа в школе / Н.И.Дереклеева. М.: Вербум – М, 2001. – С 48.

11 Воронко Т.А. Задачи как средство формирования опыта исследовательской деятельности учащихся // Наука и школа. – 2007. – №5. – С. 47–49.

faoliyatining mazmun-mohiyati A.I.Savenkov¹², N.A.Fedotova¹³larning ishlarida o'rganilgan.

O'quvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarining rivojlanishida ularning yosh xususiyatlarining ta'sirini esa A.S.Obuxov¹⁴ning ilmiy ishlarida ko'rishimiz mumkin.

"Tadqiqotchilik faoliyati" tushunchasi falsafa, psixologiya va pedagogikada ko'p qirrali ma'noga ega. B.G.Mesheryakov, V.P.Zinchenkolarning "Bolshoy psixologicheskiy slovarb" kitobida tadqiqotchilik faoliyati insonning bilish faoliyati turlaridan biridir, deb ta'riflaydi¹⁵.

B.P.Esipov¹⁶ ta'lim oluvchilarning tadqiqotchilik faoliyatining mazmunini nazariy va amaliy jihatdan tahlil qiladilar va bu faoliyatni ikkita: o'qituvchi rahbarligida tashkil etiladigan ish va mustaqil ish turlarini ajratadilar. Shuningdek, ularning fikricha, o'quv-tadqiqotchilik faoliyati ta'lim jarayonlarida loyihalash, tajribalar o'tkazish, kichik tadqiqotlar o'tkazishda amaliy harakatlarni amalga oshirish kabi o'ziga xos shakllarga ega.

O.V.Dirivyankina ta'lim oluvchilarning tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan yondashuvni shaxsni rivojlantirishga qaratilgan, kompetensiyaviy, tizimli-faoliyatli, integrativ vazifalarni hal qilishda o'zlashtirilgan bilimlardan amaliy faoliyatda foydalanish ko'nikmalariga ega bo'lish; o'quv-bilish ko'nikmalarini shakllantirish; ta'lim jarayonlarida amaliy faoliyatlarni amalga oshirish; axborotlarni o'zlashtirish, qayta ishlash, tahlil qilish, uzatish usullari va vositalaridan

foydalana olish kabi ta'lim faoliyatlarini amalga oshirishni nazarda tutadi¹⁷.

Ingliz tilida berilgan ushbu tushuncha "Research" fe'li bilan belgilanadi. V.K.Myullerning ingliz-rus lug'atida uning quyidagi tarjimasi berilgan: a) fe'l – tadqiq qilish, tadqiqot bilan shug'ullanish; b) muhim – bu (ilmiy) tadqiqot; o'rganish, izlanish, tadqiqotchilik ishi¹⁸.

Yuqorida keltirilgan fikrlar va ma'lumotlar umumta'lim maktablari ta'lim mazmuni va o'quvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonlarini ham takomillashtirish zarurligini ko'rsatmoqda. Bu zarurat negizida quyidagi vazifalar ijrosi alohida ahamiyat kasb etadi:

- umumta'lim maktablarida o'quvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish tizimini yaratish;

- o'quv predmetlarini o'qitish jarayonida o'quvchilarning tadqiqotchilik faoliyati hamda tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan pedagogik-psixologik bilimlar asoslari borasidagi nazariy ma'lumotlarga ega bo'lishini ta'minlash;

- umumta'lim maktablarida o'quvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadida ta'lim va amaliyotning integratsiyasini yo'lga qo'yish;

- o'quvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini samarali rivojlantirish uchun ta'lim muassasasida zaruriy pedagogik shart-sharoitlarni yaratish va boshqalar.

- 12 Савенков А.И. Содержание и организация исследовательского обучения школьников / А.И.Савенков. – М.: Сентябрь, 2003. – С. 204.
- 13 Федотова Н.А. Развитие исследовательской компетентности старшеклассников в условиях профильного обучения. Дисс.к.п.н. 2010. – С. 24.
- 14 Обухов А.С. Исследовательская позиция личности / А.С.Обухов // Ж. Исследовательская работа школьников. – 2006. – №1. – С. 61-75.
- 15 Мещеряков Б.Г., Зинченко В.П. Большой психологический словарь. – М.: АСТ. – 2009. – 816.
- 16 Есипов Б.П. Самостоятельная работа учащихся / Б.П.Есипва. – Москва: Учпедгиз, 2009. – 239 с. – Текст: непосредственный.
- 17 Диривянкина О.В. Психологические характеристика и педагогические условия реализации эвристически организованной учебно-познавательной деятельности будущего учителя // Современные проблемы науки и образования. 2016. – №5. 03.
- 18 Мюллер В.К. Англо-русский словарь: 120 000 слов и выражений. – М.: Владос. 2009. – 863 с.

Demak, o'quvchilarning tadqiqotchilik faoliyati – bu ta'lim jarayonlarida tadqiqot ishlarini bajarishga doir faoliyati hisoblanadi. Shuningdek, o'quvchilar tomonidan ma'lum bir muammoni o'rganish va uning yechimini izlab topishga qaratilgan faoliyatidir. Tadqiqotchilik faoliyati o'quvchilarning faqatgina ma'lum bir fan bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishigina emas, balki fan bo'yicha integrativ bilimlar, mustaqil ravishda ijodiy faoliyat olib borilishi hisoblanadi.

Umumta'lim maktab o'quvchilarida tadqiqotchilik faoliyatini samarali tashkil etish va ularning tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish ishlarini samarali amalga oshirish bosqichlarining qiyosiy tavsifini quyidagi jadvalda keltirdik (1-jadval):

1-jadval

Umumta'lim maktab o'quvchilarida tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish bosqichlarining qiyosiy tavsifi

A. V. Leontovich	A. I. Saveno	S. V. Rijikov
1. O'qituvchining ta'lim oluvchilarni kelajakdagi ilmiy-tadqiqot faoliyati predmetini tanlashi.	1. Savollar va muammolarni belgilash, g'oyalarni ilgari surish	1. Kuzatish yoki mantiqiy tahlilga asoslangan muammoni ko'rish.
2. Kirish nazariy kursi dasturini ishlab chiqish.	2. Eksperimentni kuzatish va o'tkazish.	2. Tadqiqot vazifasini belgilash.
3. Mavzuni tanlash, tadqiqot maqsadlari va vazifalarini belgilash va faraz qilish.	3. Materialning tasnifi va tuzilishi.	3. G'oyalarni shakllantirish.
4. Tadqiqot usullarini tanlash va ishlab chiqish.	4. Natija va xulosalar chiqarish	4. G'oyalarni sinash uchun qaysi tajribalar zarurligini hal qilish.
5. Dalillarni yig'ish va birlamchi qayta ishlab chiqish	5. O'z hisobotingiz matnini tayyorlash.	5. Tajribalar o'tkazish.
6. Tahlil va xulosalar.	6. O'z fikrlaringizni tushuntirish va himoya qilish.	6. Olingan ma'lumotlar asosida gipotezaning haqiqiylikini baholash.
7. Tadqiqot natijalari taqdimoti.		7. Olingan natijalarni (boshqalar oldida) taqdimot etish.

Yuqorida keltirilgan ilmiy izlanishlar tahlili asosida xulosa qilish mumkinki, o'quvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish ta'limning ijobiy natijalariga erishishda muhim omillardan biri hisoblanadi. Bunda asosiy e'tibor o'quvchilarning individual xususiyati va layoqatini hisobga olish, o'quvchilarda individual intellektni rivojlantirishga hamda ijodiy faoliyatini yuzaga chiqarishga e'tibor qaratish lozim. Chunki o'quvchilar tadqiqotchilik faoliyatlarida ishtirok etish orqali o'z shaxsini qadrlash, ilmiy va ijodiy ishlash metodlari bilan

tanishish, yangi bilimlarni o'zlashtirishga qiziqish, tengdoshlari bilan mazkur mavzularda muloqotni olib borish imkoniyatiga ega bo'ladi. Demak, umumta'lim maktablarida o'quvchilarni tadqiqotchilikka o'rgatish va tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadli, tizimli jarayon sifatida amalga oshirilishi hamda bu borada uzviylikni ta'minlab borish va zarur pedagogik shart-sharoitlarni yaratish maqsadga muvofiqdir.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA METAMETODIK KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING INNOVATSION METOD VA SHAKLLARI

Orif Abduxalikovich G'aniyev – p.f.f.d. (PhD),
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy ta'lim talablariga mos ravishda bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy kompetentligini shakllantirishga qaratilgan interaktiv yondashuvlar, muammoli ta'lim, loyiha asosida o'qitish, raqamli texnologiyalardan foydalanish kabi innovatsion usullar tahlil qilinib, metametodik kompetensiyani rivojlantirish mexanizmlari nazariy yoritilgan.

Аннотация. В данной статье, в соответствии с требованиями современного образования, проанализированы инновационные методы, направленные на формирование профессиональных компетенций будущих учителей, такие как интерактивные подходы, проблемное обучение, обучение на основе проектов, использование цифровых технологий, а также теоретически освещены механизмы развития метаметодической компетентности.

Abstract. In this article, in accordance with the requirements of modern education, innovative methods aimed at forming the professional competencies of future teachers, such as interactive approaches, problem-based learning, project-based learning, and the use of digital technologies, are analyzed, and the mechanisms for developing metametodical competence are theoretically highlighted.

Kalit so'zlar: kompetensiya, malaka, ta'lim-tarbiya, kommunikatsiya, innovatsiya, pedagogik texnologiya, universallik, vosita.

Ключевые слова: компетенция, квалификация, образование и воспитание, коммуникация, инновация, педагогическая технология, универсальность, средство.

Keywords: competence, qualification, education and training, communication, innovation, pedagogical technology, universality, means.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida", hamda "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi farmon va qarorlarida, "Oliy ta'lim davlat ta'lim standarti asosiy qoidalar, oliy ta'lim yo'nalishlari va mutaxassisliklari klassifikatori"da o'quvchilarda universal bilimlarni shakllantirish orqali dunyoni yaxlit tasavvur etish, ijodiy va tanqidiy fikrlashga o'rgatish, o'quvchi shaxsini o'zida o'zi rivojlantirish, o'z imkoniyatlarini namoyon etish ko'nikmalarini shakllantirish ustuvor vazifa sifatida belgilab berildi¹.

Bizga ma'lumki, hozirgi vaqtda ta'lim va tarbiya jarayoni muassasalarda DTS (Davlat ta'lim standarti) va Milliy o'quv dasturi asosida amalga oshiriladi. Ta'lim-tarbiya jarayoni ijtimoiy rivojlanishning asosi hisoblanadi, shuning uchun DTS jamiyat rivoji bilan bog'liq tarzda o'zgarib turadi. Bu turli ta'limiy sharoitlarda o'sgan shaxslar fikrlashida birmuncha tafovutlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi². Pedagogik faoliyatini endigina boshlagan o'qituvchilar, jamiyatda shaxslar fikrlashi o'zgarganligi, ijtimoiy o'sish va rivojlanishga xalqning tanqidiy va tahliliy fikrlash orqali yondashayotganligi natijasida o'qituvchi-pedagoglarga qo'yiladigan talablarning sezilarli darajada oshishi tufayli

1 "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-son. Farmoni. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 06/19/5712/3034-son, 29.04.2019 y. <https://lex.uz/ru/docs/-4312785>

2 O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2020-yil 14-avgustdagi 418-sonli buyrugi. Boshlang'ich ta'lim bakalavriat ta'lim yo'nalishining malaka talablari. Toshkent 2020-y.

ko'plab muammolarga duch kelishmoqda. O'qituvchi butun pedagogik faoliyatida doimiy ravishda o'z kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish ustida ishlashi kerak. Ma'lumki, maktabda o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish vositalaridan biri uslubiy ishlar hisoblanadi.

Dunyoda yuz berayotgan global jarayonlar ta'lim va tarbiya makonini jadal takomillashtirish, davlat, jamiyat va shaxs ehtiyojlari va manfaatlarini hisobga oladigan ta'lim maqsadlarini aniqlashni talab qilmoqda. Shu munosabat bilan oliy ta'lim muassasalarida ta'limning asosiy natijalariga qaratilgan va talabalar o'zlashtirishi kerak bo'lgan universal o'quv faoliyatini loyihalash dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Ta'lim tizimida ta'lim oluvchilarni rivojlantirish, birinchi navbatda, ta'lim va tarbiya jarayonining invariant asosi bo'lgan universal (metapredmetli) o'quv harakatlarni shakllantirish orqali ta'minlanadi. "Universal o'quv harakatlari ta'lim oluvchilar tomonidan o'zlashtirilgan predmetlararo (fanlararo) tushunchalar va universal o'quv harakatlari (regulyativ, bilishga oid, kommunikativ, shaxsiy), hamda ulardan mustaqil bilim olish va ijtimoiy amaliyotda foydalana olish qobiliyatini, o'quv faoliyatini rejalashtirish va amalga oshirishda mustaqillikni, o'z tengdoshlari va pedagoglar bilan o'quv hamkorligini tashkil etish, individual ta'lim trayektoriyasini ishlab chiqish qobiliyati, o'quv-tadqiqotchilik, loyihaviy va ijtimoiy faoliyat ko'nikmalarini o'z ichiga oladi"³. O'quvchilar tomonidan umumrivojlantiruvchi o'quv faoliyatini, ya'ni yangi bilim, ko'nikma va malakalarni mustaqil muvaffaqiyatli o'zlashtirish ushbu jarayonni samarali tashkil etish imkoniyatini yaratadi.

"Bugun umumta'lim maktablarining boshlang'ich sinflari bitiruvchilarini ijtimoiy

talablardan kelib chiqqan holda turli xil tashkiliy, mustaqil bilim olishga oid va kommunikativ vazifalarni samarali bajara olishga tayyorlash asosiy vazifalardan biridir. Bo'lajak o'qituvchilarni ushbu faoliyatga maqsadli tayyorlash zarurati paydo bo'ldi. Demak, bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining metametodik kompetentligini rivojlantirish dolzarb nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Kompetensiyaviy yondashuv asosida pedagogik faoliyatning samaradorligi bo'lajak o'qituvchilar tomonidan ta'lim oluvchilarga berilgan barcha fan sohalarida zamonaviy bilimlarni egallanganlik darajasi bilan belgilanadi"⁴.

Muammoga oid tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati bo'lajak o'qituvchilarning metametodik kompetentligini rivojlantirish texnologiyalarini takomillashtirishning zamonaviy tendensiyalari, metodika, metametodika, metamavzu, metapredmet kabi tushunchalarning ilmiy-pedagogik mohiyati ochib berilganligi hamda bo'lajak o'qituvchilarning integrativ yondashuv asosida metametodik kompetentligi va pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalarini bosqichma-bosqich tayyorlash tizimining ishlab chiqilganligi bilan belgilanadi.

Zamonaviy tadqiqotchilarning xulosalariga ko'ra, integratsiya jarayonining mohiyati tizim elementlari ichidagi sifat o'zgarishlaridan iborat bo'lib, ta'lim jarayoni barcha komponentlarining o'zaro aloqasi sifatida ta'lim maqsadlari, mazmuni, shakl va vositalari, metodlarini aniqlashda ustuvor ahamiyat kasb etadi. Integrativlik tamoyilini qo'llash orqali talabalarning metametodik kompetensiyalarini rivojlantirish jarayonining yaxlitligi va tizimlilik ta'minlanadi. "A.T.Nurmanovning ta'kidlashicha, kommunikativlik ta'limning funksionalligida aks etadi. Talabalarni samarali muloqot texnologiyalari va texnikasiga tayyorlashda

3 Морозова М.И., и др. Поэтапное формирование универсальных учебных действий при освоении программ начального, основного и среднего общего образования в условиях введения ФГОС СОО: метод. Пособие – СПб.: ЛГУ им. А.С.Пушкина, 2019. – 76 с. .

4 Баранова О.В. Формирование информационной и коммуникативной компетентности будущих учителей начальных классов в условиях прикладного бакалавриата. Диссертации к.п.н – Нижний Новгород, 2017 – 219 с.

funksional yondashuv o'quv-didaktik materiallarni o'zlashtirish strategiyalarini aniqlash, talabalarning shaxsiy o'ziga xos xususiyatlari, muloqot vaziyatlari, kontekst va ekstralingvistik omillarni inobatga olishda o'z ta'sirini o'tkazadi"⁵.

Umumiy ma'noda kuzatish va nazariy tahlillarimiz shuni ko'rsatmoqdaki, bo'lajak o'qituvchilarning metametodik kompetentligini takomillashtirish va ularni pedagogik faoliyatga tayyorlash parametrlari mavjud emas.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining metametodik kompetensiyasini shakllantirish samaradorligi ushbu jarayonda adekvat pedagogik texnologiyalar, metod va vositalardan foydalanishga bog'liq. Talabalarning metametodik kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik texnologiyalarni tanlashda biz uning eng umumlashtirilgan ta'rifiga tayanishga qaror qildik: pedagogik texnologiya ta'lim jarayoni ishtirokchilarining rejalashtirilgan ta'lim natijalariga erishishni ta'minlaydigan maqsadga muvofiq yo'naltirilgan hamkorlikdagi harakatlari tartibidir⁶.

Ayni o'rinda tadqiqotchilar tomonidan e'tirof etilgan pedagogik texnologiyalarning konseptual o'ziga xos xususiyatlarini keltirib o'tish maqsadga muvofiq: yaxlitlik, konseptuallik, boshqaruvchanlik, natijalarning kafolatlanganligi. Mavjud pedagogik texnologiyalarni tahlil qilish orqali biz ularning ichidan talabalarning metametodik kompetensiyalarini rivojlantirish imkoniyatlariga ega texnologiyalarni ajratib olishga harakat qildik. Albatta, so'z birinchi navbatda, integrativ texnologiyalar to'g'risida boradi.

"Ilmiy-pedagogik manbalarda ichki va tashqi integratsiya texnologiyalari ajratib

ko'rsatilgan bo'lib, birinchi holatda ta'lim muassasasi ichidagi insonlar va tarkibiy bo'linmalar orasidagi faoliyat mazmuni va uni tashkil qilish doirasidagi integratsiya to'g'risida gapirish mumkin. Ikkinchi holatda esa ta'lim muassasasining turli xil tashkilot va korxonalar bilan integratsiyasini tushunish mumkin. Ichki integratsiya texnologiyalari yordamida turli xil integrativ kurslar va dasturlarni, individual ta'lim marshrutlarini ishlab chiqish, integratsiyalashgan o'quv mashg'ulotlarini olib borish mumkin bo'ladi. Tashqi integratsiya texnologiyalari vositasida ta'lim tashkilotlarining tashqi hamkorlar bilan qo'shma tadbirlar va dasturlar, loyihalarni amalga oshirish mumkin"⁷.

"Talabalarning metametodik kompetensiyasini rivojlantirish maqsadida biz tomonimizdan joriy etilgan tanlov fan dasturiga ko'ra, tajriba-sinov ishlarining shakllantiruvchi bosqichida mashg'ulotlarda an'anaviy ma'ruza, seminar, amaliy mashg'ulot texnologiyalari bilan bir qatorda kontekstli o'qitish, keys stadi, loyiha, diskussiya, "G'aroyibotlar maydoni" kabi interaktiv innovatsion metodlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Talabalarning metametodik kompetensiyasini rivojlantirishning interaktiv texnologiyalari quyidagi jadvalda o'z aksini topadi:

1-jadval

Talabalarning metametodik kompetensiyasini rivojlantirishning interaktiv texnologiyalari

5 Нурманов А.Т. Подготовка студентов к технологии и технике эффективного общения – Ташкент: 2010 – 114 с.

6 Байбородовой Л. В., Юдина В. В. Педагогические технологии: результаты исследований Ярославской научной школы: Монография. – Ярославль: Канслер, 2015. – 453 с.

7 Манаенкова О.А., Шуйкова И.А. Интегрирование уроки: Из опыта работы. Учебно-методическое пособие. Липецк.: ЛГПУ, 2000. – 68 с

Shakllantiriladigan metametodik kompetensiya	Pedagogik texnologiyalar	Metod, shakl va vositalar
Axborot – kommunikasiya texnologiyalariga oid bilim, ko'nikma va malakalar, mediasavdonlik	Muammoli ma'ruza, key-stadi, mediatexnologiya	Muammoli vaziyat, aqliy hujum, diskussiya, kichik guruhlarda ishlash, konsultasiya, kompyuter, proyektor
Kommunikativ kompetensiya	Samarali muloqot texnologiyalari, leksiya – press-konferensiya, kontekstli ta'lim texnologiyasi	Muloqotning verbal va noverbal vositalari, trening, bilimlar auksioni, virtual-ekskursiya, noverbal muloqot vositalariga oid jadval, rasm va belgilar
Mustaqil bilim olish, o'zini-o'zi rivojlantirish kompetentligi	interfaol leksiya, e-Learning	vebinarlar, internet-proyekt, multimediyali plakatlari va elektron ta'lim resurslari yaratish (mobil ilovalar)
Tashkiliy metodik kompetentlik	Loyiha texnologiyasi, aqliy harakatlarni bosqichma-bosqich shakllantirish texnologiyasi (P.Y.Galperin)	Ma'ruza, seminar, trening, suhbat, konsultasiya, test
Ilmiy tadqiqotchilikka oid kompetentlik	Referat, doklad, kurs ishi, loyiha	Referat, kurs ishi, loyiha, BMI larini tahlil qilish, va annotasiya yozish
Baholash kompetentligi	Portfolio, shakllantiruvchi baholash, kriterial baholash, xalqaro baholash dasturlari Kriterial (mezonli) baholash, baholashning integral tizimi	(ramzlar, ranglar), baholashning individual metodlari, obyektivlashtirilgan metodlar, ko'rgazmali metodlar, o'yin va interfaol metodlar, raqamli baholash, o'zaro baholash metodlari

Talabalarning metametodik kompetensiyasini rivojlantirishda aqliy harakatlarni bosqichma-bosqich shakllantirish texnologiyasi (P.Y.Galperin) muhim ahamiyat kasb etadi⁸. Ushbu texnologiya yordamida talabalarda berilgan algoritm vositasida intellektual harakatlarni tez va xatosiz o'zlashtirish, o'zlashtirilgin nazariy bilimlarni tipik vaziyatlarda qo'llash, bilimlarni yangi sharoitlarda amaliy faoliyatda qo'llash ko'nikmalari shakllantiriladi.

Ushbu texnologiya talabalarning metametodik kompetensiyasini rivojlantirish jarayonida quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

Birinchi bosqich – talabalarda o'qituvchining metametodik kompetensiyasini rivojlantirishning nazariy metodologik asoslariga oid yangi bilimlarni o'zlashtirishga motivatsiya uyg'otish.

Ushbu bosqichda talabalar oldiga tadqiqotimiz jarayonida ishlab chiqilgan "Boshlang'ich sinf o'quvchilarida metametodik (universal) o'quv harakatlarini shakllantirish texnologiyasi" tanlov fan bo'yicha o'quv vazifalar qo'yilib, ularning diqqat-e'tibori ushbu faoliyatga qaratiladi. Ushbu bosqichda asosiy vazifa talabalar o'quv faoliyatining motivatsion asoslarini shakllantirishdir.

Ikkinchi bosqichda talabalarning ushbu fan mavzulari doirasidagi bilim, ko'nikma va malakalari tekshirib ko'riladi. Suhbat, diskussiya, esse, test kabi metodlar yordamida boshlang'ich sinf o'qituvchisining metametodik kompetensiyasi tushunchasi, universal o'quv harakatlari turlari va funksiyalari, boshlang'ich sinf o'quvchilarida universal (metapredmetli)

8 Галперин П.Я. "Организация учения и интеллектуальный развитие школьников". – Moskva: Pedagogika, 1967. – 248 c

o'quv harakatlarini shakllantirish omillari va pedagogik shart-sharoitlari, boshlang'ich sinf o'quvchilarida universal (metapredmetli) o'quv harakatlarining shakllanganlik darajalarini baholash mezon va ko'rsatkichlari, boshlang'ich sinf o'quvchilarida universal (metapredmetli) o'quv harakatlarini shakllantirish texnologiyalari (shakl, metod va vositalari), boshlang'ich sinf o'quvchilarida universal (metapredmetli) o'quv harakatlarini shakllantirish modeli va uni amaliyotga tatbiq etish mexanizmlari, boshlang'ich sinf o'quvchilarida universal (metapredmetli) o'quv harakatlarini shakllantirish maqsad va vazifalari, shaxsiy, regulativ, bilishga oid va kommunikativ universal o'quv harakatlarining o'ziga xos xususiyatlari, boshlang'ich ta'limdan asosiy umumiy ta'limga o'tish davrida universal ta'lim harakatlarining shakllanish ko'rsatkichlari kabi mavzular bo'yicha talabalarning nazariy bilimlari sinovdan o'tkaziladi.

Uchinchi bosqichda (shakllantiruvchi) talabalar tomonidan fan bo'yicha ma'ruza mashg'ulotlarida o'zlashtirilgan nazariy bilimlarni amaliy mashg'ulotlarda tipik vaziyatlarda qo'llash, bilimlarni yangi sharoitlarda amaliy faoliyatda qo'llash ko'nikmalari shakllantiriladi.

Asosiy universal ta'lim harakatlarining har biri uchun ularni shakllantirish mezonlari aniqlanishi kerak, bu yakuniy rejalashtirilgan harakat shaklini tavsiflashga imkon beradi, oldindan belgilangan xususiyatlarga ega aqliy harakatlarni tizimli shakllantirish strategiyasini amalga oshirish imkoniyatini beradi.

To'rtinchi reflektiv bosqichda (lotincha "refleksiya"-mulohaza va o'z-o'zini aks ettirish, fransuz faylasufi Rene Dekart) talabalar o'zida metametodik kompetensiyaning shakllanganligini o'ziga o'zi reflektiv savollar berish orqali (mashg'ulotda qanday yangi tushunchalarni bilib oldim, qanday kamchiliklarim bor, qanday qiyinchiliklarga duch keldim, mustaqil ravishda nimalar ustida

ishlashim kerak?) baholaydi.

Aqliy harakatlarni bosqichma-bosqich shakllantirish texnologiyasi orqali o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi, tushunchalar chuqur va tizimli shakllantiriladi, harakatlarning izchilligi tufayli xatoliklar kamayadi. Ushbu texnologiya pedagogik faoliyatda murakkab mavzularni tushuntirishda samarali natija beradi.

Xulosa qilish mumkinki, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining metametodik kompetensiyasini shakllantirish samaradorligi ushbu jarayonda adekvat pedagogik texnologiyalar, metod va vositalardan foydalanishga bog'liq. Bo'lajak o'qituvchilarning metametodik kompetensiyasini rivojlantirishning integrativ texnologiyalari shakllantiriladigan metametodik kompetensiya komponentlariga mos ravishda turli xil pedagogik texnologiyalar, ularni amalga oshirish metod, shakl va vositalarini integratsiyalash natijasida shakllantiriladigan yakuniy mahsulot, integrativ sifatlar ko'rinishidagi metametodik kompetentlik hisoblanadi. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining metametodik kompetentligini shakllantirish samaradorligi ushbu jarayonda adekvat pedagogik texnologiyalar, metod va vositalardan foydalanishga bog'liq. Talabalarning metametodik kompetentligini rivojlantirish maqsadida turli xil pedagogik texnologiyalar, ularni amalga oshirish metod, shakl va vositalarini axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan integratsiyalash maqsadga muvofiqdir.

UMUMTA'LIM MAKTAB O'QUVCHILARIDA TANQIDIY FIKRLASH QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISH MASALALARI

Sevara G'iyosiddinovna Xasanova – p.f.f.d. (PhD), Ta'limni rivojlantirish Respublika ilmiy-metodik markazi

Annotatsiya. Ushbu maqola umumta'lim maktab o'quvchilarida tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish masalalarini o'z ichiga olgan bo'lib, tanqidiy fikrlashning nazariy asoslari, mazmuni, xorijiy tajribalari hamda tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishning muhim omillarini o'z ichiga olgan. Shuningdek, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish muhitini yaratish, tanqidiy fikrlashning o'quvchilar faolligi bilan bevosita bog'liqlik jihatlari yoritilgan.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы развития критического мышления у учащихся общей школы, включая теоретические основы, содержание, зарубежный опыт и важные факторы развития критического мышления. Также рассматриваются аспекты создания условий для развития критического мышления, прямая связь критического мышления с деятельностью учащихся.

Abstract. This article covers the issues of developing critical thinking ability in general school students, including the theoretical foundations, content, foreign experience and important factors in developing critical thinking ability. It also covers the aspects of creating an environment for developing critical thinking, the direct connection of critical thinking with student activity.

Kalit so'zlar: ta'lim tizimi, tanqidiy fikrlash, o'quv-tadqiqotchilik ko'nikmalari, dalillarni aniqlash, Ijodiy fikrlash, o'zaro fikr almashinuvi, mustaqil fikrlash, faollik, fikrlash jarayoni, fikrlashni rivojlantirish.

Ключевые слова: система образования, критическое мышление, исследовательские навыки, выявление фактов, творческое мышление, взаимный обмен идеями, самостоятельное мышление, деятельность, мыслительный процесс, развитие мышления.

Keywords: education system, critical thinking, research skills, identification of evidence, Creative thinking, mutual exchange of ideas, independent thinking, activity, thinking process, development of thinking.

Mamlakatimizda ta'lim tizimini isloh qilishning hozirgi bosqichida modernizatsiya strategiyasi va taktikasi ta'lim sifatini oshirishga, ta'lim oluvchilarni tanqidiy fikrlashga, shuningdek, ta'limning ochiqligini yaratishga qaratilgan. Umumta'lim maktablarida o'quvchilarning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda bilim, ko'nikma va malakalarini oshirish mexanizmlarini hamda ta'lim jarayoni sifatini oshirishda yangicha yondashuv, shuningdek, ta'lim jarayoniga innovatsiyalar olib kirish davr talabiga aylangan. Shu bois, o'quvchilarning fikrlarini rag'batlantirish ko'nikmalarini rivojlantirish dolzarb hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-dekabrda Oliy Majlisga

Murojaatnomasida: "Jamiyat taraqqiyotida uning kelajagini ta'minlaydigan yosh avlodning sog'lom va barkamol bo'lib voyaga yetishuvi hal qiluvchi o'rin tutadi. Shu sababli, biz islohotlarimiz ko'lami va samarasini yanada oshirishda har tomonlama yetuk, zamonaviy bilim va hunarlarni egallagan, azm-u shijoatli, tashabbuskor yoshlarimizga tayanamiz"¹ deb ta'kidlagan edilar. Bu o'z navbatida ta'lim jarayonlarini ilg'or tajribalar asosida tashkil etish, o'quvchilarning o'quv-tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish zarurligini anglatadi.

Tanqidiy fikrlash – bu o'qilgan, eshitilgan, aytilgan yoki yozilgan ma'lumotlarni savol ostiga qo'yish, tahlil qilish, sharhlash, baholash va ulardan asosli xulosalar chiqarishga

1 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-dekabrda Oliy majlisga murojaatnomasi.

qaratilgan intellektual faoliyat turidir. Xalqaro terminologiyada ushbu atama yunoncha kritikos soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, "tanqid", "baholash", "imtihon qilish" kabi koʻp maʼnoli tushunchalarni anglatadi. Tanqidiy fikrlashning mohiyati ishonchli maʼlumotlarga tayanib, mantiqan asoslangan va obʼektiv xulosalar chiqarishda namoyon boʻladi.

Tanqidiy fikrlashni qoʻllash salbiylik yoki faqat xatolarga eʼtibor qaratishni anglatmaydi. Aksincha, u muammo yoki maʼlumotni tarkibiy qismlarga ajratish, talqin qilish va ushbu talqin asosida asosli qaror yoki mulohazaga kelishni nazarda tutadi. Masalan, bu yondashuv muhandislik loyihasini ishlab chiqishda, maʼlum bir fikrga javob qaytarishda yoki siyosiy qarorlar ortidagi motivlarni tahlil qilishda qoʻllanishi mumkin.

Tanqidiy fikrlash insonning tabiiy qobiliyati sifatida tugʻma emas, balki tajriba, mashq va muntazam qoʻllash orqali shakllanadigan va rivojlanadigan kognitiv koʻnikmadir. Shu bois, tanqidiy tafakkur doimiy ravishda rivojlantirilishi va amaliyotda mustahkamlanishi lozim boʻlgan atribut sifatida qaraladi².

Shu oʻrinda taʼkidlash joizki, tanqidiy fikrlash jarayonida dalillarni aniqlash va tahlil qilish muhim bosqich hisoblanadi. Avvalo, mavzuga oid turli nuqtai nazarlar va tarkibiy qismlarni anglab yetgach, ularni asoslash yoki rad etish uchun tegishli dalillarni aniqlash talab etiladi.

Birinchi navbatda, ilgari belgilangan gʻoya va mulohazalarni tasdiqlovchi yoki rad etuvchi dalillar mavjudligini tekshirish zarur.

Dalillar turli manbalardan, xususan, mavzuga oid turli pozitsiyalarni yorituvchi akademik maqolalar yoki boshqa ilmiy nashrlardan olinishi mumkin.

Shu bilan birga, dalillar shaxsiy kuzatishlar, amaliy tajriba va faoliyat jarayonida toʻplangan maʼlumotlar asosida ham shakllanishi mumkin.

Zarur hollarda, dalillarni toʻplash yoki yaratish uchun maxsus tadqiqot metodlari yoki ijodiy yondashuvlardan foydalanish ehtiyoji tugʻiladi.

Bunda fikrlash jarayonining asosiy maqsadi doimo yodda tutilishi lozim. Bu esa mavjud mavzu, savol yoki muammoni yoritishda faqat dolzarb va ilmiy jihatdan asosli dalillarga eʼtibor qaratish imkonini beradi.

Umumtaʼlim maktab oʻquvchilarida tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyatining rivojlantirishda avvalo, ularning farqli jihatlariga eʼtibor qaratish maqsadga muvofiq boʻladi.

Ijodiy fikrlash – mavjud bilim va tajribani yangi, original va foydali gʻoyaga aylantirishdir. Torrance (1966) uni "tasavvur qilish va yangicha yechim topish qobiliyati" sifatida talqin etgan³.

Taʼlim jarayonida ijodiy va tanqidiy fikrlash nafaqat yordamchi vosita, balki oʻquvchilarga berilishi zarur boʻlgan asosiy kompetensiyalardan hisoblanadi. Zamonaviy taʼlim falsafasi shuni koʻrsatadiki, oʻqituvchilar samarali metodlarni qoʻllash va oʻquv dasturlarini takomillashtirishda ushbu kognitiv yondashuvlarga tayangan taqdirdagina yuqori natijalarga erishish mumkin⁴.

Bunga yorqin misol sifatida Finlyandiya taʼlim tizimini keltirish mumkin. Ushbu mamlakatda olib borilgan taʼlim siyosati ijodiy va tanqidiy fikrlashning uygʻunligiga asoslangan boʻlib, u butun dunyoga innovatsion yondashuv namunasini koʻrsatmoqda.

Ijodiy fikrlash: Finlyandiya taʼlimi oʻquvchilarning yaxlit rivojlanishiga eʼtibor qaratadi, standartlashtirilgan testlarga kamroq urgʻu beradi va oʻqituvchilarga yuqori

2 Barron F., Harrington D. Creativity, intelligence and personality // Ann. Rev. of Psychol. – 1981. – Vol. 32.. P. 439 – 476.

3 Nishonova Z. Mustaqil ijodiy fikrlash va shaxs xislatlari. //Xalq taʼlimi. -Toshkent, 2001.

4 Зеер Э.Ф. Психолого-дидактические конструкты качество профессионального образования. // М.: "Образование и наука" журналы. 2002. №2. С. – 14.

darajada avtonomiya beradi. Bu ta'limni qayta tasavvur qilish, yangicha g'oyalarni ilgari surish va o'quvchi markazida yondashuvni mustahkamlashga xizmat qiladi⁵.

Tanqidiy fikrlash: Shu bilan birga, ta'lim natijalari, o'qituvchilarning kasbiy faoliyati hamda o'quvchilarning farovonligi muntazam ravishda chuqur tahlil qilinadi. Bu jarayon tizimni takomillashtirish va sifatni doimiy oshirish imkonini beradi⁶.

Natija ushbu uyg'un yondashuv tufayli Finlyandiya ta'lim tizimi nafaqat bilimli, balki tanqidiy fikrlovchi va ijodiy yondasha oladigan barkamol shaxslarni tarbiyalab, bugungi kunda dunyoning eng ilg'or ta'lim tizimlari qatoridan o'rin olmoqda.

Tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishning muhim shartiga o'quvchilarni darsda tanqidiy fikrlashi turlarini almashtirish zaruriyatini qo'shish kerakligini qayd etiladi. O'quvchi shaxsini rivojlantirishda, shuningdek, ikki yo'nalishni ajratib ko'rsatish mumkin: fikrlashni rivojlantirish va takomillashtirish hamda shaxsning muayyan sifatlarini shakllantirish. Rivojlantirish, fikrlashni tanqidiy fikrlashining bo'g'ini deb hisoblangani uchun bu vositalar guruhini quyida batafsil ko'rib o'tamiz.

Tanqidiy fikrlashi mazmuni uch tashqi omillar: obykti, maqsadi, didaktik asoslar rivojlanishining qonuniyatlari orqali bog'lanadi⁷. Tanqidiy fikrlashning tashqi tomoni deganda biz ancha sodda jarayonlarini (qabul qilish, diqqat-e'tibor va boshqalar) rag'batlantirish va o'quvchining umumiy ish qobiliyatini saqlashni tushunamiz.

Buning uchun quyidagi usullar xizmat qiladi:

? turli metodlar, turlar va o'quv ishlari usullarini navbatlashish yo'li bilan turli asab markazlari ishlarini almashtirishni ta'minlash;

? o'quv jarayonida so'z va ko'rgazmalilik, aniq va mavhumlikning to'g'ri o'zaro munosabati;

? darsda jismoniy va musiqiy dam olish daqiqalari;

? ijobiy hissiyotlarni qo'llab-quvvatlash;

? didaktik usul sifatida o'yin va musobaqalarni qo'llash, tanqidiy fikrlashining ichki tomoni, bu avvalambor o'quvchilar fikrlashini faollashtirish, boshlang'ich guruhlarda esa ular tasavvuri va ijodkorligini rag'batlantirish hamdir.

Tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishning ichki tomoni maqsadlarida foydalaniladigan asosiy usullar quyidagilardir:

– o'quvchilarning mustaqil ishi;

– o'z-o'zini va o'zaro nazorat etish elementlari;

– bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari ta'limiga muammoli yondashuv;

– ta'limning moslashuv tizimi elementlari va boshqalar⁸.

Tashqi va ichki shakllantirish usullari tanqidiy fikrlashning barcha bosqichlarini qamrab oladi: jonli mushohada yuritish bosqichida, tasavvurni qabul qilish va yuzaga kelishida; mavhum fikrlash bosqichida, o'quv materialini idrok etish va tizimlashtirishda, xulosa va umumlashmalarni shakllantirishda, esga olish bosqichida, o'zlashtirilgan materialni qo'llashda. Hatto yaxshi o'ylab topilgan tizim va tanqidiy fikrlash usullaridan oqilona foydalanilganda ham o'quvchi o'qituvchi rejalashtirgan ta'sirlarni har doim ham mos ravishda qabul qilavermaydi. Shu bois

5 Джени Стил, Керт Мереди, Чарльз Темпл. Проект: Чтение и письмо для развития критического мышления. Пособия 1-7. Бишкек, 2000.

6 Дайана Халпери. Психология критического мышления. – Санкт-Петербург, 2000.

7 Халперн Д. Психология критического мышления. — СПб.: Питер, 2000.

8 Xodjayev B. Umumta'lim maktabi o'quvchilarida tarixiy tafakkurni modernizatsiyalashgan didaktik ta'minot vositasida rivojlantirish. Diss. avt. Toshkent, 2016.

tanqidiy fikrlashni shakllantiruvchi imkoniyat va vositalar bilan bir qatorda o'quvchilar ichki mexanizmini ham o'rganish zarur⁹.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish oson ish emas. Bu muayyan yosh davrida tugallangan va esdan chiqariladigan vazifa ham emas. Shu bilan birga tanqidiy fikrlashni rivojlantiradigan yagona yo'l ham yo'q. Lekin tanqidiy fikr shakllanishiga yordam beruvchi muayyan o'quv to'plami mavjud.

Uning uchun:

- o'quvchilarga fikr yuritish uchun imkoniyat berish;

- turli-tuman g'oya va fikrlarni qabul qilish;

- o'quvchilarning o'quv jarayonida faolligini ta'minlash;

- o'quvchilarni kulgiga qolmaslikka ishonitirish;

- har bir o'quvchining tanqidiy fikr yuritishga qodir ekanligiga ishonch hissini uyg'otish;

- tanqidiy fikrlashning yuzaga kelishini qadrlash lozim. Shu munosabat bilan o'quvchilar:

- o'ziga ishonchni orttirish va o'z fikri hamda g'oyalarining qadrini tushunish;

- o'quv jarayonida faol ishtirok etish;

- turli fikrlarni e'tibor bilan tinglash;

- o'z hukmlarini shakllantirishga hamda undan qaytishga tayyor turishi lozim.

Tanqidiy fikrlash vaqt talab qiladi. Ya'ni, o'z fikrlarini shakllantirish go'yo avvalgi g'oya, tasavvur, uchrashuvlar va tajribalarni arxeologik jihatdan tadqiq qilishga olib keladi. Shuning uchun ham:

- fikrlarini o'z so'zlari bilan ifodalash;

- o'zaro tanqidiy fikrlar almashish;

- o'z g'oyalarini ifodalay olish va konstruktiv takliflarga javob ola bilish;

- fikrlarni muayyan g'oyalar qiyofasida, qulay muhitda amalga oshira olish va o'z g'oyalarini to'la va aniq ifodalay olish.

Fikrlash jarayoni o'quvchilarning o'zaro fikr almashuvini ko'zda tutadi. O'quvchilarning o'zaro fikr almashinishi ularning bir-biridan o'rganishdagi o'rtoqchiligiga asos soladi. O'quvchilardan fikrlovchi sifatida o'zlaridagi fikrni ham oddiy xatoni ham boshqalarga ochib berish talab etiladi. O'zaro fikr almashishda o'quvchilardan diqqat bilan tinglash, o'zining qarashlarini tinglovchiga zo'rlab o'tkazish va so'zlovchilarni tuzatib turishdan o'zini tiyib turishi ham talab etiladi. Bunga javoban o'quvchilar boshqalarning yalpi fikrlaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

O'quvchilarning fikrlash jarayonida turli fikrlar va g'oyalar paydo bo'ladi. Rang-barang fikr va g'oyalar yakkayu-yagona javobdan voz kechilgandagina mavjudligi yuzaga keladi. Fikrlarni ifoda qilish chegaralanganda o'quvchilarning fikrlashiga chek qo'yiladi. Faqat birgina javob lozim bo'lgan taqdirda xilma-xil vosita va jarayonlardan foydalanish joizki, uning yordamida o'quvchilar ana shu javobni topa olsin.

Tanqidiy fikrlash o'quvchilarning faolligi bilan bevosita bog'liq. Odatda, o'quvchilar sustkash tinglovchilar bo'lishadi, chunki ularda o'qituvchi bilimli yoki kitobda u berayotgan bilimlar mavjud, shu tufayli ular bilim olishlariga o'qituvchi mas'ul degan tasavvurda bo'ladilar¹⁰. O'quv jarayonida o'quvchilarning faol ishtiroki va o'qishga o'zlarining mas'ul ekanligini his qilish tanqidiy fikrlashda kutilgan natijalarni beradi. O'quvchilarni fikr yuritishga, o'z g'oyalari va fikrlari bilan o'zaro o'rtoqlashishga da'vat etish kabi pedagogik yondoshuv ularning faolligini

9 Xalqaro ochiq jamiyati institutining "Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish asoslari" dasturi. – T., 2002.

10 Nurullayeva Sh. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish usullari. Ped. fan. nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dis. – Toshkent: 2007.

o'stiradi.

Erkin fikrlilik tavakkalchilikka asoslanadi. Uning bilim faoliyatida qo'rqmay tavakkal qiluvchi insonlarni rag'batlantirib turish joizdir. Fikrlash jarayonida "ahmoqona g'oyalar" aql bilan tuzilmagan birikma va tushunchalar ilgari surilgan holatlar ham bo'lishi mumkin. O'qituvchi uni o'quv jarayonini tabiiy holati sifatida o'quvchilarga tushuntirishi lozim.

Tanqidiy fikrlash omillaridan biri o'quvchilarning fikrlash jarayonini qadrlashlaridir. Tashkil etilgan fikrlash jarayonida o'quvchilar o'z g'oyalari, tasavvurlarining o'qituvchi tomonidan qadrlanayotganini tushungan chog'dagina chuqur mas'uliyat va e'tiborga yarasha javob qaytaradilar.

Jahon ta'lim jarayonida bo'lajak mutaxassislarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish uchun tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyasidan foydalanishga alohida e'tibor qaratilmoqda. 2015-yilda YNESKO Butunjahon forumida qabul

qilingan "Ta'lim-2030" Inchxon Deklaratsiyasi, barcha uchun sifatli ta'lim butun dunyo harakati g'oyasini amalga oshirishni ko'zda tutadi, o'z o'rnida bu oqibatda ijtimoiy faol, ijodiy, moslashuvchan, kasbiy kompetent shaxsni tayyorlashni nazarda tutadi. Mehnat bozoridagi talab muammolarni tezkor va samarali hal qilish, tanqidiy fikrlash, birgalikdagi ishlarga ijodiy yondashish, muloqot qobiliyatlari va kasbiy sohalarida nizolarni samarali hal qilish kabi yuqori darajadagi kognitiv va nokognitiv ko'nikmalarni rivojlantirish buyicha amaliy ishlar olib borilmoqda.

Shu boisdan, umumta'lim maktab o'quvchilarini har tomonlama yetuk, barkamol, chuqur bilim salohiyatli shaxslar etib tarbiyalashda ularning tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish muhim vazifalardan hisoblanadi.

BO'LAJAK MUHANDISLARNING ISHLAB CHIQARISH- TEKNOLOGIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Mansur Erkinovich Qodirov – p.f.f.d. (PhD),
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak muhandislarning ishlab chiqarish-texnologik kompetentligini rivojlantirishning nazariy va amaliy asoslari yoritilgan. Muhandislik ta'limida zamonaviy ishlab chiqarish texnologiyalarini o'qitish, innovatsion yondashuvlarni qo'llash hamda amaliy mashg'ulotlar samaradorligini oshirish orqali talabalarning kasbiy tayyorgarligini chuqurlashtirish masalalari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, kompetentlikka asoslangan yondashuv asosida ishlab chiqilgan metodikaning afzalliklari va uni ta'lim jarayoniga joriy etish yo'llari tahlil qilinadi.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и практические основы развития производственно-технологической компетентности будущих инженеров. Особое внимание уделяется внедрению современных производственных технологий в инженерное образование, применению инновационных подходов и повышению эффективности практических занятий. Анализируются преимущества методики, основанной на компетентностном подходе, а также пути её внедрения в образовательный процесс.

Abstract. This article explores the theoretical and practical foundations for developing the production-technological competence of future engineers. It focuses on integrating modern production technologies into engineering education, applying innovative approaches, and improving the effectiveness of practical training. The advantages of a methodology based on the competence-based approach and its implementation in the educational process are analyzed.

Kalit so'zlar: bo'lajak muhandis, ishlab chiqarish-texnologik kompetentlik, metodika, muhandislik ta'limi, innovatsiya, amaliy mashg'ulot, kompetentlik yondashuvi.

Ключевые слова: будущий инженер, производственно-технологическая компетентность, методика, инженерное образование, инновации, практические занятия, компетентностный подход.

Keywords: future engineer, production-technological competence, methodology, engineering education, innovation, practical training, competence-based approach.

Oliy ta'lim muassasalarida Modellashtirish metodi zamonaviy ilm-fanda, shu jumladan pedagogika fanida keng qo'llanilmoqda. Pedagogikada modellashtirish faqat shu fanga xos bo'lgan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, u pedagogik jarayon doimo ta'lim oluvchi va ta'lim beruvchining ta'limiy faoliyati bilan bevosita bog'liqligidan kelib chiqadi. Pedagogikada modellashtirish pedagogik jarayonning kechishini belgilovchi omillarning murakkabligi va ko'pligi tufayli muhim ahamiyatga ega. Modellashtirish usuli integrativdir, u pedagogik tadqiqotlarda empirik va nazariy tadqiqotlarni

birlashtirishga, ya'ni, pedagogik obyektni o'rganish jarayonida tajribani mantiqiy tuzilmalar va ilmiy abstraksiyalarni qurish bilan birlashtirishga imkon beradi.

Pedagogik hodisa va jarayonning asosiy xarakteristikalaridan bir tizimlilikdir. Tizimli yondashuv ma'lum bir obyektni yaxlit, birlashtirilgan tizim sifatida tahlil qilish, tadqiq qilish va rivojlantirish imkonini beradi va pedagogik nazariyani hamda pedagogik amaliyotni tadqiq etish uchun tizimlar nazariyasini takomillashtirishning eng ishonchli uslubiy asosidir¹.

1 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi "Raqqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" PF-6079-son farmoni

Maqolamiz uchun tizimli yondashuvning ahamiyati shundaki, u quyidagilarga imkon beradi:

- murakkab tashkil etilgan obekt, yaxlit tizim sifatida talabalarda ishlab chiqarish–texnologik kompetentlikni shakllantirishni ko‘rib chiqish;
- talabalarning ishlab chiqarish–texnologik kompetentligini shakllantirish modelida tizimni tashkil etuvchi omilni ajratib ko‘rsatish;
- texnika oliy oliy ta’lim muassasalari talabalarining ishlab chiqarish–texnologik kompetentligini shakllantirish modelini ishlab chiqish, uning tarkibiy qismlarini, o‘rni va ahamiyatini aniqlash, o‘zaro aloqadorligi ochib berish.

Pedagogik modellarga qo‘yiladigan asosiy talablardan biri konseptuallik bo‘lganligi sababli talabalarining ishlab chiqarish – texnologik kompetentligini shakllantirish modeli qaysi tamoyillarga asoslanishini aniqlash topshiriqsi tabiiy ravishda yuzaga keladi².

Mazkur metodik model o‘zaro bog‘langan va bashoratlash imkonini beruvchi to‘rtta komponentdan tashkil topdi: maqsad, mazmun, metodik va natijaviy maqsad komponenti ijtimoiiy buyurtma va maqsadni o‘z ichiga oladi. Mazmun komponenti vazifalar, yondashuvlar, tamoyillar, rivojlantiriladigan ishlab–chiqarish va texnologik kompetensiyalar komponentlari va pedagogik shart–sharoitlardan tashkil topgan bo‘lib, bo‘lajak muhandislarni ishlab–chiqarish va texnologik kompetensiyalarini rivojlantirishning nazariy asosini belgilab beradi.

Metodik komponenti majburiy fanlarni o‘qitish shakllari, ishlab–chiqarish va texnologik kompetensiya komponentlari,

metodlar, kompetensiyalar, vositalarni o‘zida mujassamlashtiradi. Ushbu komponent bo‘lajak muhandislarni ishlab–chiqarish va texnologik kompetensiyalarini rivojlantirish jarayonini to‘liq ochib beradi³.

Natijaviy komponent pedagogik tajriba–sinov bosqichlari, baholash mezonlari, ishlab–chiqarish va texnologik kompetensiyalarni rivojlanganlik darajalari va natijadan tashkil topgan. Ushbu komponent pedagogik tajriba–sinov ishlarini olib borishda hamda bo‘lajak muhandislarning ishlab–chiqarish va texnologik kompetensiyalarini rivojlanganlik darajalarini belgilab beradi.

Tabiiyki, pedagogik amaliyot tizimini loyihalash jarayoni innovatsion modelini yaratishga qaratilgan bo‘lib, birinchi navbatda yangi o‘quv vazifalarini hal qilish va bo‘lajak muhandislarni ishlab–chiqarish va texnologik kompetensiyalarini rivojlantirishning yangi ta’lim natijalariga erishishga qaratildi.

Tabiiyki, pedagogik amaliyot tizimini loyihalash jarayoni innovatsion modelini yaratishga qaratilgan bo‘lib, birinchi navbatda, yangi o‘quv vazifalarini hal qilish va bo‘lajak muhandislarni ishlab–chiqarish va texnologik kompetensiyalarini rivojlantirishning yangi ta’lim natijalariga erishishga qaratildi.

Psixologik–pedagogik adabiyotlarni o‘rganish oliy ta’lim muassasalarida talabalarini ishlab chiqarish – texnologik faoliyatga tayyorlash jarayoniga turli xil nazariy–metodologik nuqtayi nazardan yondashish mumkin⁴.

Professional ta’limda va umuman ta’limga kompetensiyaviy yondashuv tamoyili ta’lim oluvchining bilim, ko‘nikma va malakalarini shakllantirishni ta’minlaydigan kasbiy–

2 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030–yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi (2019–yil 8–oktabr) PF–5847–sonli Farmoni, 1–ilova 9–bandi // <https://lex.uz/docs/4545884>

3 Щербина Е.Ю., Ломовцева Н.В. Сифровая трансформация образовательного процесса. – https://elar.rsvpu.ru/bitstream/123456789/28991/1/978-5-8295-0646-9_2019_091.pdf

4 Дидактическая концепция сифрового профессионального образования и обучения / П.Н.Биленко, В.И.Блинов, М.В.Дулинов, Е.Ю.Есенина, А.М.Кондаков, И.С.Сергеев; под науч. ред. В.И.Блинова. – Москва, Научно–исследовательский центр профессионального образования и систем квалификаций, 2020. – 98 с

ta'lim muhitini yaratishni nazarda tutadi. Kompetensiyaviy yondashuv talabalarning keyingi kasbiy faoliyatida muvaffaqiyatli o'zini o'zi amalga oshirishga qaratilgan kasbiy ahamiyatga ega shaxsiy fazilatlarini rivojlantirish zarurligiga asoslanadi.

Ushbu yondashuv ishlab chiqarish – texnologik faoliyat mazmunini mutaxassislarining kompetentlik modelida nazarda tutilgan yaxlit kasbiy topshiriqlar to'plamiga muvofiq ishlab chiqishni o'z ichiga oladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, oliy ta'lim muassasasi bitiruvchisining modeli ushbu yondashuvga ko'ra, o'z ichiga alohida fanlar va mehnat obyektlari bo'yicha "bilim", "malaka", "ko'nikma"larni emas, balki faoliyatning ayrim elementlarining bazasini tashkil etuvchi "bilim", "malaka", "ko'nikma"larni oladi.

Kompetensiyaga asoslangan yondashuv asosida ishlab chiqilgan ta'lim standartlariga muvofiq, oliy ta'lim muassasasida olingan har bir kasb tegishli kompetentliklarda aks ettirilishi kerak, chunki har qanday mutaxassisning faoliyati o'ziga xos talablar bilan boshqasidan farq qiladi. Mutaxassisni baholash kompetentlik nuqtayi nazardan amalga oshirilishini hisobga olsak, bu uning faoliyati mazmuni xuddi shu nuqtayi nazardan baholanishi kerakligini anglatadi.

Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak muhandislarda ishlab chiqarish–texnologik kompetentlikni samarali shakllantirish muayyan shartlarga rioya qilinganda ta'minlanadi.

Ana shunday shartlardan birini biz quyidagicha aniqladik: ixtisoslik fanlari mazmuni bo'lajak mutaxassisning ishlab chiqarish–texnologik faoliyatga tayyorlik ko'rsatgichlariga mos holda loyihalangani.

Bu shartni asoslash ta'lim mazmunini pedagogik loyihalash nazariyasidan foydalanishni nazarda tutadi⁵.

O'qituvchining loyihalash faoliyatini ko'rib chiqishda, biz talaba nafaqat subyektiv yangi (ular uchun yangi bo'lgan kognitiv topshiriqlarni), balki obyektiv ravishda yangi, ammo hali noma'lum bo'lgan ilmiy bilimlarni o'zlashtirish qobiliyati bilan ajralib turadiganligidan kelib chiqdi. Oliy ta'lim muassasasida o'qituvchining loyihalash faoliyatining o'ziga xos xususiyati kognitiv, ijodiy topshiriqlar tizimini loyihalash hisoblanadi. Shuning uchun o'quv predmeti mazmunini loyihalashda o'qituvchi talabalarni ishlab chiqarish–texnologik, ilmiy – tadqiqotchilik, ratsionalizatorlik, loyihalash va ixtirochilik faoliyatiga jalb qilishni ta'minlashi kerak.

Ta'lim jarayoni mazmunini samarali loyihalash o'qituvchining ichki va tashqi tuzilishga ega bo'lgan murakkab bir butun sifatida pedagog bilim sifatining ob'ektiv tabiati bilan bog'liq. Bilimning ichki tuzilishi sifatleri bo'lib to'liqlik, onglik va mustahkamlik hisoblanadi. Bilimning tashqi tuzilishi chuqurlilik, tizimlilik va haqqoniylikni o'z ichiga oladi⁶.

O'quv jarayonini loyihalashda muhim jihat shundan iboratki, o'qituvchi mazmuni loyihalagandan so'ng, o'quv materialni o'rganish qonuniyatlariga mo'ljallanib o'qilishi va mazmunni taqdim etishning turli usullarini o'zlashtirishi kerak.

Pedagogik loyihalash bosqichlari ketma-ketligini hisobga olgan holda (maqsadni belgilash, bashorat qilish, rejalashtirish, konstruksiyalash), biz talabalarda ishlab chiqarish – texnologik kompetentlikni rivojlantirish bosqichlarini taqdim etamiz:

5 Qodirov M.E. Ishlab chiqarish–texnologik kompetentlik tushunchasi va uning mazmun mohiyati // So'nggi ilmiy tadqiqotlar nazariyasi 6-jild 11-son respublika ilmiy-uslubiy jurnali 13.11.2023

6 Qodirov M.E. Ishlab chiqarish–texnologik kompetentlik tushunchasi va uning mazmun mohiyati // So'nggi ilmiy tadqiqotlar nazariyasi 6-jild 11-son respublika ilmiy-uslubiy jurnali 13.11.2023. 11 – 16 betlar

- talabalar ishlab chiqarish – texnologik faoliyatining maqsadlarini aniqlash;
- kognitiv masalalarni aniqlashtirish;
- ishlab chiqarish – texnologik faoliyatga tayyor bo'yicha o'z-o'zini baholash;
- muammolarni hal qilishga olib keladigan mos harakat usulini tanlash;
- ishlab chiqarish – texnologik faoliyatni loyihalash;
- ishlab chiqarish – texnologik faoliyatni bajarish dasturini amalga oshirish;
- ish natijalarini nazorat qilish;
- nazorat natijalari asosida tahrirlash ishlarini bajarish;
- xatolar va ularning sabablarini bartaraf etish.

Yuqorida keltirilganlar talabalarning ishlab chiqarish-texnologik faoliyatini rivojlantirish uchun ixtisoslik fanlar mazmunini loyihalash mantiqini ajratib ko'rsatish imkonini berdi.

Ma'lumki, o'qituvchining faoliyati, mazmun, vositalar va usullarni o'z ichiga olgan tashkiliy shakllar orqali amalga oshiriladi. Agar avvalgi tashkiliy shakllar o'qitish jarayonining alohida tarkibiy qismlarini optimallashtirishga qaratilgan bo'lsa, pedagogik jarayonning zamonaviy shakllari o'quv vaziyatni yaxlit dinamik rivojlanayotgan bir butun sifatida ko'rib chiqadi. Ya'ni, bu yerda gap ta'lim jarayonini bir butun o'quv-tarbiyaviy vaziyat sifatida tashkil etishning yangi tamoyiliga o'tish haqida bormoqda⁷. Eng muhim tamoyillar bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- tabiatga moslik tamoyili;
- uzviylik tamoyili;
- hamkorlik tamoyili;
- refleksiya tamoyili va boshqalar.

Bugungi kunda pedagogik shakllarni tanlashda boshlang'ich pozitsiyasi o'qituvchilar va talabalarning o'zaro rivojlanuvchi faoliyat modelidir. Ushbu model boshqa modeldan, ta'lim

dasturlaridan bog'liq bo'lmagan holda, talabaning pozitsiyasi o'qituvchining diqqat markazida ekanligi bilan farqlanadi. O'qituvchi va o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning bunday nisbatida tashkiliy shakllar ham o'zgaradi. Bu yerda gap pedagogik shakllarning muhim xususiyatini yangicha tushunish, ya'ni ma'lum bir o'zaro bog'liqlikda individual, juftlik, guruhli, jamoaviy ishlarni bir vaqtda qo'llashga asoslangan jamoaviy ta'lim metodining afzalligi haqida bormoqda. Bunda o'quv jarayonini tashkil etish har bir talabaning yuqori darajadagi faolligini saqlagan holda uning shaxsiy tajribasini faollashtirishga imkon beruvchi o'zaro ta'sirlashuvning ko'p xilligini ko'zda tutadi. Pedagogik shakllarni tanlashda o'qituvchi ularning har biri bo'lajak mutaxassislarda ma'lum bir kompetentlikni shakllantirishni qanday ta'minlashini hisobga oladi.

Pedagogik shakllarning bunday qurilishi bilan ijobiy o'zaro bog'liqlik, shaxsiy o'zaro ta'sir, individual javobgarlik, muloqot malakasi va boshqa kasbiy muhim sifatlarga erishiladi, boshqacha aytganda, biz yangi kasbiy ta'lim muhitini yaratamiz.

Xulosa o'nida aytish mumkinki, bu jihatdan oliy ta'limda keng tarqalgan pedagogik shakllar bo'lib quyidagilar hisoblanadi: muammoli ma'ruzalar, seminar-konferensiyalar, amaliy va laboratoriya-amaliy mashg'ulotlar, talabalarning o'quv va ilmiy-tadqiqot ishlari, kurs ishi va boshqalar. Talabalarda ishlab-chiqarish va texnologik kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlar talabalarga bilimlarni o'zlashtirishga, talabalarning kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan shaxsiy sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan kasbiy faoliyatini rivojlantiradi. Talabalarda ishlab chiqarish-texnologik kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan kasbiy vazifalar turiga ko'ra, oraliq baholashda talabalar tomonidan kasbiy vazifalarni bajarishni ta'minlaydigan tashkiliy shakllar, shaxsiy fazilatlar, shuningdek, rivojlanishiga hissa qo'shadigan o'qitish usullari tanlab olindi.

7 Qodirov M.E. Bo'lajak muhandislarni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida texnik kompetentligini rivojlantirish // Raqamli texnologiyalarni o'quv jarayoniga joriy etishning zamonaviy holati va istiqbollari. Xalqaro ilmiy-amaliy anjumani materiallari (2023 yil 14-noyabr) 701-706 betlar

TALABALARDA AFFILIATIV MOTIVATSIYANI RIVOJLANTIRISHDA GURUH HAMKORLIKNING AHAMIYATI

Nilufar Omon qizi Omonova – p.f.b.f.d. (PhD),
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada kooperativ yondashuv asosida affiliativ motivatsiyani rivojlantirishning mazmun mohiyati, o'рни va ahamiyati, afzalligi yoritilgan. Bu borada olib borilgan ilmiy izlanishlar tahlili bayon qilingan. Kooperativ yondashuvni amalga oshirishda o'qituvchining va o'quvchining faoliyati zaruriyat ekanligi aytib o'tilgan. Bugungi kunda kooperativ yondashuv hamda affiliativ motivatsiyani rivojlantirishda uzluksiz ta'limning har bir bo'g'inini bee'tibor qoldirmaslik, hamkorlikning turlari, ishonchli munosabat birligi, hamkorlik muhitini to'g'ri tashkil etishni mukammal bilishimiz zarurdir. Shunga ko'ra maqolada kooperativ yondashuv va affiliativ motivatsiyaning turlari, usullari ilmiy jihatdan tahlil qilingan hamda kooperativ yondashuvni oliy ta'lim jarayonida qo'llash imkoniyatlari va samaradorlik natijalari izohlangan.

Аннотация. В данной статье раскрываются сущность, роль, значение и преимущества развития аффилиативной мотивации на основе кооперативного подхода. Представлен анализ научных исследований, проведённых в этом направлении. Отмечается, что в реализации кооперативного подхода необходима активность как преподавателя, так и обучающегося. В настоящее время при развитии кооперативного подхода и аффилиативной мотивации важно не оставлять без внимания ни одно звено непрерывного образования, знать виды сотрудничества, единство доверительных отношений и правильно организовывать кооперативную образовательную среду. Соответственно, в статье научно проанализированы виды и методы кооперативного подхода и аффилиативной мотивации, а также раскрыты возможности и эффективность применения кооперативного подхода в процессе высшего образования.

Abstract. In this article, the essence, role, significance, and advantages of developing affiliative motivation based on a cooperative approach are highlighted. The analysis of scientific research conducted in this area is presented. It is noted that the activities of both the teacher and the learner are essential in implementing the cooperative approach. Today, in developing a cooperative approach and affiliative motivation, it is necessary not to overlook any link in the system of continuous education, to know the types of cooperation, the unity of trustworthy relationships, and the proper organization of a collaborative environment. Accordingly, the article scientifically analyzes the types and methods of cooperative approaches and affiliative motivation, and explains the opportunities and effectiveness of applying the cooperative approach in higher education.

Kalit so'zlar: kooperatsiya, affilatsiya, motivatsiya, rivojlantirish, talaba, pedagogika, yondashuv, tarbiya, ta'lim, pedagog, psixologik, munosabat, imkoniyat.

Ключевые слова: кооперация, аффилиация, мотивации, развитие, студент, педагогика, подход, воспитание, образование, педагог, психологический, отношение, возможность.

Keywords: cooperation, affiliation, motivation, development, student, pedagogy, approach, upbringing, education, teacher, psychological, relationship, opportunity.

Jahon ta'lim tizimida bo'lajak professor-o'qituvchilarni yuqori malakali, har tomonlama rivojlangan, mahoratli, dunyoqarashi keng va chuqur texnik bilim egasi etib tayyorlashga, ular o'rtasidagi hamkorlik, to'g'ri amalga oshirilayotgan munosabat birligiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu esa, o'z navbatida, mehnat bozorida raqobatbardosh va innovatsion ta'lim muhitida hamkorlikdagi faoliyatga qodir

shaxsni tayyorlash zaruriyatining ahamiyatini oshirmoqda. Ayniqsa, xalqaro tashkilotlar hamda dunyoning aksariyat mamlakatlari tomonidan 2030-yilgacha belgilangan xalqaro ta'lim konsepsiyasida "mustahkam bilimning poydevoriga ega bo'lish va kreativ fikrlashni rivojlantirish, hamkorlik qobiliyatlari va qiziqishlarini kuchaytirish"¹ dolzarb vazifa sifatida qayd etilgan.

1 Incheon Declaration and SDG4 – Education 2030 Framework for Action. United Nations. 2015. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld>.

Dunyoning nufuzli ilmiy-tadqiqot muassasalarida talabalar sog'lom dunyoqarashini rivojlantirishning pedagogik-psixologik jihatlarini o'rganish asosida ularning kollobarativ muhitda bilim olish darajasini shakllantirish amaliyotiga doir qator ilmiy-amaliy ishlar olib borilmoqda. Rivojlanayotgan ta'lim tizimida talabalarning dars va darsdan keyingi faoliyatdagi bilim, ko'nikma va malakalarini oshirish uchun hamkorlik ko'nikmasi, muloqot madaniyatiga alohida ahamiyat berilyapti. Talabalarda hamkorlik ko'nikmasi, muloqot madaniyatini shaxs ma'naviy o'lchovining alohida sohasi sifatida rivojlantirish tizimini yo'lga qo'yishga bog'liq bo'lgan ilmiy-amaliy tadqiqotlarga alohida e'tibor qaratish zarurati dolzarb ahamiyatli bo'lib qolmoqda.

"Kooperatsiya" so'zi ingliz tilidan tarjima qilganda "hamkorlik", "hamkorlik qilish" degan ma'noni bildiradi².

Zamonaviy olimlar hamkorlik g'oyalarini ijtimoiy sheriklik bilan bog'laydilar, ular "ijtimoiy birdamlik" tushunchasi hamkorlik metodologiyasi va amaliyotida o'zining aniq timsolini topdi, deb hisoblashadi³.

Hamkorlik fenomeni bilan bog'liq dastlabki g'oyalar qadimgi faylasuflar Platon va Arastu asarlarida uchraydi. Platonning fikricha, "ideal davlat qurishda teng va erkin yashash, fuqarolar manfaatlarining hamkorligiga asoslanadi, ular o'rtasidagi kelishuvga ochiq va oqilona muhokama orqali muammolarni birgalikda hal qilishga erishiladi".

"Kooperatsiya" atamasining zamonaviy talqini dastlab M.Veber⁴, keyin esa, T.Parsons⁵ tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy harakat konsepsiyasida o'z ifodasini topgan.

M.Veber hamkorlikni ijtimoiy o'zaro ta'sirning muhim shakli sifatida belgilagan⁶, T.Parsons esa, muvozanat, konsensus, jamiyatning tartibliligi, umumiy ijtimoiy qadriyatlar bilan birlashtirilgan ijtimoiy tizim g'oyasining muhimligini ta'kidlaydi⁷.

Umuman olganda, "kooperatsiya" tushunchasi juda tez-tez mutlaqo boshqa kontekstlarda ya'ni:

– atamaning sof iqtisodiy talqinidan (tegishli tuzilmalar asosida tashkil qilinadigan fuqarolarning mehnat birlashmasining shakli hamkorlik – kooperatsiya);

– ijtimoiy va axloqiy o'zaro ta'sir (hamkorlik va shaxslararo o'zaro ta'sir shakli sifatida) qo'llaniladi.

Hamkorlik, shuningdek, butun jamiyat manfaatlarini hurmat qilish bilan birgalikda individual erkinlikni ham anglatadi.

Tadqiqotlarda talabalarni quyidagi yo'nalishlarda tayyorlash asosiy vazifalar etib belgilangan: kooperativ yondashuv muammolarni hal etish va har bir tarkibiy bo'linmaning vazifalarini bajarishni hisobga olgan holda yaratish, ish tartibini saqlash va takomillashtirish; kooperativ yondashuv asosida hamkorlikni tashkil etish. Bundan tashqari, ahamiyatli jihati hamkorlik tizimi uchun pedagog kadrlar tayyorlashda zamonaviy yondashuvlar, kooperativ hamkorlik, xususan: mutaxassislik bo'yicha zarur bilim va tajriba yetarli darajada hisoblanadi.

Affiliatsiya (aloqa, muloqot) insonlar bir-biri bilan muloqot o'rnatish natijasida har ikkala tomonning ham bir-biridan ko'ngli to'lishi, muloqot jarayonini mazmunli tashkil etilishiga va unga kirishib ketishga undovchi psixologik

2 Deutsch M. A theory of cooperation and competition. Human Relations, published 3, 129-151. 2019

3 Barbara L. S., MaGregor J., Matthews R. Learning Communities: Reforming Undergraduate Education. Jossey-Bass: 3 edition. 2021.

4 Weyher L.F. Emotion, Rationality, and Everyday Life in the Sociology of Emile Durkheim // Sociol. Spectr. 2012. Vol. 32, № 4. P. 364-383.

5 Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс. М., 2012 г.

6 Weyher L.F. Emotion, Rationality, and Everyday Life in the Sociology of Emile Durkheim // Sociol. Spectr. 2012. Vol. 32, № 4. P. 104

7 Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс. М., 2012 г. 148 с.

ta'sirlarning komponenti tushuniladi. Ushbu motiv yig'indisi boshqa odamlar bilan o'zaro munosabat doirasidagina amalga oshadi. Muloqotga bo'lgan ehtiyoj insonning jamoatchilik va hamkorlikka intilish kabi fundamental sifatleri asosigagina quriladi.

M.Myurrey affiliativ motivatsiyani shunday ta'riflaydi, insonlar insonlardan ko'pchilik vaqtda xursand bo'lish va ular bilan bir xil muhitda yashash. Guruhlarga birlashishni sevish subyektlar bilan muloqotda va hamkorlikda bo'lish kabi hollarda ro'yobga chiqadi. Ya'ni odamlar bilan yaqin munosabatlarni qurish va bu munosabatlarni keyinchalik ham davom etadigan qilib amalga oshirish. Masalan, "yordam ko'rsatish yoki ulardan yordam olish", "yaxshi taassurot qoldirish" yoki "boshqalar ustidan hukmronlik qilish", affiliatsiya (kontakt, muloqot) deganda har kunlik, lekin shuning bilan birgalikda ma'lum bir guruhni tushunamiz. Uning asosiy mazmuni boshqa odamlar (tanish yoki notanish odamlar) bilan muloqotimiz vaqtida bo'ladi va shu qo'llab-quvvatlash har ikkala tarafga ijobiy his-tuyg'uni beradi, har ikkala tarafni mazmunan boyitadi⁸.

Muloqot uchun ehtiyoj doirasida affiliatsiyani G.Myurrey talqinida X.Xekxuazen⁹ o'rgangan bo'lib, uning izohlashicha, affiliatsiya doimiy ammo shu bilan birgalikda fundamental xarakterga egadir.

A.Maslo¹⁰ affiliativ motivatsiyani insoniyat ehtiyojlari hukmronlik (ierarxiya) qilishning eng yuqori darajasidir, deb ta'kidlagandir.

Demak, yuqorida keltirilgan tahlillar shuni isbotlaydiki, affiliatsiya pozitiv emotsiya bilan doimiy o'zaro ta'sirda bo'luvchi insonlar orasidagi muloqot asosida qurilgan, deya xulosaga keldik. Inson o'zaro ta'sir o'tkazish imkoniyatidan mahrum etilganda unda o'zga insonlarga

nisbatan affiliativ ehtiyojida zo'riqish holati paydo bo'ladi.

Kooperativ yondashuv asosida affiliativ motivatsiyani rivojlantirishda professor-o'qituvchi o'quv mashg'ulotlari davomida o'qitish shakllarida, ya'ni interfaol kontekstli ma'ruza, ma'ruza dialog, binar ma'ruza, seminar trening, treninglardan foydalanishi talabalar faolligini oshiradi.

O'quv jaryonida interfaol kontekstli ma'ruza, ma'ruza dialog, binar ma'ruza darslarini tashkil etilishi quyidagicha bosqichlardan iborat:

- aniq mavzuni va dars berish maqsadini tanlash;
- darslar davomida tanlangan mavzu bo'yicha ko'zlangan maqsadlarni amalga oshirish uchun dars berish;
- talabalarning o'zlashtirish darajasini kuzatish(monitoring);
- kamchiliklarni tuzatish va nazardan qolgan kamchiliklarni to'ldirish;
- olingan natijalarni hisobga olgan holda keyingi darsni yanada puxtarok tayyorlash.

Tashkil etilgan ma'ruza darslarida: Motivatsiya; intilish; jalb qilish, faol ishtirok; o'zlashtirish darajasini qayd qilish tamoyillari zaruriy tamoyillar hisoblanadi.

Zamonaviy seminar-treninglar muayyan predmetni chuqur o'rganishga yo'naltirilgan. Seminar-trening mashg'ulotlari davomida talaba (o'quvchi)lar ilmiy ish yuritish tajribasi, o'z xulosalarini og'zaki va yozma ravishda ifodalay olish hamda nuqtai nazarlarini asosli himoyalash malakasiga ega bo'ladilar. Seminar-trening mavzulari tegishli professor o'qituvchilar tomonidan tuzilib, kafedra majlisida tasdiqlanadi.

8 Murray M. Method Murray. SPb.: Shandal, reissue (2021). 344 p

9 Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. В 2-х т. – СПб.: Питер, 2003. – Т.1. – 459 с.;

10 Маслоу А. Мотивация и личность / Пер. англ. – СПб.: Питер, 2019. – 52с.;

Seminar-trening mavzusini qiziqishlariga ko'ra, talaba (o'quvchi)larning o'zlari tanlashlari mumkin.

Fikrimizcha, kooperativ yondashuv asosida talabalarda affiliativ motivatsiyani rivojlantirish jarayonida hayotiy vaziyatlarni simulyatsiya qilishni, rolli o'yinlardan foydalanishni, muammolarni birgalikda hal qilishni ta'minlash zarurdir. Talabalarning hamkorlik muhitida interfaol o'zaro ta'sirini tashkil etishga asoslangan dars o'tkazish qobiliyatini, bir-biri bilan faol munosabatlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Interfaollikning yangi darajasi kooperativ ta'limga xosdir. Mohiyatiga ko'ra, interfaollik talabalarning muayyan axloqiy bilimlarni, shaxsiy ijtimoiy tajribani o'zlashtirish, mas'uliyatlilik, tashabbuskorlik yo'lida birgalikda, o'zaro hamkorlikka asoslangan harakatni tashkil etish layoqatiga egaliklarini anglatadi. Mantiqiy nuqtayi nazardan esa, interfaollik, eng avvalo, ijtimoiy subyektlarning suhbat yoki dialog, o'zaro savol-javob, o'zaro hamkorlikdagi harakat, faoliyatni olib borishlarini ifodalaydi. Talabalarda o'zlashtirilgan axloqiy bilim shaxsning jamiyatdagi o'rnini belgilovchi asosiy qadriyatlar va tamoyillarga asoslanadi:

Qoidalariga rioya qilish: Inson axloqiy me'yorlarga mos holda har bir harakatlarini boshqaradi, jamiyatda tartib va hamkorlikni ta'minlaydi.

Odob-axloq qoidalarini bilish: Bu nafaqat jamiyatdagi, balki kasbiy faoliyatdagi mas'uliyatni anglash uchun ham muhimdir. Masalan, halollik, adolat va hurmat axloqiy bilimlarning asosiy elementlari hisoblanadi.

Tanqidiy yondashuv: Axloqiy bilimlar insonning har qanday vaziyatni ma'nan tahlil qilishi va to'g'ri qaror qabul qilishiga yordam beradi.

Talabalar o'rtasida hamjihatlik va ishonchli munosabatning o'rnatilishi ularda shaxsiy ijtimoiy tajribani shakllantiradi. Shaxsiy-ijtimoiy

tajriba insonning ijtimoiy munosabatlarda orttirgan bilim va ko'nikmalaridan iborat bo'lib u shaxsning guruh ichidagi muloqot va hamkorlik qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Boshqalarni tushunish va ularning fikrlariga hurmat bilan yondashish hamda murakkab vaziyatlarni hal qilish va ijobiy munosabatlarni saqlash ko'nikmalariga ega qiladi.

O'quv faoliyati jarayonida shakllangan ma'suliyat hissi shaxsning o'z majburiyatlarini anglash va ularni bajarishda javobgarlikni his qilishida zamin sanaladi. Kooperativ yondashuv asosida tashkil etiladigan vazifalarni bajarish orqali:

- o'z majburiyatlarini tushunish insonga vazifalarni o'z vaqtida va sifatli bajarish;
- natijalar uchun javobgarlik, ya'ni o'z harakatlarining oqibatlarini tushunadi va ularni qabul qilishga tayyor bo'lish;
- jamoaga foyda keltirish orqali shaxs o'z faoliyatining nafaqat shaxsiy, balki jamiyat uchun ham muhimligini anglashga ko'maklashadi.

Bo'lajak pedagoglar faoliyati samaradorligi ularning nafqat mas'uliyatlilik balki tashabbuskorlik singari sifatlariga ham bog'liq bo'lib, tashabbuskorlik insonning yangi g'oyalar va loyihalarni ilgari surish qobiliyatidir. Mavjud sifat orqali talabalarda:

O'zgarishlar qilishga tayyorlik: Tashabbuskor shaxs jamiyat yoki ish jarayonidagi o'zgarishlarga tezda moslashib, ularga yechim taklif qilish;

Ijodiy yondashuv: Yangi fikrlar va innovatsion qarorlarni taklif qilish; Yetakchilik qobiliyati bilan o'z jamoasini ilhomlantirish va ularni umumiy maqsadlar sari yo'naltirish singari fazilatlarini rivojlantiradi. Bu xususiyatlar insonni nafaqat ijtimoiy, balki professional jihatdan ham yetuk shaxsga aylantiradi.

"Hamkorlikda o'qitish usullariga asoslangan mashg'ulotlarni o'ziga xos turlarga ajratish va

ularni amalda qo'llash tizimi mavjud bo'lib, quyida shu mashg'ulotlardan ayrim namunalarni ko'rsatib o'tamiz:

– jamoaviy yutuqqa erishish bo'yicha o'qitish metodi;

- "Amerikacha mozaika" (Jigsaw)
- davra suhbat;
- guruhliy tadqiqot;
- juftlik izohlari;
- ishbilarmonlik o'yini;
- o'zaro savol yo'llash;
- aqliy hujum;
- keys–stadi (aniq vaziyatlarni tahlil qilish)"¹¹.

Talabalarda hamkorlik asosida ishonchli munosabatni ta'minlashda berilgan usullarning bir nechtasini izohlaymiz:

Jamoaviy natijalarga erishishga qaratilgan o'qitish usuli quyidagi ketma–ketlikda amalga oshirilishi mumkin: ma'ruza, matn bilan guruhda ishlash, individual topshiriq. Har bir dars boshida o'qituvchi jamoalar tomonidan bajarilgan individual topshiriqlar asosida mavzu bo'yicha qisqacha tushuntiruvchi ma'ruza o'qiydi. Ma'ruza nafaqat qulay, balki amaliy bo'lishi kerak. Buning uchun ko'rgazmali materiallar, modellar va o'quv tajribalaridan foydalanish tavsiya etiladi.

Ma'ruzadan so'ng talabalar guruhlarda ishlashni boshlaydilar, ular asosiy rejani birgalikda tahlil qiladilar, uning mazmunini tushunishda bir–biriga yordam beradilar. Rejaning asosiy sxemalari oldindan taqdim etiladi va har bir jamoa bir nusxasini oladi. Talabalar qiyinchilik tug'diradigan jihatlar bo'yicha bir–birlariga savol berish imkoniyatiga ega. Tushuntirish uchun o'qituvchiga murojaat qilish faqat guruhda javob topilmagan hollarda ruxsat etiladi. Asosiy materialni to'liq o'zlashtirgandan so'ng, jamoaning har bir a'zosi individual topshiriqni bajaradi. Mazkur bosqichda bir–biriga yordam berish taqiqlanadi, komandaning har bir a'zosi mustaqil ishlaydi.

Joriy mavzular bo'yicha munozaralar va muhokamalar o'tkazish talabalarda fikr yuritish, tinglash va boshqalarning fikrini hurmat qilish ko'nikmalarini shakllantirish imkonini beradi.

Talabalarga o'z loyihalari, tadqiqotlari yoki g'oyalarini guruh oldida taqdim etish va namoyish qilish imkonini berish ularda o'ziga ishonch, yetakchilik va muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Pedagoglar individual yoki guruhli maslahatlarni talabalarda o'ziga bo'lgan ishonch, motivatsiya, o'z–o'zini hurmat qilish, mas'uliyat kabi shaxsiy fazilatlarini rivojlantirishga yordam berish maqsadida o'tkazishi mumkin. Bunday pedagogik tizimdan tizimli foydalanish talabalarda ijobiy ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirishga, shaxslararo munosabatlarni mustahkamlashga, o'qishga bo'lgan motivatsiyasini oshirishga yordam beradi.

Hamkorlikda o'qitishning boshqa afzalliklari quyidagilardan iborat:

Ijobiy o'zaro bog'liqlik: guruhdagi barcha talabalar yagona maqsad ustida birgalikda ishlaydi. Bu maqsadga erishishi yoki erishmasligi, jamoa a'zolarining muvaffaqiyat uchun birlashishi yo'lida o'z mahoratlarini amalga oshirishiga bog'liq bo'ladi. Muvaffaqiyatli bo'lish uchun hamma birgalikda ishlashi muhim, bunda hamma o'z vazifalari bilan birgalikda bir–birlarining kuchli va zaif tomonlarini ham bilib oladilar.

Guruh va ikki tomonlama javobgarlik: hamkorlikdagi o'quv muhitidagi talabalar o'z ishlari va loyiha maqsadlariga erishish uchun javobgardir. Shuningdek, ular guruhdagi boshqa a'zolar o'z vazifalarini bajarishlari uchun ularga ishonishi zarurdir.

Ijobiy o'zaro ta'sirlar: hamkorlikdagi talabalar bir–birlarini qo'llab–quvvatlashadi. Hamkor talabalarning har birida o'ziga xos mahorati mavjud, shuning uchun ular yolg'iz ishlaganlarida

11 Xoliqov A. "Pedagogik mahorat" T.: "Iqtisod–moliya". 2010 y 56 b

o'rgana olmaydigan yangi narsalarni birgalikdagi faoliyatda o'rganishlari mumkin.

Shaxslararo va guruh qobiliyatlari: bir necha kishi birgalikda ishlaydigan muhitda talabalar boshqalar bilan muloqot qilishni o'rganadilar. Ular o'z g'oyalarini ochiq ayta olishni, shuningdek, fikr-mulohazalarga ega bo'lishni va o'z g'oyalardan farq qiladigan g'oyalarni tinglashni o'rganadilar.

Guruhni qayta ishlash: kichik guruhlarda birgalikda ishlaydigan guruh a'zolari jamoaviy ishda tengdoshlarining kuchli va zaif tomonlari haqida tasavvurga ega bo'ladilar. Ushbu o'quv mashg'ulotlari, talabalarga o'zlarining kuchli tomonlarini ko'rishga yordam beradi.

Tanqidiy fikrlash: talabalar o'quv topshiriqlaridan tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish uchun foydalanishlari mumkin. Hamkorlikdagi ta'lim strategiyalari hatto yordam berish orqali qaror qabul qilish jarayonini yaxshilaydi.

Hamkorlik talabalarning yaxshiroq o'rganishi uchun jamoalarni ijtimoiy muhitda birlashtirishning kuchli usuli bo'lib yetakchilik ko'nikmalarini o'rgatish va talabalarga jamoada ishlashning yangi usullarini kashf etishga yordam berishning ajoyib usuli sanaladi.

Hamkorlikda tashkil etilgan darslarda talabalar o'zaro fikr almashish, suhbat, munozara, muzokara, tahlil, amaliy vazifalarni bajarish kabi harakatlarni birgalikda olib boradi.

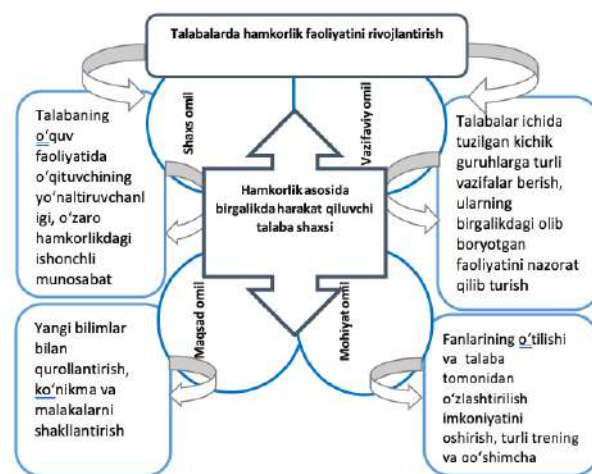
Ma'lumki, insonlar bir-birlari bilan sog'lom raqobat o'rnatsalar, jamiyatda o'sish, rivojlanish bo'ladi. Buning uchun esa, hamkorlik, hamfikrlik, hamjihatlik, o'zaro ishonch, o'z ishiga mas'uliyat, muloqotchanlik, iliq munosabat kabi o'zaro bog'langan jarayonni rivojlantirishimiz zarurdir. Chunki muloqot va hamkorlik insonlarda birgalikda harakat qilish imkoniyatini beradi.

Talabalarda affiliativ motivatsiyani rivojlantirish mexanizmi shaxs omili, maqsad

omili, mohiyat omili, vazifaviy omillari kabi tarkibiy qismlarni o'zida birlashtiradi. Mazkur tarkibiy qismlar o'zaro uyg'un holatda hamkorlik asosida birgalikda harakat qiluvchi talaba shaxsini tayyorlash yakuniy kutiladigan natija sifatida belgilangan.

Har bir talabaning oliy ta'lim muassasalarida o'qishdan asosiy maqsadi yangi bilimlarni egallash, o'zlashtirishdan iboratdir. Talabalarda kooperativ yondashuv asosida affiliativ motivatsiyani rivojlantirish bilan bog'liqlikda mazmunli omili fanlarining o'tilishi va talaba tomonidan o'zlashtirilish imkoniyatini oshirish, turli trening va qo'shimcha mashg'ulotlarlar tashkil etilishiga qo'yiladigan talab va qoidalarni belgilaydi. Ya'ni, talaba tahsil olish davomida o'ziga zarur bo'lgan bilimni egallab hamkorlikda kichik guruhlariga vazifalarni bajarish va faol muloqotga kirish ko'nikmalarini o'zlashtiradi.

Mazkur jarayonda talabalar guruh bo'lib yangi bilimlarni belgilangan vaqt doirasida hamkorlik asosida amaliy faoliyatlarini olib boradi. Vazifaviy omilda o'qituvchining vazifasi-talabalar ichida tuzilgan kichik guruhlariga turli vazifalar berish, ularning birgalikdagi olib boryotgan faoliyatini nazorat qilib turish sanaladi. Talabalar yagona maqsad asosida birlashib vazifalarni hamkorlikda bajaradilar. (2.1.1-rasmga qarang)

2.1.1-rasm. Koopertiv yondashuv asosida

talabalarda affiliativ motivatsiyani rivojlantirish mexanizmi

Koopertiv yondashuv asosida affiliativ motivatsiya rivojlanishidan oldin talabalarda, avvalo, ishonch, atrofdagilarga psixologik moslashuv jarayonlari rivojlangan bo'lishi lozim. Shundagina, talabalarda hamkorlikda faoliyat olib borish, guruh bo'lib ishlashda hamfikirlik, ishonchli munosabat va faol muloqotning ko'rinishlari shakllanadi.

Talabalarda affiliativ motivatsiyani rivojlantirishda kooperativ yondashuv masalalarini hal qilishda tizimli yondashuv kurs tizimini ishlab chiqish va o'quv dasturini yaratishda hisobga olingan ko'plab omillarni tahlil qilish imkonini beradi. O'qitishni tashkil etish bo'yicha tizimli tahlilni o'tkazish ketma-ketligi quyidagicha:

- boshlang'ich sharoitlarni tahlil qilish (ta'lim maqsadlari, talabalar guruhlarini tarkibi, kurs dasturining mazmuni va boshqalar);
 - o'quv materiallari tizimini va ulardan foydalanish texnologiyasini keyinchalik tekshirish va zarur tuzatishlar kiritish bilan ishlab chiqish;
 - tizimni yakuniy tekshirish va baholash.
- Tizimli yondashuv jarayonida ijtimoiy rivojlanishning yetakchi tendensiyalarini hisobga olgan holda ta'limning istiqbollarini, uning asosiy tarkibiy qismlarini aniqlash imkonini beradi;
- ta'lim subyektlarining real ehtiyojlari va imkoniyatlari, ta'lim, fan va texnologiya kabi yirik tizimlarni muvofiqlashtirish va bo'ysundirish;
 - shaxsning fuqaro sifatida shakllanishi, ijodkor o'qituvchi va jamoat arbobi shaxsiyatini o'stirish.

Ta'lim faoliyati motivatsiyasini hisobga olgan holda affiliativ motivatsiya tushunchasi maqsad va ehtiyoj tushunchasi bilan chambarchas bog'liqligini ta'kidlash kerak. Shaxsning shaxsiyatida ular o'zaro ta'sir qiladi va motivatsion soha deb ataladi. Adabiyotda bu atama barcha

turdagi motivlarni o'z ichiga oladi: ehtiyojlar, qiziqishlar, maqsadlar, rag'batlantirishlar, motivlar, moyilliklar, munosabatlar.

Kooperativ yondashuv asosida talabalar affiliativ motivatsiyasini rivojlantirish shaxslararo munosabatlarda o'zaro yordam va ijtimoiy aloqa orqali talabalarni ruhlantirishni maqsad qilgan ta'lim strategiyasidir. Strategiya talabalar hissiy holatini boshqarish, iroda ko'nikmalarini rivojlantirish, affiliativ motivatsiyani amaliyotda qo'llashga va jamoaviy vazifalarni muvaffaqiyatli bajarishga, talabalarning o'zaro aloqalari orqali jamoaviy natijalardan zavqlanish jarayonining zaruriyatini quyidagi elementlar asosida olib borish maqsadga muvofiq:

O'zaro hurmat va ishonchni shakllantirish: Talabalar o'rtasidagi iliq munosabatlarni rivojlantirish, o'zaro yordam va hurmatga asoslangan muhitni yaratadi.

Jamoaviylik hissini mustahkamlash: Talabalarda "bir jamoa, bir maqsad" tamoyiliga asoslangan ijtimoiy o'zaro bog'liqlik hissini rivojlantiradi.

Stressni boshqarish va ijobiy kayfiyatni targ'ib qilish: Kooperativ faoliyat orqali talabalar stressli vaziyatlarga bardosh bera olishni va bir-birlariga ruhiy yordam ko'rsatishni o'rganadilar.

Hamkorlik asosida o'qitish: Guruhlarda ishlash, muammolarni birgalikda hal qilish va vazifalarni bo'lib bajarish jarayonida o'zaro muloqot va ko'mak rivojlantiriladi.

Jamoaviy loyihalar va faoliyatlar: Talabalar o'rtasida o'zaro yordam va mas'uliyatni targ'ib qiluvchi kooperativ o'yinlar, topshiriqlar va loyihalashtirish.

Kompetensiyalarga mos operatsiyalarni o'rgatish: Jamoaviy faoliyatda har bir talabaga uning kuchli tomonlariga mos keladigan rol va vazifalar beriladi. Bu esa ularning muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasini oshiradi.

Ijodiy rag'batlantirish tizimi: Jamoaviy

faoliyatda muvaffaqiyatga erishgan talabalarni rag'batlantirish (maqtoov, sertifikatlar yoki boshqa mukofotlar orqali).

Maqsadga erishish uchun ijtimoiy o'zaro bog'liqlikni anglash: Talabalarda jamoaviy natijalarning shaxsiy muvaffaqiyat bilan bog'liqligini anglashni rivojlantirish.

Shaxsiy qoniqish va o'zini namoyon qilish: Talabalarga jamoa ichida o'z qobiliyatlarini namoyon etish va shu orqali ichki motivatsiyasini oshirish imkonini berish.

Xullas, koopertiv yondashuv asosida affiliativ motivatsiyani rivojlantirish uchun talabalarda, avvalo, o'zlarida ishonch, atrofdagilarga psixologik moslashuv jarayoni rivojlangan bo'lishi lozim. Shundagina, talabalarda hamkorlikda faoliyat olib borish, guruh bo'lib, ishlashda hamfikirlik, ishonchli munosabat va faol muloqotning ko'rinishlari shakllanadi.

SPORT FAOLIYATIDA SHAXSNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARINI SHAKLLANISHIDA MOTIVATSIYANING TA'SIRI

Otabek Tursunovich Bahromov – psixologiya f.b.f.d.
(PhD), dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot sport faoliyatining psixologiya xossalari tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, B.Bassanning shaxs yo'nalganligini aniqlash metodikasi asosida Jizzax, Samarqand va Qarshi futbol akademiyasi yosh futbolchilarida motivatsiyasining shaxsiy xususiyatlarini o'rganish natijalar bayon qilingan.

Аннотация. Данное исследование направлено на анализ психологических особенностей спортивной деятельности и содержит результаты изучения личностных характеристик мотивации у молодых футболистов футбольных академий Джизака, Самарканда и Карши на основе методики определения личностной направленности Б.Бассана.

Abstract. This study is aimed at analyzing the psychological characteristics of sports activity and presents the results of examining the personal features of motivation among young football players of the Jizzakh, Samarkand, and Karshi football academies based on B.Bassan's methodology for determining personal orientation.

Kalit so'zlar: sport faoliyati, motivatsiya, yosh futbolchilar, shaxsiy xususiyatlar, jismoniy tayyorgarlik, texnik tayyorgarlik, psixologiya tayyorgarlik.

Ключевые слова: спортивная деятельность, мотивация, юные футболисты, личностные особенности, физическая подготовка, техническая подготовка, психологическая подготовка.

Keywords: sports activity, motivation, young football players, personal characteristics, physical training, technical training, psychological training.

Sport faoliyatining psixologik xususiyatlarini tahlili asosida aytish joizki, ko'pgina tadqiqotchilar sport faoliyati tuzilmasi faoliyat tuzilmasiga mos keladi deb javob beradilar, lekin u o'ziga xos maqsad, motivatsiya, mazmun va natijalar bilan bog'liqdir, jumladan:

- maqsad – sport faoliyati subyektlarining mahoratini oshirishi va buni oqibatli o'laroq, eng yuqori va rejalashtirilgan natijaga erishish;
- motivatsiya – sog'lom bo'lish, maxsus ko'nikmalarga, bilim va malakaga ega bo'lish, faoliyatning ijtimoiy-maishiy sharoitlarini yaratish hamda o'zidagi imkoniyatlarni va shaxsiy potensialni ro'yobga chiqarish;
- natija – mashg'ulot bosqichida jismoniy,

texnik, taktik va psixologik tayyorgarlikka ega bo'lish va musobaqada sportchining son va sifat darajasini ko'rsatish.¹

Tadqiqotchilar sportning psixologik-pedagogik muammolarini sportchilarning o'quv va musobaqa faoliyati davridagi turli psixik holatlarni o'rganish va tahlil qilishga qaratilgan vazifalarni alohida ko'rsatib o'tadilar. Biroq sport faoliyati o'ziga xos ekstremal sharoitda o'tadiki, bu esa inson uchun ko'plab qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi, uni yengib o'tish uchun iroda, bor kuchini yo'naltirish, o'z holati va harakatini boshqara olishi ushbu qiyinchiliklarni yengishda samara beradi.

²Umuman, subyektning sport faoliyatining samaradorligiga psixologik omillar ta'sir etadi,

1 Абдурасулов Р.А. Спорт машғулотларининг ўқувчи-спортчилар шахсини шаклланишидаги роли (яккакураш турлари мисолида). Психология фанлари бўйича фан доктори (Doktor of Science) диссертацияси. Тошкент, 2018. – 242 бет.

2 Абдурасулов Р.А. Интересы учащихся к занятиям восточными единоборствами и боксом. Юбилейная международная научно-практическая конференция. Сборник материалов. Самара. 2008. – С.46–48.

bu psixologik omillarni ikki guruhga ajratib ko'rsatish mumkin:

1) introindividual (shaxsning neyrodinamik, hissiy-motivatsion hamda kognitiv sohalari – motivlar, shaxs xislati va munosabat);

2) ekstroindividual (shaxsning xulq-atvor va kommunikativ sohalari – jamoada ishlash qobiliyati, yoqimli psixologik muhitni qo'llash, jamoaviy ruhiy holatni his qilish va boshqalar).

³Motivatsiya faoliyatning keng darajadagi prujinasi hisoblanib, u sportning ko'p yillar davomida bir sport turi bilan shug'ullanib, yuqori natijalarga erishishida barcha qiyinchiliklarga chidashiga turtki beradi. I.A.Jidaryanning fikricha: "Insonning har qanday faoliyati uning biron-bir harakatni amalga oshirishi uchun o'z oldiga qo'ygan zaruriy talablari ichki muhitni o'zgaruvchan sharoitlarida aniq aks etishi natijasida aniqlanadi va faoliyat subyekti sifatida shaxsni o'zining ichki intilishlari va psixologik imkoniyatlari natijasida o'zgaradi.

⁴Motivatsiya shaxsning hatti-harakati ichki va tashqi omillari o'zaro bir-biri bilan bog'liqligining murakkab mexanizmi bo'lib, faoliyatning tug'ilishi, yo'nalishi va uni amalga oshirishning aniq shakllari va usullari sifatida yuzaga chiqadi".

Yuqorida keltirilgan fikrlardan kelib chiqqan holda, biz o'z tadqiqotimizda sportchi shaxsining o'ziga xos jihatlarini shakllanishida motivatsiyaning ta'sirini o'rganishni maqsad qilib qo'ydik. Buning uchun biz B.Bassanning "Shaxsning yo'nalganligini aniqlash" metodikasidan foydalandik. Ushbu metodika shaxsning yo'nalganlik ko'rsatkichi sifatida insonning asosiy hayotiy yo'nalganligini o'rganish maqsadida qo'llaniladi. Metodika shaxsning yo'nalganligining uchta bazaviy turini tadqiq qiladi: o'ziga yo'nalganlik; muloqotga

yo'nalganlik; faoliyatga yo'nalganlik.

Tadqiqot ishida biz futbol mashg'ulotlari bilan shug'ullanayotgan yosh futbolchilar shaxsning o'ziga xos jihatlarini shakllanishida motivatsiyaning ta'sirini o'rganishga harakat qildik. Buni o'rganishda biz A.G.Kovalevning shaxs tuzilishi borasidagi fikrlarini inobatga olgan holda tadqiqot ishini olib bordik. A.G.Kovalevning fikriga ko'ra shaxs tuzilishi uning yo'nalganlik, qobiliyati, xarakter va o'zini-o'zi boshqarish komponentlaridan iborat. Uning fikricha, shaxsning yo'nalganligi yoki insonning real voqelikka munosabati komponenti sportda ko'pincha yuqori yutuqqa erishishi motivatsiyasi bilan belgilanadi. Sportda haddan ortiq jismoniy kuchga zo'r berish, kuchli psixik keskinlik holati kechinmasi raqibini yengishga bo'lgan ehtiyojni yuzaga keltiradi, eng asosiysi, yuqori sport natijasini ko'rsatish ehtiyojini qondirishga harakat qiladi. Shuning uchun ham sportchilarda o'z ustida ishlash, o'z mahoratini oshirishga bo'lgan ehtiyoj kuchli bo'ladi. Bu esa sportda falsafiy jihatdan subyekt va obyektning birligini ko'rsatadi.

Tadqiqot ishimizda Jizzax, Samarqand va Qarshi futbol akademiyasi tarbiyalanuvchilari ishtirok etishdi. O'tkazilgan tadqiqot natijalari quyidagi 1-jadvalda keltirilgan.

3 Бахромов О, Абдурашулов Р. Спортчининг психик жараёнини ўрганиш. Баркамол авлодни тарбиялашда жисмоний маданият ва спортнинг муаммо ва ечимлари. Жиззах. 2018. 89–92 бет.

4 Абдурашулов Р.А. Ўқувчи шахсини шакллантиришда спорт машғулотларининг ўрни. Монография. –Тошкент.: Фан ва технология. 2013. 12,7 б.т.

1-jadval

B. Bassaning shaxs yo'nalganligini aniqlash metodikasi bo'yicha tadqiqot natijalari.

T/r	Shaxs yo'nalganligi xususiyatlari	Respondentlar		
		Jizzax n=22	Samarqand n=28	Qarshi n=23
1	O'ziga	15,7	13,7	12,5
2	Muloqotga	14,0	10,2	18,9
3	Faoliyatga	18,1	15,3	14,6

1-jadvalda yosh futbolchilarning shaxs yo'nalganligining 3 ta bazaviy turlarining shakllanganligining tadqiqiy natijalari keltirilgan. Shaxsning o'ziga yo'nalganligi bo'yicha tadqiqot natijalari asosida quyidagi fikrlarni bildirishimiz mumkin.

O'tkazilgan tadqiqot natijalari yosh futbolchilarning o'ziga yo'nalganlik ko'rsatkichlari bo'yicha Jizzax futbol akademiyasi tarbiyalanuvchilarida 15,7 ball, Samarqand futbol akademiyasi tarbiyalanuvchilarida 13,7 ball, Qarshi futbol akademiyasi tarbiyalanuvchilarida esa 12,5 ballni tashkil qildi. Olingan tadqiqot natijalari asosida aytish joizki, Jizzax futbol akademiyasi tarbiyalanuvchilarida Samarqand va Qarshi futbol akademiyasi tarbiyalanuvchilariga nisbatan ko'rsatkichlari biroz yuqori ekan. Bu shundan dalolat beradiki, Jizzax futbol akademiyasi yosh futbolchilarida o'ziga yo'nalganlik xususiyati, ya'ni ish va hamkorlikka bog'liq bo'lmagan holda to'g'ridan-to'g'ri rag'batga va qoniqishga bo'lgan yo'nalganlik, ma'lum bir maqomga erishishda tajovuzkorlik, hukmronlik, raqobatga moyillik, jizzakilik, havotirlilik, introvertlik kabi xislatlar Samarqand va Qarshi futbol akademiyasi yosh futbolchilarining shu xislatlar ko'rsatkichidan nisbatan o'rtadan yuqori darajani ko'rsatdi. Bu xislatlarning yuqori darajasi ularda mashg'ulotlar va sport musobaqalari davrida ularning o'zaro hamkorligida, bir-biriga munosabatida salbiy ta'sir etishi bilan xarakterlanadi. Bu esa o'z navbatida yosh futbolchilarning jamoa sifatida muvaffaqiyatga erishishida ijobiy ta'sir

ko'rsatishiga umid qilib bo'lmaydi, bu xislatlar Samarqand va Qarshi futbol akademiyasi yosh futbolchilarida o'rtacha va o'rtadan past natijani ko'rsatdi (Samarqand 13,7; Qarshi 12,5 ball), bu holat Samarqand va Qarshi futbol akademiyasi yosh futbolchilarida o'ziga yo'nalganlik ijobiy jihatdan namoyon bo'ldi, buni olingan natijalar ham ko'rsatib turibdi. Bundan shunday xulosa qilsa ham bo'ladiki, Samarqand va Qarshi futbol akademiyasida tarbiyalanuvchi yosh futbolchilarda o'ziga yo'nalganlik xislatlarining shakllanishi ularning motivatsiyasi bilan bog'liq holda mutanosib tarzda shakllanganligini, bu esa ularda mashg'ulotlarni ijobiy tashkil etilayotganligidan dalolat beradi.

Yosh futbolchilarning muloqotga yo'nalganlik xususiyatlari bo'yicha olingan tadqiqot natijalari Qarshi (18,9 ball) futbol akademiyasi tarbiyalanuvchilarida Samarqand (10,2 ball) va Jizzax (14,0 ball) futbol akademiyasi tarbiyalanuvchilarining natijalariga nisbatan yuqori natijani ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari asosida aytish mumkinki, Qarshi futbol akademiyasi tarbiyalanuvchilarda muloqotga yo'nalganlik, ya'ni har qanday sharoitda atrofdagilar, jamoada o'rtoqlari bilan muloqotda bo'lish, hamkorlikka intilish, oldiga qo'yilgan vazifalarni bajarish va boshqalarga, jamoada sheriklariga sidqidildan yordam berish evaziga ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga, guruhga bog'langanlik, odamlar bilan hissiy munosabatlar va ular bilan bog'lanib qolishga yo'nalganlik xislatlari Samarqand va Jizzax futbol akademiyasi yosh futbolchilariga qaraganda nisbatan yuqori darajada shakllanganligini ko'rsatdi. Bunday natija Qarshi futbol akademiyasi yosh futbolchilarining mashg'ulot va sport musobaqalari faoliyatida yaxshi natijalarga erishishlarida ijobiy ta'sir ko'rsatishidan dalolat beradi. Qarshi futbol akademiyasi murabbiylari bilan o'tkazilgan suhbat davomida ham yuqoridagi fikrlar o'z tasdig'ini topdi. Qarshi futbol akademiyasining yosh guruhlarida futbolchilari o'z yosh guruhlarida bir necha

yillardan beri Respublika musobaqalarida yuqori natijalarni ko'rsatib kelayotgani ham fikrimizga yaqqol dalil bo'ladi.

Shaxsning muloqotga yo'nalganlik xususiyatlari bo'yicha Samarqand futbol akademiyasi tarbiyalanuvchilari past ko'rsatkich natijani ko'rsatdi (10,2 ball). Bu holat ularda bu borada olib borilayotgan tadbirlarning samadorligining past ekanligidan, yosh futbolchilar bilan ma'naviy-ma'rifiy ishlarni yetarli darajada olib borish lozimligini ko'rsatadi. Murabbiylar bilan o'tkazilgan suhbat jarayoni ham buni asoslab berdi.

Futbol akademiyasi yosh futbolchilarining faoliyatga yo'nalganlik bo'yicha tadqiqot natijalari Jizzax futbol akademiyasi tarbiyalanuvchilarida (18,1 ball), Samarqand futbol akademiyasi (15,3 ball), Qarshi futbol akademiyasi tarbiyalanuvchilari (14,6 ball) ko'rsatkichlarga nisbatan yuqori natijani ko'rsatmoqda. Faoliyatga yo'nalganlik xususiyati bo'yicha olingan tadqiqot natijasi asosida aytish joizki, Jizzax futbol akademiyasi tarbiyalanuvchilari Samarqand va Qarshi futbol akademiyasi tarbiyalanuvchilariga nisbatan faoliyatga yo'nalganlik, ya'ni faoliyat borasida yuzaga keladigan muammolarni (texnik va taktik) yechishga qiziqish, faoliyatini imkon darajasida yaxshi bajarish, faoliyat jarayonida hamkorlikka intilish, o'z fikrini umumiy maqsadga erishishda himoya qila olish kabi xususiyatlar yaqqol namoyon bo'lganini ko'rish mumkin. Bu holatni biz quyidagicha izohlashimiz mumkin. Jizzax futbol akademiyasi tarbiyalanuvchilari futbol mashg'uloti va musobaqalarga tayyorgarlik ko'rish jarayonida ko'proq futbol mashg'ulotining texnik-taktik usullarini yaxshi egallashga harakat qilishlari, musobaqalarda yaxshi natijalarga erishishga harakat qilishlarini ko'rish mumkin. Biroq ularning o'ziga yo'nalganlik xislatlarining yuqori ko'rsatkichi (15,7 ball), ya'ni har bir tarbiyalanuvchining "Men" va ularning o'zaro muloqotga yo'nalganlik xislatining past ko'rsatkichi (14,0 ball) faoliyatga

yo'nalganlik xislatlari (18,1 ball) qanchalik yuqori bo'lganda ham muvaffaqiyatga erishishlariga ijobiy ta'siri kam ekanligini ko'rishimiz mumkin. Bunday holatni Samarqand futbol akademiyasi tarbiyalanuvchilarining natijalarida ko'rishimiz mumkin. Qarshi futbol akademiyasi tarbiyalanuvchilarining ushbu xislat bo'yicha ko'rsatkichlari (14,6 ball) Jizzax va Samarqand futbol akademiyasi tarbiyalanuvchilarining ko'rsatkichlaridan past natijani ko'rsatgan bo'lsada, ular futbol musobaqalarida yuqori natijalar ko'rsatib, muvaffaqiyatga erishib kelmoqdalar, buni biz ulardagi o'ziga emas, balki jamoaga yo'nalganlik, o'zaro muloqot, o'zaro hamkorlik xislatlariga ko'proq e'tibor qaratishlari, mashg'ulot va musobaqa jarayonida texnik-taktik harakatlarining uyg'unligi bilan izohlashimiz mumkin.

Tadqiqot jarayonida murabbiylar bilan o'tkazilgan qo'shimcha suhbat jarayonida ham bu holat o'z tasdig'ini topdi. Suhbat yakunida Jizzax va Samarqand futbol akademiyasi murabbiylariga psixologik tayyorgarlik, jamoaviy hamkorlik va jamoa maqsadi borasida kerakli maslahatlar berildi.

O'tkazilgan tadqiqot natijalari asosida aytish joizki, yosh futbolchilarning umumiy ko'rsatkichlari orasidagi farq katta tafovutni ko'rsatmayapti (2-jadvalga qarang). Yosh futbolchilarning futbol mashg'ulotlari bilan shug'ullanish jarayonida yuzaga chiqadigan motivatsiya ta'sirida ularning o'ziga yo'nalganligi o'ziga e'tiborlilik, izzattalablik, boshqalardan mahorati yuqoriligi, mavqega erishishda tajovuzkorlik, havotirlilik xususiyatlari muloqotga intilish, o'zaro hamkorlik, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, boshqalarga yordam berish, odamlar bilan hissiy yaqinlikka ehtiyoj kabi xususiyatlar bilan uyg'unlashgan holda o'ziga va muloqotga ijobiy jihatdan samarali ta'sir ko'rsatar ekan.

2-jadval

Yosh futbolchilarning shaxs yo'nalganligini aniqlash metodikasining umumiy ko'rsatkichlari

T/r	Shaxs yo'nalganligi xususiyatlari	x (n=71)	σ (n=71)	t (n=71)
1		13,98	1,99	-0,724
	O'ziga	14,38	4,13	
2	Muloqotga	13,98	1,99	-8,030**
	Faoliyatga	16,01	2,27	
3	Muloqotga	14,38	4,13	-2,912*
	Faoliyatga	16,01	2,27	

Eslatma: * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$

Tadqiqot natijalari yosh futbolchilarning o'ziga va faoliyatga yo'nalganlik ko'rsatkichlari orasidagi farq shundan dalolat beradiki, ular o'zlarini qanchalik faoliyatga ko'proq yo'naltirsa, jamoada faoliyat davomida yuzaga keladigan muammolarni hal qilish, mashg'ulot jarayonida mashqlarni yaxshi bajarishga, o'zaro hamkorlik, umumiy maqsadga erishish uchun o'z manfaatlaridan voz kechish kabi xususiyatlar yuzaga chiqar ekan.

Yosh futbolchilarning muloqot va faoliyatga yo'nalganlik xususiyatlari ularning o'zaro hamkorlik, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, boshqalarga yordam berish, jamoadoshlari bilan hissiy yaqinlik, bir maqsad ostida harakat qilish kabi shaxs xislatlarini shakllanishiga yordam berishi tadqiqot natijalarida namoyon bo'ldi.

Biz tadqiqotimizda yosh futbolchilarning shaxs yo'nalganlik shkalalari o'rtasidagi korrelyatsion aloqadorlik ko'rsatkichlarini o'rgandik. Quyidagi jadvalda uning natijalari keltirilgan (3-jadval).

3-jadval

Yosh futbolchilarning shaxs yo'nalganligi shkalalari o'rtasidagi korrelyatsiyalar ko'rsatkichlari.

	O'ziga	Muloqotga	Faoliyatga
O'ziga	1	-0,174	0,441**
Muloqotga		1	-0,165
Faoliyatga			1

3-jadvaldan ham ko'rinib turibdiki, futbol akademiyasi yosh futbolchilarida o'ziga yo'nalganlik xususiyati bilan muloqotga yo'nalganlik xususiyati o'rtasida manfiy bog'lanish aniqlandi ($t = -0,174$; $P < 0,001$). O'ziga va faoliyatga yo'nalganlik xususiyatlari orasidagi bog'lanishlar esa musbat natijani ko'rsatdi ($t = -0,441^{**}$; $P < 0,01$). Muloqotga yo'nalganlik bilan faoliyatga yo'nalganlik xususiyati orasida esa manfiy aloqadorlik ko'rsatkichi namoyon bo'ldi ($t = -0,165$; $P < 0,001$). Bu olingan natijalar futbol mashg'ulotlari bilan shug'ullanish jarayonida yosh futbolchilarda shaxsning o'ziga xos jihatlarining shakllanishiga, ularning futbol bilan shug'ullanish motivatsiyasiga ham ta'sir ko'rsatar ekan, bu holatni biz yuqorida ham ta'kidlab o'tgan edik.

Quyidagi 9-jadvaldan ham ko'rinib turibdiki, yosh futbolchilarning shaxs yo'nalganligi bo'yicha ko'rsatkichlari orasida hududiy jihatdan taqqoslaganda tafovut yaqqol ko'zga tashlanadi. Yosh futbolchilarning o'ziga yo'nalganlik xususiyatlari Jizzax va Qarshi hududlari orasida, muloqotga yo'nalganlik xususiyati bo'yicha Jizzax va Qarshi, Samarqand va Qarshi hududlarida, faoliyatga yo'nalganlik xususiyati Jizzax va Samarqand, Jizzax va Qarshi hududlari orasidagi tafovutlar aniqlandi. Bu aniqlangan tafovutlar yuqorida tadqiqot natijalari bo'yicha bildirgan fikrlarimizni yana bir bor tasdiqlaydi, ya'ni shaxs yo'nalganligining o'ziga xos jihatlarining namoyon bo'lishida (o'ziga, muloqotga va faoliyatga) hududiy muhitning, o'quv mashg'ulotlari va musobaqalarga bo'lgan motivatsiyaning ta'siri mavjudligidan dalolat beradi.

4-jadval

Yosh futbolchilarning shaxs yo'nalganligi bo'yicha ko'rsatkichlari (hududiy xususiyatlari)

Shkalalar		x	σ	t
O'ziga	Jizzax	15,66	1,35	4,715**
	Samarqand	13,77	1,73	
	Jizzax	15,66	1,35	9,026***
	Qarshi	12,51	1,45	
	Samarqand	13,77	1,73	3,954***
	Qarshi	12,51	1,45	
Muloqotga	Jizzax	14,00	1,70	7,848***
	Samarqand	10,22	2,27	
	Jizzax	14,00	1,70	-11,543***
	Qarshi	18,92	2,20	
	Samarqand	10,22	2,27	-14,423***
	Qarshi	18,92	2,20	
Faoliyatga	Jizzax	18,07	1,68	5,906***
	Samarqand	15,33	2,00	
	Jizzax	18,07	1,68	9,584***
	Qarshi	14,62	1,49	
	Samarqand	15,33	2,00	1,677
	Qarshi	14,62	1,49	

Eslatma: $p < 0.05$; ** – $p < 0.01$; *** – $p < 0.001$.

Tadqiqotda biz shaxs yo'nalganligining hududiy xususiyatlarini ham o'rgandik. Uning natijalari quyidagi 9-jadvalda o'z aksini topgan. Shuningdek, tadqiqotda biz shaxs yo'nalganligining o'ziga xos jihatlarini tadqiqotga jalb qilingan hududlarning natijalarini korrelyatsiya ko'rsatkichlarini alohida tahlil qildik. Quyidagi 5, 6, 7-jadvallarda ularning tahlili aks etgan.

5-jadval

Yosh futbolchilarning shaxs yo'nalganligi shkalalari o'rtasidagi korrelyatsiyalar ko'rsatkichlari (Jizzax)

Shkalalar	O'ziga	Muloqotga	Faoliyatga
O'ziga	1	-0,182	0,095
Muloqotga		1	-0,013
Faoliyatga			1

5-jadvalda Jizzax futbol akademiyasi tarbiyalanuvchilarining shaxs yo'nalganligi shkalalari o'rtasida korrelyatsion munosabatlar namoyon bo'lmadi. Faqat muloqotga va faoliyatga yo'nalganlik shkalalari orasida biroz manfiy korrelyatsion bog'lanishni ko'rish mumkin, bu esa katta ahamiyat kasb etmaydi, yosh futbolchilarning yo'nalganligiga muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasining ijobiy ta'sir ko'rsatishidan dalolat beradi.

6-jadval

Yosh futbolchilarning shaxs yo'nalganligi shkalalari o'rtasidagi korrelyatsiyalar ko'rsatkichlari (Samarqand)

Shkalalar	O'ziga	Muloqotga	Faoliyatga
O'ziga	1	0,431*	-0,022
Muloqotga		1	-0,008
Faoliyatga			1

Eslatma: $p < 0.05$

Samarqand futbol akademiyasi yosh futbolchilarining shaxs yo'nalganligi shkalalari o'rtasida korrelyatsion bog'lanishni ko'rishimiz mumkin. Yosh futbolchilarda o'ziga yo'nalganlik shkalasi bilan muloqotga yo'nalganlik shkalasi orasida musbat ($t=0,431$; $P<0,05$), faoliyatga yo'nalganlik shkalasi bilan esa ($t=-0,022$) manfiy bog'lanish aniqlandi. Bu holat futbol akademiyasi tarbiyalanuvchilarining o'zaro futbol mashg'ulotlari va musobaqalar jarayonida muloqot va o'zaro munosabatlari muvaffaqiyatga erishishda muammolar yuzaga chiqishi holatini ko'rish mumkin.

7-jadval

Yosh futbolchilarning shaxs yo'nalganligi shkalalari o'rtasidagi korrelyatsiyalar ko'rsatkichlari (Qarshi)

Shkalalar	O'ziga	Muloqotga	Faoliyatga
O'ziga	1	0,049	0,074
Muloqotga		1	-0,090
Faoliyatga			1

Qarshi futbol akademiyasi yosh futbolchilarining shaxs yoʻnalganligi shkalalari oʻrtasida korreksion munosabatlar aniqlanmadi. Bu holatni biz Qarshi futbol akademiyasi faoliyatida tarbiyalanuvchilar bilan olib borilayotgan oʻquv-tarbiyaviy, maʼnaviy-maʼrifiy ishlar, yosh futbolchilarning psixologik tayyorgarligi ijobiy tashkil etilayotganligini bildiradi.

Xulosa qilib aytganda, olib borilgan tadqiqot natijalari Jizzax, Samarqand va Qarshi futbol akademiyalarida tahsil olayotgan yosh futbolchilarda shaxs yoʻnalganligining shakllanish jarayonida muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi muhim va ijobiy omil ekanligini yaqqol namoyon etdi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, muvaffaqiyatga intilish motivi yuqori boʻlgan sportchilarda maqsadga yoʻnaltirilganlik, oʻz ustida ishlashga boʻlgan intilish, masʼuliyat hissi hamda musobaqa va mashgʻulotlarga nisbatan ongli munosabat sezilarli darajada rivojlangan.

Shuningdek, bunday motivatsiyaga ega yosh futbolchilar oʻz faoliyatida qatʼiyatlilik, iroda barqarorligi va psixologik tayyorgarlikning yuqori darajasini namoyon etib, murakkab vaziyatlarda toʻgʻri qaror qabul qilish va raqobatbardoshlik qobiliyatiga ega ekanliklari kuzatildi. Muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi shaxsning sport faoliyatiga boʻlgan ichki ehtiyojini kuchaytirib, uning ijtimoiy-psixologik moslashuvi hamda jamoa bilan hamkorlikda samarali faoliyat olib borishiga ijobiy taʼsir koʻrsatdi.

Natijada, ushbu tadqiqot xulosalari yosh futbolchilarni tayyorlash jarayonida motivatsion omillarga alohida eʼtibor qaratish, mashgʻulotlarda psixologik-pedagogik yondashuvlarni keng qoʻllash va muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasini tizimli ravishda rivojlantirish zarurligini asoslab beradi.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА БУЛЛИНГА В ПОВЕДЕНИИ ПОДРОСТКОВ

Раёно Усаровна Мунарова – старший преподаватель,
Джизакский государственный педагогический университет

Аннотация. В статье исследуется явление буллинга, как социально-психологического феномена, и его связь с чертами личности у подростков. Анализируются факторы, влияющие на проявление буллинга, а также описываются черты личности подростков, которые склонны к проявлению буллингового поведения. Исходя из результатов исследований, мы приходим к выводу о том, что эффективное противодействие буллингу должно включать не только работу с жертвами и агрессорами, но и воспитание и развитие социально-эмоциональных навыков у подростков, а также создание благоприятной школьной среды, которая не будет способствовать появлению буллинга.

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqola bullying hodisasini ijtimoiy-psixologik fenomen sifatida o'rganadi va uning o'smirlar shaxsiy xususiyatlari bilan bog'liqligini tahlil qiladi. Maqolada bullyingning namoyon bo'lishiga ta'sir qiluvchi omillar ko'rib chiqiladi, shuningdek, bullying xatti-harakatlarini ko'rsatishga moyil bo'lgan o'smirlarning shaxsiyati xususiyatlari tasvirlanadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, bullyingga samarali qarshi kurashish faqat jabrlanuvchilar va agressorlar bilan ishlashni emas, balki o'smirlarning ijtimoiy-emotsional ko'nikmalarini tarbiyalash va rivojlantirish hamda bullyingning paydo bo'lishiga sabab bo'lmaydigan qulay maktab muhitini yaratishni ham o'z ichiga olishi kerakligi xulosa qilinadi.

Abstract. This scientific article examines the phenomenon of bullying as a socio-psychological phenomenon and its connection with personality traits in adolescents. The article analyzes the factors influencing the manifestation of bullying and describes the personality traits of adolescents who are prone to bullying behavior. Based on the research results, we conclude that effective counteraction to bullying should include not only work with victims and aggressors but also the education and development of socio-emotional skills in adolescents, as well as the creation of a favorable school environment that does not contribute to the emergence of bullying.

Ключевые слова: буллинг, девиантное поведение, жестокое обращение, буллер, виктимность, буллинг-структура, жертвы буллинга, поведение, отклонение поведения, семейное окружение, социально-психологические факторы, демографические, региональные факторы, образовательные нарушения, образ жизни, групповое влияние, возрастные особенности, социальные нормы.

Kalit so'zlar: bullying, deviant xulq-atvor, shafqatsiz munosabat, buller, viktimlik, bullying tuzilmasi, bullying qurbonlari, xulq-atvor, xulq-atvordagi og'ishlar, oila muhit, ijtimoiy-psixologik omillar, demografik, mintaqaviy omillar, ta'lim buzilishlari, turmush tarzi, guruh ta'siri, yosh xususiyatlari, ijtimoiy normalar.

Keywords: bullying, deviant behavior, abuse, bully, victimization, bullying structure, victims of bullying, behavior, behavioral deviation, family environment, socio-psychological factors, demographic, regional factors, educational impairments, lifestyle, group influence, age characteristics, social norms.

Изучение вопроса буллинга в настоящее время является важной проблемой в школах, так как он создаёт серьёзную угрозу для физического и психического здоровья детей и подростков. У ребёнка, ставшего жертвой буллинга, наблюдаются ряд негативных последствий для психического здоровья: это стресс, депрессия, снижение самооценки, ухудшение усвоения знаний, отказ от посещения школы, а в худшем случае – попытки самоубийства.

В последние годы проблема буллинга всё больше тревожит не только руководство образовательных организаций, но и родителей, педагогов, политиков, представителей общественности. Несмотря на то, что по всему миру становится всё больше исследований и публикаций, рассматривающих феномен школьной травли и последующей виктимизации ребёнка после буллинга, проблема по-прежнему остаётся полностью неразрешённой.

Именно в государствах Запада и США насилию в школе дали название – «буллинг». Отметим также понятие «моббинг», которое менее распространено в оценке данного явления, если речь идёт о школьных взаимоотношениях. Моббинг представляет собой ситуацию, когда происходит групповое нападение на одного или нескольких детей [Heinemann, 1998]. Детей, которые иницируют буллинг, в академической литературе принято обозначать – «агрессоры» или «буллеры».

В начале XX века французский учёный К. Дюк (1905) впервые описал случаи буллинга в школе. Позднее буллинг анализировали Д. Лейн, Э. Мунте, Д. Ольвеус, А. Пикас, Э. Роланд. Согласно данным отчёта ЮНЕСКО «Что скрывается за цифрами?» (2019), более 30 % учащихся по всему миру сталкивались с проявлениями насилия.

Буллинг – это акт насилия, направленный группой лиц или отдельным человеком на того, кто не может себя защитить. В качестве объекта обычно выбираются один или несколько учащихся, имеющих определённый статус в классе, а также слабый ученик. Среди подростков буллинг можно классифицировать на два вида: прямой и косвенный.

Прямой буллинг – это словесное или физическое насилие, направленное на жертву. Он проявляется в виде насмешек, избиений, нападений, а также кражи или порчи личных вещей.

Косвенный буллинг – это игнорирование жертвы, распространение слухов, изоляция в классе, посеивание раздора среди друзей и другие подобные действия.

Буллинг – это не только отдельный поведенческий акт, но и сложная система взаимоотношений, в которой выражаются и проявляются различные формы переживаний и поведения всех участников процесса. У буллинга есть структура, характерная для конфликта, однако эта структура обладает специфическими чертами: 1) долговременный, повторяющийся характер; 2) фиксированные типы участников (защитник жертвы, жертва, свидетель, обидчик, помощник буллера). Примечательно, что в отличие от конфликта, в буллинге явно проявляется дисбаланс в распределении сил между жертвой и агрессором.

Буллинг (от англ. bully – хулиган, грубиян, насильник) – это притеснение, травля, дискриминация. Это разновидность агрессивного поведения, заключающегося в систематическом преследовании, унижении одного человека другим или группой лиц¹.

В настоящее время увеличивается количество исследований подросткового буллинга, в том числе его причины на уровне микро- и макросоциума, личностные черты подростков, занимающих разные роли в структуре буллинга, главные направления профилактики буллинга в подростковой среде. Под подростковым буллингом понимается форма девиантного поведения, вариант конфликтного разрушительного взаимодействия, при котором обидчиком по отношению к жертве, не способной защитить себя, осуществляются продолжительные повторяющиеся агрессивные действия, направленные на причинение вреда жертве и на повышение либо сохранение статуса обидчика в группе².

Учёные определяют буллинг, как

1 Бочавер, А.А., Хломов, К.Д. Кибербуллинг: травля в пространстве современных технологий // Психология. Журн. Высш. шк. экономики. – 2014. – Т. – 11. – № 3. – С. 177–191.

2 Бутенко, В.Н., Сидоренко, О.А. Буллинг в школьной образовательной среде: исследования психологических особенностей «Обидчиков» и «Жертв» / Вестник КГПУ им. В.П. Астафьева – Красноярск. – 2015. – 148 с.

«преднамеренное систематически – повторяющееся агрессивное поведение, включающее неравенство социальной власти или физической силы»³.

Буллинг может быть вызван различными факторами:

1. Социальная среда: среда, в которой подросток растет и развивается, может выступать фактором проявления буллингового поведения. Например, подростки, которые живут в населенных пунктах с высоким уровнем преступности и насилия, чаще подвержены попасть в роль жертвы или агрессора. Также, в школах с низким уровнем контроля со стороны учителей и администрации, вероятность протекания буллинга выше.

2. Семейные факторы: Влияние семейного окружения на проявление буллинга не может быть недооценено. Дети, которые воспитываются в семьях с низким уровнем поддержки и любви, могут стать жертвами буллинга или же агрессорами. Или, например, дети, которые живут в семьях, где есть насилие, могут стать агрессорами, и используют буллинг, как способ контроля и доминирования над другими.

3. Психологические факторы: Некоторые дети могут проявлять буллинг из-за своих собственных проблем с самооценкой и уверенностью в себе. Они могут чувствовать себя неполноценными и незащищенными, поэтому используют агрессию, чтобы поднять свой статус и доказать свою силу.

4. Культурные факторы: Различные культурные факторы могут влиять на проявление буллинга. Например, в некоторых культурах насилие и агрессия считаются приемлемым способом разрешения конфликтов, что может повысить уровень

буллинга. К примеру, феномен «идзимэ» в Японии.

5. Особенности личности: Некоторые дети могут иметь склонность к агрессивному поведению из-за своих индивидуальных характеристик, таких как повышенная тревожность, низкая самооценка или склонность к рискованным действиям.

Буллинг может иметь различные формы, такие как физическое насилие, вербальное насилие, социальная изоляция и кибербуллинг. Каждая форма буллинга может иметь различные последствия для жертв, но все они могут привести к психологическим проблемам, таким как тревожность, депрессия, суицидальные мысли и другие. Черты личности могут играть важную роль в возникновении и поддержании буллинга.

Некоторые исследования показали, подростки с какими чертами личности более склонны к роли жертвы или к роли буллера. Одна из таких черт личности характерная для буллеров – это агрессивность. Подростки, склонные к агрессивному поведению, могут использовать буллинг, как способ проявления своей агрессии и установления своего статуса в группе. Кроме того, подростки с высоким уровнем тревожности могут быть более склонны к буллингу, так как они испытывают более высокий уровень напряжения и стресса, который может проявляться в форме агрессии. Еще одной чертой личности, которая может быть связана с буллингом, является низкая эмпатия.

Подростки, которые испытывают затруднения в понимании и управлении своими эмоциями, а также в понимании эмоций других людей, могут быть менее склонны к проявлению сочувствия и сострадания к жертвам буллинга, что может привести к их участию в этом процессе. Кроме

3 Olweus D. Aggression in the schools. Bullies and whipping boys. Washington: Hemisphere Publishing Corporation. – 1978. – 218 p

того, некоторые исследования показали, что низкая самооценка может также быть связана с буллингом⁴.

Подростки с низкой самооценкой могут использовать буллинг как способ повышения своего статуса в группе, чтобы чувствовать себя более уверенно и уважаемо.

Предотвращение буллинга среди подростков имеет высокую важность, поскольку это явление оказывает негативное влияние на здоровье и благополучие подростков, а также на общество в целом⁵.

Первоначально, буллинг может привести к физическому и эмоциональному насилию, что может вызвать травму для жертвы и привести к появлению психологических проблем, таких как депрессия, тревога и снижение самооценки. Кроме того, жертвы буллинга могут испытывать проблемы социализации и развития социально-эмоциональных навыков, что в дальнейшем может повлиять на их карьеру и личную жизнь⁶.

Также буллинг может оказать отрицательное воздействие на образовательный процесс в школе, поскольку жертвы и свидетели буллинга испытывают трудности в учебе, в связи с чем снижается академическая успеваемость⁷.

Кроме того, наличие буллинга может создавать неблагоприятную атмосферу в школьной среде и приводить к повышению уровня агрессивности и нарушениям дисциплины в школе. В целом, предотвращение буллинга среди подростков

является важным социальным заданием, поскольку это помогает обеспечить безопасное и комфортное пространство для подростков, а также способствует развитию их социально-эмоциональных навыков, необходимых для успешной адаптации в обществе.

Рассмотрим способы предотвращения буллинга:

1. Образовательные программы: Школы и колледжи могут проводить обучающие программы, чтобы дети и подростки могли понимать, что такое буллинг, какие формы он может принимать и как можно предотвратить такое поведение.

2. Наблюдение за поведением: взрослым следует начать обращать внимание на атмосферу в классе, более тщательно наблюдать за поведением подростков и обращать внимание на любые знаки того, что может привести к буллингу. Взрослые могут реагировать на это поведение и учить детей, как отвечать на него.

3. Повышение осведомленности: Медиакомпании и другие инициативы могут помочь повысить осведомленность о буллинге и повысить социальную ответственность всех участников общества.

4. Поддержка: важно также обеспечивать поддержку тем, кто стал жертвой буллинга, оказывать им эмоциональную поддержку и помогать решать проблемы. Это только некоторые из способов, которые могут помочь предотвратить буллинг. Все они должны быть применены совместными силами, чтобы создать безопасную среду подросткам⁸.

4 Лэйн, Д.А. Школьная травля (буллинг) // Детская и подростковая психотерапия / под ред. Д. Лэйна и Э. Миллера. СПб: Питер. – 2001. – С. 240-276

5 Гусейнова, Е.А., Ениколопов, С.Н. Влияние позиции жертвы буллинга на агрессивное поведение [Электронный ресурс] // Психологическая наука и образование psyedu.ru. 2014. №1. URL: http://psyedu.ru/journal/2014/2/Guseinova_Enikolopov.phtm

6 Екимова В.И., Залалдинова, А.М. Жертвы и обидчики в ситуации буллинга: кто они? // Современная зарубежная психология. – 2015. Т. – 4. – № 4. – С. 5–10.

7 Глазырина, Л.А. Предотвращение насилия в образовательных учреждениях. – Москва: БЭСТ – принт. – 2015. – 144 с.

8 Бутовская, М.Л., Луценко, Е.Л., Ткачук К.Е. (2012) Буллинг как социокультурный феномен и его связь с чертами личности у младших школьников // Этнографическое обозрение. – № 2. – С. 99-115.

Особое внимание учёные уделяют социально-психологическим факторам буллинга, включая мотивацию участников, особенности их самооценки, потребность в доминировании; подробно рассматриваются личностные характеристики и ресурсы подростков с разными ролями в буллинге. Среди социально-психологических характеристик буллинга почти не исследована социально-коммуникативная компетентность подростков.

Таким образом, буллинг – это серьезное социально-психологическое явление, которое может привести к серьезным последствиям для жертв. Черты личности могут играть важную роль в возникновении и поддержании буллинга у подростков. Подростки с определенными чертами личности, такими как агрессивность, низкая эмпатия и низкая самооценка, могут быть более склонны к участию в буллинге.

Таким образом, согласно зарубежным исследованиям, факторами, оказывающими влияние на распространенность практики буллинга в школах, являются как объективные показатели (общий уровень насилия в обществе), так и субъективные (тип школы, особенности школьного коллектива, гендерное равноправие или отсутствие такового, социальные и этнические характеристики). Следовательно, специалист, разрабатывающий методические рекомендации по выявлению и профилактике буллинга, должен учитывать объективные и субъективные факторы, оказывающие влияние на ситуацию с травлей и уровнем ее интенсивности, а также, несомненно, учитывать теоретический и практический отечественный и зарубежный опыт исследований в сфере изучения буллинга как социальнопсихологического явления. Таким образом, буллинг – это серьезное социально-психологическое явление, которое может

привести к серьезным последствиям для жертв. Черты личности могут играть важную роль в возникновении и поддержании буллинга у подростков. Подростки с определенными чертами личности, такими как агрессивность, низкая эмпатия и низкая самооценка, могут быть более склонны к участию в буллинге.

UMUMTA'LIM MAKTAB O'QUVCHILARIDA O'YIN IMKONIYATLARINI RIVOJLANTIRISH

Alisher Yunusovich Bo'riboyev – katta o'qituvchi,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'yin faoliyatining bolalar va o'smirlarning tafakkuri, ijodkorligi hamda jismoniy va psixologik rivojlanishidagi o'rni yoritilgan. O'yinlarni o'quvchilarning mantiqiy fikrlashi, ijodiy yondashuvi, jamoaviy ishlash va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirish vositasi sifatida tahlil qiladi. Shuningdek, maqolada Guts-Muts, J. Piage, E. Maynberg, B. Satton-Smit va A. Flinter kabi olimlarning nazariy qarashlariga tayangan holda o'yinlarning ijtimoiy, axloqiy va kognitiv rivojlanishdagi roli ilmiy asosda izohlangan. O'yin faoliyatining obyektiv va subyektiv tuzilmalari, qoidali o'yinlarning axloqiy fazilatlarini shakllantirishdagi ahamiyati, o'qituvchining o'yin jarayonidagi tashkilotchilik va yo'naltiruvchilik roli ham batafsil tahlil qilingan.

Анотация. В статье рассматривается роль игры в мышлении, творчестве, физическом и психологическом развитии детей и подростков. Анализируются игры как средство развития логического мышления, творческого подхода, навыков командной работы и самостоятельного принятия решений у учащихся. В статье также на научной основе, опираясь на теоретические взгляды таких учёных, как Гутс-Мутс, Ж. Пиаже, Э. Мейнберг, Б. Саттон-Смит и А. Флинтер, обосновывается роль игр в социальном, нравственном и когнитивном развитии. Подробно анализируются объективная и субъективная структуры игры, значение игр с правилами в формировании нравственных качеств, роль учителя в организации и руководстве игровым процессом.

Abstract. This article examines the role of play in the thinking, creativity, and physical and psychological development of children and adolescents. It analyzes games as a means of developing logical thinking, creativity, teamwork skills, and independent decision-making in students. Drawing on the theoretical perspectives of scholars such as Guts-Muths, J. Piaget, E. Meinberg, B. Sutton-Smith, and A. Flinter, the article also substantiates the role of play in social, moral, and cognitive development. It examines in detail the objective and subjective structures of play, the importance of games with rules in developing moral qualities, and the role of the teacher in organizing and guiding the game process.

Kalit so'zlar: o'yin, jismoniy tarbiya, o'quvchi, ijodkorlik, raqobat, motivatsiya, rivojlanish, o'qituvchi, ta'lim jarayoni, divergent his-tuyg'ular, konvergent fikrlash.

Ключевые слова: игра, физическое воспитание, ученик, творчество, соревнование, мотивация, развитие, учитель, образовательный процесс, дивергентные эмоции, конвергентное мышление.

Keywords: game, physical education, student, creativity, competition, motivation, development, teacher, educational process, divergent emotions, convergent thinking.

O'yin bolalar va o'smirlarning tafakkuri, ijodkorligi, jismoniy va psixologik rivojlanishi uchun muhim vositalardan biridir. O'quvchilarda o'yin imkoniyatlarini rivojlantirish deganda, ularning mantiqiy fikrlashi, ijodiy yondashuvi, jamoada ishlash qobiliyati va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirish tushuniladi. O'yin mazmunli noishlab chiqarish faoliyati turi sifatida tavsiflanadi, uning motivi o'yin faoliyatining turli tomonlarini bevosita tajribada yotadi. O'yin motivlari erkinlik, ixtiyoriylik, zavq, quvonch, hayot bilan bog'liq;

o'yinda bir xil harakatlarning takrorlanishi faoliyatning o'zidan zavq bilan quvvatlanadi. Jismoniy madaniyat nazariyasida ochiq havoda o'tkaziladigan o'yinlar, xususan, sport o'yinlari asosan shaxsni tarbiyalash, rivojlantirish, o'qitish va ijtimoiylashtirish nuqtayi nazaridan ko'rib chiqiladi.

O'zbekiston hukumati tomonidan sog'lom turmush tarzini qo'llab-quvvatlash bo'yicha turli dasturlar amalga oshirilmoqda, jumladan, jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish, sog'lom ovqatlanish madaniyatini shakllantirish

hamda zararli odatlarni kamaytirishga qaratilgan chora-tadbirlar hamda umumta'lim maktablarning jismoniy tarbiya darslarida o'yinlarni samarali o'tkailishi haqida bir qator qonun va qarorlar ishlab chiqilgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 15-noyabrda qabul qilingan "Umumiy o'rta ta'lim maktablarida jismoniy tarbiya fani o'qitilishini tubdan takomillashtirish hamda ushbu fan o'qituvchilarining kasbiy faoliyatini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"¹gi Qarori umumta'lim maktablarida jismoniy tarbiya fanini o'qitish sifatini oshirish va o'qituvchilarning kasbiy mahoratini rivojlantirishga qaratilgan. "Sog'lom turmush tarzini hayotga keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"²gi farmonga muvofiq, 2021-2022-o'quv yilidan boshlab umumta'lim maktablarida jismoniy tarbiya fani barcha sinflarda haftada 2 soatdan o'qitilishi yo'lga qo'yilgan. Shuningdek, jismoniy tarbiya o'qituvchilari uchun zamonaviy o'quv-metodik qo'llanmalar ishlab chiqish, ularning kasbiy mahorati va malakasini oshirish uchun maxsus o'quv dasturlarini yangilash hamda darslarda o'yinlardan samarali foydalanish vazifalari belgilangan.

Jismoniy tarbiyani o'qitishda ta'lim va tarbiya azaldan o'yin bilan bog'liq bo'lib shakllanib kelgan, chunki uning yordami bilan boshqa ma'lum pedagogik faoliyatlarni ishlab chiqish mumkinligiga ishoniladi va buni bir qator chet ellik gumanistlarining qarashlarida ko'rishimiz mumkin. Masalan; Guts-Muts (1797-yil) shaxsning ijobiy fazilatlarini quyidagilar deb qaragan: adolat tuyg'usi, fe'l-atvorning mustahkamligi, sabr-toqat, chidamlilik,

matonat, jasorat, bo'ysunish qobiliyati, iroda kuchi, itoatkorlik va boshqalar³. Hozirgi vaqtda jismoniy tarbiya uchun ochiq o'yinlarning ahamiyati tibbiy-biologik, ijtimoiy va pedagogik nuqtayi nazardan oqlanadi. O'yin nafaqat inson tabiatini ochib beradi va qondiradi, balki o'yin yordamida siz ma'lum ta'lim muammolarini ham hal qilishingiz mumkin.

Aql-idrok va o'yin bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir deb J.Piaje o'zining kognitiv rivojlanish nazariyasida⁴ (1969-yil) o'yinlarning 3 turini ajratib o'tgan: Mashqlar va ko'nikmalarni talab qiladiganlar; belgilar bilan ishlash; ma'lum qoidalar to'plamiga asoslanadi. Ko'nikma va mashqlarni talab qiladigan o'yin ko'proq sensomotor fazaga tegishli. Ramziy o'yinlarda o'yinchining dunyo va haqiqat bilan munosabati o'zgaradi, chunki ramz dunyo bilan haqiqiy aloqalarni ham, xayoliy aloqalarni ham tasvirlashi mumkin. Qoidalarga ega o'yinlar ijtimoiy

yoki shaxslararo aloqalarni o'z ichiga oladi. "Ijtimoiy shartnoma"ning mevasi bo'lgan qoidaga rioya qilish kerak, shuning uchun qoidalarni buzish noto'g'ri xatti-harakatlar sifatida jazolanadi. O'yinlar bosqichma-bosqich bir-birini kuzatib boradi: birinchisida yetakchi rol mashqqa tegishli, ikkinchisida – ramz, uchinchisida – qoida. Shu asosda sepsomotor, tasavvur va aks ettirish intellektual rivojlanish bosqichlariga mos keladigan o'yinlar ajralib turadi.

Ochiq o'yinning tuzilishi obyektiv (mazmun va qoidalar, joy, qurilmalar) va subyektiv (istak, munosabat, o'yin motivlari, ixtiyoriylik, ijtimoiy o'zaro ta'sir) tomonlarga ega. Ushbu tuzilmaning subyektiv tomoniga asoslanib, jismoniy tarbiya o'qitishning ta'lim vazifalari nafaqat uning

1 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 15-noyabrda qabul qilingan "Umumiy o'rta ta'lim maktablarida jismoniy tarbiya fani o'qitilishini tubdan takomillashtirish hamda ushbu fan o'qituvchilarining kasbiy faoliyatini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.

2 Sog'lom turmush tarzini hayotga keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni.

3 Guts-Muts (Johann Christoph Friedrich GutsMuths) 1797-yilda yozgan "Gymnastik für die Jugend" ("Yoshlar uchun gimnastika") asari.

4 J. Piagé (Jean Piaget) o'zining kognitiv rivojlanish nazariyasida (1969) o'yinlarni uch turga ajratgan va bu tasnifni "Play, Dreams and Imitation in Childhood" ("Bolalikda o'yin, tush va taqlid") asari.

natijasiga, balki o'yin jarayoniga qiziqishni shakllantirish va uyg'otish; uni muhokama qilish, aks ettirish va tahlil qilish, muayyan o'yin holatlarini aniqlash va izohlash orqali o'yin ishtirokchilarining kommunikativ fazilatlarini rivojlantirish; ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish, muzokaralar olib borish, o'zaro munosabatda bo'lish, murosaga erishish, jamoalarga bo'linish, raqib jamoasi bilan aloqa qilish va boshqalar; axloqiy fazilatlarini rivojlantirish (halollik, adolat tuyg'usi, saxiylik, hamdardlik va boshqalar); o'z-o'zini kashf etishga ko'maklashish, o'quvchilarning vosita faoliyati va ijodiy qobiliyatlarini kengaytirish, bajaradigan o'yinchilarga asoslangan o'yin so'zning keng ma'nosida muloqot qobiliyatlarini talab qiladi. O'yin hamkorlik qilishga tayyorlik, o'zini boshqa odamlarning o'rniga qo'yish, ularning fikrlari va his-tuyg'ularini tushunish, rollarni o'zgartirish, fantaziya qilish, muammolarni hal qilish, ayniqsa, kam rivojlangan harakatchan bolalar uchun o'ziga ishonch va jismoniy mashqlar bilan shug'ullanish istagini oshirish vositasi sifatida foydalidir.

O'yin davomida bolalar o'z qarorlarini qabul qiladilar, muammolarni hal qiladilar va o'z his-tuyg'ularini qanday boshqarishni va o'z manfaatlarini himoya qilish uchun ulardan konstruktiv foydalanishni o'rganadilar (masalan, tasodifiy yoki qasddan surish, masxara qilish yoki o'zlari tomonidan paydo bo'lishi mumkin bo'lgan g'azab). Ular o'z xatti-harakatlarini boshqarishni va o'zlari uchun mas'uliyatni o'z zimmlariga olishni o'rganadilar. Jismoniy tarbiya darslarida o'quvchi o'zini o'zi boshqarishni yo'qotib, oldindan aytib bo'lmaydigan reaksiyalar rahm-shafqatiga duchor bo'lganda, uning salbiy ta'sirini oldini olish uchun o'quvchilarni o'yinga to'g'ri tanlash kerak.

Qoidalar ega o'yinlarni axloqiy fazilatlarini rivojlantirish vositasi sifatida ko'rish mumkin, chunki o'yinchi dastlab o'rnatilgan me'yor va

qoidalarini asossiz qabul qilishi va keyinchalik mustaqil ravishda qabul qilingan qaror natijasida ularga ongli ravishda rioya qilishi kerak. Qoidalar bilan o'yinlarning axloqiy sifati bu qoidalar buzilganda adolatli yechimlarni topish qobiliyatini rivojlantirish, bu fikrlash jarayonlarini rivojlantirishni ham o'z ichiga oladi. Qoidalar bilan o'yinlarda rivojlanishning axloqiy, ijtimoiy va kognitiv tomonlari birgalikda mavjud bo'lib, bir-biriga o'zaro ta'sir qiladi. Qoidalar, murakkab me'yoriy komplekslar va sxemalarni tushunish yoshga qarab o'sib borayotganligi sababli, qoidalar bilan o'yinlarning ahamiyati asta-sekin o'sib boradi; ular ushbu qoidalar doirasida o'ynaganlar kashf etgan va ishlatadigan "erkinlik maydoni" qanchalik jozibali bo'ladi⁵ (E. Maynberg, 1995-yil). Barcha me'yorlar va qoidalar qaramay, o'yin xatti-harakatlarining ajralmas, muhim tarkibiy elementlariga so'z erkinligi, ijodkorlik, tasavvur, zukkolik va nostandart, innovatsion yechimlarni ishlab chiqish qobiliyati kiradi. O'yin o'z-o'zini kashf qilish, o'zini sinab ko'rish, o'z-o'zini egallash, o'z imkoniyatlarini o'zlashtirishda mukammallikka erishish, o'z qadriyatlariga asoslangan holda o'zini o'zi belgilash imkoniyatini beradi, chunki inson o'zi kabi harakat qiladi.

O'yinning jonli, hissiy jihatdan boy tabiati hissiyotlarni uyg'otadi va rivojlantiradi, ko'tarilish bosqichlarini aniqlaydi, o'yinchi doimiy, hayajonli hayajonda saqlaydi. Bolaning harakatli (motorli) o'yin faoliyati natijasida olingan o'zini o'zi tasdiqlash tajribasi hissiy barqarorlik va o'ziga ishonchni rivojlantirish uchun muhimdir. Bolaning hissiy holati o'yin faoliyati orqali yaxshilanadi. O'yin davomida bola tegishli harakatlarni yaxshiroq va yaxshiroq o'zlashtiradi, unga hali tanish bo'lmagan yangi harakatlarni amalga oshirishga ehtiyoj bor. U o'ynaydi, chunki u yangi narsalarni sinab ko'rishga va o'yinda rivojlanishga qiziqadi. O'yin bu rivojlanish amaliyotidir.

5 E. Maynbergning 1995-yilda chop etilgan "Bolalar va o'yin nazariyasi" asari.

Bolalarning o'yin faoliyatida kattalar faoliyatining turli shakllarining naqshlari takrorlanadi. O'yinlar o'z mazmunini atrofdagilarning ishi va hayotidan oladi va xalqning butun madaniyati bilan uzviy bog'liqdir. O'yin shaxsga madaniyat bilan tanishishga yordam beradi, uning jamiyatning madaniy an'alariga moslashishini ta'minlaydi, dunyoqarashini kengaytiradi.

O'yin nafaqat shaxsning yaxlit shaxsiy rivojlanishiga hissa qo'shadi, balki uning intellektual, ijtimoiy, axloqiy, hissiy, madaniy sa'y-harakatlari bilan rivojlanadi. Shaxsiy rivojlanish jarayonida shaxsning o'yinga bo'lgan munosabati va o'yin shakli o'zgaradi va takomillashib boradi.

O'yindan o'yin holatlarini tarbiyaviy holatga aylantirib, o'quv vositasi sifatida foydalanish mumkin, ammo o'yin davomida ta'lim natijasini oldindan rejalashtirish mumkin emas. O'yinda o'quvchi birinchi navbatda o'ynashni o'rganadi, o'yinni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan narsalarni o'rganadi. Ta'limning bu sohalariga quyidagilar (A.Flinter, 1982-yil) kiradi: sensorimotor ko'nikmalar va qobiliyatlar, tushunchalar va epchillik; o'yin mazmuni va uning qoidalarini o'zlashtirish; o'z fikrlarini ifoda etish qobiliyati, o'yinchilarning tasavvurini va zukkoligini jalb qilish; kognitiv vazifalar va elementlarni tushunish; o'yinning ijtimoiy talablarini o'zlashtirish. O'yinni o'rganish boshqalar tomonidan yaratilgan modellarga yo'naltirish natijasida amalga oshiriladi, bu ma'lum o'yin modellarining mavjudligiga bog'liq. Talaba bilim va xulq-atvor namunalarini boshqalarni kuzatish orqali egallaydi. Ushbu ta'lim konsepsiyasi "kuzatish orqali o'rganish" deb ataladi va o'z taqdirini o'zi belgilash tamoyillariga asoslanadi. Ochiq o'yinlar nisbatan kichik maydonda tashkil etilishi kerak va xavfsiz va ochiq o'rganishni ta'minlash uchun yetarli talabalar bilan. Ishtirokchilarga taklif qilinadigan

harakat elementlari va turlarini kengaytirish, ularni o'yin davomida olingan yangi ma'lumotlar va bilimlarni o'zlashtirishga qaratish kerak.

O'qituvchi bolalarning mustaqilligi va o'zini o'zi boshqarish qobiliyatlarini qo'llab-quvvatlagan holda o'yinni minimal rejalashtirish va boshqarishi kerak. Bu shaxsning o'ziga xosligini va bolaning ichki dunyosining holatini hisobga olgan holda sezgirlik va xushmuomalalikni talab qiladi. Shu sababli, o'qituvchi bolani kuzatadigan, uni tinglaydigan va zarur yordam ko'rsatishda unga harakat erkinligini beradigan munosabatlarni o'rnatish muhimdir. O'yin dunyosi bolalar mustaqil va erkin o'yin o'ynash va o'rganish tajribasiga ega bo'lishlari uchun yaratilgan bo'lishi kerak.

O'quv amaliyotining tabiati va o'yin shakllari o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjud: ta'lim jarayoni qanchalik qizg'in va puxta tashkil etilgan bo'lsa, o'yin shakllari ko'lami shunchalik xilma-xil va boy bo'ladi va, ehtimol, ta'lim asosiy e'tiborni jalb qiladi. Bolada erishish va muvaffaqiyatga erishish istagini rivojlantirish, o'yin shakllari sonining ko'payishiga olib keladi (B.Satton-Smit, 1978-yil).

Maktabda o'yinni o'rgatishda shuni tushunish kerakki, bolalarning o'yinga bo'lgan munosabati ham uning shakllari, darajalari, o'yin sharoitlari, qiziqishlari, odatlari va o'yinchoqlarning mavjudligi va umuman butun o'yin dunyosi ma'nosida oiladagi birlamchi sotsializatsiya va ijtimoiy mansublik ta'sirida pastki ijtimoiy qatlam bolalarining o'yin dunyosi yuqori ijtimoiy qatlam bolalariga nisbatan qashshoqlashgan.

Afsuski, maktabdagi sport o'yinlari o'quvchilarda o'z taqdirini o'zi belgilash, shaxsiy o'ziga xoslik va moslashuvchan rolli xulq-atvorni shakllantirishga emas, balki raqobat va muvaffaqiyatga erishishga qaratilgan. O'yin haqiqati shuni ko'rsatadiki, bir xil shaxs juda ko'p turli xil rollarni o'ynashi mumkin, ammo ularning

bajarilishi va taqsimlanishi o'yinchilarning jinsiga qarab farq qiladi. O'g'il bolalar ko'pincha o'yin paytida qizlarga qaraganda ko'proq tajovuzkor bo'lishadi. Buning sababi shundaki, ko'plab o'yin harakatlarining orqasida ma'lum bir yoshdagi o'g'il bolalar qizlarga qaraganda ko'proq ahamiyat beradigan hokimiyat masalalari aniq yashiringan. O'yinlarda har doim o'ziga xosligi jinsiy o'ziga xoslik bilan bog'liq bo'lgan daqiqalar mavjud. Masalan, qizlar o'g'il bolalarga nisbatan yaxshiroq o'yin sifatini namoyish etdilar, bu yaxshi darajadagi o'yin g'oyasiga to'liq mos keladi; ular o'zlarini nafaqat ijtimoiy rollarni yaxshiroq ijro etuvchi sifatida ko'rsatdilar, balki o'yin jarayonga ko'proq ahamiyat berishdi. (B.Satton-Smith, 1978-yil)⁷. Ijtimoiy rivojlanish ko'p jihatdan odamlarga xos bo'lgan raqobat hissi tufayli sodir bo'ladi. Ammo yomon va hasadgo'y raqobatdan tashqari, ayniqsa, bolalikka xos bo'lgan oliyjanob, ulug'vor raqobat ham mavjud. Barcha o'yinlarning hayajonli tomoni shundaki, u raqobatga bo'lgan ishtiyoqdan kelib chiqadi, lekin ayni paytda o'yinlar bolalarda adolat va saxovat tuyg'usini rivojlantirishning asosiy vositasidir.

Shuni ta'kidlash kerakki, ortiqcha pedagogik aralashuv o'yinning o'zini yo'q qiladi. O'yin o'yin bo'lib qolishi kerak, shuning uchun o'qituvchi faqat unga sharoit yaratishi, maqsadlarini belgilashi va kerakli yordamni taqdim etishi kerak.

O'yin faoliyatining nafaqat jismoniy, balki psixologik, aqliy va ijtimoiy rivojlanishga ta'siri keng qamrovli bo'lgani sababli umumta'lim maktablari o'quv jarayonida uni ilmiy asoslangan tarzda qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi. Shuni e'tiborga olib, umumta'lim maktab o'qituvchilari uchun mo'ljallangan ilmiy-amaliy tavsiyalar quyidagicha beriladi.

1.O'yin faoliyatini rejalashtirishda yosh va psixologik xususiyatlarni inobatga olish kerak.

2.O'yinlarni dars jarayoniga integratsiya qilishning metodik modeli tayyorlanishi kerak.

3.O'yin orqali ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirish inobatga olinishi zarur.

4.Kam harakatli yoki ishtirokdan uyaladigan o'quvchilar bilan individual ishlash tizimini yaratish kerak.

5.O'yinlarda xavfsizlik va jarohatlarning oldini olish holatlarini bilish kerak.

6.O'yinni ta'lim vositasiga aylantirishning usullarini bilishi kerak.

7.O'yinlarni raqobatdan ko'ra rivojlanishga yo'naltirish metodikasini tushunish kerak.

8.Gender tengligiga amal qilish va har bir bola uchun "qiziqish – harakat – muvaffaqiyat" zanjirini shakllantirish kerak.

9.O'qituvchining o'yin jarayonidagi zamonaviy roli qisqa, aniq, vazifa – yo'naltirilgan bo'lishi zarur.

10.Tavsiya etiladigan o'yinlar kategoriyasi yoshga doir bo'lishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, o'yin – o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishida asosiy pedagogik vosita bo'lib, to'g'ri tanlangan va ilmiy asosda tashkil qilingan o'yinlar o'smirning jismoniy, ijtimoiy, kognitiv va axloqiy shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli o'yinlarni dars jarayoniga integratsiya qilish maktab ta'limining pedagogik samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Shu bois ta'lim jarayonida o'yin elementlaridan samarali foydalanish tavsiya etiladi.

7 B.Satton-Smitning 1978-yilda chop etilgan "Play and Learning" (O'yin va o'rganish) asari.

03

AMALIY FANLAR

O'QUVCHILAR JISMONIY MADANIYAT TA'LIMINI MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLAR ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH ZARURATI

Furqat Ko'ldoshevich Axmedov – p.f.n., professor,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta'lim tizimida jismoniy madaniyat ta'limining o'rni va ahamiyati yuzasidan ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, jismoniy madaniyat ta'liminig umumiy o'rta maktablarda o'qitilishini takomillashtirishda xorijiy tajribalardan foydalanish, fan dasturlarini milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan materiallar bilan takomillashtirish yuzasidan takliflar berilgan.

Аннотация. В статье рассматриваются место и значение физического воспитания в системе образования, а также даются предложения по использованию зарубежного опыта для совершенствования преподавания физической культуры в средних общеобразовательных школах, а также по совершенствованию учебных программ по предметам, основанным на национальных и общечеловеческих ценностях.

Abstract. This article provides information on the place and importance of physical education in the education system. It also provides suggestions for using foreign experience in improving the teaching of physical education in secondary schools, and improving subject curricula with materials based on national and universal human values.

Kalit so'zlar: jismoniy tarbiya, jismoniy ta'lim, sport ta'limi, jismoniy madaniyat, jismoniy madaniyat ta'limi, umumta'lim maktablari, fan dasturlari, milliy qadriyatlar, umuminsoniy qadriyatlar, ta'lim tizimi, xorij tajribasi, o'quv reja.

Ключевые слова: физическое воспитание, физическое образование, спортивное образование, физическая культура, физкультурное образование, общеобразовательные школы, научные программы, национальные кадры, общегуманитарные кадры, система образования, зарубежный опыт, генеральный план.

Keywords: physical education, physical training, sports training, physical culture, physical culture education, secondary schools, science programs, national values, universal values, education system, foreign experience, curriculum.

Aholining jismoniy jihatdan salomatligi jamiyatni har tomonlama taraqqiyotini, turmush farovonligini oshirishga, ma'rifat va ma'naviyatni rivojlantirishga, davlatning kuch-qudratini oshirishga xizmat qiladi. Ta'lim va tarbiya tizimining tarkibiy qismi bo'lgan jismoniy madaniyat ta'limi jamiyat a'zolarining har tomonlama barkamolligini va faolligini ta'minlashda o'ziga xos ahamiyatga ega. Buni inobatga olgan holda mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sport ta'limi asosida aholi jismoniy madaniyatini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu borada O'zbekiston prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning qator farmon va qarolarini misol keltirish mumkin. Jumladan, Prezidentining 2024-

yil 15-noyabrdagi "Umumiy o'rta ta'lim maktablarida jismoniy tarbiya fani o'qitilishini tubdan takomillashtirish hamda ushbu fan o'qituvchilarining kasbiy faoliyatini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" №-392 qarori bu borada muhim ahamiyatga ega. Ushbu qarorda maktabda jismoniy tarbiya darslarini o'qitishni yanada rivojlantirish, jismoniy tarbiya fani o'qituvchilarining kasbiy mahorati va malakasini oshirish bo'yicha o'quv dasturlarini yanada takomillashtirish, o'quvchilarni bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazish maqsadida maktab sport klublari faoliyatini yo'lga qo'yish, 2025/2026 o'quv yilidan boshlab DTS asosida 5-11 sinflar uchun o'qituvchilarga mo'ljallangan o'quv metodik qo'llanmalar ishlab chiqilishi kabi qator

ustuvor vazifalar belgilab berilgan¹. Shuningdek, joriy yilning 13-fevralida Prezidentimizning "Olimpiya va paralimpiya sport turlarini yanada rivojlantirish, ommaviy sportni yangi bosqichga olib chiqish" yuzasidan o'tkazgan videoselektor yig'ilishida ham soha vakillari va mutasaddilarga katta vazifalar belgilab berdi.

Ushbu farmon va qarorlarning va davlat rahbari tomonidan berilayotgan topshiriqlarning mazmunidan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda barcha sohalaridagi kabi jismoniy tarbiya va sportda ham demokratik yondashuvlar va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan holda ish tutilmoqda. Sohaga oid amaldagi barcha hujjatlar; O'zbekiston Respublikasining ta'lim to'g'risidagi, jismoniy tarbiya va sport to'g'risidagi qonunlarida, davlat ta'lim standartlari, o'quv dasturlari, darsliklar va o'quv qo'llanmalar mazmuni ham milliy va umuminsoniy qadriyatlarga mos ishlab chiqilgan.

Vaholanki, jismoniy tarbiya va sporti tarixiga oid ma'lumotlarga murojaat qilinganda ba'zi davrlarda undan noto'g'ri maqsadlar yo'lida ham foydalanganlar. Masalan, quldorlik davrida quldorlar qullarning ustidan hukmronlikni kuchaytirish va ularni doimiy ravishda o'zlariga bo'ysundirish maqsadida, quldorlarga maxsus jismoniy mashqlar bilan mukammal shug'ullanganlar. Shuningdek, ba'zi agressiv xususiyatga ega davlatlar, yoki ayrim jamiyatlar boshqalar ustidan hukmron bo'lish, bosqinchilik maqsadida harbiylashtirilgan jismoniy tarbiya tizimini joriy etganlar. Aslida jismoniy tarbiya va sportning jamiyatdagi maqsadi faqat insonparvarlikka va umuminsoniy qadriyatlarga xizmat qilishga qaratilgan. Muammoga qaratilgan masalalarga murojaat qilish asosida, avvalambor, bor sohaga oid asosiy tushunchaga ta'rif berishni lozim topdik.

Mutaxassislar (L.P.Matveyev, B.A.Ashmarin, O.Y.Masalova, S.D.Neverchuk, R.Abdumalikov, X.Rafiyev, I.S.Barchukov, A.Abdullayev, F.Q.Axmedov v.b.) tomonidan berilgan ta'riflar, sohaga oid mavjud lug'atlar va ensiklopediyalardagi ma'lumotlarga tayandik va jismoniy madaniyat tushunchasiga nisbatan quyidagi xulosaga keldik. Jismoniy madaniyat umumiy madaniyatning tarkibiy qismi hisoblanib, u jismoniy tarbiya, sport, sport faoliyati, sport musobaqalari, jismoniy tayyorgarlik, jismoniy rivojlanish, jismoniy tarbiya va sport ta'limi uning vositalari, metodlari, sport inshootlari, sport jihozlari jismoniy tarbiya va sport tizimi kabi sohaga oid barcha tushunchalar va faoliyat turlarini qamrab oladi².

Shunday ekan jismoniy madaniyat ta'limi o'quvchilarga sohaga oid bilim ko'nikma va malakalarni tizimli tartibda berish jarayonidan iborat. Shuning uchun ham biz mazkur masala yuzasidan olib boradigan fikr mulohazalarimizni o'quvchilar jismoniy madaniyat ta'limini rivojlantirish muammolariga qaratdik. Shuningdek, jismoniy tarbiya va sport ta'limini bir so'z bilan jismoniy madaniyat ta'limi deb nomladik. Shu o'rinda dunyoda aholining yoki ma'lum bir davlatning, jamoaning yoki tashkilotda jismoniy tarbiya va sportning rivojlanganlik darajasi:

- sport inshootlarining mavjudligi va ularning holati;
- aholining turmush tarziga jismoniy tarbiya va sportning singdirilganlik darajasi;
- sport musobaqalaridagi erishilgan natijalar;
- aholining salomatlik darajasi

kabi ko'rsatgichlarda jismoniy tarbiya va sportni qay darajada rivojlanganligini belgilab beradi³.

1 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining, 15.11.2024 yildagi PQ-392-son "Umumiy o'rta ta'lim maktablarida jismoniy tarbiya fani o'qitilishini tubdan takomillashtirish hamda ushbu fan o'qituvchilarining kasbiy faoliyatini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.

2 Axmedov F.Q. Jismoniy tarbiya va sport nazariyasi .T.: 2020 yil 317 bet. Darslik.

3 Ашмарин Б.А. Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании. Москва 2003 йил. 224 стр. Монография.

Aholi jismoniy madaniyatini rivojlantirish ham bevosita jismoniy tarbiya va sport ta'limni to'g'ri yo'lga qo'yish bilan o'z yechimini topadi. Vaholanki, hozirgi vaqtda deyarliki butun dunyoda bolalar va yoshlar amaldagi ta'lim tizimida o'qiydi, tarbiyalanadi belgilangan bosqichlarni bosib o'tadi va voyaga yetadi. Bizning mamlakatimizda ham zamonaviy talablar asosidagi ta'lim tizimi yo'lga qo'yilgan va u bolalar va yoshlarni to'liq qamrab olgan. Bu tizim o'z ichiga maktabgacha, umumiy o'rta, kasb-hunar va oliy ta'lim, oliy ta'limdan keyingi ta'lim bosqichlarini qamrab oladi (maktabgacha ta'limdan tashqari). Har bir ta'lim tizimi bosqichi jismoniy madaniyati ta'limi o'ziga xos vazifalarni amalga oshiradi. Tadqiqot jarayonida qator ilmiy uslubiy adabiyotlar tahlil etildi. Shu bilan birgalikda ba'zi rivojlangan mamlakatlarning ta'lim tizimida jismoniy madaniyat ta'limining maqsad vazifalari o'rganildi, tahlil etildi. Asosiy e'tibor maktabgacha va boshlang'ich sinflar jismoniy tarbiya va sport ta'limiga qaratildi. Chunki ta'limning asosiy poydevori aynan shu bosqichlarda ko'riladi. Masalan:

Xitoy xalq respublikasida jismoniy tarbiya tizimida maktabgacha yoshdagi bolalarni maktabga tayyorlashda quyidagilarga asosiy e'tibor qaratilgan:

- yosh xususiyatiga ko'ra jismoniy rivojlanishning asosiy bosqichi bo'lgan davrga tayyorlash;
- bolaning ijtimoiy sifatlarini shakllantirish (qat'iyatlilik, to'g'ri so'zlik, javobgarlik hissi, haqiqatgo'ylik, o'zaro hamkorlik qilish v.b) E'tibor bersangiz;
- Ijtimoiy sifatlarga alohida e'tibor qaratilgan:
- jismoniy mashqlar bilan shug'ullanishga qiziqishini va faol turmush tarzini kechirishni shakllantirish;

- zaruriy harakat malakalarini rivojlantirish va xavfsizlik qoidalariga rioya qilish bo'yicha dastlabki tushunchalarni berish.

Yaponiya jismoniy tarbiya tizimida kichik maktab yoshidagi bolalar jismoniy tarbiyasi quyidagi vazifalarni bajarishini zarur deb hisoblaydi:

- hayotiy zarur harakatlarni rivojlantirish;
- aqliy rivojlantirish;
- atrof-muhitga va odamlarga to'g'ri munosabatni shakllantirish;
- umumiy tartib qoidalarga qat'iy amal qilishga o'rgatish.

Finlandiyada maktabgacha yoshdagilar jismoniy tarbiyasining asosiy vazifasi:

- bolalarni asosiy va zaruriy harakat malaka, ko'nikmalariga moslashtirish, takomillashtirish;
- bolalarni jismoniy mashqlarga bo'lgan qiziqishlarini oshirish;
- bolalarda jismoniy tarbiya va sportga ongli yondashuvini shakllantirishdan iborat⁴.

Ko'rinib turibdiki, yuqoridagi mamlakatlarda maktabgacha ta'lim va boshlang'ich sinf o'quvchilariga jismoniy madaniyatning asosiy fundamental bilim, ko'nikma va amallari berilishi nazarda tutilgan. O'rganilgan ma'lumotlarga ko'ra dunyoda aholi jismoniy faolligi darajasi, Germaniya, Yaponiya, Xitoy, Finlandiya kabi davlatlarda yuqori. Aynan mana shu davlatlarda aholining shifokorlarga va farmakologik mahsulotlarga bo'lgan ehtiyoji ham mamlakatimizga nisbatan o'ta past darajada. (JSST ning bergan ma'lumotlaridan olingan ma'lumot) Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, ushbu mamlakatlarda o'quvchilarga yetarli darajada jismoniy madaniyat ta'lim beriladi. Jismoniy madaniyat ta'limini olgan shaxs albatta sog'ligini jismoniy mashqlar bilan mustahkamlab borish yo'llarini biladi va ongli,

4 Гуриев С.В. Теория и методика физического воспитания с практикумом (детей дошкольного и младшего школьного возраста) Москва 211 стр. Учебник.

maqsadli ravishda umri davomida muntazam jismoniy tarbiya va sport bilan faol shug'ullanadi, jamoat tartib qoidalariga to'la amal qiladi. Har bir shaxsning salomatligi butun mamlakat salomatligini tashkil etadi. Prezidentimiz aytganidek, "Sog'lom inson – sog'lom millat" umummilliy harakatini ta'lim tizimining boshlang'ich bo'g'inlaridan yangilangan o'quv dasturlari asosida boshlash kelgusida o'zining yuqori darajadagi ijobiy natijalarini beradi. Buni quyidagi formula asosida ko'rsatish mumkin:

Jismoniy ta'lim + jismoniy tarbiya = Jismoniy yetuklik.

Sport ta'limi + Sport tarbiyasi = sport natijalari

Jismoniy ta'lim + sport ta'lim = jismoniy madaniyat ta'limi – sog'lom turmush tarziga amal qilish natijasiga erishiladi.

(Yuqoridagi formulaning ilmiy asoslangan ma'lumotlari alohida taqdim etilishi rejalashtirilgan)⁵.

O'zbekistonda ham maktabgacha va boshlang'ich ta'lim yoshidagi bolalarning jismoniy madaniyatining o'ziga xos maqsad vazifalari mavjud, ammo bu tizimni yanada takomillashtirishga qaratilgan zamonaviy aniq maqsad vazifalarini belgilab olish zaruratdan xoli emas. Chunki mamlakatimizda ta'lim tizimi tubdan isloh etilishi natijasida maktabgacha yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasiga qo'yilayotgan talablar ham yangicha bo'lishini taqozo etmoqda. Albatta, takomillashtirilgan zamonaviy jismoniy madaniyatni joriy etishda shu davrgacha orttirilgan tajribalar asosida shakllantirilishi va rivojlantirilishi maqsadga muvofiq.

Tahlillar asosida jismoniy madaniyat ta'limi tizimini takomillashtirish yuzasidan quyidagi takliflar beriladi:

- umumiy o'rta ta'lim o'quv rejasidagi jismoniy tarbiya fanining nomlanishini jismoniy madaniyat ta'limiga o'zgartirish;
- fanning o'quv dasturi maqsad vazifalarini yuqorida keltirilgan mamlakatlar tajribasidan foydalangan holda takomillashtirish (bunda, albatta, milliy qadriyatlar inobatga olinishi shart);
- o'quv dasturini mazmunida nafaqat jismoniy harakatlarga o'rgatish, sport turlarini o'qitish,

balkim;

- ijtimoiy sifatlarni tarbiyalash, jamoat qoidalariga amal qilish ko'nikmalarini tarbiyalash, gigiyena qoidalariga rioya qilish, to'g'ri ovqatlanish, kundalik rejim tuza olish va unga amal qilish, asosiysi jismoniy mashqlardan mustaqil ravishda ongli va muntazam shug'ullanish bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish va rivojlantirishga qaratish.

Ta'lim tizimi jismoniy madaniyatining keyingi bosqichlarida ham o'ziga xos maqsad va vazifalari belgilab berilgan bo'lib, jismoniy tarbiya uzluksiz ravishda amalga oshiriladi. (tizimning keyingi bosqichlarining maqsad vazifalari muammolari yuzasidan alohida ma'lumotlar beriladi) Jismoniy madaniyatning ta'lim tizimidagi o'rni va vazifalari va uning ahamiyatini naqadar muhimligini anglagan holda ish yuritish o'zining samarali natijalarini beradi.

Umuman olganda jismoniy madaniyat ta'limini barcha o'quv dasturi mazmunini Abu Ali ibn Sino ta'limotiga asosan tuzish; bunda allomaning belgilab bergan sog'lom turmush tarzining yo'nalishlari: jismoniy tarbiya, to'g'ri ovqatlanish, chiniqish, zararli odatlardan saqlanish, turli stresslardan saqlanish, o'z-o'zini jismoniy jihatlarini nazorat qilish kabi bilim, ko'nikma va malakalarga oid materiallar asosida tuzish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Mavjud ta'lim tizimi davomida jamiyatda har tomonlama barkamol shaxsni tarbiyalash maqsad qilib olingan. Shunday ekan jismoniy madaniyat ta'limini ushbu tizimning ajralmas tarkibiy qismi sifatida qarash va uni muntazam ravishda takomillashtirib borish zarur. Ta'lim tizimining barcha bo'g'inlari jismoniy madaniyatiga alohida bir muammo sifatida qarash va uning uzviyligini ta'minlash orqali ta'lim-tarbiyada ko'zlangan maqsadga erishiladi.

5 Axmedov F.Q. "Jismoniy tarbiya va sportning milliy va umuminsoniy qadriyatlari" Monografiya. – Jizzax 2025, 250 bet.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIGA MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLARNI SINGDIRISHGA OID O'QUV ME'YORIY-HUQUQIY VA METODOLOGIK ASOSLARI

Shodiyor O'rolovich Atamurodov – dotsent,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarga milliy va umuminsoniy qadriyatlarni singdirishning me'yoriy-huquqiy, pedagogik va metodologik asoslari tahlil qilingan. Milliy qadriyatlar orqali o'quvchilarni vatanparvarlik, milliy iftixor tuyg'usi, andishalik, rostgo'ylik, sabrlilik, jasurlik, ishonch, sadoqatlilik, mardlik insonparvarlik, hurmat, bag'rikenglik kabi tuyg'ularni singdirishning tarbiyaviy ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining ta'limga oid qonun hujjatlari, davlat ta'lim standartlari hamda ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalanishning o'rni ko'rsatib berilgan.

Аннотация. В данной статье анализируются нормативно-правовые, педагогические и методические основы воспитания национальных и общечеловеческих ценностей у учащихся начальной школы. Подчеркивается воспитательное значение воспитания у учащихся таких чувств, как патриотизм, национальная гордость, вдумчивость, честность, терпение, мужество, доверие, верность, смелость, гуманность, уважение, толерантность посредством национальных ценностей. Также указывается роль образовательного законодательства Республики Узбекистан, государственных образовательных стандартов и использования передовых педагогических технологий

Abstract. This article analyzes the normative-legal, pedagogical and methodological foundations of instilling national and universal values in primary school students. The educational significance of instilling in students such feelings as patriotism, national pride, thoughtfulness, honesty, patience, courage, trust, loyalty, courage, humanity, respect, tolerance through national values is highlighted. The role of the educational legislation of the Republic of Uzbekistan, state educational standards and the use of advanced pedagogical technologies is also indicated.

Kalit so'zlar: milliy qadriyatlar, umuminsoniy qadriyatlar, boshlang'ich sinf, tarbiya, pedagogika, metodologiya, davlat ta'lim standarti.

Ключевые слова: национальные ценности, общечеловеческие ценности, начальная школа, воспитание, педагогика, методика, государственный образовательный стандарт.

Keywords: national values, universal values, primary school, upbringing, pedagogy, methodology, state educational standard.

Jamiyatimizda sog'lom turmush tarzini shakllantirish, aholini, ayniqsa yosh avlodni jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan muntazam shug'ullanishi uchun zamon talablariga mos shart-sharoitlar yaratish, sport musobaqalari orqali yoshlarda o'z irodasi, kuchi va imkoniyatlariga bo'lgan ishonchni mustahkamlash, mardlik va vatanparvarlik, ona Vatanga sadoqat tuyg'ularini kamol toptirish, shuningdek, yoshlar orasidan iqtidorli sportchilarni saralab olish ishlarini tizimli tashkillashtirish hamda jismoniy tarbiya va

ommaviy sportni yanada rivojlantirishga yo'naltirilgan keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda¹.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoniga oid davlat dasturida belgilangan vazifalarning ijrosini ta'minlash maqsadida yangi maktablarni qurish, xususiy maktablarni ko'paytirish, ta'lim sifatini oshirishni nazarda tutuvchi milliy dasturni ishlab chiqish va amalga oshirish. Maktablarni chinakam

1 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 3-iyundagi "Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi № PQ-3031 sonli qarori <https://lex.uz/docs/3226019?twolang=1>

ma'naviyat va ma'rifat, madaniyat o'chog'iga aylantirish uchun ta'lim-tarbiyaning interaktiv usullarini qo'llash. Ma'furaviy xurujlarga qarshi milliy g'oya asosida birgalikda kurashish, maktab oila va mahalla hamkorligini mustahkamlash va shu asosida ma'naviy tarbiyaning uzviyligini ta'minlash ko'nikmalarini shakllantirish hamda jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug'ullanadigan fuqoralar sonini ko'paytirish².

Har bir millat eng avvalo farzanlarini sog'lom qilib tarbiyalash, ularni jismonan yetuk bo'lishi to'g'risida qayg'uradi. Respublikamizda keyingi yillarda qabul qilingan bir qator hujjatlar umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarida jismoniy tarbiya va sport tadbirlari tashkil qilish ularda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni singdirish, ma'naviy-axloqiy tarbiyasini takomillashtirish sohasida samarali me'yoriy-huquqiy bazani yaratish imkonini berdi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga jismoniy tarbiya va sport tadbirlari orqali milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan tuyg'ularni singdirishda tegishli huquqiy-me'yoriy hujjatlarida, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining jismoniy tarbiya va sport to'g'risidagi chiqarilgan qaror va farmonlari, O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonunni 4-modda. Ta'lim sohasidagi asosiy prinsiplar deb nomlangan 4-moddasida ta'lim va tarbiyaga milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarning singdirilganligi alohida belgilab qo'yilgan. 51-moddasida voyaga yetmagan ta'lim oluvchilarning ota-onasi va boshqa qonuniy vakillari: o'z bolalarini insonparvarlik, vatanparvarlik, mehnatsevarlik, ma'naviy, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni hurmat qilish ruhida tarbiyalashi masalalari belgilab berilgan³. O'zbekiston Respublikasi

davlat ta'lim standartlarining mazmunida ham o'quvchilarni madaniy va tarixiy meros an'analari, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, davlat talablari va jamiyat ehtiyojlarini hisobga olish; ta'lim oluvchilarda mustaqil fikrlash, vatanga fidoyilik va milliy g'urur hissini singdirish hamda o'z majburiyatlarini mas'uliyat bilan bajarish bo'yicha zarur bilim va ko'nikmalarni rivojlantirish; ta'lim oluvchilar ongiga Vatan tuyg'usini singdirish masalalari alohida belgilab berilgan⁴. Boshlang'ich sinf o'quvchilari jismoniy tarbiyasi fan dasturiga asosan qo'yiladigan malaka talablarda nafaqat o'quvchilarni jismoniy rivojlantirish harakat malakalarini takomillashtirilganligi bilan birga bolalarda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan tarbiyalanganlik darajasi alohida belgilab qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi 187-sonli qaroriga asosan umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti ishlab chiqilgan. Davlat ta'lim standarti umumiy o'rta ta'lim tizimini mamlakatda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, rivojlangan xorijiy mamlakatlarning ilg'or tajribalari hamda ilm-fan va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan holda tashkil etish, ma'naviy barkamol va intellektual rivojlangan shaxsni tarbiyalashda dasturilamal bo'lib xizmat qilmoqda.

Hukumatimiz tomonidan yuqorida qayd etilgan qarorlarida umumiy o'rta ta'lim maktabining boshlang'ich sinf o'quvchilariga jismoniy tarbiya va sport tadbirlari orqali milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan tuyg'ularga sodiqlik, diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlik ruhida tarbiyalashga ham

2 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni <https://lex.uz/docs/5841063#5843873>

3 O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risidagi"gi Qonuni //O'RQ-637-son 23.09.2020-yil. <https://lex.uz/docs/5013007?ONDATE=29.11.2023%2001>

4 "Davlat ta'lim standartlari va davlat ta'lim talablarini ishlab chiqish hamda joriy etish tartibini tokomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 27-martdagi 157-sonli qarori. <https://lex.uz/docs/6854214>.

bevosita dahldordir. Mamlakatimizda o'sib kelayotgan yosh avlodni jismoniy tarbiya va sportga jalb qilish uchun shart-sharoitlar yaratish va shu asosida ularda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan tuyg'ularni singdirishni takomillashtirish bo'yicha amalga oshiriladigan vazifalar ko'rsatilgan.

Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 19-martdagi "Yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish va ularni bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish bo'yicha 5 ta muhim tashabbus"ni keng joriy etish chora-tadbirlari ham ishlarimizning izchil davomi sifatidagi muhim hujjat bo'lib, unda ham yoshlarni ta'lim tarbiyasiga hamda sog'lom turmush tarzini milliy qadriyatlar orqali singdirilishiga alohida e'tibor berilmoqda⁵.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga jismoniy tarbiya va sport tadbirlari orqali milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan tuyg'ularni singdirish masalalari hukumatimizning yoshlarni madaniy sog'lomlashtirish, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarish borasida olib borilayotgan quyidagi ustvor yo'nalishlarda o'z aksini topgan:

- boshlang'ich sinf o'quvchilariga jismoniy tarbiya va sport tadbirlari orqali milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan tuyg'ularni singdirish bo'yicha normativ-huquqiy bazani takomillashtirish;
- madaniy meros obyektlari hududida milliy urf-odatlar va an'analarni singdirish orqali o'quvchi yoshlarga ta'lim-tarbiya berish, ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan tuyg'ular ruhida tarbiyalash;
- boshlang'ich sinf o'quvchilarini jismoniy tarbiya va sport tadbirlariga jalb qilish.

Ushbu yo'nalishlarda amalga oshirilayotgan ishlar natijasi tahlillari shundan dalolat beradiki, unda boshlang'ich sinf o'quvchilariga jismoniy tarbiya va sport tadbirlari orqali milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan tuyg'ularni singdirishning quyidagi tarkibiy komponentlarini ishlab chiqish muhim o'rin tutadi:

- umumiy o'rta ta'lim mazmuni va sifatiga qo'yiladigan talablarni belgilash;
- milliy, umuminsoniy va ma'naviy qadriyatlar asosida o'quvchilarni tarbiyalashning samarali shakllari va usullarini joriy etish;
- o'quv-tarbiya jarayoniga pedagogik va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, umumiy o'rta ta'lim muassasalarining o'quvchilari va bitiruvchilarining malakasiga qo'yiladigan talablarni belgilash;
- kadrlarni maqsadli va sifatli tayyorlash uchun ta'lim, fan va ishlab chiqarishning samarali integratsiyasini ta'minlash;
- ta'lim va uning pirovard natijalari, o'quvchilarning malaka talablarini egallaganlik darajasini tizimli baholash tartibini, shuningdek ta'lim-tarbiya faoliyati sifatini nazorat qilishning huquqiy asoslarini takomillashtirish;
- davlat ta'lim standartlari talablarining ta'lim sifati va kadrlar tayyorlashga qo'yiladigan xalqaro talablarga muvofiqligini ta'minlash.

Boshlang'ich ta'lim ta'lim oluvchilarda umumiy o'rta ta'limni davom ettirish uchun zarur bo'lgan savodxonlik, bilim, malaka va ko'nikmalar asoslarini shakllantirishga qaratilgan:

5 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 19-martdagi "Yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish va ularni bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish bo'yicha 5-ta muhim tashabbus"ni keng joriy etish chora-tadbirlari <https://www.xabar.uz/jamiyat/prezident-raislidida-videoselektor>

- umumiy o'rta ta'lim maktablarida jismoniy tarbiya fani o'qitilishini tubdan takomillashtirish va jismoniy tarbiya fani o'qituvchilarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimi samaradorligini ta'minlash, ularning kasbiy va jismoniy mahoratini muntazam oshirib borishni yo'lga qo'yish maqsadida quyidagilar umumiy o'rta ta'lim maktablarida (keyingi o'rinlarda – maktablar) jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanishni tashkil etishning asosiy yo'nalishlari etib belgilansin:
- jismoniy tarbiya fani o'qituvchilari uchun o'quv-metodik qo'llanmalar ishlab chiqish;
- O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti bilan hamkorlikda jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy mahorati va malakasini oshirish bo'yicha o'quv dasturlarini takomillashtirish;
- jismoniy tarbiya o'qituvchilari tarkibiga mahoratli sportchilarni jalb etish;
- jismoniy tarbiya fani o'qituvchilariga malaka toifasi berishning yangi tartibini ishlab chiqish;
- o'quvchilarning bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazish maqsadida maktab sport klublari faoliyatini yo'lga qo'yish;
- jismoniy tarbiya fani o'qituvchilarining bilim darajasi va kasbiy mahoratini aniqlash bo'yicha milliy baholash tizimini ishlab chiqish;
- maktablarda o'quvchilarning sport musobaqalaridagi ishtiroki, maktab sport klublarining faoliyati, o'quvchilarning sport bilan qamrab olinganlik darajasini aniqlash yuzasidan reyting tizimini joriy etish;
- sport turlari bo'yicha yaxshi natijalarga erishgan o'quvchilardan iborat jamoalarni shakllantirgan holda xalqaro musobaqalarda ishtirok etishini ta'minlash.

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich

sinf o'quvchilariga milliy va umuminsoniy qadriyatlarni singdirish bu faqatgina ta'lim jarayonining bir bo'lagi emas, balki yosh avlodni barkamol inson sifatida tarbiyalashning poydevoridir. Milliy qadriyatlar orqali o'quvchilarda o'z xalqining tarixi, madaniyati va an'alariga hurmat shakllanadi, umuminsoniy qadriyatlar esa ularni global jamiyatda faol fuqarolar sifatida voyaga yetishiga yordam beradi.

Mazkur jarayonning samaradorligi ta'lim sohasidagi me'yoriy-huquqiy hujjatlarning to'g'ri tatbiq etilishi, ilg'or pedagogik texnologiyalar va metodik yondashuvlardan oqilona foydalanishga bevosita bog'liq. O'qituvchilar nafaqat bilim beruvchi, balki qadriyatlarni singdiruvchi tarbiyachi sifatida faoliyat yuritishi zarur.

Shunday qilib boshlang'ich sinf o'quvchilarida milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'un holda singdirish o'quvchilarning ma'naviy barkamolligini ta'minlaydigan, ularni ongli, vatanparvar va mas'uliyatli shaxs sifatida voyaga yetkazuvchi muhim omildir.

ZAMONAVIYLIK KONTEKSTIDA ME'MORLARNING KASBIY-GRAFIK KOMPETENTLIGI MAZMUNI: MUAMMO VA YECHIMLAR

Kamolitdin Abduhakimovich Zoyirov – p.f.n.,
dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviylik kontekstida oliy texnik ta'lim tizimida bo'lajak me'morlarning kasbiy-grafik kompetentligi mazmunini takomillashtirish masalalari qaraladi. Xususan, kasbiy-grafik kompetentlikni shakllantirish va rivojlantirish omillari bayon etiladi. Ularning grafik kompetentligi mazmunini takomillashtirishda zamonaviy kompyuter grafikasi muharrirlarida loyihalar bajarish asosiy omil sifatida talqin etiladi. Shuningdek, modernizatsiyalangan grafik kompetentlik mazmunida kompyuter grafikasi mazmuni taqdim etiladi (ArhiCAD programmasi. 3D Studio MAX programmasi).

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы совершенствования содержания профессионально – графической компетентности будущего архитектора в системе высшего технического образования в условиях современности. В частности, излагается факторы формирования и развитие профессионально-графические компетентности. Автор считает компьютерной графики основным определяющим фактора в совершенствование содержания профессионально-графической компетентности современного архитектора. А также даются рекомендации по модернизации содержания компьютерной графики (программы ArhiCAD, программы 3D Studio MAX).

Abstract. This article examines the development of professional graphic competence for future architects in higher technical education in the modern world. Specifically, it discusses the factors that shape and develop professional graphic competence. The author considers computer graphics to be the primary determining factor in improving the professional graphic competence of modern architects. Modernization of computer graphics (ArhiCAD and 3D Studio MAX) is also recommended.

Kalit so'zlar: kompetentlik, grafik ta'lim, kompyuter grafikasi, bilim va malaka, modernizatsiya.

Ключевые слова: компетенция, графическое образование, компьютерная графика, знания и умения, модернизация.

Keywords: competence, graphic education, computer graphics, knowledge and skills, modernization.

Me'morchilik – bu insonning moddiy ehtiyojlarini qondirish uchun mo'ljallangan ijodiy mehnatdir, bu mehnat natijasida bino, inshoot va majmualarning loyihasini yaratish san'atidir. Hozirgi zamon me'mori – bu yangi tipdagi ishlab chiqarish xodimi, bunyodkor – quruvchi, me'mor – dizayner yaratuvchilik faoliyatning ilg'or vakili. Uning ishlab chiqarish faoliyati jismoniy va aqliy mehnat bilan, keng ijodiy tafakkur, fazoviy tasavvur va yuqori grafik tayyorgarlik bilan uzviy bog'liqdir.

Me'morchilik faoliyat – grafik faoliyat bilan chambarchas bog'liq jarayon bo'lib, ular zamonaviy bino va inshootlarning yangi, eng

tejamli va chiroyli loyihalarini yaratadilar. Me'morlar – ijodkorlar sinfining ilg'or qismi bo'lib, ular ijodiy fikrlaydigan, tinimsiz izlanadigan ijodkor xodimlardir. Me'morlar o'z ijodiy ish faoliyatlarida, albatta, chizmalardan foydalanadilar, shuningdek, chizma – loyihalar yaratadilar¹.

Pedagogika nazariyasi va tarixida mutaxassis tayyorgarligi va uning professional kompetentligi masalalari bilan bir qancha pedagog olimlar (N.A.Muslimov, O.Qo'ysinov) shuningdek, kasbiy-grafik kompetentlikni rivojlantirish masalalari (Sh.K.Murodov, D.Kuchkarova, N.J.Yodgorov, E.I.Ruziyev, Sh.N.Muslimov va

1 Кулназаров Б. Бўлажак меъморларни тайёрлашда компьютер графикасидан фойдаланиш. // Халқ таълими. 2014.№ 2. – Б. 115-117.

boshq.) va bir qancha psixologlar ilmiy tadqiqotlar olib borganlar. Shuningdek, me'morlarning kompyuter grafikasi tayyorgarligi mazmuni D.X.Mirxamidov, I.T.Ermatov, B.Qulnazarov va O.Sh.Suvonovlarning o'quv qo'llanma va darsliklarida ishlab chiqilgan. Ammo bo'lajak me'morlarning kasbiy tayyorgarlik mazmunida grafik kompetentlik mazmuni va muammolari tadqiq etilmagan.

Qo'yilgan maqsad quyidagi empirik tadqiqot metodlaridan foydalashni taqozo etdi: arxitektorlarning ish faoliyatini tahlil qilish; nazariy tahlil; modellashtirish. tadqiqot natijalarini statistik qayta ishlash.

Xalq xo'jaligiga fan, texnika va texnologiyalar yutuqlarining jadal sur'atlar bilan kirib kelishi yuqori malakali ijodkor mutaxassislarning kamyobligini ko'rsatmoqda. Hozirgi zamon kompyuterlashtirilgan ishlab chiqarishi sharoitida mutaxassislar mehnatining mazmuni va uning tavsifi chizmalarni o'qiy bilishi, murakkab masalalarni ijodiy yondashib yecha bilish kabi xususiyatlarni talab qilmoqda. Fan va texnika taraqqiyoti talablaridan aytish mumkinki, zamonaviy mutaxassis yuqori darajadagi ustakorlik, yangi va tez o'zgarib turgan texnika, texnologiyani tushuna bilish xususiyatlariga ega bo'lmog'i lozim.

Zamonaviylik kontekstida me'morlarning kasbiy-grafikaviy bilim, malaka va ko'nikmalari mazmunini quyidagilar tashkil etmog'i lozim².

- Konstruktorlik hujjatlari yagona tizimi (KHYT) va Loyihalash hujjatlari yagona tizimi (LHYaT) qoidalari asosida qurilish chizmalarini taxt qilish qoidalari (chizma chiziqlari turlari va ularning vazifalarini, shriftlar va ulardan

foydalanish, masshtab va undan oqilona foydalanish)ni bilishi;

- proyeksiyalash usullari (ortogonal, aksonometrik va perspektiv tasvirlash)dan geometrik shakllarning obyekt loyihasini bajarishda ortogonal proyeksiyalash metodida fasad, plan va qirqimlarni bajarish;
- aksonometrik va perspektiv tasvirlarda obyektни tasvirlash, obyektlarning o'z soyasi va tushgan soyalarini qurish;
- son belgili proeksiyalarda vertikal rejalashtira bilish bilim va malakalaridan iboratdir.

Shuningdek, hozirgi kunda kompyuter grafikasi dasturlarida chizmalar bajarish zamonaviy me'morning grafik bilim va malakalarining tarkibiy qismiga aylandi. Hozirgi zamon me'mori loyihalarni kompyuterning grafik muharrirlarida bajaradilar. Shuningdek, hozirgi kunda kompyuter grafikasi dasturlarida chizmalar bajarish zamonaviy me'morning grafik bilim va malakalarining tarkibiy qismiga aylandi. Hozirgi zamon me'mori loyihalarni kompyuterning grafik muharrirlarida bajarishi lozim.

Biz oliy texnik ta'limning 5340100-“Arxitektura” bakalavriat ta'lim yo'nalishi uchun ishlab chiqilgan “Chizma geometriya va muhandislik grafikasi” o'quv fani dasturi³ va “Kompyuterda loyihalash” o'quv qo'llanmalar (1.Mirxamidov D.X., Ermatov I.T⁴; 2.Suvonov O. Sh.)⁵ni tahlil qilib, quyidagi holatni kuzatdik:

Oliy texnik ta'limning “Arxitektura” bakalavriat ta'lim yo'nalishi o'quv reja va dasturlarida bo'lajak me'morlarning kompyuter

2 Зойиров, К. А., & Махмудов, А. А. (2023). Интенсификация графической подготовки будущего архитектора с применением компьютерной технологии в контексте современности. / J. Academic Research in Educational Sciences, 2023. 4(2), 44–51. <https://doi.org/>

3 “Чизма геометрия ва муҳандислик графикаси” фан дастури.5340100 – “Архитектура” ва бошқ.(Тузувчилар:Сайдалиев С.С., Нигмонов Б.В.) Тошкент. ТАҚИ нашриёти. 2020 й.

4 Мирхамидов Д.Х., Ерматов И.Т. Компьютерда лойихалаш.Тошкент:ТАҚИ нашриёти.2007.-186 б.

5 Suvonov O.Sh. Kompyuterda loyihalash(Auto CAD dasturi asosida). Oquv qo'llanma. Samarqand. SamDAQU, 2022. “FAN BULOGI” nashriyoti. – 162 bet.

grafikasi tayyorgarligi mazmuni zamon talabi darajasida emas.

"Kompyuterda loyihalash" fani dasturi va unga asosan yaratilgan o'quv qo'llanma nomi ham mazmunni ifoda etmaydi, darvoqe loyihalashtirishni emas, kompyuterda chizmalarni bajarish maqsadini ifoda etadi xolos.

Muallif O.Sh.Suvonovning arxitektura bakalavriat ta'lim yo'nalishi uchun mo'ljallangan o'quv qo'llanmasida arxitektorlarning asosiy qurilish chizmalarini bajarish muharriri – ArhiCAD va 3D Studio MAX programmalari o'rin olmog'i lozim edi.

Bundan ko'rinadiki, arxitektorlarning kompyuter grafikasi tayyorgarligi mazmuni quyidagicha bo'lmog'i lozim:

Kompyuter grafikasining grafik muharriri (AvtoCAD, Corel Draw, ArhiCAD, 3D Studio MAX) lari turlari va ularning imkoniyatlari haqida ma'lumot. Kompyuter grafikasining texnik qurilmalari. Grafik chiqarish va nashr qilish qurilmalari. Grafoyasagich va uning asosiy qismlari. Grafik kiritish qurilmalari.

Corel Draw dasturlar paketi. Grafika paneli. Interaktiv instrumentlar. Primitiv shakllar va diagramma turlarini chizish. Turli shakl va o'lchamdagi chiziqlar chizish. Badiiy vositalarning matn modellari va palitrage qo'shimcha effektlar. Tasvirlarni yaratish va chiqarish.

ArhiCAD programmasi. ArhiCADga kirish. Loyihani ishlab chiqish tartibi. Loyiha ishlab chiqish pog'onalari, zarur hujjatlar. Loyiha eskizini ishlab chiqish. Inshoot planini qurish. Inshootning loyihasini ishlab chiqish uchun binoning modelidan foydalanish. Tom va zinarni konstruksiyalash, qirqimlarni bajarish. Tasvirlarni detallash va parametrik vizualizatsiya qilish. Assotsiativ o'lchamlar. Qurilish konstruksiyalarning tayyor elementlari kutubxonasidan foydalanib uch o'lchamli obyektlarni yasash. ArhiCAD fayllarini boshqa programmlar (AutoCAD) fayllari bilan jipslashtirish.

3D Studio MAX programmasi. Uch o'lchamli grafika va 3D Studio MAX dasturi haqida umumiy

tushunchalar. Uch o'lchamli grafika va animatsiya asoslari. Interfeys elementlari. Modellash asoslari. Obyektlar bilan ishlash. Modellash negiz usullari. Modellash vositalari. Beze bo'laklari va har xil ratsional V – spraytlar asosida modellash. Sahnalarni kompozitsiyalash asoslari. Yorug'lik manbai va kameralar bilan ishlash. Materiallar bilan ishlash. Sahnalarni vizualizatsiya qilish usullarini o'zlashtirish. Animatsiya asoslari.

Loyihachi – me'mor loyiha topshirig'ini olgandan boshlab adabiy manbalardagi umummuhandislik va me'morchilik ma'lumotlaridan foydalana boshlaydi. Ishlab chiqarish jarayoni va loyihalash ishlarini mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish darajasi orasidagi uzilishga barham berish uchun loyihalash ishlarini bajarish prinsipining o'ziga o'zgartirish kiritish lozim. Bunga loyihalashni avtomatlashtirish vositasi va mashina (kompyuter) grafikasi sistemasini ishlab chiqish va amaliyotga qo'llash yo'li bilan erishiladi.

Loyihalashni kompyuterlashtirish odam va kompyuterning o'zaro chuqur hamkorligiga asoslanadi. Loyihalashni avtomatlashtirish va chizma-grafik ishlarda qurilish chizmalari haqida tasavvur katta ahamiyatga egadir. Chizma ishlab chiqarishda birdan bir murakkab va zaruriy hujjatdir. U murakkab tarmoqli grafik tuzilmalarni idrok qilish bo'yicha zamonaviy avtomatlashtirilgan tizim imkoniyatlarini namoyon qiluvchi insonning keng mushohadasiga mo'ljallanadi. Me'mor-loyihachilar qariyb yarim ish vaqtini sarflaydigan chizma-grafik ishlarni bajarishni avtomatlashtirish hozirgi vaqtda dolzarb muammo hisoblanadi.

Yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda yuqori malakali me'morlarni tayyorlash masalasi ularning nafaqat kasbiy yo'nalishini, balki kompyuter grafikasi savodxonligini shakllantirish va rivojlantirishni talab qiladi. Bunda muhandis-me'morlarning barcha ish faoliyatida yangi axborot texnologiyalaridan keng foydalanish bo'yicha axborot va kompyuter madaniyatiga katta e'tibor beriladi.

Bu hol muhandis-me'morlarning loyihalash ish faoliyatiga kuchli ta'sir qiladi, chunki ularda yangi

axborot texnologiyalarining grafik imkoniyatlari bilan ishlash bo'yicha nazariy va amaliy bilim va ko'nikmalar namoyon bo'ladi. Bugungi kunda kompyuter texnologiyalari xalq xo'jaligining turli soha mutaxassislarining ish faoliyatini samarali uyushtirishda keng foydalanilmoqda. Zamonaviy kompyuter texnologiyalari nafaqat sonli va matn axborotlarni, balki murakkab grafik axborotni ham tez qayta ishlash imkoniyatini beradi.

Hozirgi zamonaviy elektron – hisoblash mashinalarining rivojlanishi, ishlab chiqarish jarayonining avtomatlashishi oddiy chizma (loyiha)dan boshlab tayyor mahsulotni chiqarishgacha bo'lgan butun bir texnologik majmuani avtomatlashtirish imkonini beradi. Muhandis-me'morlar uchun professional (texnik, texnologik, grafik va boshq.) bilimlar bilan birgalikda kompyuter texnologiyasining elementi bo'lgan kompyuter grafikasi bo'yicha bilim va malakalarga ega bo'lish zarur. Bu zaruriyatning vujudga kelishi shundaki, hozirgi kunda chizma – asosiy loyihalash hujjati avtomatlashtirilgan usul bilan, kompyuter grafik muharrirlari yordamida tuzilmoqda, axborot tashuvchi vositalarda saqlanmoqda, displey ekranida tasvirlanib, grafoyasagich (ploktter)da chop etilmoqda⁶.

Ishlab chiqarishning bugungi kundagi taraqqiyoti bo'lajak me'morlarning kompyuter texnologiyasi elementlarini, xususiyl holda, kompyuter grafikasidan samarali foydalanishga tayyorlash ehtiyoji tobora kuchaymoqda. Shuni aytib o'tish lozimki, qurilish chizmalari, har xil mashina va uning detallarini, konstruksiyalarini ishlab chiqishda avtomatik loyihalash tizimi (ALT) keng qo'llanilmoqda va uning tarkibiga kompyuter grafikasi ham kiradi. ALT va ularning tizimlarini tez rivojlanishi, uch o'lchovli kompyuter grafikasining rivojlanishi me'morlar uchun loyihalash sohasida yangi imkoniyatlarni ochib berdi. Displey ekranida yuqori sifatli, mazmunli tasvirlarni tez hosil qilish imkoniyatiga ega bo'lgan qudratli kompyuter dasturlari va tizimlari yaratilmoqda. Masalan, KeyCAD, AvtoCAD, T-Fiex CAD3D (me'mor va konstruktorning ish o'rni

uchun dasturlar), T-Fiex CAD3D (uch o'lchovli kompyuter grafikasi) va boshqalar. Bu tizimlar kompyuter displeyida fazoviy obyektlarni tuzish, o'zgartirish, masshtablash va loyihalash texnologik amallarini grafik tasvirlar ustidan yurgizish imkonini beradi.

Talabalarda loyihalash – me'morchilik va grafik bilim va malakalarni shakllantirish ularni professional tayyorgarligining muhim muammolaridan biri hisoblanadi. Ishlab chiqarish amaliyoti bu haqda ishonchli guvohlik beradiki, muhandis-me'morlar chizma loyihalash malakalari bilan bir vaqtda grafik bilim va malakalarni ham chuqur egallagan bo'lmog'i lozim. Bu grafik bilim, malaka va ko'nikmalarsiz ular o'z kasbiy faoliyatlarini talab darajasida bajara olmaydilar.

Shu munosabat bilan aytish mumkinki, me'morchilik insonning ijodiy qobiliyatini ro'yobga chiqarishning asosiy sohasi bo'lib, uni o'rganish talabalarining badiiy va ijodiy-loyihaviy qobiliyatini rivojlantirish uchun katta imkoniyatlar yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, me'morlarning professional tayyorgarlik mazmunida grafik bilim, malaka va ko'nikmalar muhim rol o'ynab, ularni shakllantirishda chizma geometriyadan egallangan fazoviy shakllarni tekislikda tasvirlash usullari asosiy o'rinlardan birini egallaydi. Loyihalashning asosini esa grafik faoliyat tashkil etadi. Me'morchilik va me'moriy loyihalash zamonaviy ishlab chiqarishda ilmiy-texnika taraqqiyotiga mos tushib, grafik tayyorgarlik me'morlarning professional tayyorgarligining zaruriy komponentlaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy me'morchilikda me'morlarning ish faoliyatini o'rganib, uning mazmunini ilmiy tahlil qilish bo'lajak me'morlarning grafik tayyorgarlik mazmunini hozirgi zamon kompyuterlashtirilgan ishlab chiqarish talablari asosida modernizatsiya qilish (yangilash, zamonaviylashtirish, moslashtirish) zaruriyatini ko'rsatdi.

6 Зойиров К.А., Пиримжаров М.Х.(2011). Компьютерная технология – как фактор интенсификации графической подготовки будущего специалиста в высшей школе / К.А.Зойиров, М.Х. Пиримжаров / Вестник Актыбинского университета им. С. Баышева. Научный журнал. Актыбинск, 2011. №4(34) С.78-83.

12-14 YOSHLI VOLEYBOLCHILARDA TEXNIK-TAKTIK TAYYORGARLIK JARAYONINI TAKOMILLASHTIRISHNING ILMIY ASOSLARI

Furqat Qo'ldoshevich Axmedov – p.f.n., professor, Jizzax davlat pedagogika universiteti

Shoxsanam Xolmurod qizi Turapova – o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti

Bekzod Babakulov – o'qituvchi, O'zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali

Annotatsiya. Mazkur maqola 12-14 yoshli voleybolchilarda texnik-taktik tayyorgarlik jarayonini takomillashtirishning ilmiy asoslari yoritilgan. Yosh sportchilarda texnik va taktik ko'nikmalarni bosqichma-bosqich shakllantirish, mashg'ulotlarni blokli-kompetensiyaviy model asosida tashkil etish hamda plyometrik mashqlar va video-analitika texnologiyalaridan foydalanishning samaradorligi ilmiy asosda tahlil qilingan. Tajriba-sinov natijalari texnik ko'rsatkichlar o'rtacha 21,4 % ga yaxshilanganini ($p < 0,05$) ko'rsatdi. Ushbu ilmiy yondashuv bolalar-o'smirlar sport maktablarida tayyorlov jarayonini modernizatsiya qilish va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Аннотация. В данной статье раскрыты научные основы совершенствования процесса технической и тактической подготовки волейболистов в возрасте 12-14 лет. Научно обоснован этапный подход к формированию технических и тактических навыков, организация тренировочного процесса на основе блочно-компетентностной модели, а также использование плиометрических упражнений и технологий видео-аналитики. Результаты эксперимента показали, что технические показатели улучшились в среднем на 21,4 % ($p < 0,05$). Представленный научный подход способствует модернизации учебно-тренировочного процесса и повышению его эффективности в детско-юношеских спортивных школах.

Abstract. This article presents the scientific foundations for improving the technical and tactical training process of 12-14-year-old volleyball players. The study scientifically justifies a step-by-step approach to skill development, the use of a block-competency-based training model, and the integration of plyometric exercises and video analysis technologies. Experimental results revealed that the athletes' technical performance improved by an average of 21.4 % ($p < 0.05$). The proposed scientific approach contributes to the modernization and increased effectiveness of the training process in children's and youth sports schools.

Kalit so'zlar: voleybol, texnik-taktik tayyorgarlik, blokli-kompetensiyaviy model, plyometrik mashqlar, video-analitika, yosh sportchilar.

Ключевые слова: волейбол, техническая и тактическая подготовка, блочно-компетентностная модель, плиометрические упражнения, видео-аналитика, юные спортсмены.

Keywords: volleyball, technical and tactical training, block-competency model, plyometric exercises, video analysis, young athletes.

O'zbekiston Respublikasida sport tizimini modernizatsiya qilish va sportchilar tayyorlov jarayonini ilmiy asosda tashkil etish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. PF-4947-sonli "Harakatlar strategiyasi"¹ hamda PF-60-sonli Farmon²da sport ta'limi sifatini oshirish, ilg'or texnologiyalarni joriy etish

va raqobatbardosh sportchilarni tayyorlash vazifalari belgilangan. Ushbu hujjatlar sport mashg'ulotlarining ilmiy-metodik asoslarini yangilashni talab qiladi.

Voleybol sportida texnik va taktik tayyorgarlik darajasi sportchining musobaqadagi natijalarini

1 Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. – М.: Физкультура и спорт, 1991. – 543 с.

2 Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. – К.: Олимпийская литература, 2004. – 808 с.

belgilovchi muhim omil hisoblanadi. 12-14 yosh oralig'i texnik-taktik ko'nikmalarni shakllantirish uchun eng sezgir bosqich bo'lib, bu davrda asab-mushak tizimi va harakat koordinatsiyasining jadallashuvi texnik harakatlarni samarali egallashga imkon yaratadi³. Shu bilan birga, amaliyotda mashg'ulotlar ko'pincha an'anaviy yondashuvlarga tayanadi, bosqichma-bosqich metodika, plyometrik mashqlar va raqamli tahlil vositalaridan foydalanish yetarli darajada yo'lga qo'yilmagan⁴.

Xalqaro ilmiy tadqiqotlar bosqichli tayyorlov tizimi, plyometrik mashqlar va video-analitika texnologiyalarini qo'llash texnik ko'rsatkichlarni 15–25 % gacha yaxshilashini ko'rsatmoqda^{5,6}. Aynan shunday metodik yondashuvlar yosh voleybolchilarning texnik mahoratini rivojlantirish bilan birga ularning taktik tafakkurini ham shakllantiradi. Shu sababli, texnik-taktik tayyorgarlikni blokli-kompetensiyaviy model asosida takomillashtirish, zamonaviy texnologiyalar bilan integratsiya qilish dolzarb ilmiy yo'nalish hisoblanadi.

12-14 yoshli voleybolchilarda texnik-taktik tayyorgarlikni blokli-kompetensiyaviy model, plyometrik mashqlar va video-analitika asosida takomillashtirish metodikasini ishlab chiqish va tajriba-sinov ishlari orqali uning samaradorligini baholashdir.

Sport tayyorgarligini bosqichma-bosqich tashkil etish g'oyalari Matveyev va Platonov tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ular zamonaviy tayyorlov tizimlarining nazariy poydevorini tashkil etadi. Ularning yondashuvlari texnik va jismoniy tayyorgarlikni bosqichli shakllantirish,

mashg'ulot yuklamalarini to'g'ri taqsimlash zarurligini asoslaydi. Bu tamoyillar hozirgi kunda blokli periodizatsiya va kompetensiyaviy modellarda o'z ifodasini topgan.

Plyometrik mashg'ulotlar bo'yicha olib borilgan xorijiy tadqiqotlar yosh voleybolchilarda texnik-taktik tayyorgarlik ko'rsatkichlarini sezilarli darajada yaxshilashini ko'rsatadi. Bertozzi va hamkorlari 8 haftalik plyometrik dastur natijasida zarba kuchi va sakrash balandligi ko'rsatkichlarida ijobiy o'zgarishlar kuzatilganini aniqlagan ($p < 0,05$). Petrušič va boshqalar esa kichik o'yinlar (small-sided games) yordamida taktik qaror qabul qilish tezligini oshirish va texnik ko'nikmalarni o'yin sharoitida shakllantirish samaradorligini ilmiy asoslab bergan.

Losev⁷ blokli periodizatsiya modelida tayyorlov jarayonini jamg'aruvchi va transformatsion bosqichlarga ajratishni taklif qiladi. Bu yondashuv yuklamalarni aniq sikllar bo'yicha taqsimlash va texnik tayyorgarlikni barqaror shakllantirish imkonini beradi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, blokli tayyorlov dasturi natijasida sakrash balandligi va zarba samaradorligi ko'rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan sezilarli oshgan ($p < 0,05$).

So'nggi yillarda plyometrik mashqlar metodikasini takomillashtirish bo'yicha yangi ilmiy yondashuvlar paydo bo'ldi. Hernandez-Martinez va boshqalar⁸ turli mashg'ulot chastotalarining (haftasiga 1-2 marta) o'smir voleybolchilarda sakrash, sprint va to'pni urish zarbasi tezligi ta'sirini o'rgangan va optimal yuklama chastotasini aniqlagan. Iranpour va hamkorlari⁹ plyometrik mashqlarni tezlik va og'irlik yuklamalari bilan uyg'unlashtirish

3 Гавердовский И.К. Обучение спортивным движениям. – М.: Физкультура и спорт, 2007. – 352 с.

4 Лосев А.Д. Блоковая периодизация спортивной подготовки. – М.: Спорт, 2010. – 272 с.

5 Bompa T., Buzzichelli C. Periodization: Theory and Methodology of Training. 6th Edition. – Human Kinetics, 2019. – 400 p.

6 Новиков А.А. Методика обучения и тренировки в спортивных играх. – М.: Академия, 2015. – 312 с.

7 Hernández-Martínez J., García-de-Alcaraz A., Ureña A., et al. Effects of different plyometric training frequencies on jump performance, running sprint speed, and service speed in youth male volleyball players. *Frontiers in Physiology*. 2023; 14:1270512. DOI: 10.3389/fphys.2023.1270512.

8 Iranpour F., Moghadasi M., et al. The effects of plyometric training with speed and weight overloads on volleyball players' strength, power, and jumping performance. *PLOS ONE*. 2025; 20(3): e0316477. DOI: 10.1371/journal.pone.0316477.

9 Ruiye Z., Zhenyu X., et al. Volleyball training video classification description using deep learning techniques. *Heliyon*. 2024; 10(8): e25987. DOI: 10.1016/j.heliyon.2024.e25987.

orqali kuch va sakrash ko'rsatkichlarini yanada samarali rivojlantirish mumkinligini ko'rsatgan.

Texnik-taktik tayyorgarlikni raqamli vositalar yordamida rivojlantirish bo'yicha tadqiqotlar ham sezilarli darajada kengaymoqda. Ruiye va hamkorlari¹⁰ chuqur o'rganish (deep learning) usullari yordamida voleybol mashg'ulot videolarini tahlil qilish va klassifikatsiya qilish usulini ishlab chiqishgan. Meng Shang va boshqalar¹¹ belga o'rnatilgan IMU sensorlari asosida sakrash turlarini aniqlovchi ko'p bosqichli neyron tarmoq modelini taklif etgan. Xu va hamkorlari esa IMU va sun'iy intellekt yordamida sakrashlarni avtomatik aniqlash va balandligini aniqlash algoritmlarini ishlab chiqqan. Ushbu texnologiyalar videoanalitika va blokli tayyorlov metodikasini uyg'unlashtirish orqali mashg'ulot samaradorligini sezilarli oshirish imkoniyatini beradi.

Mahalliy amaliyotda esa tayyorlov mashg'ulotlari ko'pincha an'anaviy usullarga tayangan holda olib boriladi, bosqichli yondashuv va zamonaviy texnologiyalarni kompleks qo'llash hali yetarlicha shakllanmagan. Shu bois, ilg'or xorijiy ilmiy tajriba va zamonaviy metodlarni milliy sharoitga moslashtirish dolzarb ilmiy vazifa bo'lib qolmoqda.

Tadqiqot 2024–2025–o'quv yilida Jizzax viloyatidagi bolalar-o'smirlar sport maktabida o'tkazildi. Unda 12–14 yosh oralig'idagi jami 24 nafar voleybolchi ishtirok etdi (o'rtacha yosh $13 \pm 0,6$ yil; sport staji 1–2 yil). Ishtirokchilar tasodifiy tanlash asosida nazorat guruhi ($n = 12$) va tajriba guruhi ($n = 12$)ga bo'lindi. Tajriba boshlanishidan avval ota-onalarning yozma roziligi olindi, mashg'ulotlar sport xavfsizligi qoidalariga muvofiq tashkil etildi.

Tajriba 8 hafta davom etdi, haftasiga 3 ta mashg'ulotdan (jami 24 ta) iborat bo'ldi. Nazorat guruhi an'anaviy mashg'ulot uslublarini davom ettirdi. Tajriba guruhi esa blokli-kompetensiyaviy model asosida ishlab chiqilgan maxsus tayyorlov dasturi bo'yicha shug'ullandi. Ushbu model ikki asosiy bosqichni o'z ichiga oladi:

Jamg'aruvchi blok (4 hafta) – texnik asoslarni shakllantirish, umumiy jismoniy tayyorgarlikni

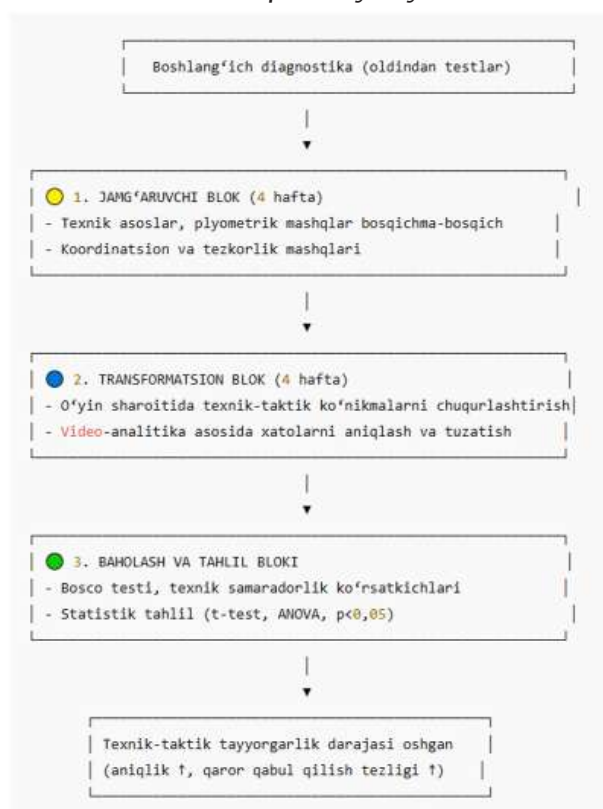
kuchaytirish, plyometrik mashqlarni bosqichma-bosqich kiritish.

Transformatsion blok (4 hafta) – texnik-taktik ko'nikmalarni o'yin sharoitida chuqurlashtirish, video-analitika yordamida individual xatolarni aniqlash va tuzatish.

Bu bosqichli metodika texnik-taktik tayyorgarlikni shakllantirishni bosqichma-bosqich tashkil etish imkonini beradi. Modelning konsepsiyasi Matveyev, Losev va zamonaviy plyometrik hamda video-analitik yondashuvlarga tayanadi.

12–14 yoshli voleybolchilarda texnik-taktik tayyorgarlikni blokli-kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirish modeli (Matveyev, Losev yondashuvlariga asoslangan holda muallif tomonidan ishlab chiqilgan).

1.rasm Blokli–kompetensiyaviy model sxemasi

Ushbu metodologik yondashuv Matveyev, Platonov, Losevning klassik nazariy ishlari va zamonaviy plyometrik hamda video-analitik

10 Shang M., Xu W., Zhang T. A Multi-Stage Temporal Convolutional Network for Volleyball Jumps Classification Using a Waist-Mounted IMU. arXiv preprint. 2023. URL: <https://arxiv.org/abs/2310.13097>

11 Xu W., Wang Y., Li M., et al. AI-assisted Automatic Jump Detection and Height Estimation in Volleyball Using a Waist-worn IMU. arXiv preprint. 2025. URL: <https://arxiv.org/abs/2505.05907>

yondashuvlar asosida ishlab chiqilgan bo'lib, u texnik-taktik tayyorgarlikni bosqichma-bosqich takomillashtirishga yo'naltirilgan blokli-kompetensiyaviy modelni ifodalaydi. Mazkur model 12–14 yoshli voleybolchilar uchun

moslashtirilgan va tajriba-sinov ishlari orqali ilmiy asosda tekshirilgan.

Modelning bloklar tuzilmasi (Jadval 1)

Bosqich	Maqsad	Asosiy metodik yondashuvlar	Vositalar va texnologiyalar	Kutilayotgan natijalar
Jamg'aruvchi blok	Texnik asoslarni shakllantirish, jismoniy sifatlarni rivojlantirish	Plyometrik mashqlarni bosqichma-bosqich joriy etish, texnik topshiriqlarni takrorlash, koordinatsion mashqlar	Sakrash mashqlari, texnik topshiriqlar, yuklama sikllari	Texnik aniqlik oshadi, sakrash sifati yaxshilanadi
Transformatsion blok	Texnik-taktik ko'nikmalarni chuqurlashtirish	O'yin sharoitida mashg'ulotlar, kichik o'yinlar, kombinatsion mashqlar, individual tahlil	Video-analitika, kichik o'yinlar, blokli yuklama	Taktik qaror qabul qilish tezligi oshadi, texnik xatolar kamayadi
Baholash va tahlil	Natijalarni baholash va model samaradorligini aniqlash	Testlar, natijalarni statistik tahlil qilish	Bosco testi, texnik ko'rsatkichlar, SPSS statistik tahlili	Modelning samaradorligi ilmiy asoslanadi

Statistik tahlil uchun Student t-testi va bir faktorli ANOVA qo'llanildi. Natijalar o'rtacha qiymat (M) $\pm$ standart og'ish (SD) ko'rinishida ifodalandi. Ishonchlilik darajasi $p < 0,05$ deb belgilandi. Hisob-kitoblar IBM SPSS Statistics 26.0 va Microsoft Excel 2021 dasturlari yordamida bajarildi.

Tajriba-sinov ishlari davomida nazorat va tajriba guruhlarining texnik-taktik tayyorgarlik ko'rsatkichlari tajriba oldi va keyingi bosqichlarda

solishtirildi. Olingan natijalar 8 haftalik mashg'ulot dasturi samaradorligini ko'rsatdi.

Quyida to'pni qabul qilish aniqligi, hujum zarbasi samaradorligi, to'siq qo'yish samaradorligi va sakrash balandligi bo'yicha ko'rsatkichlar keltirilgan (Jadval 1).

Jadval 2. Nazorat va tajriba guruhlarini ko'rsatkichlarining tajriba oldi va keyingi natijalari ($M \pm SD$)

Ko'rsatkichlar	Nazorat guruhi (oldin)	Nazorat guruhi (keyin)	Tajriba guruhi (oldin)	Tajriba guruhi (keyin)	p (Tajriba oldin–keyin)
To'pni qabul qilish aniqligi (%)	62.3 $\pm$ 4.2	64.1 $\pm$ 4.5	62.1 $\pm$ 4.0	74.2 $\pm$ 4.7	<0.01
Hujum zarbasi samaradorligi (%)	58.5 $\pm$ 3.8	59.3 $\pm$ 3.9	58.9 $\pm$ 4.1	69.6 $\pm$ 4.4	<0.01
To'siq qo'yish samaradorligi (%)	41.2 $\pm$ 3.6	42.5 $\pm$ 3.8	41.4 $\pm$ 3.5	51.7 $\pm$ 3.9	<0.01
Sakrash balandligi (Bosco testi, sm)	31.4 $\pm$ 2.1	32.0 $\pm$ 2.0	31.1 $\pm$ 2.3	36.8 $\pm$ 2.4	<0.01

Tajriba guruhi ko'rsatkichlarida barcha parametrlar bo'yicha statistik jihatdan ahamiyatli o'sish kuzatildi ($p < 0,01$):

To'pni qabul qilish aniqligi 12,1 % ga oshdi, bu blokli-kompetensiyaviy yondashuv asosida texnik asoslarni bosqichma-bosqich shakllantirish samarali bo'lganini ko'rsatadi.

Hujum zarbasi samaradorligi 10,7 % ga oshib, transformatsion blokda o'yin sharoitida mashg'ulotlar va video-analitika orqali texnik-taktik qaror qabul qilish tezligi yaxshilanganini isbotlaydi.

To'siq qo'yish samaradorligi 10,3 % ga oshgan, bu esa blokli yuklamalar va plyometrik tayyorgarlikning ijobiy ta'sirini ko'rsatadi.

Sakarish balandligi 5,7 sm ga oshgan ($p < 0,01$), bu plyometrik mashqlar va blokli yuklama sikllarining samaradorligini ko'rsatadi.

Nazorat guruhida esa ko'rsatkichlar deyarli o'zgarmagan bo'lib, statistik jihatdan ahamiyatli farq qayd etilmadi ($p > 0,05$). Bu an'anaviy mashg'ulot usullarining qisqa muddatli tayyorlov davrida sezilarli rivojlanish bermasligini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, 12–14 yoshli voleybolchilarning texnik-taktik tayyorgarlik jarayonida blokli-kompetensiyaviy yondashuvni qo'llash an'anaviy mashg'ulotlarga nisbatan samaraliroq natijalar beradi. Jamg'aruvchi va transformatsion bosqichlarga asoslangan metodika texnik ko'nikmalarni bosqichma-bosqich shakllantirish, sakrash sifatlarini rivojlantirish hamda o'yin sharoitida taktik qaror qabul qilish tezligini oshirishga yordam berdi.

Tajriba guruhi ko'rsatkichlarida to'pni qabul qilish aniqligi, hujum zarbasi samaradorligi, to'siq qo'yish samaradorligi va sakrash balandligida statistik jihatdan ishonchli o'sish ($p < 0,01$) qayd etildi. Bu esa blokli-kompetensiyaviy modelning ilmiy asoslanganligi va amaliy samaradorligini

tasdiqlaydi. Video-analitika texnologiyalarini qo'llash texnik xatolarni aniq aniqlash va individual yondashuvni kuchaytirishga imkon berdi.

Tadqiqot natijalari bolalar-o'smirlar sport maktablarida voleybolchilar tayyorgarligi jarayoniga zamonaviy texnologik va metodik yondashuvlarni joriy etish zarurligini ko'rsatmoqda. Ushbu model sport mashg'ulotlari tizimiga integratsiya qilinsa, texnik-taktik tayyorgarlik samaradorligi oshadi, sport natijalari yaxshilanadi va trenerlik faoliyati sifatini oshirishga xizmat qiladi.

ERKIN KURASHCHILARNING TEXNIK TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISHDA METABOLIK TA'MINOT VA OVQATLANISHNING ILMIY ASOSLARI

Nodir Azim o'g'li Xonto'rayev – mustaqil izlanuvchi,
(PhD), Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada malakali erkin kurashchilarning ovqatlanish jarayoni, ular iste'mol qiladigan asosiy ozuqa moddalarning tarkibi va tartibi, ulardan hosil bo'lgan kaloriyani erkin kurashchilar sarflagan quvvat bilan mutanosib yoki nomutanosibli masalalari yoritilgan.

Аннотация. В данной статье освещены вопросы, связанные с процессом питания квалифицированных борцов вольного стиля, составом и режимом потребляемых ими основных пищевых веществ, а также соответствием или несоответствием получаемой из них калорийности объёму энергии, затрачиваемой борцами вольного стиля.

Abstract. This article examines the nutritional practices of highly qualified freestyle wrestlers, focusing on the composition and intake patterns of the macronutrients they consume. It also analyzes whether the caloric value derived from these nutrients corresponds proportionally to the athletes' overall energy expenditure.

Kalit so'zlar: yakkakurash sport turlari, erkin kurash, funksional imkoniyat, haftalik ovqat ratsioni, o'rta arifmetika, xronometrik-jadval usuli.

Ключевые слова: единоборства, вольная борьба, функциональные способности, недельная диета, среднее арифметика, хронометрическо-табличный метод.

Keywords: martial arts, freestyle wrestling, functional ability, weekly diet, average arithmetic, chronometric-tabular method.

O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishgan davrdan boshlab bugungi kunga qadar o'tgan 34 yillik taraqqiyot jarayonida jismoniy tarbiya va sport sohasi, shuningdek, aholida sog'lom turmush tarzini shakllantirish masalalariga davlat siyosati darajasida alohida e'tibor qaratib kelinmoqda. Mazkur yo'nalishning ustuvorligi qator normativ-huquqiy hujjatlarda o'z ifodasini topgan bo'lib, ular sohada tizimli islohotlarni amalga oshirishning huquqiy asosini yaratadi.

Xususan, O'zbekiston Respublikasining 2015-yil 4-sentyabrdagi "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi O'RQ-394-son qonuni, aholining jismoniy faolligini oshirish, sportning ommaviyligini ta'minlash hamda sportchilar tayyorlash jarayonini takomillashtirishning muhim mezonlarini belgilab bergan. Shuningdek, 2017-yil 3-iyundagi "Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari

to'g'risida"gi PQ-3031-son qarori mamlakatda ommaviy sport harakatini kengaytirish, sport infratuzilmasini modernizatsiya qilish va yoshlar orasida sog'lom turmush tarzini targ'ib etish borasida amaliy mexanizmlarni joriy etgan.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015-yil 29-avgustdagi "2015–2020-yillar davrida O'zbekiston Respublikasi aholisining sog'lom ovqatlanishini ta'minlash konsepsiyasini va chora-tadbirlar kompleksini tasdiqlash to'g'risida"gi 251-son qarori sog'lom ovqatlanish masalasini davlat siyosati darajasida ustuvor yo'nalish sifatida belgilab, aholining sog'lig'ini mustahkamlash, sportchilarni to'g'ri ovqatlantirish tamoyillarini joriy etish va kasalliklarning oldini olish bo'yicha kompleks vazifalarni amalga oshirishga xizmat qilmoqda.

Yakkakurash sport turlari – bugungi kunda jahonning rivojlangan mamlakatlarida jadal sur'atlarda taraqqiy etayotgan va ommalashib borayotgan sport yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur sport turlari bilan muntazam shug'ullanish bolalar va o'smirlarda jismoniy va ruhiy rivojlanishning muhim omillaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

Xususan, yakkakurash turlari mashg'ulotlari natijasida ishtirokchilarda mustaxkam sog'liq, harakat tezkorligi, kuch, chidamlilik kabi muhim jismoniy sifatlar shakllanadi. Shu bilan birga, to'g'ri qomat, harakat muvozanati, harakatni boshqarish ko'nikmalari va umumiy motorika ham yaxshilanadi. Ushbu sport turlarining ta'limiy va tarbiyaviy ahamiyati yuqori bo'lib, bolalarning iroda, intizom, emotsional barqarorlik va o'zini boshqarish kabi shaxsiy fazilatlarini ham rivojlantiradi.

Ushbu sport turlari bilan shug'ullanuvchi sportchilar uchun yuqori natijalarga erishish va qaddi-qomatning to'g'ri shakllanishida me'yoriy hamda muvozanatli ovqatlanish alohida ahamiyatga ega. Chunki ratsional ovqatlanish organizmning to'g'ri o'sishi va har tomonlama rivojlanishini ta'minlaydi, tashqi muhitning zararli omillariga nisbatan bardoshini oshiradi, funksional imkoniyatlarni yaxshilaydi. Shuningdek, to'g'ri tuzilgan taomnoma sportchining ishchanlik qobiliyati yuksalishiga ham bevosita ijobiy ta'sir ko'rsatadi¹.

Taomlanish tartibini ilmiy asosda tashkil etish va maqbullashtirish sportchilar, xususan, yakkakurash turlari vakillarining professional faoliyatida ustuvor ahamiyat kasb etadi. Mazkur toifadagi sportchilarning kunlik ratsionini shakllantirishda organizmning yuqori jismoniy yuklamalarga bardoshlilikini oshirish, energiya sarfini qoplash hamda zarur makro va mikronutrientlar bilan to'liq ta'minlashga

qaratilgan tizimli yondashuv talab etiladi.

Malakali yosh erkin kurashchilar jismoniy tayyorgarlik jarayonida organizmga yetkaziladigan energiya va ozuqa moddalarining samarali taqsimlanishi ularning mashg'ulotdagi natijalari va umumiy jismoniy rivojlanishida muhim omil hisoblanadi. Shu munosabat bilan, tadqiqotning asosiy maqsadi shundan iboratki, erkin kurashchilar tomonidan iste'mol qilinadigan ozuqa moddalari orqali olinadigan kaloriyaning mashg'ulot jarayonida sarflanadigan quvvat bilan mutanosiblik darajasini aniqlash va tahlil etishdir.

Tadqiqotning amalga oshirilishi erkin kurashchilarning tayyorgarlik davridagi kun tartibi bilan tanishish, mashg'ulotlar intensivligi va davomiyligini aniqlash, sportchilarning mashg'ulotlar va jismoniy faoliyat davomida kunlik energiya sarfini aniqlash, erkin kurashchilarning haftalik taomnoma tarkibi va tartibini o'rganish, iste'mol qilinadigan oziq-ovqat orqali olinadigan kaloriyani hisoblash hamda sarflanayotgan quvvat va qabul qilinayotgan kaloriyaning mutanosiblik darajasini aniqlash va ushbu natijalarni tahlil qilish kabi vazifalarni o'z ichiga oladi.

Ushbu tadqiqot orqali erkin kurashchilarning tayyorgarlik jarayonida energiya balansini optimallashtirishga oid ilmiy asosli tavsiyalar ishlab chiqish, shuningdek, ularning mashg'ulot samaradorligini oshirish va sog'lom turmush tarzini ta'minlashga xizmat qiluvchi amaliy chora-tadbirlarni belgilash imkoniyati yaratiladi.

Ilmiy-uslubiy adabiyotlar taxlili, pedagogik kuzatuv, suhbat, so'rovnoma, matematik-statistik tahlil, kunlik sarflangan quvvatni aniqlashning xronometrik jadval usuli, kunlik iste'mol qilinayotgan asosiy ozuqa moddalarning kimyoviy tarkibi va kaloriyasini hisoblash usuli

1 O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2017-yil 3-sonli Qarori ijrosini ta'minlash bo'yicha Respublika sport tibbiyoti ilmiy-amaliy markazi tomonidan tashkil etilgan "Sportchilar to'g'ri ovqatlanishining dolzarb muammolari" nomli xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya.

ilmiy tadqiqotni tashkil etish usullari hisoblanadi.

Tadqiqot Jizzax Olimpiya zaxiralari ixtisoslashtirilgan maktab-internatida tashkil etildi. Unda 18-20 yoshli malakali erkin kurashchilarning mashg'ulotlar davomida sarflagan quvvati va ovqatlanish jarayoni batafsil o'rganildi.

Malakali yosh erkin kurashchilarning bir kunlik sarflagan quvvatini ularning kun tartibiga muvofiq aniqlash uchun xronometriya jadvalidan foydalandik. Ushbu jadvalda yigirma

to'rt soat davomida bajarilgan barcha mehnat faoliyati aks ettirildi. Tadqiqot ishtirokchilari o'zlarining kun davomida bajaradigan mehnat turlarini ushbu ustunga aniq va batafsil yozib berishlari talab qilindi. Har bir tur bo'yicha misollar bilan tushuntirishlar berilib, to'liq va izchil ma'lumotlar yig'ildi.

1-jadval

Erkin kurashchilarning kun tartibi ko'rsatilgan jadval

T/r	Mehnat faoliyati	Vaqt	Davomiylik	Jismoniy faollik ko'effitsenti	Hamma sarflangan energiya (kkal)
1	Ertalabki uyqudan turish	0600–0630	30	0.0183	0.549
2	Ertalabki yuvinish	0630–0640	10	0,033	0.33
3	1 – Nonushta	0640–0740	60	0,023	1.38
4	1 – Sport mashg'uloti	0800–0930	90		
5	2 – Nonushta	0940–1010	30	0,023	0,69
6	Ritual	1010–1025	15	1.3	19.5
7	Dars jarayoni (1-juftlik)	1030–1150	80	0,0241	1.928
	(2-juftlik)	1200–1320	80	0,0241	1.928
8	1-Tushlik	1325–1400	35	0,023	0.805
9	Dars jarayoni (3-juftlik)	1410–1530	80	0,0241	1.928
10	O'z ustida ishlash	1540–1630	50	0,0183	0.915
11	2-Tushlik	1640–1700	20	0,033	0.66
12	2 – Sport mashg'uloti	1700–1915	135		
	Kechki ovqat	1930–2000	30	0,023	0.69
13	Ma'naviy tadbirlar	2010–2130	80	0.025	2
14	Kechki uyqu	2200–0600	480	0.0155	7.44
	JAMI:		1305		40.74

Yuqorida keltirilgan jadval erkin kurashchilarning kun tartibini ifodalagan². Bu jadvalga ularning mashg'ulot jarayoni kiritilmagan.

Malakali yosh erkin kurashchilarning kun davomida bajaradigan barcha mehnat turlari kuzatildi. Ularning kun tartibi jadvalga asoslangan holda qayd etilib, bajarilgan har bir mehnat

faoliyati jismoniy faollik ko'effitsienti bilan ko'paytirildi. Shu bilan birga, umumiy energiya sarfining 15% miqdori hisobga olinmagan harakatlar va asosiy modda almashinuvini qoplash uchun ajratildi va natija umumiy hajmga qo'shildi. Olingan barcha ma'lumotlarni jamlab, erkin kurashchilarning bir kunlik sarflagan quvvatini aniq hisoblab chiqdik³. Malakali yosh erkin kurashchilarning o'rtacha kunlik sarflagan

² To'ychiboev M.U. "Sport bioximiyasi" – Toshkent 2010. B-142.

³ o'sha manba

quvvatini aniqlash maqsadida ularning o'rtacha vazni va bo'y uzunligi hisobga olindi. Ushbu ma'lumotlarni aniqlashda o'rtacha arifmetik qiymat formulasidan foydalanganmiz.

18 yoshli malakali erkin kurashchilar – uchun o'rtacha vazn 73 kg, o'rtacha bo'y uzunligi 175 sm sifatida belgilandi. Shu ma'lumotlar asosida hisoblangan o'rtacha kunlik quvvat sarfi (erkin kurash mashg'ulotlarida ishtirok etmagan holatidagi ko'rsatkich) 3420 kkalni tashkil etdi.

$$40.74 \times 73 = 2974 \text{ kkal}$$

$$2974 \times 0,15 = 446 \text{ kkal}$$

$$2974 + 446 = 3420 \text{ kkal}$$

19 yoshli malakali erkin kurashchilar uchun o'rtacha vazn og'irligi 72 kg, o'rtacha bo'y uzunligi 174 sm. O'rtacha kunlik quvvat sarfi (erkin kurash mashg'ulotida ishtirok etmagan holatidagi ko'rsatkich) 3372 kkalni tashkil etdi.

$$40.74 \times 72 = 2933 \text{ kkal}$$

$$2933 \times 0,15 = 439 \text{ kkal}$$

$$2933 + 439 = 3372 \text{ kkal}$$

20 yoshli malakali erkin kurashchilar uchun o'rtacha vazn og'irligi 84 kg, o'rtacha bo'y uzunligi 178 sm. O'rtacha kunlik quvvat sarfi (erkin kurash mashg'ulotida ishtirok etmagan holatidagi ko'rsatkich) 3983 kkalni tashkil etadi.

$$40.74 \times 85 = 3463 \text{ kkal}$$

$$3463 \times 0,15 = 520 \text{ kkal}$$

$$3463 + 520 = 3983 \text{ kkal}$$

Yuqorida keltirilgan ko'rsatkichlar malakali yosh erkin kurashchilarning bir kun davomida Jizzax Olimpiya zaxiralari ixtisoslashtirilgan maktab-internati tomonidan belgilangan kun tartibidagi mehnat faoliyat turlarini bajarishga sarflagan quvvatini ifodalaydi. Sport mashg'uloti jarayonida sarflangan quvvatni hisoblash uchun

"Captain Calculator" nomli onlayn hisoblash dasturidan foydalanganmiz. Ushbu dastur nafaqat matematik va iqtisodiy masalalarni, balki jismoniy tarbiya va sport sohasidagi ko'plab masalalarning yechimini onlayn tarzda, tizimga kiritilgan formulalar asosida hisoblash imkonini beradi. Dastur yordamida erkin kurashchilarning mashg'ulotlar davomida sarflagan energiyasi aniq va tizimli ravishda aniqlangan.

Biz dastur orqali malakali erkin kurashchilarning sport mashg'uloti jarayonidagi quvvat sarfini hisobladik. Hisoblash jarayonida sportchining tana vazni (kg) va tanlagan sport turining MET (Metabolic Equivalent of Task, ya'ni jismoniy ishning metabolik ekvivalenti) ko'rsatkichi asosiy parametr sifatida ishlatiladi. Erkin kurash sport turi uchun ushbu MET ko'rsatkichi 6 ga teng deb belgilangan.

Shu ko'rsatkich yordamida sportchilar mashg'uloti davomida sarflagan energiya miqdori aniq va tizimli ravishda hisoblab chiqildi⁴.

2-jadval

Malakali erkin kurashchilarning bir kunlik sarflagan kaloriyasi keltirilgan jadval

T/r	F.I.Sh.	Yoshi	Bo'yi (sm)	Vazni (kg)	Sarflangan energiya (kkal)
1	S. Sh-ov	18	180	78	5500 (5000–5500)
2	Sh. S-ov	18	178	69	4853 (4500–5000)
3	M. X-ov	18	192	98	6865 (6500–7000)
4	T. A-ov	18	165	64	4477 (4000–4500)
5	A. A-yev	18	169	68	4754 (4500–5000)
6	X. O'-ov	18	172	69	4845 (4500–5000)
7	I. X-ov	18	175	70	4914 (4500–5000)
8	M. A-yev	18	166	68	4754 (4500–5000)

4 <https://captaincalculator.com/health/calorie/calories-burned-wrestling-calculator/>

9	J. M-yev	19	177	72	5082 (5000-5500)
10	Sh. Q-ov	19	161	58	4088 (4000-4500)
11	J. K-ov	19	178	76	5158 (5000-5500)
12	Sh. S-ev	19	178	79	5547 (5500-6000)
13	I. M-ov	19	175	73	5153 (5000-5500)
14	S. U-ov	20	180	98	6840 (6500-7000)
15	S. M-ov	20	181	87	6124 (6000-6500)
16	M. X-ov	20	172	67	4715 (4500-5000)

18-20 yoshli malakali erkin kurashchilarning sport mashg'uloti jarayonida sarflangan o'rtacha quvvatini aniqlash uchun ularning o'rtacha vazn og'irligini hisobladik:

Bir daqiqada sarflangan kaloriya = (MET x vazn og'irligi (kg) x 3.5) : 200.

Bunda bir daqiqa davomida sarflangan kaloriya miqdori aniqlanib, natija mashg'ulotning davomiylik vaqtiga ko'paytirildi. Shu tarzda malakali yosh erkin kurashchilarning mashg'ulot davomida sarflangan quvvati hisoblanadi.

Kun davomida sarflangan o'rtacha kaloriyani aniqlash uchun, kun tartibiga asoslangan boshqa faoliyatlar davomida sarflangan quvvat bilan sport mashg'uloti jarayonida sarflangan quvvat qo'shildi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, Jizzax Olimpiya zaxiralari ixtisoslashtirilgan maktab-internatida erkin kurashchilar uchun sport mashg'uloti bir kunda 2 marta, har biri 90-135 daqiqa davom etadi. Shu ma'lumot asosida kunlik energiya sarfi va o'rtacha quvvat ko'rsatkichlari aniqlandi.

18 yoshli malakali erkin kurashchilarning bir daqiqada sarflagan quvvati:

$$(6 \times 73 \times 3.5) : 200 = 7.7 \text{ kkal}$$

$$7.7 \times 90 = 693 \text{ kkal}$$

$$7.7 \times 135 = 1040 \text{ kkal}$$

$$693 + 1040 = 1733 \text{ kkal}$$

Umumiy kunlik sarflangan o'rtacha quvvat:
 $3420 + 1733 = 5153 \text{ kkal}$.

19 yoshli malakali erkin kurashchilarning bir daqiqada sarflagan quvvati:

$$(6 \times 72 \times 3.5) : 200 = 7.6 \text{ kkal}$$

$$7.6 \times 90 = 684 \text{ kkal}$$

$$7.7 \times 135 = 1026 \text{ kkal}$$

$$684 + 1026 = 1710 \text{ kkal}$$

Umumiy kunlik sarflangan o'rtacha quvvat:
 $3372 + 1710 = 5082 \text{ kkal}$.

20 yoshli malakali erkin kurashchilarning bir daqiqada sarflagan quvvati:

$$(6 \times 85 \times 3.5) : 200 = 8.9 \text{ kkal}$$

$$8.9 \times 90 = 801 \text{ kkal}$$

$$8.9 \times 135 = 1202 \text{ kkal}$$

$$801 + 1202 = 2003 \text{ kkal}$$

Umumiy kunlik sarflangan o'rtacha quvvat:
 $3983 + 2003 = 5986 \text{ kkal}$.

Malakali yosh erkin kurashchilarning tayyorgarlik davrida sutkalik o'rtacha sarflagan quvvati 18-19 yoshdagilarda o'rtacha 5000-5500 kkal, 20 yoshdagilarda esa o'rtacha 5500-6000 kkalni tashkil etishi kuzatildi. Shuningdek, Jizzax Olimpiya zaxiralari ixtisoslashtirilgan maktab-internatining malakali yosh erkin kurashchilari (10-11 sinflar) uchun tavsiya etilayotgan haftalik taomnomaning o'rtacha kaloriyasi 4126 kkalni tashkil etdi. III-bosqich erkin kurashchilar uchun esa tavsiya etilayotgan haftalik taomnomaning o'rtacha kaloriyasi 4974 kkal deb hisoblandi.

3-jadval

Malakali yosh erkin kurashchilarning sutkalik sarflagan quvvati va ovqatdan hosil bo'lgan kaloriyaning taqqoslama jadvali.

T/r	F.I.Sh.	Yoshi	Bo'yi (sm)	Vazni (kg)	Sarflagan energiya (kkal)	Taomnomaning o'rtacha (kkali)	Orasidagi tafovut
1	S. Sh-ov	18	180	8	5500	4974	-526
2	Sh. S-ov	18	178	69	4853	4974	+121
3	M. X-ov	18	192	98	6865	4126	-2739
4	T. A-ov	18	165	64	4477	4126	-351
5	A. A-yev	18	169	68	4754	4126	-628
6	X. O'-ov	18	172	69	4845	4126	-719
7	I. X-ov	18	175	70	4914	4126	-788
8	M. A-yev	18	166	68	4754	4126	-628
9	J. M-yev	19	177	72	5082	4974	-108
10	Sh. Q-ov	19	161	58	4088	4974	+886
11	J. K-ov	19	178	76	5158	4974	-184
12	Sh. S-ev	19	178	79	5547	4974	-573
13	M-ov	19	175	73	5153	4974	-179
14	S. U-ov	20	180	98	6840	4974	-1866
15	S. M-ov	20	181	87	6124	4974	-1150
16	M. X-ov	20	172	67	4715	4974	+259

Tadqiqotdan olingan natijalar matematik statistika usulidan foydalangan holda tahlil etilganda, kun davomida ovqat orqali o'zlashtiriladigan kaloriya bilan sarflanadigan quvvat solishtirilganda:

18 yoshlilarda o'rtacha sarflangan quvvat – (5120 kkal), haftalik taomnomadan hosil bo'lgan o'rtacha kaloriya esa – 4126 kkal ekanligi (o'rtacha 700–800 kkal yetishmovchiligi);

19 yoshlilarda o'rtacha sarflangan quvvat – 5006 kkal, haftalik taomnomadan hosil bo'lgan o'rtacha kaloriya esa – 4974 kkal ekanligi (o'rtacha 30–40 kkal yetishmovchiligi);

20 yoshlilarda o'rtacha sarflangan quvvat – 5893 kkal, haftalik taomnomadan hosil bo'lgan o'rtacha kaloriya esa 4974 kkal ekanligi (o'rtacha 900–950 kkal yetishmovchiligi) ularning individual xususiyatiga bog'liq holda tafovut qilishi aniqlandi.

Ushbu holatlarni e'tiborga olib, mashg'ulot jarayonida malakali yosh erkin kurashchilar sarflayotgan quvvatni to'liq qoplovchi, kam hajmli, yuqori zichlik va quvvatga ega maxsus ovqat rasionini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish taklif etildi.

O'QUVCHILARNI MA'NAVIY TARBIYALASHDA JISMONIY MADANIYAT VA SPORT TADBIRLARINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Akmal Tugalboyevich Quvondiqov – o'qituvchi,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'quvchilarni ma'naviy tarbiyalashda jismoniy madaniyat va sport tadbirlarining ijtimoiy-pedagogik ahamiyati tahlil etilgan bo'lib, o'quvchilarni har tomonlama ma'naviy tarbiyalashda jismoniy madaniyat va sport tadbirlari alohida ahamiyat kasb etgan. Jismoniy madaniyat va sport tadbirlari nafaqat musobaqa funksiyasini, balki ma'naviy, tarbiyaviy vazifalari ham maqolada o'z aksini topgan.

Аннотация. В данной статье проанализировано социально-педагогическое значение физической культуры и спортивных мероприятий в духовно-нравственном воспитании учащихся. Отмечается, что физическая культура и спортивные мероприятия играют особую роль в всестороннем духовном воспитании учащихся. Физическая культура и спорт выполняют не только соревновательную функцию, но также духовно-воспитательные задачи, что нашло своё отражение в статье.

Abstract. This article analyzes the socio-pedagogical significance of physical culture and sports activities in the moral and spiritual education of pupils. It is noted that physical culture and sports play a special role in the comprehensive spiritual development of pupils. Physical culture and sports perform not only a competitive function but also moral and educational tasks, which are reflected in the article.

Kalit so'zlar: dars, o'quvchilar, ma'naviyat, madaniyat, ommaviy jismoniy tarbiya, sport, musobaqa, ma'naviy tarbiya, vosita, ijtimoiy ahamiyat.

Ключевые слова: урок, учащиеся, духовность, культура, массовая физическая культура, спорт, соревнование, духовное воспитание, средство, социальное значение.

Keywords: lesson, pupils, spirituality, culture, mass physical education, sport, competition, moral education, means, social significance.

Bugungi umumbashariylashuv jarayonida o'quvchilarni ma'naviy jihatdan har tomonlama barkamol etib tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylangan. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, o'quvchilarni ma'naviy tarbiyalashda jismoniy madaniyat va sport tadbirlari nafaqat o'quvchilarning sog'lom hayot tarzini shakllantirish, balki ularning ma'naviyatini, dunyoqarashini yuksaltirishda ham muhim o'rin tutadi.

Shu nuqtayi nazardan pedagogika ensiklopediyasida ma'naviy tarbiya haqida shunday yozadi, yuksak ma'naviyatni tarbiyalash vositasi, muayyan shaxs, jamoa, guruh, jamiyat, millatda jismoniy barkamollik, ruhiy, axloqiy,

ma'naviy yetuklik kabi sifatlarni shakllantirishga qaratilgan amaliy ta'lim-tarbiya jarayonidir. Insonning jamiyatda yashashi uchun zarur bo'lgan ma'naviy xususiyatlarni tarbiyalash uning eng asosiy qadriyat sifatidagi mohiyatini ta'minlaydigan qadimiy va abadiy qadriyatdir.

Inson va jamiyatning mavjudligini ta'minlaydigan qadriyatlar ma'naviy tarbiya tufayli ajdodlardan avlodlarga o'tadi. Ma'naviy tarbiya atamasi keng ma'noda inson shaxsini shakllantirish, uning ishlab chiqarish va ijtimoiy, madaniy, ma'rifiy hayotda faol ishtirokini ta'minlashga qaratilgan barcha ma'naviy ta'sirlar, tadbirlar, harakatlar, intilishlar yig'indisini anglatadi.

Bunday tushunishda ma'naviy tarbiya faqat oila, maktab, bolalar va yoshlar tashkilotlarida olib boriladigan tarbiyaviy ishlarni emas, balki butun ijtimoiy tuzumni, uning yetakchi g'oyalarini, adabiyot, san'at, kino, radio, televideniye, ommaviy axborot vositalari faoliyatini ham o'z ichiga oladi.

Shuningdek, keng ma'noda olganda ma'naviy tarbiya tushunchasi tarkibiga bu sohada ta'lim va ma'lumot olish ham kiradi. Tor ma'noda, ma'naviy tarbiya – muayyan shaxsning ma'naviy rivoji, dunyoqarashi, axloqiy qiyofasi, estetik didini o'stirishga yo'naltirilgan pedagogik faoliyatni anglatadi.

Bunday ma'naviy tarbiya oila va ta'lim muassasalari hamda jamoat tashkilotlari doirasida amalga oshiriladi. Har qanday ma'naviy tarbiya ta'lim bilan chambarchas bog'liq holda mavjud bo'ladi. Chunki ta'lim va ma'lumot olish jarayonida shaxsning bilimi, ko'payibgina qolmay, balki ma'naviy-axloqiy sifatlarining qaror topishi ham tezlashadi. Shu bois ota-bobolarimiz qadimdan bebaho boylik bo'lmish ilm va ma'rifat, ta'lim-tarbiyani inson kamoloti va millat ravnaqining eng asosiy sharti deb bilgan.

Ma'naviy tarbiyada g'oya va g'ururni yuksaltirishga xizmat qiladigan timsollar, ramzlarning har biri katta bir darslik, kuchli tarbiya vositasi hisoblanadi. Bundan tashqari, buyuk ajdodlar tavallud sanalarini nishonlash ham ma'naviy va tarixiy ahamiyatga ega.

Bunday marosimlarni o'tkazish orqali yoshlar yangi qadriyatlar asosida tarbiyalanadi, ular qalbiga tarixni anglash va qadrlash, o'tmishga hurmat bilan yondashish, ularni asrab-avaylash, shu xalqqa mansubligi bilan g'ururlanish tuyg'ulari singdiriladi.

Umuman olganda, ma'naviy jihatdan yaxshi tarbiya olgan shaxs o'z aqli, tafakkuri, mehnati, mas'uliyati bilan ongli ravishda, ozod va hur fikrli

inson bo'lib yashaydi¹.

Shu o'rinda Prezidentimiz Mirziyoyev Shavkat Miromonovich tomonidan ilgari surilayotgan "Yangi O'zbekiston – yangi tarbiya" tamoyili yoshlarni jismoniy, intellektual va ma'naviy jihatdan barkamol etib voyaga yetkazishni taqozo etadi. Shuning uchun ham ta'lim tizimida jismoniy madaniyatni faqat mashqlar majmuasi sifatida emas, balki shaxsni ma'naviy-ruhiy kamolot sari yo'naltiruvchi pedagogik jarayon sifatida tashkil etish dolzarb masalaga aylanmoqda deydi.

28.01.2022-yildagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-60-son "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi farmonining 4-bosqichda – adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish, 5-bosqichda esa – ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish jarayonlariga alohida e'tibor berilganligini ta'kidlab o'tish zarur. Ushbu yuqorida qayd etilgan 4 bosqichning 41-maqsadi Maktablarni rivojlantirish milliy dasturini joriy etish orqali xalq ta'limi tizimida qo'shimcha 1,2 million o'quvchi o'rni yaratish.

Yangi maktablar qurish, xususiy maktablarni ko'paytirish, ta'lim sifatini oshirishni nazarda tutuvchi milliy dasturni ishlab chiqish va amalga oshirish.

O'quv o'rinlari sonini 2026-yil yakuniga qadar 6,4 milliongacha yetkazish.

Nodavlat ta'lim xizmatlari ko'rsatuvchi tashkilotlarga sharoit va imkoniyatlarni kengaytirish orqali ularning ulushini 2026-yilda 8 foizga, shu jumladan, 2022-yilda 3 foizga oshirish.

2022-2026-yillarda 217 ta "Barkamol avlod" bolalar maktabini rivojlantirish bo'yicha dasturni amalga oshirish.

Umumta'lim maktablarda darslik va o'quv-metodik majmualarni tajriba-sinovdan hamda

1 Pedagogika ensiklopediyasi. II jild. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2015.

chet ellik mutaxassislar ishtirokida ekspertizadan o'tkazish tizimini joriy etish ishlari nazarda tutilgan.

Beshinchi bosqichning 71-maqsadida esa ezgulik va insonparvarlik tamoyiliga asoslangan "Harakatlar strategiyasidan taraqqiyot strategiyasi sari" g'oyasini keng targ'ib etish orqali jamiyatda sog'lom dunyoqarash va bunyodkorlikni umummilliy harakatga aylantirish g'oyasi ilgari surilgan, ya'ni "Yangi O'zbekiston – ma'rifatli jamiyat" konsepsiyasini amalga oshirish.

O'zbek xalqining milliy qadriyatlari va ma'naviy merosini asrab-avaylash, keng ommalashtirish hamda rivojlantirishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash.

Oila, ta'lim tashkilotlari va mahallalarda ma'naviy tarbiyaning uzviyligini ta'minlash.

Ma'naviy tarbiyani baholashning ilmiy asoslangan indikatorlarini ishlab chiqish.

Maktablarni chinakam ma'naviyat va ma'rifat, madaniyat o'chog'iga aylantirish uchun ta'lim-tarbiyaning interaktiv usullarini qo'llash.

Mafkuraviy xurujlarga qarshi milliy g'oya asosida birgalikda kurashish, oila, maktab va mahalla hamkorligini mustahkamlash va shu asosda ma'naviy tarbiyaning uzviyligini ta'minlash ko'nikmasini shakllantirish.

"Yoshlar – yangi O'zbekiston bunyodkorlari" shiori ostida "Yangi O'zbekiston – Uchinchi Renessans" g'oyasining ro'yobga chiqarilishini ta'minlash kabi g'oyalar ilgari surilgan².

Shu bois ota – bobolarimiz qadimdan bebaho boylik bo'lmish ilm-u ma'rifat, ta'lim-tarbiyani inson kamoloti va millat ravnaqining eng asosiy sharti hamda garovi deb bilganlar.

Har qanday ma'naviy tarbiya ta'lim bilan

chambarchas bog'liq holdagina mavjud bo'ladi. Chunki ta'lim va ma'lumot olish jarayonida shaxsning bilimi ko'payibgina qolmay, balki ma'naviy sifatlarining qaror topishi ham tezlashadi.

Abdulla Avloniyning "Tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir", shuningdek, "Bolani yoshlikdan bebosh qilib o'stirdingmi undan kelajakda yaxshilik kutmoq yerdan turib yulduzlarga qo'l uzatmoqdir"³ degan chuqur ma'noli so'zlarini eslasak. Buyuk ma'rifatparvar bobomizning bu so'zlari asrimiz boshida millatimiz uchun qanchalar muhim va dolzarb bo'lgan bo'lsa, hozirgi vaqtda ham biz uchun shunchalik, balki undan ham ko'ra muhim va dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Ma'naviy va jismoniy barkamol avlodni tarbiyalash masalasi bugungi yangi O'zbekiston uchun umummilliy, umumdavlat miqyosidagi vazifa bo'lib, bu ezgu maqsad yo'lida amalga oshirilayotgan ishlarni izchillik va qat'iylik bilan davom ettirish mazkur jismoniy madaniyat va sport sohasidagi asosiy mezonlardan biriga aylandi.

Shunday ekan jismoniy madaniyat va sport tadbirlari orqali yoshlarni har tomonlama tarbiyalash xususiyati to'g'risida gap ketar ekan-u ijtimoiy hodisa sifatida ham fan sifatida ham jamiyatda, insonlar hayotida katta ahamiyatga egaligini aytib o'tish lozim. Sport mashg'ulotlari nazariyasidan ma'lum bo'lishicha jismoniy madaniyat va sportning musobaqa vazifasi, sog'lomlashtirish vazifasi, g'oyaviylik vazifasi, estetik vazifasi, axloqiy-tarbiyaviy vazifasi, ijtimoiy-siyosiy vazifasi, baynalmilalchilik vazifalari borki, ular bir-biri bilan uyg'unlashib ketadi va natijada jismoniy madaniyat va sport tadbirlarining tushunchasi naqadar keng ma'noli ekanligini ko'rsatib beradi. Shuningdek, ayrim

2 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, PF-60-son 2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida.

3 Abdulla Avloniy. Turkiy Guliston yoxud axloq. WWW.ziyouz.com kutubxonasi.

mutaxassislarning ta'kidlashicha, jismoniy madaniyat va sport tadbirlari vositasida vatanparvarlik, insonparvarlik tarbiyasini yosh avlodga singdirish yo'llari va imkoniyatlari mavjud. Ayniqsa, so'nggi yillarda Respublikada sohaga doir turli darajadagi anjumanlarda "jismoniy madaniyat va sport yoshlar tarbiyasi", "jismoniy madaniyat va sport sog'lom avlod", "Jismoniy madaniyat va sport ma'naviyat" kabi jismoniy madaniyat va sportning ijtimoiy-tarbiyaviy ahamiyatini o'rganishga qaratilgan dolzarb masalalar yoritilmoqda. Adabiyotlar tahlili va kuzatishlar jismoniy madaniyat va sport tadbirlari vositasida yoshlarni har tomonlama tarbiyalash imkoniyatlari yuqori ekanligini ko'rsatadi⁴.

Izlanishlar olib borish jarayonida mavzuga doir so'rovnomalar tashkil qilindi. So'rovnomalarda maktab yoshidagi o'quvchilarni turli yosh va turli kasblarda faoliyat yurutayotgan ota onalarining 100 nafari ishtirok etishdi. O'tkazilgan so'rovnoma natijalari mamlakatimizda jismoniy madaniyat va sport tobora rivojlanayotganligi, uning ijtimoiy ahamiyati, yoshlar tarbiyasidagi o'rni yuqorilab borayotganligini ko'rsatdi. "Jamiyatda jismoniy madaniyat va sportning o'rni va ahamiyati qay darajada deb o'ylaysiz?" savoliga ishtirokchilarning 85%i "yuqori darajada", 15%i "o'rtacha" deb javob berganlar. "Siz, salbiy illatlar (ichish, chekish, narkomaniya, diniy ekstremizm va terrorizm kabilar) ta'siridan yoshlarni asrashda jismoniy madaniyat va sportning o'rni yuqori deb hisoblaysizmi?" savoliga ishtirokchilarning 100%i "ha, yuqori darajada" deb javob berishdi. Savolga qo'shimcha sifatida ishtirokchilarning 80%i "sport bilan shug'ullangan bolalarda bo'sh vaqt bo'lmaydi, shu sababli ular turli salbiy illatlarga berilmaydi" mazmunidagi fikrlarni bildirganlar. Jismoniy madaniyat va sport nazariyasi fani yutuqlari jismoniy madaniyat va sport bilan shug'ullangan va shug'ullanmaganlar o'rtasida nafaqat jismonan, balki aqlan, ruhan

va ma'nan tafovutlar bo'lishini ko'rsatadi. O'tkazilgan so'rovnoma natijalarining tahlili ham aynan yuqoridagi fikrlarni to'laqqonli tasdiqladi. "Sizningcha, jismoniy madaniyat va sport bilan shug'ullangan bolalar boshqalardan nimasi bilan farq qiladi?" savoliga ishtirokchilarning 10%i "mustaqil fikri shakllanadi", 12%i "maqsadga intilish, qat'iylik shakllanadi", 63%i "har tomonlama tarbiyalanadi" va 15%i "sog'lom, baquvvat bo'ladi" deya javob berishgan. Darhaqiqat, jismoniy madaniyat va sport bilan shug'ullangan yoshlar o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Chunki jismoniy madaniyat va sport yoshlarni har tomonlama tarbiyalash, ular ongida sog'lom turmush tarziga amal qilish g'oyalarini shakllantirish, ularning ruhiy va jismoniy bardamligini maqsadga muvofiq tarbiyalashga katta hissa qo'shadi. Zero, zamonaviy sport mashg'ulotlarining asosiy maqsadi va vazifalaridan biri sifatida shug'ullanuvchining har tomonlama tarbiyalanishi e'tirof etilib, jismoniy madaniyat va sport tadbirlari asosida o'zligini anglash va milliy uyg'onish, mafkuraviy hissiyotni rivojlantirish va shu asosda insonparvarlik, vatanparvarlik ruhini kuchaytirish vazifalarini amalga oshirish nazarda tutiladi. So'rovnoma ishtirokchilari yoshlarni jismoniy madaniyat va sportga keng jalb qilish yuzasidan o'zlarining turli taklif va tavsiyalarini bildirishdi. Ishtirokchilarning aksariyati yoshlarni jismoniy madaniyat va sportga keng jalb qilish va ularni sport vositasida har tomonlama tarbiyalashda oila (asosan, ota-ona), murabbiy va ta'lim muassasasi hamkorligini samarali yo'lga qo'yish lozimligini aytib o'tishdi. Ota-onalarning shaxsiy namuna ko'rsatishi, taniqli va mahoratli sportchilarga nisbatan farzandlarida havas uyg'otishi katta ahamiyatga ega ekanligi ta'kidlandi. Shuningdek, ayrim ishtirokchilar (68%) jismoniy madaniyat va sport tadbirlari vositasida yoshlarni har tomonlama tarbiyalashda jismoniy madaniyat o'qituvchilari va murabbiylarga alohida vazifalar

4 Axmedov F.Q., Jismoniy tarbiya va sport nazariyasi – Darslik. "Ruxsora servis" nashriyoti-2021.

yuklatilishi lozimligini ta'kidlashgan. Bu, o'z navbatida, jismoniy madaniyat va sport tadbirlari vositasida yoshlarni turli salbiy illatlar ta'siridan asrash va ularni ham jismonan ham ma'nan tarbiyalashning takrorlanmas va o'ziga xos usuli ekanligini e'tirof etishdi. Mutaxassislar tajribasidan ma'lumki, Respublikamizning turli hududlarida yoshlarning har tomonlama tarbiya topishi, ularning ham ma'naviy ham jismoniy tarbiyalanishida o'zini mas'ul deb biladigan o'qituvchi va murabbiylar yetarlicha. Ular tomonidan erishilgan yutuqlar faqatgina sport natijasi bilan chegaralanib qolmay, o'quvchilarni yetuk insonlar bo'lib jamiyatimiz ravnaqiga hissa qo'shayotganligi bilan ham belgilanadi. Ushbu o'qituvchi va murabbiylar ish tajribasini o'rganish, o'zlashtirish va ommalashtirish foydadan holi bo'lmaydi, albatta.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining o'qituvchi va murabbiylar o'quvchilari ma'naviy tarbiyasini yuksaltirishda jismoniy madaniyat va sport tadbirlarini quyidagi shakllar asosida amalga oshirib borsalar maqsadga muvofiqdir.

Umumiy o'rta ta'lim maktab o'quvchilari jismoniy madaniyat va sport tadbirlari maktablarda qo'yidagi shakllar asosida amalga oshirilib boriladi:

- jismoniy madaniyat darslari;
- darsdan tashqari ishlar;
- sinfdan tashqari ishlar;
- katta tanaffuslardagi uyushtirilgan o'yinlar;
- sport ko'ngil ochishlari;
- sport to'garaklari;
- muhim sanalarga bag'ishlab tashkil etilgan sport bayramlar;
- sport musobaqalar;
- quvnoq startlar;
- BO'SM lardagi turli sport mashg'ulotlari asosida amalga oshirilib boriladi.

Yuqorida sanab o'tilgan jismoniy madaniyat va sport tadbirlari asosda o'quvchilarni ma'naviy tarbiyalash bugungi kunning dolzarb

masalalardan biri hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, jismoniy tarbiya va sport tadbirlari o'quvchilarning nafaqat jismoniy rivojlanishida, balki ma'naviy kamolotida ham beqiyos o'rin tutadi. Bugungi ta'lim islohotlari sharoitida bu tadbirlar orqali yoshlar ongiga sog'lom turmush tarzini, halollik va mehnatsevarlik, vatanparvarlik va insonparvarlik g'oyalarini singdirish har bir pedagogning ustuvor vazifasiga aylanishi zarur.

Jismoniy madaniyat va sport tadbirlarini mazmunini ma'naviy qadriyatlar bilan boyitish – bu o'quvchilarni kelajakda mustaqil fikrlaydigan, mas'uliyatli, ijtimoiy faollikka ega shaxs sifatida voyaga yetkazishning eng samarali yo'lidir. Shunday ekan, har bir jismoniy tarbiya o'qituvchisi o'z darslarini tarbiya maktabi, o'quvchilarni esa ma'naviy barkamollikka yo'naltirilgan shaxslar sifatida shakllantirishni bosh maqsad qilib olishi zarur.

04

IJTIMOIV FANLAR

ERKIN FIKRLASH VA LIBERAL TA'LIMNING FALSAFIY ASOSLARI

Baxti Murodovna Ochilova – f.f.d., professor,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada liberal ta'lim zamonaviy global o'zgarishlar sharoitida erkin va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun asos bo'lib xizmat qilishi ta'kidlanadi. Texnologik taraqqiyot, madaniy o'zaro ta'sir va mafkuraviy tarqoqlik bilan shakllangan davrda ta'limning mohiyati gumanitar, ijtimoiy va tabiiy fanlarni integratsiyalashgan holda intellektual moslashuvchanlikni, axloqiy mulohazani va madaniy ongni tarbiyalash deb tushiniladi. Bunday yondashuv ta'limning insonparvarlik maqsadini yangilaydi va shaxsni zamonaviy jamiyat muammolariga o'ylangan va mas'uliyat bilan holda javob berishga tayyorlaydi.

Аннотация. В статье утверждается, что либеральное образование служит основой для развития свободного и критического мышления в контексте современных глобальных изменений. В эпоху, определяемую технологическим прогрессом, культурным взаимодействием и идеологической фрагментацией, сущность образования понимается как развитие интеллектуальной гибкости, морального мышления и культурной осведомлённости посредством интеграции гуманитарных, социальных и естественных наук. Такой подход обновляет гуманистическую цель образования и готовит человека к вдумчивому и ответственному реагированию на вызовы современного общества.

Abstract. This article argues that liberal education serves as a foundation for developing free and critical thinking in the context of modern global change. In an era shaped by technological progress, cultural interaction, and ideological fragmentation, the essence of education is understood as the development of intellectual flexibility, moral reasoning, and cultural awareness through the integration of the humanities, social sciences, and natural sciences. Such an approach renews the humanistic purpose of education and prepares individuals to respond thoughtfully and responsibly to the challenges of modern society.

Kalit so'zlar: liberal ta'lim, erkin fikrlash, tanqidiy fikrlash, globallashuv, ijodkorlik, gumanistik qadriyatlar, intellektual moslashuvchanlik, axloqiy fikrlash madaniy ong.

Ключевые слова: ключевые слова: либеральное образование, свободное мышление, критическое мышление, глобализация, креативность, гуманистические ценности, интеллектуальная гибкость, моральное мышление, культурная осведомленность.

Keywords: liberal education, free thinking, critical thinking, globalization, creativity, humanistic values, intellectual flexibility, moral thinking, cultural awareness.

Ta'lim har doim inson shaxsini rivojlantirishning markaziy omillaridan biri bo'lib kelgan. Uning talqini turli davrlarda o'zgarib borgan bo'lsa-da, asosiy maqsadi doimiy ravishda insonni yetuklikka yo'naltirish, erkin, mustaqil va ma'rifatli shaxs qilib tarbiyalashdan iborat bo'lgan. Chunki "inson – bu gapiradigan, o'ylaydigan, kulaydigan va vertikal bo'yga ega bo'lgan jonli bir borliqdir"¹ va insonning to'rt jihati – nutq, tafakkur, emotsional ifoda va vertikal bo'y – jamiyatning fundamental rivojlanish tamoyillarini aks ettiradi.

Tez texnologik o'zgarishlar va global komunikatsiya tarmoqlari tufayli shakllangan zamonaviy dunyo intellektual o'sish uchun yangi imkoniyatlar taqdim etish bilan birga misli ko'rilmagan muammolarni yuzaga keltirdi. G'oyalar xilma-xilligi, axborot oqimining tezligi va global raqobatining kuchayishi odamlardan mustaqal fikrlashni, tanqidiy tahlil qilishni va muammolarga mulohaza yuritish bilan yondashishni tobora ko'proq talab qilmoqda. Shu sababli ham mustaqil, erkin va tanqidiy fikrlashni shakllantirish zamonaviy ta'limning dolzarb

1 Imam Gazali. Meariçul Kudsi fi ma'rifeti'n-nefs. (Hakikat Bilgisine Yükseliş), tr. Serkan Özburun. Istanbul: İnsan Yayınları, 1995. – S. 41.

ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi.

Ushbu tamoyillar nima uchun dolzarb bo'lib qolayotganini tushunish uchun liberal ta'limning intellektual asoslarini ko'rib chiqish kerak. "Liberal" atamasi lotincha liberalis ("erkin odamga xos") so'zidan kelib chiqqan bo'lib, dastlab erkin fuqarolar uchun mos bo'lgan ta'lim turini nazarda tutgan. O'zining zamonaviy talqinida liberal ta'lim fikrning mustaqilligini tarbiyalashga, intellektual dunyoqarashni kengaytirishga va shaxsni har tomonlama rivojlanishini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan.

Lethbridge universitetidagi Liberal ta'lim maktabining birinchi dekani, doktor Shelly Vismath liberal ta'limni quyidagicha tavsiflaydi: "Liberal ta'lim modelimizning ustunlari – bilimlarning kengligi va integratsiyasi, dalillarga asoslangan fikrlash orqali tanqidiy fikrlashni rivojlantirish va ikkalasini ham fuqarolik faolligiga qo'llash bizning o'qitish, o'rganish va tadqiqotlarimizning mohiyatini qamrab oladi"². Uning ta'rifi ilmiy an'analarda topilgan liberal ta'limning turli o'lchovlarini aks ettiradi. Bilimlarning kengligi va integratsiyasi klassik liberal ta'lim g'oyalariga mos keladi, dalillarga asoslangan tanqidiy fikrlashga e'tibor doimiy intellektual o'sishga yordam beradigan pedagogik yondashuvlarga mos keladi va fuqarolik faolligi zamonaviy liberal ta'limning ijtimoiy mas'uliyatga qaratilgan markaziy yo'nalishini ta'kidlaydi.

Liberal ta'lim sifatini va oliy ta'limda inklyuziv mukammallikni oshirishga qaratilgan Amerika Kollejlari va Universitetlar Assotsiatsiyasi (AAC&U) ta'rifi ko'ra liberal ta'lim "shaxslarga imkoniyat beradigan va ularni murakkablik, xilma-xillik va o'zgarishlar bilan kurashishga tayyorlaydigan ta'limga yondashuv", "U talabalarda ijtimoiy mas'uliyat hissini, shuningdek, muloqot, tahliliy

va muammolarni yechish ko'nikmalari hamda real hayotda namoyon bo'ladigan bilim va ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi"³.

Harvard universitetining sobiq prezidenti Dryu Faust fikricha "Liberal ta'lim talabalarni birinchi rolini emas, balki ko'p yillar davom etadigan ishlarga tayyorlashi kerak"⁴. Faustning ushbu bayonoti ta'limning uzoq muddatli ahamiyatini anglatadi, chunki bugungi ish dunyosi tez o'zgarib bormoqda, ko'plab kasblar transformatsiyaga uchraydi yoki butunlay yo'qoladi, bitiruvchilar esa hayot davomida bir necha bor kasbini o'zgartirishi ehtimoli katta. Shu bois, ta'lim faqat eskirishi mumkin bo'lgan texnik ko'nikmalariga emas, balki moslashuvchanlik, ijodkorlik va umrbod ta'limni rivojlantirishga qaratilishi kerak.

Yirik mutafakkir, taniqli siyosatshunos Farid Zakariyaning ta'kidlashicha, "Liberal ta'limning davomiy foydalaridan biri u bizning dunyoqarashimizni kengaytirishidir. Buyuk adabiyot namunalari o'qisak, hayotimizda umuman uchratmasligimiz mumkin bo'lgan g'oyalar, tasavvurlar va his-tuyg'ular bilan yuzma-yuz kelamiz. Tarixni o'qisak, turli davr odamlariga yo'liqamiz, ularning g'alabalari va qiyinchiliklaridan o'rganamiz. Fizika va biologiyani o'rgansak, borliq va insonlar hayotining jumboqlarini anglaymiz. Buyuk musiqalarni tinglasak, aql-idrok anglay olmaydigan yo'llar bilan ta'sirlanamiz. Bu tirikchilik qilishda qo'l kelmasligi mumkin, lekin hayotimizni yashay olishimizga yordam beradi. Barchamiz hayotimiz davomida ko'plab professional va shaxsiy rollarni o'ynaymiz. Liberal ta'lim nafaqat yaxshi ishchi bo'lish qobiliyatimizni kuchaytiradi, balki yana yaxshi hamkor, do'st, ota-ona va vatandosh bo'lish mahoratlarimizni ham oshiradi"⁵.

2 <https://www.ulethbridge.ca/liberal-education/history-liberal-education>

3 <https://www.adelphi.edu/news/the-meaning-of-liberal-education/>

4 https://spectrum.library.concordia.ca/id/eprint/988201/13/Faust_MA_S2021.pdf

5 Zakariya Farid. Erkin ta'lim. – Toshkent: Trust and support, 2025. – B. 149.

Liberal ta'limning falsafiy-pedagogik asoslarini qadimgi Yunoniston va Rimning klassik sivilizatsiyalarida ko'rish mumkin. Antik davrda "liberal ta'lim" atamasi ishlatilmagan bo'lsa-da, yunon-rim intellektual an'analrida keyingi G'arb ta'lim tafakkurini chuqur shakllantirgan oqilona izlanish, axloqiy tarbiya va ezgulikka intilish tamoyillari ifodalangan. Suqrot, Aflotun va Aristotel kabi klassik faylasuflar liberal ta'lim haqidagi zamonaviy munozarlarga ta'sir qilishda davom etadigan bilim va inson taraqqiyoti konsepsiyalarini ishlab chiqdilar.

Ular orasida Suqrotning axloqiy-intellektual qarashlari asosiy o'rin egallaydi. Suqrotning fikriga ko'ra asl donolik o'z-o'zini bilishdan boshlanadi va insonning to'g'ri mulohaza yuritish qobiliyati uning tushunchasi chuqurlashgani sari ortib boradi. Uning "Suqrot intellektualizmi" deb ta'riflangan falsafiy yondashuvi bilim ezgu harakatning asosi ekanligini va haqiqatga intilish insonning gullab-yashnashiga olib keladi, deb hisoblaydi. Suqrot usuli deb ataladigan bu jarayonda o'quvchi tayyor bilimlarni sust qabul qiluvchi sifatida emas, balki o'ylash-fikrlash, ochiq muloqot va intellektual mas'uliyat madaniyatining faol ishtirokchisi sifatida namoyon bo'ladi. Suqrot uchun bilim – bu ichki kashfiyot. Haqiqatni inson o'z e'tiqodini anglab yetishi kerak⁶. Ko'pgina zamonaviy pedagogik yondashuvlar, jumladan, seminar muhokamalari, bahs-munozaralar, reflektiv ta'lim va interfaol so'rovning turli shakllari Suqrot metodi bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

Harvard universitetining sobiq prezidenti Charlz Eliot: "18 yoshli amerikalik yigit uchun majburiy tashqi intizom foydali emas. Yaxshi ta'lim olgan 18 yoshli yigit o'zi uchun – na boshqa bir bola va na hayoliy universal bola, faqatgina o'zi uchun – uni, kelib chiqishini, avvalgi hayotini

bilmagan har qanday kollej fakulteti yoki dono insondan ko'ra yaxshiroq o'quv kurslarini tanlay oladi"⁷. Uning bu bayonoti talabalarning ta'lim yo'nalishini tanlash huquqini himoya qiladi va haqiqiy ta'lim yagona standartdan emas, balki ichki motivatsiya va shaxsiy erkinlikdan kelib chiqishi kerakligini ta'kidlaydi. Uning g'oyasi an'anaviy avtoritar modellardan sezilarli darajada chekinishini ko'rsatadi. Eliot talabani o'zini-o'zi shakllantiruvchi, oqilona tanlov qilish va o'zining intellektual yo'lini belgilovchi shaxs sifatida tasavvur qilgan. Bu yondashuv Suqrotning ta'limiy an'alarini aks ettiradi.

Aflotun ta'limni fuqarolarning axloqiy shakllanishiga va to'g'ri fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan jarayon sifatida talqin qiladi. "Qonunlar" asarida, xususan, V va VI kitoblarida u tarbiyadan maqsad haqiqatni idrok eta oladigan va ezgulik bilan harakat qila oladigan xarakterni shakllantirish ekanligini ta'kidlaydi: "Idrok etish va mustahkam haqiqiy fikrlarga kelsak, hech bo'lmaganda hatto qarilik chog'larida ular kimda namoyon bo'lsalar o'sha odam baxtlidir. Kimki ularga va ularga bog'liq bo'lgan barcha fazilatlarga ega bo'lga odam bo'lsa u barkamol insondir"⁸. Aflotun nazarida axloqiy va aqliy kamolotga erishgan inson nafaqat o'ziga, balki jamiyatga ham foydali insondir.

Aristotelning bilim va inson faoliyatiga oid qarashlari zamonaviy liberal ta'limning falsafiy asos bo'lib xizmat qiladi. Unga ko'ra, bilim sezgi tajribasidan boshlanadi. Inson avval obyektlarni sezgi orqali qabul qiladi, so'ngra aql yordamida ularning mohiyatini va umumiy qonuniyatlarini tushunadi. "Shu tarzda biz dunyo haqidagi narsalarni tajribamiz orqali nima ekanligini farqlovchi belgilarning qandayligini o'rganamiz. Va dunyoni tajribada bilishning yagona yo'li bu sezgilarimiz orqali idrok etishdir"⁹. Aristotel

6 Qarang: Bilish falsafasi. –Toshkent: Universitet, 2005. – B.33

7 Zakariya Farid. Erkin ta'lim himoyasida. –Toshkent: Trust and support, 2025. – B. 56

8 Aflotun. Qonunlar. –Toshkent: Yangi asr avlodi, 2002. – B.41

9 Dorling Kindersley. The Philosophy Book: Big Ideas Simply Explained. DK Publishing, 2011. – P.59.

bilimning nazariy, amaliy va ijodiy shakllarini yanada farqlab, dunyoni tizimli va o'zaro bog'langan tushunishni ta'kidladi. Aristotel qarashlariga ko'ra inson harakati murakkab va ko'p omilli bo'lib, ba'zan oqilona, ba'zan hissiy, ba'zan shartlidir. "Har bir harakat yetti sababdan biriga borib taqaladi: tasodif, tabiat, majburiyat, odat, aql yuritish, g'azab yoki istak"¹⁰.

"Umuman olganda, qadimgi dunyoda liberal ta'limdagi amaliy yondashuv ustun kelgan. "Artes liberales" iborasini birinchi marta qo'llagan mutafakkirlardan biri rimlik siyosatchi va faylasuf Setseron edi. U va uning izdoshlari ritorika, til va axloq san'atlarini o'rganish fazilatga erishish hamda yaxshi hayot kechirishning eng samarali yo'li deb ishongan. U haqiqatni izlashni foydaliroq mahorat, ya'ni ritorika bilan birlashtirmoqchi bo'lgan... Shunday bo'lsa ham, yunonlar va rimliklar ritorika va gramatika bilan bir qatorda geometriya va astronomiyani ham o'rgangan. Miloddan avvalgi I asrda ta'limga ushbu ikki tomonlama yondashuv birgalikda "yetti erkin san'at" deb nomlangan. O'quv dasturi ilmiy va gumanitar, nazariy va amaliy fanlarga ajratilgan. Bir asrlardan so'ng u yana ikki guruhga bo'lingan: trivium – gramatika, antiq va ritorikadan iborat bo'lib, birinchi o'qitilar; kvadrivium – arifmetika, geometriya, musiqa va astronomiya keyinroq o'rgatilardi"¹¹.

Liberal ta'lim bir nechta intellektual an'analarga, jumladan Uyg'onish davri gumanizmiga, ma'rifatparvarlik ratsionalizmiga va Jon Lokk, Jon Stuart Mill, Vilgelm fon Gumboldt va Jon Dyui kabi mutafakkirlarning ta'lim falsafalariga tayanadi, ularning har biri zamonaviy shaklda o'ziga xos g'oyalarni qo'shgan.

Gumanizm va shaxsga yo'nalgan Uyg'onish davri (Renessans) Yevropa sivilizatsiyasida o'rta

asrlardan keyingi davrni tashkil etib, klassik fanlar va qadriyatlarga qiziqishning ortishi bilan ajralib turadi. Ushbu davr yangi qit'alarni kashf etish, Kopernikning geotsentrik tizimga muqobil nazariyalarni ilgari surishi va savdoning rivojlanishi bilan xarakterlanadi. Leonardo da Vinchi, Mikelanjelo, Makiaveli va Petrarka insonni ilm, san'at va siyosiy tafakkur markazga qo'yib, uning aqliy, axloqiy va ijodiy rivojlanishiga urg'u berdi. Ularning ijodi, fikrlash va kuzatish metodlari, shuningdek, ijtimoiy va estetik qarashlari liberal ta'limning asosiy tamoyillari bilan chambarchas bog'liqdir.

Ingliz faylasufi va liberalizm asoschisi J.Lokning asosiy asari "Inson aqli to'g'risida tajriba" inson bilimlarining kelib chiqishi, turlari va imkoniyatlarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Lokk ta'limoti¹²ga ko'ra, barcha g'oyalar ikki asosiy manba, tashqi tajriba (sezgi) va ichki tajriba (refleksiya)dan kelib chiqadi.

Bu yondashuv liberal ta'limning quyidagi eng muhim tamoyillarini shakllandiradi:

Tanqidiy fikrlash va mustaqil tafakkur: bilimni qabul qilishda faqat avvalgi g'oyalarni takrorlamasligi, balki ularni tahlil qilib, o'z xulosasini chiqarish.

Tajribaga asoslangan bilim olish: barcha bilimlar tashqi tajriba (sezgi) va ichki refleksiya orqali hosil bo'ladi, shuning uchun bilimlarni amaliyot orqali tekshirish.

Erkinlik va fuqarolik mas'uliyati: shaxsiy huquq va mas'uliyatini anglash, fuqarolik ongiga ega bo'lish.

Diniy va ma'naviy bag'rikenglik: turli dunyoqarashlarni tan olish, stereotiplardan xoli fikrlash va madaniy xilma-xillikni qadrlash

Ilmiy-metodik yondashuv: dali va mantiqqa

10 10 Dorling Kindersley. The Philosophy Book: Big Ideas Simply Explained. DK Publishing, 2011. – P.62.

11 11 Zakariya Farid. Erkin ta'lim himoyasida. –Toshkent: Trust and support, 2025. – B. 43-4.

12 12 Jahon falsafasi tarixidan lavhalar. –Toshkent: Sharq, 2024. – B. 250-251

asoslanish, kuzatuv va taqqoslash orqali ilmiy bilim olish.

Ingliz faylasufi, siyosiy iqtisodchi va ijtimoiy islohotchi Jon Styuart Mill XIXning eng ko'zga ko'ringan mutafakkirlaridan biri, liberal an'analarning yetakchi arbobi bo'lib, shaxs erkinligi, aql va ta'limning kuchli tarafdori edi. Mill "Ozodlik to'g'risida" asaridagi fikricha¹³, haqiqatni topishning ishonchli yo'li fikrlarning erkin to'qnashuvi, ya'ni bahs va munozaradir (erkin nutq tamoyili). Agar biror fikr noto'g'ri bo'lsa, u ochiq muhokamada rad etiladi, agar u to'g'ri bo'lsa, munozara orqali yanada mustahkamlanadi. Erkin nutq har bir shaxsning intellektual kamoloti uchun ham zarur, chunki shaxs o'z fikrini himoya qilish jarayonida dalillarni takomillashtiradi, mulohaza yuritishni o'rganadi, tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi. Millning bu g'oyasi liberal ta'limda quyidagi tamoyillar uchun asos bo'ladi:

Ochiq bahs-munozara: har qanday mavzu tanqidiy tahlil qilinishi mumkin;

Ilmiy metodga tayanish: dalil va mantiq ustuvor;

Fikrlar xilma-xilligi: turli nuqtayi nazarlar mavjud bo'lsa, fikrlar boyiydi.

Millning yondashuvi liberal universitetlarning ilmiy-epistemologik asosini mustahkamlaydi.

Erkin nutq talabaning intellektual kamolotining sharti. Liberal ta'limda talaba:

- savol beradi;
- tanqid qiladi;
- muqobil fikrlarni o'rganadi;
- o'z pozitsiyasini himoya qiladi.

Bu jarayon Mill ta'kidlaganidek, shaxsning tushuncha va dalillarni mustahkamlashi va fikrlash qobiliyatining shakllanishi uchun zarur.

Liberal ta'limning asosiy maqsadlaridan biri, jamiyatning ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy hayotida faol ishtirok etuvchi, ongli va mas'uliyatli

fuqaroni tarbiyalashdir. Millning erkin nutq tamoyli shuni ko'rsatadiki, fikrlar cheklansa:

- jamiyat yangilanmaydi;
- yangicha qarashlar paydo bo'lmaydi;
- xatolar takrorlanadi.

Shu ma'noda, liberal ta'lim Millning fikriga tayangan holda ijtimoiy dinamikaning intellektual asosini yaratadi.

Millning erkin nutq haqidagi tamoyili liberal ta'lim falsafasi uchun uchta asosiy vazifani bajaradi:

- 1) Gnoseologik vazifa: haqiqatga erishishning sharti.
- 2) Pedagogik vazifa: talabani fikrlovchi shaxsga aylantirish.
- 3) Ijtimoiy-siyosiy vazifa: erkin va faol fuqarolik madaniyatini shakllantirish.

Mill ham Gumboldt ham ta'limning bosh maqsadini shaxsning har tomonlama rivojlanishi deb bilgan. Gumboldt yondashuvi bo'yicha insonning imkoniyatlarini erkin rivojlantirish (Bildung) ta'limni asosiy vazifasi, Millga ko'ra esa intellektual va axloqiy yetuklik erkin fikrlash sharoitida shakllanadi. Har ikkisi uchun erkinlik bilish jarayonining sharti. Gumboldt erkin izlanishsiz ilm rivojlanmaydi deb hisoblasa, Mill fikrlar to'qnashuvi haqiqatni yuzaga chiqaradi deb ta'kidlaydi.

XIX asrda Yevropa va AQShda zamonaviy liberal ta'lim tizimi shakllana boshladi. V.Gumboldt universitet ta'limining asosiy g'oyasini ishlab chiqdi. "Gumboldtning eng katta yutuqlaridan biri 1810 yilda Berlin universitetini (hozirgi Gumboldt Berlin universiteti) liberal ta'limning namunasi sifatida tashkil etishi edi. Uning maqsadi olimlar original tadqiqotlar olib borishi mumkin bo'lgan va talabalar o'quv jarayonida faol ishtirok etadigan universitet yaratish edi. Uning asosiy tamoyillari quyidagilarni o'z ichigan oldi:

13 https://en.wikipedia.org/wiki/John_Stuart_Mill

- qat’iy ilmiy izlanishlar va tadqiqotlar;
- akademik erkinlik;
- o’qitish va tadqiqotning birligi;
- yaxlit ta’lim;
- universitet mustaqilligi.

Gumboldt modeli zamonaviy tadqiqot universiteti uchun loyiha bo’lib xizmat qildi, Yevropa va Qo’shma Shtatlardagi muassasalarga ta’sir ko’rsatdi. Bu yondashuv tadqiqotni universitetning asosiy vazifasi sifatida belgilab, professorlar va talabalarining rolini tubdan o’zgartirdi. Talabalar iadqiqot faoliyati bilan shug’ullanishga, tanqidiy fikrlash va tahliliy ko’nikmalarini rivojlantirishga undalgan¹⁴. Gumboldt modelida o’qitish va tadqiqot birlashtiriladi va talabalar ham, professorlar ham ilmiy ishlarni tashqi nazoratsiz erkin tadqiq qiladi.

Amerikalik ta’lim faylasufi Jon Dyui pragmatizm deb nomlanvchi falsafiy oqimning yetakchi namoyondalaridan biri edi. Pragmatizm g’oyalari nafaqat Amerika iqtisodiyotiga, siyosatiga, balki fani va maorifiga ham ulkan ta’sirini ko’rsatgan. Dyui “muammoli vaziyatlar” haqidagi g’oyasi orqali tajriba va faoliyatga asoslangan o’rganishni asosiy tamoyillardan biri sifatida belgilaydi. U nazariyalardan muammolarni hal qilishda foydalanishni, ularni statik bilim sifatida emas, amaliy qo’llaniladigan “instrument” sifatida ko’radi. “Biz qanday fikrlaymiz” asarida “Biz faqat muammoga duch kelganimizda o’ylaymiz. Qo’ldagi ma’lumotlar muammo yechimini ta’minlay olmaydi, ular faqat taklif qilishlari mumkin. Tafakkurning manbai o’tmish tajribasi va oldingi bilim. Agar odam shunga o’xshag vaziyatlar bilan tanish bo’lgan bo’lsa, u ilgari xuddi shu turdagi materiallar bilan shug’ullangan bo’lsa, unda ko’proq yoki kamroq foydali takliflar paydo bo’lishi mumkin. Ammo

agar hozirda tasavvurda ifodalanishi mumkin bo’lgan o’xshash tajriba bo’lmasa, chalkashlik shunchaki chalkashlik bo’lib qoladi¹⁵ deb ta’kidlaydi. Dyuning ilgari to’plangan tajriba va bilimlarni amaliyotga tatbiq etish fikri liberal va progressiv ta’lim pedagogikasining asosiy tamoyillaridan biri, ya’ni ta’lim – bu muammoli vaziyatlar orqali tafakkur va ijtimoiy faoliyatni rivojlantirish jarayoni ekanligini ifodalaydi.

XX-XXI asrlarda liber ta’lim “liberal arts education”¹⁶ modeli orqali ifoda etildi. Ushbu modelda ta’limning maqsadi kasbiy malaka bilan bir vaqtda insonning intellektual, ijtimoiy va axloqiy salohiyatini rivojlantirishdir. AQSh (Xarvard, Vale, Amherst universitetlari) Yevropa va Osiyoda (Central European universiteti, Team universiteti, Xalqaro Vestminster universitetining Toshkent filiali) va boshqalarda bu model keng qo’llaniladi.

Amerika Qo’shma Shtatlarida liberal ta’lim o’quv dasturining asosiy falsafasi, tuzilishi va amaliy modellarini tushuntirishga qaratilgan. AQShdagi bakalavriat ta’limining asosiy maqsadi ko’pincha postsovet va Yevropa tizimlarida qabul qilingan erta va tor ixtisoslashuv modelidan keskin farq qiladi. AQSh modeli to’rt yillik dastur davomida intellektual “kenglik” va “chuqurlik” o’rtasidagi ongli muvozanatga asoslanadi. Dasturning birinchi yarmi (birinchi ikki yil) odatda keng qamrovli “Umumiy ta’lim”ga bag’ishlansa, ikkinchi yarmi talabaning tanlagan “asosiy mutaxassisligi”ga e’tibor qaratiladi.

Liberal ta’limning maqsadi ma’lumotlar to’plamini yodlash emas, balki “o’tkaziladigan” intellektual ko’nikmalarni rivojlantirishdir. Bu ko’nikmalar har qanday sohada va butun hayot davomida qo’llaniladi. Amerika Kollejar va Universitetlar Assotsiatsiyasi (AAC&U) ushbu

14 https://www.researchgate.net/publication/381003793_Wilhelm_von_Humboldt's_Educational_Reforms_Foundations_of_the_Modern_Research_University

15 <https://www.gutenberg.org/files/37423/37423-h/37423-h.htm>

16 Liberal arts – bu fan, adabiyot, til, ijtimoiy-gumanitar fanlar, falsafa va san’at kabi sohalarni o’z ichiga oluvchi ta’lim yo’nalishi.

muhim ko'nikmalarni quyidagicha belgilaydi¹⁷:

U "Essential Learning Outcomes"¹⁸ (İLOs) deb ataluvchi to'rtta yirik blokni ajratadi:

1. Insoniyat madaniyatlari va tabiiy olam bo'yicha bilimlar:

- gumanitar fanlar;
- ijtimoiy fanlar;
- tabiiy fanlar;
- san'at.

2. Intellektual va amaliy ko'nikmalar:

- tanqidiy fikrlash;
- yozma va og'zaki muloqot;
- miqdoriy savodxonlik;
- axborot va raqamli savodxonlik;
- muammolarni hal qilish.

3. Shaxsiy va ijtimoiy mas'uliyat:

- fuqarolik kompetensiyalari va ishtiroki;
- etik qaror qabul qilish;
- xilma-xillik, globallik va inklyuzivlikka hurmat.

Integrativ va qo'llanma o'qish.

AQShdagi ko'p universitetlar o'zlarining umumiy ta'lim yoki asosiy o'quv dasturlarini mana shu bloklarning turli kombinatsiyasi sifatida tashkil etadilar. AQSh o'quv dasturining o'ziga xos jihati shundaki, u ko'pincha "bilish usullari" o'rtasida maqsadli intellektual ishqalanishni yaratish uchun mo'ljallangan¹⁹. Prinstonning ta'kidlashicha, laboratoriya tajribasi biologik jarayon qanday ishlashini ko'rsatishi mumkin, ammo bu jarayonning axloqan to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini baholash uchun "axloqiy asoslangan mulohaza" talab etiladi²⁰. Shuning uchun biologiya talabasi falsafa kurslarini,

kompyuter fanlari talabasi esa teatr sanati kurslarini olishga undaladi²¹.

Shu nuqtayi nazardan, zamonaviy ta'limning shaxsga yo'naltirilgan yondashuvini yanada chuqurroq tushuntirishda Hovard Gardnerning ko'p aqllilik nazariyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Aqli rivojlanish bo'yicha psixolog va ta'lim eksperti Gardner 1983 yilda chop etilgan "Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences" asarida inson intellekti yagona o'lchov bilan baholanishi mumkin emasligini ilmiy asoslab berdi. Unga ko'ra inson intellekti lingvistik, mantiqiy-matematik, vizual makoniy, tana-kinestetik, musiqiy, tabiiy, shaxsiy va shaxslararo kabi turli shakllarda namoyon bo'ladi. Gardner an'anaviy "bir intellekt" tushunchasiga qarshi chiqib, har bir o'quvchi o'zining kuchli tomonlarini turli intellekt turlarida namoyish etishi mumkinligini ta'kidladi.

Ko'p aqli intellekt nazariyasi ta'lim jarayonida o'quvchilarning qobiliyati va ijodkorligi farqlarini hisobga olishni rag'batlantirib, quyidagi o'rganish usullaridan foydalanishni tavsiya qiladi:

1. Lingvistik: matn, esse, qissa.
2. Mantiqiy: matematik: muammo yechish, eksperimentlar.
3. Vizual makoniy: sxemalar, xaritalar.
4. Tana-kinestetik: rol o'yinlari, loyihalar.
5. Musiqiy: ritmlar, qo'shiqlar, ohanglar.
6. Tabiiy: tabiat bilan tajribalar, kuzatish.
7. Shaxsiy: refleksiya, kundalik yuritish.
8. Shaxslararo: gurux ishlari, muhokamalar.

Mazkur nazariya ta'limda individual yondashuvni kuchaytirib, dars rejasi va baholash usullarida o'quvchilarning xilma-xil qobiliyatlarini e'tiborga olishni qo'llab-

17 What Is Liberal Education? | AAC&U, <https://www.aacu.org/trending-topics/what-is-liberal-education>

18 Ta'limning asosiy natijalari

19 What Is Liberal Education? | AAC&U, <https://www.aacu.org/trending-topics/what-is-liberal-education>

20 General Education Requirements – Undergraduate Announcement – Princeton University, <https://ua.princeton.edu/policies-resources/general-education-requirements>

21 What Does Liberal Arts Mean? – Princeton University Admission, <https://admission.princeton.edu/academics/what-does-liberal-arts-mean>

quvvatlaydi. Natijada, o'quvchi zamonaviy dunyoda mavaffaqiyatli bo'lishi uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni turli yo'llar orqali rivojlantirish imkoniga ega bo'ladi.

Gardner nazariyasining amaliyotdagi yorqin ifodasi universitetlaridagi fanlar tanlash tizimida yaqqol ko'rinadi. Rivojlangan davlatlarda, ayniqsa, AQSh universitetlarida talaba ta'limni boshlaganidan so'ng har har semestrda ayrim umumiy fanlarni majburiy tarzda o'qiydi. Biroq uning tor mutaxassisligiga doir fanlarni tanlash erkinligi o'zida bo'ladi, talaba semestr davomida 6-8 ta fanni mustaqil tanlaydi va o'sha kurslarga qatnaydi. Bu ta'lim g'oyasiga ko'ra, talabalar o'zlarining intellektual o'sishlari uchun qaysi fanlar kerakligini dekanatdan ko'ra o'zlari yaxshiroq bilishadi. Shuning uchun talabalarning o'zlari qaysi fan va qaysi professorning darslariga kirish borasida tanlash huquqi va imkoniyati bo'lishi kerak.

Liberal ta'limning ushbu tamoyillari talabaning keng dunyoqarashga ega bo'lgan fikrlovchi sifatida shakllanishiga xizmat qiladi. Ana shunday yondashuvlarning zamonaviy talqini Farid Zakariya²² tomonidan yanada chuqurroq ochib beriladi. Uning fikricha, liberal ta'lim inson qobiliyatlarining ko'p qirrali rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi (bu Gardner nazariyasi bilan uyg'un), shuningdek talabalarni keng tarixiy, madaniy va ijtimoiy majmuani anglashga yo'naltiradi. Qadriyatlar, falsafa, siyosiy tizimlar, mafkuralar, insoniyat jamiyati va sivilizatsiyalarni o'rganish talabalarga inson tajribasining murakkabliklarini, jumladan uning madaniy, ijtimoiy va siyosiy jihatlarini tushunish uchun zarur bo'lgan intellektual vositalarni taqdim etadi. Bunday bilimlar bilan shug'ullanish orqali ma'lumotlarni sinchkovlik bilan sintez qilish va g'oyalarni keng tarixiy va ijtimoiy muhitlarni tahlil qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Nimani va qanday o'rganish kerakligi to'g'risida qaror qabul

qilish talabalarda mustaqillik va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi, o'z ta'limlarini o'z zimmalariga oladilar, shaxsiy o'sish uchun zarur bo'lgan qarorlarni qabul qiladilar, vaqtni va o'z-o'zini boshqarish qobiliyati yuzaga keladi. Zakariyaning argumenti ta'lim tor texnik ko'nikmalarga ega bo'lgan mutaxassislarni tayyorlash barorbarida, mustaqil va fikrlaydigan fikrlovchilarni tarbiyalash kerak degan tamoyilga asoslanadi. Ushbu yondashuvning mantiqiy isboti Zakariyaning liberal ta'lim konsepsiyasining asosiy tamoyillarida namoyon bo'ladi:

Nimani o'ylashni emas, qanday o'ylashni o'rganish. Asosiy maqsad tahlil qilish, analitik fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini shakllantirish.

Samarali muloqot va intellektual qiziqish. Fikrlarni aniq ifoda etish, ishonchli tarzda bahslashish va o'ylangan suhbatga kirishiga o'rgatadi.

STEM va gumanitar, ijtimoiy fanlar o'rtasidagi o'zaro "changlanish". Ta'limda STEM va gumanitar, ijtimoiy fanlar o'rtasidagi sinergiya yaxlit yondashuvni ta'minlaydi. STEM sohalari analitik, texnik va muammolarni hal qilish ko'nikmalari bilan ta'minlasa, gumanitar va ijtimoiy fanlar inson xatti-harakati, madaniyati, axloqi va jamiyatga ta'siri haqida tushuncha beradi.

Zakariyaga ko'ra²³ liberal ta'limning fikrlashni o'rgatishda quyidagicha afzalliklari bor:

Yozish va fikrlash. Aniq fikrlash, murakkab g'oyalarni tahlil qilish va ularni yozma shaklda samarali yetkazish qobiliyatini shakllantiradi.

Og'zaki muloqot. Ravon va aniq og'zaki ifoda etishni rivojlantiradi, bu o'quvchilarga fikrlarni aniq ifodalash, konstruktiv muloqot qilish va mantiqiy ketma-ketlikda dalillarni taqdim etish imkonini beradi.

22 Zakariya Farid. Erkin ta'lim. –Toshkent: Trust and support, 2025. – B. 12.

23 Zakariya Farid. Erkin ta'lim. –Toshkent: Trust and support, 2025. – B. 72-78.

Mustaqil ta'lim va izlanish. Matnlarni tanqidiy tahlil qilish, yangi ma'lumot manbalarini izlash va baholash, gipotezalarini qo'llab-quvvatlash yoki rad etish uchun dalillar to'plash, mualliflik tarafkashliklarni tan olish, asosiy g'oyalarni aniqlash uchun samarali o'qish, tushunarli savollarni shakllantirish va asosli fikr bildirish. Sportdan qiyos qilinsa, xuddi atletlar o'zlarining sportlariga aloqador bo'lmagan mashqlarni qilganlaridek, talabalar ham o'z sohasidan tashqaridagi fanlarni ham o'rganishlari lozim.

AQShda yagona, standartlashtirilgan liberal ta'lim o'quv dasturi mavjud emas. Aksincha, bu umumiy falsafiy maqsadlarga (tanqidiy fikrlash, moslashuvchanlik, fuqarolik masuliyati) erishish uchun turli universitetlar tomonidan qo'llaniladigan modellar spektridir:

1. Qat'iy belgilangan "Asosiy o'quv dasturi". Barcha talabalar uchun umumiy, kanonik kurslar to'plami (Masalan: Kolumbiya Universiteti, Chikago Universiteti).

2. Moslashuvchan "Taqsimot talablari". Talabalar belgilangan fanlar toifalaridan ("savatlar") tanlash orqali kenglikka erishadilar (Masalan: Uilyams Kolleji, Pomona Kolleji).

3. Radikal "Ochiq o'quv dasturi". Umumiy ta'lim talablari deyarli yo'q, bu esa talabaga maksimal erkinlik beradi (Masalan: Amherst Kolleji).

AQSh liberal ta'limining asosiy g'oyasi "erta ixtisoslashuvga qarshilik ko'rsatish" bo'lgan. Ushbu falsafaga ko'ra, 18 yoshda talabani tor bir sohaga yo'naltirish, uni "tez o'zgaruvchan dunyoda" muvaffaqiyatga erishish va moslashish qobiliyatidan mahrum qilishi mumkin. Buning o'rniga, tizim klassik akademik fanlar, sanat va jismoniy tarbiya bo'yicha "barqaror o'qish" orqali

"kuchli umumiy intellekt"ni rivojlantirishga intiladi²⁴.

Princeton Universiteti bu falsafani quyidagicha izohlaydi: liberal ta'lim "keng qamrovli intellektual zamin" yaratadi. Maqsad shunchaki muammolarni hal qilish emas, balki "qaysi muammolarni hal qilish kerakligi va nima uchun" degan savolni qo'ya bilish qobiliyatini tarbiyalashdir. Bu shuni anglatadiki, muhandislik fakulteti talabalari nafaqat texnik muammolarni qanday hal qilishni, balki tarix, falsafa va sanat kurslari orqali o'z ishlarining jamiyatga tasirini ham tushunishlari kerak²⁵.

Yuqoridagi falsafa AQShdagi tipik to'rt yillik bakalavriat dasturining o'ziga xos tuzilmasida o'z aksini topadi. Ushbu dastur uch asosiy komponentdan iborat:

1. Umumiy ta'lim. Bu ko'pincha bakalavriatning birinchi ikki yilini qamrab oladi. Bu barcha talabalardan, ularning bo'lajak mutaxassisligidan qat'i nazar, keng ko'lamli fanlarni (gumanitar fanlar, ijtimoiy fanlar, tabiiy fanlar va matematika) o'rganishni talab qiladigan o'quv dasturining poydevoridir. "Umumiy ta'lim" kurslari "qo'shimcha" emas, balki mamlakatdagi har bir bakalavr dasturining "standart, talab qilinadigan qismi" va ko'pincha "kreditlarning eng katta taqsimoti" hisoblanadi²⁶.

2. Asosiy mutaxassislik. Bu talaba tanlagan sohada chuqur ixtisoslashuvdir (masalan, iqtisodiyot, biologiya yoki ingliz adabiyoti). Yevropa tizimidan farqli o'laroq, AQSh talabalari odatda ikkinchi kursning oxirigacha o'z mutaxassisliklarini rasman "elon qilishlari" shart emas²⁷.

3. Tanlov fanlari. Bu talabaga o'zining asosiy

24 <https://waterfordschool.org/our-school/educational-philosophy-liberal-arts/#:~:text=A%20liberal%20arts%20education%20teaches,the%20arts%20and%20physical%20education.>

25 What Does Liberal Arts Mean? – Princeton University Admission, <https://admission.princeton.edu/academics/what-does-liberal-arts-mean>

26 What is General Education? Its Purpose and Impact Explained,

27 UK vs. USA Education System | Study Abroad Guide, <https://www.internationalstudent.com/study-abroad/guide/uk-usa-education-system/>

mutaxassisligi yoki umumiy ta'lim talablariga kirmaydigan har qanday kurslarni tanlash erkinligini beruvchi kreditlardir²⁸. Bu talabaga ikkinchi darajali mutaxassislik olishga yoki shunchaki shaxsiy qiziqishlarini qondirishga imkon beradi.

"Umumiy ta'lim" g'oyasi barcha universitetlarda bir xil amalga oshirilmaydi. Bu g'oyani amalga oshirishning uchta asosiy modeli mavjud bo'lib, ular qat'iylik va erkinlik spektrini tashkil qiladi.

Model 1. Qat'iy belgilangan "Asosiy o'quv dasturi". Barcha talabalar, mutaxassisligidan qat'i nazar, universitet tomonidan belgilangan bir xil fundamental kurslarni o'tishadi. Bu umumiy intellektual tajriba va "umumiy til" yaratadi²⁹.

Model 2. moslashuvchan "Taqsimot talablari". Bu eng keng tarqalgan model. Universitet talabalardan aniq kurslarni emas, balki ma'lum fanlar toifalaridan ("savatlar" yoki "bo'limlar") ma'lum miqdordagi kurslarni tanlashni talab qiladi. Masalan, "kamida ikkita gumanitar fan, ikkita ijtimoiy fan va bitta laboratoriya ishi bo'lgan tabiiy fan"³⁰.

Model 3. radikal "Ochiq o'quv dasturi". "Umumiy ta'lim" talablari deyarli yoki umuman yo'q. Talabalar o'z dasturlarini (asosiy mutaxassislik talablaridan tashqari) deyarli to'liq erkinlik bilan o'zlari tuzadilar³¹.

Bu uch model shunchaki mamuriy farqlar emas, ular bilimning tabiati va o'rganish

psixologiyasi haqidagi chuqur falsafiy qarashlarni aks ettiradi. "Asosiy o'quv dasturi" modeli institutsional retseptga asoslanadi ("Bizningcha, har bir malumotli inson Gomer va Platonni o'qishi kerak"). "Ochiq o'quv dasturi" esa talabaning qiziquvchanligiga asoslanadi ("Ta'limning eng kuchli harakatlantiruvchi kuchi talabaning o'z xohishidir"). "Taqsimot talablari" bu ikki cheklov o'rtasidagi murosadir.

Quyida ushbu spektrning har bir nuqtasidan aniq universitet namunalarini tahlil qilinadi.

Qat'iy belgilangan "Asosiy o'quv dasturi" modeli XX-asr boshlarida universitetlarda bilimlar haddan tashqari ixtisoslashib, parchalanib ketayotganiga javoban paydo bo'lgan. Uning maqsadi mutaxassislikka qaramay, barcha bitiruvchilar o'rtasida umumiy madaniy va intellektual lug'atni yaratish edi³².

Kolumbiya universiteti: Kolumbiyaning 100 yildan ortiq tarixga ega Asosiy o'quv dasturi bu modelning klassik namunasi³³. Barcha bakalavr talabalarini, ular fizika yoki adabiyotshunoslik bo'yicha o'qishidan qat'i nazar, quyidagi bir xil kurslar ketma-ketligini o'tashlari shart³⁴:

Adabiyot gumanitar fanlari: Bir yil davomida G'arb adabiyotining asosiy asarlarini (masalan, Gomer, Sofokl, Dante, Dostoevskiy) o'qish va muhokama qilish³⁵.

Zamonaviy sivilizatsiya: Bir yil davomida G'arb falsafiy va siyosiy tafakkurining asosiy asarlarini (masalan, Platon, Aristotel, Gobbs, Marks, Gandi)

28 What Is Liberal Education? | AAC&U, <https://www.aacu.org/trending-topics/what-is-liberal-education>

29 <https://waterfordschool.org/our-school/educational-philosophy-liberal-arts/#:~:text=A%20liberal%20arts%20education%20teaches,the%20arts%20and%20physical%20education.>

30 What are US general education requirements? | Kaplan, <https://www.kaplanpathways.com/blog/us-general-education-requirements/>

31 Our Open Curriculum | Academics | Amherst College, <https://www.amherst.edu/academiclife/open-curriculum>

32 The Core Curriculum | Columbia Undergraduate Admissions,

33 <https://waterfordschool.org/our-school/educational-philosophy-liberal-arts/#:~:text=A%20liberal%20arts%20education%20teaches,the%20arts%20and%20physical%20education.>

34 <https://waterfordschool.org/our-school/educational-philosophy-liberal-arts/#:~:text=A%20liberal%20arts%20education%20teaches,the%20arts%20and%20physical%20education.>

35 <https://waterfordschool.org/our-school/educational-philosophy-liberal-arts/#:~:text=A%20liberal%20arts%20education%20teaches,the%20arts%20and%20physical%20education.>

o'rganish³⁶.

San'at gumanitar fanlari: G'arb san'atining asosiy asarlarini tahlil qilish.

Musiqa gumanitar fanlari: G'arb musiqasining asosiy asarlarini tahlil qilish.

Universitet yozuvi: Yozma argumentatsiya va tahlil ko'nikmalarini rivojlantirish.

Fan chegaralari: Zamonaviy fanning asosiy savollari va usullari bilan tanishtirish.

Bu kurslar mutaxassislikni muvozanatlashtirish va barcha talabalar birgalikda bahslashga oladigan "umumiy intellektual jamoa" yaratish uchun mo'ljallangan³⁷.

Chikago universiteti: Chikagoning "Asosiy o'quv dasturi" ham barcha talabalar uchun umumiy akademik poydevor yaratishga qaratilgan³⁸. U talabalarga "qanday fikrlashni" va muammolarga "bir nechta nuqtayi nazardan" yondashishni o'rgatishni maqsad qilgan³⁹. Kolumbiyadan farqli o'laroq, Chikago aniq bir xil kitoblar ro'yxatini emas, balki fan sohalari ketma-ketliklarni talab qiladi. Talabalar quyidagi sohalarning har biridan ma'lum miqdordagi kurslarni (odatda 2-3 kurslik ketma-ketlik) tanlashlari kerak⁴⁰:

1. Gumanitar fanlar;
2. Sivilizatsiya tadqiqotlari;
3. Ijtimoiy fanlar;
4. Biologiya fanlari;
5. Fizika fanlari;
6. Matematika fanlari;
7. Sanat.

Bunga qo'shimcha ravishda, barcha talabalar

yozish va chet tili talablarini bajarishlari shart⁴¹.

Moslashuvchan "Taqsimot talablari" modeli AQShdagi eng keng tarqalgan model bo'lib, "Asosiy o'quv dasturi"ning qat'iyligi va "Ochiq o'quv dasturi"ning erkinligi o'rtasidagi muvozanatni taminlaydi. U talabalarga tanlov erkinligini beradi, lekin bu tanlovni malum chegaralar ichida (ya'ni, "savatlar" doirasida) amalga oshirishni talab qiladi.

Uilyams kolleji: Mazkur kollejdagi talabalar to'rt qismdan iborat "Taqsimot talabi"ni bajarishlari kerak⁴². Bu model zamonaviy liberal ta'lim o'quv dasturi nafaqat kontent (nima bilish) bo'yicha, balki ko'nikmalar (nima qila olish) bo'yicha ham keng qamrovlilikni talab qilishini ko'rsatadi.

1. Bo'limli talablar⁴³:

Talabalar uchta asosiy akademik bo'limning har biridan kamida 3 tadan kurs olishlari kerak (jami 9 kurs):

I-Bo'lim: Tillar va San'at (Gumanitar fanlar).

II-Bo'lim: Ijtimoiy fanlar.

III-Bo'lim: Fan va Matematika.

2. Ko'nikma talablari (Skills Requirements)⁴⁴:

Bu talablar fan sohasidan qat'i nazar, ma'lum ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan:

Yozish ko'nikmalari. Talabalar yozishga alohida etibor beriladigan va muntazam fikr-mulohaza olinadigan ikkita kursni o'tashlari kerak.

Miqdoriy/Rasmiy mulohaza. Talabalar ma'lumotlar bilan ishlash, statistik tahlil yoki rasmiy mantiqqa asoslangan bitta kursni

36 The Core Curriculum | Columbia Undergraduate Admissions, <https://undergrad.admissions.columbia.edu/academics/college/core>

37 The Core Curriculum | Columbia Undergraduate Admissions, <https://undergrad.admissions.columbia.edu/academics/college/core>

38 The Core Curriculum | The College | The University of Chicago | The ..., <https://college.uchicago.edu/academics/core-curriculum>

39 The Core Curriculum | The College | The University of Chicago | The ..., <https://college.uchicago.edu/academics/core-curriculum>

40 The Core Curriculum | The College | The University of Chicago | The ..., <https://college.uchicago.edu/academics/core-curriculum>

41 The Core Curriculum | The College | The University of Chicago | The ..., <https://college.uchicago.edu/academics/core-curriculum>

42 Catalog – Williams College Catalog, <https://catalog.williams.edu/degree-requirements/>

43 Catalog – Williams College Catalog, <https://catalog.williams.edu/degree-requirements/>

44 Catalog – Williams College Catalog, <https://catalog.williams.edu/degree-requirements/>

o'tashlari kerak.

Tafovut, hokimiyat va tenglik. Bu zamonaviy talab bo'lib, talabalardan ijtimoiy tengsizliklar, hokimiyat tuzilmalari va xilma-xillikni tahlil qiladigan bitta kursni o'tashni talab qiladi. Bu 2 bo'limda muhokama qilingan "axloqiy va fuqarolik" maqsadining o'quv dasturidagi bevosita namoyonidir.

Pomona kolleji (Pomona College) ham shunga o'xshash ko'p qirrali "kenglik" talablaridan foydalanadi. Bitiruv talablari quyidagilarni o'z ichiga oladi⁴⁵:

Birinchi kurs seminari. Barcha birinchi kurs talabarlari "Tanqidiy so'rov" deb nomlangan kichik, munozaraga asoslangan seminarlardan birini tanlaydilar. Mavzular "Nanotexnologiya fan va fantastikada"dan tortib "Rok-n-roll tarixining portlash nuqtalari" gacha bo'lishi mumkin⁴⁶.

Keng qamrovli o'rganish. Talabalar beshta asosiy fan sohasidan (masalan, gumanitar fanlar, ijtimoiy fanlar, tabiiy fanlar va hokazo) kurslar olishlari kerak⁴⁷.

Intensiv ko'nikma talablari. Uilyamsga o'xshab, Pomonada ham fanlararo ko'nikmalar talab etiladi:

- yozma intensiv;
- og'zaki intensiv;
- tafovutni tahlil qilish;
- chet tili talabi;
- jismoniy tarbiya.

Radikal "Ochiq o'quv dasturi" modeli liberal ta'lim falsafasini o'zining mantiqiy xulosasiga

olib boradi: agar ta'limning maqsadi mustaqil fikrlovchi va o'z intellektual o'sishi uchun masuliyatni o'z zimmasiga oladigan shaxslarni tarbiyalash bo'lsa, unda nega ularga to'liq erkinlik bermaslik kerak?

Amherst Kolleji AQShdagi eng mashhur "Ochiq o'quv dasturi" bilan tanilgan⁴⁸.

Falsafa. "Amherstda taqsimot talablari va asosiy o'quv dasturi yo'q"⁴⁹. Bu qoida emas, bu istisno.

Bitiruv talablari: Bitiruv uchun talabalar quyidagilarni bajarishlari shart⁵⁰:

1. Jami 32 ta semestr kursini muvaffaqiyatli yakunlash.
2. Asosiy mutaxassislik (major) talablarini bajarish.
3. Birinchi kursda bitta majburiy "Birinchi kurs seminari"ni o'tash.

Shu bilan birga, boshqa hech qanday umumiy ta'lim talablari yo'q. Agar talaba xohlasa (va uning asosiy mutaxassisligi talablariga zid kelmasa), u o'zining barcha tanlov kurslarini faqat gumanitar fanlardan yoki faqat tabiiy fanlardan olishi mumkin.

Bu yondashuv talabalar "o'zlarining intellektual o'sishlari uchun to'liq masuliyatni" o'z zimmalariga olishlari kerak degan ishonchga asoslanadi⁵¹. Universitetning fikricha, talabalar kurslarni majbur bo'lgani uchun emas, balki chinakam qiziqqani uchun tanlaganlarida, har bir sinf xonasi qiziquvchan, to'liq jalb qilingan talabalar bilan to'la bo'ladi⁵². Bu

45 Degree Requirements | Pomona College Catalog, <https://catalog.pomona.edu/academicpolicies/degreegraduationpolicies/degree requirements>

46 Your Four Years | Pomona College in Claremont, California, <https://www.pomona.edu/academics/about-our-liberal-arts-education/your-four-years>

47 Pomona College 2025-2026 Catalog – AWS, <https://coursedog-pdfs-public-prod.s3.us-east-2.amazonaws.com/pomona-catalog-1755032780822.pdf>

48 Our Open Curriculum | Academics | Amherst College, <https://www.amherst.edu/academiclife/open-curriculum>

49 Our Open Curriculum | Academics | Amherst College, <https://www.amherst.edu/academiclife/open-curriculum>

50 Academics | Amherst College, <https://www.amherst.edu/academiclife>

51 Our Open Curriculum | Academics | Amherst College, <https://www.amherst.edu/academiclife/open-curriculum>

52 Our Open Curriculum | Academics | Amherst College, <https://www.amherst.edu/academiclife/open-curriculum>

moslashuvchanlik, shuningdek, talabalarga ikkita mutaxassislikni (double major) o'rganishni yoki chet elda o'qish dasturlarida qatnashishni osonlashtiradi⁵³.

Bu model tuzilmaning yo'qligi degani emas. Bu o'quv dasturini yaratish mas'uliyatini institutdan (Kolumbiyadagidek) talaba va maslahatchi juftligiga o'tkazishni anglatadi. "Ochiq o'quv dasturi" faqat kuchli, fidoyi va talabalarga ko'p vaqt ajratadigan professor-o'qituvchi maslahati tizimi mavjud bo'lgandagina ishlay oladi⁵⁴. Bunday holda, jarayonning o'zi, ya'ni o'z ta'limini loyihalashtirish va "intellektual o'sish uchun mas'uliyatni olish"⁵⁵ – liberal ta'limning yakuniy maqsadi bo'lgan eng qimmatli darsga aylanadi.

AQShdagi liberal ta'lim o'quv dasturi yagona monolit tuzilma emas. Bu "kenglik, so'ngra chuqurlik" umumiy falsafasiga asoslangan modellar ekotizimidir. Ushbu falsafa XXI asr uchun zarur bo'lgan moslashuvchan⁵⁶, tanqidiy fikrlaydigan⁵⁷ va ijtimoiy mas'uliyatli⁵⁸ fuqarolarni yetishtirishga qaratilgan.

Yevropa yoki postsovet tizimi ko'pincha istiqbolli stabil dunyosi uchun mo'ljallangan (ya'ni, "bizga kelgusi besh yilda 5000 nafar muhandis kerak, shuning uchun 5000 nafar muhandisni tayyorlaymiz"). Bu model chuqurlikka va samaradorlikka qaratilgan.

Aksincha, AQSh liberal ta'lim modeli istiqbolli o'zgaruvchanlik va noaniqlik dunyosi uchun mo'ljallangan. Uning asosiy g'oyasi quyidagicha: "Biz 20 yildan keyin qanday kasblar mavjud bo'lishini bilmaymiz⁵⁹, shuning uchun biz har

qanday yangi va murakkab muammoga tayyor bo'lgan aqlli, moslashuvchan va tez o'rganuvchi shaxslarni tayyorlaymiz".

Xulosa qilganda, bugungi kunda Inson Taraqqiyoti Indeksi (Human Development Index – HDI) xalqaro miqyosda mamlakatlarning rivojlanish darajasini aniqlovchi muhim indikatorlardan biriga aylangan. Ushbu indeks nafaqat iqtisodiy ko'rsatkichlarni, balki ta'lim sifati omilini hisobga oladi. Bu esa jamiyatning asosiy e'tiborini insonning intellektual, ijtimoiy va ma'naviy rivojlanishiga qaratadi.

Inson taraqqiyotining markazida "imkoniyatlar makoni" yotadi. Bu makon shaxsga o'z qobiliyatlarini ro'yobga chiqarish, erkin fikrlash, to'laqonli ishtirok etish va ijodiy salohiyatini namoyon etish imkonini beradi. Ayni paytda bu faqat davlat siyosati emas, balki har bir institut maktab, universitet, sog'liqni saqlash tizimi, mehnat bozori va madaniy muhit faoliyatida namoyon bo'lishi kerak bo'lgan umumiy yondashuvdir. XXI asrda ushbu ikki tushuncha bir-birini to'ldirib, zamonaviy taraqqiyot strategiyasining markaziga aylangan. "Bugungi kunda inson taraqqiyoti bu shunchaki iqtisodiy o'sish emas, balki insonlarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirish, ularning salohiyatini ro'yobga chiqarish bilan bog'liq tushunchadir"⁶⁰.

"Yangi O'zbekiston" konsepsiyasi va 2030-yilgacha mo'ljallangan Milliy Taraqqiyot Strategiyasida BTMlarning asosiy tamoyillari, xususan, ta'lim tizimini isloh qilish yo'nalishi

53 Our Open Curriculum | Academics | Amherst College, <https://www.amherst.edu/academiclife/open-curriculum>

54 Academics | Amherst College, accessed November 18, 2025, <https://www.amherst.edu/academiclife>

55 Our Open Curriculum | Academics | Amherst College, <https://www.amherst.edu/academiclife/open-curriculum>

56 accessed November 18, 2025, <https://waterfordschool.org/our-school/educational-philosophy-liberal-arts/#:~:text=A%20liberal%20arts%20education%20teaches,the%20arts%20and%20physical%20education>

57 The Benefits of a Liberal Arts Education: Preparing You for a Diverse World | MVNU, <https://mvnu.edu/blogs/benefits-of-a-liberal-arts-education/>

58 What Is Liberal Education? | AAC&U, <https://www.aacu.org/trending-topics/what-is-liberal-education>

59 The Benefits of a Liberal Arts Education | Coalition for College, <https://www.coalitionforcollegeaccess.org/mycoalition-counselor-all/the-benefits-of-a-liberal-arts-education>

60 Berdikulov O.X. "Inson kapitalini shakllantirishda zamonaviy yondashuvlar" mavzusidagi iqtisodiyot fanlari bo'yicha PhD avtoreferati. – Toshkent, 2023. – B. 8.

o'z aksini topgan. Bunda inson kapitalini rivojlantirish mamlakatning raqobatbardoshligini oshirish, barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash va ijtimoiy adolatni mustahkamlashning asosi sifatida qaraladi.

Shu nuqtayi nazardan liberal ta'lim talabani ijodiy, tanqidiy va erkin fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. Bu borada quyidagi tavsiyalar ilgari suriladi:

- shaxsga yo'naltirilgan ta'limni rivojlantirish;
- tanqidiy tafakkur va savol-javob usullarini o'quv jarayoniga tatbiq etish;
- ixtiyoriy tanlov imkoniyatlarini kengaytirish;
- fanlararo yondashuvni kuchaytirish.

OLIV TA'LIM MUASSASALARI TALABALARIDA EKOLOGIK MADANIYATNI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOIY-HUQUQIY ASOSLARI

Kalandar Abdullayevich Saparov – b.f.d., professor, O'zbekiston
milliy pedagogika universiteti
Gulshat Sultamuratovna Berdibayeva – assistent o'qituvchi,
O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya sport universiteti Nukus filiali

Annotatsiya. Jamiyatning huquqiy, ma'naviy, ijtimoiy va axloqiy rivojlanish tendensiyalari globallashtirish davrida ilmiy texnika inqilobining oqibatlarini aniqlash, "tabiat – jamiyat" munosabatlari yo'nalishlarini belgilab olish, ekologik madaniyat va ekologik muhit o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlash, insoniyatda ekologik faollik va mas'uliyatning yangi sifat darajalarini vujudga keltirish zaruratini qo'ymoqda.

Ushbu maqola bo'lajak biologiya fani o'qituvchilarida ekologik madaniyatini rivojlantirishning ijtimoiy-huquqiy asoslarini yoritishga qaratilgan bo'lib, mamlakatimizda tabiat va insoniyat munosabatlari tartibga solish borasida amalga oshirilayotgan islohotlar hamda ularda belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlashga qaratilgan ishlarni amalga oshirish bo'yicha taklif-tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Аннотация. Тенденции правового, духовного, социального и нравственного развития общества в эпоху глобализации диктуют необходимость определения последствий научно-технической революции, определения направлений взаимоотношений «природа – общество», обеспечения гармонии экологической культуры и экологической среды, формирования качественно новых уровней экологической активности и ответственности человечества.

В данной статье рассматриваются социально-правовые основы формирования экологической культуры будущих учителей биологии, разрабатываются предложения и рекомендации по реализации проводимых в нашей стране реформ, направленных на регулирование взаимоотношений природы и человечества, а также работа, направленная на обеспечение реализации поставленных в них задач.

Abstract. The trends in the legal, spiritual, social and moral development of society in the era of globalization impose the need to determine the consequences of the scientific and technical revolution, determine the directions of «nature – society» relations, ensure harmony between ecological culture and the ecological environment, and create new qualitative levels of ecological activity and responsibility in humanity.

This article is aimed at highlighting the socio-legal foundations of the development of ecological culture in future biology teachers, and proposals and recommendations are developed for the implementation of reforms being implemented in our country to regulate the relationship between nature and humanity, as well as work aimed at ensuring the implementation of the tasks set forth in them.

Kalit so'zlar: ekologik madaniyat, ekologik ong, ekologik savodxonlik, huquqiy-nazariy asoslar, atrof-muhitni muhofaza qilish, insoniyat – tabiat munosabatlari, qonun hujjatlari, ekologik kompetentlik, ekomadaniyat va ekoqadriyatlar.

Ключевые слова: экологическая культура, экологическое сознание, экологическая грамотность, правовые и теоретические основы, охрана окружающей среды, отношения человека и природы, законодательство, экологическая компетентность, экокультура и экоценности.

Keywords: ecological culture, ecological awareness, ecological literacy, legal and theoretical foundations, environmental protection, human-nature relations, legislation, ecological competence, eco-culture and eco-values.

Jahon ilmiy doiralarida ta'lim oluvchilarning ekologik madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish masalasi ilmiy muammo sifatida ta'lim tizimidagi atrof-muhitni muhofaza qilish

hamda ekologik ta'lim masalalari zahirida vujudga kelgan. Mazkur masala ko'pgina xalqaro va davlatlararo bitimlar, qonun shaklidagi hujjatlar, YUNESKO-UNEP komissiyalarining

ko'plab hujjatlari, ayniqsa, YUNESKOning "Inson va biosfera", UNEPning "Jahon madaniyati", "Yevropa ekologik ta'limi", "Ekologik madaniyat" kabi yetakchi xalqaro loyihalarda o'z ifodasini topgan. 1970-yil Nevada (AQSh) shahrida o'tkazilgan Forumda ekologik ta'lim mazmunini rivojlantirish tamoyillariga yangi yondashuvlar belgilanib, uni ilmiy-pedagogik soha sifatida shakllantirish jarayoniga va 1972-yili Stokgolm (Shvetsiya) konferensiyasida xalqaro ekologik dastur (UNEP) qabul qilinishiga asos solindi. Shuningdek, ekologik ta'lim vazifalariga konseptual yondashuvlar va ilmiy aniqlik kiritish masalalari YUNESKO rahnamoligi Tbilisi, Krasnoyarsk, Moskvada o'tkazilgan konferensiyalarda "Atrof-muhit muammolari yechimida ta'limning o'rni" mavzusi ekologik ta'limni rivojlantirish milliy dasturlarga asos bo'lgan tamoyillar, tavsiyalar ishlab chiqilishiga tavsiyalar tasdiqlangan.

Dunyo miqyosida tabiiy fanlar ta'limining ekologizatsiyasi masalasi qizg'in muhokamalar mavzusiga aylanib borgani sari, tabiiy ravishda ta'lim oluvchilarda ekologik madaniyatni shakllantirish mavzusi ham dolzarblik kasb eta boshladi. Ayniqsa, pedagogik oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarning ekologik savodxonligi hamda ekologik madaniyatini rivojlantirish ta'lim tizimidagi eng dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Talabalarda

ekologik madaniyatni rivojlantirish muammolari boshqa muhim ijtimoiy omillar qatorida, huquqiy-ijtimoiy asoslar hamda jarayonning ijtimoiy ildizlariga bog'lab o'rganilishi, ushbu masalaning bugungi kundagi ahamiyati yuqori sur'atlarda rivojlanayotgan ijtimoiy-iqtisodiy hayotning taqozosidan kelib chiqadi. Chunki ekologik madaniyatni rivojlantirish chora-tadbirlari qanchalik asosli, maqsadli va dolzarbligining yaxlit manzarasi, aynan, ijtimoiy, huquqiy, pedagogik omillarning uzviyligini aniqlash orqali to'liq yaratilishi mumkin.

Respublikamizda tabiat va insoniyat munosabatlarini to'g'ri yo'lga qo'yish, tartibga solish, fuqarolarning ekologik ongi va ekologik madaniyatini rivojlantirish borasida bir qator islohatlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, ekologik masalalariga bag'ishlangan O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"¹, "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"², "Yer osti boyliklari to'g'risida"³, "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"⁴, "O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"⁵, "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"⁶, "O'rmon to'g'risida"⁷, "Chiqindilar to'g'risida"⁸, "Davlat kadastri to'g'risida"⁹dagi Qonunlari yurtimiz tabiatini betakror musaffoligini asrash, ekologik muhitni yaxshilash muammolariga qaratilgan bo'lib,

- 1 Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 09.12.1992 йилдаги 754-ХП-сон "Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида" Қонуни, (https://lex.uz/docs/мурожаат_санаси_27.03.2022).
- 2 Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 06.05.1993 йилдаги 837-ХП-сон 837-ХП-сон 06.05.1993. "Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида" (lex.uz)
- 3 Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 13.12.2002 йилдаги 444-П-сон 444-П-сон 13.12.2002. «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида (lex.uz)
- 4 Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 27.12.1996 йилдаги 353-І-сон. 27.12.1996. "Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида" <https://lex.uz/docs/107115>.
- 5 Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 21.09.2016 йилдаги ЎРҚ-409-сон ЎРҚ-409-сон 21.09.2016. "Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида (lex.uz).
- 6 Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 19.09.2016 йилдаги ЎРҚ-408-сон ЎРҚ-408-сон 19.09.2016. "Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида (lex.uz)
- 7 Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 16.04.2018 йилдаги ЎРҚ-475-сон ЎРҚ-475-сон 16.04.2018. "Ўрмон тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида (lex.uz)
- 8 Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 05.04.2002 йилдаги 362-П-сон. 362-П-сон 05.04.2002. "Чикиндилар тўғрисида" (lex.uz)
- 9 Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 15.12.2000 йилдаги 171-П-сон 171-П-сон 15.12.2000. "Давлат кадастрлари тўғрисида" (lex.uz)

ushbu normativ-huquqiy asoslarning har birida tegishli ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish doirasida jamiyat a'zolari uchun umummajburiy burch va vazifalar ham o'z ifodasini topgan. Mazkur islohatlar orqali mamlakat aholisining, jumladan, oliy ta'lim muassasalari talabalarining ekologik madaniyatini shakllantirish uchun muhim tarbiyaviy zamin yaratildi.

Atrof-muhitni muhofaza qilishga doir chora-tadbirlar, aynan davlat organlari faoliyatining shaffoflik darajasini oshirish va fuqarolik jamiyatining rolini kuchaytirishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar, mamlakatimizda aholining ekologik madaniyatini shakllantirish jarayonining sifati va saviyasini oshirishga xizmat qiladi. Ular orqali, ekologik muammolarni oldini olish yoki bartaraf etish masalasiga yechim yo'li ishlab chiqilmoqda va umumiy ekologik madaniyatni shakllantirishga zamin yaratmoqda. Insoniyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishda asosiy bosh qomusimiz hisoblangan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi¹⁰ alohida ahamiyat kasb etadi. Konstitutsiyaning 49-moddasi fuqarolarning atrof-muhit bilan munosabatlarini tartibga solish masalalariga qaratilgan bo'lib, unga ko'ra: "Har kim qulay atrof-muhitga, uning holati to'g'risidagi ishonchli axborotga ega bo'lish huquqiga ega" ekanligi hamda "Davlat fuqarolarning ekologik huquqlarini ta'minlash va atrof-muhitga zararli ta'sir ko'rsatilishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida shaharsozlik faoliyati sohasida jamoatchilik nazoratini amalga oshirish uchun shart-sharoitlar yaratadi".

Shuningdek, 62-moddasida "Fuqarolar atrof-tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majburlirlar" deb belgilangan. Bu o'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda istiqomad qilayotgan har bir fuqaroning atrof-

muhitga nisbatan munosabati qonun bilan belgilab qo'yilgan.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 30-oktabrdagi "2030-yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasining Atrof muhitni muhofaza qilish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni¹¹ ekologik muammolarni bartaraf etish orqali inson-tabiat-jamiyat komponentlarining o'zaro mutanosibligini saqlashga alohida urg'u beriladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvarda "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" gi PF-60-son Farmoni¹² qabul qilindi. Mazkur farmonning "VI. Milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda umumbashariy muammolarga yondashish" nomli bandida aynan mamlakatimizda ekologik muammolarning oldini olish, atrof-muhitning tozaligini saqlash hamda ishlab chiqarish kuchlarining ekologiyaga ta'siri monitoringini yo'lga qo'yish masalalarini o'z ichiga olgan.

Jumladan, strategiyaning 79-maqsadi: Aholi salomatligi va genofondiga ziyon yetkazadigan mavjud ekologik muammolarni bartaraf etish.

Xalqaro maydonda atrof-muhitga oid tashabbuslar, shu jumladan, Butunjahon ekologiya xartiyasini ishlab chiqish tashabbusini ilgari surish.

Atrof-muhitga ta'sir xavfi yuqori daraja (I toifa) dagi obyektlarning ifloslantiruvchi manbalaridan avtomatik ravishda namunalar olish tizimini tatbiq etish.

Atrof-muhitning ifloslanish darajasini baholash mexanizmlarini takomillashtirish, atrof-muhitni kuzatish, uning ifloslanish darajasini

10 O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami, 1.05.2023 yil.

11 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 30 oktabrdagi "2030 yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasining Atrof muhitni muhofaza qilish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi, PF-5863-son Farmoni.

12 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvarda "2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" gi PF-60-son Farmoni.

prognoz qilish, davlat ekologik nazoratini doimiy axborot bilan ta'minlash, ifloslantiruvchi manbalarning holati va atrof-muhitga ta'siri ustidan monitoringni amalga oshirish.

Respublika hududida amalga oshirilayotgan xo'jalik va boshqa turdagi faoliyatning ekologik talablarga muvofiqligini belgilash yuzasidan davlat ekologik ekspertizasini o'tkazish.

80-maqсадida:

Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish, shahar va tumanlarda ekologik ahvolni yaxshilash, "Yashil makon" umummilliy loyihasini amalga oshirish.

"Yashil makon" umummilliy loyihasi doirasida har yili kamida 200 million tup daraxt ekish.

"Yashil makon" umummilliy loyihasi tashabbuslariga mos tarzda respublikaning 10 ta hududida aerobiologik monitoring tizimini yo'lga qo'yish.

Maishiy chiqindilarni yig'ishni 100 foizga, ularni qayta ishlash darajasini 2026-yilga qadar 21 foizdan 50 foizga yetkazish. Respublika bo'yicha 51 ta yer usti tabiiy suv obyektlari (daryolar, kichik daryolar va tabiiy ko'llar)ning sanitariya-muhofaza zonalari va sohil bo'yi mintaqalarini belgilash ishlarini yakunlash.

Toshkent shahrini aholiga qulay, ekologik toza va yashash uchun barcha imkoniyatlar mavjud bo'lgan hududga aylantirish, ko'kalamzorlashtirish darajasini 30 foizga yetkazish vazifalari belgilab qo'yilgan.

Yuqorida keltirilgan barcha normativ-huquqiy hujjatlar mamlakatimizda ekologik vaziyatni yaxshilash, fuqarolarning ekologik madaniyatini oshirish hamda atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish chora-tadbirlarini amalga oshirish mexanizmlarini amalga oshirishga xizmat qiladi. Bu borada ta'lim muassasalarida,

xususan, oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarning ekologik madaniyatini rivojlantirish muhim omil hisoblanib, ular ta'lim tizimida faoliyat olib borish davomida o'quvchi-yoshlarning ekologik savodxonligini oshirishda katta rol o'ynaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 30-yanvarda "O'zbekiston – 2030" strategiyasini "Atrof-muhitni asrash va "yashil iqtisodiyot" yilida amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida"gi PF-16-sonli Farmoni¹³ ham mamlakatimizda tabiiy resurslardan oqilona qoydalanish, ularni tejash, o'simlik va hayvonot olamini asrash va boshqa shu kabi masalalarni qamrab oladi.

Mazkur farmonda quyidagilar "Atrof-muhitni asrash va "yashil iqtisodiyot" yilida mamlakat rivojlanishining ustuvor yondashuvlari etib belgilangan:

- mahallalarning ekologik qiyofasini yaxshilash, ko'chalarda yashillik darajasini oshirish, ekologik jihatdan qulay va farovon yashash muhitini shakllantirish;

- aholining salomatligini yaxshilash, ekologik turmush tarzini shakllantirish va inson salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun shart-sharoitlarni yaratish;

- tabiiy resurslarni tejash va ulardan oqilona foydalanish, ekologik barqarorlikni ta'minlash;

- o'simlik va hayvonot dunyosini asrash, ko'paytirish va keyingi avlodga yetkazish hamda biologik xilma-xillikni saqlash;

- "yashil iqtisodiyot" tamoyillarini keng joriy qilish, iqtisodiyotni iqlim o'zgarishiga moslashtirishga qaratilgan loyihalarni barqaror moliyalashtirish;

- respublika energobalansida qayta tiklanuvchi energiya ulushini oshirish, shu

13 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 30-yanvarda "O'zbekiston – 2030" strategiyasini "Atrof-muhitni asrash va "yashil iqtisodiyot" yilida amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida"gi PF-16-sonli Farmoni.

jumladan, davlat-xususiy sheriklik asosida yirik "yashil energiya" stansiyalarini barpo etish, hududlarda kichik va mikro gidroelektr stansiyalari tarmog'ini kengaytirish, aholi xonadonlarida quyosh panellarini o'rnatishni rag'batlantirish;

– iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohada zamonaviy energotejamkor texnologiyalarni keng qo'llash orqali iqtisodiyotda "uglerod izi"ni kamaytirish;

– ekologik barqarorlikka yo'naltirilgan hududlar va tarmoqlararo muvofiqlashtiruvni ta'minlash.

Ushbu farmonning e'tiborli jihati shundaki, mamlakatimizda aholining ekologik madaniyatini oshirish maqsadida ommaviy targ'ibot tadbirlarini tashkil etishga alohida ahamiyat qaratilgan.

Mamlakatimizda mazkur vazifalar ijrosiga qaratilgan ishlar doirasida aytish joizki, ta'lim oluvchilarning ekologik madaniyatini rivojlantirishning quyidagi omillariga e'tibor qaratish joiz:

1. Ilmiy omil – ilmiy manbalar, adabiyotlarda ta'lim jarayonlari va ekologik madaniyatni shakllantirish masalalari uyg'unligini bo'lajak o'qituvchilarda tarkib toptirish muammosi yetarli darajada hal etilmagan;

2. Ijtimoiy omil – ta'lim oluvchilarda ekologik madaniyatni rivojlantirishda jamiyat, ta'lim muassasalari, mahalla va oilalarning umumiy hamkorlikdagi faoliyatini yo'lga qo'yishning yagona tizimi yaratilmagan;

3. Ilmiy-metodik omil – uzluksiz ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida ekologik madaniyat ta'lim-tarbiya jarayonlarining majburiy tarkibiy qismi sifatida tan olinib, maxsus kurslar dasturi va uning mazmuni yaratilmagan.

Shuni ham alohida ta'kidlash joizki, ta'lim oluvchilarning ekologik bilimlar hamda

ekologik madaniyatni o'zlashtirishga pedagogik, psixologik jihatdan tayyorlashda atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiat ne'matlaridan oqilona foydalanish, tabiiy muhitni asrab-avaylash masalalari alohida ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, ta'lim oluvchilarning ekologik madaniyatini rivojlantirish quyidagi vazifalarni hal etish asosida amalga oshiriladi:

1. Ta'lim oluvchilarga "tabiat" – insoniyat yashaydigan "beshik", tiriklik manbai, asosiy faoliyat maydoni ekanligini anglatish;

2. Ekologik ta'lim-tarbiyani tashkil etish hamda ekologik madaniyatni rivojlantirishga doir ilmiy-ommabop adabiyotlar, radioeshittirishlar, teleko'rsatuvlar, umuman olganda mediaresurslardan samarali foydalanish;

3. Bo'lajak o'qituvchilarni atrof-muhitni muhofaza qilish faoliyatiga yo'naltirish, atrof-muhit bilan ongli munosabatda bo'lish, ekologik muammolarni oldini olishda faol subyekt sifatida ishtirokini ta'minlash;

4. "Tabiat – insoniyat – taraqqiyot" majmuasi sababli paydo bo'lgan ekologik muammolarni anglash, oldini olish va ularning yechimini topishga yo'naltirish;

5. Bo'lajak o'qituvchilarning respublikamizdagi tabiatni muhofaza qilishga oid huquqiy-me'yoriy hujjatlar, qoidalar va vazifalarni bilish hamda ularga amal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish;

6. Atrof-muhitga nisbatan gumanistik yondashuv, ekologik ong, ekologik qadriyatlar, ekologik madaniyat hamda ekologik me'yorlarni singdirish;

7. Tarixiy va milliy ekomadaniyat va ekoqadriyatlarni bilish va ulardan foydalanishga yo'naltirish;

8. Sharq mutafakkirlarining ilmiy me'rosida tabiatga, atrof-muhitga munosabatni yo'lga qo'yish bilan bog'liq o'gitlarni singdirish va boshqalar.

Ekologik madaniyatni shakllantirish bo'yicha chora-tadbirlarning normativ-huquqiy asoslarini o'rganish va tahlil etish, ekologik madaniyatni shakllantirish jarayoni qonun va qonunosti hujjatlarning ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishdek ta'sir kuchi orqali yo'lga qo'yilishi ilmiy nuqtayi nazardan o'ziga xos ahamiyatga ega. Qayd etish joizki, yurtimizda ekologik madaniyatni shakllantirish borasida normativ-huquqiy asoslar bazasini yaratishda huquqiy izchillik, tadrijiy ijtimoiy va pedagogik yondashuvga alohida e'tibor qaratilgan.

Yuqoridagi normativ-huquqiy hujjatlar tahliliga ko'ra, ta'lim oluvchilarda ekologik madaniyatni shakllantirish uchun zarur bo'lgan, yurtimizda tabiat va uning komponentlarini muhofaza qilishga doir qabul qilingan Qonunlar butun jamiyat a'zolarining ekologik madaniyatini shakllantirishga yo'naltirilgan hamda bu sohada muhim ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda katta ahamiyatga egadir. Ushbu qonunlar mazmuni ta'lim tizimining barcha turlaridagi didaktik materiallariga singdirilsa, jamiyatda ekologik madaniyatni shakllantirish jarayoni yanada samarali bo'lishi ehtimoli yuqori bo'ladi. Chunki shu normativ-huquqiy asoslar tufayli mamlakatimizda ko'p o'rmon xo'jaligi, qo'riqxonalar, milliy bog', buyurtmaxonalar mavjudligi kafolatlanadi. Ularda tabiat yodgorliklari, kamayib ketgan o'simlik va hayvonlar qo'riqlanadi, ko'paytiriladi va ilmiy tadqiqotlar doirasida o'rganiladi, tegishli chora-tadbirlar qo'llaniladi.

Ekologik ta'lim ham ta'lim muassasalarida tashkil etilayotgan ta'lim-tarbiya jarayonlarining tarkibiy qismi sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Mamlakatimizda ta'lim oluvchilarning ekologik ongi, ekologik savodxonligi hamda ekologik tarbiyasini rivojlantirish ishlarini takomillashtirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Makamasining 2019-

yil 27-maydagi "O'zbekiston Respublikasida Ekologik ta'limni rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 434-son Qarori¹⁴ qabul qilindi. Mazkur Qaror bilan taqdim etilgan "O'zbekiston Respublikasida ekologik ta'limni rivojlantirish Konsepsiyasi" ekologik ta'limning dolzarbligini mamlakatimiz tabiati, ekotizimlari, atrof-muhitni beqarorlik va izdan chiqishidan asrash, aholining ekologik madaniyatini oshirish, ushbu o'ta jiddiy, hayotiy masalalarga aholining barcha qatlamlari, ayniqsa, yoshlar hissa qo'shishi zarurligi bilan belgilaydi.

Quyidagilar Konsepsiyani va bu boradagi tadbirlar rejasini amalga oshirish doirasida ustuvor yo'nalishlar etib belgilangan:

1. "Ta'lim to'g'risida"gi va "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunlariga muvofiq uzluksiz ta'lim tizimida ekologik ta'limni rivojlantirishning asosiy tamoyillarini belgilash, ularni ta'lim-tarbiya jarayoniga izchillik bilan bosqichma-bosqich tatbiq qilish va shu asosda ekologik ta'limning samaradorligini yangi bosqichga ko'tarish;

2. Ta'lim dasturlarini mavjud ekologik muammolar va ularni bartaraf etish vazifalaridan kelib chiqib takomillashtirish;

3. Ta'lim oluvchilarning e'tiborini umumbashariy ekologik muammolarga qaratish orqali ularning ona tabiatning qayta tiklanmaydigan manbalarini saqlab qolish va ulardan oqilona foydalanish borasidagi mas'uliyatini kuchaytirish;

4. Ekologik ta'limning samarali shakllari va usullarini ishlab chiqish hamda joriy etish;

5. Ekologik ta'lim sifatini, kadrlar tayyorlash tizimi samaradorligini hamda barqaror rivojlanish kafolatlarini va ustuvorligini ta'minlovchi normativ-huquqiy, moddiy-texnika va axborot bazasini yaratish;

14 O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 27 maydagi "Ekologik ta'limni rivojlantirish Konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 434-son Qarori. / <https://lex.uz/docs/4354743>.

6. Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi vakolatli davlat organlari va ta'lim sohasining o'zaro manfaatli hamkorligini rivojlantirish.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, fan va texnologiyalar taraqqiyoti doirasida o'zgarayotgan turmush tarzidagi qulayliklar quvonchlari qatorida, ko'plab ekotizimlar zaxirasi tugab borayotganligi, iqlim o'zgarishi, cho'llanish kabi ekologik muammolarning kengayishi inson uchun muammolar orttirib, kelajakda kutilayotgan taraqqiyotga jiddiy rahna solmoqda. Natijada, atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiatdan oqilona foydalanish, ekologik muammolarning ekologik yechimlarini topish masalalari yanada dolzarb vazifaga aylanib, xalqaro miqyosda davlat siyosati darajasida e'tibor qozonmoqda. Shuning uchun, Yangi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlarning yangi bosqichida ekologik muammolarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, so'nggi yillarda sohaga oid ko'p qonun va normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilinganligi fikrimizning dalilidir.

РАЗВИТИЕ ТЕМУРОВЕДЕНИЯ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ: ИССЛЕДОВАНИЯ, РЕЗУЛЬТАТЫ

Зебо Рашидовна Яхшиева – д.ф.н. (DSc), Туронского университета, академик Академии наук Турон
Манзура Бекмирзаевна Рустамова – магистр,
Компьютерные системы и управления

Аннотация. В этой статье обсуждаются непредвзятые научные выводы об Амуре Темуре в разное время, для целей торфа, а также на основе исследований, которые удалось сделать объективными благодаря изучению источников и исследований, которые были написаны в соответствии с положениями отдельных лиц и политических структур. В постсоветский период известные деятели подвергались резкой критике, и их деятельность была оценена с сегодняшней точки зрения. Она изучалась в контрастном и сравнительно-аналитическом ключе в период до обретения независимости и после 80-х годов 20-го века, а также в период, последовавший за обретением независимости, в научной серии, занимающей видное место в эволюции научных исследований. Кроме того, он был изучен в контрастном и сравнительно-аналитическом ключе в период до обретения независимости и после 80-х годов 20-го века, а также в период после обретения независимости в научной серии, занимающей видное место в эволюции науки о темурии. Более того, в этой статье мы по-новому взглянем на годы независимости.

Annotatsiya. Ushbu maqolada Amir Temur haqida turli zamonlarda, turfa maqsadlarda va shaxslar hamda siyosiy tuzumlar muddaolariga moslab bitilgan manbalar va tadqiqotlarni qiyosan o'rgangan holda obyektiv, xolis ilmiy xulosalar bera olgan izlanishlar xususida so'z yuritilgan. Sobiq Sho'ro davrida qattiq tanqid ostida olingan mashhur shaxslar va ular faoliyatiga bugungi nazar bilan baho berilgan. mustaqilligiga qadar bo'lgan va XX asrning 80 yillaridan keyingi davrlar va istiqlof sharofati bilan davriy ketma-ketlikda temurshunoslik ilmi tadrijida ko'zga ko'ringan ilmiy silsilalar xususida kontrast va qiyosiy-tahliliy mezonda tadqiq olib borilgan. Shuningdek, ushbu maqolada mustaqillik yillarida yangicha nazar bilan bu ulug' sarkarda va davlat yetakchisining nafaqat shaxsiyati va faoliyati, shu bilan birgalikda, u tuzgan davlat barpo etilishining sabab va natijalari, oqibat va xulosalari tarixshunoslik va adabiyotshunoslik chegarasida o'rganilgan.

Abstract. In this article discussed unbiased scientific conclusions about Amir Temur in various times, for the purposes of peat, and on the research that has been able to give objective by studying the sources and studies that have been written in accordance with the provisions of individuals and political structures. Notable figures had taken under heavy criticism during the former Soviet period and their activities have been assessed with today's perspective. It was studied in contrast and comparative-analytical criterion in the pre-independence and post-80 years of the 20th century, and in the period sequence with the via the independence, in the scientific series prominent in the evolution of the science studies. Also, studied in contrast and comparative-analytical criterion in the pre-independence and post-80 years of the 20th century, and in the period sequence with independence in the scientific series prominent in the evolution of the science of temurian studies. Furthermore, in this article, with a fresh look at the years of independence.

Ключевые слова: Амир Темур, хронотоп, историческая реальность, художественно-фактурный образ, бывшие Шуро, тимуридов.

Kalit so'zlar: Amir Temur, xronotop, tarixiy voqelik, badiiy to'qima obraz, sobiq Sho'ro, temuriylar.

Keywords: Amir Temur, chronotope, historical reality, artistic texture image, former Shuro, timurids.

В условиях современной глобализации одним из наиболее опасных инструментов воздействия становится утрата национальной самобытности народов, подмена чувства гордости за своих героических предков поверхностными эмоциями,

демонстрируемыми на экранах мобильных устройств. Вместо воспитательных средств, пробуждающих сознание молодого поколения – духовного и интеллектуального будущего нации, – навязываются искусственные нравственные ориентиры, формируемые

посредством интернет-пространства, лишённого устойчивых этических связей. Такое положение дел приводит к отчуждению человека от национальных воспитательных традиций, к размыванию особенностей национального менталитета, образа жизни и моральных норм. Под прикрытием идеи универсализма усиливается подражание чуждым культурам, что оставляет глубокие следы в общественном сознании. В этой связи особенно возрастает необходимость объективного и всестороннего изучения жизненного пути великих соотечественников, посвятивших себя служению народу, борьбе за свободу, независимость и прогресс родной земли. Их пример следует не только осмыслить, но и целенаправленно использовать в современных воспитательных процессах. Среди таких выдающихся личностей особое место принадлежит Сахибкирону Амиру Темуру (Тамерлану). Сопоставительное исследование источников, посвящённых его жизни и деятельности, созданных в разные исторические периоды, с различными целями и в условиях неодинаковых политических систем, а также выявление объективных и беспристрастных трудов представляют собой одну из актуальных задач современного литературоведения, являющегося важной частью гуманитарного знания.

До обретения независимости Республики Узбекистан, а также в 1980-е годы XX века, рядом учёных были заложены фундаментальные основы нового направления темуроведения. В осуществлении этой сложной и ответственной научной задачи значительный вклад внесли такие исследователи, как А.Уринбаев, Д.Юсупова, О.Буриев, Г.Пугачёноква, Р.Мукминова и другие. Особое место среди них занимают А.Саидов и Э.Ртвеладзе, которые

подготовили библиографическое издание «Амир Темур в зеркале мировой науки». В нём направления мировой темуроведческой мысли были систематизированы по семи основным группам:

1. Письменные исторические источники на арабском, персидском, тюркском, кавказских, испанском, немецком и латинском языках;
2. Переписка Амира Темура с правителями европейских стран;
3. Публикации нумизматических источников;
4. Публикации эпиграфических памятников;
5. Обобщающие исследования и труды, посвящённые крупным проблемам;
6. Отдельные исследования по частным вопросам;
7. Научно-популярные работы¹.

В период независимости развитие темуроведения получило новое научное осмысление. В издании «Амир Темур в мировой истории» был проведён всесторонний анализ трудов узбекских и зарубежных исследователей, посвящённых данной теме. Итогом стало научное заключение: «Произошёл постепенный переход от одностороннего и упрощённого восприятия личности Амира Темура к её глубокому, многогранному и всестороннему пониманию»².

В советское время деятельность исследователей, пытавшихся объективно осветить личность Сахибкирона, подвергалась резкой критике. Так, работа Ибрахима Муминова, посвящённая Амиру Темуру, в 1970 году была подвергнута официальному осуждению, а сам полководец был представлен исключительно в негативном свете. Труд учёного был оценён как «идеализация

1 Ртвеладзе Э. В., Саидов А. Х. Амир Темур в зеркале мировой науки. – Ташкент, 1999. – С. 8 (112).

2 Амир Темур в мировой истории. – Ташкент: Шарк, 2001. – С. 214–216.

прошлого». Большое влияние на формирование искажённого представления об Амуре Темуре оказали статьи М.Абдураимова, М.Вахобова и А.Новосельцева, которые, следуя идеологическим догмам своего времени, трактовали деятельность великого полководца в духе советской историографии. В 1970–1980-е годы не было опубликовано ни одной научной статьи, посвящённой данной исторической личности³. Лишь после обретения независимости труд И.Мумиинова был справедливо переоценён. Академик М.М.Хайруллаев отметил, что эта работа представляла собой проявление большого научного мужества и стала символом борьбы за правдивое освещение истории, научное осмысление национального прошлого, возрождение культурного наследия и утверждение независимого мышления⁴. В 1990-е годы такие известные историки, как А.Ахмедов, Б.Ахмедов, Б.Лукин, предприняли шаги к объективному и беспристрастному изучению эпохи Амира Темура. Однако идеологическое наследие тоталитарного режима, господствовавшего на протяжении 130 лет, ещё ощущалось в публикациях начала 1990-х годов. Так, в учебной литературе для школ и вузов, подготовленной Г.Хидоятовым, М.Ишковой, Б.Костецким, Амир Темур по-прежнему изображался как «необразованный завоеватель», использовавший ислам в оправдание своих военных походов⁵. Это свидетельствовало о сохранении предвзятого отношения к личности Сахибкирона. Тем не менее, именно в это время в России историк П. Воробьёв подверг резкой

критике авторов, называвших Темура «неграмотным». Сопоставив восточные и западные источники, он показал, что Амир Темур обладал глубокими знаниями в области истории, поражавшими даже таких выдающихся мыслителей, как Ибн Халдун, а легенды о «башнях из человеческих голов» не подтверждаются никакими археологическими данными⁶.

С 1995 года исследование жизни и деятельности Амира Темура стало проводиться на основе принципов объективности и историзма. Первым шагом в этом направлении послужило составление достоверной библиографии, посвящённой личности Сахибкирона⁷.

К 2003 году работа в данной области достигла нового уровня: были систематизированы рукописные и эпистолярные источники, активизировалось издание книг на языках государств СНГ, а также на европейских и восточных языках⁸. В этом процессе неограничиваемый вклад внесли учёные Б.Ахмедов, Б.Касымов, И.Ноязов, Б.Маннопов, М.Зикруллаев, Й.Мухаммедов и другие.

С 1996 года на регулярной основе начали проводиться международные конференции, посвящённые жизни и деятельности Амира Темура. В различных странах мира были организованы дни исторической культуры и научные симпозиумы.

Особое значение имела международная конференция ЮНЕСКО, прошедшая в Париже под названием «Расцвет науки, культуры и

3 Рахматуллаева А. Р. Историография жизни и деятельности Амира Темура в Узбекистане. Дисс. на соиск. учён. степ. канд. ист. наук. – Ташкент, 2010. – С. 23.

4 Хайруллаев М. М. Большое научное мужество Ибрахима Мумиинова (Вместо предисловия) // И. Мумиинов. Роль Амира Темура в Средней Азии. – Ташкент, 1992. – С. 11.

5 Хидоятов Г., Ишкова М., Костецкий Б. История народов Узбекистана. – Ташкент: Учитель, 1995. – С. 28.

6 Воробьёв П. Тимур Великолепный. – [Электронный ресурс]: <http://www.peoples.ru>

7 Каримов И. А. Речь, произнесённая на торжественной церемонии открытия памятника Амиру Темур в Ташкенте. – 31 августа 1993 г.

8 Расцвет науки, культуры и образования в эпоху Тимуридов. Материалы международной конференции. – Ташкент-Париж, 1996.

просвещения в эпоху Тимуридов», которая собрала ведущих темуроведов мира. В ходе этих мероприятий особое внимание уделялось следующим вопросам:

- оценке личности и деятельности Амира Темура его современниками;
- его выдающейся роли в создании централизованного государства;
- изучению письменных источников эпохи тимуридов;
- пониманию тимуридской государственности как начала Ренессанса на Востоке. Эти аспекты стали предметом широкого международного изучения⁹. Наряду с историками, к осмыслению феномена СахибкIRONA активно обращались представители литературы и искусства – писатели, поэты, драматурги и художники, стремившиеся передать образ великого правителя в формах, воздействующих на сознание и чувства молодого поколения.

В 1998 году была создана концепция истории государственности узбекского народа, в которой эпоха Амира Темура и тимуридов была выделена как самостоятельный и важнейший этап национального развития. Именно с этого времени научные знания, исследования и новые подходы, посвящённые личности и деятельности СахибкIRONA, вступили в фазу активного формирования. Президент Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёев подчёркивает: «Литература – это сердце народа, она отражает духовность нации. В наше непростое время необходимо использовать вдохновляющую силу литературы, чтобы находить путь к сердцам

людей и пробуждать в них стремление к добру»¹⁰.

Достижения Б. Ахмедова в области темуроведения в начале XXI века имеют поистине энциклопедическое значение. Учёный стал основоположником крупных фундаментальных исследований, которые можно классифицировать по четырём направлениям:

1. подготовка источников к публикации и их научное редактирование;
2. специальные тематические исследования;
3. учебно-методические разработки;
4. научно-популярные и художественно-документальные произведения.

Наряду с этим, переводы и научная редакция источников, относящихся к эпохе тимуридов, а также уточнение дискуссионных данных в трудах Б.Ахмедова свидетельствуют о его глубокой эрудиции и высокой степени профессионализма¹¹. В годы независимости исследователи тимуридской эпохи уделяли внимание не только личности и деятельности великого полководца, но и причинам, последствиям и результатам создания им централизованного государства. В трудах выдающегося историка Бурибоя Ахмедова подробно рассматривались вопросы социально-политической ситуации в Чагатайском улусе середины XIV века, усиления раздоров между амиром, начала политической деятельности Темура, его мастерства государственного строительства, законов управления державой, причин военных походов и вклада Амира Темура в

9 Рахматуллаева А. Р. Историография жизни и деятельности Амира Темура в Узбекистане. Дисс. на фил. учён. степ. канд. ист. наук. – Ташкент, 2010. – С. 31.

10 Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев. Из выступления во время посещения Аллеи писателей в Национальном парке имени Алишера Навои. – Ташкент, 20 мая 2020 г. – [Электронный ресурс]: <https://www.uzreport.news>.

11 Национальная энциклопедия Узбекистана. – Т: Государственное издательство «O'zME». – Т. 1. – С. 560.

развитие науки и культуры своего времени¹². Как глубокий специалист своего предмета, Б.Ахмедов в своих работах сравнивал ошибочные подходы советского периода с подлинными историческими источниками и высказывал объективные суждения о спорных и малоизученных аспектах этой темы. В соавторстве с востоковедами Г.Пугачёвской и Р.Мукминовой он подготовил коллективную монографию «Амир Темура», где были освещены заслуги Сахибкирона в развитии Европы и Азии, его роль в возрождении Великого Шёлкового пути и созидательная деятельность¹³.

В формировании источниковой базы темуроведения важную роль сыграли археологические, рукописные и письменные источники. Значительный вклад в их сбор и систематизацию внёс А.Уринбаев, занимавшийся переводами трудов, написанных на древнеперсидском и арабском языках. Существенные результаты принесли также археологические раскопки, проводимые под руководством Э.Ртвеладзе, материалы которых послужили весомыми доказательными аргументами в научных исследованиях. Заметный вклад в развитие темуроведения внёс О.Буриев, занимавшийся переводом и комментированием исторических источников, связанных с государством Амира Темура.

В частности, он перевёл и снабдил примечаниями труды Шахи и Язди – «Зафарнома», объяснив топонимику географических названий и уточнив сведения о событиях XIV–XV веков. Кроме того, он подготовил переводы трудов Хафиза Абро – «Зубдат ат-таварих», «Почтенное происхождение Сахибкирона»

и других произведений, сопоставляя историческую географию эпохи темуридов с социально-политическими реалиями времени. Особое значение имели его сравнительные исследования «Тузуков Темура» с сочинением Язди, а также разъяснение спорных исторических вопросов. Именно О.Буриев одним из первых в мировой науке разделил легендарные и достоверные сведения о личности Темура и подготовил свободную редакцию текста «Малфузот» – биографического памятника о Сахибкироне¹⁴.

Неоценимый вклад в исследование генеалогии тимуридов внёс Т.Файзиев, установивший на основе письменных источников судьбы более 300 принцесс, что он сам охарактеризовал как «результат кропотливого научного труда»¹⁵.

В годы независимости изучение наследия Амира Темура и его эпохи охватывало несколько основных направлений:

1. Исторические, научные и художественные труды, посвящённые личности и деятельности Амира Темура, как в национальном, так и в мировом масштабе.
2. Исследования, посвящённые государственному строительству, военным походам и их последствиям в эпоху тимуридов.
3. Археологические раскопки и источниковедческие исследования, касающиеся материальной культуры той эпохи.
4. Научные комментарии к рукописным источникам, а также изучение устного народного творчества и народных хроник.
5. Переводы произведений мировой

12 Яхшиева З. Р. Интерпретации образа Амира Темура в творчестве Алишера Навои и английских писателей. // Международный журнал «Алишер Навои». ISSN 2181-9904. DOI: 10.26739/8121-9904. – Т. 3, № 2, 2023. – С. 25–30.

13 Пугачёвская Г. А., Мукминова Р. Г., Ахмедов Б. А. Амир Темура. – Ташкент, 1995. – С. 18–59.

14 Амир Темура Кураган. Путь побед. Биографический очерк. – Ташкент: Нур, 1992. – 112 с.

15 Файзиев Т. Генеалогия тимуридов. – Ташкент: Писатель, 1995. – С. 348.

литературы и историографии, посвящённых Темуру, и научные исследования, связанные с их анализом¹⁶. Переводы и издания зарубежных трудов сыграли важную роль в ознакомлении широкой общественности с мировой темуроведческой традицией. Среди них следует отметить исследования английской учёной Х.Хукхем, посвящённые «исключительным талантам Амира Темура»¹⁷ труды французского востоковеда Л.Керена, где он характеризует Темура как искусного дипломата, полководца и покровителя науки и культуры¹⁸; а также работы египетского исследователя Фатхи аль-Гувейли, американца Р.Нильсона, немецкого историка К.Пандера и пакистанского учёного Ф.Дуррани, подробно анализировавших дипломатические отношения СахибкIRONA с правителями других государств¹⁹.

В последние годы темуроведение развивается по трём основным направлениям:

1. Исследование источников, памятников и трудов, посвящённых Амиру Темуру и темуридской эпохе, как в отечественной, так и в зарубежной науке.

2. Сравнительный анализ взглядов узбекских и иностранных исследователей с целью выявления объективности и точности трактовок исторических событий.

3. Изучение отражения личности Амира Темура и темуридов в мировой литературе, искусстве и историко-культурных памятниках²⁰.

В этом контексте заслуживает внимания работа Д.Абиджановой, посвящённая переводу и анализу иностранных трудов об Амуре Темуре. Учёная исследовала переводы Ф.Тауэра, Д.Сандерса, А.Бервиджа, У.Тексона, осуществивших перевод арабских и персидских источников на европейские языки, а также сопоставила труды таких известных западных и восточных исследователей, как

Б.Манс, Х.Хукхем, М.Субтелни, Л.Керен, с достоверными историческими данными. Исходя из собственной научной позиции, она критически оценила тенденциозные подходы Р.Гроссе и Б.Шпуллера, назвав их «догматиками монгольской школы», и подчеркнула, что большинство зарубежных авторов ограничивались анализом военных кампаний Темура, тогда как более широкие, комплексные исследования были характерны для трудов Х.Хукхем, объективно рассматривавшей социально-экономическую историю Мавераннахра XIV–XV веков²¹. Таким образом, деятельность Амира Темура по управлению государством основывалась на принципах исламского права, изложенных в Коране и хадисах, что подтверждается всеми историческими источниками, включая «Тузуки Темура». В его деятельности чётко прослеживаются основы государственного управления – система совещаний, порядок назначения визирей и должностных лиц, юридические принципы функционирования государства и судебной системы.

Таким образом, современная узбекская наука справедливо рассматривает Амира Темура как символ национального возрождения, как историческую личность, чья деятельность является источником духовной энергии и морального вдохновения для новых поколений. Изучение его наследия способствует формированию у молодёжи чувства национальной гордости, исторической памяти и ответственности за судьбу Родины. В этом заключается не только научное, но и воспитательное, культурное и мировоззренческое значение темуроведения, которое сегодня становится одной из ведущих отраслей гуманитарных наук современного Узбекистана.

16 Яхшиева З.Р. Исследование лингвистического стиля романов об Амуре Темуре. // Journal of Advanced Linguistic Studies, т. 10, № 2, июль-декабрь 2023 (ISSN 2231-4075). – С. 128–137.

17 Хукхем Х. Султан семи климатов. Перевод с русского Х.Турабекова. – Т: Адолат, 1999. – С. 7.

18 Керен Л. Государство Амира Темура. Пер. Б.Эрматова. – Ташкент: Маънавият, 1999. – 84 с.

19 Холбеков М. Переписка Амира Темура с европейскими королями. – Самарканд: Мерос, 1996. – 168 с.

20 Яхшиева З.Р. Сравнительный анализ образа Темура в английской литературе XVI века. // Научный вестник НамГУ, № 8, 2023. – С. 345–350.

21 Абиджанова Д. Мавераннахр эпохи правления Амира Темура в англоязычной историографии. Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Ташкент, 1999. – С. 27.

INTELLEKTUAL SALOHİYATNI O'RGANISH BORASIDAGI YONDASHUVLAR

Hakimbek Otaqulovich Yorqulov – s.f.n., dotsent,
Toshkent kimyo–texnologiya instituti.

Annotatsiya. Ushbu maqolada intellektual salohiyat va uni o'rganishdagi induvidial, tizimli va ijtimoiy yondashuvlar tahlil qilingan. Tadqiqotchilar intellektual salohiyatning subyekti – shaxs, korxona, tashkilot, millat, jamiyat, mamlakat, insoniyat ekanligiga qarab turli rakurslardan yondashganligi va uni rivojlantirishning turli usullarini taklif qilishganligi o'rganilgan. O'zbekistonda intellektual salohiyatni o'rganishga ijtimoiy yondashuv kuchli ekanligi, kelajakda intellektual salohiyatni o'rganishga induvidial yondashuv va tizimli yondashuvni, hamda kompleks yondashuvni kuchaytirishni taklif qiladi.

Аннотация. В статье анализируется интеллектуальный потенциал а также индивидуальный, системный и социальный подходы к его изучению. Установлено, что исследователи рассматривают интеллектуальный потенциал с разных точек зрения, в зависимости от того, является ли объектом исследования личность, предприятие, организация, нация, общество, страна, человечество, и предлагают различные методы его развития. Сильный социальный подход к изучению интеллектуального потенциала в Узбекистане предполагает усиление индивидуального и системного подходов к изучению интеллектуального потенциала, а в перспективе – комплексного подхода.

Abstract. This article analyzes intellectual potential and individual, systemic and social approaches to its study. It is studied that researchers approach intellectual potential from different perspectives, depending on whether the subject is an individual, enterprise, organization, nation, society, country, humanity, and propose different methods of its development. The strong social approach to the study of intellectual potential in Uzbekistan suggests strengthening the individual approach and systemic approach to the study of intellectual potential, as well as a comprehensive approach in the future.

Kalit so'zlar: intellektual salohiyat, milliy intellektual salohiyat, intellektual salohiyatni o'rganishga individual yondashuv, tizimli yondashuv, ijtimoiy yondashuv.

Ключевые слова: интеллектуальный потенциал, национальный интеллектуальный потенциал, индивидуальный подход к изучению интеллектуального потенциала, системный подход, социальный подход.

Keywords: intellectual potential, national intellectual potential, individual approach to the study of intellectual potential, systemic approach, social approach.

Intellektual salohiyat deganda subyektning aqliy, ilmiy imkoniyatlari, bilimlarni ishlab chiqish hamda yarata olish kuch-quvvati va amaliyotda qo'llay olish qobiliyati tushuniladi. Dunyo olimlari intellektual salohiyatni turli kontekstlarda o'rganishgan. Masalan, Ukrainalik tadqiqotchi R.R.Marutyan: "Shaxs, bir guruh odamlar, tashkilot, millat, jamiyat, butun sivilizatsiya intellektual salohiyatga ega bo'ladi. Jamiyatning boyligi uning intellektual salohiyati va jamiyatning intellektual salohiyatni resurs va mahsulotga aylantirish qobiliyati bilan baholanadi"¹, – deb ta'kidlaydi. Intellektual

salohiyat shaxs, korxona, tashkilot, jamiyat, mamlakat mavjudligi va rivojida muhim o'rin tutganligi sababli uni iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, psixologik, falsafiy jihatdan tadqiq qilishga butun dunyoda tadqiqotchi va olimlar e'tibor qaratib kelmoqda. O'zbekiston ham bilimga asoslangan innovatsion iqtisodiyotni barpo qilishni maqsad qilib olar ekan, milliy intellektual salohiyatni yanada rivojlantirish yo'lidan bormoqda va bu boradagi tadqiqotlarni kuchaytirish zarur bo'lmoqda.

1 Марутян Р.Р. Интеллектуальный потенциал и интеллектуальный ресурс государства как основа обеспечения национальной безопасности. Актуальные проблемы современности: наука и общество – 1/2014. С.24. <https://cyberleninka.ru/article/n/intellektualnyy-potentsial-i-intellektualnyy-resurs-gosudarstva-kak-osnova-obespecheniya-natsionalnoy-bezopasnosti/viewer>

O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev "Yangi O'zbekiston strategiyasi" kitobida ta'lim islohotlarini demokratik islohotlarning bir qismi sifatida jamiyatni yangi taraqqiyot bosqichiga olib chiquvchi, uyg'otuvchi kuch sifatida shunday ta'kidlaydi: "Biz keng ko'lamli demokratik o'zgarishlar, jumladan, ta'lim islohotlari orqali O'zbekistonda yangi Uyg'onish davri, ya'ni, Uchinchi Renessans poydevorini yaratishni o'zimizga asosiy maqsad qilib belgiladik"¹. Bu maqsad milliy intellektual salohiyatni rivojlantirishga davlat siyosati darajasida e'tibor berilayotganligidan dalolat beradi. Prezidentning ushbu kitobida boshqa sohalar qatori ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalariga ham to'xtalib, ta'lim tizimini takomillashtirish, ta'lim sifatini oshirish va ilm-fanni rivojlantirishni inson kapitalini taraqqiy ettirish hamda innovatsion iqtisodiyotni barpo qilish siyosatining omillari sifatida ko'rsatadi.

Intellektual salohiyatni rivojlantirishga davlat siyosati darajasida e'tibor berilayotgan ekan, dunyo olimlari bu tushunchani o'rganishda nimalarga e'tibor qaratganligi, qaysi tushunchalar bilan bog'lab tahlil qilganligi, qanday yondashuvlar mavjudligini o'rganish masalani atroflicha o'rganishga yordam beradi.

Jahon olimlari shaxs intellekti, uning intellektual salohiyati, tashkilot va biror mamlakat (jamiyat) intellektual salohiyatini psixologiya, sotsiologiya, iqtisod, siyosat, tarix va falsafa fanlari doirasida o'rgananganlar. P.Z.Xashimov va G.A.Abdiualiyevlar ta'kidlashicha: "Hozirgi

vaqtda ijtimoiy-iqtisodiy sohada intellektual salohiyatni o'rganishda uchta asosiy yondashuv qo'llaniladi: 1. Individual yondashuv: Intellektual salohiyat shaxsning bilim va qobiliyatlari yig'indisi sifatida qaraladi, u ulardan yangi mahsulot va xizmatlarni yaratish va amalga oshirish uchun foydalanadi. 2. Tizimli yondashuv: Intellektual salohiyat qarorlar qabul qiluvchi va aniq natijalarga erishuvchi tizim (mamlakat, mintaq, kompaniya) sifatida qaraladi. 3. Ijtimoiy yondashuv: Intellektual salohiyat butun jamiyat nuqtayi nazaridan qaraladi. Jamiyat intellektual hayotining fan va ta'lim kabi asosiy elementlari ko'rib chiqiladi"². Biz ham ushbu maqolada masalani mana shu uchta yondashuv asosida tahlil qilamiz.

G'arb olimlari individual yondashuvga asoslanib milliy intellektual salohiyatni rivojlantirish uchun alohida insonlar intellektini rivojlantirishga e'tiborni qaratgan. Natijada G'arb psixologiya fanida inson intellektining turlari yoki tarkibiy qismlarini tasniflash va tushuntirishga harakat qiladigan bir nechta nazariyalar vujudga kelgan. Ular asosan shaxs intellekti darajasini o'lchashga mo'ljallab ishlab chiqilgan psixometrik nazariyalardir. Buyuk Britaniyalik psixolog Charlz Edvard Spearman³ (1863-1945) umumiy intellekt omili nazariyasini, 1920-yilda Edvard Torndayk⁴ ijtimoiy intellekt konsepsiyasini ilgari suradi. Torndayk inson intellekti ko'p qirrali ekanligiga e'tiborni qaratadi. Ijtimoiy intellekt nazariyasini Hovard Gardner⁵, Jon F.Kihlstrom va Nensi Kantor⁶, Eleni Andreu⁷lar rivojlantirdi.

1 Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т.: "О'zbekiston" нашриёти, 2021. 225–бет.

2 Хашимов П. З. ва Абдиалиева Г.А. Развитие интеллектуального потенциала в Узбекистане: вызовы и возможности. *Aktuar moliya va buxgalteriya hisobi ilmiy jurnali* 2024, 4(06), с. 163.

3 Spearman C. "General intelligence", objectively determined and measured. *American Journal of Psychology*, 1904, 15 pp. 201-293. <https://www.yorku.ca/pclassic/Spearman/chap1-4.htm>

4 Edward L. Thorndike. *Intelligence and its uses*. The Harpers Monthli, January 1920, pp.227-235.

5 Говард Гарднер. Структура разума: теория множественного интеллекта = Frames of Mind. The Theory of Multiple Intelligence. – М.: «Вильямс», 2007. – 512 с.

6 John F. Kihlstrom and Nancy Cantor. Social Intelligence // *The Cambridge Handbook of Intelligence I* [edited by] Robert J. Sternberg, Scott Bany Kaufman. 2011. pp. 564-579. https://www.ocf.berkeley.edu/~jfkhlstrom/PDFs/2010s/2011/KihlstromCantor_SocialIntelligence_3e_2011.pdf

7 Andreou, Eleni. Social preference, perceived popularity and social intelligence: relations to overt and relational aggression. *School psychology international*, 2006 v27 n3 pp. 339-351.

J.P.Guilford¹ ijtimoiy intellekt muammosiga o'lchov nuqtayi nazaridan yondashdi va ijtimoiy intellekt testini ishlab chiqdi.

Amerikalik psixolog Robert J.Sternberg² (1949–yilda tug'ilgan) uchta kichik nazariyadan iborat bo'lgan o'z triarxik nazariyasini 1985–yilda umumiy intellekt (general faktor) nazariyasiga muqobil sifatida taklif qildi. Hissiy intellekt nazariyasini AQShlik psixolog Peter Salovey³ (1958–yilda tug'ilgan) va John D.Mayer tomonidan ishlab chiqilgan va 1990–yillarda Daniel Goleman⁴ tomonidan ommalashtirilgan. John Bissell Karroll⁵ (1916–2003) kognitiv qobiliyatlarni uchta qatlamdan iborat ierarxik tuzilishga ajratgan nazariyani ilgari suradi. Ma'naviy intellekt atamasini birinchi bo'lib Danah Zohar⁶ ishlatgan edi, Keyinchalik uni Ken O'Donnell⁷, Robert A. Emmons⁸ lar rivojlantirdi.

2019–yilda esa Claire Dale va Patricia Peyton⁹ jismoniy intellekt nazariyasini ilgari surdi. AQShlik Hovard Gardner¹⁰ (1943–yilda tug'ilgan) tomonidan ishlab chiqilgan Ko'p intellektlar nazariyasida bir nechta intellekt turlari mavjudligi ta'kidlanadi, ularning har biri

axborotni qayta ishlash va muammolarni hal qilishning turli usullarini ifodalaydi. Gardner dastlab etti turni taklif qildi: lingvistik, mantiqiy–matematik, fazoviy, musiqiy, jismoniy–kinestetik, shaxslararo va shaxsning o'zini anglashga qaratilgan intellekt (intrapersonal). Keyinchalik u naturalistik va ekzistensial intellektni qo'shdi. Tadqiqotchilar Robert Plomin va Sophie von Stumm “Intellektning yangi genetikasi” maqolasida shaxs intellekti qay darajada irsiyatga bog'liqligi to'g'risidagi tibbiyot va fiziologiyadagi eng so'ngi tadqiqot natijalarini tahlil qilishgan¹¹.

MDH davlatlarida ham bugungi kungacha shaxs intellektual salohiyatini o'rganish borasida bir qancha tadqiqodlar olib borilgan. Masalan V.Y.Kramarenko, V.E.Nikitin, G.G.Andreyevlar “Inson intellekti” monografiyasida inson intellekti uning darajalari, xususiyatlari, jamiyat rivojiga ta'siri tahlil qilingan¹². G.Kungursevaning “Shaxsning intellektual salohiyati” va “jamiyatning intellektual salohiyati” tushunchalarining sotsiologik tahlili”, “Shaxsning intellektual salohiyati: sotsiologik tahlil tajribasi”, “Intellektual salohiyat zamonaviy

- 1 Guilford, J.P. The nature of human intelligence. New York: McGraw-Hill, 1967. p. 538. <https://gwern.net/doc/iq/1967-guilford-the-nature-of-human-intelligence.pdf>
- 2 Стернберг, Роберт. Практический интеллект = Practical Intelligence in Everyday Life. – СПб.: Питер, 2002. – 272 с. Sternberg, Robert J. Beyond IQ: a triarchic theory of human intelligence. Cambridge University Press, 1985.
- 3 Salovey, P., & Mayer, J.D. Emotional intelligence. *Imagination, Cognition and Personality*, 1990, 9(3), 185–211.; Mayer, J.D., & Salovey, P. The intelligence of emotional intelligence. *Intelligence*, 1993, 17(4), 433–442.; Mayer, J.D., & Salovey, P. Emotional intelligence and the construction and regulation of feelings. *Applied and Preventive Psychology*, 1995, 4(3), 197–208., Salovey, P.; Grewal, D. «The science of emotional intelligence». *Current Directions in Psychological Science*. 2005, 14 (6): 281–285.
- 4 Daniel Goleman. Emotional intelligence: why it can matter more than IQ. Bantam Books. 1995., Daniel Goleman. Working with Emotional Intelligence, Bantam Books. 1998.
- 5 Carroll, J.B. Human Cognitive Abilities: A survey of factor-analytic studies. Cambridge University Press, Cambridge. 1993.
- 6 Zohar, Danah. ReWiring the Corporate Brain: Using the New Science to Rethink How We Structure and Lead Organizations. San Francisco: Berrett-Koehler Publishers, 1997. Zohar, Danah; Marshall, Ian. SQ: Spiritual Intelligence, the Ultimate Intelligence. London, Berlin, New York: Bloomsbury Publishing, 2000. Zohar, Danah; Marshall, Ian. SQ: Connecting With Our Spiritual Intelligence. New York: Bloomsbury Publishing, 2001.
- 7 O'Donnell, Ken. Endoquality – as dimensões emocionais e espirituais do ser humano nas organizações. Brazil: Casa da Qualidade. 1997.
- 8 Emmons R. The psychology of ultimate concerns: Motivation and spirituality in personality New York, 1999. // Emmons R. Is spirituality and intelligence? Motivation, cognition and the psychology of the ultimate concern» *International Journal for Psychology of religion*. 2000; 10(1):3–26. // Emmons R. Spirituality and intelligence: Problems and prospects *International Journal for the psychology of Religion*. 2000; 10(1):3–26.
- 9 Claire Dale, Patricia Peyton. Physical Intelligence: Harness your body's untapped intelligence to achieve more, stress less and live more happily. London. Simon and Schuster, 2019. p. 400.
- 10 Говард Гарднер. Структура разума: теория множественного интеллекта = Frames of Mind. The Theory of Multiple Intelligence. – М.: «Вильямс», 2007. – 512 с.
- 11 Robert Plomin, Sophie von Stumm. The new genetics of intelligence. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5985927/>
- 12 Крамаренко В.Ю. Интеллект человека. / В.Ю. Крамаренко, В.Е. Никитин, Г.Г. Андреев. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1990. – с 182.

менеҗментнинг асоси сифатида” мақолаларида шахс ва җамият интеллектуал салоҳиятининг умумий сotsиологик жиҳатлари, иҗтимоий аҳамияти, инсон ақл-заковати ва иҗтимоий тараққийот ҳолатининг о‘зaro бог‘лиқлиги тадқиқ қилинган¹. G.Kungursevaning номзодлик ва докторлик dissertatsiyalarida esa җамият интеллектуалнинг бoшқарув ва тартибга солишдаги роли о‘рганлади. G.I.Egorova “Federal davlat ta’lim standartini amalga oshirish sharoitida universitetda o‘qish tendensiyalari va ustuvorliklari” nomli maqolasida ta’limning tayyorlanayotgan kadrlar intellektual sifatlariga ta’sirini tahlil qilgan².

Tizimli yondashuv asosida tadqiqotchilar intellektual mulk, korxonalar, tashkilotlar intellektual салоҳияти ва ularni o‘lchash usul va vositalari tahlil qilingan. Ukrainalik tadqiqotchi T.G.Kovalchuk intellektual mulk mazmunini zamonaviy bosqichda iqtisodiy rivojlanishdagi tashkil topgan mulkiy munosabatlar tizimi sifatida ta’riflagan. Intellektual mulk kelib chiqishini o‘rganib, uning mavjudlik mazmuni, chegaralari, салоҳияти, genetik a’loqalarini va obyektiv qonuniyatlarga asoslanib rivojlanish tamoyillari sxemasini aniqlab, uning har xil tomonlarini ochib bergan. R.R.Marutyan esa

intellektual салоҳият ва интеллектуал resurs tushunchalarining o‘zaro bog‘liq va farqli tomonlarini, mamlakat milliy xavfsizligini mustahkamlashda intellektual салоҳият ва интеллектуал resursning o‘rni va rolini tahlil qilgan.

O.V.Prokopenko va V.Y.Shkola³, O.I.Sirenko⁴, N.Y.Timoshenko⁵ bilimga asoslangan iqtisodiyot sharoitida intellektual салоҳиятни iqtisodiy faoliyatda innovatsiyalarni yaratish va joriy etish tizimi sifatida, uning korxonalarning raqobatdosh ustunliklarini ta’minlashdagi rolini o‘rganganlar. V.Y.Lisak va O.M.Komarnitska⁶, G.Nagornyak⁷ maqolalari esa intellektual салоҳиятни shakllantirish, foydalanish va baholashning turli jihatlariга bag‘ishlangan. V.O.Koyuda va V.V.Volikov⁸ monografiyasida hamda P.M.Tsibulov, V.P.Chebotaryova, V.G.Zinova, Y.Suini⁹ ning monografiyasida va A.O.Zyuzya¹⁰ maqolalarida intellektual kapital, intellektual mulk va intellektual салоҳиятни baholashning ilmiy yondashuvlari va usullari tahlil qilingan.

Ijtimoiy yondashuvga asosan җамият интеллектуал салоҳияти shakllanishi, иҗтимоий-иqtisodiy islohotlardagi o‘rni va roli haqida bir qator olimlar ilmiy tadqiqot ishlari olib

- 1 Кунгурцева Г.Ф. Интеллектуальный потенциал личности: опыт социологического анализа. Омский научный вестник, 2010, № 6 (92). – с. 34–37; Кунгурцева Г.Ф. Интеллектуальный потенциал как основа современного управления. Социум и власть, 2011, №1 (29). – с. 46; Кунгурцева Г.Ф. Интеллектуальный потенциал как объект социального регулирования: Региональный аспект. диссертация ... кандидата социологических наук. – Уфа, 2000. – 162 с.; Кунгурцева Г.Ф. Интеллектуальный потенциал как базовый ресурс развития системы управления современным обществом. диссертация ... доктора социологических наук. – Уфа, 2012. – 335 с.
- 2 Егорова Г.И. Тенденции и приоритеты обучения в вузе в условиях реализации ФГОС. Академия профессионального образования, 2015. – № 1 (43). – с.20–26.
- 3 Прокопенко О.В., Школа В.Ю. Оцінка рівня інтелектуального потенціалу в системі стратегічного управління інноваційним розвитком підприємств. Маркетинг і менеджмент інновацій. 2010. № 1. С.127–131;
- 4 Сиренко О.І. Підходи до оцінки інтелектуального потенціалу як складника інноваційного розвитку. Менеджмент та підприємництво України: етапи становлення і проблеми розвитку. 2008. С. 312–317; Тимошенко Н.Ю. Концептуальні основи діагностики інтелектуального потенціалу інноваційно активних підприємств. Ефективна економіка. 2012. № 5. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1153> (дата звернення: 15.11.2020).
- 5 Тимошенко Н.Ю. Концептуальні основи діагностики інтелектуального потенціалу інноваційно активних підприємств. Ефективна економіка. 2012. № 5. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1153> (дата звернення: 15.11.2020).
- 6 Лисак В.Ю., Комарницька О.М. Методичні підходи до оцінки трудового потенціалу підприємства. Інтелект XXI. 2017. № 1. С. 150–156. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/int_XXI_2017_1_22 (дата звернення: 17.11.2020).
- 7 Нагорняк Г.С. Визначення ролі та особливостей формування інтелектуального капіталу сучасних підприємств галузі машинобудування, основних аспектів методик його оцінювання. Галицький економічний вісник. 2018. № 1. С. 77–87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gev_2018_1_11 (дата звернення: 20.12.2020).
- 8 Коюда В.О., Воликов В.В. Интеллектуальный потенциал підприємства : монографія. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2014. 336 с.
- 9 Управління інтелектуальною власністю / П.М. Цибульов та ін. Київ : К.І.С., 2005. 448 с.
- 10 Зюзя А.О. Методичні підходи до оцінки інтелектуального потенціалу як важливий чинник його ефективного використання в національній економіці. Економічний простір. № 165, 2021. С. 76–81.

borgan. Ular jumlasiga ukrainalik V.V.Proshak¹, L.S.Nodjak², T.G.Kovalchuk³, R.R.Marutyan⁴ va boshqalarni kiritish mumkin. Jumladan, V.V.Proshak bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida Ukrainada intellektual salohiyatning shakllanishi va rivojlanishi muammolarini tadqiq etgan. U intellektual salohiyatning tarkibiy qismlari sifatida ta'lim, fan, axborot va kommunikatsiya texnologiyalari, intellektual mulk ob'ektlariga alohida e'tibor qaratadi va tahlil qiladi. L.S.Nodjak Ukraina ijtimoiy taraqqiyotini harakatga keltiruvchi kuchlar sifatida mehnat va intellektual salohiyat rivojlanishini demografik va ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan o'zaro aloqa va o'zaro bog'liq holda o'rgangan. Uning fikricha, axborotlashgan jamiyat qurish yo'lidan borilar ekan, mehnat egalari xarakteri sifati istalgan darajasiga erishishga, asosan, intellektual salohiyatiga birinchi darajada e'tibor qaratish shart. Butun mamlakatda va joylarda ta'lim tizimini har tomonlama zamonaviylashtirmasdan turib bunga erishish mumkin emas, deb ta'kidlaydi.

Rossiyalik olimlar O.V. Inshakov, P.V.Polyakov, A.S.Xodikinlar⁵ innovatsion foliyatda intellektual omilni tahlil qilib, intellektga ta'rif berishgan va innovatsion faoliyat muvaffaqiyati shaxs va tashkilot intellektual salohiyatiga bog'liqligini asoslashgan. K.S.Plis⁶ bilimga asoslangan innovatsion iqtisodiyotni yaratish intellektual

salohiyatni shakllantirishga qaratilganligini tahlil qilgan. V.K.Levashov⁷ jamiyat intellektual salohiyatini o'lchash va kelajak rivojlanishini prognozlashtirish muammolarini tadqiq qilgan. A.L.Eremin⁸ o'z tadqiqotlarida alohida mamlakat intellektual salohiyatidan o'sib butun insoniyat intellektual salohiyati darajasiga etganligi g'oyasini ilgari surgan.

V.A.Yanchuk, G.S.Sultanbayeva, E.S.Sultanbaeva, O.P.Lochnikova⁹ lar Qozog'istonda "intellektual millat" konsepsiyasining shakllanishi va xususiyatlarini tahlil qilgan va "Intellektual millat loyihasi" uchta mumkin bo'lgan jihatni hisobga olishi kerak deb ko'rsatadi, bular: yangi yechimlar, texnologiyalar va innovatsiyalarni yaratish; axborot inqilobi; yoshlarni ma'naviy tarbiyalash.

Mustaqillik yillarida bu borada O'zbekistonda ham bir qator faylasuflar va tarixchilar mazkur masalani o'rganish borasida ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirdi. Jumladan, A.K.Valiyev¹⁰,

-
- 1 Прошак В.В. Интеллектуальный потенциал Украины в условиях рыночной трансформации экономики: Автореф. дис. ... канд. экон. наук. – Львів: 2002.
 - 2 Ноджак Л.С. Демографічні та соціально-економічні чинники формування та використання інтелектуального потенціалу за ринкових перетворень: Автореф. дис. ... канд. экон. наук. – Львів: 2003.
 - 3 Ковальчук Т.Г. Особливості реалізації інтелектуальної властності в економіці України: Автореф. дис. ... канд. экон. наук. – Київ: 2003.
 - 4 Марутян Р.Р. Интеллектуальный потенциал и интеллектуальный ресурс государства как основа обеспечения национальной безопасности. Актуальные проблемы современности: наука и общество – 1/2014. С. 24.
 - 5 Иншаков О.В., Поляков П.В., Ходикин А. С. Интеллектуальный фактор инновационной деятельности. – Волгоград: ВолГУ, 2003. – С. 10
 - 6 Plis K.C. Formation of the intellectual potential on the basis of the national innovative economy state support. St. Petersburg State Polytechnical University Journal. Economics no. 5(204) 2014. С. 18-24.
 - 7 Левашов В.К. Интеллектуальный потенциал общества: социологическое измерение и прогнозирование. Мониторинг общественного мнения. №3 (87), июль-сентябрь 2008. – С. 19.
 - 8 Еремин А.Л. От интеллекта индивидуума к интеллекту человечества //Природа РАН, 2004. – №4. – С. 23-28.
 - 9 Янчук В.А. и др. Интеллектуальный капитал как основа развития общества знаний. Хабаршы. Журналистика сериясы. №1 (55) 2020. 13-20 бетлар.
 - 10 Валиев А.К. Проблемы развития духовной культуры // Общественные науки в Узбекистане. 1992. – № 3-4.

Q.X.Xonazarov¹, S.Otamuratov², K.Kasanbayev³, A.S.Achildiyev⁴, T.Sultonov⁵, O.U.Ibragimov⁶, A.A.Berdishukurov⁷ va boshqalarni aytib o'tish mumkin. Bu olimlar demokratik jamiyatni rivojlantirishda ziyolilar va jamiyat intellektual salohiyatini rivojlantirishga e'tiborni qaratganlar.

X.Shayxova⁸ monografiyasida intellektual salohiyatning demokratik taraqqiyot mezonini sifatida tarixiy va amaliyot jihatlarini tahlil qilgan. O.Salimov, K.Kuranboyev, N.Xalilovlar⁹ monografiyasida yoshlarning intellektual salohiyati, ma'naviy kamoloti va intellektual boyliklar masalalarini tahlil qilgan. H.O.Yorqulov¹⁰ fan nomzodi dissertatsiyasida o'tish davri davlat siyosatida intellektual salohiyatni shakllantirish va rivojlantirish muammolarini o'rgangan, I.B.Siddiqov¹¹ falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasida yoshlar intellektual madaniyati va uni rivojlantirish jarayonlari ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilingan. T.Sultonov¹² dissertatsiyasida

O'zbekistonda iqtidorli yoshlar intellektual salohiyatini rivojlantirishning ijtimoiy-falsafiy jihatlarini tahlil qilgan. T.E.Ergashev¹³ dissertatsiyasida axborotlashgan jamiyatda yoshlarning intellektual fikrlashini rivojlantirish omillarini tahlil qilgan. T.A.Egamberdiyeva¹⁴ maqolasida talabalar intellektual salohiyatini rivojlantirishga ularni jamiyat hayotida faollikka tayyorlash jihatidan yondashgan. P.Z.Xashimov va G.A.Abdiuliyeva¹⁵ lar maqolasida O'zbekistonda jamiyatning intellektual salohiyati holati va istiqbollari tahlil qilgan. B.Sh.Usmonov, M.Q.Qodirov, J.D.Eltazarovlar¹⁶ inson kapitalining shakllanishida ta'lim va ilm-fanning rolini o'rgangan.

Intellektual salohiyatni o'rganish borasidagi yondashuvlar shuni ko'rsatadiki, bilimga asoslangan innovatsion iqtisodiyot sharoitida bilim, tafakkur, ijodkorlik va muammolar yechimini topish qobiliyatini rivojlantirishni tadqiq qilish dolzarb masala hisoblanadi.

- 1 Хоназаров Қ.Х. Ижтимоий фалсафа // Мулоқот. 1993, № 7-8.; шу муаллиф. Мафкура – истиқлолнинг назарий асоси // Мулоқот, 1994, № 1-2.
- 2 Отамуратов С.О. Национальная культура и национальное самосознание в процессе обновления общества (социально-философский аспект): Дис. ... докт. филос. наук.-М.: 1991.; шу муаллиф. Истиқлол ва кадрлар сиёсати // Халқ таълими. 1995. – № 5-6., шу муаллиф. Миллий ривожланиш фалсафаси. – Тошкент: Академия, 2005. Шу муаллиф Отамуратов С. Глобаллашув ва миллий-маънавий хавфсизлик (сиёсий-фалсафий таҳлил). –Т.: «O'zbekiston», 2-нашр, 2015. – 456 бет.
- 3 Касанбаев К. Быть как важнейший компонент национальной культуры: Автореф. дис. ... докт. филос. наук, – Тошкент: 1994.
- 4 Ачилдиев А.С. Проблема взаимодействия национального самосознания и национальной культуры: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. – Тошкент: 1994.
- 5 Султанов Т. Проблемы развития интеллектуального потенциала независимой Республики Узбекистана (на примере развития научно-педагогических кадров высшей школы): Дис. ... канд. филос. наук. – Тошкент: 1995.
- 6 Ибрагимов О.У. Ўзбекистон Республикасида кадрлар сиёсати янги тизимини шакллантириш ва амалга ошириш муаммолари. – Тошкент: 1998.; шу муаллиф. Мустақиллик ва кадрлар сиёсати // Мулоқот. 1997. – №1.
- 7 Бердишукуров А.А. Зиёлиларнинг демократик жамият қуриш жараёнида фуқаролар сиёсий маданиятини ўстиришдаги роли: Фал. фан. ном. ... дис. – Тошкент: 1999.
- 8 Шайхова Х. Интеллектуал салоҳият – тараққиёт мезони. – Т.: НМИУ, 2011.
- 9 Салимов О., Куранбоев К., Халилов Н. Интеллектуал ёшлар – Ватанимиз келажиги. 2018. – 376 бет.
- 10 Ёрқулов Ҳ.О. Ўтиш даври давлат сиёсатида интеллектуал салоҳиятни шакллантириш ва ривожлантириш муаммолари. Сиёс. фан. ном. ...дисс. –Тошкент: 2007. 162 бет.
- 11 Сиддиқов И.Б. Ёшлар интеллектуал маданиятини ривожлантиришнинг ижтимоий-фалсафий жиҳатлари. 09.00.04 – ижтимоий фалсафа ихтисослиги бўйича ҳимоя қилинган фалсафа фанлари фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. 2020. 145 бет.
- 12 Султанов Т. Янги Ўзбекистонда иқтидорли ёшлар интеллектуал салоҳиятини ривожлантиришнинг ижтимоий-фалсафий асослари. 09.00.04 – ижтимоий фалсафа ихтисослиги бўйича ҳимоя қилинган фалсафа фанлари фан доктори (DSc) диссертацияси. 2022.
- 13 Эргашев Т.Э. Ахборотлашган жамият шароитида ёшларни инновацион тафаккурини шакллантириш хусусиятлари. 09.00.04 – ижтимоий фалсафа ихтисослиги бўйича ҳимоя қилинган фалсафа фанлари фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. 2021.
- 14 Эгамбердиева Т.А. Талабаларда интеллектуал маданиятни ривожлантиришнинг педагогик талқини. FarDU. ilmiy xabarlar – научный вестник. ФерГУ. 2021, 6-сон. 164-169-бетлар.
- 15 Хашимов П. З. ва Абдиуллыева Г.А. Развитие интеллектуального потенциала в Узбекистане: вызовы и возможности. Aktual moliya va buxgalteriya hisobi ilmiy jurnali 2024, 4(06), с. 158-165.
- 16 Усмонов Б.Ш., Қодиров М.Қ., Элтазаров Ж.Д. Инсон капиталининг шаклланишида таълим ва илм-фаннинг роли. –Т.: “Fan va texnologiya”, 2015.

Intellectual salohiyatning subyektiga qarab shaxs, korxona, tashkilot, millat, jamiyat, mintaq, sivilizatsiya intellektual salohiyatiga ajratish mumkin. Intellectual salohiyatni o'rganishda individual, tizimli va ijtimoiy yondashuvlar mavjud. Bu yondashuvlar shaxs hamda jamiyat intellektual salohiyatini rivojlantirishda ta'lim tizimi, ilmiy tadqiqotlar, innovatsiyalar, shaxsiy motivatsiya, ijtimoiy muhit, davlat siyosati va boshqa omillar ta'sir qilishini asoslaydi. G'arb mamlakatlarida intellektual salohiyatni atroflicha va tizimli o'rganilgan. O'zbekistonlik olimlar tadqiqotlarining umumiy xususiyatlari shundan iboratki ko'proq ijtimoiy yondashuvga asoslanadi. Pedagogika va psixologiyada shaxs intellektini rivojlantirish haqida tadqiqotlar bo'lsada, G'arb olimlaridek chuqur o'rganilmagan. Korxona va tashkilotlar intellektual kapitali, intellektual resurslari, intellektual salohiyatini tizimli o'rganish, ularni baholash, rivojlantirish mexanizmlarini ishlab chiqishga ham yetarli e'tibor berilmagan. Intellectual salohiyatni rivojlantirish haqida umumiy ma'nodagi tadqiqotlar olib borilgan xalos. Shuning uchun milliy intellektual salohiyatni rivojlantirishda qanday omillar ta'sir etishi, bu omillar ta'sirini qanday kuchaytirish mexanizmlarini, milliy intellektual salohiyatni rivojlantirishda qanday muammolar borligini kompleks yondashuv asosida tadqiq qilish dolzarb bo'lib qolmoqda.

Xulosa qilib aytganda milliy intellektual salohiyatni o'rganish va rivojlantirish shaxs va korxona, tashkilotlar imkoniyatini oshirish, ta'lim sifatini yaxshilash va jamiyat intellektual resurslarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Ta'lim siyosati, ilmiy tadqiqotlar va korxonalar amaliy faoliyatida intellektual salohiyatni kompleks o'rganish yondashuvlarini keng qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi.

AXBOROTLASHGAN JAMIYATNING IJTIMOIY HAYOTNI MODERNIZATSIYALASH VA INSON RESURLARINI RIVOJLANTIRISH BILAN DIALEKTIK ALOQADORLIGI

Tolibjon Eshqobilovich Ergashev – f.f.b.f.d. (PhD), dotsent,
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Boshqaruv
samaradorligi agentligi Jizzax viloyati filiali bosh inspektori

Annotatsiya. Ushbu maqolada axborotlashgan jamiyat va inson resurslari o'rtasidagi dialektik aloqadorlik, unda axborot texnologiyalari jamiyatning modernizatsiyasiga turtki berishi, inson kapitalining rivoji esa ushbu texnologiyalarning samarali qo'llanilishi, hayotga tatbiq etilishi va yanada taraqqiyot etishga xizmat qilishi, bu jarayon esa o'z navbatida jamiyatning barcha sohalarida islohotlarni tezlashtirishi va inson salohiyatini to'la ro'yobga chiqarishga imkon yaratishi ilmiy tahlil qilingan.

Аннотация. В статье научно анализируется диалектическая взаимосвязь информационного общества и человеческих ресурсов, в которой информационные технологии являются движущей силой модернизации общества, а развитие человеческого капитала выступает как эффективное применение, внедрение и дальнейшее развитие этих технологий, что, в свою очередь, ускоряет реформы во всех сферах общества и позволяет в полной мере реализовать человеческий потенциал.

Abstract. This article scientifically analyzes the dialectical relationship between the information society and human resources, in which information technologies drive the modernization of society, and the development of human capital serves as the effective application, implementation and further development of these technologies, which in turn accelerates reforms in all spheres of society and allows for the full realization of human potential.

Kalit so'zlar: axborotlashgan jamiyat, inson resurslari, inson kapitali, jamiyatni modernizatsiyalash, dialektik aloqadorlik, ijtimoiy hayot, innovatsiya, raqamli transformatsiya.

Ключевые слова: информационное общество, человеческие ресурсы, человеческий капитал, модернизация общества, диалектические отношения, общественная жизнь, инновации, цифровая трансформация.

Keywords: information society, human resources, human capital, modernization of society, dialectical relationship, social life, innovation, digital transformation.

Bugungi kunda dunyoda rivojlangan, shuningdek, dadil qadamlar bilan taraqqiyot sari intilgan davlatlarning tajribasiga nazar tashlansa, ularning muvaffaqiyati zamirida ilm-fan, maktabgacha va maktab, oliy ta'lim tizimlarining rivoji, oilada berilgan tarbiya, mamlakatning yosh avlodni salohiyatini ro'yobga chiqarishga qaratilgan chora-tadbirlari hamda jamiyatni bosqichma-bosqich modernizatsiya qilishga yo'naltirilgan islohotlar mujassam ekanini ko'rish mumkin.

Ijtimoiy hayotning barcha jabhalarini qamrab olgan davlat siyosati va samarali ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar natijasida turli tizimlar infratuzilmasi takomillashadi, zamonaviy innovatsiyalar joriy

etiladi va natijada jadal taraqqiyot ta'minlanadi.

Jamiyatni modernizatsiya qilish, innovatsion yondashuvlarni hayotga tatbiq qilish hamda inson resurslarini rivojlantirishdan ko'zlangan asosiy maqsad inson va jamiyat hayotida yuqori farovonlik, insonlarni yaxshi yashashi, barqarorlik va yangi bosqichda o'sishni ta'minlashdan iboratdir.

O'zbekistonda 2017-yildan boshlab keng miqyosida ilmiy-tadqiqot muassasalarining infratuzilmasini yanada mustahkamlash, innovatsion faoliyatni rivojlantirish, yangi laboratoriyalar va ilmiy muassasalarni qayta tashkil etish, ilg'or xorijiy davlatlardagi

universitet va institutlarni filiallarini ochish, ilmiy-infratuzilmalarni modernizatsiya qilish bo'yicha ishlar boshlab yuborildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti 2019-yilning 28-may kuni ilm-fan va oliy ta'lim sohasini rivojlantirish bo'yicha belgilangan vazifalar ijrosiga bag'ishlangan yig'ilish o'tkazdi¹. Unda davlatimiz rahbari ilm-fan va innovatsiyalarni rivojlantirishga doir takliflarni muhokama qilish uchun maxsus maydon yaratish va bu maydon yurtimizda ilm-fanni rivojlantirishga asosiy turtki bo'lishi, sohaga doir davlat dasturlarini shakllantirishi, yuksak natijalarga yo'naltirilgan ixtisosliklar bo'yicha milliy laboratoriyalar tizimini yaratish, ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish, xalqaro reytinglarda mamlakat nufuzini ko'tarish kabi vazifalar berildi.

Bu ishlardan asosiy maqsad mamlakatimizda inson kapitalini rivojlantirish. Xomashyo va uni qayta ishlash bilan uzoqqa borib bo'lmaydi. Qolaversa ishlab chiqarishda qo'shimcha qiymat olish uchun ham innovatsiyalar kerak. Shu bois ilm-fan taraqqiyotimizning muhim yo'nalishi, tayanchi bo'ladi, – dedi Sh.Mirziyoyev².

Ilm-fanni yanada rivojlantirish va unga davlat miqyosida e'tibor qaratish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev Oliy Majlisga Murojaatnomasida shunday fikrlarni bildirdi: "Mamlakatimizda ilm-fanni yanada ravnaq toptirish, yoshlarimizni chuqur bilim, yuksak ma'naviyat va madaniyat egasi etib tarbiyalash, raqobatbardosh iqtisodiyotni shakllantirish borasida boshlangan ishlarimizni jadal davom ettirish va yangi, zamonaviy bosqichga ko'tarish maqsadida men yurtimizda 2020-yilga "Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili", deb nom berishni taklif etaman"³.

O'zbekistonda olib borilayotgan islohotlar qatorida fan va ta'lim tizimiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu sohalarni uzviy bog'liq holda rivojlantirish O'zbekiston ilm-fanini jahon standartlari darajasiga olib chiqishi, inson resurslari va inson kapitalini rivojlantirish ustuvor vazifalardan biriga aylantirdi. Ayniqsa, fan sohasi va ta'lim tizimini alohida dasturlar, strategiyalar va konsepsiyalar asosida rivojlantirish, oliy ta'lim muassasalari va ilmiy tadqiqot institutlarini isloh qilish, ilmiy-ta'lim muassasalarini innovatsion faoliyatga jalb etish, zamonaviy laboratoriyalar, IT Park va IT markazlarni tashkil qilish kabi chora-tadbirlar bu yo'nalishlarda amalga oshirilayotgan ishlar samardorligini oshirmoqda. Bunday islohotlar bu ikki sohaning uzviyligini ta'minlash, ilm-fan sohasini jahon standartlari darajasiga chiqarish, kadrlar tayyorlash, inson resurslarini rivojlantirish va ilm-fanga bo'lgan qiziqishni kuchaytirib, raqobatbardosh mutaxassislash tayyorlash va yetishib chiqishiga zamin yaratadi.

Axborotlashgan jamiyatda ijtimoiy hayot tizimlarini modernizatsiya qilish, innovatsiyalarni qo'llash, inson resurslarini va inson kapitalidan samarali foydalanish tabiiy va mantiqiy jarayon hisoblandi. Chunki axborotlashgan jamiyat – bu texnik va texnologik jarayonlar inqilobi bo'lib, texnokratik madaniyat ustuvorligi sodir bo'ladi. Bunday sharoitda axborot jamiyat va inson hayoti uchun hayot-mamot xususiyatga ega bo'ladi, ijtimoiy turmushning eng kichik sohalarigacha chuqur kirib boradi. Shuningdek, inson ehtiyojlari, manfaatlari va huquqlarining ta'minlanishi ham axborot omili bilan bog'liq bo'ladi, bu jarayon oldingi jamiyatlarga qaraganda birmuncha oson va demokratik tamoyillarga muvofiq amalga oshadi.

Shuning bilan birgalikda ta'kidlash lozimki, axborotlashgan borliqda inson resurslarini

1 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti <https://president.uz/uz/lists/view/2604>

2 Kun.uz internet axborot nashri https://kun.uz/kr/news/2019/05/28/xomashyo-va-uni-qayta-ishlash-bilan-uzoqqa-borib-bolmaydi-shavkat-mirziyoyev-ilm-fan-va-oliy-talim-sohasini-rivojlantirish-boyicha-yigilish-otkazdi?utm_source=chatgpt.com

3 Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлиси Муроажотномаси. 24.01.2020 йил. <http://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeevning-oliy-25-01-2020>

rivojlantirishning ham ahamiyati yuqori bo'lib, bu jarayon insonning intellektual salohiyati darajasi, inson bilimidan samarali foydalanish, ijtimoiy-iqtisodiy va texnologik bilimlari ko'lamini, yangiliklar yaratish qobiliyatini yuksalishi, iqtisodiy o'sish, raqobatbardoshlik, innovatsion rivojlanish va barqaror ijtimoiy taraqqiyotning asosiy omili hisoblanadi. Demak, axborotlashgan jamiyat inson taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatib, u individning har tomonlama mukammal, o'zining va jamiyat hayotini rivojlantirishga bo'lgan innovatsion va inson resurslarini shakllantirish qadriyatlarini hosil qiladi. Bu jarayonda jamiyatning asosiy qatlami bo'lgan yoshlar, talabalar, davlat xizmatchilari, xususiylar sektorda faoliyat ko'rsatuvchi shaxslarning ilmiy va texnologik sohadagi salohiyati yuqoriligi muhim o'rin tutadi. Ular kelajak istiqbol egalari sifatida inson resurslarining qiymatini belgilab beradi va innovatsion jarayonlarda faol ishtirok etadi.

Axborotlashgan jamiyat sharoitida mamlakatimizda olib borilayotgan modernizatsiya jarayonining o'ziga xosligi mamlakatda inson va jamiyatning ko'pmingyillik falsafasi, iqtisodiy madaniyati, milliy yuksalish maqomi, ijtimoiy va demografik vaziyatdan kelib chiqadigan yangi tamoyillarning qaror topishi va ularning amalga oshishi bilan bog'liq.

Ushbu tamoyillar ichida – ijtimoiy hayot mazmunidan kelib chiqib, oddiylikdan murakkablikka, tadrijiylik va tizimlilik tamoyillariga amal qilinayotganligi juda muhim. Bu esa jamiyatda yangi iqtisodiy munosabatlar sharoitida demokratik yangilanishlar, insonlar, tashkilotlar va muassasalarda, davlat xizmati, xususiylar sektorda ayniqsa inson resurslarini rivojlantirish va boshqarish, shu jamiyatga mos kadrlarni tarbiyalashda ijobiy tendensiyalarni yuzaga chiqaradi.

Axborotlashgan jamiyatning ijtimoiy hayotni modernizatsiyalash va inson resurslarini rivojlantirish bilan dialektrik aloqadorligi juda

keng va ko'p qirralidir. Bizning fikrimizcha bu aloqadorlik bir necha juda muhim omillar orqali namoyon bo'ladi.

1. Axborot texnologiyalari va ijtimoiy o'zgarishlar:

– Tezkor axborot almashinuvi – jamiyatda bilimlar, innovatsiyalar va madaniy qadriyatlarining keng tarqalishiga olib keladi. Bu esa o'z navbatida qadriyatlar, ijtimoiy fikr, inson intellekti va hayot tarzida o'zgarishlarga sabab bo'ladi;

– axborot texnologiyalari davlat boshqaruvi, inson resurslarini boshqarish, maktabgacha va maktab, oliy ta'limda, sog'liqni saqlash, iqtisodiyotning barcha yo'nalishlarida va siyosiy sohalarida transparenlik va samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

2. Inson resurslarini rivojlantirishdagi roli:

– axborotlashgan jamiyatda inson resurslari va inson kapitali asosiy boylik sifatida qoraladi. Bunga bilim, intellekt, malaka, axloq va ijtimoiy mas'uliyat kabi sifatlar kiradi;

– barcha turdagi ta'lim olishning raqamlashuvi, onlayn kurslar, masofaviy o'qish, malaka oshirish, ochiq axborot manbalaridan erkin foydalanish, onlayn akademiyalar insonlarning o'z ustida mustaqil ishlashi, sifatli ta'lim olishi va raqobatbardosh bo'lishi uchun sharoitlar yaratadi;

– inson resurslarini rivojlantirishda ijodiy va tanqidiy fikrlash, media va axborot savodxonligi, odob-axloq qoidalari va me'yorlariga amal qilish, innovatsion qobiliyat kabi ko'nikmalar juda muhim ahamiyat kasb etadi.

3. Ijtimoiy taraqqiyotga ta'siri:

– axborotlashgan jamiyat – fuqarolik jamiyatining yanada shakllanishi, fuqarolar davlat boshqaruvida faol ishtirok etishi, axborotdan foydalanish huquqi, erkin fikr bildirish, ishonchli axborotlarni tarqatish, ochiq muloqot kabi tamoyillarni rivojlantiradi;

– jamiyatda adolat, tenglik, shaffoflik va meritokratiya kabi demokratik qadriyatlarni mustahkamlaydi.

4. Dialektik aloqadorlikdagi mohiyati:

– axborotlashgan jamiyat va inson resurslari o'zaror mutaqobil ta'sirida rivojlanadi. Bir tomondan, axborot texnologiyalari insonning intellektual va kasbiy o'sishiga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan, inson resurslarini o'sishi – yangi texnologiyalar, raqamli xizmatlar, raqamli iqtisodiyot va axborot tizimlarining rivojiga turtki beradi;

– interaktiv va spiralsimon taraqqiyot jarayoni vujudga keladi, har bir yangi bosqichda jamiyat yanada modernlashadi, insonlar esa unga mos ravishda yanada bilimdon va malakali bo'lib boraveradi;

– har bir jarayon, yondashuv, g'oyalar o'zaro bog'liq, qarama-qarshi, biri-birini inkor etuvchi, biroq rivojlantiruvchi kuchlardan iborat bo'ladi. Ya'ni axborotlashgan jamiyat–ijtimoiy hayot–inson resurslari yoki salohiyati bir-biriga ta'sir qilib, rivojlanadigan bir butun tizimga aylanadi.

Axborotlashgan jamiyatning ijtimoiy hayotni modernizatsiyalash, inson salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish, axborot texnologiyalarini samarali joriy yetish, inson resurslarini rivojlantirish bilan dialektik aloqadorligi bo'yicha quyidagi takliflarni ilgari suramiz:

1.O'zbekistonning barcha ta'lim tizimi sohasida raqamli transformatsiyani amalga oshirish:

– onlayn ta'lim platformalarini milliy darajaga mos ravishda rivojlantirish;

– axborot va media savodxonlikni maktab va oliy ta'lim dasturlariga kiritish;

– xorijiy va rivojlangan davlatlarning masofaviy ta'limi orqali berilayotgan diplomlarni milliy va xalqaro darajada tan olinishini ta'minlash.

2.Davlat boshqaruvi va jamiyatning boshqa sohalarini raqamlashtirish:

– "Ochiq hukumat (Open Government) tamoyillarini chuqurlashtirib, rivojlantirish, ya'ni budget, qonun loyihalari, davlat xaridlari bo'yicha ochiq ma'lumotlar bazalarini kengaytirish;

– fuqarolarning siyosiy va ijtimoiy hayotdagi ishtirokini oshirish uchun raqamli yangi platformalar yaratish (onlayn ovoz berish), mavjudlarini rivojlantirish (jamoaviy fikr bildirish);

– tuman, viloyat darajasidagi muammolarni hal qilish uchun "raqamli jamoatchilik" kabi dasturlarni ishlab chiqish, bunda mobil ilovalarni yaratish va ulardan keng foydalanish.

3.Inson resurslarini boshqarish, inson kapitali va IT sohasidagi ko'nikmalarni rivojlantirish sohasida:

– yoshlar, ish bilan band bo'lmagan xotin-qizlar, imkoniyati cheklangan shaxslar uchun raqamli ko'nikmalar va IT savodxonlikni rivojlantirish bo'yicha maxsus dasturlar ishlab chiqish;

– xalqaro tajribalarda o'zini oqlagan umrbod o'qish tamoyiliga asoslangan mamlakatimizga mos o'qishni yo'lga qo'yish;

– ichki mehnat bozoriga axborotlashgan jamiyat va texnologik o'zgarishlarga moslashuvchan kasblarni rivojlantirish.

4.Ilm-fan va texnologiyalar, innovatsiyalar asosida ijtimoiy modernizatsiyani kuchaytirish:

– raqamli texnologiyalar, startaplar va IT-inkubatorlarni qo'llab-quvvatlovchi milliy innovatsion elektron tizimni yaratish va ularni bitta platformada jamlash;

– aqlli shahar (smart city), aqlli qishloq (smart village) konsepsiyasini joriy qilish orqali ijtimoiy infratuzilma va xizmatlarni raqamlashtirish;

- axborot texnologiyalari, innovatsiyalar va startaplar bilan shug'ullanuvchilarga, ayniqsa yoshlarga grantlar, stipendiyalar tashkil qilish, axborot texnologiyalari sohasidagi gigantlarga stajirovkalar tashkil qilish;

- texnologik yechimlar orqali iqtisodiyot, ta'lim, sog'liqni saqlash va boshqa sohalaridagi ijtimoiy muammolarga innovatsion yondashuvlarni rivojlantirish.

5. Axborot xavfsizligi va axloqiy mas'uliyatni ta'minlash sohasida:

- axborot etikasi shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, har xil turdagi yolg'on ya'ni feyk xabarlar va kiber tahdidlarga qarshi kurashish bo'yicha tizimli choralar ko'rish;

- bog'cha, maktab, oliy ta'limda raqamli axloqni o'rganish, davlat yoki xususiy sektorda raqamli etikaga alohida e'tibor berish;

- ijtimoiy tarmoqlar, har xil bloggerlar va elektron ommaviy-axborot vositalariga birdan ishonch bildirmaslik, ularni aniq manbalarini topishni o'rganish, sog'lom axborot tarqatishni rag'batlantirish.

Demak, axborotlashgan jamiyat va inson resurslari o'rtasidagi dialektik aloqadorlik – bu ikki tomonlama rivojlanish jarayoni bo'lib, unda axborot texnologiyalari jamiyatning modernizatsiyasiga turtki beradi, inson kapitalining rivoji esa ushbu texnologiyalarning samarali qo'llanilishi, hayotga tatbiq etilishi va yanada taraqqiy etishga xizmat qiladi. Bu jarayon esa o'z navbatida jamiyatning barcha sohalarida islohotlarni tezlashtiradi va inson salohiyatini to'la ro'yobga chiqarishga imkon yaratadi.

Shu bilan birga, axborotlashgan jamiyat va inson resurslari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashda, innovatsion g'oyalar va bilimlar almashinuvini rag'batlantirishda muhim omil hisoblanadi. Bu jarayonda ilm-fan, ta'lim, boshqaruv va ishlab chiqarish sohalarida raqamli

transformatsiya orqali inson imkoniyatlari kengayadi, yangi turdagi kasblar, mehnat munosabatlari hamda yangi va yangi ish usullari shakllanadi. Natijada, axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish mavjud jamiyatdan-da yuqori bo'lgan raqobatbardosh, inklyuziv va barqaror rivojlangan jamiyat sari yetaklaydi.

SHAXSGA YO'NALTIRILGAN DAVLAT XIZMATI: SUN'IY INTELLEKT YORDAMIDA TEZKOR, ADOLATLI VA SHAFFOF BOSHQARUV

Sarvar Inatillayevich Nazarqosimov – s.f.b.f.d. (PhD),
dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Maqolada sun'iy intellektga asoslangan, fuqaroga yo'naltirilgan davlat xizmatlarining shakllanishi hamda ularning davlat boshqaruvidagi samaradorlik, shaffoflik va javobgarlikni oshirishdagi o'rni yoritiladi. Unda Estoniya, Singapur, Xitoy, AQSh kabi davlatlarning ilg'or tajribalari tahlil qilinib, intellektual tizimlar qaror qabul qilish jarayonlarini soddalashtirishi, byurokratiyani kamaytirishi va xizmatlar sifatini yaxshilashi ko'rsatib o'tiladi. Shuningdek, maqolada O'zbekistonning raqamlashtirish islohotlari, sun'iy intellektga tayyorlik darajasi va davlat boshqaruvini modernizatsiya qilishga qaratilgan milliy strategiyalar alohida e'tibor bilan ko'rib chiqiladi. Muallif ma'lumotlar xavfsizligi, algoritmik xolislik va ortiqcha kuzatuv kabi xavflarni ham tahlil qilib, mustahkam huquqiy va etik me'yorlarning zarurligini ta'kidlaydi. Yakunda maqola sun'iy intellekt boshqaruvni intuitiv yondashuvdan ma'lumotlarga tayangan, tezkor va samarador tizimga aylantirishini asoslaydi.

Аннотация. В статье рассматривается развитие ориентированных на граждан государственных услуг, основанных на технологиях искусственного интеллекта, и их влияние на эффективность, прозрачность и подотчётность управления. Анализируется международный опыт Эстонии, Сингапура, Китая и других стран, где ИИ повышает качество решений, снижает бюрократию и ускоряет предоставление услуг. Особое внимание уделено цифровым реформам и стратегиям Узбекистана, направленным на модернизацию государственного управления. Освещаются потенциальные риски – защита данных, алгоритмическая дискриминация, усиление надзора – и необходимость чётких правовых и этических норм. Автор делает вывод, что ИИ переводит управление на рельсы прогнозируемого, основанного на данных подхода.

Abstract. The article explores the rise of AI-driven, citizen-oriented public services and their transformative impact on government efficiency, transparency, and accountability. It reviews global best practices from Estonia, Singapore, China, the U.S., and others, highlighting how intelligent systems streamline decision – making, reduce bureaucracy, and improve service delivery. Special attention is given to Uzbekistan's digitalization reforms, AI readiness, and national strategies aimed at modernizing state governance. The article also analyzes emerging risks – data security, algorithmic bias, excessive surveillance and emphasizes the need for ethical and legal frameworks. Ultimately, it argues that AI enables a shift from intuition-based administration to data – driven, responsive governance.

Kalit so'zlar: shaxsga yo'naltirilgan davlat xizmati, sun'iy intellekt, raqamli transformatsiya, elektron hukumat, ma'lumotlar xavfsizligi, algoritmik adolat, AI boshqaruvi, xalqaro tajriba, Estoniya KrattAI, AI Governance Framework, Raqamli O'zbekiston 2030, AI readiness, katta ma'lumotlar (Big Data), avtomatlashtirish, fuqaroga yo'naltirilgan boshqaruv, data-markazlar, biometrik identifikatsiya, strategik rejalashtirish, raqamli infratuzilma, AI etikasi.

Ключевые слова: ориентированные на граждан государственные услуги, искусственный интеллект, цифровая трансформация, электронное правительство, безопасность данных, алгоритмическая справедливость, управление ИИ, международный опыт, Эстония KrattAI, AI Governance Framework, Цифровой Узбекистан 2030, готовность к ИИ, большие данные, автоматизация, ориентированное на граждан управление, дата-центры, биометрическая идентификация, стратегическое планирование, цифровая инфраструктура, этика ИИ.

Keywords: citizen-oriented public service, artificial intelligence, digital transformation, e-government, data security, algorithmic fairness, AI governance, international experience, Estonia KrattAI, AI Governance Framework, Digital Uzbekistan 2030, AI readiness, big data, automation, citizen-centered governance, data centers, biometric identification, strategic planning, digital infrastructure, AI ethics.

Shaxsga yo'naltirilgan davlat xizmati bu davlat boshqaruvi jarayonida fuqaroni markazga qo'ygan, uning ehtiyojlari, muammolari va

kutgan natijalariga moslashtirilgan xizmat ko'rsatish modelidir. Bunday yondashuvda davlat idoralari jarayonlarni emas, balki inson

manfaatini asosiy mezon sifatida belgilaydi. Xizmatlar soddalashtiriladi, byurokratik to'siqlar bartaraf etiladi va fuqaroga minimal vaqt, xarajat va harakat bilan natija olish sharoiti yaratiladi. Sun'iy intellekt texnologiyalari esa murojaatlarni avtomatik saralash, shaxsiylashtirilgan tavsiyalar berish va xizmat sifatini real vaqt monitoringi orqali bunday modelni yanada kuchaytiradi. Shaxsga yo'naltirilgan davlat xizmati fuqaroga qulaylik yaratish bilan birga, davlatning javobgarligi va ochiqligini oshiradi. Natijada jamiyatda davlatga bo'lgan ishonch mustahkamlanadi va boshqaruv tizimi zamonaviy, samarali hamda adolatli shaklga ega bo'ladi.

O'zbekistonda raqamli transformatsiya jarayonlari tez sur'atlar bilan kechayotgan bir davrda davlat boshqaruvida sun'iy intellektning o'rni strategik ahamiyat kasb etmoqda. Davlat xizmatlarining samaradorligini oshirish, boshqaruv qarorlarini optimallashtirish va jamoat sektorida shaffoflikni ta'minlash kabi masalalarda sun'iy intellektni joriy etish – zamonaviy islohotlarning muhim yo'nalishlaridan biridir. Bunga nafaqat xalqaro tajriba, balki mamlakat ichida qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar ham asos bo'lib xizmat qiladi.

Sun'iy intellekt texnologiyalari global raqamli transformatsiyaning markaziy elementlaridan biriga aylanib, davlat boshqaruvi tizimlarida samaradorlik, ochiqlik va tezkor qaror qabul qilish imkoniyatlarini kuchaytirmoqda. AQSh, Buyuk Britaniya, Singapur, Estoniya, Xitoy kabi davlatlar sun'iy intellektni normativ-huquqiy jihatdan tartibga solish va davlat sektoriga joriy etishda yetakchi hisoblanadi.

Davlat boshqaruvida sun'iy intellektidan foydalanishning global tendensiyalarini Estoniya davlati misolida ko'rganimizda bu davlatda "e-Estonia"¹ ekosistemi davlat sektorida 40

dan ortiq sun'iy intellekt xizmatlarini joriy etgan. Xususan: "KrattAI" platformasi orqali intellektual xizmatlar; avtomatlashgan soliq hisob-kitoblari; SI asosida identifikatsiya va davlat xizmatlar integratsiyasi va boshqalar.

KrattAI – "intellektual yordamchini" davlat xizmatlari bilan birlashtirish g'oyasi: fuqarolar matn yoki ovoz orqali virtual yordamchi (chatbot, virtual assistent) orqali davlat idoralari xizmatlaridan foydalana olishlari mumkin. Yolg'on yoki noodatiy voqealarni (analizatorlar orqali) aniqlash uchun mashinali o'rganish texnologiyalari. Masalan, Information System Authority of Estonia X-Road platformida ma'lumot aylanishida anomaliyalarni aniqlashda sun'iy intellektidan foydalanmoqda.

Singapur davlat sektorida sun'iy intellektni qo'llashga oid 2019-yilda qabul qilingan "AI Governance Framework"² hujjati yirik yo'nalishlarni belgilab bergan. Unda xavfsizlik, shaffoflik va mas'uliyatli algoritmlar kontseptsiyasi asos qilib olingan. Freymvork tashkilotlarga "etik va mas'uliyatli sun'iy intellektni joriy qilish" uchun amaliy yo'l xaritasi berishga mo'ljallangan. Davlat siyosatini ham ushbu tamoyillarga moslashtirish orqali Singapurda sun'iy intellekt va ma'lumotlar asosida qaror qabul qilish jarayonlarining shaffofligi va foydalanuvchi ishonchini oshirishga qaratilgan siyosatni belgilaydi.

Xitoy 2030-yilga qadar sun'iy intellekt bo'yicha dunyo yetakchisiga aylanish strategiyasini qabul qilgan. Davlat boshqaruvida: intellektual trafik boshqaruvi; aholini ro'yxatga olishda yuzni tanish texnologiyalari; sud qarorlarini tahlil qiluvchi tizimlari joriy etilgan. Biroq Xitoy davlatida sun'iy intellektidan foydalanishda xavfsizlik masalasiga ham alohida e'tibor qaratadi. "Generativ sun'iy intellektning sog'lom rivojlanishi va tartibga solingan qo'llanilishini rag'batlantirish, milliy

1 [https://ati.ec.europa.eu/Estonian public services in the age of Artificial Intelligence](https://ati.ec.europa.eu/Estonian%20public%20services%20in%20the%20age%20of%20Artificial%20Intelligence)

2 https://oecd-ai.case-api.buddyweb.fr/storage/policy-initiatives/Jul2025/fu_vf5me7x5u8fmf73.pdf?utm

xavfsizlik va ijtimoiy manfaatlarni himoya qilish, shuningdek, fuqarolar, yuridik shaxslar va boshqa tashkilotlarning qonuniy huquq va manfaatlarini himoya qilish"³ masalalari shu jumladandir.

Sun'iy intellekt algoritmlari hujjatlar aylanmasi, statistik ma'lumotlar va prognozlashtirish masalalarida samaradorlikni oshiradi. OECD davlatlarida mashinali o'rganish asosida: ijtimoiy nafaqalar taqsimoti; soliq to'lovchining risk profili; ehtiyojmand aholi monitoringi avtomatlashtirilgan. Dunyo amaliyotida shuningdek, sun'iy intellekt murojaatlarni avtomat tahlil qilish, elektron hukumat platformalarini optimallashtirish, korruptsiya xavflarini erta aniqlash jarayonida ham keng qo'llanib kelinmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi PF-6079-son Farmoniga muvofiq "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi qabul qilingan bo'lib, xujjat "davlat ma'lumotlarini boshqarishning yagona tizimini shakllantirish orqali davlat boshqaruvida ma'lumotlarni to'plash va raqamlashtirish uchun kerak bo'lgan barcha resurslarni yaratish orqali asoslangan qarorlarni qabul qilishni avtomatik ravishda shakllantirish, davlat xizmatlarini ko'rsatish tartib-taomillarini optimallashtirish, shu jumladan ma'muriy tartibotlarni avtomatlashtirish orqali talab qilingan ma'lumotlar va hujjatlarning sonini qisqartirish" kabi fundamental masalalarni o'z ichiga olgan. Olib borilgan samarali islohotlar natijasi o'laroq "elektron hukumatni rivojlantirish" indeksida (dunyodagi 193 ta davlat ishtirok etadi) 2016-yilda 80 – o'rin qayd etilgan bo'lsa, 2022-yilda 69-o'rinni, 2024-yilga kelib 6 pog'ona yuqorilab 63-o'rinni qayd etildi.

O'zbekiston 2024-yilgi hukumatning sun'iy intellektga tayyorlik indeksi bo'yicha xalqaro reytingda dunyoda 70-o'rinni, Markaziy Osiyoda

esa birinchi o'rinni egalladi (Artificial Intelligence Readiness Index 2024)⁴. Reytingga ko'ra, Qozog'iston 76-o'rinni, Tojikiston 131-o'rinni, Qirg'iziston 134-o'rinni va Turkmaniston 153-o'rinni egalladi. Davlat xizmatlari, moliya, jamoat xavfsizligi va transport sohalarida 30 dan ortiq sinov sun'iy intellekt loyihalari ishga tushirilgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida" Qarori bu boradagi islohotlarni yanada rivojlantirishga xizmat qiladi. Qarorda davlat boshqaruv organlarining birinchi vazifasi – sun'iy intellekt uchun qonunchilik maydonini ochish, jumladan, milliy qonunlar va normativ-huquqiy hujjatlarni xalqaro tajribaga moslashtirish muhimligi aks etgan.

Sun'iy intellekt bilan bog'liq barcha ishtirokchilar (davlat, biznes, fuqaro) o'rtasidagi munosabatlarni yagona huquqiy tizimda tartibga solish, etika qoidalarini ishlab chiqish – algoritmlarni diskriminatsiya qilmaslik, ma'lumotlar yig'ish, saqlash, ishlatish aniq yozilishi kerak. "Bulutli texnologiyalar" va data-markazlardagi ma'lumotlar yaxlitligi va xavfsizligi bo'yicha aniq talablar kiritish kabi huquqiy tartibga solish masalasi ham muhim ekanligini unutmaslik kerak. Mamlakatimizda ustuvor tarmoqlar bo'yicha AI-loyihalarni amaliy joriy etish qo'yidagilarda aks etadi:

- masofadan zondlash va hosildorlikni prognoz qilish (qishloq xo'jaligi);
- kredit risklarini baholash (bank);
- trafik, logistika va xavfsizlik tizimlarini optimallashtirish (transport, jamoat xavfsizligi);
- sun'iy intellekt asosida diagnostika, prognoz va resurslar rejalashtirish (sog'liqni saqlash);
- Face-ID, NLP, chat-botlar, avtomatlashgan qaror qo'llab-quvvatlash tizimlari (raqamli hukumat).

Ya'ni, har bir vazirlik: "Mening sohamda sun'iy

3 <https://en.wikipedia.org/> "Personal Information Protection Law of the People's Republic of China"

4 <https://oxfordinsights.com/ai-readiness/ai-readiness-index/>

intellekt nima qilyapti?" emas, "5 yil ichida sun'iy intellekt yordamida qaysi jarayonlarimni tubdan o'zgartiryapman?" degan savolga javob berishi kerak. Kelgusida sun'iy intellekt bo'yicha berilgan vazifalarni bekamu-ko'st bajarilishi uchun quyidagilarni bugun amalga oshirish kerak:

- amaldagi milliy standartlarni reviziya qilish, tahlil qilish va ISO, IEEE, ETSI kabi xalqaro standartlar bilan uyg'unlashtirish;

- yangidan milliy standartlar ishlab chiqish va ularni amalda qo'llash uchun ekspert guruhlar, treninglar, seminarlar tashkil etish;

- xalqaro forum, konferensiya va qo'shma loyihalar orqali: texnologiya almashish, ilmiy hamkorlik, mahalliy AI yechimlarini tashqi bozorga olib chiqish;

- AI bo'yicha siyosat "internal use only" emas, balki jahon standartlari bilan yurishini davlat boshqaruv organlari ta'minlashi lozim.

Albatta, buning uchun texnik infratuzilma yaxshilanishi kerak. Jumladan, "bulutli xizmatlar"ni joriy qilish, ma'lumotlar markazlarini kengaytirish va yangilarini barpo etish, ma'lumotlarni qayta ishlashda sun'iy intellekt uchun alohida hisoblash quvvatlari ulushini oshirish, "katta ma'lumotlar"ni saqlash, qayta ishlash va doimiy himoya qilish mexanizmlarini yo'lga qo'yish, har xil serverlarda tarqoq turgan ma'lumotlarni yagona platformalarda yig'ish, portallar (masalan, data.egov.uz, Ochiq ma'lumotlar portali) bilan integratsiya qilishdek texnik vazifalarni bajarishda davlat asosiy ko'makchiga aylanishi kerak.

Davlat boshqaruv organlari uchun eng og'ir, lekin eng strategik vazifa inson kapitali masalasidir. "Bugun insoniyat yangi sivilizatsiya bosqichiga – sun'iy intellekt davriga dadil qadam qo'ymoqda. Qaysi soha bo'lmasin, kim bu jarayonda qattiq izlanib, aniq natija qilsa, bir qadam oldinda yursa, marra shuniki bo'ladi", – dedi davlatimiz rahbari.

Har bir sohada sun'iy intellekt bilan ishlaydigan kadrlar tayyorlash, ularning malakalarini oshirish, xorijiy ekspertlarni jalb qilish muhimdir. Davlat organlarida raqamlashtirish uchun mas'ul xodimlarning sun'iy intellekt bo'yicha bilimlarini doimiy ravishda oshirib borish alohida ahamiyat kasb etadi. Davlat xizmatchilari,

mahalliy hokimiyat, nazorat organlari uchun ixtisoslashgan AI o'quv dasturlarini yo'lga qo'yish orqali fundamental va amaliy ko'nikmalarni shakllantirish zarur. AI – har bir rahbar va mutasaddi kompetentsiyasining ajralmas qismiga aylanishi kerak.

Shu o'rinda ta'kidlab o'tish kerakki, davlat boshqaruvida sun'iy intellektni joriy etish bilan bir qatorda bir qator xavflar ham yuzaga kelishi mumkin. Birinchi navbatda, ma'lumotlar xavfsizligi va shaxsiy hayot daxlsizligiga doir tahdidlar kuchayadi – noto'g'ri boshqarilgan ma'lumotlar bazalari fuqarolar uchun jiddiy xatar tug'diradi. Ikkinchidan, algoritmik xatoliklar yoki noto'g'ri o'qitilgan modellarning qarorlari adolatsizlikka olib kelishi ehtimoli mavjud. Uchinchi xavf – kuzatuvning ortishi va davlat nazoratining haddan tashqari kuchayishi, bu esa fuqarolik erkinliklariga tahdid solishi mumkin. Shuningdek, AI tizimlariga haddan tashqari tayanish boshqaruv xodimlarining malakasini pasaytirishi, inson omilining chetlashuvi esa ijtimoiy noroziliklarga sabab bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Eng muhimi, yirik xorijiy texnologiyalarga qaramlik davlatning texnologik suverenitetiga putur yetkazishi mumkin. Shu bois, AI joriy etilishi ehtiyotkorlik, me'yorlar va qat'iy nazorat bilan birgalikda amalga oshirilishi zarur.

Xulosa o'rnida aytishimiz kerakki, sun'iy intellekt davlat boshqaruvini intuitsiyaga emas, aniq ma'lumot va prognozlariga tayangan tizimga aylantirish imkonini beradi. Boshqaruv jarayonlarining avtomatlashuvi qaror qabul qilishni tezlashtiradi, inson xatolarini kamaytiradi va xizmatlar sifatini oshiradi.

"Katta malumotlar"ni tahlil qilish orqali aholi muammolarini oldindan ko'rish va tezkor yechim taklif qilish mumkin bo'ladi. Biometrik identifikatsiya, intellektual monitoring va raqamli audit mexanizmlari shaffoflikni kuchaytiradi. Tarmoqlar bo'yicha AI ni joriy etish natijasida resurslar tejiladi, korruptsiya xavfi pasayadi va strategik rejalashtirish samaradorligi ortadi. Eng muhimi, davlat apparati tezkor, fuqaroga yo'naltirilgan va innovatsion boshqaruv modelini shakllantiradi.

MILLIY XARAKTER VA AXLOQ UYG'UNLIGINING SHAXS MA'NAVİYATIGA TA'SIRI

Bobomurot Eshboyevich Toshboyev – f.f.b.f.d. (PhD),
dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada milliy xarakter va axloq uyg'unligining shaxs ma'naviyati shakllanishi va takomiliga ta'siri, bu jarayonga ta'sir ko'rsatuvchi ob'ektiv va sub'ektiv omillar xususida fikr yuritilgan hamda shaxs ma'naviyati shakllanishi va takomilining sog'lom ijtimoiy-ma'naviy ehtiyojlar bilan aloqadorligi asoslab berilgan.

Аннотация. В данной статье рассматривается влияние гармонии национального характера и нравственности на формирование и совершенствование духовности личности, обсуждаются объективные и субъективные факторы, влияющие на этот процесс. Обосновывается взаимосвязь между формированием и совершенствованием духовности личности и здоровыми социально-духовными потребностями.

Abstract. This article examines the influence of the harmony of national character and morality on the formation and improvement of an individual's spirituality. It discusses objective and subjective factors that affect this process. The interrelation between the formation and improvement of an individual's spirituality and healthy socio-spiritual needs is substantiated.

Kalit so'zlar: milliy xarakter, axloq, shaxs ma'naviyati, ma'naviyat, uyg'unlik, sog'lom ehtiyoj, nosog'lom ehtiyoj, ta'lim-tarbiya, erkak o'qituvchi, ayol o'qituvchi, dialektika, fazilat, illat, shart-sharoit, xalq turmush tarzi, an'ana.

Ключевые слова: национальный характер, нравственность, духовность личности, духовность, гармония, здоровая потребность, нездоровая потребность, образование и воспитание, учитель-мужчина, учитель-женщина, диалектика, добродетель, порок, условия, народный образ жизни, традиция.

Keywords: national character, morality, individual's spirituality, spirituality, harmony, healthy need, unhealthy need, education and upbringing, male teacher, female teacher, dialectics, virtue, vice, conditions, people's way of life, tradition.

Milliy xarakter va axloq o'rtasidagi uyg'unlik shaxs va jamiyatning rivojlanishini qo'llab-quvvatlovchi mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Shaxs ma'naviyati shakllanishi va takomilida milliy xarakter va axloq muhim ahamiyatga ega. Shaxs ma'naviyati insonning ichki olami, axloqiy tamoyillari va ijtimoiy mas'uliyatini belgilovchi asosiy omil bo'lib, milliy xarakter va axloqiy qadriyatlarni shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Milliy xarakter esa xalqning tarixiy tajribasi va madaniy xususiyatlaridan kelib chiqib, jamiyatdagi shaxslararo munosabatlarning o'ziga xosligini aks ettiradi.

Shaxs ma'naviyati – har bir individ, insonning o'ziga xos tarbiya negizida shakllangan, jamiyatda kamol topgan va namoyon bo'lgan

ma'naviy-axloqiy fazilatlari, bilimi, dunyoqrash, bunyodkorligi, o'zligini anglaganligidir¹. Shu bois shaxs ma'naviyati takomili asnosida insonning axloqiy madaniyati va milliy tamoyillarni anglash qobiliyati ham rivojlanadi. Faylasuf-olim Tilab Mahmudov shaxs ma'naviyati masalasiga e'tibor qaratib, shunday yozadi: "Ma'naviyat insonning ma'lum darajadagi jismoniy, aqliy va ruhiy balog'ati va dunyoqarashini ifodalovchi tushunchadir"². Haqiqatdan ham masala mohiyatiga e'tibor qaratsak, ma'naviyat inson balog'tiga monand tarzda takomillashib boradi. Yosh bolaning ma'naviyati haqida emas ko'proq unung odobi haqida gapiriladi. Bola voyaga yetib borish asnosida axloqiy talablarga rioya qilishni, diniy normalarni tushunishni va fan yutuqlaridan xabardor bo'lishni bilib, dunyoqarashi kengayib

1 Allayayorova M. Ma'naviyatshunoslik (o'quv qo'llanma). Samarqand.: SamDU. 2021. 70–b.

2 Махмудов Т. Мустақиллик ва маънавият. – Т.: Шарқ, 2001. 9–b.

boradi. Ma'lum yoshdan keyingina bolaning ma'naviyati haqida gapirish mumkin. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, ma'naviyat shaxsning ichki ma'naviy qiyofasi va uning jamiyatdagi o'rnini belgilovchi asosiy xususiyatlardan biridir. "Ma'naviyat – inson axloqi va odobi, bilimlari, iste'dodi, qobiliyati, amaliy malakalari, vijdoni, imoni, e'tiqodi, dunyoqarashi, mafkuraviy qarashlarining bir-biri bilan uzviy bog'langan, jamiyat taraqqiyotiga ijobiy ta'sir etadigan mushtarak tizimidir"³. Ta'rifda sanab o'tilgan jihatlar shaxs ma'naviyatida mujassamlashgani bois ular milliy xarakterning asosiy jihatlari sifatida namoyon bo'lish barobarida axloqiy tamoyillarni mustahkamlashga ham xizmat qiladi. Shuningdek, "Ma'naviyat insonning muayyan maqsadni belgilashida, unga erishish uchun usul va vositalarni erkin tanlashida, qiyinchiliklarni yengib, olg'a intilishida, ya'ni iroda, bilim va e'tiqod kuchida ham namoyon bo'ladi"⁴. Xalqimiz milliy xarakteriga xos bo'lgan qiyinchiliklar oldida irodali bo'lish, kelajakka umid bilan nazar tashlash, sabrlilik, ziyolilik va e'tiqodlilik kabi fazilatlar insonning muayyan maqsadni belgilashida substantsional asos bo'lib xizmat qiladi. Bu asoslar shaxs ma'naviyati orqali jamiyatdagi axloqiy me'yorlarga aylanadi. Ushbu jarayon milliy xarakterning axloqiy qadriyatlar bilan uyg'unligini ta'minlab, ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Shaxs ma'naviyatining milliy xarakterga ta'siri xalqning madaniy, tarixiy va ijtimoiy taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega. Shaxs ma'naviyati nafaqat insonning ichki olami va qadriyatlar tizimini belgilaydi, balki u milliy xarakterning shakllanishi va rivojlanishida hal qiluvchi omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Shaxs ma'naviyati shakllanishi va

takomililashuvi ma'lum qonun va qonuniyatlar asnosida sodir bo'ladi. Bu qonunlar 1) jamiyat taraqqiyoti jarayonida sog'lom ijtimoiy-ma'naviy ehtiyojlar muttasil o'sib borishi qonuni; 2) ma'naviyat rivojlanishining umumtamadduniy (sivilizatsion) taraqqiyot darajasiga bog'liqligi qonuni (yoki lug'atdagi "ma'naviy hayotning ijtimoiy hayotga bog'liqligi qonuni"); 3) ma'naviyat rivojlanishining ijtimoiy ong va ijtimoiy munosabatlar rivojlanish darajasi bilan o'zaro bog'liqligi qonuni⁵ kabilardir.

Shaxs ma'naviyati shakllanishi va takomilida milliy xarakter va axloq uyg'unligi eng avvalo jamiyat taraqqiyoti jarayonida sog'lom ijtimoiy-ma'naviy ehtiyojlar muttasil o'sib borishi qonuni bilan bog'liq. Chunki sog'lom ijtimoiy-ma'naviy ehtiyojlar muttasil o'sib borishi natijasida shaxs milliy xarakterda mujassamlashgan va jamiyat a'zolari tomonidan ma'qullangan axloq tamoyillarga ham talab ortib boradi. "Ma'naviy ehtiyojlar" – odamlarni ma'naviy boyliklarni, qimmatdorliklarni yaratishga qaratilgan ijodiy intilishidir yoki, insonga uning ma'naviy ozuqasi uchun kerak bo'lgan narsalarga zarurat. Ruhiy-ma'naviy ehtiyojlarga: san'at, adolat, qadriyat, yaxshilik, e'tiqod, muhabbat va h.k. kiritish mumkin"⁶. Iqtibosda keltirilgan faylasuf-olimaning fikrlariga qo'shimcha sifatida ma'naviy ehtiyojlar qatoriga ilm-fanga bo'lgan qiziqishning ortishi, atrof-muhitga oqilona munosabatning qaror topishi va xalqimiz milliy xarakterda mujassamlashgan insonparvarlik, fidoiylilik, mehnatsevarlilik, jovanmardlik kabi axloqiy fazilatlarini ham kiritish mumkin. Bu kabi sog'lom ijtimoiy-ma'naviy ehtiyojlarga jamiyatda talab ortib borishi bizning nazarimizda odamlar orasida uchrab turgan ba'zi ma'naviy-axloqiy muammolarga yechim bo'lishi mumkin.

3 Туленова Г. Ж. Ёшлар ижтимоий фаоллигини оширишда маънавий омилнинг роли (ижтимоий – фалсафий таҳлил) (Фалсафа фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация) – Т.: 2006. 67–b.

4 Abdurahim Erkeyev. Ma'naviyatning uch qonuni. // Tafakkur. 2017 № 3. 33 – b.

5 Abdurahim Erkeyev. Ma'naviyatning uch qonuni. // Tafakkur. 2017 № 2. 21–b.

6 Туленова Г. Ж. Ёшлар ижтимоий фаоллигини оширишда маънавий омилнинг роли (ижтимоий – фалсафий таҳлил) (Фалсафа фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация) – Т.: 2006. 69–b.

“Insonning ezgulik, erkinlik, adolat, haqiqat, mehr-muhabbat, go‘zallik va kamolotga intilishi, o‘z qobiliyatini yuzaga chiqarish, ijod qilishga urinishi uning ma’naviy ehtiyojidir. O‘z ijtimoiy holati, erishgan darajasidan qoniqmaslik – yangi sog‘lom ehtiyojlar tug‘ilishining, ma’naviy rivojlanishning omilidir. O‘z holati va erishgan darajasidan qoniqish – yangi, yuksakroq ehtiyojlarni uyg‘otmaydi, bil’aks ma’naviyatda turg‘unlikni keltirib chiqaradi⁷. Shaxs ma’naviyatida turg‘unlik kelib chiqishi uning jamiyat a’zolaridan ortda qolishiga, fisq-u fasodning ortishiga, boshqalarning yutuqlarini ko‘raolmaslik kabi illatlarning urchishiga sabab bo‘ladi.

“Ehtiyojlar sog‘lom yoki nosog‘lom bo‘lishi mumkin. Barcha sog‘lom ijtimoiy ehtiyojlar, jumladan, sog‘lom moddiy (chunonchi, fiziologik) ehtiyojlar rivojlanmas ekan, ma’naviy ehtiyojlar ham yuksalmaydi. Insonning erkin kamolotiga xizmat qiladigan, undagi ijobiy qobiliyat, fazilatlarni boyitadigan, rivojlantiradigan ehtiyojlar sog‘lom, aksincha, nafsga, xudbinlik, manmanlik, molparastlik, shaxvatparastlik, mansabparastlik kabi salbiy mayllarga xizmat qiladigan ehtiyojlar nosog‘lom ehtiyojlardir. Ular ma’naviyat qashshoqlanishiga, insonning o‘z nafsi va hirs quliga aylanib, shaxsining emirilishiga olib keladi⁸. Demak nosog‘lom ehtiyojlarning paydo bo‘lishi jamiyatda bo‘linishga, xudbinlik, manmanlik, molparastlik, shaxvatparastlik, mansabparastlik, ilmsizlik kabi illatlarning avj olishiga, oqibatda millat ahli qadrlagan fazilatlar toptalishiga sabab bo‘ladi. “Ehtiyojlar yuksalishi va ma’naviyat rivojlanishi – o‘zaro chambarchas bog‘liq. Ehtiyojlar yuksalsa, ma’naviyat rivojlanadi, rivojlangan ma’naviyat esa yuksak ehtiyojlarni taqozo etadi. Rivojlangan ma’naviyat qondirilgan sog‘lom ehtiyojlarning yuzaga chiqishi va ayni paytda nisbatan yuksakroq yangi

ehtiyojlarning tug‘ilishidir⁹”.

Shaxs ma’naviyati shakllanishiga ijobiy yoki salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi ehtiyolar o‘z-o‘zidan paydo bo‘lib qolmaydi, ularning ham obyektiv a subyektiv sabablari mavjud. Taniqli adabiyotshunos olim Sharof Boshbekovning “Tafakkur” jurnalida “Umurtqasiz odam” ruknida chop etilgan maqolasida shunday fikr bayon qilingan. “Bir vaqtlar AQSh armiyasiga chaqirilgan yigitlarning ayrimlari ayolsifat qiliqlari, xotinchalish gap-so‘zi bilan qabul komissiyasini lol qoldirgan ekan. Darhol buning sababini qidirishga kirishilibdi harbiylarga gap yo‘q – darrov topishibdi. Oilada bolani ona tarbiyalaydi, unga qaraydigan enaga – ayol, bog‘chada ayol tarbiyachi, maktabda ayol o‘qituvchi, oliy o‘quv yurtida ham shu ahvol. Axir, bola umrida otasidan boshqa erkak zotini ko‘rmagan bo‘lsa, unda qat’iyat, mardlik, jasorat kabi xislatlar qanday shakllansin?! AQSh harbiylarining talabiga binoan maktab, hatto bog‘chalarga erkaklar jalb qilina boshladi. Ularga ikki-uch barobar ko‘p maosh belgilandi¹⁰. Nosog‘lom ehtiyojlar paydo bo‘lishining tub sabablari bizningcha ham yuqoridagi iqtibosda ta’kidlanganidek ta’lim-tarbiya jarayoniga va uning subyektlari faoliyatiga bog‘liq. Ma’lumki, ta’lim va tarbiya jarayonida ikki jins vakillarining o‘ziga xos o‘rni bor. Bola ayollardan mehribonlik, xushmuomilalik, mayinlik, xayoliylik, hissiyotiylik kabi xotin-qizlarga xos axloqiy sifatlarni o‘zlashtirsa erkaklardan jasurlik, qat’iyatliqlik, birso‘zlilik, tirishqoqlik, matonatlilik, sabrlilik, mehnatsevarlik kabi yigitlarga mos hislatlarni o‘rganadi. Ta’lim orqali milliy xarakterimizdagi yigitlarga xos qat’iyat, mardlik, jasorat kabi fazilatlarni shaxsda qaror toptirishda erkak o‘qituvchilarning o‘rni katta ekanligi dunyoning boshqa nifuzli mamlakatlari tajribasida ham sinab ko‘rilgan.

7 Abdurahim Erkayev. Ma’naviyatning uch qonuni. // Tafakkur. 2017 № 2. 24 – b.

8 Abdurahim Erkayev. Ma’naviyatning uch qonuni. // Tafakkur. 2017 № 2. 23 – b.

9 Abdurahim Erkayev. Ma’naviyatning uch qonuni. // Tafakkur. 2017 № 2. 24 – b.

10 Sharof Boshbekov. Umurtqasiz odam. // Tafakkur. 2020 № 2. 43–, 44 – b.

“Ta’limning tamoman ayollar qo’liga o’tib ketishi jamiyat uchun ijobiy hol emas, – deb yozadi adabiyotshunos Sultonmurod Olim. Masalan, Germaniyada hozir ham o’qituvchilik asosan erkaklarning kasbi (kamina (Sultonmurod Olim) bundan 20 yil burun ushbu mamlakat ta’lim tizimi yutuqlarini o’rganish uchun xizmat safariga borganman). Chunki o’qituvchining maoshi boshqa davlat xizmatchilarinikidan kam emas, u erkak kishining yashashi, orzu-havasi, bola-chaqa boqishiga yetadi. Shu bois ham olmon diyorida ta’lim tizimining umumiy darajasi dunyodagi yuqori pog’onalarga ko’tarilgan”¹¹. Yuqoridagi iqtiboslarda urg’u berilgan masala, ya’ni erkaklarni ta’lim jarayoniga jalb etish orqali jamiyat istayotgan shaxsni tarbiyalashga dunyoda jiddiy e’tibor qaratilayotgan bir davrda mamlakatimizda ta’lim tizimida erkaklar ulushi tobora kamayib borayotgani achinarli holatdir. Dilmurod Quronov yozganidek, “Oqibat esa ma’lum: maktabda, asosan, boshqa ish qo’lidan kelmaydiganlar qoldi, ta’lim tizimiga matriarxat davri qaytdi... Xullas, o’qituvchilar tarkibining loaqal yarmini kasbiga har jihatdan munosib kishilar bilan to’ldirmaguncha oldinga siljish mahol. Tabiiyki, bu ishni shunchaki chiroyli shiorlar–u ezgu maqsadlarni ro’kach qilgan holda uddalab bo’lmaydi – tizimda keng ko’lamdagi va tub ijtimoiy-iqtisodiy, tashkiliy-huquqiy tadbirlar amalga oshirilishi kerak”¹². Yuqoridagi fikrlardan shunday xulosa qilish mumkinki, millat xarakterida mujassamlashgan fazilatlar asosida shaxsni tarbiyalash maqsad qilinar ekan bu ishni ta’lim–tarbiya jarayonidagi ko’z ilg’amas bo’g’inlargacha islohotlarni amalga oshirmasdan erishib bo’lmaydi.

“O’qituvchining jamiyatdagi mavqei, e’tiborini tiklash g’oyat muhim, albatta. Biroq masalaning ikkinchi tomoni – biz aytayotgan maqomga

munosib ma’naviy-axloqiy qiyofaga ega, beg’araz mehr va talabchanlik, yuksak intellektual salohiyat va kasbiga fidoyilikni o’zida mujassam etgan SHAXSni ta’limga qaytarish – bundanda muhim va murakkab vazifa! Negaki, o’tgan yillar mobaynida ana shunday fazilat egalarini maktabdan bezdirish uchun nimaiki zarur bo’lsa, qilindi...”¹³. Maktabdan bezgan o’qituvchilar jamiyatning qaysidir bo’g’inlarida faoliyat yuritib, nafaqaga ham chiqib ulgurdi. U kabi fidoyi ustozlarni tarbiyalash bugungi kunda davlat oldida katta muammolardan biriga aylangan. Bu jamiyatda nosog’lom ehtiyojlar paydo bo’lishi va shaxs ma’naviyati qashshoqlashuvining bir tomonigina xalos.

“Har bir shaxs ma’naviyati ona allasi, mehri, ajdodlar o’giti, Vatan tuyg’usi, tarixiy xotira va axloqiy qadriyatlar bilan milliy makonda shakllanadi. Uning nechog’lik yuksaklik darajasi oila, mahalla, o’quv muassasi, u ulg’ayotgan jamiyatdagi muhitga bog’liq bo’ladi”¹⁴. Hozirgi paytda yoshlar orasida keng ommalashayotgan global mediaplatformalar nosog’lom ehtiyojlar ortib borishiga ta’sir ko’rsatmoqda. Internetda tarqalgan ma’lumotlarga ko’ra “... global mediaplatformalardagi kontentlarning 70 foizi G’arb davlatlari tomonidan tarqatiladi. Bu bugun har 10 nafar o’zbek bolasining 8 nafari G’arb qadriyatlari ta’sirida yashamoqda, o’ylamoqda, harakat qilmoqda, degani. Buning xavfi esa ertagina emas, bugunoq ko’zga tashlana boshladi”¹⁵. Bu bizning o’ylashimizcha, “yumshoq kuch” nazariyotchilari tomonidan o’ylab topilgan shaxs tanazzuliga olib keluvchi, milliy qadriyatlarni barbod qiluvchi eng kuchli vositalardan yana biridir.

Shaxs ma’naviyati shakllanishi salbiy ta’sir ko’rsatuvchi nosog’lom ehtiyojlar shakllanishiga

11 Millat qanday yuksaladi (Sultonmurod Olim). // Tafakkur. 2018 № 4. 30 – b.

12 Millat qanday yuksaladi (Dilmurod Quronov). // Tafakkur. 2018 № 4. 26 – b.

13 Millat qanday yuksaladi (Dilmurod Quronov). // Tafakkur. 2018 № 4. 26–b.

14 Allayayorova M. Ma’naviyatshunoslik (o’quv qo’llanma). Samarqand.: SamDU. 2021. 71–b.

15 <https://telegra.ph/MANAVIYAT—MILLAT-RU%D2%B2I-01-07>

sabab bo'ladigan omillardan yana biri bu ish izlab, oila tebratish va o'z ehtiyojlarini qondirish uchun xorijiy mamlakatlarga chiqib ketayotgan migrantlar farzandlarining tarbiyasi masalasidir. "Ma'lumotlarga ko'ra, million-million hamyurtlarimiz tirikchilik vajidan xorijga chiqib ketgan. Ularning har birida ikki-uch farzand bor. Bu yog'i oddiy arifmetika. Necha million bola otasini ko'rmay boshi egik, tili qisq, jur'atsiz bo'lib o'syapti?! Bu yoshlardan nima kutamiz? Na o'qishining tayini bor, na tarbiyasining!"¹⁶. Mazkur fikrni to'liq chin deb tasdiqlash ehtimol noo'rindir. Chinki xorijda pul topib, farzandlarini o'qitib, ular kelajagi uchun sarmoya kiritayotgan ota-onalar ham yo'q emas. Lekin bu fikrning tagida haqiqat yashiriganini ham inkor etib bo'lamydi. Tarbiyada uzliksizlik uzilmaslik kerak degan tamoyil amal qiladi. Ota yoki onaning ish qidirib o'zga yurtlarda farzandlaridan ayro yashashi tarbiyada uzliksizlikning uzilishiga olib keladi. Bu holat farzand tarbiyasiga o'z ta'sirini ko'rsatmasdan qolmaydi. s

Shunday qilib shaxs ma'naviyati shakllanishi va takomiliga ta'sir ko'rsatuvchi sog'lom ijtimoiy-ma'naviy ehtiyojlar muttasil o'sib borishiga ta'sir ko'rstuvchi yuqorida sanab o'tilgani kabi ayrim nosog'lom holatlarning oldini olish uchun bizningcha, ta'lim tizimidagi islohatlarni amalga oshirish avvalo o'ituvchilar oylik moashlarini ular ehtiyojlarini qondirish darajasiga yetkazish, pedagog maqomi va ob'ro'yini tiklash, maktablarda erkak o'qituvchilar safini kengaytirish darkor. Shuningdek, "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasi", "Oila, mahalla, maktab hamkorligi" konsepsiyasi va "Pedagogning maqomi to'g'risidagi qonun" kabi huquqiy normalarni tizimli va haqqoniy tarzda hayotga tatbiq etish lozim. Mazkur hujjatlarda belgilangan vazifalarni hayotga tatbiq etuvchi mexanizmlar haqiqatdan (qog'ozda yoki og'izda emas) tizimli tarzda faoliyat yuritishi bizningcha, sog'lom ehtiyojlar mohiyatda mavjud axloqiy tamoyillar va milliy xarakter uyg'unligidan tarkib topgan asl qadriyatlarga jamiyatda ishtiyoq ortadi va shaxs ma'naviyati yuksaladi.

16 Sharof Boshbekov. Umurtqasiz odam. // Tafakkur. 2020 № 2. 43 – b

IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA O'ZBEKISTONDA JAMOAT XAVFSIZLIGINI TA'MINLASHDA RADIONING O'RNI

Mashhura Muhammadaminovna Temirova – t.f.b.f.d.
(PhD), dotsent, Qo'qon davlat universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekistonda ikkinchi jahon urushi yillarida radioning jamat havfsizligini taminlashdagi faoliyati to'g'risida aytiladi. Shuningdek, maqolada respublikadagi jamoat xavfsizligini taminlashga masul bo'lgan ichki ishlar idoralari xodimlarining bu davrdagi vazifalari va faoliyati to'g'risida aytiladi.

Аннотация. В статье рассматривается деятельность радио в обеспечении общественной безопасности в Узбекистане в годы Первой мировой войны. А также задачи и деятельность органов внутренних дел, ответственных за обеспечение общественной безопасности республики в этот период.

Abstract. This article discusses the activities of radio in ensuring public safety in Uzbekistan during the World War. The article discusses the tasks and activities of the internal affairs departments responsible for ensuring public safety in the republic during this period.

Kalit so'zlar: radio, ikkinchi jahon urushi, front, front orti, xalq, ichki ishlar idoralari, jamat havfsizligi, radioeshittirish.

Ключевые слова: радио, Первая мировая война, фронт, тыл, народ, органы внутренних дел, общественная безопасность, радиовещание.

Keywords: radio, world war, front, rear, people, internal affairs departments, public safety, radio broadcasting.

XX asrning 40-yillarida, ayniqsa, ikkinchi jahon urushi yillarida aholining axborotga bo'lgan ehtiyoji radio orqali qondirilgan bo'lib, respublika radiosidan voqealar, erishilayotgan muvaffaqiyatlar va talafotlar haqida, mamlakatning iqtisodiy, siyosiy va harbiy ahvoli hamda bu sohalarida amalga oshirilayotgan ishlar haqida doimiy ravishda axborot yetkazib turildi. Shu sababga ko'ra radioning ikkinchi jahon urushi yillaridagi xizmatini ilmiy asosda yoritish muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston radiosining ikkinchi jahon urushi davridagi faoliyatiga doir tadqiqotlarga tarixchi va filologlar tomonidan amalga oshirilgan ilmiy

ishlar, badialar, ocherklar, risolalar, to'plamlar va boshqa kitoblar, davriy nashrlarda jurnalistlar, markaziy va xududiy radiolarda mas'ul vazifalarda ishlagan ijodkorlar tomonidan e'lon qilingan maqolalarni kiritish mumkin. Tadqiqotchilardan T.Madreymov va X.Salamullayevlarning ilmiy ishlarini alohida qayd etish mumkin¹. P.V.Moskovskiy, R.Rahmonov, H.Inoyatov, I.Raxmon, J.Jabborov, J.Abdullaxonovlar sovet radiosining faoliyatiga bag'ishlangan kitob va risolalarida respublika radiosining ikkinchi jahon urushi g'alabasiga qo'shgan hissasi bayon etilgan². Shuningdek, N.Abdullayev, G.To'xtasinov, U.Burhon, Z.Obidovalarning maqolalarini qayd

1. Мадреймов Т. История и развития средств массовой информации в Каракалпакистане в 1930-1990 гг. (радиовещание и телевидение). Автореф. дисс...канд. истор. наук. – Тошкент, 1997. – Б.170; Саламуллаев Х. Ўзбекистонда алоқа тармоқлари ва воситаларини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари ютуқлари ва муаммолари (1917-1941 йй.). Автореф. дисс...канд. филол. наук. – Ташкент, 1994. – Б. 130.
2. Московский П.В. Совет халқини коммунистик тарбиялашда радио ва телевидениенинг роли. – Тошкент: Ўзбекистон, 1966. – Б.45; Раҳмонов Р. Ўзбекистон – халқ аудиторияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1977. – Б.36; Эфир и советский образ жизни. – Тошкент: Ўзбекистон, 1980. – Б.111; Время действий. –Тошкент:Ўзбекистон, 1987. – Б.138; Иноятлов Х.Ғалабага қўшилган ҳисса. – Тошкент: Фан, 1975. – Б.98; И.Раҳмон. Оловли гулдаста. – Тошкент: Камалак, 1995. – Б. 95; Жуманиёзов Р. Тошкентдан гапиримиз. –Тошкент: Ўзбекистон, 2016. – Б.196; Абдуллахонов Ж. Ҳаёт абад васл айёмидир. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2004. – Б.313.

etish mumkin³. Ularda respublika radiosining turli masalalari yoritilganligi bilan birga respublika radiosining ikkinchi jahon urushi yillaridagi faoliyati to'g'risidagi masalalarga ham to'htalib o'tgan. Ammo O'zbekiston radiosining ikkinchi jahon urushi yillardagi faoliyati tizimli yoritilmagan. Shundan kelib chiqqanda O'zbekistonda ikkinchi jahon urushi yillarida radio faoliyati yoritilgan ilmiy tadqiqotlar va ularda keltirilgan ma'lumotlarning arxiv hujjatlari va rasmiy-me'riy hujjatlar bilan qiyosiy tahlil qilgan holda zamonaviy tarix fani tadqiqotlari talablaridan kelib chiqib, tarixiylik va ilmiylik tamoyillariga qat'iy amal qilgan holda yoritish, o'rganilayotgan masalaning metodologik jihatdan zamonaviy tarixshunoslik kontekstida tahlil etish belgilab olingan.

Butun ittifoqqa havf solib turgan ikkinchi jahon urushi tufayli respublikada jamoat havfsizligini ta'minlash borasidagi ishlar ko'lami ortib ketishi respublika militsiyasining tizimli ravishda ish olib borishida qiyinchiliklarni yuzaga keltirdi. Xususan, ikkinchi jahon urushining dastlabki kunlaridanoq O'zbekiston Respublikasi militsiyasining ko'plab xodimlari chaqiriq bilan va ko'ngilli ravishda Qizil armiya safiga qo'shildilar. Jumladan, Samarqand viloyati milisiya idoralaridan 149 ta xodim frontga ketdi. Toshkent milisiya maktabi kursantlarining 50 foizi, komandir-o'qituvchilar tarkibining 30 foizi o'zbek milliy diviziyasi, ya'ni general Panfilov diviziyasi saflarida jang qildilar⁴.

Urush yillarida milisiya organlaridan frontga ketgan erkaklar o'rniga xotin-qizlar kelishdi. Masalan, 1942-yildan 1945-yilgacha Toshkent milisiya maktabining kursantlar tarkibi ma'lum darajada xotin-qizlar hisobiga to'ldirilib, ularning salmog'i maktab kursantlari umumiy sonining

30-60 foizini tashkil qilardi⁵.

Urush davrida Toshkent milisiyasida ayollar soni avvalgilarga qaraganda sezilarli darajada oshdi. Milisiyada ishlash har bir xodimdan juda katta mehnat, yuksak ma'naviy g'ayrat va mukammal halollik bilan birga, qat'iy intizomni talab qilardi.

Mamlakatimizning g'arbiy hududlaridan sharqiy va janubi-sharqiy viloyatlarga aholining ko'p miqdorda ko'chirilishi munosabati bilan yirik sanoat markazlari, bir qancha ittifoqdosh respublikalar poytaxtlari, jumladan Toshkentda shahar milisiya bo'limlari asosida shahar milisiya boshqarmalari tashkil etildi⁶.

Ikkinchi jahon urushi yillari O'zbekiston frontning suyangan tog'i – front ortiga aylandi. "Hamma narsa front uchun!", "Hamma narsa g'alaba uchun!" – bu jangovor chaqiriqlar respublika radiosi xodimlariga katta mas'uliyat yukladi. Ikkinchi jahon urushining dastlabki kunlaridanoq respublikadagi barcha sohalar harbiylashtirildi. Xususan bu jarayon eng birinchi navbatda radioda boshlandi. Eshittirishlar dasturi tubdan o'zgartirildi. Radio – front orqasining eng jangovor, hozirjavob ommaviy axborot vositasiga aylandi. O'zbekiston radio eshittirish karnaylaridan aholi har kuni frontdagi jangchilarning qahramonliklari va jasratlari, jangovor harakat lavhalari, shuningdek front orqasidagi dolzarb ishlar bilan bog'liq muammolar yoritib borildi.

Urushning dastlabki kunlaridan sovet ittifoqining g'arbiy hududlaridagi ko'plab sanoat korxonalari, zavodlar va fabrikalar O'zbekistonga ko'chirib kelindi. Bu sanoat korxonalarining O'zbekiston hududlari bo'ylab joylashtirilishi va ishlab chiqarishni yo'lga qo'yishi, ularda

3 Правда Востока. – 1945. – 7 январь; Тўхтасинов Г. Сўнгги хабарлар // Мухбир. – 1989. – №9; Обидова З. Радиога бахшида умр // Ўзбекистон матбуоти. – 1996. – №2; Бурҳон Ў. Ўзбекистон радиосининг қудратли овози // Ўзбекистон матбуоти. – 1997. – №4.

4 Тошкент шаҳар ички-ишлар органлари кеча ва бугун. –Т.: 2021. – Б.30

5 Қодиров Қ.Б. Тарих: Ўзбекистон ички ишлар органлари фаолиятдан: Ўқув қўлланма / – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академияси, 2020. – Б.64

6 Уразаев Ш. Ташкентский Совет в годы Великой Отечественной войны. Т., «Ўзбекистан», 1968, –С.53.

mamlakatning mudofaa qudratini oshirishga xizmat qiluvchi mahsulotlarning ishlab chiqarilayotganligi haqidagi ma'lumotlar muntazam ravishda radioeshittirishlarda yoritib borildi. Shunday eshittirishlardan birida Moskvadan ko'chirib keltirilgan Chkalov nomli zavodda ishlab chiqarilgan harbiy samolyotlar to'g'ri frontning oldingi marralariga uchib borib, fashist qo'shinlariga qiron keltirayotgani, Toshkentdan eshelonlarga yuklanib, frontga yuborilayotgan tanklar dushman qo'shinlarini kun-payakun qilayotgani haqida dolzarb xabarlar berib bordi. O'zbekiston frontning aslahaxonasiga aylanganini qayta-qayta ta'kidlab turildi. Radiojurnalistlar frontga madad bo'lsin deb ikki smenada ishlayotgan ishchilar o'z ish haqlarining bir qismini, dehqonlar so'nggi jang'armalarini front uchun samolyotlar, tanklar ishlab chiqarishga hadya etayotganligini hamda, O'zbekistondan frontga oziq-ovqat, kiyim-kechak olib ketayotganligi haqida reportajlar berib bordilar. Bu esa o'z navbatida iqtisodiy qiyinchilik, tahlikali davrda jamoat nazoratini saqlashda birmuncha yordam berib bordi.

Ikkinchi jahon urushi boshlangach, milisiya xodimlarining zimmasiga tushadigan vazifalar birdaniga ortdi. Bu yillarda ichki ishlar organlariga yuklatilgan yangi vazifalar:

- xalq xo'jaligi obyektlarini qo'riqlash;
- mehnat fronti safarbarligidan bosh tortish holatlariga qarshi kurashish;
- evakuatsiya qilingan shaxslar, shu jumladan bolalarni nazorat qilish;
- harbiy yuklarni talon-taroj qilishning oldini olish;
- oziq-ovqat va sanoat mahsulotlari hamda oziq-ovqat kartochkalari oldi-sotdisini nazorat qilish;
- bolalar qarovsizligi va nazoratsizligiga qarshi kurash olib borish⁷ kabi topshiriqlarni bajarib bordi.

Ularning asosiy ishi mamlakat ichidagi tartibni saqlash va jinoyatchilikka qarshi kurashdan iborat bo'lsada, urush sharoitida bu vazifalar yanada murakkablashdi. Birinchidan, 1942-yilda qabul qilingan qarorga muvofiq, O'zbekistonga Shimoliy Kavkaz, Gruziya va Qrimdan ko'plab odamlar majburan ko'chirib keltirildi. Ularga "dushmanga yordam bergan" degan ayblovlar qo'yildi. Masalan, faqat Qrimdan 150 mingga yaqin tatarlar O'zbekistonga surgun qilindi. Shuningdek, Gruziyadan 110 mingga yaqin mesxeti turklari ham bu yerga keltirildi. Bu kabi ko'plab odamlarni kutib olish, ularga yashash uchun joy ajratish va ish topish juda qiyin vazifa edi. Milisiya xodimlari bu jarayonda muhim rol o'ynab, ko'p ishlarni amalga oshirishlari lozim edi. Ikkinchidan, urush davrida milisiya xodimlari faqat jinoyatchilikka qarshi kurashibgina qolmay, balki dushmanning turli xil provokatsiyalariga qarshi ham kurashishlari kerak edi. Ular elektrostansiyalar, ko'priklar va aloqa liniyalari kabi muhim obyektlarni himoya qilish, shuningdek, harbiy sanoatni rivojlantirish uchun yaratilgan korxonalarda xavfsizlikni ta'minlash kabi vazifalarni bajarishgan. Urush sharoitida komendantlik soati joriy etilgani sababli, milisiya xodimlari kunduzi va kechalari patrul qilib, shubhali shaxslarni to'xtatib, ularning hujjatlarini tekshirishga majbur bo'lishgan⁸. Ikkinchi Jahon urushi davrida milisiya xodimlarining vazifalari juda kengaydi va murakkablashdi. Ular faqat jinoyatchilikka qarshi kurashibgina qolmay, balki majburan ko'chirib keltirilgan odamlarga yordam berish, muhim obyektlarni himoya qilish va jamoat tartibini saqlash kabi ko'plab vazifalarni bajarishgan.

1941-yil 22-iyundagi "So'nggi axborot" dasturida frontdan olingan olingan birinchi xabar eshittirildi. 1941-yil 3-iyul kuni erta tongda Moskva vaqti bilan soat 8.00 da radio orqali

7 O'zbekiston Respublikasi Ichki Ishlar vazirligi muzeyi fondi materiallaridan.

8 Положение о военных трибуналах в местностях, объявленных на военном положении, и в районах военных действий. Ведомости Верховного Совета СССР. 1941. № 29.—С.34.

barcha xalqni ommaviy safarbarlikka chaqirildi⁹. Radio orqali aytilgan bu chaqiriq nafaqat yosh va navqiron yigitlarni, balki butun o'zbek xalqini oyoqqa turgazdi, natijada respublikadagi barcha viloyat va shaharlardan frontga borish istagini bildirgan ko'ngillilar soni ortib bordi. Ular ham radio orqali vatan himoyasiga tayyor ekanliklarini ta'kidladilar.

O'zbekiston radiosining ko'pchilik xodimlari Sovet Axborot byurosi xabarlarini, "So'nggi Axborot" materiallarini, "Pravda" gazetasining bosh maqolasi va obzorini qo'llariga qalam olib tinglardilar. Bu materiallarni ular zudlik bilan o'zbek tiliga tarjima qilib, respublika aholisiga har qanday holatda ham yetkazib turdi. Urush yillarida faqat Sovet Axborot byurosi xabarlaridan 2 mingga yaqini o'zbek tiliga tarjima qilib eshittirildi¹⁰. Moskva radiosi orqali eshittirilgan eng muhim materiallar asosida o'zbek radio jurnalistlari "So'nggi soatda" nomli eshittirish ostida yuzlab axborot berdilar¹¹.

Bu yillarda xalq radioni hayajon, umid bilan tinglardi. Chunki kimningdir farzandi, kimningdir otasi, akasi, ukasi, nevarasi frontda jang qilayotgan edi. Ayniqsa, "Frontdan xatlar", "Frontga xatlar" degan eshittirishlar keng xalq ommasining e'tiborini o'ziga tortdi. Bu front va front ortining o'ziga xos muloqoti edi. Har kuni radio dargohiga kekxa otalar, onalar kelishardi. Ular: "Bolam, qaragin, o'g'limdan xat bormi?" yoki "Men ham o'g'limga radio orqali xat yubormoqchiman, yozib bermaysanmi, jon bolam" deb murojaat qilardilar. "So'nggi axborot" dasturi ko'paytirildi. U har ikki haftada efirga chiqib turdi.

Jonrid Abdullaxonov o'zining "Hayot abad vasl ayyomidir" nomli kitobida radioning

urush yillaridagi faoliyatini alohida bir davr bo'lganligini ta'kidlaydi. Chunki radio xalqni jang maydonidagi voqealardan muttasil xabardor qilib turuvchi birdan-bir aloqa vositasi bo'lgan. Eng birinchi urush qahramonlari Qo'chqor Turdiyev, To'ychi Eryigitov, Vladimir Karpov, birinchi o'zbek generali Sobir Rahimovlarning jasoratlari ham ilk bor radio orqali taralgan. Radio xodimlari bunday qahramonlar haqida radioda doimiy eshittirib turgan. Jumladan, 1943-yili farg'onalik yigit Ahmadjon Shukurovning ko'rsatgan mardliklari, uning moxir pulemyotchiligi to'g'risidagi hikoyalar radioning asosiy mavzularidan birigan aylanadi. Radio orqali qahramon Ahmadjon Shukurovning Toshkentga kelayotganligi haqidagi xabarning eshittirilishi Toshkent vokzaliga uni bir bor ko'rish istagida bo'lgan katta olomonni yig'ilishiga sabab bo'ladi. Bu olomon orasida radioda siyosiy bo'lim boshlig'i bo'lib ishlagan Hakim Nazir ham bor bo'lib, u Ahmadjon Shukurovni shaxsan o'zini radioga olib kelish maqsadida boradi va bunga erishadi¹². Urush yillarida radio xodimlarining bu kabi faoliyati aholining radioga bo'lgan qiziqishini yanada oshiradi. Shuningdek, mana shunday murakkab va qiyin sharoitda front va front ortida mehnat qilayotgan xalqni ovunchiga aylandi. Ularga umid bag'ishladi.

"Frontdan xatlar" eshittirishida o'qilgan jangchi Cheburixinning G'afur G'ulomga maktubida – "Muhtaram G'afur G'ulom! Sizning "Pravda" gazetasida bosilgan "Sen yetim emassan" she'ringizni o'qidim. Bu she'ringiz ustiga to'kilgan ko'z yoshimni sizning asaringizga bo'lgan hurmatim deb biling. Endi Sizning yurtigingizga evakuatsiya qilingan o'g'lim taqdiri uchun xotirjamman. Jangchi Cheburixin", – degan satrlar bor edi¹³. G'afur G'ulomning "Sen

9 Раҳмонов Р.Ўзбекистон-халқ аудиторияси.. – Тошкент: Ўзбекистон, 1977. – Б.16.

10 Темирова М., Имомназарова Й. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда радио: ривожланиши, йўналишлари ва трансформацияси. – Тошкент, 2017. – Б. 45.

11 Бурхон У. Ўзбекистон радиосининг қудратли овози // Ўзбекистон матбуоти. – 1997. – №4. – Б. 8-11.

12 Абдуллахонов Ж. Ҳаёт абад васл аййомидир. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2004. – Б. 29.

13 Каримов О. Янги ўзбек адабиёти тарихи. – Наманган, 2016. – Б.80-82.

yetim emassan" she'ri radioning nodir yozuvlari xazinasida avaylab saqlanmoqda. Bu she'rni G'afur G'ulomning o'zi o'qigan.

Ikkinchi jahon urushi yillarida respublikada 30 dan ortiq konsert brigadalari tashkil etilib, ular harakatdagi armiya qismlarida 35 mingdan ortiq, Turkiston harbiy okrugi qismlari va gospitaldagi nogironlarga 26 mingta konsert qo'yib berib, jangchilarni ruhlantirdilar, ularni fashizm ustidan g'alabaga undadilar. Ayniqsa, Tamaraxonim, Halima Nosirova, Mukarrama Turg'unboyeva, Sora Eshonto'rayeva, Abror Hidoyatov, Shukur Burhonov, Lutfixonim Sarimsoqova, Abbos Bakirov kabi san'atkorlar ishtirokidagi konsert va tomoshalar radio orqali muntazam eshittirib borildi¹⁴.

Shuningdek, urush yillarida respublika teatr sana'ti ham rivoj topgan bo'lib, radio bu sohaning ijodini ham xalqqa yetkazishda katta jonbozlik ko'rsatdi. Teatrlarda urush mavzusiga bag'ishlangan asarlar va pyesalar, xususan, A.Umariyning "Qasos", Yashin va Sobir Abdullaning "Davron ota", "Sherali", Uyg'un va Izzat Sulton "Alisher Navoiy", N. Pogodin, Hamid Olimjon, Uyg'un va Sobir Abdullalar yozgan "O'zbekiston qilichi" musiqali dramalari, "Ulug'bek" va "Mahmud Tarobiy" operalari, mardlik va jasorat mavzularida yozilgan Komil Yashinning "Bosqinchilarga o'lim", Maqsud Shayxzodaning "Jaloliddin" pyesalari radio orqali tinglovchilarga eshittirib borildi¹⁵. Respublika radiosining bu kabi faoliyati ikkinchi jahon urushidagi xalqimizning front ortidagi fashizmga qarshi kurashining bir ko'rinishi deyish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, XX asrning 30-40 yillariga kelib respublikada radiolashtirish ishlarining rejali tarzda va aniq maqsadlarga yo'naltirilgan holda amalga oshirilishi respublika hududlarining ma'lum darajada radio bilan bog'lanishini ta'minladi. Radio nafaqat butun

respublika, balki butun dunyoda bo'layotgan voqealardan xalqni boxabar qilib bordi, shuningdek, radio bu davrda jamiyat hayotidagi barcha masalalarni yoritib bordi va aholining ijtimoiy hamda madaniy hayoti rivojiga ma'lum sezilarli ravishda hissa qo'shdi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, ikkinchi jahon urushidagi g'alabada xalqni g'alabaga tomon ruhlantirib turish, uning tinch va osoyishta kunlarga bo'lgan umidini kuchaytirish, xalqni front ortidagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarda yanada faolroq bo'lishga undab borganligi nuqtai nazaridan radio alohida o'ringa ega bo'ldi.

Tadqiqot natijasida quydagi takliflarni berish mumkin:

Bugungi kunda glaballashuv sharoitida dunyoda ijtimoiy tarmoqlar avj olayotgan bir davrda undagi ma'lumotlarning barchasi ham inson ma'naviyatini boyitishga birdek hizmat qilavermaydi. Ammo rasmiy ommaviy axborot vositasi esa har qaysi davrda, har qanday sharoitda ham jamiyatni taraqqiy ettirish uchun hizmat qilgan. Shu sababli bugungi kunda ham radio dasturlar auditoriyasini kengaytirish foydadan holi bo'lmaydi.

14 Иноятлов Ҳ.Ғалабага қўшилган ҳисса. – Тошкент: Фан, 1975. – Б.81.

15 Қўлдашев Э. Ҳамидов Ҳ. Ўзбекистон тарихи. – Тошкент: Ғофур Ғулом номидаги нашриёт, 2015. – Б.376.

SHARQIY TURKISTONDA AN'ANAVIY "MASHRAB BAZMLARI"

Rasul Muxitdinovich Soatov – f.f.b.f.d. (PhD), dotsent
v.b., Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Boborahim Mashrab ijodiy merosi va uning Sharqiy Turkiston hududidagi tarixiy-madaniy aks-sadosi ilmiy-uslubiy asosda tahlil qilinadi. Maqolada Mashrab ijodining Sharqiy Turkiston adabiy va musiqiy muhitiga ta'siri, uning maqom va mug'om an'analari bilan tarixiy-madaniy uyg'unligi, xalq marosimlari, folklor va an'anaviy yig'inlarda namoyon bo'lishi tahlil etiladi. Mazkur tadqiqot natijalari Mashrab merosining transmadaniy ahamiyatini ochib berish bilan birga, ikki qardosh xalq o'rtasidagi tarixiy-ma'naviy aloqalarni yoritishga xizmat qiladi.

Аннотация. В данной статье на научно-методологической основе анализируется творческое наследие Боборахима Машраба и его историко-культурный резонанс на территории Восточного Туркестана. В частности, рассматривается влияние творчества Машраба на литературную и музыкальную среду Восточного Туркестана, его историко-культурная взаимосвязь с традициями макама и мугама, а также формы его проявления в народных обрядах, фольклоре и традиционных собраниях. Результаты исследования, раскрывая транскультурную значимость наследия Машраба, одновременно способствуют освещению историко-духовных связей между двумя родственными народами.

Abstract. This article analyzes, on a scientific and methodological basis, the creative legacy of Boborahim Mashrab and its historical and cultural resonance in the territory of East Turkestan. In particular, it examines the influence of Mashrab's works on the literary and musical environment of East Turkestan, their historical and cultural interrelation with the traditions of maqom and mugham, as well as their manifestation in folk rituals, folklore, and traditional gatherings. The findings of the study, by revealing the transcultural significance of Mashrab's legacy, also contribute to elucidating the historical and spiritual ties between the two kindred peoples.

Kalit so'zlar: Mashrab, Sharqiy Turkiston, uyg'ur xalqi, musiqa, setor, "Savt", "Talqin", "Munjojt", "Mashrabchilar", "Mashrab o'yinlari", "Mashrab bazmi".

Ключевые слова: Машраб, Восточный Туркестан, уйгурский народ, музыка, сетор, «Савт», «Толқин», «Муночот», «машрабчи», «танцы Машраба», «машрабские собрания».

Keywords: Mashrab, Eastern Turkestan, Uyghur people, music, setor, "Savt", "Talqin", "Munjojt", "Mashrab followers", "Mashrab dances", "Mashrab gatherings".

Diniy-axloqiy bilimlar rivojida tasavvufiy-irfoniy meros, tasavvuf tariqatlari g'oyalaridagi fundamental uyg'un jihatlar, mutafakkirlar ijodini baholash, qiyoslash, umumlashtirish va ularda bayon etilgan sharqona odob-axloq talablarini o'rganish bo'yicha muhim amaliy-fundamental tadqiqotlar olib borilmoqda. Xususan, Boborahim Mashrabning hayoti, ijodiy faoliyati va ma'naviy merosi o'sib kelayotgan yosh avlod ongini, sog'lom e'tiqodiy tafakkurini shakllantirishda hamda hayotiy pozitsiyasini rivojlantirishda nazariy-metodologik va tarbiyaviy ta'sirga ega bo'lmoqda. Shu ma'noda mutafakkir ijtimoiy dunyoqarashidagi ezgulik, millatparvarlik, tinchlik, do'stlik, halollik, poklik, nafs tarbiyasi kabi umuminsoniy va

milliy qadriyatlar yoshlarimizda bag'rikenglik tuyg'usini oshirishda va milliy o'zlikni anglashda muhim ilmiy-tarbiyaviy meros sifatida uning chuqur mushtarak jihatlarini tadqiq qilish zaruratini taqozo qilmoqda.

Sharqiy Turkistonda, hozirgi Shinjon uyg'ur avtonom Respublikasida turkiy xalqlar-uyg'urlar, qalmiqlar, o'zbeklar umrguzorlik qilib, yashab kelmoqdalar. Ulug' mutafakkir, davlat va jamoat arbobi Alixonto'ra Sog'uniiy "Turkiston qayg'usi", "Tarixi Muhammadiy" va boshqa ko'plab siyosiy asarlar muallifi bu yerdagi turkiy xalqlar hayotini bizga yaqindan tanishtirgan.

Mashrabning maqom san'atga qo'shgan hissasi haqida Abdurauf Fitrat, adabiyotshunos olim

Erkin Musurmonov, Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi Mastura Tojiahmedovalar izlanishlar olib borib, tadqiqotlar qilishgan.

A.Fitratning fikricha, o'zbek qishloq va shaharlarida yaqin kunlarga qish kechalarida "mashrabxonlik" deb atalgan o'tirishlar bo'lgan. Xalq choyxona yoki mehmonxonalarda Mashrab g'azallarini (mashrabxon) "Savt", "Talqin", "Munojot" kabi kuylarda o'qigan, odamlar buyuk bir ruhoniylar hayajon bilan tinglashgan. Fitrat "Mashrab" ilmiy asarida yozadi: Qizig'i shundaki, "mashrabxon"lik kechalarini idora qilg'uvchi "mashrabxon"larning o'zlari din bilan oz aloqali kishilar edi.

Xitoy Turkistonda klassik musiqamizning mashhur "Shashmaqom"dan boshqa "Mashrab" ismli va 7 kuydan iborat yana bir maqom paydo bo'lganini musiqamizni tekshiruvchi G'ulom Zafariy menga habar berdi. Bu esa, Xitoy Turkistonda haligi mashrabxonlik bazm majlislarining judayam teranlashganini bizga bildirarlik dalildir¹.

"Qissai Shoh Mashrab" asarida ham shoirning bir necha maqom yo'lidagi kuylanib kelgan g'azallari uchraydi.

Uyg'ur xalqi Mashrabni o'z shoirimiz, ma'naviy ustoz deb bilib, uning she'rlarini o'n ikki maqom musiqa-kuylarga solib hozirgi davrgacha kuylab kelmoqdalar. Bu dalillar ham o'zbek va uyg'ur xalqlari madaniyatining bir-biriga juda ham yaqin, doimo aloqada bo'lib kelganligini ko'rsatadi. Hazrati Ofoqxoja ta'limoti Bahouddin Naqshband tariqatining Sharqiy Turkistondagi bir oqim sifatida mazkur diyor xalqlarining ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida juda katta o'ringa ega. Naqshbandiya ta'limoti O'rta Osiyo, Sharqiy Turkiston xalqlarini bir-biriga yaqinlashtirib, do'st-birodar, qon-qarindaosh bo'lib, inoq, ittifoq

yashashida juda katta ahamiyat kasb etdi².

XVII asrdan keying Xitoy xalqlari san'ati rivojida Mashrabning ma'lum bir o'rni bor. Mashrab she'rlaridagi o'ynoqlik, musiqiylik shoirning mohir sozanda, hofiz ham bo'lganligidan dalolatdir. Manbalarda u haqda "Boborahim ...xushovoz xonanda, setor va tanburni bag'oyat nozik va nafis chertar edi. Boborahimning haq so'zi, otashnok ash'ori nopok dillarni kuydirguvchi erdi"³ degan ma'lumotlar ham bor. Mashrabning musiqa asboblari nomlari aks etgan she'rlari ham mavjud bo'lib, bunday asarlar shoirning qalandarona safarlarida emas, balki muqim bo'lganda, aftidan, Ofoqxoja dargohidagi hayoti davrida ijod qilingan.

Cho'qon Chingisiyevich Valixonovning bergan ma'lumoticha, Sharqiy turkistonliklar ko'ngilxushlikni yoqtirishadi. Ayollarning yuzlari ochiq, ularning ishtirokisiz bazm va ziyofat ko'ngildagidek bo'lmaydi. Ayollar chiroyli naxsha (qo'shiq)lar aytishadi, xirom etishadi va ko'ngil ofati harakatlarni bilishadi. Ularning raqs jarayonidagi aylanishlarni ko'rish nihoyatda fayzli. Mashrab bilgan qiz musiqa ilmidan yaxshigina xabardor, shu sababli shoir mazkur misralarni ijod qilgan:

Setor ila savti navo aylaganing xo'b,
Xo'blar ichida masnadi joh aylaganing ho'b...⁴.

Qashqardagi bu xil san'atlarning Mashrabga ham ta'siri bo'lgan. Uning xushovoz xofiz bo'lib, dutor, setor, tanbur, ud kabi asboblarni chertganligi bor gap. Shoirning o'zi ham bir g'azalida bunga ishora qilgan. Shunisi qiziqki, Mashrabning uyg'ur maqomlari nomlari keltirilgan mazkur she'ri Qashqar eli orasida juda ham mashhurdir. Shu sababli bu g'azalning uyg'urcha namunasi hanuzga qadar sevilib, ijro qilinib kelinmoqda:

1 Fitrat Abdurauf . Tanlangan asarlar // Tahrir hay'ati: O. Sharafiddinov, N. Karimov, va boshq.; Mas'ul muharrir: N. Qarimov/. – T.: "Ma'naviyat", 2000.– Jild II. Ilmiy asarlar. –B.82.

2 Jalilov O. Ofoq Hoja Manaqibi. Andijon. Hayot nashriyoti. 2001. – B.: 16

3 Hoshimxonov M. Boborahim Mashrabning ijtimoiy-siyosiy qarashlar. Monografiya. T.; "Tafakkur" nashriyoti. 2024. –B.:331

4 O'sha manba. –B.:70.

Satarim tarig'a jan rishtasidan tar epish
salsam,

Anin kim nalisidin benovaning konglini alsam.

Muqom ichro muqom chalsam, muqomni
dilg'a ja qilsam,

Ki ul mahbub nazar qilsa anin aldida man
chalsam.

Muqomlarning atasini "Husayn" u ham
"Ojam" derlar,

Ulardan yuqori pardaki-"Bayat"ini men
chalsam.

Bayati ashnaning yazida yoyitsam boyatinni,

Kenulum, benova bolang'a balsam men "Nava"
chalsam...⁵.

Markaziy Osiyoda yashovchi xalqlar orasida
musiqaga asoslangan adabiy turkumni o'zbek
va tojiklar "maqom", uyg'urlar "muqom",
turkmanlar "mug'am" deb atashgan va ular
asosan g'azal janridagi she'rlaridan tarkib topgan.

Uyg'ur muqomlarining tadqiqotchisi
I.Arshidinov shu masalada yozadi: "Maqomlarning
kuyi faqatgina u arz vaznida ijod qilgan mumtoz
shoirilar so'zlariga tanlangani, bunga g'azal ham
mansubdir. Bu barcha xalqlar maqomlari uchun
o'zgarimas qonun" deb ta'kidlab o'tgan.

Namangan maqomi, Mashrab maqomlari
Boborahim Mashrab tomonidan yaratilgan g'azal
janrida "Savri munojot", "Taronai saraxbori Iroq",
"O'rtar", "Kelibtur", "Malaksan", "Mo'g'ilchai
mushkuloti dugoh", "Tushti savdoyi muhabbat",
"Talqinchai savti kalon", "Ufori savdoi sabot",
"Yozgonlar", "Sanamo", "Dardu alamdur",
"Bormikin", "Ishq ichra qadam qo'ydim" kabi
maqomlar o'zbek xalqining sevimli maqomi
bo'lib, ko'ngil tubidan joy olgan.

Boborahim Mashrabning badiiy, adabiy
merosi o'zbek va uyg'ur xalqlarining ma'naviy
hayot boyligi qatorida mustahkam o'rin olgan.
Ayniqsa, uning adabiy merosi o'zbek xalqi kabi

uyg'ur xalqining madaniy hayotida shu qadar
ildiz otganki, bu xalqning savodliligidan,
xoh savodsizligidan so'ramang, Mashrabni
bilmaydigan yoki Mashrab asarlarini yoddan o'qib
berolmaydiganlarni topishingiz qiyin. Xususan,
uyg'ur xalqi badiiy ijodi va xalq og'zaki ijodining
namunasiga aylanib qolgan hamda hozirga qadar
saqlanib kelayotgan "Mashrab bazmlar" bunga
yaqqol misol bo'la oladi⁶.

Ma'lumki, Boborahim Mashrab o'zbek
xalqining qadrli va e'zozli farzandidir.
Shuningdek, uyg'ur xalq qo'shiqlarining
namunalaridan ijodiy foydalanganligi va uyg'ur
xalqining ma'naviy hayot boyligiga o'zining
durdonalarini qo'shganligi tufayli Mashrabning
badiiy merosini uyg'ur xalqi ham qadrlaydi.

Mashrab uyg'urlarning pirmushidlik
(pirxonlik) harakatida xonaqoh raqsi (usuli)ni
yaratdi. Aniqrog'i, eshon-so'fiylar muridlari bilan
zikr tushganida, ularning o'rtasida yoki xutbadan
turib xofizlari (xalifa ham deyilgan) mazmun-
mohiyati tasavvufga yo'g'rilgan qo'shiqlarni
aytar, qolganlar esa mazkur qo'shiqning kuylariga
moslangan raqs (usul)ga tushib, zikr qilganlar.
Mashrab uyg'ur xalqining an'anaviy "O'n ikki
maqomi" kuylaridan ilhom olganva o'z ijodida
ulardan unumli foydalangan. O'z she'rlarini "O'n
ikki maqom" musiqa-kuylariga solgan.

Mashrabning ijodi nafaqat Sharqiy Turkiston
aholisining diniy-tasavvufiy e'tiqodlariga, balki
shu bilan birga, Sharqiy Turkistonda qadimdan
ijro etib kelinayotgan uyg'ur xalq o'yinlari
va qo'shiqlariga ham o'z ta'sirini o'tkazgan.
Ushbu xalq o'yinlarini va xalq qo'shiqlarini ijro
etuvchilarni aholi "Mashrabchilar", "Mashrab
o'yinlari", "Mashrab bazmi" deb atab kelmoqda.
Mashrab bazmi haqida uyg'ur elshunosi
Abdurahim Habibulloh bunday yozadilar:
"Mashrab bazmlari milliylik, keng ommaviylik,
uyg'urlarning milliy psixologiyasi ravshan

5 Мухаммад Имин Абдушукур. Уйғур халиқ классик музыкаси. "Он икки муқом" –Урумчи, 1981. –Б.:43.

6 Abdurahim Habibulloh. Turkistonda an'anaviy "Mashrab bazmlari". Imom al-Buxoriy saboqlari, ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-adabiy jurnal. 3/2009. –B.: 226-227

ifodalangan kuy usullaridan tashqari, tarbiyaviy ahamiyatga ega har xil qiziq o'yinlar bilan ham ajralib turadi".

Mashrab o'yinlarini ijro etilish uslubiga ko'ra yoki mahalliy ijrolar bilan bog'liq holda bir necha guruhlariga ajratish mumkin. Jumladan, Do'lon mashrabi, Maysa Hayit mashrabi, Ko'k mashrabi, Qumul mashrabi, Turfon mashrabi va hokazolar. Turfon, Qumul va Do'lon mashrablari komediyali sahna ko'rinishida bo'lsada, boshqalari esa ko'proq latifalar aytish bilan o'tkazilgan. Mashrab bazmi qatnashchilarini, odatda "o'ttiz o'g'il" deb atashadi. Haqiqatdan mashrab o'yinlarida jami yigirma-o'ttiz nafar kishi ishtirok etadi. Odatda, mashrab o'yinlari kech kuzdan boshlanib, erta bahor yoki yozning boshlarigacha davom etgan. Abdurahim Habibullohnning fikricha "unda qatnashadigan kishi yaxshi axloqli, odobli, intizomli kishi bo'lishi shart bo'lgan, an'anaviy odatga ko'ra, mashrabga kiradigan 18 yoshdan kam bo'lmasligi kerak, yangi qo'shilgan mashrabchining ota-onasi qo'y yoki mol so'yib o'ttiz kishiga dasturxon tuzagan. Bu guruhga kirish har bir uyg'ur oilasi uchun sharaf hisoblangan"⁷.

Mashrab asarlari Sharqiy Turkiston xalqining badiiy adabiyotiga singib ketgan. Uning uyg'ur xalq og'zaki ijodidan ta'sirlanganini ham badiiy adabiyotiga ta'sir etganligini isbotlash unchalik qiyin emas. Uyg'ur xalq og'zaki ijodidan "Deyman" degan qo'shiqni Mashrabning "Derman" g'azali bilan solishtirsak, ularning ham mazmunan, ham shaklan deyarli bir xil ekanligiga amin bo'lamiz.

Mashrab:

Ul dilrabo ra'noga men yor bo'lay derman,
May bersa xaridori bir qatra tutay derman.
Uyg'ur xalq qo'shig'i:
Oltun bilan ra'noni,

Yorimga tutay deyman,
May bersa, xaridorim,
Bir qatra tutay deyman⁸.

Shuningdek, uyg'ur xalqining o'n ikki maqomi matnlari hamda uyg'ur poetik ijodi namunalaridan hisoblanmish, "Yurak muntazir", "Arzimni aytay" kabi qo'shiqlarini mazmuni, tili, uslubi va kompozitsion tuzilishiga ko'ra uning "Ko'rsat jamoling", "Devonabo'ldum", "Arzimni aytay" kabi g'azallariga o'xshab ketadi.

Mashrab she'rlari butun Sharqiy Turkistonda xalq orasida keng tarqalib ketgan. Uning adabiy merosi ta'siri ostida Saydulla ibn Hoji, Yusuf, Xirqatiy, Xarobotiy, Bilol Nizom, Nazoriy kabi uyg'ur shoirlari va adiblari o'zlarining badiiy ijod namunalarini yaratganlar.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki. Boborahim Mashrabning qoldirgan boy ma'naviy ijodiga qiziqish nafaqat o'zbek xalqi orasida, balki uyg'ur xalqi orasida ham katta bo'lgan. Uning badiiy merosi ushbu xalq ziyolilarning ijodida, tarixiy qadriyatlarida, milliy an'anaviy urf-odatlarida hamda xalq o'yinlarida saqlanib qolgan. Sharqiy Turkiston va uyg'urxalqi Mashrabning mumtoz she'riy maqom, mug'om hamda muqomlarini kuylab kelmoqdalar.

7 O'sha manba. –B.:227

8 Qo'ldoshev Sh. Qo'qon xonligi va Sharqiy Turkiston: Siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalar [Matn] / nashrga tayyorlovchi Sherali Qo'ldoshev. – T.: Aradennashr, 2021. – B.121.

СТАБИЛЬНОСТЬ ОБЩЕСТВА И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ

Абдурашид Базарбаевич Шарипов – Руководитель
начальной допризывной подготовки политехникума
№2, Шароф Рашидовского района Джизакской области

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению актуальных проблем социально-политической стабильности современного общества через призму социально-философского анализа. Раскрывается ее сущность и значение. Анализируется социальная стабильность, ее виды. Указаны ключевые признаки исследуемого феномена.

Annotatsiya. Ushbu maqola maqsadi zamonaviy jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy barqarorlikning dolzarb masalalari ijtimoiy-falsafiy tahlil nuqtayi nazaridan ko'rib chiqilgan. Maqolada uning mohiyati va ahamiyati ochib beriladi. Undan tashqari ijtimoiy barqarorlik va uning turlari tahlil qilinadi va ushbu fenomenning asosiy xususiyatlari aniqlanadi.

Abstract. This article examines current issues of sociopolitical stability in modern society through the lens of socio-philosophical analysis. Its essence and significance are revealed. Social stability and its types are analyzed. Key characteristics of the phenomenon under study are identified.

Ключевые слова: общественная стабильность, социальная устойчивость, изменчивость, социальная стабильность, виды стабильности, идентичность.

Kalit so'zlar: ijtimoiy barqarorlik, ijtimoiy barqarorlik, o'zgaruvchanlik, ijtimoiy barqarorlik, barqarorlik turlari, o'zlik.

Keywords: social stability, social sustainability, variability, social stability, types of stability, identity.

Стабильность общества – тождественное состояние общества, при котором его основные экономическая и политическая структуры сохраняются, а система функционирует и развивается несмотря на внешние и внутренние изменения. Слово «стабильность» происходит от латинского «stabilis», что означает «стойкий», «постоянный» или «устойчивый». Основные виды стабильности включают в себя политическую, экономическую, социальную и культурную, которые взаимосвязаны и поддерживают друг друга.

Понятие стабильности. Определение: Это устойчивое равновесие социальной системы, обеспечивающее ее жизнедеятельность и развитие при сохранении ее базовой структуры.

Условия: Социальная стабильность предполагает сохранение конституционных и законодательных основ общества, даже в

условиях внешних и внутренних изменений.

Признаки: Отсутствие угрозы разрушения, возможность развития в соответствии с меняющимися условиями.

Виды стабильности. Политическая стабильность: Сохранение политической системы, легитимности власти и правопорядка. Устойчивость политической системы, отсутствие широкомасштабных политических конфликтов и высокий уровень доверия к власти. Экономическая стабильность: Стабильность экономической системы, уровня жизни, занятости и отсутствия острых кризисов, устойчивый экономический рост, низкий уровень безработицы и инфляции, обеспечивающие материальное благополучие граждан

Социальная стабильность: Устойчивость социальных отношений, снижение социальной напряженности и конфликтов

между различными группами общества, способность общества к постепенным трансформациям и адаптации к меняющимся условиям без резких, разрушительных изменений. Культурная стабильность: Сохранение общих ценностей, норм и традиций, а также способности адаптироваться к изменениям без потери культурной идентичности, сохранение культурной идентичности, традиций и ценностей, наличие общественного согласия по базовым мировоззренческим вопросам¹.

Сущность понятия. Стабильность общества означает не застой или полное отсутствие динамики, а упорядоченность общественной жизни и предсказуемость социальных процессов. Она обеспечивает гражданам чувство уверенности в завтрашнем дне и ощущение защищенности. К основным признакам стабильного общества относятся: Легитимность власти: признание населением законности и справедливости существующей политической системы и правительства.

Верховенство закона: наличие и действие усовершенствованных, постоянных и неизменных законов, обязательных для всех. Согласование интересов: способность различных социальных групп находить компромиссы и решать возникающие конфликты мирным путем. Эффективность социальных институтов: успешное функционирование экономики, системы образования, здравоохранения и других структур. Высокое качество жизни: поддержание и совершенствование уровня доходов и социальной защищенности населения.

Стабильное общество характеризуется:

Предсказуемостью и порядком: наличие четких социальных норм и правил, поддерживаемых правопорядком. Низким уровнем насилия: разрешение разногласий происходит в рамках установленных процедур, а не через конфликты или протесты. Экономической устойчивостью: поддержание стабильных темпов роста, низкая инфляция и доступность рабочих мест. Социальной сплоченностью: наличие общих ценностей и национальная идентичность, объединяющих различные группы населения. Примерами социальной стабильности служат стабильное развитие экономики, предсказуемая политическая система и соблюдение законности, а также надежные социальные институты. Это может проявляться в сохранении экономической и политической структуры общества, верховенстве права и последовательности государственной политики².

Экономическая стабильность

Низкий уровень инфляции и безработицы.
Рост валового внутреннего продукта (ВВП).
Предсказуемый налоговый режим.

Политическая стабильность Бесперебойная работа государственных институтов (парламента, правительства, судов). Последовательность в принятии решений и последовательная государственная политика. Верховенство права, когда все равны перед законом. Гарантии безопасности для всех участников политической жизни, включая оппозиционные движения.

Социальная стабильность. Наличие надежных и предсказуемых социальных структур и распорядков. Соблюдение законности и правопорядка. Низкий уровень

1. Замошанский И.И., Конашкова А.М., Мосиенко А.Н. Социальная философия: человек и общество: учебно-методическое пособие к самостоятельной работе студентов / Уральский федеральный университет имени первого Президента России Б.Н. Ельцина. – Екатеринбург: ООО «Издательство УМЦ УПИ», 2015. – 124 с.
2. Абдуллаева Р.А. Стабильность как одно из возможных состояний социальной системы / Р.А. Абдуллаева // Социально-экономические и технические системы: исследование, проектирование, оптимизация. – 2006. – № 12. – С. 1-7. 2.

преступности. Удовлетворенность населения основными жизненными потребностями. Значение социальной стабильности для развития общественных отношений. Стабильность общества имеет критическое значение для развития общественных отношений, поскольку она: Создает основу для доверия и сотрудничества: В условиях стабильности люди и социальные группы чувствуют себя в безопасности, что способствует формированию доверительных отношений, сотрудничеству и интеграции. Обеспечивает эффективность социальных институтов: Стабильность позволяет государственным структурам, правовой системе, образованию и здравоохранению функционировать эффективно и предсказуемо, обеспечивая потребности граждан.

Способствует экономическому развитию: Стабильная социальная и политическая среда привлекает инвестиции, способствует развитию бизнеса и, как следствие, повышению уровня жизни населения, что, в свою очередь, укрепляет общественные отношения. Позволяет осуществлять долгосрочное планирование и реформы: В условиях хаоса и конфликтов невозможно проводить последовательные реформы и реализовывать долгосрочные стратегии развития. Стабильность же предоставляет необходимый фундамент для прогрессивных изменений.

Поддерживает высокий уровень нравственности и гуманности: Стабильное общество создает благоприятные условия для развития человеческой личности, соблюдения прав и свобод, что способствует формированию гуманных общественных отношений. Отсюда можно сделать выводы, что социальная стабильность

не является синонимом застоя, а выступает как необходимое условие для динамичного и гармоничного развития общественных отношений и всего общества в целом. Сегодня Узбекистан, как и другие посткоммунистические страны, находится в стадии социальной трансформации. Общий вектор перемен не снимал проблему выбора наиболее оптимальной концепции реформирования общества. Особенности политической культуры, специфика менталитета, отличия мотивационного механизма – это те духовные компоненты, без учета которых самый передовой опыт не может быть успешно реализован. Общественная стабильность в Узбекистане основана на политической стабильности, межконфессиональном и межэтническом мире, а также на экономической и финансовой устойчивости. Тем не менее, существуют и проблемы, такие как низкий уровень политических свобод и гражданского общества³.

Политическая стабильность: В стране наблюдается политическая стабильность, усилия правительства направлены на сокращение бюрократии и повышение прозрачности управления. Межэтническая и межконфессиональная толерантность: Узбекистан – страна с населением из более чем 130 национальностей и 16 конфессий, которые мирно живут друг с другом, что является важным фактором стабильности. Финансовая система: Финансовая система страны остается стабильной, несмотря на глобальную неопределенность, о чем свидетельствует отчет Центрального банка за первую половину 2025 года.

Безопасность: Уровень преступности в Узбекистане относительно низкий, что делает страну безопасной для жизни и экспатов.

3 Мирзиёев Ш.М. Наша главная цель – обеспечить стабильность в обществе и непрерывное развитие страны – Речь на встрече с членами Конституционной комиссии, 20 июня 2022 года

Экономический рост: Прогнозируется рост экономики в 2025 году за счет внутреннего спроса, денежных переводов и инвестиций.

Проблемы и вызовы. Политические свободы: Организации, такие как Freedom House, оценивают Узбекистан как страну с ограниченными политическими институтами и гражданским обществом.

Сосредоточение власти: Исполнительная власть фактически сосредоточена в руках президента, который назначает заместителей министров и премьер-министра. Сложности в экономике: Несмотря на рост, Узбекистан занимает низкие места в рейтингах по уровню бедности и стоимости жизни Рынок труда: Опросы показывают, что, несмотря на предпочтение стабильности у части сотрудников, значительное число работников стремится к более гибкому стилю работы. Развитие общественных отношений в Узбекистане происходит в основном через развитие институтов гражданского общества, таких как профсоюзы, национальные культурные центры и другие общественные организации, а также через активное использование социальных сетей. Государство поддерживает социальное партнерство и создает правовую основу для деятельности общественных объединений⁴.

Развитие общественных институтов. Профсоюзы: Федерация профсоюзов Узбекистана является крупнейшей общественной организацией, защищающей социально-экономические права работников. Национальные культурные центры: В стране действуют многочисленные национальные культурные центры и общества дружбы, способствующие развитию межкультурных связей и укреплению дружбы народов. Другие общественные организации: Существует

широкий спектр других общественных объединений, включая ассоциации врачей, банки, союзы молодежи и другие, которые развивают различные сферы общественной жизни⁵.

Таким образом можно сделать вывод, что для эффективной реализации проектов развития страны необходим, по меньшей мере, достаточно высокий уровень социально-политической стабильности в каждом обществе. Должна быть реализована идея гражданского, социального и национального согласия. Реформы, происходящие в стране, лишь тогда получают поддержку своих граждан, когда цели и методы проводимых реформ укоренятся в менталитете общества.

4 О Стратегии «Узбекистан – 2030» Указ Президента Республики Узбекистан, от 11.09.2023 г. № УП-158

5 Мирзиёев Ш.М. Наша главная цель – обеспечить стабильность в обществе и непрерывное развитие страны – Речь на встрече с членами Конституционной комиссии, 20 июня 2022 года

TALABALARNING MA'NAVIY-AXLOQIY TARBIYASINI RIVOJLANTIRISHGA OID NAZARIY YONDASHUVLAR

Rustam Abdimanonovich Kosimov – o'quv-uslubiy boshqarmaning talabalar amaliyoti bo'limi boshlig'i, Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasini shakllantirish va rivojlantirishga oid nazariy yondoshuvlar tahlil qilinadi. Asosiy e'tibor ma'naviyat, axloq va tarbiya tushunchalarining o'zaro bog'liqligi, ularni pedagogik jarayonda uyg'unlashtirish usullari hamda zamonaviy pedagogik konsepsiyalarning bu sohada o'rni va ahamiyatiga qaratiladi. Shuningdek, milliy qadriyatlarga asoslangan yondoshuvlarning samaradorligi asoslab beriladi.

Аннотация. В данной статье анализируются теоретические подходы к формированию и развитию духовно-нравственного воспитания студентов. Основное внимание уделяется взаимосвязи понятий духовность, нравственность и воспитание, способам их гармоничного сочетания в педагогическом процессе, а также роли и значению современных педагогических концепций в данной сфере. Кроме того, обосновывается эффективность подходов, основанных на национальных ценностях.

Abstract. This article analyzes theoretical approaches to the formation and development of students' moral and ethical education. The main focus is placed on the interrelation of the concepts of spirituality, ethics, and education, as well as on the methods of integrating them into the pedagogical process. The role and significance of modern pedagogical concepts in this field are also emphasized. Furthermore, the effectiveness of value-based approaches rooted in national traditions is substantiated.

Kalit so'zlar. Ma'naviy tarbiya, axloqiy tarbiya, talabalar, pedagogik yondoshuvlar, milliy qadriyatlar, shaxsga yo'naltirilgan yondoshuv, aksiologik yondoshuv, madaniy meros, tarbiyaviy jarayon, ma'naviyat.

Ключевые слова: духовное воспитание, нравственное воспитание, студенты, педагогические подходы, национальные ценности, личностно-ориентированный подход, аксиологический подход, культурное наследие, воспитательный процесс, духовность.

Keywords: Moral education, ethical upbringing, students, pedagogical approaches, national values, student-centered approach, axiological approach, cultural heritage, educational process, spirituality.

Bugungi globalashuv davrida yosh avlodni, ayniqsa, talabalarni sog'lom fikrli, ijtimoiy faol, milliy qadriyatlarni yuksak qadrlaydigan va axloqiy jihatdan yetuk shaxs sifatida tarbiyalash – har bir ta'lim muassasasining eng ustuvor vazifasiga aylangan. Ma'naviy-axloqiy tarbiya bu boradagi asosiy yo'nalish bo'lib, unga nazariy asosda yondashish ta'lim-tarbiyaviy ishlarning sifat darajasini oshirishga asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Ma'naviy-axloqiy tarbiya masalalari jamiyat taraqqiyotining har bir bosqichida o'zining muhimligi bilan jamiyatning yangilanish, yangi bir pog'onaga ko'tarilish davrida, sifat o'zgarishlari ro'y berayotgan davrda yanada dolzarblashadi. Chunki jamiyatning sifat jihatidan yangi pog'onaga

ko'tarilishi ma'naviyatning, axloqiylikning yanada yuksalishini talab etadi, faqat tarbiya orqaligina har bir jamiyat a'zosiga yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlar singdiriladi. Ana shular evaziga insonning ijtimoiy faolligi oshadi, ma'naviy-axloqiy tarbiyasi o'zgaradi. Bu esa jamiyatning navbatdagi taraqqiyotini yanada tezlashtiradi.

Ma'naviy-axloqiy tarbiya yuksak ma'naviyatning asosi ekanligi, yuksak ma'naviyat esa har qanday davlatning negizi ekanligini hisobga olsak, zamonaviy jamiyatda milliy va diniy qadriyatlarimizni yanada yuksaltirish, yoshlarda yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlarini rivojlantirish davlat siyosati darajasiga ko'tarilgani

ham bejiz emas albatta. Darhaqiqat prezident Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, – "...jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo'lsa, uning joni va ruhi – ma'naviyatdir. Biz yangi O'zbekistonni barpo etishda ana shu ikkita mustahkam ustunga, ya'ni, bozor tamoyillariga asoslangan kuchli iqtisodiyotga hamda ajdodlarimizning boy merosi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan kuchli ma'naviyatga tayanamiz"¹. Bu vazifa o'z navbatida, yangilanayotgan jamiyat mafkurasining ham asosini tashkil etadiki, uni hozirgi yoshlar ongiga singdirilishida oila, ijtimoiy institutlar va ta'lim muassasalarida amalga oshirilayotgan tarbiyaning turli shakllarida o'zini nomoyon etadi. Shu bilan bir qatorda mustaqillikning ilk kunlaridan boshlab birinchi prezidentimiz yangi davlatni va mustaqil jamiyatni qurishda ma'naviy-axloqiy tarbiyaning ahamiyatini ta'kidlab, uning asosi sifatida "Milliy tarixiy turmush tarzimizni, xalqimiz urfodatlarini va kishilarning fikrlash tarzini hisobga olamiz"², – deya ko'rsatib o'tgandilar. Haqiqatan ham ana shu uch omilda ma'naviy-axloqiy tarbiyaning muhim ildizlari mujassamlashgan. Unga asoslanish mustaqillik yillarida yurtimizda "ma'naviy va axloqiy tarbiyani kuchaytirish, tarixiy ildizlarimizga, milliy o'zligimizga qaytish, aholining siyosiy ongi va huquqiy madaniyatini oshirishga yo'naltirilgan ishlarimizda muhim ahamiyat kasb etdi"³.

Mulohazalarimiz ma'naviy-axloqiy tarbiya va uning tayanch tushunchalari haqida borar ekan, eng avvalo, ikki tushunchaning – ya'ni "ma'naviy" va "axloq" tushunchalarining – ma'nosini aniqlab olish lozim bo'ladi. Avvalo, "ma'naviy" tushunchasi haqida to'xtalamiz.

"Ma'naviy" so'zi mazmuniga ko'ra, aslida

ma'naviyat tushunchasiga taalluqlidir. Ko'plab ilmiy, falsafiy, pedagogik, tarixiy va o'quv-metodik adabiyotlarda, ba'zi lug'atlarda "ma'naviyat" tushunchasining ijtimoiy-pedagogik mazmuni va uning asosiy tamoyillari, jamiyat, millat va xalq hayotida tutgan o'rni haqida xilma-xil tavsiflar, qisqacha ma'lumotlar berilgan. Ularda "ma'naviyat" so'zi nihoyatda keng qamrovli tushuncha sifatida o'z izoh va tavsifini topgan. Bu borada ayrim olimlarning mulohazalariga e'tiborni qarataylik. A.Begmatovning fikricha, "ma'naviyat" so'zining negizida arabcha "ma'ni" so'zi yotadi. "Ma'naviy" so'zi "ma'ni"ga aloqadorlikni bildirsa, "ma'naviyat" so'zi "ma'naviy" so'zining ko'plikdagi shakli"⁴ hisoblanadi. M.Qahhorova ham "ma'naviyat" so'zi "ma'naviy" tushunchasining mazmunini ifodalaydi, bu tushuncha insonning axloqiy ong jihatdan yetukligini va hayotni mazmunli yashab o'tishini anglatadi⁵, – deb ta'kidlaydi. A.A.Oganovning "ma'naviyat" so'zining diniy, dunyoviy va ilmiy talqinlari bilan bog'liq quyidagi mulohazalari ham e'tiborni jalb etadi: "Ma'naviyat eng murakkab hodisalardan biri, uni talqin qilish qiyin kechmoqda, tushunchalar bahsli bo'lmoqda. Bu borada uch yondashuv bor. Birinchisi, ma'naviyat bu diniy tushuncha bo'lib, xudo yo'lida xulqiy poklanishdir. Ikkinchisi, bu dunyoviy talqin bo'lib, unga ko'ra, ma'naviyat bu ezgulik, go'zallik, haqiqat, e'tiqod ideallarining mujassamligidir. Uchinchisi, ma'naviyat bu insonning o'z ichki (botiniy) erkinligidir, bu erkinlik unga intilish, o'zi va o'zgalar ta'sirida bo'lishiga turtki beradi deb talqin etar ekan, mana shu uchinchi fikr to'g'ri bo'lib, u ilmiy kategoriya bo'la oladi"⁶.

Bu fikr-mulohazalardan kelib chiqadigan yakuniy xulosa shuki, ma'naviyat insonning o'z

- 1 Mirziyoyev Sh.M. Insonparvarlik, ezgulik va bunyodkorlik – milliy g'oyamizning poydevoridir. "Tasvir" nashriyot uyi. – Toshkent – 2021. – B.4
- 2 Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqloq, iqtisod, siyosat, mafkura. – T.: O'zbekiston, 1996. – 364 b.
- 3 Karimov I.A. O'zbekistonning 16 yillik taraqqiyot yo'li. – T.: O'zbekiston, 2007.
- 4 Begmatov A. Ma'naviyat falsafasi yoxud Islom Karimov asarlarida yangi falsafiy tizimning yaratilishi. – T.: Sharq, 2000. – B.14
- 5 Qahhorova M. Ma'naviy ideal. – T.: Ma'naviyat, 2008. – B.8.
- 6 Оганов А.А. Современная проблематика философии культуры. // Философия и общество. – М., 2007. – №2. – Б.104.

ichki hayotidagi mustaqil erkinligi va ma'naviylik esa ana shu mustaqil erkinlikning kundalik hayotdagi o'z ifodasi sifatida namoyon bo'lish holatidir.

O'zbekiston Respublikasi birinchi prezidenti I.A.Karimovning "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" kitobida ma'naviyatning ma'no-mazmuni, uning inson va jamiyat hayotidagi o'rni, bu murakkab, serqirra tushunchaning nazariy va amaliy jihatlarini har tomonlama keng qamrovli fikr-xulosalar orqali tahlil etganlar. Umuman, ushbu asardagi fikr-mulohazalariga tayanib aytish mumkinki, bizgacha yetib kelgan ma'naviy meros, madaniy boyliklar, ko'hna tarixiy yodgorliklar, muqaddas dinimiz, tarixdagi bemisl ilmiy-ijodiy kashfiyotlar, kundalik hayotdagi oila va mahallaning roli, uning samarali ta'siri, keng qamrovli ta'lim-tarbiya tizimi, juda boy so'z san'ati va badiiy adabiyot, ma'naviy tarbiyaga javobgarlik hissi va ma'suliyat bilan yondashish, shuningdek, milliy urf-odatlarimiz, ajdodlarimizning tarixiy xotirasi "ma'naviyat" tushunchasini shakllantiradigan, uning ma'no-mazmunini boyitadigan asosiy mezonlar va omillar sanaladi. Birinchi prezidentimiz ma'naviyat tushunchasining inson hayotida tutgan o'rni haqida ham yaxlit va sermazmun yakuniy xulosa beradilar: "Ma'naviyat – insonni ruhan poklanish, qalban ulg'ayishga chorlaydigan, odamning ichki dunyosi, irodasini baquvvat, iymon-e'tiqodini butun qiladigan, vijdonni uyg'otadigan beqiyos kuch, uning barcha qarashlarining mezonidir"⁷.

Endi yuksak ma'naviyatli inson tarbiyasi hamda uning ma'naviy-axloqiy fazilatlariga bevosita daxldor bo'lgan tayanch tushunchalardan yana biri – "axloq" tushunchasini ko'rib chiqamiz. So'nggi yillarda yaratilgan o'quv qo'llanmalar,

darsliklar, ayrim lug'atlar hamda chop etilgan ilmiy va ilmiy-ommabop adabiyotlarni tahlil etar ekanmiz, axloq tushunchasiga, odatda, bir-biriga yaqin mazmundagi ta'rif va tavsiflar berilayotganini kuzatish mumkin.

Bu borada bir qator pedagog olimlar tomonidan bildirilgan fikr-mulohazalar diqqatga sazovor. Ularning ta'kidlashicha, "axloq ijtimoiy tushunchalardan biri bo'lib, shaxsning xatti-harakati, yurish-turishi, turmush tarzi, hayot kechirish tamoyillari va qoidalari, shuningdek, ijtimoiy munosabatlar mazmunini ifodalaydi. Shu bois axloq ijtimoiy hodisa sifatida jamiyatning ma'naviy-ruhiy hayotida muhim o'rin tutadi. Muayyan millatning qiyofasi va uning kishilik taraqqiyotidagi o'rnini belgilash jarayonida mazkur tushuncha asosiy mezonlardan biri sifatida xizmat qiladi⁸, – deya ta'kidlaydilar pedagog olimlar

Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun yozilgan darslik mualliflari ham "axloq" tushunchasining mazmun-mohiyati, jamiyatda tutgan o'rni, falsafiy kategoriya sifatida har bir shaxs uchun zarur bo'lgan yuksak insoniy fazilatlarni shakllantirishdagi ahamiyati haqida keng qamrovli fikrlarni bildirganlar⁹. Ayrim lug'atlar va ilmiy adabiyotlarda "axloq" tushunchasi haqida ixchamgina tavsiflar ham uchraydi: "Axloq – jamiyatda qabul qilingan va jamoatchilik fikri bilan ma'qullangan jarayondir"¹⁰. "Axloq – har bir shaxs ma'naviyatining uning xulqida, o'zga insonlarga munosabatida aks etishi, ma'naviyat va siyosat sohalarining kesishuvida yuzaga chiqadigan amaliy jarayon mahsulidir"¹¹.

"Axloq" tushunchasining ilmiy, falsafiy, adabiy yoki oddiy so'zlashuv nutqida ifodalanadigan ko'plab ta'rif va tavsiflarini tegishli adabiyotlardan yana ham keltirish mumkin. Lekin, bu o'rinda

7 7 Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat, 2008.

8 8 Hasanboev J., Sariboev G., Niyozov G., Hasanboeva O., Usmonboeva M. – Pedagogika (o'quv qo'llanma). – T.: Fan, 2006. –B.82.

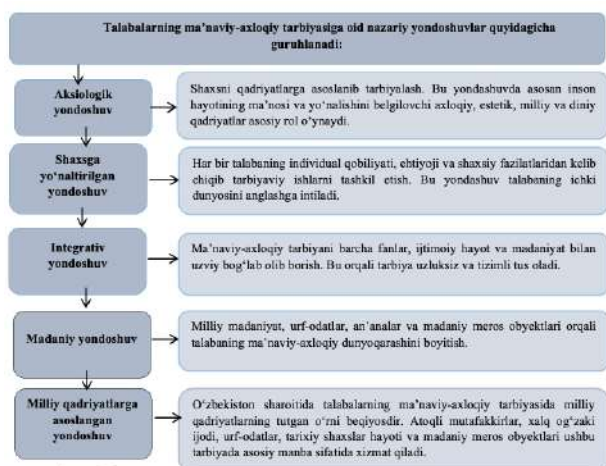
9 9 Asqarova O'.M., Xayitboev M., Nishonov M.S. Pedagogika (oliy ta'lim muassasalari uchun darslik). – T.: Talqin, 2008. – 167-168 betlar.

10 10 Hasanboev J., To'raqulov X. Pedagogika nazariyasi fanidan izohli lug'at. – T.: Fan, 2008. –B. 22.

11 11 Imomnazarov M. Milliy taraqqiyotning ma'naviy-axloqiy asoslari. O'quv – uslubiy kompleks. – T.: Sharq, 2007. – 336 b.

biz yuqoridagilar bilan chegaralanamiz va umumlashtirilgan muxtasargina xulosaga kelamiz: Axloq – inson kamolotining eng yuqori bosqichi bo'lgan ma'naviy-axloqiy mezonlarning mazmun-mohiyatini, komillik poydevori va asosi (odobi, madaniyati va ma'naviyati)ni tashkil etadi; barcha jamiyatdagilar uchun bir xil tarzda qabul qilingan va keng jamoatchilik fikr-mulohazalari bilan boyitilib ma'qullangan, uzoq tarixiy bosqichlar va davr sinovlarini boshidan kechirgan xulq-odob me'yorlari majmuidir.

Ma'naviy tarbiya – shaxsda yuqori insoniy qadriyatlar, ma'naviy-axloqiy fazilatlar, milliy va umuminsoniy g'oyalarni shakllantirish jarayoni bo'lsa, axloqiy tarbiya – insonning xulq-atvori, odob-axloq normalariga amal qilishi va ijtimoiy muhitda o'zini tutish qoidalarini o'rgatishdir. Bu ikki tushuncha bir-birini to'ldiradi va bir butun tarbiyaviy tizimni tashkil etadi.

Ta'kidlash lozimki, axloq, odob, adab va ma'naviy-axloqiy fazilatlar tushunchalari axloqiy madaniyat tushunchasi bilan ma'no-mazmun jihatidan ham yaqinlashib ketadi, hozirgi kundagi adabiy ta'lim jarayonida biri ikkinchisining o'rnida faol qo'llanish holatlari kuzatilayapti. Nazarimizda, bunday holatda juda katta kamchilik yoki qo'pol xato yo'q. Axloq va odobda ham, "adab" va ma'naviy-axloqiy fazilatlar yoki

axloqiy madaniyat tushunchalarining mazmun-mohiyatida ham eng avvalo inson hayoti va uning faoliyati asosiy o'rinni egallaydi. Demakki, axloqiy madaniyat tushunchasi ularning hammasida ma'naviy-axloqiylik mezonlarining qaysidir qirrasini o'z ifodasini topgan bo'ladi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, Oliy ta'lim muassasasi talabalariga yangi O'zbekistonning bunyodkori sifatida qaralib, ularning har jihatdan barkamol rivojlangan, erkin fikrlaydigan, Vatanga sodiq, qat'iy hayotiy qarashlarga ega avlod qilib tarbiyalash davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan hozirgi davrda talabalarining jamiyatdagi o'rni, mavqei va faolligining asosiy dedirminanti va yo'naltiruvchi omili bo'lgan shaxsiy ma'naviy-axloqiy fazilatlarini takomillashtirish va hayotiy maqsad tushunchasini har jihatdan tadqiq etish bugungi kunda har doimgidanda dolzarflik kasb etayotganligini unutmasligimiz zarur.

Madaniy meros davlat madaniy siyosatining eng muhim vazifasini hal qiluvchi omildir. Milliy qadr qimmatni tiklash, aholini o'z an'analariga hurmat ruhida tarbiyalashni nazarda tutadi¹². Madaniy meros bu jamiyatning barcha madaniy yutuqlari, uning tarixiy tajribasi, xalq xotirasida saqlanib qolgan yig'indisidir. Bunday meros jamiyat uchun abadiy qadriyatga ega va u yangi davrda avlodlarga o'tish qobiliyatini saqlab qolgan turli tarkibiy yutuqlarni o'z ichiga oladi¹³.

Talabalarining ma'naviy-axloqiy tarbiyasini samarali tashkil etish uchun turli nazariy yondoshuvlarni kompleks tarzda qo'llash zarur. Ayniqsa, shaxsga yo'naltirilgan va milliy qadriyatlarga tayanilgan yondoshuvlar bu borada yuqori natijalar beradi. Mazkur yondashuvlar pedagogik jarayonning samaradorligini oshiradi, talabalarining ijtimoiy faolligini va axloqiy mas'uliyatini kuchaytiradi.

12 Ruzimov B. Madaniy meros obyektlaridagi tadqiqotlarda fanlararo bog'lanish va uning yosh avlodga ta'siri // Science and innovation. International Scientific Journal. 2022. №3, rr.167-172.

13 Rasulov M. F. O'zbekistondagi tarixiy va madaniy yodgorliklarning xalqaro turizmni rivojlantirishdagi o'rni // Academic Research in Educational Sciences VOLUME 2 | ISSUE 11 | 2021. Rr. 625-632

SAYFIDDIN BOXARZIY TA'LIMOTIDA KOMIL INSONNI TARBİYALASH ASOSLARI

Malika Fayzulloyevna Norova – f.f.d.
(PhD), Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada yirik mutasavvif olim Sayfiddin Boxarziyning axloqiy-falsafiy qarashlari hamda uning ta'limotida komil insonni tarbiyalash masalalari tahlil qilinadi. Unda inson ma'naviy kamolotining asosiy mezonlari – ilm, axloq, poklik, sabr-toqat va ruhiy-irodaviy barkamollik kabi tamoyillar izchil yoritib berilgan. Shuningdek, maqolada Boxarziyning tasavvufiy qarashlari orqali yoshlarni ma'naviy-axloqiy jihatdan barkamol etib tarbiyalashda tutgan o'rni va bugungi kunda uning ta'limotidan foydalanish istiqbollari haqida so'z yuritiladi. Tadqiqot natijalari komil inson g'oyasini shakllantirishda tarixiy manbalar va tasavvufiy merosning dolzarbligini ko'rsatib beradi.

Аннотация. В данной статье анализируются этические и философские взгляды выдающегося суфийского ученого Сайфиддина Бухарзи и вопросы воспитания совершенного человека в его учении. Основные критерии духовного совершенства человека – знание, нравственность, чистота, терпение и духовно-волевая зрелость – последовательно освещены. Кроме того, в статье рассматриваются суфийские взгляды Бухарзи в контексте духовно-нравственного воспитания молодежи, а также перспективы применения его учения в современную эпоху. Результаты исследования показывают актуальность исторических источников и суфийского наследия в формировании идеи совершенного человека.

Abstract. In this article, the ethical and philosophical views of the prominent Sufi scholar Sayfiddin Bokharzi and the issues of educating a perfect human being in his teachings are analyzed. The main criteria of human spiritual maturity – knowledge, morality, purity, patience, and spiritual-willpower perfection – are consistently highlighted. Furthermore, the article discusses Bokharzi's Sufi views in the context of raising young people to be spiritually and morally mature, as well as the prospects of applying his teachings in the modern era. The research results demonstrate the relevance of historical sources and Sufi heritage in shaping the idea of a perfect human being.

Kalit so'zlar: nafs, riyo, tasavvuf, ustoz shogird, soxta ibodat, poklik, kibr.

Ключевые слова: нафс, лицемерие, суфизм, наставник и ученик, ложное поклонение, чистота, гордыня.

Keywords: nafs, hypocrisy, Sufism, teacher and disciple, false worship, purity, arrogance.

Tasavvufda “faqr” tushunchasi – bu nafaqat moddiy yetishmovchilik yoki tilanchilik emas, balki insonning Xudo oldida o'zini ojiz, g'arib va kamtarin sifatida his qilishidir. Payg'ambar (s.a.v.)ning: “Faqrlik faxrimdir” degan so'zlari shu ma'naviy holi mukammal tarzda ifoda etadi. Bu maqom tasavvufiy obudlik bosqichlaridan biri bo'lib, unda orif birinchida topganiga qanoat qiladi, keyin moddiy narsalardan kayfiyat bilan

voz kechadi va oxirida boylik yoki kambag'allik uchun bir xil darajada bo'ladi. Ushbu universal yangilik nafaqat shaxsiy diniy rivojlanishga, balki umumiy insonparvarlikqa xizmat qiladi.

Sharqshunos olimlardan M.E.Erkey “Sayfiddin Boxarziyning Shayx Najmiddin Kubroga aytgan voqealari”¹, Mustafo Bahodir o'g'li “Voqeoti Xudayining tahlili va tahqiqi”², Abu Abdulloh Shamsiddin Muhammad bin Ahmad Zahabiy

1 Erkaya, M. E. (2018). Seyfeddin el-Bâharzi'nin Şeyhi Necmeddîn-i Kübrâ'ya Arz Ettiği Vâkıalar: Vekâyiü'l-halvet, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 18 (1), 23-46.

2 Mustafa Bahadıroğlu, «Vâkıât-ı Hüdâî'nin Tahlîl ve Tahkîki (I. Cild)» (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003); Mustafa Nalbat, “Vâkıât-ı Hüdâî'nin Tahlîl ve Tahkîki (II. Cild)” (Erciyes Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2017); Hilal Çetin, “Vâkıât-ı Hüdâî'nin Tahlîl ve Tahkîki (17 Ramazan 986/30 Rebiü'l âhir 987)” (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2018); Hacer Ekici, «Vâkıât-ı Hüdâî'nin Tahlîl ve Tahkîki (1 Rabiü'l – Âhir-9 Şevvâl/987)» (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2017).

“Siyaru a’lamin-nubala”, “Tarixi islom va Shayxul Olamning vafotlari”³, Abdurahmon Some’ “Avliyo mo’jizalari”⁴, Salohiddin Xalil bin Izatdin as-Safedi “Al vafo’ bil vafoya”⁵, Usmonzoda Husayn Vassaf “Avliyo sifatlari”⁶, Ahmad ibn Mahmud Buxoriy⁷, Trimingem⁸, A.D.Knish⁹, Usmon Turar¹⁰ asarlaridan ham bir qancha ma’lumotlar olish mumkin.

Maqolada tizimli tahlil, analiz va sintez, qiyosiy-tipologik, obyektivlik, tarixiylik va mantiqiylik usullaridan foydalanilgan.

Tasavvufda faqr tushunchasi mavjud. Faqr tariqat yo’liga kirgan oriflarning maqomlaridan biri. Faqrlik tasavvufda moddiy yetishmovchilik yoki tilanchilik bilan emas, balki Xudo oldida o’zini ojiz, g’arib va faqirligini his qilish bilan tengdir. Payg’ambar (s.a.v.) baralla: “Faqrlik faxrimdir”, deganlar. Bu maqomning uch bosqichi bor: birinchi bosqichda orif nima topsa, shunga qanoat qiladi. Ikkinchi bosqichda orif o’zida dunyo molidan kechish hissini tarbiyalaydi. So’nggi bosqichda uning uchun boylik va kambag’allikning farqi qolmaydi¹¹.

Sayfiddin Boxarziyning quyidagi ruboiysida ham kamtarinlik to’g’risida fikr yuritiladi:

زار بحاصره نهیسه رد و ترسیه
زایه همه رد و تهمیسه
زایه به دیه و تهمیسه
زایه ددرگی که و تهمیسه

Mazmuni:

Ey, sening boshing doim iltijolarni eshituvchi xojaning ko’ksidadir,

Sening rahmat eshiging hamma uchun doim ochiqdir.

Kimki sening dargohingga niyoz bilan kelsa, Hech qachon dargohingdan mahrum bo’lmaydi.

Bu misralar bilan insonning kamtarin, niyozmand, faqr holatida bo’lishi ilohiy rahmat eshiklarining ochilishiga vosita bo’lishi uqtirilmoqda. Agar sening boshing Alloh oldida doim egik bo’lib, niyozmand bo’lsang, U doim rahmat eshiklarini ochadi va o’zining rahmatiga sazovor qiladi. Bunda kamtarinlik fazilati kibrga qarama-qarshi qo’yiladi. Yana bir misol:

میانه ی باسد چه ره ده که میام
میام ی هت نه ایم و لغشمه
دنبلط نه درم دقنه باسد که ی زور
میام رتمک، نه یرتمک رتمک نه از

Mazmuni:

Biz kim, hech kim hisobidamiz, Juda ko’p harakatdamizu o’rtada tihi(ya’ni bo’sh) bebahramiz.

Qaysi kunki mardlardan hisob so’ralsa, Biz kamtarinni kamtarinidan ham kamtarinroqmiz.

- 3 3 Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, Siyeru a’lâmi’n-nübelâ, haz. Şu’ayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1982-1988), XXIII, 364; Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a’lâm, haz. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut Dâru’l-Kütübi’l-Arabî, 2000), XLVIII, 387, no. 490.
- 4 4 Abdurrahman Câmî, Evliya Menkıbeleri, haz. Süleyman Uludağ – Mustafa Kara, çev. Lâmiî Çelebi, (İstanbul: Pinhan, 2011). – S. 575.
- 5 5 Salâhuddîn Halîl b. İzzeddîn es – Safedî, el-Vâfi bi’l-vefeyât, haz. Ahmed el-Arnaût –Mustafâ Türkî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 2000), XV, 163, no. 4944; Abdülhay b. Ahmed el-Hanbelî İbnü’l-‘İmâd, Şezerâtü’z-zeheb fî ahbâri men zeheb, haz. Abdülkâdir elArnaût – Mahmûd el-Arnaût (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1993), VII, 516.
- 6 6 Osmânzâde Hüseyin Vassaf, Sefîne-i Evliyâ, çev. Mehmet Akkuş – Ali Yılmaz, (İstanbul:Kitabevi Yay., 2015), I, 482; Mustafa Aşkar, «Ahmed Yesevî ve Tasavvuf Anlayışı», Diyanet İlmi Dergi [Diyanet Dini – İlmi – Edebi Dergi], XXIX/4 (1993). – S. 60.
- 7 7 Аҳмад ибн Маҳмуд Бухорий. Муъин ал-Фуқаро. Тарихи Муллозода (Бухоро мазорлари зикри). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. – 206 б.
- 8 8 Тримингем. Дж.С.Суфийские ордены в исламе. Пер.сангл. А.А.Ставиской под редакцией и с предисл. О.Ф.Акимовской. – Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989. – 328 с.
- 9 9 Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм: краткая история // Перевод с английского А.Д.Кныш, М.Г. Романов. – СПб: Издательство ДИЛЯ, 2004. – С.269.
- 10 10 Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. – Тошкент: Истиқлол, 1999. – 180 б.
- 11 11 Қаранг: Тасаввуф атамалари. Изоҳли луғат. 1-китоб. – Тошкент: Мовороуннахр, 2015. – Б.286.
- 12 12 ۱۲ وید کب کلم رشده، یلهد تاياعابر، یولهده ريسا لدهاء، یزرخاډ نه یدلا فیس: نه ارهت. هی ابی درشن: ۱۳۹۶. ص ۷۲.
- 13 13 ۱۳ وید کب کلم رشده، یلهد تاياعابر، یولهده ريسا لدهاء، یزرخاډ نه یدلا فیس: نه ارهت. هی ابی درشن: ۱۳۹۶. ص ۷۸.

Ushbu ruboiyda kamtarinlik to'g'risidagi fikr yanada chuqurlashtirilgan. Aslida, tuproq urug'ni o'z bag'riga olib, unga hayot bag'ishlasa ham, jim turadi, o'zini ko'z-ko'z qilmaydi. Tuproqsifat bo'lish komillikka xos fazilatdir. Ruboiyda uch marta "kamtarin" degan so'zning kelishi behuda emas. Komil inson har bir ishda poklik, riyosiz amalni ustun biladi. Qur'oni Karimda shaytonning asosiy illati kibr, manmanlik bo'lganligi uchun la'natlangani juda ko'p marta ta'kidlangan. "Eslang, (ey Muhammad!) Biz farishtalarga: "Odamga sajda qilingiz!" deb buyurishimiz bilan ular sajda qildilar. Faqat Iblis bosh tortib, takabburlik qildi va kofirlardan bo'ldi"¹⁴.

Kamtarlik insoniylikning bosh belgisi sifatida asrlar osha kuyulanib kelinmoqda. Erkin Vohidov kamtarinlikni quyidagi to'rtlikda mantiqan go'zal bir ifoda bilan tasvirlaydi:

Kamtarin bo'l, hatto bir qadam,
O'tma g'urur ostonasidan.
Piyolani inson shuning uchun,
O'par doim peshonasidan.

"Kamtarga kamol, manmanga zavol" ibratiga amal qilgan inson ikki dunyo saodatiga erishib, hech qachon xor bo'lmaydi.

Inson farzandi har qanday xolatda ham o'zini kim ekanligini yaxshi bilmog'i kerak, boylik, yoki ulug' bir mansab sohibi bo'lgan taqdirda ham kamtarlikni o'ziga kasb qilsa, albatta, kamolga etadi. Sayfiddin Boxarziyning quyidagi ruboiysi toat-ibodat, riyo haqida:

يٰۤاَيُّهَا رَبِّ مَن كَانَ شَقِيحًا دُوخًا عَاطِرًا
نَاوِخًا رَبِّ يَغْسِي شَيْبَ مَهْنَبِ نَانَ
يَنَادِيكَ رَدَّ هَنَسِ رَغِيْلَاسِ غَسْنَ
يَنَادِيكَ دَهْنِ نَانَ نَانَ رَبِّ غَنْنَ زَا¹⁵

Mazmuni:

Agar toatimni naqsh qilsam bir nonga,
Va u nonni qo'ysam it oldidagi dasturxonga.
Agar u it bir yil davomida och yurgan bo'lsada,
Uyalganidan bu nondan bir tishlam ham olmaydi.

Bu misralar Abduxoliq G'ijduvoniyning "Ming yil riyoli ibodat qilsang ham, uning qadri bir zarrachalik bo'lmaydi", tarzidagi fikriga uyg'un. Kishi bironvga yaxshi ko'rinish maqsadida, soxta toat-ibodatni amalga oshirsa, unday ibodatning zarracha qadri bo'lmaydi. Bu bilan Sayfiddin Boxarziy inson xolis, riyosiz, halol, sof, Alloh rizoligi uchun toat – ibodat qilishi kerakligini uqtirmoqda. Alloh bizga ibodat qilishni nasib etibdimi, bunga shukr qilib, unga sodiqlik, himmat va kamtarinlik bilan amal qilishimiz lozim.

Har bir kishi nafs orqasidan quvsa, dilidan iymon ketadi. Riyodan qochib botiniy ibodat yo'lida bo'lish komillik belgisidir. Bundan tashqari jamiyat har bir a'zosiga nisbatan adolatli bo'lish ham insoniylik omili sanaladi.

رِيگ شَتْسِدْ دَسَر قَوِيْعِدْ وَجْ سَكَانِ
رِيگ شَتْسِدْ دَتْفِ وَرْفَرِگَا هَدَا زَا
نَادِ شَرَايشِدْ دَوْمَنْ يَدَا يَدَا رَا تَسْمِ
رِيگ شَتْسِمِ دَوْبِ دَا يَدَا يَدَا رَايشِدْ¹⁶

Mazmuni:

Nokas agar ma'lum balandlikka (mansab) etsa,
past deb bil,
Ozoda kishi agar quyi tushsa, qo'lini ushla.
Mast kishi agar beodoblik qilsa, hushyor deb bil,
Hushyor agar beodoblik qilsa, mast deb bil.

Mazkur fikr orqali Sayfiddin Boxarziy insonlarni yana ikki xil toifaga bo'ladi: 1) ozoda, ya'ni pok, vujudi ham, libosi, manzil makon, amali ham pok bo'lgan inson; 2) nokas, ya'ni inson nomiga nomunosib, vujudi ham, kiyimi,

14 Шайх Мухаммад Содиқ Мухаммад Юсуф. Тафсири ҳилол. Бақара сураси. 1-жуз. 34-оят. – Тошкент: Мовороуннахр, 2005. – Б.36.

15 «يٰۤاَيُّهَا رَبِّ مَن كَانَ شَقِيحًا دُوخًا عَاطِرًا، نَاوِخًا رَبِّ يَغْسِي شَيْبَ مَهْنَبِ نَانَ نَانَ، يَنَادِيكَ رَدَّ هَنَسِ رَغِيْلَاسِ غَسْنَ، يَنَادِيكَ دَهْنِ نَانَ نَانَ رَبِّ غَنْنَ زَا»

16 «نَارَت، تَايَعَابِر، يَلْهَد رِيْمَا لَدَا، يَلْهَد، يَزَرْخَابَنْ يَدْلَا فَيَس. يٰۤاَيُّهَا رَبِّ مَن كَانَ شَقِيحًا دُوخًا عَاطِرًا، نَاوِخًا رَبِّ يَغْسِي شَيْبَ مَهْنَبِ نَانَ نَانَ، يَنَادِيكَ رَدَّ هَنَسِ رَغِيْلَاسِ غَسْنَ، يَنَادِيكَ دَهْنِ نَانَ نَانَ رَبِّ غَنْنَ زَا»

manzil makoni ham, qiladigan amallari ham insoniylikdan yiroq kishi.

Sayfiddin Boxarziy bu ruboiysida nojins qanday yuqori mansabni egallasa ham, uni sen past bil, bu martaba va mansab bunday kishining ulug'ligidan dalolat bermaydi, uning odamiylik darajasini belgilamaydi, lekin agar haqiqiy insonni pastga ursalar, kamsitsalar uni sen qo'llab-quvvatla va qo'lidan tut, deyilmoqda.

Sayfiddin Boxarziy komil inson umrining har bir nafasini ezgulik yo'lida sarflaydigan zot bo'lishi lozimligi to'g'risidagi fikrini quyidagicha bayon etgan:

منیبی منگ و دما رسه بر مرع

منیبی منیس ار هماذ رساترس

وکند مخته ما هتشکند دوخه عزمر رد

منیبی منک و دیسر وردیه متشک¹⁷

Bu misralarda Sayfiddin Boxarziy inson umri mazmunini bayon etib uni ziroatgohga o'xshatgan va nimani eksak, o'shani o'rib olishimizni ta'kidlagan. Ruboiyda aytilishicha, umri davomida faqat gunoh qilgan, a'mollari yozilgan daftarida faqat qora chizgilar bo'lgan kishi oxirida – hosilni o'rish vaqti kelganida bug'doy emas, somonni ko'radi. Ushbu misralar orqali inson umrining har bir nafasi g'animat ekanligi, tiriklikni yaxshilik urug'ini sepish bilan o'tkazish lozimligi ta'kidlanadi.

Sayfiddin Boxarziyning mazkur fikrlari Abduxoliq G'ijduvoniy ijodini eslatadi:

Mazmuni:

Umr o'tar ekan ezgu ishlarni qilish yaxshidir,
Qo'lingdan kellar ekan ozor bermaslik yaxshidir.

O'z ekaningni o'zing o'rib olar ekansan,
Ezgulik urug'larini ekmoq yaxshidir.

Darhaqiqat, Parvardigor inson zotiga ulug' ne'matlarni berishi bilan birgalikda, katta mas'uliyatni ham yuklaydi. Bu mas'uliyat iloji imkon qadar ko'proq yaxshilik qilish bilan belgilanadi. Inson umri qadrlı, unga hech bir kishi daxl qilishga haqqi yo'q. Hayotimiz davomida duch kelishimiz mumkin bo'lgan ba'zi qarama-qarshiliklar, ziddiyatlar domiga tushib qolmasdan, Allohdan yordam so'ragan holda dinimiz buyurgan amallarga sodiq qolib muammolarni yechish harakatida bo'lib, doimo ezgu amallar yo'lida bo'lmog'imiz darkor. Xalq manfaati yo'lida bardavom bo'lsak, yuzimiz yorug' va qadrimiz baland bo'ladi.

مهنذ سخندن یا چنر و مغس کر د

مهنذ سپی مدقت عانقش یی زو

مناوتندی مدیشکی سکراب ن وچ

¹⁸مهنذ سکر داب هکن آزا مک یراب

Komillik belgilari sifatida nafsni tiyish, qanoat sanalishi haqida ko'plab fikrlar mavjud. Tasavvuf yo'lidagi har bir ijodkor odamzodga xos bu fazilatga to'xtalgan, uni o'ziga talqin va ifoda etgan. Boxarziyning mazkur misralari ham Alisher Navoiyning "Mahbubul qulub"¹⁹ asaridagi qanoat tushunchasiga uyg'un:

Ruboiy:

Har kimki, qanoat tarafi nisbati bor,
Borcha el aro tavozeu izzati bor,
Ulkim tamau hirs bila ulfati bor,
Yaxshi-yamon ichra zillatu nakbati bor.

Qanoat to'g'risida buyuk mutafakkir Alisher Navoiy shunday yozadi:

"Qanoat – istig'no sarmoyasidur va sharaf, va izzat piroyasidur. Muflisi qone' – g'aniy va shohu gadodin mustag'niy. Tama' mazallatg'a dalil va g'aniyi tome' – xoru zalil. Tama' bila ulkim ola olur va olmas, bu adami tama' hech

17 انارهت وید کب کلم رشذ، یلهذ تايعابر، یولهذ ريسا لداء، یزرخاب نیدلا فایس، یابی درشن، 76.1396، ص:

18 انارهت وید کب کلم رشذ، یلهذ تايعابر، یولهذ ريسا لداء، یزرخاب نیدلا فایس، یابی درشن، 77.1396، ص:

19 Навоий Алишер. Махбубул қулуб. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдли, 14-жуз. – Тошкент: Фан, 1998. –Б.30.

saxovatdin qolmas. Bu nav' saxo ahli karimdur va tama' xayli laim"²⁰.

Sayfiddin Boxarziyning bu boradagi qarashlari ko'rsatadiki, qanoatli inson o'z taqdiridan rozi bo'lgan va nafsidan ogoh bo'lgan kishidir.

Boxarziy ruboiylarining keyingi misralarida misralarda inson agar birovga yordam berish imkoni bo'lmasa, o'z yukini ham boshqalarga tashlamasligi kerakligi uqtiriladi.

Bahouddin Naqshbanddan "Nima uchun qul saqlamaysiz" deb so'ralganda, mening o'zim qul bo'la turib, yana qanday qul saqlayman, deb javob bergan ekanlar. Islomda o'z yukini o'zi ko'tara oladigan kishigina iymonli sanaladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Sayfiddin Boxarziyning falsafiy-tasavvufiy qarashlarida komil inson fazilatlarini sifatida: kamtarlik, nafsni jilovlash, ma'nan va ruhan pok bo'lish, xotira mustahkamligi, amallarni riyosiz, pok bo'lishi va sabru qanoatli bo'lib, butun insoniyatga faqatgina ezgulik tilash kabilar ulug'lanadi.

20 Навоий Алишер. Махбубул қулуб. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдли, 14-жуз. – Тошкент: Фан, 1998. –Б. 60.

DEMOKRATIK JAMIYATDA QONUN USTUVORLIGI VA HUQUQIY MADANIYAT

Zumrad Kasimova – katta o'qituvchi, Jizzax
davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada demokratik jamiyatning falsafiy, siyosiy va madaniy jihatlari tahlil qilinib, uning ijtimoiy adolat va fuqarolik mas'uliyatini ta'minlashdagi roli o'rganilib, demokratik taraqqiyot va huquqiy madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik o'rganilgan.

Аннотация. В статье анализируются философские, политические и культурные аспекты демократического общества, рассматривается его роль в обеспечении социальной справедливости и гражданской ответственности, а также исследуется взаимосвязь между демократическим прогрессом и правовой культурой.

Abstract. This article analyzes the philosophical, political, and cultural aspects of a democratic society, examines its role in ensuring social justice and civic responsibility, and examines the relationship between democratic progress and legal culture.

Kalit so'zlar: qonun ustuvorligi, huquqiy madaniyat, demokratiya, inson huquqlari, adolat, fuqarolar javobgarligi, huquqiy madaniyat.

Ключевые слова: верховенство права, правовая культура, демократия, права человека, справедливость, гражданская ответственность, правовая культура

Keywords: rule of law, legal culture, democracy, human rights, justice, civil responsibility, legal culture.

Jahonda ro'y berayotgan chuqur o'zgarishlar sharoitida qonun ustuvorligini rivojlantirish va huquqiy madaniyatni mustahkamlash ijtimoiy barqarorlik va demokratik taraqqiyotni ta'minlashning hayotiy shartlariga aylandi. Siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy hayotdagi keng ko'lamli global o'zgarishlar jarayoni fuqarolarning, ayniqsa, yosh avlodning huquqiy ong, fuqarolik mas'uliyati va inson huquqlarini hurmat qilish asosidagi ijtimoiy munosabatlarda faol ishtirokini taqozo etmoqda.

Bugungi dunyo ijtimoiy taraqqiyotdagi qarama-qarshiliklar, ayrim xalqaro institutlarning nomukammalligi va shaxs erkinliklarini himoya qilish kafolatlarinig yetarli emasligi bilan ajralib turadi. Bu muammolar bilan bir qatorda ijtimoiy-ma'naviy qadriyatlarining yemirilishi, ziddiyatli vaziyatlarning kuchayishi yoshlarning dunyoqarashi va xulq-atvoriga bevosita ta'sir ko'rsatadigan murakkab ijtimoiy

muhitni yaratdi. Bu voqelik adolatli demokratik jamiyat qurishning hal qiluvchi omili sifatida yoshlarda yuksak huquqiy va ijtimoiy-siyosiy madaniyatni shakllantirishning dolzarb zarurligini birinchi o'ringa qo'ymoqda. "Yangi O'zbekiston – demokratik qonunlar, yuksak huquqiy madaniyatga ega fuqarolar mamlakati"¹ konsepsiyasi Prezident Sh.M.Mirziyoyev rahbarligidagi davlatni rivojlantirishning strategik yo'nalishini o'zida mujassam etgan bo'lib, fuqarolar, ayniqsa, yosh avlod o'rtasida qonun ustuvorligi, huquqiy ong va fuqarolik mas'uliyatini yuksaltirishga qaratilgan demokratik jamiyat barpo etishga alohida e'tibor qaratilgan.

Qonun ustuvorligi va huquqiy madaniyatni shakllantirish g'oyasi insoniyat sivilizatsiyasi taraqqiyotida chuqur tarixiy ildizga ega. Eng qadimiy madaniy, tarixiy va huquqiy yodgorlik bo'lmish "Avesto"da inson hayotining qonunga

1 Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. Toshkent, O'zbekiston, 2022. – B.66.

asoslangan tabiati, odamlar o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar huquqqa asoslanganligi haqida ma'lumotlar bor. Huquqshunos N.Safo-Isfixoniy ta'kidlashicha, "qonun tushunchasi zardushtiylikning ilk bosqichlaridanoq uning muhim tarkibiy qismi bo'lgan. Zardushtiylikka xos muqaddas kitobning uchdan bir qismi turli bosqich va sohadagi qonunga taalluqli edi", zardushtlarning "amaliy qonunlar"ni o'zida mujassam etgan muqaddas kitobi "Avesto"ning maqsadi esa "har jihatdan va hamma munosabatlarda uyg'unlikka erishiladigan uyushgan, gullab-yashnayotgan jamiyat barpo etish"²dan iborat bo'lgan.

Huquqiy davlatning falsafiy asoslari klassik antik davrda yanada rivojlangan. Arastuning "Huquqqa zid boshqarish qonunning ishi bo'lmaganidek, zo'ravonlik bilan boshqarish, albatta, huquq g'oyasiga ham ziddir"³, degan fikri boshqaruv alohida shaxslarning o'zboshimchalik irodasiga emas, balki huquqiy me'yorlarga bo'ysindirilishi haqidagi mustahkam barqaror tamoyilni o'rnatdi. Uning yondashuvi davlat hokimiyati qonun bilan bog'langan, barcha fuqarolar uchun tenglik va adolatni ta'minlaydigan zamonaviy konstitutsiyaviylikning mohiyatini oldindan ko'ra oldi.

Islom va turkiy intellektual merosda Abu Nasr Forobiy huquq, erkinlik va fazilat o'rtasidagi munosabatni chuqur tushunishga katta hissa qo'shgan. "Fozil shahar"ni ta'riflashda va uning aholisi erkin va teng huquqli bo'lishi kerakligini va "ularning qonunlari bir shaxsning boshqa shaxs oldida afzal bo'lishiga aslo yo'l qo'ymaydi, ularning bir-birlariga va boshqa shaharlarning aholisiga nisbatan hokimiyati faqat ularning erkinliklarini oshirishga taalluqli"⁴ ekanligini ta'kidladi. Forobiyning nazarida

huquqning asl maqsadi ezgulikni tarbiyalash va hukmdorlar hokimiyatini jamoaviy erkinlik va axloqiy kamolotga intilish bilan cheklanishini ta'minlashdan iborat. Uning qarashlari inson huquqlari va demokratik tenglik tamoyillarini ifodalaydi.

Xuddi shunday XI asrda Yusuf xos Xojib o'zining "Qutadg'u bilig" ("Saodatga boshlovchi bilim") monumantal asarida adolat, insonparvarlik va donishmandlikka asoslangan sharq davlatchiligi modelini ifodalagan. Kuntug'di (adolat), Oyto'ldi (Davlat), O'zg'urmish (Aql) ning allegorik obrazlari davlat zulm va jaholat emas, adolat va aql hukmron bo'lgandagina farovonlikka erisha oladi⁵. Ushbu falsafiy-axloqiy tushuncha demokratik jamiyatlarda huquqiy madaniyatni rivojlantirish uchun muhim bo'lgan huquqiy va axloqiy tartibning dastlabki sintezini ifodalaydi.

XVII asrda Gollandiyada yashab o'tgan faylasuf B.Spinoza huquq tushunchasini inson aqli va jamoa farovonligiga asoslangan ijtimoiy tuzilma sifatida yanada takomillashtiradi. Uning ta'kidlashicha "insonlar xohishi, irodasidan kelib chiqadigan qonunlarni, to'g'rirog'i, huquq deb nomlash maqsadga muvofiq bo'lur edi. Bu qonunlar insonlar tomonidan yaratilgan bo'lib, o'zlari va boshqalarning qulay va xavfsiz yashashlariga xizmat qiladi"⁶. Ushbu fikr demokratik qonuniylikning zamonaviy tushunchasini aks ettiradi, bunda qonunning makbai ilohiy huquq yoki majburlash kuchidan ko'ra xalq irodasiga bog'liqligini ifodalaydi.

Ushbu mumtoz g'oyalar zamonaviy demokratik huquqiy fikrning nazariy asosini tashkil etib, qonun ustuvorligi ma'naviy-axloqiy aql va ma'rifatli fuqarolarning faol ishtiroki asosida boshqarilishi kerakligini yana bir bor tasdiqlaydi.

2 Safa-Isfahani N. Rivayat-i Hemat-i Asawahistan: A Study in Zoroastrian Law (Harvard Iranian Ser). Cambridge, 1980. Vol. 2. P. I

3 История политических и правовых учений. – Москва: Инфра-Норма, 1999. – С.63.

4 Forobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Xalq merosi, 1993. – B.167

5 To'xliyev B. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari. – T.: O'zbekiston, 1991, 5-bet.

6 Спиноза Б. Богословско – политический трактат. Т.П.Москва, Мысль, 1957. – С.62

G'ayrinsoniy mafkuralar hukmron bo'lgan avtoritar tizim sharoitida uzoq yillar davomida ijtimoiy adolatsizlik va qonunbuzarliklarni boshidan kechirgan o'zbek xalqi azaldan jamiyat va davlat hayotining barcha jabhalarida qonun va adolat xukm suradigan bo'ladigan davrga intilgan. Mustaqillik qo'lga kiritilishi bilan ko'p yillik orzular o'z ifodasini topdi. "Demokratiya bizga inson haq-huquqlarini himoya qiladigan, umumxalq va umumdavlat manfaatlarini asraydigan barcha qonunlarga bo'ysunib yashashni o'rgatadi va talab etadi. Buning aksi bo'lgan joyda boshboshdoqlik, parokandalik avj oladi. Kishilar hayoti tahlikada qoladi. Buni yon-atrofigimizdagi mamlakatlarda yuz berayotgan noxush voqealar misolida ko'rishimiz mumkin. Yillar davomida ongimiz va shuurimizda o'rnashib, vujudimizda ildiz otib ketgan siyosiy aqidaparastlikdan, hodisalarga ko'r-ko'rona ergashish va qotib qolgan tushunchalardan voz kechish, uyg'onish hayotiy ehtiyojdir"⁷.

Huquqiy davlat qaror toptirish va yetuk huquqiy madaniyatni shakllantirish O'zbekiston da adolat, tenglik va inson qadr-qimmatini hurmat qilishga asoslangan demokratik davlat barpo etishning ma'naviy va institutsional asoslariga aylandi. O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimov ushbu asosiy g'oyani ta'kidlab, shunday degan edi: "Qonunlar ustuvorligi – huquqiy davlatning asosiy prinsipidir. U hayotning barcha sohalariga qonunning qat'iy hukmdorligini nazarda tutadi. Hech bir davlat organi, hech bir xo'jalik yurituvchi subyekt va ijtimoiy siyosiy tashkilot, hech bir mansabdor shaxs, hech bir shaxs qonunga bo'ysunish majburiyatidan xolos bo'lishi mumkin emas. Qonun oldida hamma barobardir"⁸. Ushbu yondashuvda demokratik boshqaruvning mohiyatini o'zida mujassam etgan qonun hamma narsadan ustun bo'lib, tenglik, intizom

va adolatni ta'minlaydi. Qonun ustuvorligi davlat boshqaruvi mexanizmi hamda fuqarolarning huquqiy ongini, mafkuraviy dunyoqarashini va fuqarolik mas'uliyatini shakllantiradigan ma'naviy kompasidir.

Shu nuqtayi nazardan qaraganda, huquqiy davlat to'liq huquq asosida faoliyat yurituvchi – qonun asosida yashaydi, qonunga muvofiq harakat qiladi va o'zi belgilagan yo'ldan hech qachon og'maydi. Bunday tizimda boshqaruvning ustunligi, vakolati va qadr-qimmatini qonunning o'zi belgilaydi. I.A.Karimov chuqur ta'kidlaganidek, qonun huquqiy davlatning quroli, himoyasi, ko'zi, mohiyati va qalqonidir. Bu metafora qonun davlat yaxlitligi, izchilligi va mustahkamligining asosi ham, kafolati ekanligi haqidagi bardavom haqiqatni aks ettiradi.

Yangi O'zbekiston sharoitida bu tamoyil yangicha mazmun kasb etdi. "Jamiyat hayotida xalqimiz hamma narsadan ustun qo'yiladigan ijtimoiy adolat tamoyilini tom ma'noda qaror toptirish eng asosiy vazifaga aylandi", "eng asosiysi, yurtimizda yashayotgan har qaysi inson millati, tili va dinidan qat'iy nazar, erkin, tinch va badavlat umr kechirishi, bugungi hayotdan rozi bo'lib yashashi davlatning bosh maqsadiga aylanib bormoqda. 2030 yilgacha mo'ljallangan Barqaror rivojlanish maqsadlari mamlakatimizda har bir insonning huquq va qonuniy manfaatlarini ta'minlashni ko'zda tutadigan "Hech kim e'tibordan chetda qoldirmaslik" tamoyili asosida amalga oshirilmoqda" va bu borada "80 dan ortiq halqaro hujjatlarga, jumladan, BMTning 7 ta asosiy shartnomasi hamda 4 ta fakultativ protokolga qo'shilgan. Ularning ijrosi yuzasidan BMT Inson huquqlari bo'yicha kengashi va shartnomaviy qo'mitalarga muntazam ravishda milliy ma'ruzalarini taqdim etib kelmoqda"⁹. Binobarin, qonun ustuvorligi quyidagi uch holatda o'zining to'liq ifodasini topadi:

7 Ibrohimov A. va boshq. Vatan tuyg'usi. – Toshkent: O'zbekiston, 1996. – B. 332-333.

8 Karimov I.A. O'zbekiston: Milliy istiqlof, iqtisod, siyosat, mafkura, 1-jild. – Toshkent: O'zbekiston, 1996. – B.321.

9 Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021. – B.42, 58.

– birinchidan, qabul qilinayotgan qonunlar va boshqa normativ huquqiy hujjatlar adolat prinsipiga, inson huquqi va manfaatlaridan kelib chiqib, ijtimoiy jihatdan asoslangan bo'lishi kerak;

– ikkinchidan, barcha qonunlar va boshqa normativ huquqiy hujjatlar talabi barcha davlat organlari, mansabdor shaxslar, nodavlat tashkilotlari va fuqarolar tomonidan qat'iy bajarilishi shart;

– uchinchidan, barcha normativ-huquqiy hujjatlar Konstitutsiya va qonunlarga mos bo'lishi shart.

1948-yilda insonning tabiiy va ajralmas huquq va erkinliklari e'lon etilgan asosiy xalqaro hujjat – inson va fuqaro huquqlari umumjahon Deklaratsiyasining 1-moddasida "Jamiyatning maqsadi umum baxt-saodatidir", inson o'zining "tabiiy va ajralmas huquqlari"dan foydalanishini ta'minlash davlatning asosiy vazifasi sanaladi, "Bu huquqlarning mohiyati: tenglik, ozodlik, xavfsizlik, mulk" (2-modda), "barcha odamlar tabiatan va qonun oldida tengdirlar" (3-modda), "Qonun hukmronlik qiluvchilar tomonidan bo'ladigan zulmga qarshi jamoat va shaxs erkinligini muhofaza etmog'i va qo'riqlamog'i lozim" (9-modda), "Ozodlik boshqalarning huquqlarini kamsitmagan tarzda insonga hamma ishni qilish imkoniyatini berishdir..." (6-modda)¹ deyilgan. Shuningdek, 1986-yil 4-dekabrda BMT Bosh assambleyasida qabul qilingan "Rivojlanish huquqi to'g'risida"gi Deklaratsiyada "Rivojlanish har tomonlama iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va siyosiy jarayon hisoblanib, u aholining farovonligini muttasil ravishda oshirib borishi va uning a'zolari teng huquqli faol ravishda ishtirok etishi, yaratilgan boyliklarni adolatli taqsimlanishini ta'minlashga yo'naltirishi

lozimdir", deyilgan va Deklaratsiyaning 8-moddasida belgilanganidek, "Bu jarayonda davlat milliy darajada rivojlanish huquqi uchun barcha zarur chora-tadbirlarni qo'llashi va shart-sharoitlarni ta'minlashi, xususan, asosiy resurslar, ta'lim, sog'liqni saqlash, ovqatlanish, turar-joy, bandlik va boyliklarning adolatli taqsimlanishi kabilarda barcha uchun teng imkoniyatlar yaratilishini ta'minlashi lozim"¹⁰. Mamlakatimiz Konstitutsiyasi shu kabi asosiy xalqaro hujjatlar talablariga to'la mos holda, fuqarolarning shaxsiy huquq va erkinliklari, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy huquqlarini kafolatlab berdi. Insonning ma'naviy kamol topishi va har tomonlama uyg'un rivojlanishi uchun zarur shart-sharoit yaratdi.

Qonun ustuvorligining mohiyati O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 3-bob, 15 – va 16-moddalarida belgilab qo'yilgan. 15-moddaga muvofiq, O'zbekiston Respublikasida O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlarning ustunligi so'zsiz tan olinadi. Davlat, uning organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalari, fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga muvofiq ish ko'radilar¹¹, deyilgan. "Jamiyatda qonun ustuvorligini ta'minlash – amalga oshirilayotgan barcha islohotlar samaradorligiga erishish, aholi turmush darajasini oshirish, mamlakatda tinchlik, totuvlik va barqaror vaziyatni ta'minlashning asosiy kafolatidir"¹². Qonunga og'ishmay itoat etilgan jamiyatdagina demokratiya qaror topadi va yanada mustahkamlanadi. Qolaversa, barcha demokratik institutlar, inson huquqi va erkinliklari qonun vositasi bilan joriy etiladi.

Qonun ustuvorligini ta'minlash jamiyatimizdagi har bir yosh, har bir fuqaroning, huquqiy madaniyatini yuksaltirish bilan bevosita bog'liq. Demokratik islohotlarning samaradorligi

10 Узбекистан присоединился к Декларации Олий Мажлиса Республики Узбекистан от 30 августа 1997 года №504-1 //Ведомости Олий Мажлиса Республики Узбекистан. 1997, № 9. – С.260.

11 <https://lex.uz/docs/6445145>

12 Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-J. – T.: O'zbekiston, 2017.– B. 48.

nafaqat qonunchilikning mukammalligiga, balki xalqning huquqiy ongi, mas'uliyati va faol fuqarolik pozitsiyasiga ham bog'liq. "Qonunlarga hurmat odamlarimizning huquqiy ongi va madaniyati asosida shakllanadi. Shu bois birinchi navbatda, aholi, ayniqsa, yoshlar o'rtasida huquqiy tarbiyani keng yo'lga qo'yishimiz lozim"¹³.

Huquqiy madaniyatning yuksalishi adolat va qonuniylik tamoyillariga ongli e'tiqod orqali rioya etilishini ta'minlaydi. Aynan shu o'zaro munosabat orqali davlat qonun ustuvorligini kafolatlaydi va fuqarolar unga hurmatini o'zida mujassam etadi. Shu nuqtayi nazardan, huquqshunos olim A.Nikitinning qarashlari qimmatli metaforik jihatni ifodalaydi. U huquqiy madaniyatni uning tuzilishi va ichki ierarxiyasini tasavvur qilish uchun uni bino sifatida tasavvur qilishni taklif qiladi. Ushbu binoning birinchi qavati huquqiy bilim va udan foydalanish qobiliyatini ifodalaydi. Ikkinchi qavat shaxsning huquqiy munosabatini aks ettiradi. Uchinchi qavat esa huquqiy ahamiyatga ega bo'lgan vaziyatlarda faoliyat va xatti-harakatni o'zida mujassam etgan¹⁴. Har qanday mustahkam tuzilma singari, bu bino ham axloqiy, mafkuraviy va siyosiy e'tiqodlar asosida shakllangan poydevorga ega. A.Nikitin nuqta nazarining ahamiyati uning huquqiy madaniyatning axloqiy va mafkuraviy asoslariga urg'u berib, erkinlik va mas'uliyat ongli axloqiy ishonsiz mavjud bo'lmasligini ta'kidlaydi. Demak, huquqiy madaniyatni rivojlantirish inson faoliyatining aqliy, axloqiy va xulq-atvor tomonlarini birlashtirgan ham axloqiy, ham fuqarolik jarayonidir. Huquqiy me'yorlar axloqiy me'yorlar, fuqarolik ongi va shaxs mas'uliyati bilan mustahkamlangandagina, tom ma'noda demokratik jamiyat ravnaq topadi.

Huquqiy madaniyatning ilmiy talqinida uning chuqur ijtimoiy va axloqiy ahamiyati ta'kidlanadi. A.A.Kebets ta'kidlaganidek, "...huquqiy madaniyat huquqiy voqelikning qadriyatlarni yaratish, qayd qilish, tarqatish, ulardan foydalanishning sifatli holatini ifodalovchi umumiy madaniyatning komponenti sifatida tushuniladi"¹⁵. Bu ta'rif huquqiy madaniyat nafaqat huquqning in'ikosi, balki jamiyatning umumiy ma'naviy-ma'rifiy rivojlanishining ajralmas qismi ekanligini ta'kidlaydi, huquqiylik qadriyatlarini yaratish va amalga oshirish jarayonlarini keng axloqiy va madaniy muhit bilan bog'laydi. O'z navbatida, A.S.Ibrayeva bu fikrni kengaytirib, "huquqiy madaniyat jamiyat hayotining moddiy va ma'naviy sharoitlari bilan belgilanadigan huquqiy institutlar, qonunchilik, huquqiy ong, qonuniylikning, shaxsning sotsial va huquqiy himoyalanihini ta'minlashga imkon beruvchi jamiyatning rivojlanishi, shuningdek, inson huquqlarini himoya qilish haqidagi xalqaro huquq hujjatlariga javob berish darajasidagi huquqiy hayot faoliyatining sifat holatidir" deb ta'kidlaydi¹⁶. Bu yondashuv rivojlangan huquqiy madaniyat demokratik taraqqiyotning ham mezoni, ham kafolati, degan zamonaviy qarashni aks ettiradi. U inson huquqlariga hurmat, huquqiy institutlarning samarali faoliyat yuritishi, qonun va fuqarolarning axloqiy-ma'naviy hayoti o'rtasidagi uyg'unlikni o'zi ichiga oladi.

Huquqiy madaniyat huquqiy hayotning mohiyatini tashkil etib, jamiyat huquqiy rivojlanishining sifat holatini ifodalaydi. U bir nechta muhim va o'aro bog'liq komponentlar orqali namoyon bo'ladi:

1. Huquqiy subyekti – jamiyatda huquqiy madaniyatni yaratuvchi, saqlaydigan va uzatuvchi shaxslar va jamoalar (shu jumladan, huquqshunoslar).

13 Mirziyoyev Sh. M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-J. – T, O'zbekiston, 2018. – B. 82.

14 Никитин А. Что такая правовая культура. Москва, Просвещения, 1988. – С.23.

15 Кебез А.А. Правовая культура и проблемы совершенствования парламентского законодательства. Автореф. дис. канд. юрид. наук. – Минск, 1995. – С.6.

16 Ибраева А.С. Правовая культура в демократическом обществе. Автореф. дис. канд. юрид. наук. – Алма-Ата, 1990. – С.9-10.

2. Huquqiy ehtiyojlar va manfaatlar – huquq subyekting qonuniy xulq-atvorini va huquqiy munosabatlarda ishtirokini rag'batlantiradigan motivlari va intilishlari.

3. Huquqiy ong – huquqiy mafkurani, adolatga bo'lgan munosabatni, qonuniylik va huquqlarni idrok etishni o'z ichiga olgan huquqni tushunish, bilish va baholash darajasi.

4. Huquqiy faoliyat – huquqiy normalarni yaratish, qo'llash va sharhlash, shu jumladan, huquqiy institutlar va tashkilotlarning faoliyati orqali huquqiy g'oyalarni amalga oshirish.

5. Huquqiy faoliyat natijalari – huquqiy bilimlar, huquqiy normalar va ta'sirchan institutlarni shakllantirishda aks ettirilgan qonunchilik, sud va ma'muriy harakatlar natijalari.

6. Huquqiy natijalarni amalag oshirish – huquqiy faoliyat yutuqlarining ijtimoiy amaliyotda mujassamlanishi, qonunlar va huquqiy tamoyillarning kundalik hayot va boshqaruvga integratsiyalashuvini ta'minlash bosqichi.

Bu tuzilma huquqiy madaniyat faqat qonunlarni bilish bilan cheklanmaslikni ko'rsatib, u huquqiy ongni, ijodiy huquqiy faoliyatni va qonunlarning amalda tadbiq etilishini bog'lovchi dinamik jarayonni aks ettiradi.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning 2019-yil 9-yanvardagi "Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida"gi PF-5618-son farmonida aholi o'rtasida huquqiy bilimlarni oshirish va huquqiy madaniyatni yuksaltirishga doir tamoyil va strategik ko'rsatmalari o'z ifodasini topgan. Unda, "Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirib borish qonun ustuvorligini ta'minlash va qonuniylikni mustahkamlashning eng muhim shartlaridan biri hisoblanadi" deb ta'kidlandi va quyidagilar jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirishning asosiy vazifalari etib belgilandi:

– "aholiga mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, qabul qilinayotgan qonun hujjatlari va davlat dasturlarining mazmuni va mohiyatini izchil yetkazish tizimini shakllantirish, fuqarolar ongida "Jamiyatda qonunlarga hurmat ruhini qaror toptirish – demokratik huquqiy davlat qurishning garovidir!" degan hayotiy g'oyani mustahkamlash;

– jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirishda, eng avvalo, ta'lim-tarbiyaning tizimli va uzviy ravishda olib borilishiga alohida e'tibor qaratish, maktabgacha ta'lim tizimidan boshlab, aholining barcha qatlamlariga huquqiy ong va huquqiy madaniyatni chuqur singdirish, shaxsiy manfaatlar hamda jamiyat manfaatlari o'rtasidagi muvozanatni saqlash g'oyani larini keng targ'ib qilish;

– yosh avlod ongiga huquq va burch, halollik va poklik tushunchalarini hamda odob-axloq normalarini chuqur singdirib borish, Konstitutsiyaning muhim jihatlarini ularga bolaligidan boshlab o'rgatish;

– aholi o'rtasida huquqiy madaniyatni shakllantirish bo'yicha huquqiy-ma'rifiy tadbirlarni xalqimiz tarixi, dini, milliy qadriyatlarini o'rgatish bilan uyg'un holda tashkil qilish, shuningdek, har bir fuqaroda davlat ramzlari bilan faxrlanish tuyg'ularini shakllantirish orqali mamlakatga daxldorlik, vatanparvarlik hissini kuchaytirish;

– davlat xizmatchilarining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirib borish, ularda korrupsiya va boshqa huquqbuzarliklarga nisbatan murosasizlik munosabatini shakllantirish;

– davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, shu jumladan, huquqni muhofaza qiluvchi organlar hamda fuqarolik jamiyati institutlarining manzilli huquqiy targ'ibotni amalga oshirish borasidagi o'zaro hamkorligini mustahkamlash;

– jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni oshirishga doir tadbirlarni tashkil etishda ijtimoiy sheriklik prinsiplaridan keng va unumli foydalanishni tizimli asosda yo'lga qo'yish;

– ommaviy axborot vositalarining huquqiy axborot bilan ta'minlashdagi rolini oshirish, huquqiy targ'ibotning innovatsion usullaridan keng foydalanish, shu jumladan, veb-texnologiyalarni qo'llashni kengaytirish;

– yuridik ta'limni takomillashtirish, shuningdek, yuridik kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini rivojlantirish;

– jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirishning ilmiy asoslarini chuqur tadqiq etish"¹⁷.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, qonun ustuvorligini ta'minlash, huquqiy madaniyatni mustahkamlash nafaqat huquqiy, shuningdek, ma'naviy va tarbiyaviy jihatdan ham ustuvor vazifadir. Huquqiy ong va madaniyatni yuksaltirish erta ta'limdan boshlanib, hayot davomida davom etishi, shaxsiy va ijtimoiy manfaatlar uyg'unligiga, halollik va mas'uliyatga urg'u berish kerak. Huquqiy ta'limni milliy tarix, din va axloqiy qadriyatlar bilan uzviy bog'lash vatanparvarlik va fuqarolik burchini mustahkamlashga xizmat qiladi.

17 <https://lex.uz/docs/4149765>

TA'LIM TURIZMINING INSON KAPITALI RIVOJIGA VA MAMLAKAT IJTIMOIV-IQTISODIY TARAQQIYOTIGA TA'SIRI

Azamat Juraboyevich Usmanov – katta o'qituvchi,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy xalqaro munosabatlarning istiqbolli yo'nalishi va muhim tarkibiy qismi hisoblangan ta'lim turizmining milliy ta'lim tizimiga va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga ta'siri o'rganilgan. Ta'lim turizmini rivojlantirishning ahamiyati shundaki, dunyoning ilg'or tajribalarini milliy ta'lim tizimiga tadbiiq etish, o'zaro hamkorlikni yo'lga qo'yish orqali ta'lim muassasalarida o'quv-metodik, ilmiy-tadqiqot va innovatsion faoliyati yanada rivojlantirish mumkin. Ta'lim turizmi ta'lim muassasalarining xalqaro maydonga chiqishida, sifat jihatdan takomillashuvida hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Ta'lim turizmi orqali davlatlar o'rtasida nafaqat iqtisodiy, balki ilmiy, madaniy va intellektual hamkorlik aloqalari kuchayadi.

Аннотация. В данной статье рассматривается влияние образовательного туризма, являющегося перспективным направлением и важной составляющей современных международных отношений, на национальную систему образования и социально-экономическое развитие. Важность развития образовательного туризма заключается в том, что внедрение передового мирового опыта в национальную систему образования и налаживание взаимного сотрудничества позволяет развивать образовательную, методическую, научно-исследовательскую и инновационную деятельность в образовательных учреждениях. Образовательный туризм является решающим фактором выхода образовательных учреждений на международную арену и их качественного совершенствования. Благодаря образовательному туризму укрепляется не только экономическое, но и научное, культурное и интеллектуальное сотрудничество между странами.

Abstract. This article studies the impact of educational tourism, which is a promising direction and an important component of modern international relations, on the national education system and socio-economic development. The importance of developing educational tourism is that by introducing advanced world practices into the national education system and establishing mutual cooperation, it is possible to further develop educational, methodological, research and innovative activities in educational institutions. Educational tourism is a decisive factor in the entry of educational institutions into the international arena and their qualitative improvement. Through educational tourism, not only economic, but also scientific, cultural and intellectual cooperation between countries is strengthened.

Kalit so'zlar: ta'lim turizmi; ta'limda almashinuv dasturlari; madaniy-ta'limiy turizm; ilmiy ekspeditsiya; ta'lim xizmatlari eksporti; ta'lim xizmatlari importi; ta'lim xizmatlari bozori.

Ключевые слова: образовательный туризм; программы образовательного обмена; культурно-познавательный туризм; научная экспедиция; экспорт образовательных услуг; импорт образовательных услуг; рынок образовательных услуг.

Keywords: educational tourism; educational exchange programs; cultural and educational tourism; scientific expedition; export of educational services; import of educational services; educational services market.

Yoshlarning barkamol shaxs sifatida kamol topishida, intellektual salohiyatining rivojida, dunyoqarashining teranlashishida ko'p jihatdan yangi muhitni, shart-sharoitlarni, o'zgacha urf-odat va madaniyatlarni o'rganishi, bir so'z bilan aytganda bilim va dunyoqarashini kengaytirishga qaratilgan sayohatlarni, ya'ni maqsadli ravishda "ta'lim turizmi"ni tashkil qilishi ulkan ma'naviy-tarbiyaviy ahamiyatga egadir.

Sharqda, xususan Markaziy Osiyoda qadimdan

"sayohat" ta'lim jarayonining, ilmiy-tadqiqot faoliyatining muhim bosqichi, asosiy komponenti sifatida qaralgan.

Xususan, Abu Rayhon Beruniy sayohatlari orqali Hindiston tabiati, xalqi, diniy e'tiqodlari va ilm-fani haqida chuqur ilmiy kuzatuvlar olib borish bilan bir qatorda matematika, geodeziya, mineralogiya kabi fanlarning shakllanishi va rivojlanishiga munosib hissa qo'shgan, Abu Abdulloh Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy esa

o'z ilmiy faoliyatida Bag'dod, Misr, Suriya kabi o'lkalarga sayohatlar qilib o'z ilmini, bilimlarini yanada boyitib matematika, astronomiya, geografiya kabi fanlarning rivojiga tamal toshi qo'ygan. Tarixiy manbalarda yaqin o'tmishda ham ilm-fanni rivojlantirishda sayohatlarning ahamiyati va o'rni haqida yetarlicha dalillar keltirilgan: Masalan Turkiston jadidchilari Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Qodiriy kabi ma'rifatparvarlar ilm izlab ko'plab o'lkalarda musofirlikda hayot kechirgan. Mahmudxo'ja Behbudiy o'zining ilmiy potensialini yuksaltirish yo'lida Istanbul, Qohira, Makka, Madina, Boku, Qozon, Orenburg kabi shaharlarda bo'lib xalqlar madaniyati, turmush tarzi va ilmiy merosi bilan yaqindan tanishgan hamda mintaqada yangi usul maktablarini barpo etishga, xalq ma'naviyatini yuksaltirishga katta hissa qo'shgan.

Bugungi globallashuv sharoitida ham turizm sohasi nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy-madaniy jihatdan ham dunyo mamlakatlarining taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, so'ngi yillarda "ta'lim turizmi" istiqbolli faoliyat yo'nalishi sifatida xalqaro ta'lim xizmatlari bozorining kengayishiga, ta'lim muassasalarining transmilliylashuviga va baynalminallashuga sabab bo'lmoqda.

Ta'lim turizmi nima va u turizmning boshqa turlaridan qanday jihatlari bilan farq qiladi? Ta'lim turizmi – bu ma'lum davrda xorijda yoki boshqa mintaqada o'qishi, malaka oshirishi, ilmiy-tadqiqotlar olib borishi, kasb-hunar egallashi kabi ma'naviy ehtiyojlarini qondirish maqsadida amalga oshiriladigan sayohat faoliyatidir.

Oliy ta'lim tizimida ta'lim turizmi akademik turizm (bakalavr va magistratura bosqichida o'qish), almashinuv dasturlari, til o'rganish kurslari, amaliyot va malaka oshirish kurslari, madaniy-ta'limiy turizm, doktorantura va ilmiy stajirovkalar hamda ilmiy ekspeditsiya tarzida amalga oshiriladi.

1-jadval. Ta'lim turizmining asosiy turlari¹

T/r	Ta'lim turizmining asosiy yo'nalishlari	Mazmuni
1.	Akademik turizm	Bu ta'lim olish maqsadida boshqa mamlakatga yoki mintaqaga tashrif buyurishni bildiruvchi turizm turi
2.	Amaliyot va malaka oshirish turizmi	Amaliyot – talaba yoki yosh mutaxassisning o'qish jarayonida yoki undan keyin kasbi bo'yicha tajriba orttirish maqsadidagi safarlari (xorijiy korxona va kompaniyalarda tajriba orttirishi). Malaka oshirishi esa o'qituvchilar, mutaxassislar yoki rahbar xodimlarning yangi bilim va texnologiyalarni o'rganish uchun xorijiy seminar, trening va kurslarda ishtirok etishidir.
3.	Til o'rganish turizmi	Qisqa muddatli intensiv o'quv dasturlari orqali xorijiy tillarni tabiiy muhitda o'rganish
4.	Almashinuv dasturlari	Bu xalqaro hamkorlik shartnomalariga asosan talaba va mutaxassislarning bilim, madaniyat hamda tajriba almashish uchun tashkil etiladigan ta'limiy sayohat shaklidir.
5.	Doktorantura	Bu ilmiy-tadqiqot olib borish, dissertatsiya yozish yoki ilmiy markazda o'qish va faoliyat yuritish bilan bog'liq sayohat shaklidir.
6.	Ilmiy stajirovkalar	Bu ta'lim turizmining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, olimlar, doktorantlar, magistrlar va tadqiqotchilarning xorijiy yoki mahalliy ilmiy markazlarda ma'lum muddat davomida tajriba orttirish, ilmiy izlanishlar olib borish, malakasini oshirish va ilmiy hamkorlikni rivojlantirish maqsadida amalga oshiriladigan safaridir

1 Izoh. Maqola muallifi tomonidan xorijiy tajribani o'rganish asosida tayyorlandi

7.	Madaniy-ta'limiy turizm	Bu ta'lim olish va madaniyatni o'rganish maqsadida amalga oshiriladigan sayohat turi bo'lib, u insonlarning bilim darajasini oshirish, milliy va jahon madaniy merosi bilan tanishish, tarixiy qadriyatlarni o'rganishga xizmat qiladi
8.	Ilmiy ekspeditsiya	Bu olimlar, ilmiy tadqiqotchilar yoki mutaxassislar guruhi tomonidan muayyan muddatga ma'lum bir hudud, tabiiy obyektlar va turli ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni o'rganish maqsadida uyushtiriladigan ilmiy safarlardir.

Ta'lim turizmining pedagogik ahamiyati. Ta'lim turizmi orqali ishtirokchilar boshqa mamlakatlarning ta'lim tizimi, pedagogik yondashuvlari, ilmiy izlanish metodlari bilan tanishadi. Ayniqsa xorijiy tilni o'rganishda o'sha tilda so'zlashuvchi muhitda yashash qisqa vaqtda ta'lim olishning yuqori natijadorligini ta'minlaydi.

Ta'lim turizmining iqtisodiy ahamiyati. Dunyoning AQSh, Avstraliya, Kanada, Byuk Britaniya, Fransiya kabi mamlakatlariga tahsil olish uchun borgan xorijlik talabalar ushbu mamlakatlarga milliardlab dollar miqdorida iqtisodiy foyda keltiradi. Masalan, AQShda ta'lim xizmatlari eksporti mamlakat xizmat ko'rsatish tarmoqlarining yettinchi eng yirik tarmog'idir. Chunki ta'lim turizmi iqtisodiyot uchun ham yuqori qo'shimcha qiymat yaratadigan faoliyatdir. Xorijda ta'lim olayotgan talabalar nafaqat o'qish xarajatlari (o'qish uchun shartnoma asosidagi to'lovlar), balki turar joy, oziq-ovqat, transport xizmatlaridan foydalanishi, madaniy xordiq

chiqarishi, dam olishi va tibbiyot xizmatlaridan foydalanishi oqibatida eksportyor mamlakat iqtisodiyotiga sezilarli daromad keltiradi. 2-jadvalga qarang.

2-jadval. Ta'lim xizmatlari eksporti

№	Mamlakatlar	Turli mamlakatlarda ta'lim xizmatlari eksportining o'rtacha qiymati mlrd. AQSh dollari
1.	Amerika Qo'shma Shtatlari ²	54.8
2.	Avstraliya ³	33.7
3.	Buyuk Britaniya ⁴	29.4
4.	Kanada ⁵	29.10
5.	Germaniya	16.9
6.	Niderlandiya	7.40
7.	Fransiya ⁶	5.0
8.	Singapur	3.85
9.	Yangi Zelandiya	2.60
10.	Irlandiya	2.60
11.	Shvetsiya	2.29
12.	Malayziya	0.55

Ta'lim turizmining ijtimoiy ahamiyati. Ta'lim turizmi xalqaro madaniy aloqalarni mustahkamlaydi, yoshlarning dunyoqarashini kengaytiradi, ilmiy-innovatsion hamkorlikni rivojlantiradi, mamlakatlar o'rtasida do'stlik va hamkorlikni o'rnatadi.

Ta'lim xizmatlari importi – chet elda joylashgan ta'lim muassasalari tomonidan mahalliy fuqarolarga, jismoniy va yuridik shaxslarga ko'rsatiladigan ta'lim xizmatlari

2 Official Website of the International Trade Administration. https://www.trade.gov/education-service-exports?utm_source=chatgpt.com

3 Transforming knowledge and networks in international education. <https://www.abs.gov.au/statistics>

4 https://www.globalpolicyjournal.com/blog/23/05/2024/international-education-export-winner-or-political-loser?utm_source=chatgpt.com

5 International students and Canada's export. https://www.international.gc.ca/education/report-rapport/impact-2022/sec-4.aspx?lang=eng&utm_source=chatgpt.com

6 https://www.lemonde.fr/en/international/article/2024/03/16/for-french-universities-international-students-are-a-form-of-political-scientific-and-economic-soft-power_6626076_4.html?utm_source=chatgpt.com

majmuasidir, ya'ni bu mamlakat ichiga tashqaridan kirib kelayotgan ta'lim xizmatlari oqimidir. Ta'lim xizmatlari importi asosan xorijda ta'lim olish, xalqaro ta'lim dasturlarini mamlakat ichida joriy etish, OTM filiallarini tashkil etish, xorijiy pedagoglarni, mutaxassislarni jalb qilish orqali amalga oshiriladi.

So'ngi yillarda O'zbekistonda ham milliy ta'lim tizimining xalqaro darajadagi integratsiyalashuviga (ta'lim xizmatlarini import qilish) ustuvor vazifa sifatida e'tibor

qaratilmoqda. Jumladan, xorijiy universitetlar filiallarini ochish, talabalar almashinuvini yo'lga qo'yish, dunyoning yuqori reytingiga kiruvchi universitetlarida tahsil olayotgan talabalarni davlat tomonidan maqsadli qo'llab-quvvatlash, grant va subsidiyalar ajratish, O'zbekistonlik xorijning nufuzli universitet bitiruvchilarini ishga joylash va ish haqi belgilashdagi rag'bat va imtiyozlarning belgilanishi sohada ijobiy o'zgarishlarga sabab bo'lmoqda.

Yil	Tanlov	Ajratilgan jami o'rinlar	Bakalavriat o'rinlari	Magistratura o'rinlari	Doktorantura o'rinlari
2023	1-ochiq stipendiya tanlovi	500	75	275	150
2024	1-ochiq stipendiya tanlovi	500	100	250	150

3-jadval. "El-yurt umidi" jamg'armasining 2023-2024-yillarda xorijda ta'lim olish uchun ajratilgan grant va stipendiya o'rinlari statistikasi⁷

Mamlakatimizda ta'lim sohasida sog'lom raqobat muhitini shakllantirish, oliy ta'lim bilan qamrab olish darajasini oshirish maqsadida amalga oshirilgan ishlar natijasida o'tgan yillar mobaynida ta'lim muassasalari faoliyatida ham

bozor iqtisodiyotining obyektiv qonunlariga mos ko'p ukladli (mulkchilikning turli shakllariga asoslangan davlat, nodavlat va xorijiy OTMlari) iqtisodiy tizim vujudga keldi. Qarang 1-rasm.

1-rasm. O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan oliy ta'lim muassasalarining mulkchilik shakli va hududiy joylashuvi bo'yicha xaritasi⁸

7 El-yurt umidi jamg'armasi rasmiy sayiti statistik ma'lumotlari. <https://eyuf.uz/site/view?id=890>

8 Maqola muallifi tomonidan statistik ma'lumotlar asosida tayyorlandi. Stat.edu.uz statistik ma'lumotlari. <https://stat.edu.uz/universities>

Subyektlar faoliyatining tashkiliy-huquqiy jihatdan xilma-xil mulkchilik shakllariga asoslanishi sohada sag'lom raqobat muhitining shakllanishiga olib keladi.

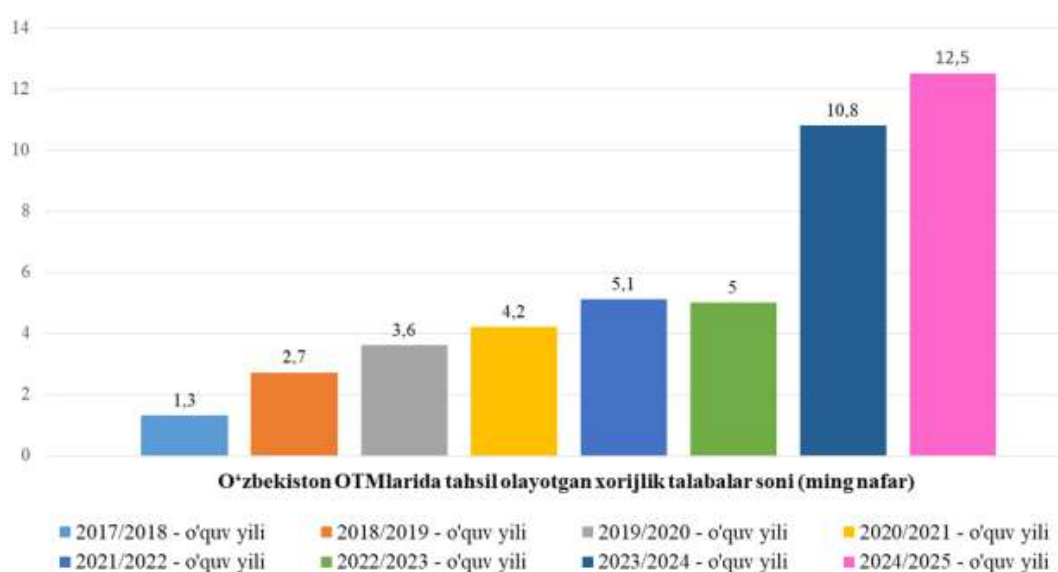
Ta'lim xizmatlari eksporti – bu bir mamlakatda joylashgan ta'lim muassasalari tomonidan xorijiy talabalar yoki xorijdagi tashkilotlar uchun ta'lim xizmatlarini ko'rsatish jarayoni bo'lib, ta'lim sohasida ko'rsatilayotgan xizmatlarning xalqaro bozorlarga chiqishini anglatadi. Ta'lim xizmatlarini eksport qilish milliy iqtisodiyot uchun valyuta tushumlarini oshirib, milliy ta'lim tizimining xalqaro nufuzini mustahkamlaydi hamda inson kapitalining xalqaro almashinuvini rag'batlantiradi.

Ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohatlar ta'lim xizmatlari eksportini faol ravishda oshirib borishni ham nazarda tutadi va bu islohatlar samarasi o'laroq O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida tahsil olish istagini bildirayotgan xorijlik talabalar soni keyingi yillarda barqaror o'sish suratiga ega bo'lmoqda. Buni quyidagi rasm orqali ko'rib, tashishimiz mumkin (1-rasm).

1-rasm. O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan xorijlik talabalar⁹

Prognoz ma'lumotlarga ko'ra 2030-yilga borib O'zbekistonda tahsil olayotgan xorijlik talabalar sonini 20-25 mingga yetishi kuzatilmoqda. Xo'sh, bu oliy ta'lim muassasalari uchun qanday imkoniyatlar beradi? Birinchidan, moliyaviy imkoniyatlarining kengayishiga, qo'shimcha daromad olish manbalarining o'sishiga olib kelsa, ikkinchidan, turli hudud va millatga mansub talabalar sonining o'sishi ta'lim muassasalarida akademik muhitning madaniy jihatdan boyishiga xizmat qiladi. Uchinchidan, ta'lim muassasalari atrofida madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy infratuzilmaning kengayishiga, qo'shimcha servis xizmatlarining rivojlanishiga imkoniyat tug'diradi.

Xulosa qilib aytganda, ta'lim turizmi zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning muhim tarkibiy qismi sifatida milliy ta'lim muassasalarining xalqaro maydonga chiqishida, sifat jihatdan takomillashuvida hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Ta'lim turizmi orqali davlatlar o'rtasida nafaqat iqtisodiy, balki ilmiy, madaniy va intellektual hamkorlik aloqalari kuchayadi. O'z navbatida, xorij tajribasiga asoslangan innovatsion ta'lim texnologiyalari, o'quv dasturlarining importi milliy ta'lim tizimini takomillashtirishga xizmat qiladi.

9 <https://stat.edu.uz/universities>

FILOLOGIYA FANLARI

XALQ MAQOLLARIDA "NON" KONSEPTINING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI VA SEMANTIKASI

Umrzoq Abdurazzoqovich Jumanazarov – f.f.d., professor, Jizzax
davlat pedagogika universiteti
Mahliyo Norboy qizi Aripova – tayanch doktorant,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek xalq maqollarida uchraydigan "non" konseptining lingvomadaniy va semantik xususiyatlari etnolingvistik va introspektiv yondashuv asosida tadqiq etiladi. "Non" o'zbek etnik-madaniy tafakkurida tiriklik, baraka, mehnat, mehmondo'stlik va muqaddaslik timsoli sifatida qoralishi, xalq marosimlari va urf-odatlaridagi o'rni misollar orqali izohlanadi. Tadqiqotda non leksemasi asosida shakllangan paremiologik birliklar tasniflanib, ular orqali xalqning hayot falsafasi, ijtimoiy qadriyatlari va milliy mentalitetining konseptual talqini ochib beriladi.

Аннотация. В статье рассматриваются лингвокультурные и семантические особенности концепта "хлеб" в узбекских народных пословицах на основе этнолингвистического и интроспективного подходов. Хлеб в узбекской культурной традиции анализируется как символ жизни, благополучия, труда, гостеприимства и сакральности. На материале пословиц и обрядов раскрывается роль хлеба в мировоззрении узбекского народа, классифицируются паремиологические единицы с компонентом "хлеб", демонстрирующие национальный менталитет и систему ценностей.

Abstract. This article explores the linguocultural and semantic features of the concept "bread" in Uzbek folk proverbs through ethnolinguistic and introspective approaches. Bread is examined as a cultural symbol of life, prosperity, hospitality, hard work, and sacredness within Uzbek society. By analyzing proverbs and traditional customs, the study reveals how the concept of bread reflects the Uzbek worldview, categorizes proverb-based conceptual domains, and highlights the cultural values and national mentality encoded in these paremias.

Kalit so'zlar: lingvomadaniy birliklar, ona tili ta'limi, dars jarayoni, maqollar, matallar, iboralar, interaktiv metodlar, kognitiv rivojlanish.

Ключевые слова: лингвокультурные единицы, обучение родному языку, учебный процесс, пословицы, поговорки, фразеологизмы, интерактивные методы, когнитивное развитие.

Keywords: linguocultural units, native language education, classroom process, proverbs, sayings, idioms, interactive methods, cognitive development.

O'zbek etnosida paremiologik birliklarining milliy-madaniy va mental xususiyatlarini etnolingvistik va introspektiv yondashuv asosida o'rganish masalasi hozirgi vaqtda juda dolzarb sanaladi. Bu masalaning yechimini topishda eng avvalo, boshqa lingvistik va madaniyatning shunday tipdagi lisoniy birliklarga qiyoslash yoki chog'ishtirish aslo mumkin emas. Shu nuqtayi nazarga asoslangan holda, paremiologik sathda ifodalangan moddiy olam konseptlarining lingvistik va madaniy aspektlari qaytarzda bo'lgan bo'lsa, ularni etnolingvistik va introspektiv yondashuv negizida ochishga harakat qildik. Bu o'rinda xalqimizning milliy-madaniy hayotida,

kundalik turmush tarzida faol qo'llaniladigan "non" va "uy" konseptlari tanlab olindi. Quyida ushbu lisoniy konseptlarning reprezentlovchi o'zbek xalq maqollari misolida til sohiblarining ushbu fenomenlarni konseptuallashtirishi haqidagi kuzatishlarimizni bayon qilishni maqsad qilib oldik.

Avvalo, "non" konseptining milliy-madaniy va mental xususiyatlarini ochib berishga, keyin esa ayni xususiyatlarning xalq maqollari tarkibidagi o'rnini etnolingvistik va introspektiv yondashuv asosida belgilashga harakat qilamiz.

Tilimizning izohli lug'atida non, oziq-

ovqat ma'nolarini ifodalovchi forscha "non" leksemasiga quyidagi ma'lumotlar berilgan: 1. Xamirdan tayyorlanib tandir, o'choq, tova va shu kabilarda pishiriladigan yegulik. 2. Umumiy yegulik, ichkilik, yashash, tirikchilik uchun zarur narsa (O'TIL, 3, 57). Xalqimiz orasida non juda qadimgi davrlardan buyon qadrlanib, tiriklik, mehmon-do'stlik va muqaddaslik ramzi sanalgan. Buni qadimgi qo'lyozma asarlaridagi ma'lumotlar, fol'klor va yozma adabiy materiallari to'liq tasdiqlaydi. Xususan, uch ming yil avval yaratilgan, eng mo'tabar qadimiy qo'lyozmalardan biri sanalgan Avestoning uchinchi daftari "Vandidod" bo'limida¹ dehqonchilikning qimmatbaho mahsuloti sifatida non ta'riflangan. Ilk o'rta asrlar turkiy tili lingvomadaniy jamoasida tuz etmekni ken tut (non, tuzingni keng tut) maqoli keng qo'llanilganki, bu holat non qadimdan mehmondo'stlik ramzi ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. O'zbek etnosiga daxldor juda ko'plab marosim, an'ana va urf-odatlarda non muhim etnofunksional vazifani bajargan. Bu o'rinda "Non sindirish" marosimi va "Non tishlatish" udumidagi milliy-madaniy va mental jihatlarni qisqacha ko'zdan kechiramiz.

"Non sindirish" so'vchilar qiz tomonning roziligini olishgach, yigit va qizning unashtirilganligi belgisi sifatida ikkita nonni juft qilib sindirib, davra ahliga bo'lib berish marosimi sanaladi. Unda non kundalik ijtimoiy hayotda yaqinlik, quda-andachilik, qarindoshlik munosabatlarini yaratuvchi vosita sifatida milliy qadriyatlarda ustuvorlik qiladi. Etnografik olim K.Shoniyazovning ma'lumot berishicha, Qashqadaryo viloyatida yashovchi o'zbek-qarluqlar udumi bo'yicha qizning tog'asi jiyanining uyida kuyov tomonidan olib kelingan nonning bittasini o'rtasidan teng ikkiga bo'ladi-da: – "Mana, bir nonning

ikki bo'lagi, chap qo'limdagi yuragimga yaqin bo'lak jiyanimniki, o'ng qo'limdagi bo'lak esa bo'lajak kuyovimizning rizqi. Ilohim, ikkala yoshni birlashtirayotgan taqdir rishtasi bizni bir umrga qarindosh qilgan bo'lsin!" deydi. Shundan keyin bo'lingan nonning kelinga atalgan qismini qizning onasiga, kuyovning rizqi deb ta'riflangan bo'lagini esa kuyovning otasiga beradi. Ularning qo'llaridagi nonni mayda bo'laklarga bo'lib, davradagi qarindoshlarga ulashadi. "Non sindirish" marosimi qudalashishga rozilik alomati sanalgan². Bu marosim atamasi respublikamiz hududlarida turlicha nomlar bilan ifodalangan. Xususan, Andijon viloyatida bu odat "non sindirdi", "kulcha sindirdi" deb nomlangan, Toshkentda "patir ushatish", Sirdaryoning ayrim hududlarida "oq berdi" deb atashgan. Samarqand, Jizzax, Navoiy viloyatlarining juda ko'pchilik hududlarida "non sindirdi" atamasi faol qo'llanilgan. Ba'zi olimlarning ta'kidlashicha³ Surxondaryo vohasida yashovchi qo'ng'iroq, juz urug'larida bu marosim o'tadigan kuni dasturxonga patir, qatlama, non, qand-qurs, pishiriqlar qo'yilgan, sho'rva bilan "qat-qat patir" tortilgan. Dasturxonga patir qo'yilishi "ikki yoshning turmushi patirday yog'li bo'lib, o'zaro bir-biriga qapishib, o'zlaridan ko'payib yursin", degan ramziy ma'noni bildirgan. Marosim yakunida qudalarga "oqliq" tarqatilgan, ya'ni oq ro'molga ikki yoshning taqdiri birlashganligini elga ma'lum qilish maqsadida juftlab sindirilgan non bo'laklari va shirinliklar solingan. Bu xalq tilida "non-u sochiq" deyilgan.

Non tishlatish – oila a'zolaridan birining harbiy xizmatga yoki uzoq muddatli safarga jo'natayotganda non tishlatib qolish udumi bo'lib, undagi tishlangan nonni o'sha uyning to'ridagi devorga osib qo'yan. Bu udum ham milliy-madaniy qadriyatlarning biri sifatida uzoq tarixiy bosqichlarni bosib o'tganki, unda

1 Avesto (Tarixiy-adabiy yodgorlik). "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, Toshkent, 2001, 106-166-betlar.

2 K. Shoniyazov. O'zbek-qarluqlar. Toshkent, 1994, 43-bet.

3 Jo'raev M, Xudoyqulova L. Marosimnoma. Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, Toshkent, 2008, 81-82-betlar

safarga ketgan kishi rizqi tortib, eson-omon o'z uyiga qaytib keladi degan umid-istak ustuvorlik qilgan. Eng muhimi, nonning devorda osiqlik turganligida rizq-ro'z, tiriklik ramzi ifodasini ko'rish mumkin. Xalqimizda nonning shu qadar aziz tutilishi va e'zozlanishini kundalik ijtimoiy turmush tarzining har bir qatlamida kuzatish mumkin. Masalan, yangi tug'ilgan chaqaloqni beshikka solayotganda (belayotganda) bola kelajakda ulg'ayib katta bo'lsa, risq-nasibali bo'lsin, degan niyatda yostiqning tagiga kulcha non qo'yiladi. Chilla davrida bola tashqariga olib chiqarayotganda, go'dakka yovuz kuchlar ziyon-zahmat yetkazmasin, degan maqsadda ona qo'ltig'iga non qisib oladi. Qizaloqlarning ilk bor tirnoqlarini olayotganda yoshi ulug', o'zidan tinib-tinchigan nuroniy momolardan biri "qizimning qo'li shirin bo'lsin, kelgusida pazanda bo'lsin, savat-savat non yopsin!" – deb bolaning tirnog'ini nonning ustida olgan. Hatto yosh bola birinchi marta atak-chechak qilib yura boshlaganida uning oyog'ining tagiga kulcha non dumalatganlar va qo'shni bolalardek yugurib yursin, deb qo'ni-qo'shnining bolalariga bo'lib berganlar⁴.

Xalqimiz orasida non xilma-xil etnolingvistik belgilariga ega:

- a) makonga mansublik: (Samarqand noni, Qo'qon patiri, uy noni va hk);
- b) pishirish usuli: (tandir non, tova non, gaz pech non kabi);
- d) mahsulot turi: (bug'doy noni, arpa noni, makkajo'xori noni kabi);
- e) pishirish maqsadi: ("qatlama", "chalpak" kabi);
- f) tayyorlash usuli: (shirmoy non, patir kabi);
- g) shakl va hajmi: (teshik kulcha, buxanka kabi);

O'zbek etnosining olam manzaralaridagi mental xususiyatlardan biri – nonni azaldan hurmat va tavob qilgan, hamma narsadan aziz

va muqaddas deb bilgan. Buyuk ajdodlarimiz, ota-bobolarimizdan meros bo'lib kelgan va hozirgi kunlarda ham davom etayotgan an'ana-urf-odatlarga ko'ra, nonni dasturxonga teskari holda qo'yishmaydi, jumladan, nonning ustidan biror narsani joylashtirmaydi, hatto nonning ustidan hatlab o'tish mumkin emas. Agar non yoki uning burdasi(qismi) yerga tushib ketsa, darhol uni olib, uch marta o'pib, tavob qilib peshonasiga surtadilar. Non ushog'ini dasturxon ustida ko'rgan inson barmog'ini ho'llab, ushoq ustiga bosib olib og'ziga soladi. O'zbek etnosida so'zlovchining biror ma'lumotni berish jarayonida yoki biror topshiriqning bajarilganligi haqidagi axborotni tinglovchida ishonch hosil qilish uchun, uni ishontirish maqsadida – "Non ursin" iborasini qo'llaydilar, buning sababi shuki, so'zlovchida ma'suliyatni tinglovchiga nisbatan oshiradi. Ba'zi hollarda ushbu nutqiy ifoda o'rniga, "hudo ursin", "kalom ursin", "Qur'on ursin" iboralari ham qo'llanilishi mumkinki, bularning hammasi nonni ilohiylashtirishdan darak beradi. Keltirilgan etnolingvistik dalillaridan ayon bo'ladiki, patir, chalpak, qumoch, xamir, holva, qatlama, buxanka singari lisoniy komponentlar o'zbek paremiologik birliklaridan non konseptining milliy-madaniy o'ziga xos xususiyatlarini ochishda muhim tayanch manbalar bo'la oladi.

Yana shuni ta'kidlash lozimki, tilimizda non komponentli bir talay qo'shma so'zlar ham mavjudki, ular insonning ijobiy yoki salbiy jihatdan baholashga, muayyan fe'l-atvorini ifodalashga xizmat qiladi. Bu o'rinda nonko'r, nontepki va nontopar leksemalari asosidagi fikrlarimizni aytish bilan chegaralanamiz. Nonko'r leksema aslida non oti bilan "so'qir", "ko'rmaydigan" ma'nosini ifodalaydigan ko'r sifatining qo'shilishidan tuzilgan bo'lib, bu sifatdan nonko'rlik mavhum oti yasalgan. Natijada bu leksema "tuzini yeb, tuzligiga tupuradigan", "yaxshilikni bilmaydigan" ma'nolarini ifodalashga xizmat qiladi. O'zbek lingvomadaniy

4 Jo'raev M, Xudoyqulova L. Marosimnoma. Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, Toshkent, 2008, 78-80-betlar

jamoalisoniy ongida “nonko‘r” leksemasiga alohida urg‘u berilgan. “Nonko‘rga bergan essiz oshim, Bevafo to‘kkan essiz yoshim” xalq maqoli xalq orasida anchayin mashhur. Bu maqoldagi nonko‘r – birovning bergan tuz-namagini, non-tuz qadrini bilmaydigan, yaxshilikka yomonlik qiladigan “tuzini ichib tuzligiga tupuradigan” ko‘rnamak, nontepki odam. Bevafo – ahd-paymonni buzuvchi, sadoqatsiz, vafosiz odam. Maqolada bu har ikkala toifadagi odamga ham yaxshilik qilish, uning haqida qayg‘urishlik foydasi ham yo‘q, hojati ham yo‘q. Chunki bunday odam baribir yaxshilikni bilmaydi”, demoqchi bo‘linadi⁵.

Tilimizdagi nontepki sifati ham tojikcha non oti bilan o‘zbekcha tepki ostidan tuzilgan qo‘shma so‘z bo‘lib, to‘g‘ri ma’noda “nonni oyog‘i bilan tepadigan”, ko‘chma ma’noda “eb turgan oziq-ovqatiga nopisanda bo‘layotgan” sifatini ifodalashga xizmat qiladi. Bu sifatning ma’nosi bilan nonko‘r sifatining ma’nosi aynan bir, deb xulosa chiqarilishi noto‘g‘riligini ko‘rsatadi. Nontopar leksemasining ma’nosi esa butunlay boshqa, ya’ni ijobiy yo‘nalishda daromad keltiruvchi inson yoki muayyan kasb-korni sifatlash uchun qo‘llaniladi. Xalq orasida ayniqsa, ayrim shevalarda “Ammaga bekorchi og‘izdan ko‘ra, nontopar qo‘l kerak”, “o‘sha eski nontopar kasbini qilaveradi”, degan taklif va xalq dashnomlari ancha faol qo‘llanadi. Tilimizda, ayniqsa, og‘zaki so‘zlashuv nutqida faol qo‘llaniladigan, non atamalaridan biri bo‘lmish “kulcha yuz” so‘z birikmasi ham ijobiy fe‘l-atvorga ega bo‘lgan insonlarni tavsiflashda qo‘llaniladi. Ayniqsa, kulcha yuz nonini ushlab turgan bolakaylarini alohida mehr bilan erkalatish aytimlari va maqollari yaratilgan. Masalan: “Kulchali bola – suyimli”(I,244), “Kulchali bola suyimli kelar”(I,244) singari xalq maqollari shular jumlasidandir.

Non komponentli xalq maqollari o‘zbek

lingvomadaniy jamoa lisoniy ongida juda ko‘p istifoda qilingan va ijtimoiy-tarixiy hayotdagi turmush tarzida qadimdan faol qo‘llangan. O‘zbek xalq maqollari ikki jildligidagi lisoniy materiallarining tahlilidan ma’lum bo‘ladiki, o‘ttizdan ortiq assotsiativ-obrazli kategoriyalar semantikasiga ko‘ra ular bir-biridan tubdan farqlanadi.

T/r	Assotsiativ- obrazli kategoriyalar	O‘zbek xalq maqollaridan namunalar
1	Non – zarur yegulik	Nonsiz yashab bo‘lmas, Gapni oshab bo‘lmas (I,392) Non bo‘lsa bas, o‘zgasi havas (I,291) Non ham non, ushog‘i ham non (I,291) Non bolasi – non ushoq (I,291)
2	Jon, quvvat	Non qon bo‘lsa, qon – jon (I,291)
3	Kambag‘allik	Kambag‘al non deb bosh ko‘taradi Boy – qon deb (I,224) Kambag‘alning ov yurmas Ovi yursa ham dovi yurmas (I,226) Kambag‘allik ayb emas (I,225) Kambag‘al o‘lay desa o‘lolmaydi Tiriklay go‘rga kira olmaydi (I,225)
4	Ochlik	Och qoringa non turmas (I,329) Och qolgan nondan gapirar (I,328)
5	Boylik	Boylik ushoqdan yig‘ilar (I,93) Sen ishni kuvsang, Non seni quvar (II,28)
6	Himoya	Och ko‘zga bir non qalqon bo‘lib ko‘rinar (I,329) Och qolib yegan so‘ng Zog‘ora non ham qand bo‘lar (I,329)
7	Baraka	Bir boshok don – bir savat non (I,81)

5 Shomaqsudov Sh, Shorahmedov Sh. Hikmatnoma (O‘zbek maqollarining izohli lug‘ati). Toshkent, O‘zbek ensiklopediyasi bosh redaksiyasi, 1990. 275–bet.

8	Tejamkorlik	Don ayagan donga yetar, Non ayagan – nonga (I,332) Oshni ayasang – oshga, Nonni ayasang – nonga (I,332)
9	Mexmondo'stlik	Avval non, keyin in'om (I,41)
10	Tajriba	Etilmagan xamir tandirda turmas (I,151) Nonsiz yashab bo'lmas, Gapni oshab bo'lmas (I,292)
11	Mehnat	Ketmon chopdim – non tishladim (I,235) Mehnatli non – shakar, Mehnatsiz non – zahar (I,275) Mehnatning noni – mazali, O'g'rini ngumri – azali (I,275)
12	Sabr	Katta to'qoch pishguncha Kichik to'qoch kuyubdi (I,230) Non pishguncha kulcha kuyar (I,291)
13	Ochko'zlik	Qo'lni o'z ko'mochingga tortma (I,244) Boyning ko'zi – konda, G'aribning ko'zi – nonda (I,93) Bolalik ona nonga to'ymas Bolalik g'oz – donga (I,93)
14	Tilanchilik	Non gadosi bo'lsang ham Yurt gadosi bo'lma (I,94)
15	Nomard	Nomard non ustida ham nolishini qo'ymas (I,290) Nomardning nonidan mardning oshi yaxshi (I,290)
16	Mard	Mardning noni butun (I,265)
17	Hunar	Qo'li hunarsiz – non gadoi (I,299) Hunar bo'lsa qo'lingda, Non topilar yo'lingda (II,332) Hunar oshxo'rga osh berar, Nonko'rga non (I,332)
18	Nasiya	Nasiya nonning ham kuyigi bo'lar, ham kesagi (I,290)

19	Hurmat	Non – avliyo, osh – mashoyih (I,291) Non bolasi – non ushoq (I,291) Nonovoyga non aziz Tegirmonchiga un (I,291) Nonga e'tibor – elga e'tibor, Nonga hurmat – elga hurmat (I,291)
20	Tabiat hodisasi	Qor – osh bilan non (II, 285) Qor yog'di – non yog'di (II, 285)
21	Munosabat	Non yemasning ishiga boq (I,291) Non tiqilsa, suvga chop Suv tiqilsa, go'rga chop (I,291) Noning borida el tani, Kuching borida yo'l tani (I,291)
22	Maslahat	Nonni katta tishlasang ham, Gapni katta gapirma (I,292) Nonni uvatma, qadrini otma (I,292)
23	Buyruq, hurmat	Nonni tovaning qizig'ida yop (I,292)
24	Aybsiz – aybdorlik	Nonni yopmay men o'lay, Xamir qilmay, singlim o'lsin (I,293)
25	Qanoat	Yarimta non – rohati jon (I,201) Har narsaga g'am yema, Parcha nonni kam dema (I,322)
26	Shukronalik	Non mo'lligi – el to'qligi (I,291) Non – asli don (I,291)
27	Bo'nak	Xamirning uchidan patir (II,127)
28	Farovonlik	Har supradan bir kulcha (II,322) Har supraning noni bor (II,322) Har supraning noni boshqa (II,322)
29	Rizq nasibimdan	Non – nonda, kalit osmonda (I,291) Ollo, Ollo degan bilan Osmondan chalpapak yog'ilmas (I,307)
30	Farosat	Gapni gapir joyi bilan, Nonni yegin moyi bilan (I,118)

Paremiologik birliklarni to'plash va o'rganish jarayonida o'zbek xalq maqollari tarkibida non leksemasiga daxldor quyidagi konseptual bog'lamalar uchradi:

a) Non va osh konseptual bog'lamasi:

Non – avliyo, osh – mashoyix (I,291)

Osh avliyo, non payg'ambar (I,290).

b) Non va tuz konseptual bog'lamasi:

Bir kun tuz ichgan joyga qirq kun salom ber (I,83)

Bir kun tuz berganga qirq kun salom ber (I,83)

d) Non va suv konseptual bog'lamasi:

Non tiqilsa suvga chop

uv tiqilsa go'rga chop (I,291)

Nonga tuyilsang suv ich,

Suvga tuyilsang, kafan bich (I,291)

Ko'ramizki, o'zbek lingvomadaniyati jamoasi sohiblari o'rtasida faol qo'llanadigan non konsepti tilimizdagi boshqa konseptlarga qaraganda anchayin ustuvor sanaladi. Buning ijtimoiy – tabiiy sabablari bor: lisoniy ongda tiriklik uchun non asosiy yegulik munosabati mustahkamlangan, ayniqsa, uning mehnat va mehmondo'stlik g'oyalari bilan bog'lanishi o'zbek lingvomadaniyatida yaqqol ko'zga tashlanadi. Muayyan foydali hunar orqali mehnat bilan halol "non topish" ibrat namunasi sifatida ulug'langan. Masalan, "Hunarmardning noni butun" (II,333), "Hunarni o'rgatib qo'ysang, sendan osh-non tilamaydi" (II,333), yoki aksincha "Hunari yo'qning noni yo'q" "Hunari yo'q – non gadoyi (II,333) singari xalq maqollari namunalari bejizga yaratilmagan.

Hunarli er xor bo'lmas, burda nonga zor bo'lmas (I,333) maqolida ma'rifiy g'oyalar bilan nonning assotsiyasini ifodalovchi maqollarning qo'llanish miqdori juda baland. Bunday assotsiyativ obrazli halol ish bilan topilgan nonga o'zbek mentalitetida

alohida e'tibor qaratiladi. "Ishlab yegan zog'orang tananga moydek yoqar" (I,291), "Hunar oshxo'rga osh berar, Nonxo'rga – non" (II,332), "Tilab olgan non qorin to'ydirmas" (II,332), "Yotar qursoqqa yorti non" (II,332) va hk. Namuna sifatida berilgan misollarning birinchisida, "zog'ora non" mehnat evaziga olingan arzimas, kam miqdordagi ish haqini ifodalagan. Keyingi misollarda biror kasb ustasi bo'lish, farovon va to'kin-sochin hayot turmush tarziga ega bo'lish o'z ifodasini topgan. So'nggi misollarda qarz yoki tilanchilik orqasidan yaxshi talab darajasida hayot kechira olmaslik ifodalangan. "Qursoq" leksemasi orqali inson oshqozoni ya'ni qorin tana organi personifikatsiyalashib dangasa kishining iqtisodiy ahvoli o'rtacha miqdordan past daraja bo'lishi ta'kidlangan.

Xulosa qilib aytganda, ta'kidlanganlarning hammasi, birinchidan muqaddas sanalmish nonni e'zozlash, hurmat qilish, xor qilmaslik, isroflikka yo'l qo'ymaslik singari milliy-mental urf-odatlarining go'zalligi va madaniy-ma'rifiy asoslarga ega ekanligini tasdiqlaydi. Ikkinchidan, xalq maqollarida "non" konsepti lingvomadaniy xususiyatlarining o'ziga xos va takrorlanmasligini, semantikasining esa keng qamrovliligini dalillab beradi.

KARNON VOQEASI YOXUD BOBURSHOH SHAXSIYATINING OLTI QIRRASI

Yulduz Akulovna Karimova – f.f.d. (DSc), dotsent,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Shu paytgacha ham boburshunoslar orasida turli fikr va mulohazalarga sabab bo'lib kelayotgan Karnon voqeasi "Boburnoma"ning sirli, jozibador, ayni paytda, o'ta dramatik sahnasidir. O'quvchi Karnon voqeasi orqali Bobur Mirzo shaxsiyatining umumjahon e'tirofidagi barcha fazilatlarini kashf etadi. Karnon voqeasi tafsilotlarida Bobur Mirzoning ham ijodiy, ham jismoniy shaxs sifatidagi estetik kredosi, dunyoqarashi, iroda yo'nalishi, muomala madaniyati yaqqol namoyon bo'ladiki, ushbu maqolada ayni jihatlar izchil o'rganilgan.

Аннотация. Эпизод Карнон, уже долгое время вызывающий различные мнения и дискуссии среди бабуроведов, является одной из самых загадочных, притягательных и в то же время глубоко драматических сцен «Бабур-наме». Через этот эпизод читатель раскрывает все общепризнанные достоинства личности Захириддина Мухаммада Бабура. В деталях события Карнона ярко проявляются эстетическое кредо, мировоззрение, сила воли и культура общения Бабура Мирзо – как творческой, так и деятельной личности. В данной статье эти аспекты рассматриваются последовательно и всесторонне.

Abstract. The Karnon episode, which has long sparked diverse opinions and discussions among Babur scholars, represents one of the most enigmatic, captivating, and profoundly dramatic scenes in The Baburnama. Through this episode, readers uncover all the universally acclaimed virtues of Zahiriddin Muhammad Babur's personality. The narrative details of the Karnon event vividly reveal Babur Mirzo's aesthetic credo, worldview, strength of will, and refined manner of communication – both as a creative mind and as a man of action. The present article provides a consistent and in-depth study of these aspects.

Kalit so'zlar: "Boburnoma", Karnon voqeasi, muallif obrazi, dialogik shakl, xarakter, talqin.

Ключевые слова: «Бабур-наме», эпизод Карнон, образ автора, диалогическая форма, характер, интерпретация.

Keywords: The Baburnama, Karnon episode, author's image, dialogic form, character, interpretation.

Jismoniy kamolot jihatidan hukmdor, sarkarda sifatida hamisha qo'l ostidagilarga o'rnak, namuna bo'lish Bobur Mirzoning rahbarlik tamoyillaridan biri bo'lgan. Bu tamoyilda sobit turish uddasini yuqorida eslaganimizdek, Bobur Mirzo juda erta – bolalik chog'laridanoq o'zlashtirib, parvarishini esa butun hayoti davomida nazorat qildi. Aytish mumkinki, eng qiyin paytlar: ham jismonan, ham qalban yolg'iz qolib, muqarrar o'limning sovuq nafasi yuziga urilganda ham Bobur Mirzoning ko'nglida Ollohning hifzi himoyasiga umidvorlik, ikkinchi navbat o'ziga, o'zining jismoniy imkoniyatiga komil ishonch bo'lgan. Umumjahon e'tirof etgan Bobur Mirzo xarakteridagi joziba, sharaf, ruhiyatidagi barqarorlik, muvozanat, favqulodda hayotsevarlik ildizlarini uning shaxsiyatidagi o'ziga, o'z aqli, mehnati, kuchiga ishonchdan,

jismoniy barkamolligidan izlash o'rinli.

Fikrimizning isboti tariqasida "Boburnoma"ning kulminatsion, Bobur Mirzo hayotining o'ta sirli, ayni paytda dramatik lahzalari tasviri – Karnon voqeasini (1502) eslash o'rinli bo'ladi. "Boburnoma"ning badiiylik xususiyatini nazarda tutgan holda Karnon voqeasini asarning eng hayajonli, intrigaga boy sahnasi deyish mumkin. Rus adabiyotshunosi Kuznetsova: "Muallif-inson matnda syujet va so'z tanlashga aloqador bo'lgan jismoniy va ijodiy shaxs sifatida namoyon bo'ladi. Shu yerda biz "muallif obrazi" terminini qo'llaymiz. "Muallif obrazi" yozuvchi estetik kredosi, adabiy-badiiy madaniyati, dunyoqarashi va nuqtayi nazarining ham samarasidir. U asarda barcha subyekt formalari, barcha vositalarni boshqarib borish

bilan asar kompozitsiyasini uyushtiruvchi markaz darajasiga ko'tariladi. Shu yo'sinda yozuvchi uslubiga xos xarakterli tomonlarni ro'yobga chiqazadi"¹, – deydi. Karnon voqeasi tafsiloti Bobur Mirzo tarafidan shunchalar pishiq ishlanganki, go'yo uning o'zi asar ichida alohida, mustaqil bir konfliktga, tugal bir syujetga, o'ziga xos g'oyaviy-badiiy olamga ega asardek taassurot uyg'otadi.

Bobur Mirzoning tafsilot bayonida "Dedimki" (Bobur Mirzo), "Dedilarkim" (Dushman taraf ta'qibchilari) dialogi-yu muloqot shaklini tanlaganligi, yuqorida nazariy qoidada ta'kidlangandek, yozuvchi uslubiga xos xarakterli jihat: sodda, ravon, ixcham, izchil tasvirni keltirib chiqarish bilan birga muallif tushgan situatsiya-holat, dramatik vaziyatning keskinligini bor bo'yi bilan ko'rsatishga xizmat qilgan. Ana shu asnoda ko'z o'ngimizda muallif – Bobur Mirzo siymosining ham ijtimoiy-siyosiy, ham shaxsiy sifatlari yorqinroq namoyon bo'ladi.

"Boburnoma"ning oxirida musavvidi avroq – kotib Bobur Mirzoni podshohi qobil atab, uning sakkiz sifatini sanaydi. Karnon voqeasining o'zida Bobur Mirzo shaxsiyatining oltita qirrasini ko'rsatish mumkin. O'z jismoniy imkoniyatlarini to'g'ri baholay olishga va undan maqsadli foydalanishni bilgan Bobur Mirzo orqasidan izma-iz kelayotgan ta'qibchilardan ajralishning bitta yo'li eson-omon tog'ga yetib olishda deb o'ylaydi. U ostidagi charchab, qadam tashlashga majoli qolmagan otdan umid qilib bo'lmasligini bilib: "Tog'qa yetgandan so'ngra bir pora o'qni belimga sonchib, tog'qa yormashay, zarbi poyimg'a xeyli e'timodim bor edi"², – deydi.

Mana shu o'rinda Bobur Mirzoning, birinchidan, o'ziga, eng qaltis paytda o'zining jismoniy kuchiga tayanganini kuzatamiz.

Qanday bo'lmasin, Bobur Mirzoning ruhini

sindirib, qochib qutulishga bo'lgan umidini so'ndirishga harakat qilayotgan ta'qibchilarning fitna yo'liga, aldov yo'liga o'tganlarini Bobur Mirzo darhol sezadi. "Bardast aytilar, mundoq etib qayon borasiz? Jahongir mirzoni tutib kelturdilar. Nosir mirzo xud alarning ilgida edi. Manga bu so'zlardan xeyli dag'dag'a bo'ldi. Bu jihatdinkim, barchamiz aning iligida bo'lsak, xatar ehtimoli ko'ptur".

Ko'rib turganingizdek, Bobur Mirzo ta'qibchilarning fitnasiga uchmaydi, Sulton Ahmadbek sizni podsho ko'taradi, degan gaplari ham g'irt yolg'on ekanligiga aqli yetgan holda Jahongir mirzo, Nosir mirzo va o'zini qo'lga olib, bir joyga to'playotganlarida katta xatar borligini sezadi, Bobur Mirzo Ahmad Tanbalning bu xatti-harakati ortidagi uning siyosiy makrini ko'ra biladiki, bu uning, ikkinchidan, mavjud vaziyatni to'g'ri tahlil qila olganidan darak beradi.

Vaziyat borgan sari murakkablashib borayotgani, dushman ta'qibchilariga yordamchi kuch kelishi mumkinligini sezgan Bobur Mirzo endi ular bilan diplomatik munosabat o'rnatishga harakat qiladi: "Meni bir yo'lg'a boshlangkim, xonlar (tog'alari – Y.K.) qoshig'a boray. Sizlarga ko'ngillaringiz tilagandan ortuqroq rioyat va shafqat qilay. Yo'q, agar muni qilmasangiz, kelgan yo'lungiz bila yoning. Mening ollim – otig'im. Bu ham bir yaxshi xizmatdur" (98-b), – deydi ta'qibchilarga Bobur Mirzo.

Garchi ta'qibchilar Bobur Mirzoning taklifini qabul qilib, xizmatiga tayyor ekanliklarini, uni aytgan joyiga boshlab borishga va'da bersalar-da yillar davomida orttirgan tajribasiga ko'ra Bobur Mirzo, uchinchidan, hushyor, mulohazali, sergak edi.

1497-1498-yillar voqealari bayonida Andijonni deya Samarqandni tashlab chiqqan, o'rtada Andijonni ham qo'ldan chiqarib, aro yo'lda sarson

1 Кузнецова Е. Образ автора, герой-рассказчик и повествователь в романах Гайто Газданова // <https://rep.herzen.spb.ru/publication/5267>

2 Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. – Т.: Ўзбекистон, 2002. – Б. 98. (Bundan so'ng ushbu nashrdan olingan ko'chirmalarning sahifasini ko'rsatuvchi raqamlar qavs ichida berib boriladi).

qolgan Bobur Mirzoning alamli e'tirofi bor: "G'ofil bu yerdan quvilgan, u yerdan ajralgan". (64-b.) Bundan tashqari qator navqiron temuriyzodalar: Boysunqur Mirzo, Sulton Ali Mirzo, Sulton Mas'ud Mirzolar fojiasiga ularning ishonuvchanligi, mulohazasizliklari sabab bo'lgani Bobur Mirzoning yodida edi. Saltanat ishida, toj-u taxt dag'dag'asida, katta-kichik raqib qarshisida bir zum ham g'ofil qolish mumkin emasligini anglab yetgan Bobur Mirzo bunday holatda o'ta sergak bo'lish kerakligini yaxshi bilar edi. Dushman ta'qibchilari Qur'onni o'rta qo'yib, ont ichib, Bobur Mirzoni o'z sadoqatlariga ishonitirgan bo'lalilar. Ammo shu yerda Bobur Mirzoning o'rinli shubhasiga guvoh bo'lamiz: "Agarchi ahd qildilar, vale itmiynoni tamom bo'lmaydur edi, alarni ilgari yurutub, keyinlaricha yurudum", – deydi.

Karnon voqeasi tafsilotining mana shu nuqtasidan yuqorida ta'kidlaganimizdek, Bobur Mirzo tasvirga ta'qibchilar bilan o'zi o'rtasidagi muloqotning dialogik shaklini olib kiradi.

Akademik Izzat Sulton: "... dialogik shakl muallifning fikri yoki personajlarning ruhiyatini o'quvchiga yetkazishning kuchli vositasi bo'lib xizmat etadi"³³, – deydi. Darhaqiqat, "Dedimki, Dedilarkim" muloqotida voqea ishtirokchilari: Bobur Mirzo va Ahmad Tanbal ta'qibchilari turgan hayotiy zamin, suyangan ma'naviy-ruhiy tayanch, asl insoniy qiyofalari ixcham, lo'nda, aniq namoyon bo'ladi. Ana shu aniqlik esa o'quvchini keskin tus olayotgan voqealar rivoji va muqarrar to'qnashuv sari yetaklaydi.

Sadog'idagi yigirma dona o'qidan dushman bilan olishishga boshqa yarog'i yo'q, oti ham, o'zi ham holdan toygan, och, yupun Bobur Mirzo dushman ta'qibchilari bittaga ko'payganini biladi.

Bobur Mirzo Karnonda ekanligining yashiriqcha xabarini ta'qibchilardan olgan Ahmad Tanbal Yusuf dorug'ani podshohni qatl etish uchun jo'natgan edi.

Ta'qibchilar bilan bo'lgan muloqotni Bobur Mirzo shunday tasvirlaydi:

– Dedimkim: Sening xotiringg'a ne yetadur?

– Dedikim: Borcha navkarlaringizdur, ne choralari bor, bormoq kerak. Sizni podshoh ko'taradurlar.

– Dedimki, muncha g'avg'o va urush bo'lib, ne e'timod bila boray...

Yusuf dorug'aning o'zi Bobur Mirzoga "...ne yashuray... Shayx Boyazidbek sizning xabaringizni topib, meni yibordi", – deydi.

Muqarrar o'limning sovuq nafasini yonginasida his etgan Bobur Mirzo o'zining o'sha paytdagi holatini o'quvchidan yashirmaydi: "Muni degach, manga g'arib holate bo'ldi. Olamda jon vahmidin yomonroq nima bo'lmas emish... O'zumda betoqatlig'e fahm qildim".

Bu satrlarni o'qir ekanmiz, qayta va qayta Bobur Mirzoning o'z o'quvchisi oldida, to'rtinchidan, samimiy va rostgo'y ekanligiga guvoh bo'lamiz. Muallif biron joyda o'zidan soxta qahramon, ideal shaxs yasashga harakat qilmaydi. Mana shu vaziyatda ham o'lim va hayot chegarasida turgan har qanday kuchli insonning ham bir karra ruhiyatidan sizib o'tishi mumkin bo'lgan holatni Bobur Mirzo ochiq tasvirlaydi.

Bobur Mirzo o'quvchisini o'z ruhiyatining keyingi manzaralariga olib o'tadi. Bu manzilda endi biz g'arib holatni boshidan o'tkazayotgan, betoqatlig' his qilayotgan Bobur Mirzoni emas, balki: "O'zum bila andisha qildim. Dedimkim, kishi agar yuz, agar ming yashasa oxir o'lmak kerak.

Agar sad sol moni var yake ro'z,
Biboyad raft az in koxi dilafr'o'z.

(Ma'nosi: Agar yuz yil va agar birgina kun yashasang ham, ko'ngil ochuvchi bu qasrdan ketish kerak bo'ladi). O'zumni o'lumga qaror berdim" (99-b), – deb turgan qat'iyatli Bobur Mirzoni ko'ramiz.

3 Султон И. Адабиёт назарияси. – Т.: Ўқитувчи, 2005. – Б. 185.

Mana shu holatda Bobur Mirzo kechinmalariga sherik bo'lib ko'rishga urinalik: "O'zum bila andisha qildim", – deydi Bobur Mirzo. Demak, bunday paytda u mavjud vaziyatni mulohaza qilgan, tahlil etgan. Xulosa shunday: Har qanday hayotning intihosi o'lim, har qanday mavjudlik bir kun yo'qlikka tutash. Hech kim tiriklikning dilafro'z qasrida abadiy emas. Ertami, kechmi hamma-hamma bu haqiqat bilan yuzlashadi. Bu mardona Bobur Mirzoning o'lim oldi ruhiyati parvarishi edi. O'zining teran, falsafiy o'ylari, qat'iy xulosalari bilan 19 yoshli muallif siymosi Karnon voqeasida ana shunday namoyon bo'ladi.

Britaniyalik sharqshunos Vilyam Rashburk: "Bobur Mirzo chuqur umidsizlikka tushib ketishi mumkin edi, biroq barcha mushkulotlarga irodasini qalqon qildi. Boshidan kechirgan omadsizliklar bilan yuzma-yuz turib kurashish unga yanada qat'iyatlilik va kuch bag'ishladi"⁴, – deydi. Bu borada Bobur Mirzoning o'g'li Humoyunga yozgan nasihat xatidagi podsholik qismatining: "Beparvolik va sustkashlik bilan podsholik muvofiq kelmas, "Hech bir band podsholik bandicha bo'lmas", "Jahonga bog'langan bo'lsang, boshingga kelgan har narsaga rozi bo'l" kabi kalit so'zlari adibning e'tirofiga mos keladi.

Bir zumga ong-u shuurini qoplagan o'lim vahimasini andisha, mulohaza, aql kuchi bilan yengib, "O'limga qaror berdim" deya "Tengrining inoyati, Hazrat Rasulullohning shafolatiga umidvor holda, sajdaga bosh qo'ygan Bobur Mirzo siymosida barcha yaxshi va yomon kunlarini, beshinchidan, Ollohning taqdiriga yo'yib, uni mardona qabul qilayotgan komil musulmon sifatini ko'ramiz.

Bobur Mirzoning "O'zimni o'limga qaror berdim" jumlasining asl mohiyati haqida fikr yuritgan nuqtadon adabiyotshunos Zuhridin

Isomiddinovning "Boburning bir jumlasini" maqolasida yozilishicha, Nabijon Boqiy ijodkor safdoshi Komil Avazga yo'llagan maktubida "O'zimni o'limga qaror berdim" jumlasini nazarda tutib, "Boburnoma"da o'z joniga qasd qilish holati bor, uni yozayotgan asaringizga kiritib yuborsangiz degan taklifni bildiradi. Komil Avaz ham bu taklifni hech mulohaza qilib o'tirmay "Qo'nalg'a" romanida Bobur Mirzoning "O'zimni o'limga qaror berdim" jumlasini "Jonimga qasd qildim, o'zimni o'ldirmoqchi bo'ldim" ma'nosida ishlatadi. Bunday chalkashliklarning katta ma'naviy-ruhoniylaridan xavotirlangan adabiyotshunos olim: "... shu xato fikr hali u, hali bu odam tomonidan aytilaversa, naqd haqiqat deb e'tirof etilish darajasiga kelsa, unday "aksioma"ni bartaraf qilgan ma'qul. Ayniqsa, bunday qarashlar ulug' adib yoki allomaning e'tiqodini hayotiy a'molini talqin etishga oid bo'lsa"⁵, – deydi.

Zuhridin Isomiddinov maqolasida Bobur Mirzoning "O'zimni o'limga qaror berdim" jumlasini talqinida yo'l qo'yilgan xatoni dinimiz ahkomlari orqali bir necha asosli faktlar bilan ochib beradi va oxirgi "portlovchi" xulosada yana kontekstga, Bobur Mirzoning o'ziga tayanadi: "Boburning jumlasini ("O'zimni o'limga qaror berdim") esa "o'limim muqarrar ekanini bildim, o'limimga iqror bo'ldim" degani, xolos (qaror, iqror, muqarrar – barchasi o'zakdosh). Gap bitta jumla talqinidagina emas, Boburning e'tiqodi, tiynatini tayin etishda"⁶, – deydi olim. Biz Zuhridin Isomiddinov ta'kidlagan "O'zimni o'limga qaror berdim" jumlasida chin musulmonlik, pok e'tiqod ma'nosi, nafasi borligidan tashqari unda Bobur Mirzoga xos g'urur, or, qat'iyat, mardonalik borligiga ham e'tibor qaratish zarur deb o'ylaymiz.

O'ta tahlikali vaziyatda Bobur Mirzoning ruhiy-fiziologik holatni kuzata turib, "Boburnoma"da 1495-1496-yil voqealari bayonidagi bir tafsilot

4 Рашбурк В. Ўн олтинчи аср бунёдкори. – Т.: Шарқ, 2011. – Б. 86.

5 Исомиддинов З. Бобурнинг бир жумласи // Тафаккур, 2008. – № 2. – Б. 46.

6 O'sha manba. – B. 48.

yodimizga keladi: "Samarqandda Tarxon beklarining mavqeyi tushib ketyapti degan iddao bilan uyushtirilgan fitna tashkilotchilarini Boysunqur Mirzo ayovsiz jazolaydi. Ular ichida Sulton Ahmad Mirzo davrida ulug' beklardan hisoblangan Darvesh Muhammad Tarxon ham bo'lgan. Bu jazo sahnasini Bobur Mirzo shunday tasvirlaydi: "Darvesh Muhammad Tarxonni kelturdilar. Bir-ikki so'z so'rdi. Yaxshi javob bera olmadi. Andoq ish qilmaydur erdikim, javob bera olg'ay. Mirzo o'limga buyurdi. Darvesh Muhammad Tarxon betoqatliqtin sutung'a yopushti, sutung'a yopushqon bilan qo'yg'aylarmu?! Siyosatqa yetkurdilar".

Qo'rquv, vahima insonni boshqalar ko'z o'ngida zabun, nochor holatga solib qo'yishini jon talvasasida najotni ustundan qidirgan Darvesh Muhammad Tarxon siymosida ko'rsatgan Bobur Mirzo ko'nglini o'qigandek bo'lamiz. Shu o'rinda kitobxon tasavvurida yuzaga qalqib chiqqan muallif obrazi ko'z qarashini ikki nuqtada kuzatish mumkin. Birinchisi: o'zi ham podshoh, hukmdor sifatida xiyonatning badali o'lim ekanligini nazarda tutgan Bobur Mirzo Boysunqur Mirzoni haq deb bilyapti, ikkinchisi: Bobur Mirzo nazdida tiriklar dunyosida tarxonlik obro', izzati uchun kurashgan Darvesh Muhammad qismat yukini, yozug'ini ham tarxonlarga xos ko'tarishi, o'limni ham o'z izzatida, darajasida qarshi olishi, o'zini mardona tuta bilishi kerak edi.

Umuman, har qanday vaziyatda o'zini tuta bilishi, qat'iyatlilik, shijoatlilik, matonat inson irodasining muhim sifatlari hisoblanadi.

Ruhshunoslikka oid adabiyotlarda ta'kidlanishicha: "O'zini tuta bilish va qo'rqmaslik odamning qo'rqinch hissini kechirmasligida emas, balki ongni yo'qotib qo'ymay, o'z irodasining kuchi bilan bunday hissiyotlarni bosishi va batamom yo'qotib yuborishdadir. Bu degan so'z o'zini idora qila bilish degan ma'noni bildiradi"⁷. Bobur Mirzo Karnon voqeasida nafaqat

o'zining g'arib holati, betoqatligini yengdi, balki ong-u tafakkurini ishlatib o'lim vahshatidan ustun keldi, oltinchidan, irodali, shijoatli inson sifatida o'limni mardonavor qarshi olishga ahd qildi. Qurol-yarog'siz Bobur Mirzo qo'l-oyog'ini bog'lamoqchi bo'lgan uch dushmanga qarata: "...ko'rayinkim, qaysingiz mening qoshimg'a kela olursiz?!" – deganda faqat o'zining bilak kuchiga ishonadi. Ikki kecha-kunduz to xayrixoh kuchlar yetib kelgunga qadar dushmanlar orasida Bobur Mirzo o'z jonini saqlab, omon qolish bilan birga, Ahmad Tanbal va uning odamlariga yana bir karra o'zining imkoniyatlarini eslatib qo'ygan deb o'ylaymiz.

"Shujo' (shijoat) va mardonalig' Bobur Mirzo nazdida erkaklarning joni, ori qadar baland tutadigan xos sifati, fazilati. Shujo' va mardonalig'" kriteriysi hukmdorlar, bek-u amirlarga Bobur Mirzo tarafidan berilgan bahoning oliy mezon. Bu ta'rif va bahoda Bobur Mirzoga xos nafas, ruh ufurib turadi.

7 Ivanov P. Umumiy psixologiya. – T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2023. – B. 321.

J.R.R.TOLKIN ASARLARIDA "TABIAT" KONSEPTINING FAOLLASHUVI

Nargiza Bo'riyeva – f.f.b.f.d. (PhD), dotsent,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada J.R.R. Tolkin asarlarida tabiat konseptining faollashuvi, xususan *The Lord of the Rings* asaridagi Entlar timsoli orqali tasviri o'rganiladi. Tolkin Entlar orqali tabiatni jonli, dono va axloqiy mazmuni bor mavjudot sifatida antropomorfizatsiya qiladi. Tadqiqotda Entlarning murakkab semantik va madaniy rolini shakllantiruvchi lingvistik va konseptual strategiyalar – personifikatsiya, metafora, o'xshatish va onomastika tahlil qilinadi. Shuningdek, Entlar tilining sekin, qadimiy va dinamik tabiati tabiatning xotira, dono ong va rivojlanish jarayonlarini aks ettirishi ko'rib chiqiladi. Maqola Tolkinning tabiat konseptini arxetipik, mifologik va ekologik kontekstda markaziy, faol va ongli kuch sifatida tasvirlashini yoritadi.

Аннотация. В статье рассматривается актуализация концепта природы в произведениях Д.Р.Р. Толкина, с особым вниманием к образу Энтов в Властелине колец. Толкин через Энтов персонифицирует природу, изображая её как живых, мудрых и морально значимых существ. Исследование анализирует лингвистические и концептуальные стратегии, такие как персонификация, метафора, сравнение и ономастика, которые формируют сложную семантическую и культурную роль Энтов. Также рассматривается, как язык Энтов отражает медленные, древние и динамичные процессы природы, связывая память, мудрость и сознание с природным миром. Статья подчеркивает архетипические, мифологические и экологические аспекты концепта природы у Толкина, показывая его как центральную, активную и сознательную силу Средиземья.

Absract. This article explores the activation of the nature concept in J.R.R. Tolkien's works, focusing on the depiction of Ents in *The Lord of the Rings*. Tolkien personifies nature through Ents, portraying them as living, wise, and morally significant beings. The study analyzes linguistic and conceptual strategies such as personification, metaphor, simile, and onomastics that give Ents their complex semantic and cultural roles. It also examines how Ent language reflects the slow, ancient, and dynamic processes of nature, linking memory, wisdom, and consciousness to the natural world. The article highlights the archetypal, mythological, and ecological dimensions of Tolkien's nature concept, showing how linguistic means transform it into a central, active, and conscious force within Middle-earth.

Kalit so'zlar: tabiat, Entlar, personifikatsiya, metafora, o'xshatish, onomastika, Tolkin, Uzuqlar humdori, dono ong, ekologik ong

Ключевые слова: природа, Энты, персонификация, метафора, сравнение, ономастика, Толкин, Властелин колец, мудрость, экологическое сознание

Keywords: nature, Ents, personification, metaphor, simile, onomastics, Tolkien, *The Lord of the Rings*, wisdom, ecological consciousness

J.R.R. Tolkin Entlar timsolida tabiatni tirik mavjudot sifatida tasvirlaydi va uni jonli obrazga aylantiradi. Oksford lug'atiga ko'ra, personification, bu "the practice of representing objects, qualities, etc. as humans, in art and literature; an object, quality, etc that is represented in this way" ya'ni san'at va adabiyotda jonsiz narsalarga insoniy xususiyatlarni yuklash amaliyotidir. Entlar bu usul orqali tabiatning insoniylashtirilgan obraziga aylanishi bilan

asarning faol semantik kuchiga aylanadi.

Ko'plab tadqiqotchilar J. R. R. J.R.R. Tolkinning, xususan "The Lord of the Rings" asarida tabiat konseptini tahlil qilishgan. Robert Klyuis J.R.R. Tolkin asarlarida tabiatning ulug'vor roli, Entlar orqali esa uning donoligi, qudrati va qo'rquv uyg'otuvchi xususiyatlarini ta'kidlaydi. Margarita Karretero-Gonsales esa eski Entlar tilini o'rganib, ularni tabiatning ramziy vakili

1 <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/personification#:~:text=%E2%80%8B5Buncountable%2C%20countable%5D%20the,is%20represented%20in%20this%20way>

sifatida talqin qiladi. Verlyn Flieger J.R.R. Tolkin asarlaridagi ekologik muammolarga, xususan, Fangorn o'rmonining kesilishi orqali ifodalangan sanoatlashtirish tahdidiga e'tibor qaratadi. Farid Mohammadi esa J.R.R. Tolkinning tabiat konseptiga bergan yuksak bahosi natijasida yuzaga kelgan hissiy reaksiyalarni tahlil qiladi². Ushbu yondashuvlar J.R.R. Tolkin asarlarida tabiatni oddiy kontekst emas, balki O'rta Yerdagi faol, dono va axloqiy mazmunga ega kuch sifatida talqin etish imkonini beradi.

"The Lord of the Rings" – "Two Towers" asarida Entlar ilk bor Merri va Pippin bilan uchrashganda, J.R.R. Tolkin ularni tabiatning qadimiy va dono timsoli sifatida tasvirlaydi:

"One felt as if there was an enormous well behind them, filled up with ages of memory and long, slow, steady thinking; but their surface was sparkling with the present; like sun shimmering in the outer leaves of a vast tree, or on the ripples of a very deep lake"³.

"An enormous well... filled up with ages of memory" iborasi metafora bo'lib, Entlarning xotirasi chuqur quduqqa o'xshatiladi. Bu yerda semantik ko'chish mavjud: mavhum "xotira" konkret "quduq" obrazida ifodalanadi.

"Like sun shimmering in the outer leaves..." ifodasi esa like yordamida berilgan o'xshatish (simile) bo'lib, Entlarning hozirgi zamonda mavjudligi va tabiat bilan uyg'unligini ifodalaydi.

"Long, slow, steady thinking" could mean [...] creature can think for itself [...] also act however it wants, [...] as old as time, the reader still gets the feeling of something that belongs to nature

but at the same time has the mind of something very wise⁴.

"Long, slow, steady thinking" iborasida otlashgan fe'l, ya'ni gerundiy, uchta sifat bilan birikib, mavjudotning chuqur, izchil va sekin fikrlashini bildiradi. "Can think for itself" va "act however it wants" ifodalari Entning mustaqil fikr yuritishi va harakat qila olishini ko'rsatadi. "As old as time" o'xshatishi esa Entlarning nihoyatda qadimiy va tabiat bilan uyg'un ekanini ta'kidlaydi.

Pippin yerda o'sayotgan va uyg'onayotgan jism haqida gapirar ekan, bu hayotga kirayotgan daraxtga o'xshaydi. Personifikatsiya usuli yordamida Entning bo'yi o'sayotgandek tasvirlanadi va o'quvchini uning kattalashayotganini his qilishga undaydi. Robert Klyuis ta'kidlaganidek, ulug'vorlikni idrok etish hissi insonda jismning ulkanligi bilan bog'liq holda ijobiy qo'rquv hissini yuzaga keltiradi⁵.

J.R.R. Tolkin Entlarni ulkan va ulug'vor mavjudotlar sifatida tasvirlaydi. Bu obraz Entlarni oddiy daraxt emas, balki tabiatning ulug'vor timsoli sifatida ko'rsatadi. Pippinning "It was like watching the very earth itself wake and rise"⁶ degan so'zlari Entlarning o'sib, uyg'onayotgan yer kabi tasvirlanishini bildiradi, hamda tabiatga hayot, kuch va ong yuklaydi. Misol uchun:

"Well, I am an Ent, or that's what they call me. Yes, Ent is the word, The Ent, I am, you might say, in your manner of speaking. Fangorn is my name according to some, Treebeard others make it. Treebeard will do". (p. 604)

Daraxt Soqol o'zini "The Ent" deb tanishtiradi. Bu yerda aniq artikl ("the") qo'llanilishi u nafaqat

- 2 Clewis R. The Sublime in Tolkien's The Lord of the Rings. Tolkien Studies, 1(1), 2004. – P. 301–314.; Clewis R. The Sublime and Nature's Dual Role in Tolkien's Work. Environmental Literature Review, 8(4), 2006. – P. 300–314.; Carretero-González M. The Language of the Ents: Nature's Voice in Tolkien's Work. Studies in Fantasy Literature, 6(2), 2014. – P. 419–432.; Flieger V. Tolkien's Ecology: A Study of Nature in Middle-Earth. Cambridge University Press. 2003. – 234 b.; Mohammadi F. Beyond Environmental Imagination: Revisiting J.R.R. Tolkien's Literary Landscapes in The Lord of the Rings (1954–1955). Literature Compass, 19(8), 2022. – P. 1–8.
- 3 Tolkien J.R.R. The Fellowship of the Ring. – London: HarperCollins, 2010. – P. 120.
- 4 Tolkien J.R.R. The letters of J.R.R. Tolkien. – L.: HarperCollins, 2012. – P. 345.
- 5 Clewis R. The Sublime and Nature's Dual Role in Tolkien's Work. Environmental Literature Review, 8(4), 2006. – P. 303.
- 6 Tolkien J.R.R. The Two Towers. – London: HarperCollins, 2010. – P. 215.

bitta Ent, balki butun Entlar turining vakili yoki timsoli ekanini anglatadi. Shuningdek, u o'zini "Fangorn" deb ataydi, bu Entlar yashaydigan qadimiy o'rmon nomi bilan bog'liq. "Fangorn is my name according to some, Treebeard others make it" gapida parallel nominatsiya qo'llanilgan, ya'ni shaxs ismi va joy nomi birlashtirilgan. Bu onomastik birliklar orqali obraz va joy o'rtasida identifikatsion aloqa yuzaga keladi.

Keyinchalik kitobda sehrGAR Gandalf Daraxt Soqol haqida quyidagilarni aytadi: "Treebeard is Fangorn... you will hear the speech of the oldest of all living things" (p. 729). Gandalfning "Treebeard is Fangorn" iborasi shaxs va joy o'rtasida tenglik o'rnatib, Daraxt Soqolni o'rmonning o'ziga aylantiradi. Bu metonimik aloqa bo'lib, shaxs joy nomi bilan nomlanadi. "You will hear the speech of the oldest of all living things" jumlasida esa personifikatsiya qo'llanilib, nutq daraxtga, insoniy xususiyatga ega mavjudotga yuklanadi. Bu tasvir Daraxt Soqolni qadimiy donolik manbayi sifatida ko'rsatadi.

J.R.R. Tolkin Entlar tilini tabiatga xos til modeli sifatida ifodalaydi. Bu til qadimiy, murakkab va sekin shakllanuvchi bo'lib, tabiatning tarixiyli, ongli xususiyati va tabiiy rivojlanish jarayonini aks ettiradi. Fonetik jihatdan cho'zilgan, talaffuzi vaqt talab qiluvchi bu til Entlarning nutqini jonli va o'suvchi tizim sifatida ko'rsatadi. Shu orqali J.R.R. Tolkin Entlar tilini inson tilidan farqli, ammo mazmunan chuqur va tabiatga yaqin tabiiy til sifatida tasvirlaydi.

Daraxt Soqol o'z ismini oshkor qilmaydi va uni "o'sib borayotgan" ism deb ataydi. Bu ifoda til va vaqt o'rtasidagi semantik bog'liqlikni anglatadi. Entlar tili ham daraxt kabi sekin shakllanuvchi, tabiiy va dinamik tizim bo'lib, uni jonli til sifatida talqin etish mumkin. Daraxt Soqolning ta'kidlashicha, haqiqiy ism – bu hayot hikoyasi bo'lib, Ent tilida ism ma'no va xotira bilan uzviy bog'langan. Bu til inson tilidan farqli

o'laroq biologik asosga ega bo'lib, faqat muhim tushunchalarni ifodalashga mo'ljallangan. Shuningdek, u tabiatga xos xotira va davomiylikni aks ettiradi hamda semantik yuk va ongli ifoda imkonini beradi. M. Karretero-Gonsales fikricha, Entlarga til berilishi ularni ongli mavjudotlar sifatida ko'rsatadi. Ismlarning o'zgaruvchanligi esa ularning hayotiy tarixini aks ettiradi. Shu bilan Entlar tili barcha tillar o'rtasidagi tabiiy bog'liqlikni ifodalovchi lingvistik modelga aylanishi mumkin⁷.

J.R.R. Tolkin ba'zi qismlarda Entlar tabiatdagi yagona ongli o'simlik emasligini ko'rsatadi. Unga ko'ra, barcha o'simliklar tirik va sezgir, faqat insonlar bu holatni unutgan.

"Many of the trees seemed asleep, or as unaware of him as of any other creature that merely passed by; but some quivered, and some raised up their branches above his head as he approached." (p.608)

Ushbu misolda seemed asleep, quivered, raised kabi inson harakatiga xos fe'llar daraxtlarga qo'llanib, personifikatsiya orqali ularni jonli va sezgir mavjudotlar sifatida tasvirlaydi. Bu holat tabiatning har bir unsuri hayotga ega ekani haqidagi g'oyani kuchaytiradi.

Keyingi misolga etibor qaratamiz: "Two great trees stood there, one on either side, like living gate-posts; but there was no gate save their crossing and interwoven boughs. As the old Ents approached, the trees lifted up their branches, and all their leaves quivered and rustled. For they were evergreen trees, and their leaves were dark and polished, and gleamed in the twilight. Beyond them was a wide level space, as though the floor sloped upwards, until they were fifty feet high or more, and along each wall stood an aisle of trees that also increased in height as they marched inwards". (p.611)

7 Carretero-González M. The Language of the Ents: Nature's Voice in Tolkien's Work. Studies in Fantasy Literature, 6(2), 2014. – P. 422.

"Like living gate-posts" iborasida o'xshatish orqali daraxtlarga insoniy atribut yuklanib, personifikatsiya hosil qilinadi. "Lifted up their branches", "leaves quivered and rustled" kabi fe'llar esa ularning faolligi va sezgirligini ifodalaydi. Ushbu birliklar daraxtlarning tirik, javob qaytara oluvchi mavjudot sifatida tasvirlanishiga xizmat qiladi.

Asarda darvoza ortidagi bo'shliq va balandlashib boruvchi daraxtlar yo'lagi "wide" va "fifty feet high or more" kabi birliklar bilan tasvirlanadi. Ushbu leksik vositalar makonning ulkanligini ifodalab, uning ta'sirchanligini kuchaytiradi.

Bunday tasvirlar ulug'vorlik tuyg'usini uyg'otib, hayrat va zavq bilan birga yashirin qo'rquv hissini ham beradi. Robert Klyuis ta'kidlaganidek, ulug'vorlik hissi aynan shu

aralash tuyg'ular – hayrat, zavq va qo'rquv – uyg'onganda yuzaga keladi. Matndagi til tanlovi aynan shu murakkab hissiy holatni ifodalashga xizmat qiladi⁸.

Daraxtlarga nisbatan ishlatilgan "evergreen" sifati ularni abadiy mavjudot sifatida tasvirlab, hayrat tuyg'usini uyg'otadi. "Trees lifted up their branches" iborasi esa Entlardan tashqari boshqa o'simliklarda ham faoliyat va irodaning mavjudligini anglatadi.

J.R.R. Tolkien asarlarida Entlar o'ziga xos, o'zaro ziddiyatli xususiyatlarga ega obraz sifatida ko'rinadi: ular tabiatga o'xshash, ammo gapiradi; o'ta sekin, ammo nihoyatda kuchli; hayotga yaqin, lekin yo'qolish xavfi ostida. Ushbu ko'rinish ularning lingvistik va madaniy obrazini murakkab konseptual birlik sifatida belgilaydi.

3.3 – jadval. Entlar obrazining lingvokonseptual tahlili.

Tahlil yo'nalishi	Tavsif / Ma'lumot	Izoh / Konseptual yuklama
Xalq nomi	Entlar	Ent – "gigant" yoki "ulug' mavjudot" degani
Paydo bo'lishi / Yaratilishi	Eru Iluvatar tomonidan, daraxtlarni himoya qilish uchun yaratilgan	"Tabiatni asrash", "himoya", "qadimiyat" konseptlari bilan bog'liq
Tashqi ko'rinishi	Daraxtsimon, po'stlog'li teri, ildizga o'xshagan qo'l-oyoq, baland bo'yli	Antropomorf emas; "jonlantirilgan tabiiy obyekt" obrazida
Gapirish qobiliyati	Elflardan o'rgangan	Til va madaniyat o'zaro ta'sirining belgisi
Vazifasi	O'rmonni yovuzlardan himoya qilish	"Himoyachi", "passiv kuchning uyg'onishi" konsepti
Madaniy ajralish	Erkak Entlar – o'rmonlarda, urg'ochi Entlar – bog'larda, dalalarda	"Yovvoyi/tabiiy" va "madaniy/insoniyatga yaqin" qarama-qarshiligi
Biologik xususiyat	Uzoq umr, ammo o'lmas emas	"Qadimiy bilim" va "so'nish" konsepti birga mavjud
Xavf	Aqldan ozgan Entlar oddiy daraxtga aylanib qoladi	Ongsiz jismoniylik ustunlik qilsa, hayot o'z mohiyatini yo'qotadi
Xarakteri	Sekin fikrlash, konservatizm, o'jarlik	"Tabiat" va "doimiylik" qadriyatining timsoli
Asardagi ishtiroki	"The Two Towers" – Sarumanga qarshi kurash	"Faollik", "uyg'onish", "tabiatning qasos olishi"
Yetakchi obraz	Treebeard (Fangorn) – eng qadimiy Ent	Tirik tarix timsoli, Entlarning yetakchisi
Boshqa Entlar	Bregalad, Finglas, Fladrif, Bukoven	Ko'makchi personajlar, har biri o'ziga xos xarakterga ega

8 7 Clewis R.R. Why the Sublime Is Aesthetic Awe. Journal of Aesthetics & Art Criticism, 79, 2021. – P. 301.

Elflar, gnomlar, hobbitlar kabi Entlar konsepti ham J.R.R. Tolkin tomonidan turli mifologik, folklor va adabiy manbalar lingvomadaniy asosda sintez qilingan holda yaratilgan. Ent obrazida "tabiat", "himoya", "donolik" va "passiv kuchning uyg'onishi" kabi universal semantik maydonlar uyg'unlashtirilgan.

Entlar obrazining arxetipik asosida yunon mifologiyasidagi driadalar – daraxtlar bilan ontologik bog'liq bo'lgan tabiat nimfalari yotadi. Bu prototipda mavjud "daraxtdan ajralmaslik" belgisi J.R.R. Tolkin konsepsiyasida Entlarning daraxtlarga konseptual yaqinligi (yoki "qarindoshligi") tarzida aks etadi va obrazga lingvokonseptual izchillik bag'ishlaydi⁹.

Turli mifologik tizimlarda daraxt obrazlari yorug'lik, hayot, himoya va donolik konseptlarini mujassam etgan semantik markaz sifatida namoyon bo'ladi. Kelt mifologiyasida emanga sig'inish, uni shifobaxsh va hikmat manbayi deb e'tirof etish, muqaddas daraxt konseptining asosiy komponentlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Irland afsonalarida daraxtdan tushgan uch urug' – olma, yong'oq va g'alla – yer yuzining to'rt burchagiga tarqalib, muqaddas daraxtlarga aylanishi orqali kosmik tartib g'oyasi ifodalanadi. Skandinaviya mifologiyasida esa insonlar va daraxtlar o'rtasida genealogik aloqadorlik mavjud: "Elder Edda"da Ask va Embla obrazlari orqali inson yaratuvchiligi va daraxt konsepti lingvosemantik darajada uyg'unlashadi. Bu antroponimlar qadimgi nord tillarida "shumtol" (Ask) va "tol" (Embla) degan ma'noni anglatib, konseptual bog'lanish vazifasini bajaradi¹⁰.

J.R.R. Tolkin asarlarida Entlar obrazi qadimiy mifologiyalardagi daraxt va inson obrazlari yaqinligi, tabiat va ongning semantik integratsiyasi, shuningdek himoya va uyg'onish kabi konseptlarning lingvistik faollashuvi orqali shakllanadi. Bu konseptlar Ent obrazida semantik

struktura sifatida ifodalanib, onomastik birliklar Treebeard (Daraxt Soqol) – "daraxtsimon dono va qadimiy mavjudot" obrazini ifodalaydi; Fangorn esa shaxs va joyning metonimik uyg'unligiga misoldir. Epitetlar (slow-speaking, deep-voiced, ancient and wise, long-memory) orqali tabiat, donolik, kuch, sekinlik va xotira semalarini ifodalaydi.

J.R.R. Tolkin asarlarida Entlar obrazi tabiat konseptining markaziy ifodasi sifatida shakllantiriladi. Entlar tilining qadimiy, murakkab va sekin shakllanuvchi tizim sifatida tasvirlanishi til va tabiat o'rtasidagi uzviy semantik bog'liqlikni ochib beradi. Muallif personifikatsiya, metafora va o'xshatishlar orqali daraxtlarga insoniy atributlar yuklaydi va tabiatga ong, xotira va tarixiylik mazmunini singdiradi. Ismlar va nomlash jarayonining o'suvchi, o'zgaruvchan xususiyatda berilishi tilning jonli va dinamik tizim sifatida talqin etilishiga olib keladi. Natijada, Entlar tili inson tilidan farqli, ammo tabiatga xos tabiiy til sifatida qaraladi va bu orqali tabiat konsepti til tizimi ichida semantik va konseptual jihatdan ongli mavjudot darajasiga ko'tariladi.

Shunday qilib, Entlar obrazi tilshunoslik, mifologiya va ekologik adabiyot chorrahasida joylashgan ko'p qirrali lingvokonseptual struktura sifatida Tolkinning tabiatga bo'lgan chuqur e'tiqodini aks ettiradi. Ularning tasviri orqali muallif tabiatning donoligi, tarixiyligi va muqaddasligini yoritib, o'quvchini tabiat bilan uyg'unlikda yashash zarurligiga undaydi.

9 Larrington C. The Poetic Edda. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 384 p; Tolkien J.R.R. The Two Towers / J.R.R. Tolkien. – London: George Allen & Unwin, 1954. – 352 p.

10 Simek R. Dictionary of Northern Mythology. – Cambridge: D. S. Brewer, 2007. – 438 p.

INGLIZ VA O'ZBEK ERTAKLARIDA BO'RINING YETAKCHI HAMDA RAQIB PERSONAJ SIFATIDA TASVIRLANISHI

Tuxtamurod Olimovich Kuchkarov – f.f.d.
(DSc), dotsent, O'zbekiston Respublikasi Ichki
ishlar vazirligi Jizzax akademik litseyi

Annotatsiya. Maqolada o'zbek va ingliz ertaklarida bo'ri obrazining mazmuni qiyosiy tahlil qilinadi. Turkiy xalqlarda bo'ri ijobiy – totem va himoyachi timsolida, ingliz ertaklarida esa yovuzlik ramzi sifatida talqin etilishi ko'rsatiladi. "Bo'ri va tulki" syujetlari misolida personajlar xarakteri va axloqiy g'oyalardagi farqlar ochib beriladi.

Аннотация. В статье будет проведен сравнительный анализ содержания образа волка в узбекской и английской сказках. У тюркских народов волк трактуется положительно – как символ тотема и защитника, а в английских сказках – как символ зла. На примере сюжетов «волк и лиса» раскрываются различия в характере персонажей и моральных представлениях.

Abstract. The article provides a comparative analysis of the content of the image of a wolf in Uzbek and English fairy tales. In Turkic peoples, the Wolf is shown to be interpreted as a symbol of positive – totem and protector, and in English fairy tales as a symbol of evil. On the example of the plots "Wolf and Fox", differences in the character of characters and moral ideas are revealed.

Kalit so'zlar: bo'ri obrazi, qiyosiy tahlil, o'zbek ertaklari, ingliz ertaklari, totemizm, arxetip (Jung nazariyasi), folklor syujeti, madaniy talqin, milliy tafakkur.

Ключевые слова: образ волка, сравнительный анализ, узбекские сказки, английские сказки, тотемизм, архетип (теория Юнга), фольклорный сюжет, культурная интерпретация, национальное мышление.

Keywords: the image of the Wolf, comparative analysis, Uzbek fairy tales, English fairy tales, totemism, archetype (Jungian theory), folklore plot, cultural interpretation, National thinking.

Hozirgi keng islohotlar amalga oshirilayotgan yuksalish bosqichida ma'naviyatimiz asoslaridan biri bo'lmish folklor asarlarini yanada chuqurroq o'rganishga katta ahamiyat qaratilmoqda. Negaki, "Tengsiz manaviy boyligimiz bo'lmish mumtoz san'atni, xalq ijodining nodir namunalarini asrab-avaylash va rivojlantirish, uni kelgusi avlodlarga bezavol yetkazish jahondagi ilg'or fikrli olimlar va sanatkorlarning, davlat va jamoat arboblari, barcha madaniyat ahlining ezgu burchidir"¹. Jumladan, ertaklarning ham janriy tabiatini, syujeti badiiyatini belgilashda muhim o'ringa ega hayvonlar obrazining genezisini, badiiy ko'rinishlarini, poetik vazifalarini ilmiy tadqiqot obyekti sifatida o'rganish zarur bo'lib, u orqali

o'zbek adabiyotini jahon adabiyoti kontekstida qiyosiy tadqiq qilish mumkin bo'ladi.

Turkiy qavmlardan biri bo'lgan o'zbek xalqi bo'rini totem hayvon sifatida e'zozlaydi². Buni tasdiqlovchi bir qator geneologik afsonalar yaratilgan. Ularda ba'zi bir urug'-qabilalarning kelib chiqishi ona bo'ri obrazi bilan talqin qilinadi. Shuning uchun turkiy xalqlar mifologiyasida bo'ri obrazi ko'proq ijobiy ma'noda qo'llaniladi. Biroq vaqt o'tishi bilan bo'ri bilan bog'liq ilohiy, ijtimoiy, etnik tushunchalar kengaygan³.

Nasimxon Rahmonovning "Turk xoqonligi" asarida turklarning kelib chiqishi bo'rilarga taqalishi haqida afsona keltirilgan: "G'arbiy

1 Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаравон бўлади. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. – Б.135.

2 Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 1990. – Б.44.

3 Mahmudov Q. Turkiy bayroqlar ramzi. "Fan va turmush" jurnali, 1991 yil, 12-son. [Elektron resurs]: URL <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/qozoqboy-mahmudov-turkiy-bayroqlar-ramzi/>

dengiz qirg'og'ida yashagan turkiylarning ota-bobolari qo'shni qabilalar tomonidan qirib tashlangan. O'sha yerda yashaydigan urg'ochi bo'ri tirik qolgan o'n yoshli bolaga g'amxo'rlik qildi, unga xotin bo'ldi. Ochlikdan qutqarish, dushmanlardan yashirinish uchun bo'ri o'sha bolani olib, Turfon tog'lariga qochib ketdi. Tog'da bir g'or bor edi. U yerda urg'ochi bo'ri o'nta bola tug'di. Bolalarning otasi o'sha qutqarilgan turk edi. Bo'ri bolalari Turfondagi ayollarga uylandi. Har bir boladan bir urug' kelib chiqdi"⁴.

VI asrda turklarda "bo'ri" va "xon" so'zlari ma'nodosh sifatida qaralgan⁵. Shuning uchun qadimgi turklarning bayroqlarida bo'rining kallasi tasviri tushirilgan ramzlar bo'lgan⁶. Hukmdorlar, jasur lashkarboshilar ismiga qo'shib aytiladigan bo'ri sifati uchraydi. "Alpomish" dostonidagi "Bo'riboy" kabi.

Bo'ri so'zi qadimgi yozma turkiy manbalarda "bo'ri", "bo'ru", "ko'r bo'ri", "kurt", "ko'k kurt", "ko'k yolli kurt", bo'zkurt" kabi nomlar bilan uchraydi. Ajdodlarimiz bo'rini "himoyachi", "boquvchi", "naslni davom ettiruvchi", "homi", "qutqaruvchi", "yo'l ko'rsatuvchi", "xabarchi" deb ulug'lab, ilohiylashtirganlar. "Bo'ri totemi turkiy xalqlar og'zaki ijodida urug' boshi, balo-ofatlardan saqlovchi madadkor kuch sifatida ulug'langan. Masalan, "O'g'uznoma"da bo'ri asar syujetini rivojlantiruvchi asosiy obrazdir. U qabilaga madadkor, g'amxo'r, ularni o'z panohida asrovchi kuch sifatida ko'ringan"⁷.

Shu asosda o'zbek folklorida bo'ri obrazi ham ijobiy, ham salbiy ma'noda keladi.

O'zbeklarda tug'ilgan chaqaloqni bevaqt o'lim va balo-qazodan asrash uchun, uni bo'ri terisiga o'rash, bo'ri jag'idan o'tkazish, farzand ko'rmagan ayollarning bo'ri tishini beliga bog'lab yurishi va shu kabi udumlar bo'rini o'zlariga

totem sifatida qarashganining yorqin dalilidir.

Bo'ri obrazining ingliz ertaklaridagi tasviri asrlar davomida o'zgarib kelgan murakkab va ko'p qirrali fenomen hisoblanadi. U ko'pincha yovuzlik, ayyorlik, qo'rqinch, va ayni paytda kuch va erkinlik timsoli sifatida namoyon bo'lgan. Bo'rining bu xil obrazini aniqlashda folkloristik, mifologik va psixanalitik yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ingliz xalq ertaklarida bo'ri nafaqat mustaqil bosh qahramon, balki ko'plab syujetlarda boshqa hayvonlar bilan raqobatda bo'lgan antagonist yoki sinovchi personaj sifatida ko'rsatiladi. Joseph Campbellning "The Hero with a Thousand Faces" (1949) asarida aytilishicha, folklor personajlari arxetipik xususiyatlarga ega bo'lib, ular orqali madaniy, psixologik va axloqiy qiymatlar ifoda etiladi. Bo'ri obrazining bu boradagi arxetipi, ayniqsa, Carl Gustav Jungning jamoaviy ongsizlik nazariyasiga tayangan holda tahlil qilinadi, bu nazariyaga ko'ra, bo'ri inson ongsizligida yovuzlik va xavf bilan bog'liq instinktlar timsoli sifatida mavjuddir (Jung, 1959).

Bo'rining boshqa hayvonlar, xususan, tulki, echki, qo'y va qushlar bilan bo'lgan raqobati esa insoniy munosabatlar, sadoqat, xiyonat, aqllilik va soddalik kabi tushunchalar orqali metaforik ravishda ifodalanadi. Ingliz ertaklarida bo'ri odatda kuchli, lekin har doim ham dono emas; u kuchi bilan tahdid soladi, biroq aksar hollarda tulkinging makkorligi, echkinging jamoaviyligi yoki qushlarning donishmandligi tufayli engiladi.

Ingliz xalq ertaklarida bo'ri va tulki orasidagi raqobat ko'plab syujetlarda uchraydi. Masalan, "The Fox and the Wolf" nomli ertakda bo'ri kuchli, ammo sodda va ishonuvchan bo'lib tasvirlanadi, tulki esa aql-zakovati bilan bo'rini chuv tushiradi. Ushbu ertaklarda bo'ri, odatda, xatti-harakatlariga tanqidiy baho bera olmaydigan, instinktga asoslangan yirtqich

4 Раҳмонов Н. Турк хоқонлиги. – Тошкент: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б. 42.

5 Гумилев О.Н. Древние тюрки. – М., 1967. – С.23.

6 Карпов Г.И. Родословная туркмен // Туркменоведение. – № 8,9. – М., 1929. – С.56.

7 Абдурахмонов А. Туркий халқлар оғзаки ижоди. Электрон дарслик. – Самарқанд: 2006. – Б. 17.

sifatida tasvirlanadi. Tulki esa muvozanatli fikrlaydigan, vaziyatdan chiqish yo'lini topa oladigan yoki bo'riga hiyla ishlatib, unga pand beradigan, o'ch oladigan obraz bo'lib, u hayotiy tajriba va ziyraklik timsoli sifatida namoyon bo'ladi.

Folklorshunos Ruth Bottigheimer o'zining "Fairy Tales: A New History" (2009) nomli tadqiqotida ta'kidlaganidek, "ertaklarda makkorlik vositasi sifatida aql, kuch esa xavf bilan bog'lanadi". Uning fikricha, bo'ri kuch orqali hukmronlik qilishga urinsa, tulki jamiyat qonun-qoidalari doirasida aql bilan ustunlikka erishadi. Bu holat inson jamiyatidagi kuch va aql o'rtasidagi qadimiy ziddiyatning hayvonlar obrazlari orqali ifodalanishini anglatadi.

"The Fox and the Wolf", ya'ni "Tulki va Bo'ri" nomi bilan atalgan ertaklar ingliz va o'zbek ertaklari orasida ko'p uchraydigan ertaklardan biridir. Ammo farqi shundaki, ingliz ertaklarida tulki nomi oldin, bo'ri nomi keyin keltirilsa, o'zbek xalq ertaklarida teskarisi uchraydi, ya'ni "Bo'ri va tulki" nomi qo'llanadi. Shu nomdagi o'zbek xalq ertaklaridan birida aytilishicha, kunlarning birida bo'ri og'zida katta bo'lak go'shtni tishlab kelayotgan ekan, oldidan tulki chiqib qolibdi va bo'rining og'zidagi katta go'sht bo'lagini ko'rib, uni gapirtirishga, qaerdan kelayotganini surishtirmoqchi bo'libdi. Bo'ri: "Popdan"⁸ demoqchi bo'lgan ekan, og'zidagi go'sht tushib ketibdi. Xuddi shuni kutib turgan tulki go'shtni ilib ketibdi. Bo'ri och qolibdi. Bir necha kundan keyin qorni och bo'ri tulkini ko'rib qolibdi. U og'zida katta bo'lak go'sht tishlab kelayotgan emish. Bo'ri ham Tulkivoyning hiylasini qo'llamoqchi bo'libdi. Biroq tulki og'zidagi go'shtni mahkam tishlab turib, "G'ijduvondan", deb qochib ketgan ekan.

Bu ertakda bo'rining tulkiga nisbatan go'lligi, to'g'riso'z va to'g'riko'ngilligi ta'kidlanayotgan bo'lsa, tulkining ayyor va qitmirliги fosh etilmoqda.

"Bo'ri bilan tulki" nomli yana bir ertakda bu ikki jonivorning do'st tutinganligi, ammo tulki o'z ayyorligi tufayli bu do'stlikka raxna solishi ochib beriladi. Och bo'ri o'z oldiga kelgan tulkiga biror joyga borib, qorin to'yg'azib, xursand bo'lib kelishni taklif qilibdi. Tulki "xo'p" debdi-yu, oldinga tushib, ketidan bo'rini ergashtirib ketaveribdi. Borib-borib, ular bir yerda to'yga ketayotgan yetti-sakkizta xotinga yo'liqibdilar. Hammasining qo'lida tugilgan dasturxon bor ekan. Shunda tulki bir yumalab bedana bo'libdi va haligi xotinlarning oldiga tushib yo'rg'alay boshlabdi. Xotinlar "uni bolamga tutib beraman" deyishib, qo'llaridagi dasturxonni yerga qo'yib, bedanani quva ketishibdi. Bo'ri bo'lsa, tugunlar ichidagi ovqatlarni maza qilib yeb, qornini to'ydirib jo'nabdi. Xotinlar bedanaga yetolmay charchab, yo'ldan qaytib kelishsa, tugunlar qup-quruq emish. Tulki aylanib borsa, bo'ri bir joyda dam olib yotgan emish.

Ertasi kuni bo'ri tulkiga endi sal xafa qilib qo'ygin debdi. Bunga javoban tulki bo'rini bir boqqa boshlab boribdi. Ular bog'ning devori tagidagi bir ombordan siqilib zo'rg'a ichkari kirishibdi. Qarashsa, hamma yoq uzumga to'lib-toshgan, hech kim yo'q emish. Vaqtni g'animat bilib, ikkisi uzumxo'rlikka zo'r beribdi. Bir vaqt tulki qornini obdan to'ydirib, ikki dona g'ujumni ikkala burniga tiqib, bo'rining oldiga borib, yegani burnidan chiqqanini aytibdi. Biroq bo'ri qancha yesa ham yegani burnidan chiqavermabdi. Yeganidan qorni rosa ko'pchigan bo'ri axiri o'zini tutib turolmay yotib qolibdi. Tulkiga ana shugina kerak ekan. U, yugura borib, devorga chiqib: "Uzumga o'g'ri ketde-ye-ye" – deb qichqiribdi. Uning tovushini bog'bon eshitib, so'yil ko'tarib kelib qolibdi. Bo'ri lapanglab borib, boyagi omborga suqilgan ekan, sig'mabdi. Devorga tirmashsa, chiqolmabdi. Bog'bon uni o'lasi qilib savalabdi, bo'rining yegan uzumlari og'iz-burnidan chiqib, axirida kaltak zarbidan sulayib kolibdi. Bog'bon bo'rini o'ldiga chiqarib,

8 Namangan viloyatidagi tumanlardan birining nomi.

tashlab ketibdi. Bir vaqt bo'ri hushiga kelibdi. Qarasa, ombor og'zida yotgan emish. Yonida hech kim yo'q emish, tura solib devordan oshib, bir chekkada ingrab yotaveribdi. Bir vaqt tulki kelibdi, bo'rini ko'rib, undan hol so'rabdi. Bo'ri bazo'rgina ingrab: "Ha, do'stim bo'lmay o'l. Bir oz xafa qilib qo'ygin desam shuncha xafa qilasanmi?" – debdi. Tulki: "Birodar, bog' egasining seni bunchalik urishini qaydan bilay?" – debdi.

Ertasi kuni tulki och bo'rini qo'yning kart dumbasini yeyishga boshlab boribdi. Ammo o'zi unga yaqinlashmabdi. Shunda bo'ri tumshug'idan qopqonga ilinibdi. Tulki esa yugura kelib, yog'ni yebdi. Uzoqdan buni ko'rib turgan ovchi to yugurib kelguncha tulki qochib ketibdi. Ovchi kelib qarasa, qopqonga ilingan bo'ri ekan. "Ie, men tulki desam, sen ekansan-da", – deb bo'rini obdan kaltaklab, keyin bo'shatib yuboribdi.

Bo'ri bundan qutulib qorni och ketayotgan ekan, yo'lda bir qo'zini, keyin xo'rozni, undan so'ng xachirni, otni uchratibdi, ammo ularning hiyla gapiga ishonib, hammasidan quruq qolibdi. Ot bo'rini tepib, og'zi-burnini qip-qizil qonga belabdi. U tulkiga bu haqda aytib beribdi. Xullas, bo'ri tulkidan ta'zir yeb, indamay turib ketaveribdi, nariyoqqa borgan ekan, ikkita ovchi buni ko'rib qolib, quva ketibdi. Bo'ri qochib borayotganda yo'lda bir odam qo'sh haydab yurgan ekan. Bo'ri borib qo'shchidan o'zini yashirishini yalanib so'rabdi. Qo'shchi uni katta qanorga solib qo'yibdi. Ovchilar ketgandan keyin bo'ri qanordan chiqib, qo'shchini yemoqchi bo'libdi. Ularning mojarosi ustiga tulki kelib qolibdi. Qo'shchi tulkiga bo'lgan voqeani birma-bir aytib beribdi. Shunda tulki bo'riga qarab: "Men sening shu qanorga sig'ishingga ishonmayman: o'zing sig'sang ham duming sig'maydi", – debdi. Bo'ri buni ko'rsatish uchun qopga qayta kirganda, tulki qo'shchiga imlab, qanor og'zini bog'lashga buyuribdi. Qo'shchi qanor og'zini mahkam bog'labdi. Shundan so'ng qo'shchi tulki ikkisi bittadan ikkita so'yil olib, bo'rini ura-ura o'ldirishibdi.

Ba'zi ertaklarda tulki va bo'ri yoniga uchinchi boshqa personaj ham qo'shiladi. Bunga "Toshbaqa, tulki va bo'ri", "Tulki, laylak va bo'ri" ertaklarini misol qilish mumkin. Masalan, "Toshbaqa, tulki va bo'ri" ertagida hikoya qilinishicha, bir kuni bo'ri tulkinikiga kelibdi. Tulki bo'rini ko'rib, salomlashibdi. Bo'ri unga: "Tulkivoy, bugun sen meni bir mehmon qilgin", – debdi. Tulki: "Mayli, bahonada ikkalamiz suhbatlashamiz. Men tayyorgarlik ko'ray, sen qo'lingni yuvib kel", – debdi va toshbaqani go'sht, mayda-chuyda olib kelishga yuboribdi. Keyin dasturxon yozibdi, bor narsalarini olib, dasturxonga qo'yibdi. Bo'ri kiribdi. Ikkovi gaplashib o'tirishibdi. Ular rosa go'shtni kutishibdi. Bo'rining toqati toq bo'lib: "U o'lguday sekin yuradi, o'shani yuborasanmi?" – debdi. Tulki: "Biroz kutaylik, kelsin, men uni boplayman, kechikkani uchun kosasini mayda-mayda qilib tashlayman, – debdi. Shunda: "Agar shunday qiladigan bo'lsang, bormayman", – degan ovoz kelibdi. Ular qarashsa, toshbaqa. U hali eshikka ham borib yetmagan ekan.

"Tulki, laylak va bo'ri" ertagi xuddi "Tulki va Turna" haqidagi naqlga o'xshaydi. Unda aytilishicha, bir kuni laylak tulkini ziyofatga chaqiribdi va suyuq osh qilib, ko'zaga solibdi. Tulki ko'zadagi ovqatni yeya olmabdi. Laylak esa o'zi ko'zaning ichiga bahuzur tumshug'ini tiqib, xotirjam ovqatini yebdi.

Ertasi kuni tulki laylakni ziyofatga chaqiribdi. U o'zi tayyorlagan kulchatoyni taxtaning ustiga yupqa qilib yayratib, o'rta qo'yibdi. Laylak tumshug'ini taxtaga uribdi, ammo og'ziga hech narsa kirmabdi. Tulki kulchatoyning hammasini o'zi yeb tugatibdi.

Shundan keyin bayon etilgan voqealar laylak va tulkining bir-biridan hiyla ishlatib o'ch olishi haqida kechadi. Tulki laylakni ustiga chiqarib, ikki qanotini yozdirib, qanotlari uchini o'zi tishlab qaerda do'lana, to'qay bo'lsa, o'shaning ichiga kirib yuguradi. Natijada laylakning qanotlari to'kilib, qip-qizil go'sht bo'lib qoladi. U daryolarning bo'yida qurbaqalardan ushlab

yeb, qirq kun deganda o'ziga keladi. Laylak tulkini ustiga o'tqazib osmonga olib chiqibdi va yer ko'rinmay qolgach, uni pastga uloqtiribdi. Biroq tulki bir qo'ychivonning po'stini ustiga kelib tushibdi va shu po'stinini tagiga solib yotaveribdi. Bir kuni uning oldiga bir bo'ri kelib, bu po'stinini kim tikkanligini so'rabdi. Tulki uni o'zi bichib tikkanligini aytib, bo'rini ishontiribdi va uni tikish uchun o'ttiz beshta qo'yni terisi kerakligini aytibdi. Bo'ri uning aytganini bajaribdi. Tulki esa qo'ylarning go'sht-yog'ini yeb yotaveribdi. Bir oydan keyin kelgan bo'rivoyni yana aldab qochib qolibdi. Bo'ri uni quvibdi. Tulki bir kavakka kirib yashirinibdi. Bo'ri uning ketidan kirmoqchi bo'libdi, ammo unga sig'mabdi. Uch kungacha qimirlamay tulkinining chiqishini kutib yotaveribdi, biroq och qolganligi sababli bir dehqonning ko'zasini olib kelib, tulki kirib yotgan kavakning og'ziga to'g'rilab qo'yibdi. Shamolda ko'za bo'riday uvullay boshlabdi. Tulkiga bu xuddi bo'ri uvullayotganday bo'lib eshilibdi. Tulkinining ham qorni nihoyatda ochibdi. U kovakdan boshini sekin chiqarib qarasa, bo'ri yo'q emish, tulki bo'ridan aldanganligini ko'rib, meni aldagan senmi deb, ko'zaning adabini berib qo'ymoqchi bo'libdi. U ko'zani dumiga bog'lab, daryoga boribdi. Ko'zaga suv to'lib, tulki cho'ka boshlabdi. Shunda tulki dumini uzib yuborib, zo'rg'a qutulibdi, ammo u cho'ltoq bo'lib qolib, boshqa tulkilarga kalaka bo'libdi. U o'zini masxara qilgan qirq tulkidan ham o'ch olibdi.

Ko'rinadiki, ushbu ertakda bo'rining uvullagan ovozigacha alohida diqqat qaratilgan. Undan tulkinining vahimaga tushgani tasvirlangan. Bu bejiz emas, chunki odamlarning bo'rining yoki itning uvullashini xosiyatsizlikka yo'ygan. Shu sababli ba'zi ertaklarda bo'rining ovozigacha e'tibor berilgani kuzatiladi. Masalan, "Besh qiz" nomli o'zbek xalq ertagida "Bo'rilarining ovozlari eshitildi. Qo'rqqanimdan shul joydagi bir katta daraxtga chirmashib chiqib o'tirdim" degan ta'kid uchraydi.

"Botir echki" ertagida echki, sovluq va ho'kiz yo'lda ketayotib, bir joyda bir yo'lbars, bir bo'ri, yana bir tulkinining terisi yotganini ko'rishadi. Echki terilarni olib ho'kizning ustiga yopib, yo'lda davom etishadi. Ular bo'ri, arslon, tulki, qoplon va sherdan tortib hamma vahshiy hayvonlar bor joyga borib qoladilar. U yerdagi tulki o'zini oltmish yo'lbars, oltmish bo'ri, oltmish tulki so'yishga qo'l qo'ygan pudratchi qassob deb maqtanadi. Yana boshqalar uni romchi deb ham hisoblaydi.

"Buzoq, echki va qo'zi" ertagida bir dangasaning uyiga bo'ri kirib qolibdi va uning buzoq, echki va qo'zisini ko'rib o'ziga uch kunlik ovqat deb mo'ljallab xursand bo'lib, ashula aytibdi. Shunda aqlli buzoq o'ylab turib, bo'riga bir siyosat qilib ko'rmoqchi bo'libdi. Jonivorlar birlashib, bo'rini qo'rqitibdilar. Bo'ri nima qilishini bilmay, uydan yugurib chiqib qochib ketibdi. U shoshilib qochib ketayotganida sakkizta bo'ri hol so'rabdi va o'sha yerga bormoqchi bo'lishibdi. Dangasaning mollari esa bo'rilarining to'dalanib kelishini bilib, o'zlarini panaga olibdilar. Birdan hovliga to'qqiz bo'ri kirib kelibdi. Bo'rilar uyni, molxonani qarab, qidirib-qidirib buzoq, echki, qo'shni topolmay, boshlab kelgan bo'rini "bizni aldading", deb koyibdilar. So'ngra to'qqiz bo'ri to'planib fol ochibdilar. Shu payt buzoq o'rnashib turolmay gumbillab fol ochayotgan bo'rilar ustiga ag'anab tushibdi. Echki: "Fol ochganini ushla!" – deb baqiribdi. To'qqiz bo'ri qo'rqib, to'qqiz yoqqa qochibdi. Bo'rilar eson-omon qutulganlari uchun shodlanibdilar. Dangasaning mollari bo'rilaridan sog'-salomat qutulib, semirib, xursand bo'lib yuribdilar.

Chiyabo'ri – bo'rining bir turi. Uning nomi ham ba'zi ertaklarda uchraydi. Bunga "Aldoqchi mushuk" ertagi misol bo'la oladi. Katta o'rmonda yashaydigan bu ola baroq dono mushuk bir kuni kattakon filni chiyabo'ri bilan urushgani boryapman deb aldaydi. Fil esa unga "Kichik joning bilan-a? Sen kimsan chiyabo'ri oldida" deya kinoya qiladi. Ammo dono mushuk hamma

ofatlardan qutulib, ko'plarni aldab, laqillatib murod-maqsadiga yetibdi.

"Qarg'a, bug'u, bo'ri" ertagida qarg'a bilan bug'u do'st bo'lib yashagani, kunlarning birida bo'ri bug'uga duch kelib, unga do'stlikni taklif qilgani bilan voqelik boshlanadi. Bug'u bo'riga xiyonat qilmaslik sharti bilan do'stlashishi mumkinligini aytibdi. Bo'ri va'da beribdi.

Ana shundan so'ng bo'ri bilan bug'u inoq do'st bo'lib yashayveribdilar. Bu voqeani eshitgan qarg'a bug'u oldiga uchib kelib, bo'ridan hech qachon do'stlik chiqmasligini, u ablah yirtqich, ayyorligini, bir kun aldab, yeb qo'yishi mumkinligini aytib ogohlantiribdi. Ammo bug'u qarg'aning nasihatlariga e'tibor bermay, bo'ri bilan o'ynab-kulib yuraveribdi. Bo'ri esa chindan bug'uni o'rmonning qalin, o't ko'p o'sgan yerida qo'yilgan qopqon tomon yetaklab, uni qopqonga tushiribdi. Bug'u Bo'riboyga yalinib, undan yordam so'rabdi. Do'st ekanliklarini eslatibdi. Bo'ri esa uzoqdan uvullab, rozi bo'lmabdi. Bug'u dod solib, bo'ri uning go'shtiga xumor bo'lib turaveribdi. Bug'uga qarg'a yordamga kelibdi. Bug'u noqobil bo'ri bilan do'st bo'lib, shu ahvolga tushganini tan olibdi. Qarg'a bug'uga sayyod kelgancha yonboshiga ag'darilib, o'lik holiga tushib yotishini o'rgatibdi. Shunday qilib, bug'u qopqondan qutulibdi. Uning hiyla qilganini ko'rgan sayyod xanjarini sug'urib otgan ekan, u bug'iga emas, poylab yotgan bo'rining ko'ksiga tegibdi va bo'ri til tortmay o'libdi.

"Sinchalak" ertagida bir sinchalak cho'lda yurib, oyog'iga tikan kirib ketibdi. U tuyay oldiga borib, oyog'idagi tikanni olib qo'yishini so'rabdi. Biroq tuyay ko'nmabdi. Sinchalak tuyaga: "Senimi, qarab tur, bo'riga yegizaman", – deya bo'rining oldiga boribdi. "Bo'ri, sen ana u tuyani yesang-chi, – desa, bo'ri: "O'zim semiz qo'ylarni yemay yuribman-u, tuyani yeymanmi", – debdi. Sinchalak bo'rini ovchiga ottirmoqchi bo'libdi. Ovchi: "O'zimning quyonlarim yotibdi-yu, sening bo'ringni otamanmi", – debdi.

Oxirida sinchalakka shamol yordam beradi. Ammo mergan bo'rini emas, tuyani quvib ketadi. Bu bilan inson bo'rini o'ldirmagani ta'kidlanadi. Negaki o'z davrida bo'rini totem hisoblashgani sababli, uni o'ldirishga botina olmaganlar.

Bo'rining obrazida doimiy tarzda kuch timsoli mavjud bo'lsa-da, uning doimiy mag'lubiyati ertaklarda aql va donolikning ustuvorligini ifodalaydi. Aytish mumkinki, bo'ri bu qarama-qarshiliklar tizimida doimiy "yo'qotuvchi" rolda turadi. Shuning uchun ham u doimiy qayta-qayta jazolanadi, haydaladi, yo'q qilinadi yoki maskara qilinadi. Bo'rining soddaligi, haddan tashqari ishonuvchanligi va o'z kuchiga ortiqcha suyanishi uni har doim makkor, donishmand yoki jamoaviylikka tayanadigan raqiblariga nisbatan zaif qiladi. Bu esa ertaklardagi asosiy xabarni shakllantiradi: kuch emas, balki donolik, sabr, uyushqoqlik va axloqiy to'g'rilik ustundir. Bo'ri obrazi ingliz ertaklarida nafaqat antagonistik kuch sifatida, balki adabiy va estetik vosita sifatida ham xizmat qiladi. Bo'rining tasvirlari dramatik dinamika, voqea rivoji va kutilmagan burilishlarni yaratishga xizmat qiladi. Uning kutilmagan hujumlari, aldovlari va niqoblar ortiga yashiringan rejasi bolalarning diqqatini tortadi, hissiy holatini faollashtiradi va ertakni yanada ta'sirli qiladi. Taniqli bolalar adabiyoti tadqiqotchisi Peter Hunt "Children's Literature: An Illustrated History" (1995) asarida ta'kidlaganidek: "Bo'ri bu ertakdagi dinamizm generatori. U harakatga turtki beradi, nizoni boshlaydi va dramatik keskinlikni yaratadi." Bu holat ertaklarni nafaqat didaktik, balki badiiy zavqqa ham boyituvchi vosita sifatida tasdiqlaydi. Ertaklar orqali bola voqelikda ham shunga o'xshash bo'rilar ya'ni xavf, aldov, beparvolik va adolatsizlik mavjudligini anglaydi. Bunday shakldagi ogohlantirishlar, ayniqsa, "The Boy Who Cried Wolf", "Little Red Riding Hood" va "Three Little Pigs" kabi ertaklarda yorqin ko'rinadi. Ularda bola nafaqat voqea rivojini tushunadi, balki muhim ijtimoiy saboqlarni ham oladi.

Bo'ri obrazi xalq ongida madaniy kod sifatida ham shakllangan. U ingliz milliy ongida xavf, mustaqillik, yovuzlik va ba'zan erkinlik belgisi sifatida shakllangan. Ertaklarda bu madaniy kod yangidan-yangi variantlar orqali har safar takrorlanadi, kuchayadi yoki qisman o'zgaradi. Bunday takroriy obrazlar xalq og'zaki ijodining arxetipik qatlamlariga mansub bo'lib, ular jamiyat o'zini qanday ko'rayotgani va qanday ko'rishni xohlayotganini aks ettiradi. Kulturolog Raymond Williams bu haqda shunday yozgan: "Folklor bu jamiyat xotirasining aksidir, u o'zining eng chuqur istaklarini, qo'rquvlarini va orzularini badiiy obrazlar orqali saqlaydi". Bo'ri obrazining doimiy salbiy pozitsiyada bo'lishi bu xotirada hayotiy xavflar bilan bog'liq hissiyotlarni saqlab qolishga xizmat qiladi. Shu orqali xalq ertaklari ijtimoiy, siyosiy va axloqiy xavf-xatarlar haqida ogohlantiruvchi vosita vazifasini bajaradi.

ФРАЗЕОЛОГИЯ И ГРАММАТИКА: ГРАНИЦЫ, ПЕРЕСЕЧЕНИЯ, ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ

Абдукарим Сулайманович Мусаев – д.ф.ф.н. (PhD), доцент,
Джизакский государственный педагогический университет

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и функциональные аспекты взаимодействия фразеологии и грамматики в современном русском языке. Подчеркивается, что граница между устойчивостью фразеологических единиц и их грамматической трансформацией является подвижной и динамичной. На основе анализа моделей грамматической адаптации, прагматической вариативности и когнитивных механизмов интерпретации показано, что грамматика выступает важнейшим инструментом актуализации прагматического потенциала фразеологизмов, обеспечивая их гибкость в реальном употреблении.

Annotatsiya. Ushbu maqola zamonaviy rus tilida frazeologiya va grammatika o'rtasidagi o'zaro ta'sirning nazariy va funksional jihatlarini o'rganadi. Unda frazeologik birliklarning barqarorligi va ularning grammatik transformatsiyasi o'rtasidagi chegara o'zgaruvchan va dinamik ekanligi ta'kidlangan. Grammatik moslashuv modellari, pragmatik o'zgaruvchanlik va talqinning kognitiv mexanizmlari tahlili asosida grammatika frazeologik birliklarning pragmatik salohiyatini ro'yobga chiqarish, ularning real hayotda qo'llanilishida moslashuvchanligini ta'minlash uchun muhim vosita bo'lib xizmat qilishi ko'rsatilgan.

Abstract. The article explores the theoretical and functional aspects of the interaction between phraseology and grammar in modern Russian. It is shown that the boundary between the stability of idioms and their grammatical transformation is dynamic. Based on the analysis of grammatical adaptation models, pragmatic variability, and cognitive interpretation mechanisms, the study demonstrates that grammar serves as a crucial instrument for actualizing the pragmatic potential of idioms.

Ключевые слова: фразеология, грамматика, прагматика, когнитивный аспект, устойчивые выражения, грамматическая адаптация, идиоматичность.

Kalit so'zlar: frazeologiya, grammatika, pragmatika, kognitiv jihat, turkum iboralar, grammatik moslashuv, idiomatizm.

Keywords: phraseology, grammar, pragmatics, cognitive approach, idiomatic expressions, grammatical adaptation.

Фразеология и грамматика традиционно рассматриваются как разные уровни языковой системы. Фразеология изучает устойчивые выражения – идиомы, фразеологические единства, сочетания и выражения, обладающие целостной семантикой; грамматика – категории, формы и конструкции, обеспечивающие формирование высказывания. Однако в современной лингвистике укрепляется понимание того, что между этими подсистемами существуют динамичные связи: фразеологизмы регулярно вступают в грамматическое взаимодействие, изменяя форму, синтаксические функции, коммуникативный вес и прагматическую

составляющую.

Фразеологическая система русского языка традиционно описывалась как область готовых единиц, обладающих устойчивым составом и семантической неделимостью¹. Однако современные исследования показывают, что устойчивость не исключает гибкости: в реальном употреблении фразеологизмы активно взаимодействуют с грамматическими средствами – видом, временем, наклонением, синтаксической позицией – и тем самым меняют своё прагматическое звучание.

Грамматика выступает не просто обслуживающим механизмом, а

¹ Телия В. Н. Русская фразеология. М., 1996.

важным компонентом интерпретации фразеологического значения. Как отмечает В.Н.Телия, «прагматический потенциал фразеологизма раскрывается в конкретном контексте, где грамматическая форма задаёт рамку его реализации»².

Несмотря на устойчивость формы, фразеологизмы обладают способностью «встраиваться» в различные грамматические структуры без разрушения идиоматического значения. Это свойство отмечал ещё А.В.Кунин, подчёркивая, что грамматика формирует «вторичную модификацию» идиомы³.

В когнитивной лингвистике подобная гибкость объясняется концепцией фреймов (Ч.Филлмор), согласно которой фразеологизм активизирует целостный сценарий, а грамматическая форма задаёт угол его актуализации⁴.

В.В.Виноградов выделил три основных типа фразеологизмов – сращения, единства и сочетания⁵, – и эта классификация важна для понимания степени их грамматической подвижности.

– Фразеологические сращения (дуба дать, собаку съесть): почти не допускают перестройки, но изменяются по грамматическим категориям (он собаку съел).

– Фразеологические единства (семь пятниц на неделе, стреляный воробей): значительно более подвижны.

– Фразеологические сочетания (страх берёт, потупить взор): свободно включаются в синтаксис.

Н.М.Шанский позднее предложил выделить также фразеологические выражения – пословицы и крылатые формулы, функционирующие как готовые культурные смыслы⁶.

Связи фразеологических компонентов описаны также в работах Д.Н.Шмелёва, который выделяет парадигматическую, синтагматическую и деривационную связанность⁷.

Грамматическая форма видовременного плана является одним из ключевых инструментов прагматической модификации фразеологических единиц. Она не разрушает идиоматическую семантику, но изменяет ракурс интерпретации, активируя разные аспекты когнитивного сценария. Смена вида или времени глагола позволяет переключать перспективу наблюдателя – с констатации факта на характеристику поведения или предупреждение.

Так, фразеологизм «сесть в лужу» демонстрирует несколько различных прагматических настроек при минимальных грамматических изменениях:

–сел в лужу – форма прошедшего времени фиксирует завершённость и непоправимость ситуации; высказывание воспринимается как факт, имеющий оценочную окраску (акт неудачи уже состоялся);

–сидится в лужу регулярно – несовершенный вид в сочетании с обстоятельством повторяемости формирует характеристику устойчивого поведения, что переводит идиому в разряд оценочного описания личностного качества («он склонен ошибаться регулярно»);

2 Там же, с. 214.

3 Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка. М., 1996.

4 Fillmore Ch. Frame Semantics. Seoul, 1982.

5 Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова. М., 1977.

6 Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. М., 1985.

7 Шмелёв Д.Н. Очерки по русской фразеологии. М., 1979.

– сядешь в лужу – будущее время моделирует прогностическую модальность, превращая выражение в предупреждение или мягкую угрозу; иллокутивная сила становится директивной.

Таким образом, видовременные преобразования функционируют как ресурс «прагматической настройки» идиомы. Они не изменяют её ядро, но смещают коммуникативный акцент: от констатации – к оценке, от оценки – к предостережению, от предостережения – к стратегическому речевому воздействию.

Д.О.Добровольский описывает подобные механизмы как явление «контекстуального перефокусирования идиомы», подчёркивая, что любое грамматическое изменение «вовлекает новую интерпретационную перспективу, сохраняя семантическую целостность выражения»⁸. В данных примерах перефокусирование осуществляется за счёт грамматического параметра вида/времени, который позволяет одному и тому же фразеологизму выступать в разных иллокутивных ролях – от репрезентативов до директивов и экспрессивов.

В когнитивной перспективе подобные преобразования отражают динамичность фреймов, лежащих в основе идиом. Сценарий «оплошности» представлен в языке многослойно: это может быть разовое событие (сел в лужу), свойство/тенденция (садится в лужу), или потенциальное будущее событие (сядешь в лужу). Грамматика проявляет себя как механизм «профилирования» этих аспектов – в терминах Р.Лэнгакера, она указывает, какой участок события оказывается в фокусе концептуализации.

Итак, грамматическая адаптация фразеологизмов – не вторичное явление, а фундаментальная часть их функционирования: именно она позволяет устойчивым выражениям оставаться живыми, гибкими и пригодными для широкого спектра коммуникативных задач.

Выбор наклонения придаёт выражению определённую иллокутивную силу:

- Не лезь в бутылку! – директива;
- Если бы ты не лез в бутылку... – смягчённый упрёк;
- Он лезет в бутылку – нейтральное наблюдение.

Модально-грамматическая форма принимает участие в выражении отношения говорящего к ситуации, что согласуется с идеей Н.Д.Арутюновой о «прагматизации грамматического выбора»⁹.

Синтаксическая позиция идиомы определяет её воздействующую силу:

- золотые руки мастера – атрибутивная функция;
- его руки золотые – предикативная оценка;
- руки были золотыми – усиливает эмоциональный компонент.

Смена позиции ведёт к сдвигу фокуса: либо на качестве лица, либо на событии.

Иллокутивные функции

Фразеологизмы реализуют разные типы речевых актов:

- директивы: по одежке протягивай ножки (совет);
- экспрессивы: как снег на голову;
- репрезентативы: дело в шляпе.

⁸ Добровольский Д. О. Когнитивная теория фразеологии. — М.: ЯСК, 2007. — С. 45–48.

⁹ Арутюнова Н. Д. Дискурс. М., 1999.

По наблюдению Дж. Остина, устойчивые выражения часто «кодируют» типичную иллокутивную силу¹⁰.

Когнитивное моделирование

Каждый фразеологизм связан с определённым фреймом:

- играть с огнём → «опасность»;
- пустить пыль в глаза → «видимость – реальность»;
- держать язык за зубами → «контроль – нарушение».

Грамматика указывает, какая часть фрейма становится актуальной:

- играл с огнём — риск реализовался;
- будешь играть с огнём – риск прогнозируется.

Таким образом, фразеология и грамматика формируют взаимосвязанную систему. Грамматика выступает в роли интерпретативного механизма, определяющего коммуникативный эффект фразеологизма. Вид, время, наклонение и синтаксическая позиция позволяют:

- смещать акценты значения;
- регулировать модальность;
- усиливать или смягчать оценку;
- формировать воздействующий эффект.

Таким образом, анализ показал, что фразеология и грамматика образуют тесно связанную систему, где устойчивые выражения функционируют как элементы, одновременно лексические и грамматические. Грамматическая адаптация позволяет фразеологизмам изменять форму без утраты идиоматичности, а прагматические механизмы обеспечивают вариативность их интерпретации. Фразеология выступает важной частью когнитивного и коммуникативного потенциала языка,

а её взаимодействие с грамматикой формирует динамическую переходную зону, отражающую живое функционирование языка.

10 Austin J. How to Do Things with Words. Oxford, 1962.

TILSHUNOS OLIM AYYUB G'ULOMOVNING MORFEMIKAGA OID ILMIY QARASHLARI

Xanifaxon Shukurillayevna Xamdamova –
dotsent, Jizzax politexnika instituti

Annotasiya. Mazkur maqolada tilshunoslik fanlarining yetuk bilimdoni, ushbu sohaning deyarli barcha bo'limlariga oid ilmiy qarashlari bilan katta hissa qo'shgan olim Ayyub G'ulomovning morfemikaga oid fikrlari, so'z yasalishi va uning tarkibi masalasi, so'zlarning morfem analiziga oid fikrlari haqidagi ilmiy qarashlari o'rin olgan.

Аннотация. В данной статье излагаются научные взгляды Айюба Гуломова, зрелого учёного-лингвиста, внесшего значительный вклад практически во все направления этой науки своими научными взглядами на морфемистику, проблему словообразования и его состава, а также взглядами на морфемный анализ слов.

Abstract. This article presents the scientific views of Ayub Gulomov, a mature linguist who has made significant contributions to virtually all areas of this science with his scientific views on morphemics, the problem of word formation and its composition, as well as his views on the morphemic analysis of words.

Kalit so'zlar: morfemik holat, soddalanish hodisasi, affiks, imlo, o'zak morfema, lug'atlar.

Ключевые слова: морфемное состояние, феномен упрощения, аффикс, орфография, корневая морфема, словари.

Keywords: morphemic state, simplification phenomenon, affix, spelling, root morpheme, dictionaries.

Ma'lumki, so'zlar morfem jihatdan bir xilga o'xshab ko'rinishi mumkin, ammo uning morfemik tarkibi o'zgarib turuvchi hodisa bo'lgani uchun ikki morfemadan tashkil topgan so'z keyinchalik bir morfema sifatida qaralishi, ya'ni o'zak va affiks o'rtasida chegara yo'qolib, yangi bir o'zak hosil bo'lishi mumkin va bu hodisani olim Ayyub G'ulomov o'z ilmiy asarlarida misollar orqali isbotlaydi. So'zning morfemik holatidagi o'zgarish – bir necha qismli so'zning ajralmas bir bo'lakka aylanishini soddalanish hodisasi deb ataydi va buni misollar bilan tushuntiradi. Masalan, hozirgi o'zbek tilida qovurg'a, qopqoq, qachon, yaproq, bo'rsiq tipidagi so'zlar ilgari morfemalarga ajratilgan: qop+moq → qop+ur+moq (-ur daraja ko'rsatuvchi affiks) → qop+ur+g'a (-g'a ot yasovchi affiks); qopurg'a – yurak, o'pka va boshqa ichki organlarni qoplab turuvchi organ: qapaq (qovoq) – qap+aq (qozon qopqog'i); qap+qa+q; (qapqa so'zi eski o'zbek tilida darvoza ma'nosida ishlatilgan; – q kichraytish ma'nosini anglatuvchi affiks); qachon – qay+chog'+in; yaproq (barg)–yap

(yopmoq)+ur(daraja formasi)+g'oq(-oq ot yasovchi affiks); bo'rsiq(barsuq)–bo'r+si+q(bur – hid yoki semiz, to'la ma'nosida, kulrang ma'nosida bo'lishi ham mumkin; – si fe'l yasovchi affiks, – oq ot yasovchi affiks); chog'ishtiring: bo'r+si+q – bo'r+i(volk); rangi bir xil¹.

Olim yuqoridagi so'zlarni hozirgi o'zbek tilida morfemalarga ajralmasligini, ular bir o'zak sifatida qaralishini aytib o'tadi, shu bilan birga, qismlarga ajraladigan so'zlarning davr o'tishi bilan ajralmas so'zlarga aylanish hodisasining turkumlar doirasida qanday yuz berganligini quyidagi misollar orqali tushuntiradi:

a) otlarda: bo'yin(bo'y-qad, qomat; – in kichraytishni bildiradigan affiks; bo'yin – odam bo'yni, shisha bo'yni); ichak (ich-ichki organ; – ak kichraytish affiksi); yurak (yur-yurmoq; – ak ot yasovchi affiks);

b) sifatlarda: yashil(yosh-yoshlik); qizil(qizi-qizmoq); qo'ng'ir(qo'ng'ir-taqlid so'z)

v) fe'llarda: o't+quzmoq–o'tqazmoq (ekmoq) → o'tkur+g'iz(g'iz daraja formasini hosil qiluvchi

1 Ўзбек тили грамматикаси, I том, Морфология, «Фан», Тошкент, 1975, 39–б

affiks); tushunmoq (bilib olmoq; uqmoq)-tushmoq(suvga tushmoq; – un daraja affiksi);

g) ravishlarda: birga(bir+ik+moq-birlashmoq, qo'shilmoq)-bir+ik+a(-a aslida ravishdosh ko'rsatkichi) →birga; qayta (qaytmoq fe'lining ravishdosh formasi)².

Soddalanish hodisasi natijasida bir xil o'zakli so'zlar qarindoshlikdan chiqib, endi yangi – o'zga o'zaklar sifatida boshqa yasama so'zlarga asos rolini bajarishi mumkin, deydi va misollar orqali tushuntiradi: "Masalan, qachonlardir qishloq va qish so'zlari bir o'zakdan yasalgan so'zlar hisoblangan (qishloq – joy, qishki – sifat, qishga oid) hozirgi zamon o'zbek tili nuqtayi nazaridan esa ular qarindosh so'zlar sanalmaydi. Chunki ularda semantik umumiylik yo'q. Qishloq so'zi joy nomi ko'rsatuvchi so'z bo'lsa, qishki so'zi o'z ma'nosida qishloq so'zi bilan ma'no jihatidan birlikni tashkil etuvchi elementga ega emas. Bular o'rtasida ma'no uzilishi ularning boshqa boshqa so'z sifatida qaralishiga sabab bo'ldi. Hozir bu so'z birgina o'zak sifatida qaraladi va uning o'zi yangi yasama so'z to'dasini hosil qila boshladi (qishloq+i, qishloq+dosh)"³.

Ayyub G'ulomov morfemalarga bo'linadigan so'zlarning bo'linmas bo'lib qolishiga turli omillar sabab bo'lishini ilmiy asoslab, ularni ham misollar asosida yoritib beradi. "Masalan, o'zbek tilidagi yumshamoq, o'xshamoq, sug'ormoq, quyriq so'zlari ham hozirda yasamalik xususiyatini yo'qotgan bo'lib, buning sababi unga asos bo'lgan so'zning iste'moldan chiqqanligidir. Yumshamoq so'zi bir vaqtlar yasama so'z sifatida qaralgan va qismlari aniq, uqilgan. U yum (mayin) va – sha affiksiga bo'lingan. Asta – sekin yumsha bir o'zakka aylangan chunki yum so'zi alohida leksik birlik sifatida iste'moldan chiqdi. Shuningdek, o'xshamoq (o'x+sha+moq), sug'ormoq (suv+g'or), quyriq (quyi+r+iq) so'zlari ham yuqoridagi prosessni boshdan kechirganligini, ya'ni o'zbek tilida bu so'zlarning uq, so'g' – suv, quyirmoq formalari ayrim qo'llanmasligi aytib o'tiladi. Yana shu fikrlarga qo'shimcha qilib, yaxshi so'zining ham bo'linmas holatga kelgani haqidagi fikrni

o'rgansak. U hozirgi o'zbek tilida yoqimli degan ma'noni anglatadi. Tarixiy jihatdan bu so'z (yoq-yoqmoq) yaq // ish // i (yaq-ish-i → yaq-shi → yaxshi) tarzida qismlarga ajratilgan va yoqimli, yoqimsiz, yoqimtoy kabi so'zlar qatoriga kirgan. Ana shunday hodisaga yurak (yur+ak), cho'mich (cho'm+ich), o'ra (o'r-chuqur), art – tozalash (ari-t, ari-yo'qolish, ketish), yaylov (yoy+la+v), terak (tekis terilgan, kelishgan), isirg'a (aslida osmoq fe'lidan bo'lib, dastlab asirg'a formasida qo'llangan), qovoq (qopoq-ko'zning ustini qoplab turadigan ma'nosida), otlar (biror joyga borishda hozirlanish) so'zi aslida ot ma'nosi bilan bog'langan (ko'chmanchining ot minib, biror joyga borishga hozirlanishi), ko'rpacha (ko'rpa so'zidan yasalgan), ko'mir so'zi aslida ko'm fe'lidan yasalgan, chaqirim so'zi chaqir fe'lidan yasalgan, o'tin so'zi (o't o'zagidan)"kabi so'zlarni misol qilib keltirgan.

Yuqoridagi fikrlardan anglashiladiki, o'zbek tilidagi so'zlarning boshida qanday ma'no anglatganligi va hozirgi vaqtda qaysi ma'noni anglatishini, so'z ma'nosida qanday o'zgarish yuz berganligini, so'zning tarkibidagi o'zgarishlarni, uni qismlarga ajratishda tarixiylik va hozirgi holat nuqtayi nazaridan kelib chiqib yondashish kerak ekan, bunda, A.G'ulomov ta'biri bilan aytganda, "so'z morfem sostavining o'zgarish hollari, ularni analiz qilishda hozirgi va tarixiy yasalishni aniq chegaralashni talab qiladi va so'zlarning morfem sostavini aniqlashda uning hozirgi zamon o'zbek tilidagi sostavi bilan tarixiy sostavini aralashtirmaslik kerak".

So'zlarni tarixiy bo'linishiga oid olimning yuqoridagi fikrlari hozirgi davr tilshunoslik manbalarida ham shunday o'rganiladi.

Masalan, N.Mahmudov otlar so'zi haqida shunday fikr yuritadi: "Qadimda Yo'lga otlandi degan gap bor edi. Hozir otlar o'rnini texnika egallab oldi. Lekin Yo'lga otlandi gapi hamon tilimizda. Yo'lga otlangan odam esa yalpayib mashinada o'tiradi. Otlar so'zi tilimizda barqaror leksik me'yor sifatida yashamoqda, uning dastlabki ma'nosi, ya'ni "Otga minmoq" bugun

2 Ўзбек тили грамматикаси, I том, Морфология, «Фан», Тошкент, 1975, 42-б

3 Ўзбек тили грамматикаси, I том, Морфология, «Фан», Тошкент, 1975, 49-б

xiralashgan"⁴. To'g'ri, bu fikr bilan muallif adabiy tilning qaysidir ma'noda barqarorligini isbotlashni maqsad qilgan, lekin bu orqali A.G'ulomovning fikriga, ya'ni o'tlan so'zi otga minmoq birikmasi bilan aloqasi uzilib, yaxlit so'zga aylanganligiga xayrixoh ekanligini ko'rish mumkin. Tilshunos olim I.Azimov ham morfemikaga oid qarashlarida so'z tarkibi qismlarga ajralmaydigan holatlardan biri tarixiy yasaliş, deydi va ushbu so'zlarni misol keltiradi: quloqchin, qishloq, yuksak, ko'mir, olcha⁵.

Tarixdan ma'lumki, turkiy xalqlarda qishloq ko'chmanchilik sharoitida qishlaydigan joy ma'nosida ishlatilgan va qishla+q sifatida morfemalarga ajratilgan. Hozirgi sharoitda esa qishloq doimiy yashash joyiga aylanib, qishlashga aloqasi yo'qolganligi hammaga ma'lum. Taroq, sanoq, bo'yoq so'zlarida esa soch taraydigan buyum ma'nosi, sanashga oid, bo'yashga oid ma'nolari bir-biriga bog'liq bo'lgani uchun ushbu so'zlar qismlarga ajraladi (tara+q, sana+q, bo'ya+q).

Morfemalarga bo'linadigan so'zlar morfem sostavining o'zgarishidagi ikkinchi xil ko'rinish qayta bo'linishdir. Uning mohiyatini olim shunday izohlaydi: "Ma'lum bir so'z ilgari bir xil qismlarga bo'lingan bo'lsa, yu hozir undan farqli ravishda qismlarga boshqacha bo'linadi. Masalan, insoniyat so'zi birinchi davrlarda uch qismga bo'lingan: inson – o'zak, – iy va – at affikslar. Inson – insoniy – insoniyat. Ammo bu tipdagi so'zlar zanjirida o'rta zveno (insoniy tipidagi) hozirgi o'zbek tilida ishlatilmaydi. Masalan, mas'uliyat, ziddiyat, madaniyat, majburiyat kabi. Olim bu tip so'zlardagi – iy va – at affikslari qo'shilib – iyat affiksini hosil qilgan"⁶, deydi. Shuningdek, qayta bo'linishni – chi va – lik affikslari misolida ham shunday tushuntiradi: "... Ammo dehqonchilik tipidagi so'zlarda boshqacha hodisani ko'ramiz: ikki affiks(–chi va–lik: o'qi–t–uv–chi shaxs oti, o'qi+t+uv+chi+lik kasb

hunarini bildiruvchi ot) ba'zi bir hollarda birgina affiks sifatida ishlatiladi. Masalan, temirchilik so'zi temir+chi+lik tarzida uch qismga o'linsa ham, dehqonchilik, pishiqchilik so'zlari faqat dehqon+chilik, pishiq+chilik tarzida ikki qismga ajratiladi, chunki dehqonchi va pishiqchi degan so'zlar yo'q"⁷. Yana qayta bo'linish hodisasini ular so'zi misolida ham ko'rib chiqadi va bu so'zning – ul (kishilik olmoshi uchinch shaxs birlikning qadimgi formasi) + (–a)r (ko'plikni ko'rsatuvchi affiks): ul+ (–a)r, keyingi davrda o'zak ohiridagi – l tovushi affiks sostaviga o'tgan, deydi. Xullas, ular so'zining tarixiy bo'linishi ul+ ar bo'lsa, u+lar esa hozirgi paytdagi bo'linishidir. Olim morfemalarini ishlatilish darajasiga qarab unumli – mahsulli va unumsiz – mahsulsiz morfemalar farqlanishini ko'rsatadi. Mahsulli affikslar hozirgi o'zbek adabiy tilida yangi so'z yasaydi, mahsulsiz morfemalar so'z tarkibida ayrim element sifatida ajratiladi, ammo yangi so'z hosil qilishda ishtirok etmaydi, ya'ni hozir ular yordamida yangi so'z yasalmaydi, deydi va mahsulli affikslarga – chi (parashyutchi, o'rmonchi), – li (motorli, xorli), – la (vintlamoq, emallamoq) kabi affikslarni, mahsulsizlarga esa – oq (yotoq), – iq (ochiq), – q (taroq), – g'ich (qashlag'ich), affikslarni sanab o'tadi. Unumsiz affikslar sanoqli so'zlar tarkibida bo'lib, yuqoridagi kabi so'zlar qadimda paydo bo'lgan, hozir ulardan yangi so'z yasashda foydalanilmaydi, deb ta'kidlaydi. Unumsiz affikslarga – ch (sevinch, quvonch), – vul (yasovul, bakovul, qirg'ovul, (qorovul so'zi bundan mustasno)), – mak affiksi faqat ko'lmak so'zi sostavida ajratiladi (kichik ko'l, kulcha).

Hozirgi tilshunoslikni o'rganishda lingvistik lug'atlarning o'rni katta. Ayniqsa, morfem lug'at o'quvchilar savodxonligini oshirish, so'zning morfem sostavi haqidagi bilimlarga ega bo'lish uchun ahamiyatli. Ushbu lug'at haqida Ayyub G'ulomov shunday deydi: "Morfem lug'at o'rni bilan imlo lug'at vazifasini ham o'tay oladi, chunki, birinchidan, bu lug'atda hozirgacha

4 Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. Тошкент, 2007, 44–бет.

5 Азимов И, М.Сапарниязова. Она тилидан маърузалар ва тестлар мажмуаси. Тошкент, 2008, 29–бет.

6 Ғуломов А.Ғ. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида, А.С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти асарлари. Биринчи китоб, Тошкент, 1949, 37–40–бетлар.

7 Ғуломов А.Ғ. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида, А.С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти асарлари. Биринчи китоб, Тошкент, 1949, 44–56–бетлар.

nashr qilingan imlo lug'atlariga kiritilgan hamma so'zlar o'z aksini topgan. Ikkinchidan, bu so'zlarning hammasi hozirgi o'zbek imlo qoidalarida asosida yozilgan. Bu esa morfem lug'atdan imlo lug'ati tarzida ham foydalanish imkonini beradi.

Bundan tashqari, so'zlarning morfematik sostavi haqida qat'iy bilimga ega bo'lishi, so'z, o'zak va negizlarga turli xil so'z yasovchi va so'z o'zgartuvchi affikslarning qo'shilishi natijasida yuz beradi fonetik o'zgarishlarni anglab olishi, shubhasiz, yozuvdagi har xilliklarni bir normaga keltirishiga yordam beradi".

O'quvchilar ko'pincha so'z imlosida xatoliklarga yo'l qo'yishadi, bunga ularning so'z o'zagini bilmasliklari sabab bo'ladi. O'zak va affiksni to'g'ri ajrata olish, ma'nosini tushunish va morfemalardagi fonetik o'zgarishlarni ilg'ab olish so'zni to'g'ri yozishga yordam beradi. Ko'pincha qo'shimchalar va o'zakning omonimlik xususiyati morfemalarni ajaratishdagi chalkashliklarga olib keladi.

Olim bu haqdagi fikrlarni bir necha faktlar orqali izohlaydi. "Hozirgi o'zbek tilida son, ong, yosh, ot kabi bir bug'unli ba'zi so'zlarga yasovchi qo'shimcha qo'shilganda o tovushi a ga (yozuvda o harfi a ga) aylanadi son-sana-sanamoq-sanoq; ong-angla-anglatmoq-anglashiladigan, yosh-yasha – yashamoq, yashasin; ot-ata-atamoq-ataladi. Ammo osh + osha, bosh+boshla, sog'+sog'ay, yosh+yoshla tipidagi fe'l yasalganda, birinchi bo'g'indagi o tovushi a ga o'tmaydi"⁸.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida fonetik hodisa asosida yoziladigan so'zlar anchagina. Ayniqsa, a unli tovushning o tovushiga aylanishi ko'p uchraydi asosan a tovushi esa v yoki q undoshlari yonida kelishi bilan izohlanadi masalan, tara+q-taroq, so'ra-so'rov, chanqa+q-chanqoq, sayla-saylov va boshqalar.

Bu haqda olimning fikrlarini keltirsak "so'z

negizi a tovushi bilan tugab, unga v yoki q yasaovchi morfema qo'shilganda, a tovushi a ga (a → o) o'tadi. Ammo dovuq, zovur, sovg'a, axloq, vaytg'oq, bayroq, yong'oq, inoq tarzidagi so'zlarda v yoki q undosh tovushlari oldidan o tovushining yozilishi fonetik hodisa bilan aloqador emas. Bunday so'zlar hozirgi o'zbek tili nuqtayi nazaridan morfemalarga ajratilmaydi"⁹.

Ma'lumki, so'zlarni noto'g'ri talaffuz qilish oqibatida paronim so'zlar vujudga kelgan. Bu so'zlarni to'g'ri yozish ularni faqat ma'nolarini to'g'ri anglash natijasida amalga oshiriladi. Bu haqda olim ham shunday fikr bildiradi: "... ko'pincha o'quvchi sur'at bilan surat, davot bilan da'vat, paqir bilan faqir so'zlarining ma'nolarini bilmaydi va imloda xatoga yo'l qo'yadi. Agar o'quvchi ganj (xazina) – ganch (qurilish material), dom (tuzoq) – dam (nafas), paqir (idish) – faqir (kambag'al), davot (siyohdon) – da'vat (da'vat qilmoq), surat (rasm) – sur'at (ishning sur'ati) kabi morfemalar ma'nolarini farqlay olsa, imlo xatoga yo'l qo'ymaydi"¹⁰.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, A.G'ulomovning morfemikaga oid qarashlari o'zining ilmiy asoslanganligi va keyingi davr tilshunoslik bilimlariga poydevor sifatida xizmat qilib kelayotganligi bilan qimmatlidir.

8 Фуломов А.Е. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида, А.С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти асарлари. Биринчи китоб, Тошкент, 1949, 66–69–бетлар.

9 Фуломов А.Е. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида, А.С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти асарлари. Биринчи китоб, Тошкент, 1949, 77–80–бетлар.

10 Фуломов А.Е. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида, А.С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти асарлари. Биринчи китоб, Тошкент, 1949, 85–86–бетлар.

ESHQOBIL SHUKUR SHE'RIYATIDA OKKAZIONALIZMLARNING ESTETIK VAZIFALARI

Xayrulla Hamdamovich Ibragimov – f.f.d. (PhD),
dotsent, O'zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali

Annotatsiya. Ushbu maqolada Eshqobil Shukur she'riyatidagi okkazonal birliklarning poetik tabiati va ularning semantik, stilistik hamda estetik vazifalari aniqlanib, shoirning tildan foydalanishdagi o'ziga xos badiiy mahorati tadqiq qilingan.

Аннотация. В данной статье раскрывается поэтическая природа окказиональных единиц в поэзии Эшкобиля Шукюра, их семантические, стилистические и эстетические функции, а также рассматривается уникальное художественное мастерство поэта в использовании языка.

Abstract. This article identifies the poetic nature of occasional units in Eshqobil Shukur's poetry and their semantic, stylistic, and aesthetic functions, and examines the poet's unique artistic skill in using language.

Kalit so'zlar: til, badiiy til, vazifa, uslub, okkazonalizmlar, okkazonal birliklar, poetika, poetik maqsad, semantika, obraz, paradoks, badiiy ifoda, mavjudlik, yo'qlik, his-tuyg'u.

Ключевые слова: язык, художественный язык, задача, стиль, окказионализмы, окказиональные единицы, поэтика, поэтическая цель, семантика, образ, парадокс, художественное выражение, существование, отсутствие, эмоция.

Keywords: language, artistic language, task, style, occasionalisms, occasional units, poetics, poetic purpose, semantics, image, paradox, artistic expression, existence, absence, emotion.

Zamonaviy o'zbek adabiyoti taraqqiyotida til, so'z va ifoda madaniyatiga bo'lgan e'tibor nihoyatda ortib bormoqda. Har bir davr shoirining o'z tili, o'z ohangi, o'z "so'z olami" bor. Ayniqsa, mustaqillikdan keyingi davr o'zbek she'riyati o'ziga xos poetik yangilanishlar, uslubiy izlanishlar va badiiy eksperimentlar davriga aylandi. Ana shu jarayonda o'zbek she'riyatiga yangicha ruh, o'ziga xos so'z dunyosini olib kirgan ijodkorlardan biri – Eshqobil Shukurdir.

Eshqobil Shukur she'riyati o'zining falsafiy mushohadalarga boyligi, so'zga yangicha yondashuvi, obraz va ifodaning poetik yangiligi bilan ajralib turadi. Uning she'rlarida insonning ichki dunyosi, ruhiy kechinmalari, mavjudlik va yo'qlik, ishq va sukut, so'z va jimlik o'rtasidagi murakkab falsafiy tafakkur ifodasini ko'ramiz. Shoir o'z badiiy tilini shakllantirishda tildagi tayyor qoliplarga to'liq suyanmaydi, balki, yangi ma'noli so'zlar yaratish, mavjud so'zlarga

noodatiy ma'no yuklash orqali o'ziga xos okkazonal til tizimini barpo etadi. Shuning uchun ham Eshqobil Shukur she'riyatini o'rganishda okkazonalizmlar masalasi markaziy o'rinni egallaydi. Chunki shoirning individual uslubi aynan uning so'z yasashdagi novatorligi, so'z semantikasiga bergan yangi "burchaklari" orqali namoyon bo'ladi. Misol uchun ijodkorning quyidagi misrasiga e'tibor qarataylik:

"Sukut kuylaydi, dard so'zlaydi"¹

Bu yerda ikki okkazonal birlik mavjud: "sukut kuylaydi" va "dard so'zlaydi". "Sukut" – odatda tinchlik, jimlikni bildiradi. Shu bilan birga, "kuylaydi" fe'li bilan birlashtirilganda, sukut jonli, musiqiy va harakatli obrazga aylanadi.

"Dard so'zlaydi" – dard shunchaki his qilinadigan narsa emas, balki faol sub'ekt sifatida ifodalanadi. Bu birikmalar she'rga ritmik va musiqiy ohang beradi. Okkazonalizm orqali shoir

1 Eshqobil Shukur. Tanlangan asarlar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2015. – B. 108

ichki kechinmalarni vizual va akustik tasvirga aylantiradi. "Sukut" – ichki poklanish, ruhiy tinchlik, "Dard" – insonning ruhiy iztirobi. Shu tarzda, okkazonal birikmalar shoirning falsafiy dunyosini aks ettiradi.

Okkazonalizmlar – bu shoirning ruhiy olamiga ochiladigan "kalit", uning tafakkur ko'lamini, his-tuyg'u ohangini, dunyoni idrok etish tarzini ochib beruvchi vositadir.

Til – bu millat tafakkurining ko'zgusi, xalq ruhiy olamining ifodasidir. Har bir ijodkor til orqali o'z dunyoqarashini, his-tuyg'ularini, ruhiy kechinmalarini ifoda etadi. Ammo ijodkorning bu jarayondagi o'ziga xosligi shundaki, u tildagi tayyor qoliplarga to'liq tayanmaydi, balki o'z ichki kechinmalariga mos yangi so'zlar va iboralarni yaratadi. Tilshunoslikda bunday yangicha, individual so'zlar okkazonalizmlar deb yuritiladi.

Okkazonalizm (lot. Occasion – holat, voqea, bir marta sodir bo'ladigan) – muallif tomonidan ma'lum bir badiiy, uslubiy yoki emotsional maqsadda yaratilgan, tilda umumiydashmagan, individual so'z yoki so'z birikmasidir². Masalan, o'zbek tilida "jimlik kuylaydi", "yurak shamollaydi", "ko'ngilning yuki" kabi iboralar grammatik jihatdan to'g'ri, lekin semantik jihatdan noodatiy. Ular shoir tafakkurining mahsuli, okkazonal birlik sifatida vujudga keladi. Okkazonal birliklar tildagi neologizmlarning alohida turi bo'lib, ular ko'pincha muallif tilining individual xususiyatlarini ifoda etadi. Shunday qilib, okkazonal so'z – bu tilning tabiiy jarayonida paydo bo'ladigan yangilik, lekin u umumxalq tili me'yorlariga to'liq singib ketmaydi. Uning hayoti – muallif matni doirasida mavjud. Ba'zan okkazonalizmlar neologizmlar bilan adashtiriladi. Ammo ular orasida muhim semantik va stilistik farqlar mavjud va ular quyidagicha farqlanadi:

Belgilar	Neologizm	Okkazonalizm
Yaratuvchisi	Jamiyat ehtiyojidan kelib chiqadi	Muallif (individual ijod) mahsuli
Maqsadi	Yangi tushunchani nomlash	Badiiy-emotsional ta'sir yaratish
Umumlashuv darajasi	Umumxalq tiliga kirib boradi	Faqat matn doirasida qoladi
Uslubiy vazifasi	Termin, yangilik	Estetik, metaforik ifoda vositasi

Masalan, "kompyuter", "internet", "sun'iy intellekt" – neologizmlar; "ko'zqush", "sukut kuylaydi", "dard shamollaydi" – okkazonal birliklar hisoblanadi.

Eshqobil Shukur singari shoirlar so'z bilan "o'ynash", unga yangi rang va ohang berish orqali okkazonalizmlarni badiiy ifoda vositasiga aylantiradi. Eshqobil Shukur she'riyatidagi til hodisalarini, xususan, okkazonalizmlarni o'rganish orqali biz o'zbek poetik tili imkoniyatlarining kengligini va so'zning yaratuvchanlik salohiyatini yanada chuqurroq anglaymiz. Bu esa o'zbek adabiyotshunosligi, stilistika, poetika, leksikologiya sohalarida olib borilayotgan ilmiy izlanishlar uchun muhim manba bo'la oladi.

Okkazonalizmlar – bu tildagi ijodiy yangilikning eng nozik, ammo eng ta'sirli shaklidir. Ular shoir tafakkurining mahsuli bo'lib, so'z va ma'no o'rtasidagi chegarani kengaytiradi. Okkazonal birliklar orqali ijodkor o'z ichki olamini, falsafiy mushohadalarini, ruhiy kechinmalarini yangi ifoda shaklida namoyon etadi.

Eshqobil Shukur she'riyatini tahlil qilishda ana shu okkazonal hodisalar markaziy o'rinni egallaydi. Chunki ularning har biri shoir poetik dunyosining semantik kaliti, so'z orqali yaratilgan ruhiy manzaradir.

2 Rahmatullayev Sh. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent, 1982. – B. 116

Eshqobil Shukur – zamonaviy o'zbek she'riyati rivojida o'ziga xos falsafiy-ruhiy yo'nalishni shakllantirgan ijodkorlardan biridir. Uning she'rlari inson ruhiyatining eng nozik qatlamlarini, hayot va o'lim, borliq va yo'qlik, sukut va so'z o'rtasidagi murakkab falsafiy ziddiyatlarni badiiy tarzda ifodalaydi. Shoirning poetik olamida jimlik, sukut, shamol, ko'ngil, yurak, so'z, ishq, ruh kabi timsollar markaziy o'rinni egallaydi. U ana shu obrazlar orqali insonning ichki olamini, ruhiy kechinmalarini ifoda etadi. Eshqobil Shukur she'riyatida so'z faqat ma'no tashuvchi vosita emas, balki ruhiy energiya manbai sifatida talqin qilinadi. Shoirning poetikasini o'rganish shuni ko'rsatadiki, u so'zga falsafiy yondashadi, uni bir vaqtning o'zida ham estetik, ham ramziy hodisa sifatida ko'radi. Shu sababli, uning she'rlarida tildagi mavjud birliklarga yangicha semantik yuklamalar beriladi. Bu esa Eshqobil Shukur tilining eng asosiy belgisi – okkazionalizmga moyillikni ta'minlaydi. Eshqobil Shukur poetik tafakkurida tashqi voqealikdan ko'ra, ichki kechinmalar, ruhiy tajribalar ustuvor. U "so'z orqali jimlikni eshitish", "sukutni so'zlantirish", "ko'ngil ovozi tinglash"ga intiladi. Bu esa uning she'rlarida kontrast, antonimik obrazlar, semantik paradokslarni keltirib chiqaradi. Masalan: "Sukutlarim so'zlaydi", "yuragim shamollaydi", "jimlik kuylaydi" kabi misralar shoirning individual ifoda uslubining mahsulidir.

Shoir tili o'zbek xalq tili, xalq og'zaki ijodi va mumtoz she'riyat an'analari chuqur ildiz otgan. U xalqona so'zlardan, maqollardan, tasavvufiy ramzlardan faol foydalanadi, biroq ularni yangicha badiiy talqinda ishlatadi. Masalan, xalq og'zaki ijodida "ko'ngil ko'zi", "yurak dardi", "sukut oltin" kabi iboralar mavjud. Eshqobil Shukur esa ularni yangi kontekstda okkazional shaklga keltiradi:

"Ko'nglimning qirida jim gullar ochiladi"
 "Yuragimda shamollaydi dard",
 "Sukutimning tovushi bor"³.

Bu misralarda shoir xalqona so'zlarni jonlantirib, ularning semantik chegarasini kengaytirgan. "Dard shamollaydi" iborasi til me'yorida mavjud emas, lekin shoir uni ruhiy sovuqlik, ichki iztirob obrazini ifodalash uchun ishlatgan, yoki shoirning yana bir she'riga e'tibor qarataylik:

"Ko'zqush osmonga uchdi,
 So'zlar uning izidan quvdi"⁴.

Semantik jihatdan olib qaraydigan bo'lsak "Ko'zqush" – bu okkazional so'z, ya'ni shoir tomonidan yaratilgan metaforik birlik. Ko'z va qush so'zlari birlashtirilib, ko'ngilning kuzatuvchan, nozik tabiati ifodalanadi. Estetik jihatdan esa so'zning fonetik tuzilishi (q, sh, s) o'quvchi ongida havodor, erkin obraz uyg'otadi. Bu okkazionalizm orqali she'r animatsion, jonli tasvirga ega bo'ladi. Ramziy tomondan olib qaraganda Ko'zqush – ruhiy erkinlik, so'z orqali o'zini ifoda etish, ijodiy qobiliyat ramzi. Shoir okkazional so'z bilan o'z poetik dunyosining shaxsiy timsolini yaratgan.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Eshqobil Shukur tili, bir tomondan, xalqona soddalik, ikkinchi tomondan, falsafiy murakkablik uyg'unligidan tashkil topgan. Shoir xalq so'zlarini yangi ma'noda qo'llab, modern poetik tafakkur yaratadi. Shu bois uning she'rlari ham xalqona, ham zamonaviy ohangga ega. Eshqobil Shukur she'riyatining tili – bu xalqona ildizlardan oziqlangan, lekin zamonaviy, falsafiy va ramziy ma'nolar bilan to'yingan til tizimidir. Shoir o'z asarlarida so'zning oddiy ma'nosidan tashqariga chiqadi, unga ruhiy-falsafiy mazmun yuklaydi. Uning individual uslubi, bir tomondan, o'zbek mumtoz she'riyatidagi ramz va ma'nolarga tayanadi, ikkinchi tomondan esa, okkazional ifodalar orqali tilni yangilaydi, so'zga yangi hayot baxsh etadi.

3 Eshqobil Shukur. Tanlangan asarlar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2015. – B. 120

4 Eshqobil Shukur. Tanlangan asarlar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2015. – B. 119

JORJ GORDON BAYRONNING "KAIN" DRAMATIK MISTERIYASIDA INSONIYAT TAQDIRI VA ISYONKORLIK MOTIVLARI

Parda Qurbonov – dotsent, Turon universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada J. Bayronning eng mashhur asarlaridan biri bo'lgan "Kain" dramatik misteriyasi Bibliyadagi Kain va Hobil voqeasiga asoslangan bo'lsa-da, muallif uni chuqur falsafiy va ekzistensial mazmunda qayta talqin qilganligi, Kain obrazi oddiy qotil emas, balki insoniyatning bilimga intilishi, hayot va o'lim ma'nosi, taqdir va erkinlik haqidagi abadiy savollar bilan yashovchi timsollardan biri ekanligi, Asarda Lucifer (Shayton) obrazining paydo bo'lishi orqali Bayron diniy aqidaparastlikka, ilohiy adolatga shubha bilan qarashi, Kainning Iblis bilan olib borgan falsafiy suhbatlari inson tafakkurining chegarasizligiga, bilim va haqiqat izlash yo'lida odamzodning yolg'izligiga e'tibor qaratilganligi tahlil etilgan.

Аннотация. В статье анализируется драматическая мистерия «Каин», одно из самых известных произведений Дж. Байрона. Хотя оно основано на библейской истории о Каине и Авеле, автор переосмысливает её в глубоком философском и экзистенциальном контексте. Образ Каина предстает не как обычный убийца, а как один из символов стремления человечества к познанию, смысла жизни и смерти, жизни с вечными вопросами о судьбе и свободе. Появление образа Люцифера (Сатаны) в произведении отражает скептическое отношение Байрона к религиозному фанатизму и божественной справедливости. Философские беседы Каина с Люцифером сосредоточены на безграничности человеческой мысли, одиночестве человека в поисках знаний истины.

Abstract. This article analyzes the dramatic mystery "Cain," one of the most famous works of J. Byron, although it is based on the story of Cain and Abel in the Bible, the author reinterpreted it in a deep philosophical and existential context, the image of Cain is not an ordinary murderer, but one of the symbols of humanity's pursuit of knowledge, the meaning of life and death, living with eternal questions about fate and freedom, the appearance of the image of Lucifer (Satan) in the work, Byron's skeptical view of religious fanaticism and divine justice, and the philosophical conversations of Cain with the Lucifer focus on the limitlessness of human thought, the loneliness of mankind in the search for knowledge and truth.

Kalit so'zlar: romantik, Lucifer, dramatik, falsafiy, Bibliya, gumanistik, ilohiy, ekzistensial, simbolizm, syujet.

Ключевые слова: романтизм, Люцифер, драматизм, философия, Библия, гуманизм, божественное, экзистенциальность, символизм, сюжет.

Keywords: romantic, Lucifer, dramatic, philosophical, Bible, humanistic, divine, existential, symbolism, plot.

XIX asr ingliz romantik adabiyotining yirik namoyandalaridan biri bo'lgan Jorj Gordon Bayron (1788–1824) o'zining chuqur falsafiy va dramatik asarlari bilan jahon adabiyoti tarixida o'chmas iz qoldirgan. Uning eng mashhur dramatik asarlaridan biri – "Kain" (1821-yilda yozilgan) bo'lib, bu asarda muallif diniy va falsafiy mavzularni teran yoritgan. Bayron bu asarda Bibliyadagi Kain obraziga yangi, gumanistik talqinda yondashgan, uni oddiy qotil emas, balki insoniyatning ichki ziddiyatlarini ifodalovchi murakkab qahramon sifatida tasvirlagan.

Adabiyotlar tahlili (Literature review):

Bayronning "Kain" asari diniy syujet asosida qurilgan bo'lsa-da, unda inson tafakkuri, shubha qilish huquqi va erkinlik g'oyalari markaziy o'rinda turadi. Tadqiqotchilar ushbu asarni diniy emas, balki falsafiy va ijtimoiy-anglanish darajasida tahlil qilish zarurligini ta'kidlaydi. Kain obrazi – bu insoniyatning ruhiy kechinmalari, bilimga intilishi va Yaratganga nisbatan tanqidiy nigohining ifodasidir. Jorj Bayronning "Kain" dramatik misteriyasidagi adabiy vositalar tahlilida Bayron "Kain" asarini dramatik misteriya janrida yaratgan bo'lib, bu janr Bibliya asosidagi diniy syujetlarni sahna ko'rinishida ifodalashga xizmat qilgan. Ammo

Bayron an'anaviy diniy tasvirlardan chekinib, bu shakl orqali inson tafakkurining mustaqilligi va erkin fikrlash huquqini himoya qiladi. An'anaviy diniy misteriyalarda Xudo mutlaq adolat timsoli bo'lsa, Bayron asarida bu adolatga insoniy shubha bilan yondashiladi. Monolog va dialoglar: Falsafiy ifoda vositasi

Asarda Kainning ichki dunyosi asosan monologlar va dialoglar orqali ochiladi. Kain va Lucifer o'rtasidagi suhbatlar insoniyatning abadiy savollarini o'rta qo'yadi: hayot nima, o'lim nima, adolat bormi, erkinlik qayerda?

Kain: "Men yashashni xohlamayman, faqat bilishni istayman."

Bu kabi iboralar romantik dunyoqarash va ekzistensial shubha ifodasidir.

Simvolizm (ramziy ifodalar)

Bayron "Kain" asarida ko'plab ramziy obrazlardan foydalanadi:

Kain – insoniyatning bilimga intiluvchi, ammo azob chekkan timsoli.

Hobil – itoatkorlik, imon va qabul etish timsoli.

Lucifer – isyon, mustaqil tafakkur, bilimga eltuvchi kuch (Shayton emas, balki "ma'rifat nuri" beruvchi obraz sifatida talqin qilinadi).

O'lim – ilohiy jazodan ko'ra falsafiy muammo sifatida tasvirlanadi

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ushbu maqolada tarixiy-kontekstual metod, janriy metod, tipologik metod, simvolik va ramziy metod, mantiqiy-tahliliy metod, psixologik metodlardan foydalanildi.

Natijalar va muhokama (Result and Discussions).

Bayronning "Kain" misteriya-dramasida Iblis-Lyusifer va Kain Xudoning ishlariga norozilik bildiradi. Misteriya boshlanishda Jannatdan tashqariga chiqarilgan va dalada mehnat

qilayotgan Odam Ato va Momo Havo, bularning o'g'li Avel ("Qur'on"da Hobil) dam olish vaqtida ixlos bilan Iegovo (Yaxve)ga sajda qilib, hamdu sano aytadilar:

Adam. God, the eternal! Infinite! All wise! –
Eve. God! Who didst name the day, and separate
Morning from night, till then divided never –
Who didst divide the wave from wave, and call
Part of thy work the firmament – all hail!
Abel. God! who didst call the elements into
Earth – ocean, – air – and fire, and with the
day¹.

Odam Ato va Momo Havo xudoning olamni yaratgani, qorong'ulik bilan nurni ajratgani, kecha va kunduzni, suv-dengiz, yer va osmonni barpo etganini maqtaydilar. Avel esa Xudoning to'rt unsuri – Yer, Suv, Olov va Havoni, Quyosh va Oyni hamda uni sevib ibodat qiluvchi odamlarni yaratganiga hamdu sano aytadi. Faqat Kain otasi, onasi, ukasi, singillarining ibodatini masxara qilganday, jim kuzatib turadi. Odam Ato Kain nima uchun ibodat qilmayotganini so'raydi. Kain "Sizlar Xudoga hamadu sano aytganingiz yetarli, men istamayman", – deydi.

Nima uchun?" – degan savolga

Kain "Menga Xudo hech narsa bermagan, nechun uni madh etay?" – deya cho'rt kesib javob beradi:

Cain. I have nought to ask.

Adam. Nor ought to thank for?.

Cain. No².

Otasi "Xudo senga hayot bergan" deydi (ta'kid bizniki – P.Q). Kain "O'lish uchunmi?" deb, Xudo bu oilaga abadiy hayot bermaganidan xafa ekanligini bildiradi. Bu osiy (isyonkor) so'zdan Momo Havo xafa bo'lib, "O, qanday baxtsizlik! Taqiqlangan daraxt mevasi pishib yetildi", – deydi. Odam Ato ham bu osiylikdan xafa bo'lib, "Yo, Xudoyo, nechun bilim daraxtining mevasin

1 Fiona MacCarthy. Byron. Life and Legend. London. Faber and Faber Ltd. – 2003. P. 674.

2 Francis M. Dorthy. "Cain" A Mystery. London. Evan Brothers Limited. WCI. – 1986. P. 115.

bizga yedirding?" – deb afsuslanadi:

Kain otasiga tanbeh beradi: Nega hayot daraxtidan meva totmading? Shunda qo'rqmas eding.

Odam: O, Kain! Xudoga shak keltirma, bu Ilon so'zlari.

Kain: Ilon rost aytgan.

U daraxt (Bilim daraxti) bilim berdi-ku. Hayot daraxti mevasini yeganingda boshqa gap edi.

The snake spoke truth; it was the tree of knowledge;

Keyingi so'zlarida Kain chindan ham bilimdon ekani seziladi:

"Hayot – ne'matdir. Bilim ham ne'mat.

Shunday ekan, bilim – zulm bo'lishi mumkin emas-ku".

It was the tree of life; knowledge is good,
And life is good; and how can both be evil?³

Dramaga yozgan kirish so'zida Bayron bunday deydi: O'quvchining esida bo'lsa, "Bibliyada Momo Havoni Iblis emas", Ilon yo'ldan ozdirgani aytilgan, chunki "Ilon maxluqlarning eng ayyoridir".

Asarning janri va uslubi

Bayronning "Kain" asari dramatik misteriya janrida yozilgan bo'lib, bu janrda diniy syujetlar dramatik shaklda ifodalanadi. Misteriyalar⁴ o'rta asrlar Yevropasida keng tarqalgan bo'lib, ular odatda muqaddas kitoblardagi voqealarni sahnalashtirish orqali xalqqa diniy g'oyalarni tushuntirishga xizmat qilgan.

Ammo Bayron bu an'anaviy shaklga tanqidiy va modern yondashadi. "Kain" diniy syujet asosida qurilgan bo'lsa-da, undagi asosiy g'oya – inson erkinligi, bilimga intilish va taqdirga qarshi kurashishdir. Asar poetik shaklda yozilgan bo'lib, unda falsafiy dialoglar, dramatik qarama-qarshiliklar va tragik ohanglar mujassam.

Asarning mazmuni va asosiy motivlari

Shoir 1809–1811-yillarda Portugaliya, Ispaniya, Gresiya, Albaniya, Turkiya, Malta oroliga sayohat qildi. Bayron bu sayohatlaridan olgan taassurotlarini 1812-yilda "Chayld Xaroldning ziyorati" liro-epik poemasida aks ettirdi. Bu poemasida shoir bosh qahramoni – sayyoh tilidan turli mamlakatlarda o'z xudbinligi, olchoqligi bilan mehnatkash xalqqa jabr-zulm qilayotgan tuban, munofiq boylar, amaldorlarga cheksiz nafratini bildirdi. Yosh daho shoir bu adolatsizlik, nohaqliklarning sabablarini chuqur o'rganmay turib, barchasiga zolimlarning do'sti bo'lgan, yaxshi insonlarni qiynayotgan Xudo aybdor degan xato xulosaga keldi. Shoir Odam Ato, Momo Havo, Qobil va Hobil haqida "Kain" dramatik misteriyasida Yer yuzidagi zolim podshohni Xudo sifatida (yahudiylar xudosi) Iegova timsolida, zolimga qarshi xalq himoyachisini Lyusifer-Iblis timsolida ko'rsatdi. Bayronning bu asari uning dahriyligini, Xudoga ishonmasligini bildirmaydi, albatta. Ayni vaqtda u dinga emas, ijtimoiy adolatsizlikka qarshi edi. Bayronning "Kain" dramatik poemasida Odam Atoning o'g'illari Qobil bilan Xobil voqeasini, Kainning faqat otasining farmonlarini bajaruvchi qullik holatiga isyon qilib, Lyusifer yetakchiligida tabiat qonunlari haqida bilimlarni o'rganib, olamga, koinotga hukmronlik qilishni istaydigan kuchli xarakter qilib ko'rsatadi.

Asarda asosiy voqea Bibliyadagi Qobil va Kain hikoyasiga asoslangan. Bayron Kain obrazini an'anaviy din doirasidan chiqarib, uni insoniyatning universal tragik timsoli sifatida qayta talqin qiladi. Kain – bu o'z aqli bilan Yaratganning adolatiga shubha bilan qaraydigan, bilimga, haqiqatga intiladigan obrazdir.

Asarda Kain bilan Iblis (Lucifer) o'rtasidagi muloqot markaziy o'rin tutadi. Lucifer Kainni olam sirlari bilan tanishtiradi, uni bilim olishga

3 Jerome J. McGann. Lord Byron. The Major works including Don Juan and Child Harold's Pilgrimage. "Cain". A Mystery. Oxford University Press. 2000. P.885

4 Conant, Martha Pike. The Oriental Tale in the Eighteenth Century. N.Y., Octagon Books. – 1966. P. 312.

undaydi. Bu yerda Bayronning Prometeyga o'xshash qahramonlar orqali insoniyatni zulmatdan nurga olib chiqishga intiluvchi g'oyasi ko'zga tashlanadi.

Asarda quyidagi asosiy motivlar ilgari suriladi:

Bilim va isyon: Kain bilim izlaydi, Yaratganning hukmlarini so'roq qiladi. Bu orqali muallif insoniyatdagi mustaqil tafakkur va shubha qilish huquqini himoya qiladi. Erkinlik va taqdir: Kain taqdirga qarshi kurashadi. U o'z hayot yo'lini o'zi tanlashni xohlaydi. Yaratuvchi va yaratilgan o'rtasidagi ziddiyat: Bayron Xudoning adolati va rahm-shafqatiga shubha bilan qaraydi. Tragediya va insoniyat fojiaiyati: Kain – bu insoniyatning fojiaiy qismatini o'zida mujassam etgan obraz. U nafaqat birodarini o'ldirgan, balki ilohiy hukmga qarshi chiqqan ilk isyonkor sifatida tasvirlanadi.

Bayronning diniy-falsafiy pozitsiyasi "Kain" asarida Bayron diniy aqidalarni so'roq qiladi, ammo bu ochiq ateizm emas. U Xudoga emas, balki diniy ta'limotlardagi muayyan tafsir va qat'iy hukmlarga shubha bilan qaraydi. Bayronning qahramoni – Kain – insoniyatning shubhalanuvchan, o'z yo'lini o'zi tanlashga intiluvchi a'zosi sifatida ifodalanadi. Bu jihatdan Bayron Frantsuz Ma'rifatchiligi va romantizm ruhini uyg'unlashtiradi.

Bayronning "Kain" dramatik misteriyasi – bu nafaqat diniy syujetga asoslangan adabiy asar, balki chuqur falsafiy mazmunga ega bo'lgan insoniyat dramasi hamdir. Bu asar orqali muallif inson tafakkurining mustaqilligini, bilimga bo'lgan chanqoqligini, adolat va erkinlik uchun kurashishini madh etadi. Kain obrazi – insoniyatning tragik, ammo ilhomlantiruvchi timsolidir. Bayron ushbu asari orqali o'quvchini chuqur falsafiy o'yga chorlaydi va insoniyat taqdiri haqida yangicha qarashni taklif etadi.

QASHQADARYO SHEVALARINING O'RGANILISHI

Anvarbek Xusinovich Turdaliyev – dotsent v.b., Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti
Lazizjon Azamat o'g'li Tursunov – magistr,
Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti

Annotatsiya. O'zbek Qashqadaryo shevalari ko'plab tadqiqotlar uchun o'rganish obyekti bo'lgan. Shevalar doimiy o'zgaruvchanligini inobatga oladigan bo'lsak hudud shevasini qayta tadqiq qilish bugunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. O'zbek tilining janubiy–g'arbiy guruhiga kiruvchi o'ziga xos sheva xususiyatlariga ega bo'lgan Qashqadaryo shevalari fonetik, leksik va grammatik jihatdan adabiy tildan farqli xususiyatlarga ega. Tadqiqotda shevalarning ichki tasnifi, 2020–2025–yillarda yangi to'plangan dala materiallari asosida shevalarning bugungi holati, yosh avlod orasida sheva unsurlarining kamayishi sabablari hamda ayrim leksik birliklarning yo'qolib borayotganligi ushbu areal shevalarini qayta tadqiq qilishga asos bo'lmoqda.

Аннотация. Кашкадарьинские диалекты узбекского языка являются предметом многочисленных исследований. Учитывая постоянную изменчивость диалектов, пересмотр регионального диалекта является одной из актуальных проблем. Кашкадарьинские диалекты, принадлежащие к юго–западной группе узбекского языка и обладающие собственными диалектными особенностями, имеют фонетические, лексические и грамматические характеристики, отличающиеся от литературного языка. В исследовании рассматривается внутренняя классификация диалектов, текущее состояние диалектов на основе вновь собранных полевых материалов в 2020–2025 годах, причины упадка диалектных элементов среди молодого поколения и исчезновения некоторых лексических единиц, которые служат основой для пересмотра этих ареальных диалектов.

Abstract. Uzbek dialects of Kashkadarya have been the subject of many studies. Given the constant variability of dialects, re-examination of the regional dialect is one of the current issues. Kashkadarya dialects, which belong to the southwestern group of the Uzbek language and have their own dialect features, have phonetic, lexical and grammatical characteristics that differ from the literary language. The study examines the internal classification of dialects, the current state of dialects based on newly collected field materials in 2020–2025, the reasons for the decline of dialect elements among the younger generation, and the disappearance of some lexical units, which serve as the basis for re-examining these areal dialects.

Kalit so'zlar: Qashqadaryo shevalari, o'zbek dialektologiyasi, fonetik o'zgarishlar, leksik xilma-xillik, sheva va adabiy til, qipchoq, oraliq sheva.

Ключевые слова: Кашкадарьинские диалекты, узбекская диалектология, фонетические изменения, лексическое разнообразие, диалектный и литературный язык, кипчакский, промежуточный диалект.

Keywords: Kashkadarya dialects, Uzbek dialectology, phonetic changes, lexical diversity, dialect and literary language, Kipchak, intermediate dialect.

Har bir xalq o'z mahalliy shevalarida muloqot yuritadi, binobarin, xalq o'z shevasi bilan birga yashaydi va sheva ham xalqning butun borlig'ini, moddiy va ma'naviy dunyosini, his-tuyg'ularini ifoda qiladi hamda bu jarayonda u to'xtovsiz rivojlanish sari faoliyatda bo'ladi va boyib boradi. Uning boyligi fonetik, grammatik va leksik sathlarda namoyon bo'ladi. O'zbek shevashunosligi hozirga qadar uzoq taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Shevalarni o'rganish,

turkologiyada M.Koshg'ariyning (XI asr) "Devonu lug'atit-turk" asaridan boshlangan bo'lsa, o'zbek tilshunosligida asrimizning 20-yillaridan boshlab hozirgacha turli aspektlarda o'rganilib kelinmoqda. O'zbek shevalarini o'rganishni professor S.Ashirboyev 5davrga bo'lib tasniflaydi¹. Xususan, shevalar ularning xususiyatlarini o'rganishga Y.D.Polivanov, K.K.Yudaxin, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov kabi olimlar o'zbek shevalariga xos xususiyatlarini

1 Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 176 b.

tadqiq qildi. Keyinchalik ushbu soha masalalari doirasida Sh.Shoaabdurahmonov, A.Aliyev, B.Jo'rayev, X.Doniyorov, Y.G'ulomov, A.Ishayev, D.Abdurahmonov, A.Shermatov, S.Ibrohimov, N.Rajabov kabi olimlarimiz ilmiy-amaliy ahamiyatga ega tadqiqotlarni amalga oshirdilar².

Qipchoq shevalari tadqiqi bo'yicha G'ozil Olim Yunusov, F.Abdullayev, F.Abdullayev, A.Shermatov, X.Doniyorov, B.Jo'rayev, O.To'raqulov, A.Aliyev, A.Ishayev, S.Rahimov, D.Abduraxmonov, T.Qudratov, N.Rajabov, A.Turaqulov (Farg'ona), T.Mirsoatov, T.Sodiqov, Sh.Nasirov, A.Mamatqulov, X.Alimurodov, M.Turabova, Sh.Shoaabdurahmonov, N.Shoimova, singari olimlarimizning tadqiqotlarini alohida qayd qilish lozim³. Ushbu shevalar leksikasini o'rganish bo'yicha "Ат-тухфатуз закияти фил-луғат-ит туркия"⁴ asari dastlabki manbalardan biri hisoblanadi. Sheva hodisalari va xususiyatlari yuzasidan yurtimizda ko'plab tadqiqot ishlari amalga oshirilgan, ammo hali o'z tadqiqini kutayotgan masalalar ham talaygina. Darhaqiqat, shevashunos olim S.Ashirboyev ta'kidlaganidek, "shevalar to'xtovsiz rivojlanib boradi, bu esa shevalarni doimiy ravishda nazariy jihatdan o'rganib borishni taqozo etadi va ilmiy-nazariy ahamiyatini keltirib chiqaradi"⁵.

Qashqadaryo vohasining deyarli har bir hududi shevasi yuzasidan ilmiy kuzatishlar olib borilgan. Jumladan, professor S.Ibrohimov Beshkent shahar, Mirishkor tumani shevalari bo'yicha qimmatli ma'lumotlarni keltirib hudud shevasida unlilar soni 6-7ta ekanligi kombinator variantlari bilan 10dan oshmasligini ta'kidlaydi. Mirishkor shevasida esa unlilarni (y, y, и, ы, е, а, ә, ɔ, о, ɵ) 10ta ekanligini ko'rsatadi. "Shuningdek,

Sobirjon Ibrohimov Shahrisabzning kulol, kashtachi va boshqa hunarmandlari tilidan kasb-hunar terminlari hamda Chiroqchi tumanidagi qipchoqlarning til xususiyatlariga oid ayrim materiallar to'plagan"⁶. To'ra Qudratovning Qashqadaryo vohasi shevalari asosida olib borgan tadqiqotini oraliq shevalar tadqiqiga qo'yilgan monografik plandagi ish hisoblash mumkin⁷. Uning "O'zbek tilining oraliq shevalari" nomli tadqiqoti Qashqadaryo vohasining Shahrisabz, Yakkabog', Chiroqchi va Qamashi hududlaridagi sheva materiallari tadqiqiga bag'ishlanadi. Mazkur ishda qayd qilingan hududlardagi shevalarning fonetik, morfologik, leksik xususiyatlari o'rganiladi. Shuningdek, ishning kirish qismida Yuqori Qashqadaryoda yashovchi o'zbek urug'lari, bu urug'larning shu hududlarda o'troqlashib qolish sabablari, tarqalish chegarasi, oraliq shevalarning kelib chiqish belgilari, ularning tasnifi, sheva xususiyatlari xususida fikr yuritiladi.

Qashqadaryo shevalari leksikasi yuzasidan salmoqli tadqiqotlarni amalga oshirgan olimlarimizdan yana biri shevashunos Bolta Jo'rayevdir. Uning "O'zbek tilining Shahrisabz shevasi" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi, "O'zbek adabiy tili va o'zbek dialektlari" (1963), "Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalari leksikasi // O'zbek shevalari leksikasi" (1966), "Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalari" (1969) nomli monografik ishlarini alohida qayd etish lozim. Muallifning "Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalari" nomli tadqiqot ishida Qashqadaryo o'zbek shevalari uch guruhga (shahar, qipchoq va oraliq shevalari) ajratib tasnif qilinadi, hudud shevalarining fonetik, grammatik va

2 Islomova Sh. Qashqadaryo qipchoq shevalari frazeologizmlarining ma'naviy va leksikografik talqini. Fil.f.f.d, (PhD). diss. – Toshkent, 2025. – B. 125.

3 Turdaliyev A. Denov shevalarini areal o'rganish va til korpusiga joylashtirish. Fil.f.f.d, (PhD). diss. – Toshkent, 2024. – B. 173; Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 176 b.

4 Ат-тухфатуз закияти фил-луғат-ит туркия. – Тошкент: Фан, 1968. – 280 б.

5 Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 176 b.

6 Иброҳимов С. Ўзбек тилининг Бешкент раён шевалари юзасидан кузатишлар//Ўзбек диалектологиясидан материаллар 1-том. В.В.Решетов таҳрири остида. – Тошкент, 1957. – Б. 269-297.

7 Қудратов Т. Ўзбек тилининг оралиқ шевалари: Фил. фан. номз... дисс. – Тошкент, 1968. – 260 б.

leksik xususiyatlari tahlilga tortilgan. Mazkur ilmiy ishning qimmatli tomoni shundaki, unda Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalari, ularning til xususiyatlari, umumo'zbek tili taraqqiyotida tutgan o'ziga xos o'rni haqida batafsil ma'lumotlar keltirilgan.

Qashqadaryo shevalari tadqiqotchilaridan yana biri Hamdam Hamrayevdir. H. Hamrayevning "O'zbek tilining Qashqadaryo shevalaridagi asosiy fonetik xususiyatlar" nomli dissertatsiyasi ham nafaqat Qashqadaryo shevalari, umuman, o'zbek qipchoq shevalari tadqiqida muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu tadqiqotda muallif Yuqori va Quyi Qashqadaryo hududi shevalari fonetikasi, unda yuz bergan asosiy fonetik hodisalar, ularning adabiy til fonetikasiga munosabati masalasiga asosiy diqqat qaratiladi⁸. Qashqadaryo shevalarining umumiy fonetikasi yuzasidan qimmatli ma'lumotlarni taqdim etadi.

Tilshunos A. Shermatovning ilmiy izlanishlarida ham Qashqadaryo viloyati o'zbek xalq shevalari masalalari tadqiq qilingan. Olimning "Qashqadaryo viloyatining o'zbek xalq shevalari" nomli monografiyasida qayd qilingan hududning qipchoq shevalarining fonetik, morfologik xususiyatlari to'liq ochib berilgan. "Shevaning fonetik, morfologik xususiyatlariga nisbatan leksik xususiyatlari juda kam darajada o'rganilgan". Xususan, A. Shermatov ushbu monografik tadqiqotida qayd qilingan hudud shevasiga mansub topishmoq, maqol va matallar, erkalash, tabrik, yaxshilik kabi turli istaklarni ifodalovchi frazeologizmlarni ruscha tarjimasini bilan alohida-alohida qayd etgan holda izohlaydi. Shuningdek, monografiyada qipchoq shevasi leksik qatlami mavzuiy guruhlariga ajratib tavsiflanadi. Muhimi, ushbu monografiya Qashqadaryo qipchoqlari leksikasiga xos bo'lgan iboralar va ularning leksik-semantik,

grammatik xususiyatlarini o'rganish, tavsiflash borasida qimmatli manbalardan biri sifatida xizmat qiladi. "A. Shermatovning mazkur ishi faqat qipchoq shevalarining emas, balki o'zbek tilining boshqa shevalarini o'rganish uchun ham muhim manba hisoblanadi". K. Usmonov, N. Rajabovlarning O'zbek shevalarida fe'lning xususiyatlariga bag'ishlangan izlanishlari o'zbek adabiy tilidagi fe'l so'z turkumi hamda fe'ldagi zamon shakllarining paydo bo'lish yo'llari hamda bu shakllarning o'zbek shevalaridagi ko'rinishlari, adabiy tildagi zamon shakllari bilan bo'lgan munosabatlari ilmiy jihatdan o'zining to'la tavsifini topgan⁹.

Qashqadaryo qipchoq shevalari leksikasi tadqiqi doirasidagi ilmiy izlanishlar sirasida N. Shoimovanning¹⁰ tadqiqoti ham alohida o'rin egallaydi. Uning nomzodlik dissertatsiyasi darajasida bajarilgan "O'rta Qashqadaryo 3-lovchi qipchoq shevalari leksikasi" mavzusidagi ilmiy izlanishida kuzatuvimizdagi shevalarga xos leksik hodisalar tadqiq qilingan. Ushbu ishda qayd etilishicha, "O'rta Qashqadaryo 3-lovchi qipchoq shevasi vakillari nutqida qo'llanayotgan jamiki lisoniy boylik qadimiyligidan tashqari, zamon zayli bilan yangi-yangi leksemalar hisobiga ham boyib kelmoqda. Biroq oradan qanchadan-qancha vaqt o'tgan bo'lishiga qaramay, boshqa shevalar vakillari singari O'rta Qashqadaryo hududida istiqomat qiluvchi "3" lovchi sheva vakillari o'zlarining fonetik talaffuz normalarini saqlab, ota-bobolari nutqida qo'llangan leksik birliklarni ham avaylab, asrab kelishmoqda. Binobarin, bu leksik boylikni to'plash va tadqiq etish, yuqorida qayd etilganidek, hozirgi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmayotir". Darhaqiqat, shevalar, ularning o'ziga xos leksikasi xalqimiz o'tmishi, tili va madaniyati, san'ati, qadriyatlaridan boxabarlikni ta'minlash borasida bebaho manba, o'tmish va kelajakni o'zaro bog'lovchi birlamchi vositadir. Uning

8 Xamraev X. Ўзбек тилининг Қашқадарё шеваларидаги асосий фонетик хусусиятлар. Филол. фан. номз. ... дисс. — Тошкент, 1973. — 150 б.

9 Усмонов К. Ўзбек шеваларида феълнинг ўтган замон формалари. Филол. фан. номз. ... дисс. — Самарқанд—Тошкент, 1969. — Б. 170; Ражабов Н. Ўзбек халқ шеваларида феълнинг морфологик тузилиши. — Тошкент, Фан, 1990.

10 Шоимова Н. Ўрта Қашқадарё желовчи қипчоқ шевалари лексикаси. Филол. фан. номз. ... дисс. — Тошкент, 1999. — 174 б.

ilmiy jihatdan o'rganilishi orqali ona tilimiz, madaniyat va qadriyatlarimizni chuqur anglash, ulardan bahra olish imkoniyatimiz ta'minlanishi shubhasizdir¹¹.

Qashqadaryo hududiga mansub Yakkabog', Chiroqchi, Qamashi tuman shevalari B.Jo'rayev tomonidan yuqori Qashqadaryo hududlari shevasi deb qayd qilinadi¹². N.Shaimova esa bu hududlarni vohaning qoq o'rtasida joylashganligidan kelib chiqqan holda hudud shevalarini O'rta Qashqadaryo shevalari sifatida ajratadi va shevaning leksik xususiyatlarini chuqur tahlil qiladi¹³, har bir shevaning leksik qatlamini mavzuiy guruhlar kesimida tadqiq qiladi. Xususan, qipchoq shevasida faol qo'llangan leksik birliklarni insonning tashqi ko'rinishini ifodalovchi, insonning ruhiy hissiyotlari, holatini ifodalovchi leksemalar, uy-ro'zg'or buyumlari nomlari va chorvachilik bilan aloqador tushunchalarni ifodalovchi so'zlar kabi to'rt guruhga ajratadi. Shuningdek, olima ushbu leksik birliklarning birortasi adabiy til leksikasida kuzatilmaligi va ular shevalarga oid lug'atlardan joy olmaganligini alohida uqtiradi. Shunisi o'rinliki, ishning kirish qismida O'rta Qashqadaryo hududi va uning aholisi to'g'risida tarixiy-etnografik ma'lumotlar ham qayd qilinadi, mavzuga aloqador ayrim tadqiqotlar yuzasidan fikr va mulohazalar ham bayon qilinadi.

Ishning so'ngida O'rta Qashqadaryo hududi shevalari nutqida qo'llanuvchi so'zlar lug'ati ham ilova qilinadi. Lug'atdagi so'zlar u qadar ko'p emas, biroq adabiy tilda uchramasligi, dialektal lug'atlarda aks etmaganligi jihatdan ham qimmatli material sifatida ahamiyatlidir. Lug'atda bosh so'zlarning barchasi misollar bilan ta'minlangan. Jumladan, gopp'i paxta solib qaviladigan yengsiz kiyim. Häjdär bāva žazdajam goppin' ustidän čapan kijib äpsiz, terlāb ketmäjsiz-ma? Pänži besh yoshli qo'y. Pänžinižäm ertän bazaryā aparip sätip kelämän.

Tilshunosligimiz rivojida professor To'ra Nafasovning ham alohida xizmati mavjud¹⁴. Olimning ko'plab ilmiy asarlari, monografiya, lug'atlari, maqolalari, darslik va qo'llanmalari o'zbek tilshunosligining onomastika, shevashunosligi masalalari tadqiqi doirasida amalga oshirilgan. T.Nafasov Qashqadaryo shevalariga oid 8000 ortiq so'zlarni to'plab "Qashqadaryo o'zbek xalq so'zlari" lug'atini tuzgan.

O'zbek tili dehqonchilik leksikasining mukammal tadqiqotchisi professor X.Jabborovning ham Qashqadaryo shevalari tadqiqida o'ziga xos munosib ulushini qayd qilish lozim. Olim tomonidan o'zbek tilining sug'orish va dehqonchilik leksikasi tadqiqi doirasida Janubiy O'zbekistonning Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlari shahar va qishloqlaridagi aholi nutqidan salmoqli miqdorda xalq maqollari, iboralar va xalq atamalari, hikmatli so'zlar yozib olinib, ularning o'zbek tili lug'at tarkibidagi o'rnini, leksik-semantik, grammatik, etimologik, terminologik, onomastik xususiyatlari monografik planda tadqiq qilingan. Shuningdek, X.Jabborovning¹⁵ tadqiqotlarida xalqimizning dehqonchilik madaniyati, suv, sug'orish kabi tushunchalar bilan bog'liq xalq tilidagi juda ko'plab barqaror birikmalar, xususan, iboralar ham o'zining lingvistik talqinini topgan.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, Qashqadaryo areali ko'plab dialektologik tadqiqot obyekti bo'lganligidan tashqari murakkab dialektal zona ham hisoblanadi. Axborot davrida internet, texnika rivojlangan bir davrda oxirgi yillarda to'plangan dala ma'lumotlariga asoslanib hudud shevasini qayta tadqiq qilish lozim. Bu kichik tadqiqotimiz shu ishlarning boshlanish debochasi hisoblanadi.

11 Islomova Sh.X. O'zbek qipchoq shevalari tadqiqiga doir. // "Filologiyaning dolzarb muammolari" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Toshkent, 2024. – B. 184-190.

12 Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари. – Тошкент, 1969. – 168 б.

13 Шоимова Н. Ўрта Қашқадарё желовчи қипчоқ шевалари лексикаси. Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 1999. – 174 б.

14 Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари луғати. – Тошкент, 2011. – 144 б.

15 Жабборов Х. Ўзбек тилининг деҳқончилик лексикаси: Филол. фан. докт... дис. – Тошкент, 2017. – 252 б.

АББРЕВИАЦИЯ КАК ПРОЦЕСС ЯЗЫКОВОЙ ЭКОНОМИИ В СОВРЕМЕННОМ ЛЕКСИЧЕСКОМ СОСТАВЕ

Ирина Рафаиловна Авясова – д.ф по ф.н. (PhD), Джизакского государственного педагогического университета
Александр Игоревич Шакирджанов – Подполковник
преподаватель цикла института военной авиации
университета безопасности и обороны РУ

Аннотация. В статье рассматривается роль и место сокращений в современном словарном составе языка. Подчеркивается, что активное развитие аббревиатур обусловлено ростом информационной нагрузки, глобализацией и цифровизацией, а также необходимостью ускорения коммуникации. Анализируются сферы их применения – от науки, техники и военного дела до повседневного общения и интернет-коммуникации. Приводятся примеры различных типов сокращений: названий стран, городов, учреждений, должностей, военных терминов и др. Отмечается двоякая роль сокращений: с одной стороны, они способствуют лаконичности и удобству общения, с другой – могут осложнять понимание текста из-за потери части семантической информации. Сделан вывод, что сокращения не только адаптируются к языковой системе, но и влияют на её развитие, формируя новые структурные и стилистические модели. В условиях глобальных коммуникаций и цифровых технологий их значение в языке продолжает возрастать, что делает аббревиатуры важным объектом лингвистического исследования.

Annotatsiya. Maqolada qisqartmalar va ularning zamonaviy til lugʻat tarkibidagi oʻrni tahlil qilinadi. Qisqartmalar rivojlanishi axborot yuklamasining ortishi, globallashuv, raqamlashtirish va muloqotni tezlashtirish zaruriyati bilan bogʻliq ekanini taʼkidlanadi. Ularning qoʻllanish sohasi keng – fan, texnika, harbiy soha, kundalik nutq va internet muloqoti. Mamlakatlar va shaharlar nomlari, muassasalar, lavozimlar, harbiy terminlar kabi turli xil qisqartmalar misol sifatida keltiriladi. Qisqartmalarining ikki tomonlama xususiyati qayd etiladi: bir tomondan ular muloqotni ixcham va qulay qiladi, ikkinchi tomondan esa semantik maʼlumotning qisman yoʻqolishi tufayli matnni tushunishni qiyinlashtirishi mumkin. Xulosa sifatida qisqartmalar nafaqat til tizimiga moslashibgina qolmay, balki uning rivojlanishiga ham taʼsir koʻrsatishi, yangi tuzilma va uslubiy modellarning shakllanishiga yordam berishi aytiladi. Globallashuv va raqamli texnologiyalar sharoitida qisqartmalarining ahamiyati ortib borayotgani, ularni lingvistik tadqiqotlarning muhim obʼekti sifatida koʻrsatadi.

Abstract. The article examines the role and place of abbreviations in the modern lexical system of the language. It is emphasized that the active development of abbreviations is driven by the increasing information load, globalization, digitalization, and the need to accelerate communication. Various fields of their usage are analyzed, ranging from science, technology, and the military sphere to everyday speech and online communication. The paper provides examples of different types of abbreviations, including country and city names, institutional titles, professional ranks, and military terminology. The dual nature of abbreviations is highlighted: on the one hand, they enhance conciseness and efficiency of communication; on the other hand, they may hinder text comprehension due to loss of semantic information. The study concludes that abbreviations not only adapt to the language system but also influence its development, shaping new structural and stylistic models. In the context of global communication and digital technologies, their significance continues to grow, making abbreviations an important subject of linguistic research.

Ключевые слова: сокращения, аббревиатуры, язык, лексика, коммуникация, глобализация, цифровизация, военная терминология, стандартизация, лингвистика.

Kalit soʻzlar: qisqartmalar, abbreviaturalar, til, leksika, muloqot, globallashuv, raqamlashtirish, harbiy terminologiya, standartlashtirish, lingvistika.

Keywords: abbreviations, acronyms, language, vocabulary, communication, globalization, digitalization, military terminology, standardization, linguistics.

Сокращения как особое языковое явление играют важную роль в процессе развития языка и общества. Они представляют

собой одно из наиболее динамичных и продуктивных средств языковой экономии, позволяя значительно сократить объём

текста, сделать речь более лаконичной и повысить эффективность передачи информации. Аббревиации и другие типы сокращений всегда существовали в языке, однако именно в последние десятилетия они приобрели особое значение в связи с глобальными изменениями в системе коммуникации. Современный человек живёт в условиях постоянного информационного потока, где скорость восприятия и передачи сообщений становится решающим фактором. В таких условиях естественным образом возрастает роль сокращений как инструмента языковой оптимизации.

Исторически процесс сокращения слов и словосочетаний возник задолго до эпохи цифровых технологий. Уже в античных и средневековых текстах встречаются примеры латинских аббревиатур, использовавшихся в надписях, документах и рукописях. Например, в римской эпиграфике широко применялись сокращения титулов, имён и стандартных выражений, что облегчало процесс письма и экономило место на камне или пергаменте. Позднее подобные явления стали активно использоваться в религиозных и юридических текстах. В XX веке с развитием науки, техники и международных отношений количество сокращений резко возросло, особенно в англоязычной лексике. Это связано с тем, что английский язык стал глобальным средством научной, военной и деловой коммуникации, а значит – площадкой для активного словообразовательного процесса¹.

Сокращения тесно связаны с социальными, культурными и технологическими изменениями, происходящими в современном мире. Каждый этап развития цивилизации вносит свои коррективы в способы языкового выражения. Так, индустриализация и научно-технический прогресс XX века породили огромное

количество новых терминов, которые в силу своей громоздкости быстро сокращались до аббревиатур. Примерами могут служить такие сокращения, как NASA (National Aeronautics and Space Administration), UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) или NATO (North Atlantic Treaty Organization). Эти аббревиатуры стали не просто удобными лексическими единицами, но и символами эпохи научно-технического и политического сотрудничества.

В свою очередь, цифровизация и глобализация XXI века усилили процесс появления новых типов сокращений. Особенно это заметно в сфере интернет-коммуникации, где экономия времени и пространства стала приоритетом. Пользователи социальных сетей, мессенджеров и форумов активно применяют так называемые «сетевые аббревиатуры» и акронимы, например: LOL (laughing out loud – «громко смеюсь»), OMG (oh my God – «о, Боже мой»), BRB (be right back – «сейчас вернусь»), IDK (I don't know – «не знаю») и многие другие. Эти формы постепенно выходят за пределы виртуального общения, проникая в устную речь и даже в художественную литературу, что свидетельствует о расширении их коммуникативной функции. Таким образом, сокращения становятся не только инструментом удобства, но и отражением современной языковой картины мира.

Современные средства массовой информации и реклама играют ключевую роль в распространении и закреплении сокращений. Журналистские тексты, особенно заголовки, требуют краткости и выразительности, поэтому редакторы часто используют аббревиатуры для привлечения внимания читателя. Например, такие сочетания, как COVID-19, AI, VR или IT, за короткое время вошли в активный

1 Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – М.: Наука, 1974, с.280.

словарь миллионов людей по всему миру. В рекламе сокращения выполняют не только коммуникативную, но и эстетическую функцию – они делают слоганы более запоминающимися и ритмичными. Например, такие бренды, как BMW, KFC, IBM или HP, благодаря лаконичным буквенным обозначениям стали всемирно узнаваемыми.

Деловая и официально-научная переписка также не обходится без сокращений. В этой сфере они помогают экономить время, унифицировать документы и повысить точность передачи информации. Термины, обозначающие международные организации, стандарты, профессиональные звания и научные степени, обычно представлены именно в сокращённой форме. Например, PhD, MA, BA, CEO, CFO, ISO, UN, EU, OPEC – эти обозначения давно стали частью международного профессионального общения. Их использование способствует стандартизации коммуникации и облегчает взаимопонимание представителей разных культур и языков.

Особое место сокращения занимают в военной терминологии. Военные документы, донесения, радиопереговоры требуют максимальной сжатости и однозначности, что делает сокращения незаменимым средством передачи информации. Английский язык, особенно в американском и британском вариантах, богат такими примерами: AWOL (absent without leave – «самовольное отсутствие»), MIA (missing in action – «пропавший без вести»), POW (prisoner of war – «военнопленный»), RAF (Royal Air Force – «Военно-воздушные силы Великобритании»). В русском языке также существуют аналогичные сокращения – например, ГШ (Генеральный штаб), ВДВ (Воздушно-десантные войска), ПВО

(противовоздушная оборона), ВВС (Военно-воздушные силы). В узбекском языке – ННК (Harbiy-havo kuchlari – «Военно-воздушные силы»), МХХ (Milliy xavfsizlik xizmati – «Служба национальной безопасности» и т.д. Благодаря своей краткости и универсальности такие формы обеспечивают оперативность и точность служебных сообщений.

Лингвистический интерес к сокращениям объясняется не только их распространённостью, но и сложной внутренней структурой. Аббревиации представляют собой особый способ словообразования, который сочетает в себе морфологические, фонетические и графические механизмы. Они могут быть буквенными (BBC), звуковыми (NATO), смешанными (Interpol), усечёнными (exam от examination, lab от laboratory) и даже графическими (№, %, @). Этот процесс часто сопровождается изменением грамматических свойств слова, адаптацией произношения и семантическим переосмыслением. Например, английское laser (light amplification by stimulated emission of radiation) давно утратило ощущение исходного сокращения и воспринимается как обычное слово. Аналогичный процесс наблюдается в русском языке со словами загс, ВУЗ, ГЭС, техникум, которые первоначально являлись сокращениями².

Сегодня сокращения широко используются как в устной, так и в письменной речи. Они присутствуют в литературно-разговорной речи, газетных публикациях, научных и деловых стилях. Сокращению подвергаются:

Названия различных учреждений, организаций, институтов, лабораторий и т.д. Например, ASCEL (Army Signal Corps Engineering Laboratories) – инженерные

2 Ayyasova I.R. Word formation and classification of abbreviations in modern English. International Journal of Literature and Languages, vol. 4, no. 01, Jan. 2024, pp. 37–46, doi:10.37547/ijll/Volume04Issue01-08.

лаборатории корпуса войск связи (амер.), "Aloqa qo'shinlari korpusining muhandislik laboratoriyalari (Amerika)"; CEERI (Central Electronics Engineering Research institute) – центральный научно-исследовательский институт по электронике, "markaziy elektronika ilmiy-tadqiqot instituti".

Названия стран, например: Ca; Can; Cana; Cda; (Canada) – Канада, "Kanada"; E; En; Eng; Eng; (England) – Англия, "Angliya"; USA (United states of America) – США (Соединенные Штаты Америки, "Amerika Qo'shma Shtatlari").

Названия городов, например: Sacto or Sac for Sacramento; Chi for Chicago; Philly for Philadelphia.

Названия должностей, званий, титулов, орденов, медалей, например: Dr (doctor) – доктор, "doktor, shifokor"; M.A. (Master of Arts) – магистр искусств, "san'at magistri"; D.S.O. (Distinguished Service Order) – орден за боевые заслуги, "jangovar xizmatlari uchun orden".

Сокращения в объявлениях, адресах, типографские сокращения, например: col. (column) – газетный столбец, "gazeta ustuni"; E.C. (Eastern Central) – восточно-центральная часть Лондона; mat. (matinee) – дневной спектакль, "kunduzgi spektakl"; tongt (tonight) – сегодня вечером, "bugun kechqurun"; perfs., pr. (performances) – спектакли, концерты, "spektakllar, kontsertlar".

Названия дней недели, месяцев, например: Mond (Monday) – понедельник, "dushanba"; T; Tu; Tues; (Tuesday) – вторник, "seshanba"; Ja, Jan (January) – январь, "yanvar"; F, Feb, Feby (February) – февраль, "fevral"; Jul; Jy (July) – июль, "iyul" и т.д.

7. Военные звания и термины, например: capt. (captain) – капитан, "kapitan"; Lieut-Col

(Lieutenant-Colonel) – подполковник, "podpolkovnik"; paratrooper (parachute-trooper) – парашютист, "parashyutchi"; sub (submarine) – подводная лодка, "suv osti kemasi"; R.A.F. (Royal Air Force) – Британские военно-воздушные силы, "Buyuk Britaniya harbiy havo kuchlari"; A-plane – самолет с атомным двигателем, "atom dvigatelli samolyot"; H-bomb – водородная бомба, "vodorodli bomba" (В данном примере (H-bomb) и одновременно является компонентом сложно-сокращенного слова и буквенным обозначением, заимствованным из языка химии.) и др³.

Исследование сокращений имеет междисциплинарный характер. С одной стороны, это лингвистическая проблема, связанная с морфологией, словообразованием, фонетикой и семантикой. С другой – социолингвистическая и культурологическая, поскольку сокращения отражают общественные тенденции, профессиональные интересы и технологические изменения. В эпоху цифровых коммуникаций сокращения становятся частью коллективной языковой памяти, символом времени и отражением социальной динамики. Они демонстрируют, как язык реагирует на потребности общества, сохраняя баланс между экономией средств и необходимостью точного выражения мысли.

Таким образом, сокращения можно рассматривать как показатель гибкости и адаптивности языка. Они служат инструментом языковой эволюции, обеспечивая постоянное обновление лексической системы. Каждый новый этап развития общества порождает новые формы сокращений, а старые – видоизменяются, теряют актуальность или переходят в разряд обычной лексики. В этом смысле аббревиации – не просто удобное средство, а индикатор культурных и технологических сдвигов.

3 Авясова И.Р. "Перевод английских военных аббревиатур: теория, практика и межъязыковое сопоставление (на материале русского и узбекского языков)". – Джизак: "Илм нури принт" ООО, 2025, с.42.

Их изучение имеет не только лингвистическое, но и социокультурное значение. Сокращения отражают особенности мышления, коммуникативные привычки и профессиональные традиции носителей языка. Они формируют особый пласт языковой культуры, в котором проявляется стремление человека к рациональности, эффективности и новаторству. Понимание механизмов сокращения слов помогает глубже осознать, каким образом язык приспосабливается к реалиям времени и становится зеркалом общественного развития.

Сокращения как особое языковое явление играют важную роль в процессе развития языка и общества. Они представляют собой одно из наиболее динамичных средств языковой экономии, позволяя значительно сократить объём текста и повысить эффективность передачи информации. Сокращения тесно связаны с социальными, культурными и технологическими изменениями, которые происходят в современном мире. Появление новых форм коммуникации, особенно в цифровой среде, привело к бурному развитию различных типов сокращений и аббревиатур, ставших неотъемлемой частью лексической системы практически всех языков. Современные средства массовой информации, реклама, интернет-коммуникации, деловая переписка и военная терминология активно используют сокращения как инструмент оптимизации коммуникации. Их изучение имеет не только лингвистическое, но и социокультурное значение, так как сокращения отражают особенности мышления, коммуникативные потребности и профессиональные традиции носителей языка.

В настоящее время наблюдается активное развитие аббревиатур и их проникновение во все сферы жизни. Этот процесс обусловлен

ростом информационной нагрузки, глобализацией, развитием цифровых технологий и необходимостью ускорения коммуникации. Сокращённые формы слов и выражений широко используются в науке, технике, медицине, бизнесе, военном деле, политике, массовой культуре, а также в повседневной и интернет-коммуникации.

Процесс развития аббревиатур не останавливается, и в будущем можно ожидать появления новых сокращений, особенно в связи с технологическим прогрессом. Аббревиатуры всё больше интегрируются в цифровую среду, используются в голосовых помощниках, чат-ботах и мессенджерах, а также продолжают проникать в языки разных народов. Их роль в ускорении коммуникации и оптимизации передачи информации неизменно возрастает, делая их неотъемлемой частью современной языковой системы.

Таким образом, сокращения играют значительную роль в современной языковой системе, обеспечивая лаконичность, удобство и эффективность коммуникации. Они появляются в ответ на потребность в быстрой передаче информации, а их распространение и закрепление в языке обусловлено социальными, технологическими и профессиональными факторами.

С одной стороны, активное использование сокращений способствует упрощению языка и делает общение более динамичным. С другой стороны, оно может привести к потере части семантической информации, усложняя процесс понимания текста, особенно для носителей языка, не знакомых с контекстом или специальной терминологией.

Важно отметить, что сокращения не просто подстраиваются под нормы языка, но и сами оказывают на него влияние, изменяя структуру словаря, грамматические

модели и стилистические особенности речи. Это особенно заметно в профессиональных и специализированных сферах, где аббревиатуры становятся самостоятельными языковыми единицами и даже приобретают новые значения.

Кроме того, процессы стандартизации и кодификации сокращений в лексикографии, официальных документах и научных публикациях продолжаются, что свидетельствует об их устойчивом месте в языковой системе. Развитие цифровых технологий, социальных сетей и делового общения лишь усиливает тенденцию к дальнейшему распространению сокращений в различных языках мира.

Сокращения занимают значимое место в современном языке, особенно в специализированных областях. В военной терминологии сокращения не только облегчают общение, но и отражают специфику профессиональной лексики, создавая компактные и эффективные средства коммуникации.

Сокращения, особенно в таких динамичных областях, как военная терминология, проходят процессы эволюции и закрепления в языке. Со временем многие сокращения становятся частью общенационального лексикона, пересекая границы профессиональных сообществ и становясь общепринятыми⁴.

В целом, сокращения можно рассматривать как один из динамичных и перспективных аспектов современного языка. Их роль не ограничивается только удобством использования – они отражают культурные, технологические и социальные изменения в обществе. Это делает их важным объектом исследования в лингвистике, а также значимым элементом языковой практики.

Следовательно, на современном этапе сокращения слов и словосочетаний активно используются как в устной, так и в письменной коммуникации, охватывая сферу массовых медиа, научных исследований и делового общения.

Также, следует отметить, что сокращения и аббревиатуры занимают особое место в лексической системе любого языка. Их распространение отражает потребности общества в более компактных, быстрых и удобных формах общения. Процесс их формирования и закрепления в языке является результатом естественной языковой эволюции и отражает общие тенденции глобализации и технологического прогресса. Современные электронные средства общения, социальные сети и автоматизированные системы породили новые формы сокращений, которые становятся частью общелитературного языка. Особое значение сокращений проявляется в профессиональных и специализированных областях, где они способствуют стандартизации и унификации терминологии. Изучение сокращений позволяет глубже понять механизмы языковой экономии и адаптации, а также проследить взаимосвязь между языком и культурой общества. Таким образом, можно утверждать, что роль сокращений в языке не только не уменьшается, но и продолжает возрастать, подтверждая их значение как важного элемента современной лингвистической системы.

4 Trask R. L., Stockwell R. Language and Linguistics: The Key Concepts. – Routledge, 2020.

ALISHER NAVOIY SHE'RIYATIDA BADIY DETAL IFODASI

Xolyigit Xolmurodov – f.f.b.f.d. (PhD), Jizzax
davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiy ijodiga xos Ishqiy dostonlar syujetidan o'rin olgan dasht, vodi, sahro, tog', hijron, ashk, oh, dard, firoq, g'am, balo kabi badiiy detallarning berilishi va bu detallar orqali shoir g'azaliyotida ruhiyat kengliklarini talqinlari ochib beriladi.

Аннотация. В данной статье будут раскрыты такие художественные детали, как степь, долина, пустыня, гора, эмиграция, любовь, вздох, боль, разлука, печаль, бедствие, которые имели место в сюжете любовных эпосов, типичных для творчества Алишера Навои, и через эти детали раскрывается трактовка духовного измерения поэзии поэта.

Abstract. This article will reveal such artistic details as steppe, valley, desert, mountain, emigration, love, sigh, pain, separation, sadness, disaster, which took place in the plot of love epics typical of the work of Alisher Navoi, and through these details the interpretation of the spiritual dimension of the poet's poetry is revealed.

Kalit so'zlar: Sharq mumtoz adabiyoti, Alisher Navoiy she'riyati, an'ana va yangilik, obraz va timsol, ifoda va tasvir, badiiy detallar, epik va lirik talqin.

Ключевые слова: Восточная классическая литература, поэзия Алишера Навои, традиция и новаторство, образ и символ, экспрессия и образ, художественные детали, эпическая и лирическая интерпретация.

Keywords: Eastern classical literature, poetry of Alisher Navoi, tradition and innovation, image and symbol, expression and image, artistic details, epic and lyrical interpretation.

Ma'lumki, Sharq mumtoz adabiyoti jahon xalqlar adabiyotidan o'ziga xos jihatlari bilan alohida ajralib turadi. Bu birinchidan, uning uzoq o'tmishi, o'lmas an'ana va qadriyatlariga bo'lsa, ikkinchidan, zullisonaynlik, g'oyaviy qarashlarning mushtarakligidir. Jumladan, Alisher Navoiy ijodi haqida so'z borganda ham buni aslo ta'kidlamaslikning iloji yo'q. Buyuk shoirning ikki tilda ijod qilishi, o'tmish asarlariga naziralar bog'lashi, piri, ustoz Abdurahmon Jomiy bilan hayotda va ijodiy faoliyatdagi o'zaro munosabatlari bunga yaqqol misol bo'ladi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, Alisher Navoiy o'zigacha bo'lgan har bir adabiy an'anaga avvalo hurmat-ehtirom bilan qaragan, ro'parasida katta ijodiy maktab (forsiy va turkiy adabiyot) turganini anglab turgan. Shunga ko'ra, Alisher Navoiy lirikasi mavzusi rang-barang, poetik jihatdan murakkab qamrovli bo'lib shakllangan. Chunonchi, ishqiy mavzuning g'oyaviy-badiiy jihatdan rivojlantirishda shoirga o'z davri va o'tmish adabiy-tarixiy va xalq og'zaki ijodi

yodgorliklari muhim omil bo'lib xizmat qilgan. Misol uchun Navoiy lirikasidagi dasht, sahro, vodi, biyobon, tog' tasvirlari talqini uchun ishqiy dostonlar "Xusrav va Shirin" va "Layli va Majnun", falsafiy-tasavvufiy mazmundagi "Mantiq ut-tayr" kabi dostonlarning syujet elementlari muhim manba bo'lib xizmat qilgan. Bu asarlar shoirga ishqiy mavzuni keng planda yoritish imkoniyatini bergan. Shoirning ijodiga xos jihat(epizod, detal va unsur)larning she'riyatda ham namoyon etilish masalasidir. Aytish lozimki, ishqiy mavzudagi g'azallarda ko'proq visol, hijron, ashk, oh, dard, firoq, g'am, balo kabi abstrakt (mavhum) tushunchalar ko'pchilik uchun aniq bo'lgan detallar vositasiga ko'chiriladi. Navoiy g'azallari uchun xos yaxlitlik, poetik lavha tarzidagi xususiyatlar uning peyzaj xarakteridagi she'rlarida ham o'ziga xos ravishda namoyon bo'ladi. Lekin bunday she'rlarda muayyan syujet ko'rinmaydi, balki tabiat manzarasining izchil tasviridan shoir o'z muddaosi bayoni uchun o'ziga xos fon sifatida

foydalanadi va maqsadning izchilligi she'riy uslubda ham o'z ifodasini topadi¹. Oshiqning ishq dardida hijron azoblaridan o'rtanishi, ohu nolasiyu fig'onlari, ko'z yosh to'kishi, g'am chekkan holatlarini muayyan so'zga sig'dirish qiyin bulgani uchun muallif ularni dasht, sahro, tog', vodiylarga ko'chiradi. Jumladan, ishq dashti, ishq sahrosi, dard balo tog'i, g'am dashti, junun dashti, visol dashti, balo tog'i, fano dashti, junun sahrosi kabi o'ziga xos turli istioralar bilan ifoda etiladiki, ular tasvirga aniqlik, mazmunga estetik ta'sirchanlik olib kiradi. Shoirning lirik qahramoni (oshiq-solik) har safar bu maydonga sayr qilar ekan, unda ishqning barcha mashaqqat va zahmatlarini boshidan kechiradi. Alisher Navoiy g'azaliyotidagi ishq manzilining quyidagi talqinlarga ega:

Ko'ringlar ishq dashtinikim, nasimu loladin har yon,

Gahe jonbaxsh salqindur, gahe muhlik sharor anda²

Baytning mazmuni: ishq dashtining har tomon loladan ekanini ko'ringlar, uning salqin havosi goh jonga rohat bersa, goh unda jonni halok qiluvchi uchqunlar bor. Baytda dasht, shamol, lola, uchqun (sharor) so'zlariga majoziy tus berilgan bo'lib, bunda dasht – ruhiy olam, shamol – ishqning tafti, lola – oshiqning g'amgin qalbi, uchqun esa ishq keltirgan zahmatlar, azoblar deyish mumkin. Tubandagi baytlarda esa biroz boshqacha talqinlarni kuzatamiz.

Tikonlar hajr nishidin, chechaklar ashk qonidin, Ajoyib dasht emasmu, Olloh-Ollloh, ishq sahrosi³.

Keltirilgan baytda hijron azoblarini tortgan oshiq mamnunlik hayratiga beriladi. Bunda

shoirning lirik qahramoni ishqqa yaratgan ne'matlaridan biri sifatida qaraydi. Olloh-Ollloh, ajoyib dashtku bu ishq sahrosi, tikonlari hijronning nishlarini eslatadi, gul-chechaklari esa oshiqning qonli ko'z yoshlaridan ekan. Navoiy she'riyatidagi bu kabi baytlarni kuzatish asnosida ularning oshiqona, orifona va rindona g'azallar ekanligi seziladi.

Ne muhlik vodi yermish ishq dashtikim, kishi anda Qadam urg'an dam o'q ko'zga bo'lur mulki adam paydo⁴.

Baytning mazmuni: bu ishq dashti qanday halokatli vodi y ekanki, unga qadam bosgan zahoting ko'zingga yo'qlik olami paydo bo'ladi. Baytda muallif ishq dashtining muhitini musavvir kabi chizadi. Uning halokatli (muhlik) ekanligiga diqqatimizni qaratib, so'fiy (solik) qalbiga ishora etgan. Alisher Navoiy she'riyatining ushbu jihati xususida olimalarimizdan biri "Oshiqona g'azallarda ma'shuqa tavsifi, oshiqning sharhi holi ifodasida ishq maskani tavsifi ham muhim o'rin tutadi. Oshiq-shoir bu maskanni goh ishq bog'i, hayrat vodiysi, goh sarhadsiz sahro, fano dashti, ishq dashti, balo tog'i, adam sahrosi, goh talab dashti qiyofasida tasavvur etadi... vodi y, sahro, biyobon, dasht, tog' singari mafhumlar g'azallarda, asosan, ruhoniylar olam mazmunida qo'llanilgan. Ishq vodiysi – ruhoniylar olami⁵, deb ta'kidlagan edi. Shoir ishqiy kechinmalarining majoziy tasviridan yuqoridagi xulosaga kelish mumkin.

Tong yo'q, urmoq yuz bu sargardonu mahzun har taraf.

Ne ajab, ursa quyundek po'ya Majnun har taraf. Dasht aro Majnunmen, ammo tog' aro Farhod edim,

1 Исҳоқов Ё. Навоий поетикаси. – Тошкент: Фан, 1983. 104 бет.

2 Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. Birinchi jild. G'aroyib us-sig'ar. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. 45 bet.

3 Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Ўнгинчи жилд. Бадойеъ ул-васат. – Тошкент: Фан, 1990. 423 бет.

4 Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. Birinchi jild. G'aroyib us-sig'ar. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. 55 bet.

5 Муллахўжаева К. Ирфоний маънонинг бадиий талқинида табиат тасвирининг ўрни (Алишер Навоий ва ХХИ аср: илмий-назарий материаллар), – Тошкент, 2021, 209 бет.

Tog'lar dardim yukidin bo'ldi homun har taraf⁶.

G'azalda dasht, tog' kabi istioralar ishqiy manzilning majoziy ifodasi sifatida talqin etilib, badiiy mazmun va poetik mukammallikni oshirgan. Shuningdek, g'azalda shoirning shu manzillarga xos bo'lgan adabiy qahramonlar Farhod va Majnun va quyun, gul, barg kabi detallarga diqqat qaratilgani ahamiyatga molik. Shoir o'zini mashhur oshiq-qahramonlar – Farhod, Majnunga qiyoslab qalban va ruhan ishq manzilini sayr etishni yodga oladi. Demak, buyuk shoir she'riyatida ishq manzili uning qalbiga juda yaqin o'z qahramonlarining maskani hisoblanadi. Ya'ni Farhod zahmat chekkan tog'lar, Majnun darbadar kezgan dasht, sahro, vodiya biyobonlardir. Navoiy she'riyatida Farhod va Majnun timsollari tilga olingan misralarda dasht, bepoyon sahro, tog' bor mayda detallari bilan gavdalanadi. Chang (gard), xas, tuproq, shamol-quyun, kiyiklar, vahshiy hayvonlar – barchasi shoir nazaridan chetda qoldirilmaydi, shoir ularni har birini o'z o'rnida qo'llaydi, bu orqali muayyan lirik voqeilik va ta'sirchan badiiy manzaraning yuzaga chiqishiga erishadi. Tubanda berilgan baytda lirik qahramonning ishq dashtini maskan tutishi va bundan uning qanchalik qayg'uga botganini bilsa bo'ladi:

*Ishq sahrosida yod etma vatandin, ey xirad
Kim, bu nav' o'voraliq' yuz xonumondin yaxshiroq.
Istasang, ey ishq, Majnun o'rnig'a sargashtae,
Bilki, topqung yo'q bu rasvoi jahondin yaxshiroq⁷.
Meni Majnundek tutubtur dasht, demankim bu
dasht*

Tog'lar erdiki, homun qildi ko'nglum qayg'usi⁸.

Keltirilgan baytda Majnun, dasht, tog' va tekislik (vodiya) tasvirlari shoir qalbini aniqroq anglashimizga yordam beradi: "Meni dasht

Majnundek o'z bag'riga oldi. Dasht demang, u bir paytlar tog'lar edi. Ko'nglimning g'am-qayg'ulari esa bu tog'ni tekislikka aylantirdi. Shoir behad mubolag'a bilan aytmoqchiki, "mening ko'nglim qayg'usi shunchalar og'ir, uni hatto bu tog'lar ham ko'tara olmadi", deydi. Shoir mana shu ahvolini yana turli baytlar bilan asoslaydiki, Farhod va Majnun timsollari bilan oshiq-shoir dardlari uyg'unlashib ketadi:

*Tog'u vodiya ichra andog' sa'b holim borkim,
Ko'rsa, gar Farhod, agar Majnunki yuz hayrat
qilur⁹.*

Ya'ni, oshiq-shoir qiyin, og'ir dard bilan bu tog'u vodiya qolgan, bu ahvolni Farhod bilan Majnun ko'rsa yuz hayratda qoladi. Bundan Navoiyning bu ishq maskanlarini nima uchun ko'p bora tilga olgani oydinlashadi:

*Meni gah dasht, gah tog' uzra ko'rgan
Tirilmish, sog'inur Majnunu Farhod¹⁰.*

Shoirning lirik qahramoni xayolan o'z darddoshlari bilan uchrashish sharafiga muyassar bo'ladi. Oshqlik dardlarini tortaverib og'ir ahvolda yashayotgan lirik qahramon bu dard biyobonida endi mezbom, Majnun va Farhod esa mehmon bo'lib bu (ishq) maskanda gavdalanishadi:

*Yomon holimga hayrat qilmang, ey Farhod ila
Majnun,*

*Bukun siz mehmonsizkim, tarab birla
maoshimdur¹¹.*

Baytda oshiq-shoir darddoshlarini yomon ahvolidan hayratlanmaslikka chaqiradi. U bunday yashashni o'ziga xursandchilik deb biladi. Haqiqatdan ham shoir ishq bobida buyuk xayolot egasi. Uning oshig'i Farhod va

6 Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик, 4-жилд. Наводир уш-шаббоб. – Тошкент: Фан, 1989. 223 бет.

7 Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик, 6-жилд. Фавойид ул-кибар. – Тошкент: Фан, 1990. 225 бет.

8 Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик, 1-жилд. Бадойиъ ул-бидоя. – Тошкент: Фан, 1987. 530 бет.

9 Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик, 2-жилд. Наводир уш-шаббоб. – Тошкент: Фан, 1987. 116 бет.

10 Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. Birinchi jild. G'aroyib us-sig'ar. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. 147 bet.

11 Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик, 6-жилд. Фавойид ул-кибар. – Тошкент: Фан, 1990. 129 бет.

Majnunlar ishqiga e'tiqodi baland. Alisher Navoiy "Mahbub ul-qulub" asarida, bu timsollarni shunday tavsiflaydi: "Ishq ko'histoni bedodining noshodlaridin biri Farhoddur va sahroyi junun zabunlaridin biri Majnundur. Va shabiston savdosi devonalaridin biri parvona va guliston havosi nozikeblaridin biri andalibi devona..."¹². Zotan, shoir Farhod so'zining har bir harfiga haqiqiy oshiqqa xos xislatlar: firoq, ashk, rashk, hujr va oh deb joylaganida teran ma'no bor. Majnunning dashtni maskan tutishi ham chin oshiqlikning ko'rinishidir. Ularni zohiriy ma'noda ham botiniy ma'noda ham sharh etish mumkin. Biroq shunisi muhimki, shoirning dasht, vodi, tog', sahro kabi badiiy istioralarini aniqroq tasavvur etish uchun albatta, katta asarlariga e'tibor qaratish lozim.

Xulosa qilib aytganda, har bir poetik detal yoki obraz muayyan adabiy oqim yoxud individual poetik uslub doirasida o'zining xilma-xil funktsional imkoniyatlarini namoyish etishi mumkin. Navoiy she'riyatidagi boy poetik obrazlar va obrazli iboralarni qiyosiy o'rganish shoir poetik uslubining shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan adabiy an'nalarning rolini ob'ektiv baholashga imkon yaratadi¹³. Alisher Navoiy ishq va oshiqlik tug'yonlari, dard-kechinmalarini ifodalashda ishq maskani tasvirida Farhod va Majnun obraz-timsollari kechinmalariga lirik qahramon kechinmalarini uyg'unlashtiradi. Ishqiy dostonlar syujetidan o'rin olgan dasht, vodi, sahro, tog' xronotoplari shoir g'azaliyotida ruhiyat kengliklarini yoritishda muhim badiiy faktorga aylanadi.

12 Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик, 14-жилд. Маҳбуб ул-қулуб. Муншаот. Вақфия. – Тошкент: Фан, 1998. 65 бет.

13 Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983.109 бет.

QOZOQ BOLALAR FOLKLORIDA RANGLARNING BADIY IFODASI

Hulkar Qahramonovna Aliqulova – f.f.f.d. (PhD),
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Annotatsiya. Xalq og'zaki ijodi o'ziga xos badiiy ifodaga ega janrlar tizimidir. Ayniqsa, qadimiy qarashlar, olam va odam o'rtasidagi dastlabki tasavvurlar bilan uzviy bog'liq bo'lgan qo'shiqlardagi ranglarning betakror mifopoetik, ramziy tasvirlari tahlil etilganda xalqning donoligi, so'z san'ati egasi va chechanligi ko'zga tashlanadi. Qardosh xalqlar xalqlarining folkloridagi o'ziga xoslik ham shu ma'noda juda betakrordir. Maqolada Qozoq folkloridagi ranglar bilan bog'liq namunalar tahlil etilgan va xulosalangan.

Аннотация. Устное народное творчество представляет собой систему жанров, обладающих собственным художественным выражением. Особенно при анализе уникальных мифопоэтических, символических образов цвета в песнях, неразрывно связанных с древними воззрениями, первобытными представлениями о мире и человеке, очевидны мудрость, красноречие и риторика народа. Уникальность фольклора братских народов также весьма своеобразна в этом смысле. В статье анализируются и обобщаются примеры, связанные с цветом в казахском фольклоре.

Abstract. Folk oral art is a system of genres with its own artistic expression. Especially when analyzing the unique mythopoetic, symbolic images of colors in songs, which are inextricably linked with ancient views, primitive ideas about the world and man, the wisdom, eloquence and eloquence of the people are evident. The uniqueness of the folklore of the peoples of the fraternal peoples is also very unique in this sense. The article analyzes and summarizes the examples related to colors in Kazakh folklore.

Kalit so'zlar: bolalar ijodi, simbolika, an'ana, qiyosiy tahlil, mifopoetik xususiyat, ramz, badiiy ifoda.

Ключевые слова: детское творчество, символизм, традиция, сравнительный анализ, мифопоэтическая особенность, символ, художественное выражение.

Keywords: children's creativity, symbolism, tradition, comparative analysis, mythopoetic feature, symbol, artistic expression.

Folklor matnlarda ranglar nafaqat tasviriy vosita, balki muayyan ma'no, ramz, tushuncha va qadriyat yuklovchi semantik birlik sifatida alohida o'rin egallaydi. Ranglar orqali insonning estetik didi, dunyoqarashi, e'tiqodi va ijtimoiy hayotga bo'lgan munosabati ifodalanadi. Qozoq folklorida ranglar mifologik qarashlar va qadimiy tushunchalar bilan bog'liq bo'lib, ularning har biri o'ziga xos semantik maydonga ega. Ranglar faqatgina tashqi tasvir yoki obraz emas, balki ular orqali qadimgi e'tiqod, tabiat bilan o'zaro munosabat, muqaddaslik, qo'rquv, ishonch kabi ma'naviy tushunchalar aks ettiriladi. Qozoq folklorida ranglar ikki asosiy manbada shakllanadi: birinchisi, real hayotiy kuzatishlar – ya'ni tabiatdagi o'zgarishlar, hayvonot olami va kishilik faoliyati bilan bog'liq tasavvurlar orqali; ikkinchisi esa mifologik va

diniy e'tiqodlar bilan. Shu bois ham ranglar ko'p hollarda ramziy, metaforik, timsolli vazifani bajaradi. Ranglar mifologiyasining shakllanishi ko'p bosqichli jarayon bo'lib, u dastlabki diniy-falsafiy tushunchalardan boshlab, keyinchalik og'zaki matnlar orqali umumxalq ongiga singgan. Masalan, oq (ақ) rangning muqaddaslik bilan bog'lanishi qadimiy tangrichilik tasavvuridagi osmon va nur tushunchasi bilan uyg'unlashgan bo'lsa, ko'k (көк) rang tangrining timsoli, mangu hayot va abadiyatga ishonch bilan bog'liq bo'lgan¹. Qozoq tilidagi maqollar, ertaklar, allalar, rivoyatlar va xalq qo'shiqlari tahlili shuni ko'rsatadiki, ranglar nafaqat tashqi ko'rinish, balki xalq tafakkuridagi falsafiy g'oyalarni ham o'zida mujassam etadi. Masalan, qizil (қызыл) rangi bir vaqtning o'zida hayotiylik, muhabbat, go'zallik timsoli bo'lishi bilan birga, xavf, urush va

1 Қондыбаев Ә. Қазақ мифологиясы. – Алматы: Санат, 2005. – Б. 76–78.

fidoyilik bilan ham bog'liq. Bu holat ranglarning ko'p qirraliligini va xalq og'zaki ijodidagi o'rnini yanada teran anglatadi. Shuningdek, ranglar kombinatsiyasi va ularning holatga qarab o'zgarishi ham folkloriy tafakkurda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, aq pen qara – yaxshilik va yomonlik qarama-qarshiligini, kək pen жер – osmon va yerning uyg'unligini ifodalaydi. Bu kabi ziddiyat va uyg'unliklar mifopoetik tafakkurning asosiy tamoyillaridan biri hisoblanadi. Demak, ranglar faqat estetik vosita emas, balki mifologik kod sifatida xalq dunyoqarashining poydevorini tashkil etadi. Qozoq xalqning an'anaviy qarashlarida qara rangi keng qamrovli va ko'p qirrali ramziy ma'no kasb etadi. Bu rang bir vaqtning o'zida ijobiy va salbiy xarakterga ega bo'lishi bilan ajralib turadi. Tarixiy jarayonlarda qora rang quyidagi tushunchalarni bildirgan: fojia, og'ir hayot, qat'iyat, qashshoqlik, oddiylilik, quyi ijtimoiy tabaqa, jinoyat, yolg'on, adolatsizlik, shuningdek, sadoqat, barakot va muqaddaslik. Xalq orasida keng tarqalgan "qara qazan, qara shaңyraq" kabi iboralar oila, muqaddaslik, barqarorlik tushunchalari bilan bevosita bog'liqdir. Masalan, qara qazan – oila hayoti, to'kinlik; qara shaңyraq – ajdodlar uyi, avlod davomiyligi ramzi. Bu iboralarning qo'llanilishi xalqning maishiy madaniyati, qadriyatlari va ijtimoiy hayotini ifodalaydi. Masalan ushbu misolda:

Qara qazan kɵterip, qara shaңyraq
shayqalmasyn, – (qora qozon ko'tarilib, qora
o'choq tebranmasin), ya'ni oila tinchligi saqlansin,
degan niyatni bildiradi. Qora rang shuningdek,
jasorat va kuch timsoli sifatida ham ishlatiladi:
qara bатыр – chin yurakli qahramon; qara күш –
xalq kuchi, jismoniy qudrat. Shuningdek, sevgi va
muhabbat kontekstida: qara көз – jozibali, go'zal
ko'z; qara домалақ бала – sevimli farzand. Qora
rang mifologik jihatdan ham chuqur ildizga ega.
Rivoyatlarga ko'ra, qora qaldirg'och – sadoqat,

mehr-oqibat timsoli. Shu asosda xalq orasida
"қазақтың қара қарлығыашы" degan ibora
erkalash va hurmat ma'nosida qo'llanadi². Aq
rang qozoq xalq tasavvurida poklik, halollik,
ilohiylik, totuvlik, baxt va ezgulik timsoli
sanaladi. U ko'pincha nur, yangi hayot, tinchlik va
fayz barakani anglatadi. "Ақ тілек" (oq tilak), "ақ
жол" (oq yo'l), "ақ бата" (oq duo) kabi iboralar
orqali bu rangning ijobiy qirralari xalq og'zaki
ijodida mustahkam o'rin egallagan. Shuningdek,
oq rang bilan bog'liq bo'lgan "ақ үй" – davlat
nufuzi, "ақ дастархан" – mehmondo'stlik,
"ақ анардай тіс" – go'zallik ramzidir. Oq
rang orqali ona obrazining muqaddasligi ham
yuksak darajada ifodalanadi: aq cyт – onaning
mehnati, haqqi, hayotga olib kelish timsoli. Oq
rang mifologik tasavvurda ham o'z aksini topgan.
Qadimiy turkiy dunyoqarashda oq rang osmon,
tangri, muqaddaslik va ilohiy qudratni bildirgan.
Marosimlarda oq rangning o'rni alohida: yangi
tug'ilgan chaqaloqqa oq choycha (oq mato),
keksaygan ota-onaga oq libos bag'ishlash
an'anasi – bularning barchasi oq rangning
hurmat, ehtirom va duogo'ylik bilan bog'liqligini
ko'rsatadi. Qozoq xalq og'zaki ijodida bu rang
ko'plab misralarda uchraydi:

Ақ бата берді қария,
Ақ жол тіледі анасы.
(Keksalar oq duo berdi, ona oq yo'l tiladi...)

Bu yerda oq rang – duoning, barakaning,
yaxshilikning ramzi sifatida tasvirlangan.
Ayniqsa "ақ жол" iborasi – hayot yo'lida yorug'lik,
baxt va muvaffaqiyat istagini bildiradi. Kək
– tangri, osmon, umid, harakat, mangu hayot,
erk va erkinlik timsoli. Ko'k rang ayniqsa qadimgi
turkiy mifologiyada tangrining bevosita timsoli
sifatida alohida qadrlangan. Xalq tasavvurida
ko'k rang mangu hayotni, hayotiy kuch va
bardavomlikni ifodalaydi. Shuningdek, "көк ту"
(ko'k bayroq) – mustaqillik va vatan ramzidir.

2 Елібаева К.Ж. Символика и семантика цвета в казахской культуре // Вестник Карагандинского университета. Серия Филология. – 2020. – №3(99). – С. 114–119.

*Көк аспанға қол созып,
Көк далада ер жеттім, –*

(ko'k osmon sari qo'l cho'zib, ko'k dashtda ulg'aydik) erkinlik va tabiatning uyg'unligi tasvirlanadi. Ko'k rang do'stlik, halollik, g'amxo'rlik, iymon va bardavomlik bilan bog'langan. Mifologik jihatdan u osmon tangrisi – "Kök Tәңір" bilan bevosita bog'liq bo'lib, turkiy xalqlar e'tiqodining markaziy g'oyalaridan biridir.

ҚЫЗЫЛ rangi – hayot, jon, muhabbat, o't, qudrat, vaqti-vaqti bilan xavf va to'qnashuv ramzi. Qizil rang orqali insoniy ehtiroslar, go'zallik, bayramona kayfiyat ifodalanadi. Ayniqsa, kelin libosida qizil rangning ustunligi bejiz emas: bu yangi hayot boshlanishi, jonlilik va barakani anglatadi. Xalq orasida ҚЫЗЫЛ тiл – so'zga chechanlik, ҚЫЗЫЛ гүл – go'zallik, ҚЫЗЫЛ шырақ – quvonch, baxt keltiruvchi timsollar hisoblanadi. Ammo ҚЫЗЫЛ қан – qurbonlik, fidoyilik, jang ramzi sifatida ham qo'llanadi. Qizil rang mifologiyada quyosh, olov, qudrat va hayotiylik bilan bog'langan. Bu rang ayrim holatlarda ogohlik, og'ir sinovlar timsoli ham bo'la oladi.

Сары rang xalqona tafakkurda quyosh, mo'l-ko'lchilik, pishiqchilik va go'zallik timsoli. Tabiat bilan uyg'un holda yashagan qozoq xalqi uchun sarg'ish tus mevalarning pishib yetilishi, hosil mavsumini bildirgan. Biroq, ayrim she'riy parchalar va rivoyatlarda sarg'ish rang o'tkinchilik, ayriliq, xazonlik ramzi sifatida ham uchraydi. Masalan:

Сары күз келді, самал жел, Сары жапырақ
жерге түсті – (Sariq kuz keldi, yengil shamol,
Sariq yaproq yerga tushdi) – xazon, g'am,
xotirjamlik. Ushbu rang bahor va kuz orasidagi o'tish davri timsolidir. Shu jihatdan sarg'ish tus bir vaqtning o'zida hayotiylik va o'tkinchilik g'oyasini mujassam etadi. Qozoq bolalar folklorida bolalarga mo'ljallangan qo'shiqlarning ikki turi mavjud. Birinchi turdagi qo'shiqlar bolalar

nomidan yaratilgan bo'lib, ularni bolalarning o'zlari aytadi. Ikkinchi turi esa ota-onalar tomonidan yaratiladi va ular tomonidan ijro etiladi. Demak, bolalar uchun mo'ljallangan qo'shiqlar muallifi va ijrochilariga qarab bolalar ijodi va ota-onalar ijodi deb ikki guruhga ajratiladi. Bu tamoyil rus folklorshunoslari tomonidan qo'llanilib kelinmoqda va boshqa millatlar folklorida ham keng tarqalgan³. Qozoq folklorining boshqa janrlarida ranglar bir qator tahlil qilingan bo'lsa-da, biroq bolalar folklori janrlarida, xususan, bolalar qo'shiqlarida ranglarning qanday mazmun ifoda etishi, ularning leksik-semantik ma'nolari tahlil etilmagan. Ushbu ilmiy izlanishni qilish mobaynida qozoq olimlarining rang bo'yicha qilgan ba'zi tadqiqotlarini ko'rib ular yordamida bolalar qo'shiqlarida rang simvolikasini tahlil qilishga harakat qilamiz. Avvalgi boblarda qayd etilganidek, ranglarning ramziy mazmuni ko'plab xalqlar madaniyatida umumiylik kasb etadi, ya'ni ular insoniyat tafakkurida mushtarak timsollar sifatida shakllangan. Qozoq bolalar qo'shiqlarini tahlil qilish jarayonida ularda ranglarga oid tasvirlar muhim estetik va semantik yuk ko'targani kuzatiladi. Ayniqsa, qo'shiqlarda tez-tez uchraydigan ranglar qatoriga aq, qara, қызыл, көк, сары, жасыл, күлгін va қоңыр kabi rang nomlari kiradi. Ushbu ranglar qo'shiq matnlarida nafaqat predmet va hodisalarni tasvirlash uchun, balki muayyan his-tuyg'ular, kayfiyatlar va ramziy mazmunlarni ifodalashda xizmat qiladi. Demak, bolalar folkloridagi ranglar tizimi orqali xalq estetik tafakkuri va madaniy qadriyatlari aks etadi.

Qozoq bolalar qo'shiqlarining eng keng tarqalgan turlaridan biri бесік жыры (allalar)da aq va қызыл ranglar ko'p uchraydi. Oq – bolaning kelajagi, begunohligi, najot timsoli bo'lsa, qizil – ona mehri, hayot quvvati, hayajon timsolidir. Qozoq allalarida ranglar farzandning poetic ma'nosini bildirib, ko'pincha boshqa so'zlar bilan

3 Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. – Алматы: Жазушы, 1974. – Б. 97.

birgalikda birikmali holatda kelishi kuzatiladi.
Masalan:

*Әлди, әлди, ақ бөнем,
Ақ бесікке жат бөнем!
Жылама, бөнем, жылама,
Жілік шағып берейін⁴.
(Alla, alla, oq bolam,
Oq beshikka yot bolam!
Yig'lama, bolam, yig'lama,
Senga suyak chaqib berayin)*

Ushbu beshik qo'shig'ida oq rang ikki joyda uchraydi: "aқ bөnem" va "aқ бесік". Bu yerda oq rang poklik va beg'uborlik ma'nosini bildirib, "oq bolam" iborasi bolani beg'ubor, muqaddas mavjudot sifatida ko'rsatadi. Oq rang ona mehr-muhabbatining timsolidir. Oq beshik esa muqaddas joy ma'nosida. Beshik nafaqat jismoniy joy, balki bola uchun xavfsizlik, ona qo'riqlovchi dunyosining markazi. "Oq beshik" esa bu makonni muqaddaslashtiradi. Allalarda ranglar bolaga nisbatan ilqlik, mehr va muhabbat ifodasi sifatida ishtirok etadi. Quyidagi misollarda ona tilidan ranglar orqali mehrli ta'riflar beriladi:

*Қара көзім, қой көзім,
Қарлығаштай сүйкімдім.*

Bu yerda "qara көзім" (qora ko'zim) degan ifoda go'dakning ko'zlarini yoqimli, ifodali deb tasvirleydi, qora rang esa bu kontekstdagi salbiy emas, balki chuqurlik, chiroyli ko'z ramzi sifatida ishlatilgan.

Анамақтар (sanamalar) – bola tafakkurini o'stirishga, hisoblash, ketma-ketlikni o'rganishga xizmat qiluvchi qo'shiqlardir. Unda ritmik struktura va qarama-qarshiliklar orqali bola diqqat-e'tibori va mantiqiy fikrlashi shakllanadi. Qozoq bolalar sanamalarini tahlil qilish mobaynida ranglarning o'zaro zidlanib kelishini kuzatdik.

*Ақ таяқ, қара аяқ,
Көк қалпақ пен сары бақ⁵ ...
(Oq tayoq, qora oyoq, Ko'k qalpoq va sariq bog'...)*

Ushbu parcha to'rt rangni o'z ichiga oladi. Bu ranglarning har biri semantik yuklamaga ega: aқ tаяқ (oq tayoq) – oq rang bu yerda kuch-qudrat emas, balki poklik va beg'uborlik ramzi bo'lib, bola ongiga kuch vositasining ijobiy talqinini singdiradi; qara аяқ (qora oyoq) – qora rang kontrast tarzda salbiy yoki ne'matga ehtiyoj timsoli sifatida ishlatiladi. Bu bola tafakkurida qarama-qarshilikni anglatuvchi turtki vazifasini bajaradi; көк қалпақ (ko'k qalpoq) – ko'k rang bu yerda balandlik, orzu, kenglik ramzidir. Bosh kiyim sifatida u havas va orzularni ifodalaydi; сары бақ (sariq bog') sariq – hosildorlik va quvonch belgisi. Bu kontekstda rang orqali muhitning ijobiy baholanishi kuzatiladi. Sanamada ranglar birin-ketin keltiriladi va bu ritmik takrorlanish orqali bola xotirasi faollashadi, inson va buyumlar o'rtasidagi simvolik bog'liqliklar ongda shakllanadi. Ranglar bu yerda semantik dualizm asosida joylashtirilgan. Masalan, oq – qora qarama-qarshiligi hayot va ziddiyat, ezgulik va yovuzlik, tozalik va ifloslik kabi arxetipik tushunchalarni uyg'otadi. Aynan mana shu ziddiyatlar orqali bola dunyoqarashining asosiy asoslarini shakllantiradi.

Жаңылтпаштар (yanglish so'zlatmalar) – fonetik o'yin, og'iz tezligini o'stirish, talaffuzni to'g'rilashga xizmat qiluvchi janr. Bunda tovush takrorlari orqali semantik va estetik ta'sir kuchayadi.

*Қара көже, көк кесе,
Ақ апамның қол кесесі.
(Qora ko'je, ko'k kosa,
Oq opamning qo'l kosasi).*

Bu yerda kelayotgan qara көже (qora sho'rva) – qora rang orqali milliy taom ramziy tarzda ko'rsatilgan bo'lib, oddiylik, qadimiylk

4 Исламжанұлы К. Рухани уыз. Қазақ балалар фольклоры. – Алматы: Ана тілі, 1995. – б. 27.

5 Исламжанұлы К. Рухани уыз. Қазақ балалар фольклоры. – Алматы: Ана тілі, 1995. – б. 27.

va qadriyatga sadoqat belgisi; көк кеце (ko'k payola) – ko'k rang bu yerda poklik va yuksaklik ma'nosida, idish vositasida estetik did sifatida berilgan. Ақ апам (oq buvim) – oq rang keksa ayol obrazida izzat, poklik va hurmat timsoli sifatida beriladi. Bu bola ongida oq rangning qadrllovchi, ijobiy obraz bilan bog'lanishini ta'minlaydi. Qozoqlarda keksa insonlarga oq sifatini berish holatlari ham kuzatiladi.

Qozoq bolalar qo'shiqlarida rang obrazlari faqat mifologik yoki ramziy ma'no bilan cheklanib qolmaydi. Ular bolalarning atrof-muhitni qanday qabul qilishi, narsalarni bolalarcha kuzatishi va idrok etish jarayonida ham alohida ahamiyat kasb etadi. Ranglar bola tafakkurining konkret va obrazli tarzda shakllanishida vositachi bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, ranglar harakat, makon va hodisalarni farqlash orqali bolaning dunyo haqidagi ilk tasavvurlarini shakllantiradi. Masalan, quyidagi bolalar qo'shig'ida ranglar tasvir orqali harakatli hayot manzarasi yaratiladi:

*Көк самолёт келеді,
Қызыл гүлдер тереңі,
Сары күнде жүгіріп,
Жасыл шалғын көреді⁶.
(Ko'k samolyot keladi,
Qizil gullar teradi,
Sariq quyoshda yugurib,
Yashil maysalarni ko'radi)*

Ushbu misolda "ko'k", "qizil", "sariq", "yashil" ranglari orqali nafaqat estetik go'zallik ifodalanadi, balki bolaning voqelikni qabul qilishi, o'zining atrof-muhitga nisbatan munosabati ham aks ettiriladi. Көк самолёт (Ko'k samolyot) – texnologik taraqqiyot, Қызыл гүлдер (qizil gullar) – tabiat chiroyi, сары күн (sariq kun) – yorug'lik manbai, жасыл шалғын (yashil maysa) – osoyishta tabiat manzarasi sifatida talqin qilinadi. Bu tasvirlar bolalarga oddiy tushunchalarni badiiy obrazlar orqali tushuntirishga xizmat qiladi. Ranglar bilan bog'liq bunday qo'shiqlar

bolaning tili, tafakkuri va idrokini estetik jihatdan shakllantirishda muhim vosita sanaladi. Bu jarayonda bola ranglarni faqat tashqi belgilar sifatida emas, balki harakat, holat, fazo va hodisalarni bildiruvchi belgilar sifatida anglay boshlaydi.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, qozoq bolalar folklorida ranglar tizimi – bu oddiy tasvir emas, balki xalq tafakkuri, milliy estetik qarashlar va tarbiyaviy qadriyatlar bilan bog'liq murakkab semantik qatlamdir. Ular nafaqat bola dunyoqarashini shakllantirish, balki milliy madaniyatning eng muhim timsollaridan biri sifatida xizmat qiladi. Shu bois, ranglar simvolikasi kelajakdagi tadqiqotlar uchun ham boy ilmiy asos bo'lib qoladi.

6 Қасқабасов С. Ойөріс. – Алматы: Жібек жолы, 2009. – 304 б.

USING MODERN EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN TEACHING CLASSICAL LITERATURE

G'ayrat Boyzoq o'g'li Israilov – PhD in Philological
Sciences, Jizzakh State Pedagogical University

Abstract. This article discusses the main problems and solutions in the process of teaching literature of the 12th–15th centuries. Instilling the literature of the 12th–15th centuries in the minds of modern students and teaching it effectively poses many pedagogical problems. Interactive methods help to eliminate these problems, deepen students' knowledge, develop creative thinking, and communicate with each other. Teaching with the help of role-playing games, clusters, and graphic organizers increases students' motivation and makes the learning process lively.

Annotatsiya. Ushbu maqolada XII–XV asrlar adabiyotini o'qitish jarayonidagi asosiy muammolar va qarorlar muhokama qilinadi. 12–15-asrlar adabiyotini zamonaviy o'quvchilar ongiga singdirish va uni samarali o'qitish ko'plab pedagogik muammolarni yuzaga keltiradi. Interfaol usullar esa, o'sha muammolarni bartaraf etishga, o'quvchilarning bilimlarini chuqurlashtirishga, ijodiy fikrlashni rivojlantirishga, bir-biri bilan muloqot qilishga yordam beradi. Rolli o'yinlar, klasterlar va grafik organayzerlar yordamida o'qitish o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi va o'quv jarayonini jonli qiladi.

Аннотация. В статье рассматриваются основные проблемы и пути их решения в процессе преподавания литературы XII–XV веков. Внедрение литературы XII–XV веков в сознание современных учащихся и эффективное её преподавание ставит множество педагогических задач. Интерактивные методы способствуют устранению этих проблем, углублению знаний учащихся, развитию творческого мышления и умению общаться друг с другом. Использование ролевых игр, кластеров и графических органайзеров повышает мотивацию учащихся и делает процесс обучения более живым.

Keywords: mystical literature, fiction, audio and video materials, virtual library, artificial intelligence, project-based learning, graphic organizers.

Kalit so'zlar: mistik adabiyot, badiiy adabiyot, audio va video materiallar, virtual kutubxona, sun'iy intellekt, loyiha asosida o'qitish, grafik organizatorlar.

Ключевые слова: мистическая литература, художественная литература, аудио – и видеоматериалы, виртуальная библиотека, искусственный интеллект, проектное обучение, графические органайзеры.

The characteristics of the literature of the 12th–15th centuries are such that the literature of this period is considered the most important part of the Eastern Renaissance. During this period, such great writers as Ahmad Yugnaki, Nasiriddin Rabguzi, Sayfi Sarayi, Haydar Khorezmi, Muhammad Khorezmi, Durbek, Qutb Khorezmi, Atoi, Sakkoki, Gadoi, Lutfi, Husayn Boykaro (Husayni), Alisher Navoi lived and worked. Their works are very rich in philosophical, spiritual, moral and artistic aspects and have not lost their significance even today.

The literature of this period is divided into two

main directions: mystical and fiction. Mystical literature reflects the inner world of man, the ways to achieve divine truth, while fiction widely covers society, various aspects of human nature, love and selflessness¹. Sufism is a science that teaches enlightenment of Allah on the one hand, and purification of the soul (purity of the soul) on the other hand, and expresses the actions on this path, signifies them and explains what needs to be done to achieve these states. Literature is a flower that has ripened in the darkest rooms of the history of the emotional heart of every nation in different shades and colors depending on the course of life (livelihood), and the graceful

1 Ahmadaliyev A.M., Qosimov A.X. Innovatsion faoliyat va ilg'or pedagogik texnologiyalar. O'quv qo'llanma. Toshkent, 2016. 67–b.

language cannot be appreciated at once. In this environment in which we live, its wave changes depending on the different stages of a person's life.

The uniqueness of this literature is that it expresses ancient philosophical thought, religious beliefs, and moral views in harmony. The works created during this period later influenced the entire Eastern literature².

Currently, modern teaching methods are widely used in the educational process (System of Methods for Educational Technologies). Teaching the literature of this period in the higher education system is mainly carried out using the following methods:

The traditional approach is the most common and long-standing method of teaching. In this approach, teaching is carried out mainly through lectures and seminars. Below, based on my nine years of practical experience, I will present the main features of the traditional approach: Lecture classes: In this type of classes, a teacher or professor presents knowledge to students on a specific topic. Lectures are often in the form of one-way communication, that is, the teacher transmits knowledge, and the student receives this information. The student is only in the role of a listener and can ask questions at the end of the lesson or at designated times. Seminar classes, on the other hand, usually feature a strong interactive participation of students. In these classes, students discuss the topic, ask questions, and actively communicate with the teacher. Seminars allow students to consolidate and deepen their understanding of the material studied.

Along with the advantages, the traditional approach also has disadvantages, such as limited interactivity, limited individual approach, lack of practice, high burden on the teacher, limitations

in skill development, passive learning, etc. We will discuss these in more detail below:

Limited interactivity. In the traditional approach, the student-teacher relationship is mainly one-way. The teacher provides information, and students can ask questions only in a seminar or at the end of the lesson. In this method, the possibilities for interactive teaching methods are limited. At this point, let's briefly dwell on what interactive teaching itself is. The word interactive actually means active interaction between two or more parties. This word is mainly used in the fields of teaching, games, technology and media. An interactive process requires the active participation of all participants, not just one party³. For example, in interactive games, the player actively participates and makes decisions based on the situation in the game. Interactivity means that students or users have the opportunity to respond to what they have learned or seen and change the results through their actions. For example, in interactive lessons, students must answer questions, discuss, or participate in activities related to the topic. In this, students interact with the teacher, ask questions, conduct discussions, and exchange ideas on the topic being studied. In this way, an interactive lesson means that each participant actively participates and interacts.

Lack of practice. This approach focuses more on theoretical knowledge, but not enough time is devoted to developing practical skills. More practical training and work experience are needed so that students can apply their knowledge in real-life situations.

Limited individual approach. Students may have different levels of knowledge and understanding, and unique learning styles. However, the traditional approach often applies the same approach to all students, which can

2 Кларин М.В. Инновации в обучении: метаформ и модели: Анализ зарубежного опыта. М., Наука, 1997, 223 с.

3 Farberman L.B, Musina R.G. Jumaboyeva F.A. Oliy o'quv yurtlarida o'qitishning zamonaviy usullari. T. 2002.

create difficulties in understanding for some students.

Limited skills development. Although the traditional method is aimed at mastering more knowledge, it is not effective in developing students' creative thinking, problem-solving and teamwork skills. This can hinder the development of skills that are important in future professional activities.

High workload for the teacher. Lectures and seminars require a lot of preparation and time from the teacher. Teachers spend a lot of time planning lessons, preparing materials, and delivering lectures, but they can have difficulty assessing students' actual understanding and progress.

Passive learning. In lectures and seminars, the role of students is often passive. Students are mostly listeners and focus on memorizing information from the teacher. This reduces active participation by students and can be an obstacle to developing their critical thinking skills.

Therefore, although the traditional approach is effective in teaching many useful information, there is a need to use modern pedagogical methods, ensure active student participation, and develop practical skills. For example, interactive methods: organizing lessons using role-playing games, clusters, graphic organizers. Interactive methods help students to actively participate in teaching and to learn more deeply. These methods allow students to apply their knowledge in practice and develop their creative thinking skills. The advantages of teaching using methods such as role-playing, clusters, and graphic organizers and how they work are analyzed as follows:

1. **Role-playing games.** Role-playing games allow students to express their thoughts, solve problems, and make decisions through different characters or situations⁴, for example, in the

syllabus of Uzbek literature prepared for the 2024/25 academic year, the topic "The Life and Work of Boborahim Mashrab" was selected for the third lecture lesson. In this case, in the first minutes of the lesson, the names of historical figures such as Mashrab, Hidoyatullo Ofok Khoja Eshon, Sufi Eshon Mulla Bozor Okhund, his father Mulla Vali, his mother, and Amir Qatagon are mentioned among the students, and students are selected from among them even if they do not yet know them. Role-playing games have the following advantages:

Increase interactivity: Students try themselves in different roles, which strengthens the connection between the student and the teacher.

Develops skills: Helps develop creative thinking, discussion, and communication skills.

Builds Empathy: Students learn to see from the perspective of others, which leads to social and emotional development.

However, it also has disadvantages:

Time Management: Role-playing is often time-consuming, which can be a constraint on achieving other lesson goals.

Learner Instability: Some students may not feel comfortable in the roles or may not take the role-playing seriously.

2. **Clustering.** Clustering encourages students to group ideas or thoughts around a specific topic. This technique helps students connect and organize information. Students gain a clearer understanding by combining new information and connecting it. Creating clusters encourages students to organize their thoughts and consider different perspectives. Creating clusters as a group increases collaboration among students. However, when creating clusters, some students may not know how to organize their thoughts or may require more help from other group members.

⁴ Azizxo'jayeva N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent, 2021. 177-b.

Teacher supervision is necessary: During the clustering process, the teacher should ensure that students group the data correctly and prevent them from going in the wrong directions.

3. Graphic organizers. Graphic organizers are used to visually represent information. This method allows students to clearly see key concepts and their relationships. For example, visual representations improve comprehension: Students understand and remember information better by seeing it. Allows for organization: Graphic organizers help students simplify complex topics and make them easier to understand. Supports creativity: Students can use a creative approach to creating graphic organizers. However, this also has some disadvantages, such as: Requires students to have skills: Some students may not have sufficient skills to use graphic organizers effectively, or Requires resources: Graphic organizers may require special materials or programs. Interactive methods help students to deepen their knowledge, develop creative thinking, and communicate. Teaching with role-playing games, clusters, and graphic organizers increases student motivation and makes the learning process more lively. However, for these methods to work effectively, a well-planned approach by the teacher and active student participation are necessary.

Electronic learning tools: the use of audio and video materials, online courses is also effective. Electronic learning tools are tools that allow the use of technology in the educational process, which activate students, effectively master knowledge, and help teachers improve the quality of education. Audio and video materials, as well as online courses, are important components of e-learning. Their advantages, disadvantages, and contribution to the educational process are as follows:

1. Audio and video materials are tools that help students learn topics visually and audibly. These materials provide students with a complete and

interactive experience. Visual and audio materials increase understanding: Students better absorb the material by seeing and listening. This helps to understand more information. Supports creative learning: Video and audio materials allow students to see the topics being studied from different perspectives, which develops creative thinking. Time and place-independent: Video and audio materials allow students to learn regardless of their time and place. Especially useful in distance learning. Re-watchability: Students can re-watch videos, listen to important points, and select the material they need.

Disadvantages. Technology dependency: To view or listen to video and audio materials, you need the appropriate technical equipment and an internet connection. This can be a problem for some students. Passive learning: If the materials are not well planned, students will only act as observers and not actively participate. Attention difficulties: Video and audio materials can sometimes create difficulties in maintaining students' attention, especially if they are long-form materials.

2. Online courses are interactive platforms that provide online learning opportunities that allow students to learn in their own time and at their own pace. Flexibility and self-paced learning: Students can study courses in the comfort of their own homes and at their own time, which makes learning easier. Interactivity: Online courses often include video lessons, tests, forums, and discussions, which help students to be more actively involved. Broad range of topics and experts: Online courses allow students to learn from a variety of experts and instructors from around the world. Topics can be studied at different levels and in different directions. Automated assessment: Many online courses have automated tests to assess student knowledge, which provide immediate results, allowing students to determine which topics they are strong or weak in.

Disadvantages. Need for self-organization: In online learning, the student is forced to organize themselves. Students may procrastinate if they do not follow a good study routine. Technical limitations: Online courses require a high-quality internet connection and the necessary technical equipment, which can be a problem for some students.

Lack of Face-to-Face Interaction: The lack of direct face-to-face interaction with an instructor in online courses can sometimes make it difficult for students to get more help or support.

Electronic learning tools, especially audio and video materials and online courses, are powerful tools for making the learning process more effective. They provide students with more options, allowing them to learn in different formats and learn in a more interactive way. However, there is a need for self-regulation and appropriate use by teachers and students to effectively use technology and online learning.

THE NECESSITY OF DEVELOPING CRITICAL THINKING IN THE PROCESS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE: THE CASE OF UZBEKISTAN

Gulruh Majidova – Senior Lecturer, Jizzakh State Pedagogical University
Gulruy Donisheva – teacher, Jizzakh State Pedagogical University

Abstract. This article examines the theoretical foundations, global and local perspectives, and practical strategies for cultivating critical thinking (CT) in the process of teaching foreign languages. The paper highlights empirical evidence, discusses challenges specific to the Uzbek context, and proposes implications for teachers, policymakers, and researchers.

Annotatsiya. Ushbu maqolada xorijiy tillarni o'qitish jarayonida tanqidiy fikrlashni shakllantirishning nazariy asoslari, global va mahalliy qarashlar hamda amaliy strategiyalari tahlil qilinadi. Shuningdek, mavjud empirik dalillar ko'rib chiqilib, O'zbekiston ta'lim kontekstiga xos muammolar muhokama qilinadi va o'qituvchilar, siyosatchilar hamda tadqiqotchilar uchun tavsiyalar beriladi.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические основы, глобальные и локальные перспективы, а также практические стратегии формирования критического мышления (КМ) в процессе преподавания иностранных языков. Подчеркиваются эмпирические данные, обсуждаются проблемы, характерные для узбекского контекста, и предлагаются рекомендации для учителей, политиков и исследователей.

Keywords: Critical thinking, foreign language teaching, communicative competence, higher-order thinking, learner autonomy, intercultural competence, task-based learning, collaborative learning, reflective practice, problem-solving

Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, xorijiy tilni o'qitish, kommunikativ kompetensiya, yuqori darajadagi tafakkur ko'nikmalari, o'quvchi avtonomiyasi, madaniyatlararo kompetensiya, vazifaga asoslangan ta'lim, hamkorlikda o'qish, reflektiv amaliyot, muammolarni hal qilish.

Ключевые слова: критическое мышление, преподавание иностранного языка, коммуникативная компетенция, навыки высокого уровня мышления, автономия учащихся, межкультурная компетентность, обучение на основе задач, совместное обучение, рефлексивная практика, решение проблем

The rapid globalization of communication, business, and education has positioned English and other foreign languages as essential tools for participation in international life. In Uzbekistan, foreign language teaching has been recognized as a national priority, especially since the Presidential Decree "On Measures for Further Improvement of Foreign Language Learning System" (2012), which emphasized creating conditions for improving English proficiency among youth. More recently, reforms in higher education stress the development of 21st-century skills, including critical thinking, problem-solving, and creativity.

However, many classrooms in Uzbekistan

remain rooted in traditional teacher-centered models, with heavy emphasis on rote memorization, grammar drills, and exam preparation. While these approaches may develop foundational linguistic knowledge, they rarely provide opportunities for learners to analyze, evaluate, or creatively apply what they learn. In this sense, cultivating CT within foreign language education is not only an educational innovation but also a necessity for preparing students to succeed in academic, professional, and global contexts. Critical thinking has been variously defined, but most definitions converge on its role in enabling learners to engage in reflective, reasoned, and purposeful judgment. Paul and

Elder (2006) describe CT as "the art of analyzing and evaluating thinking with a view to improving it." Bloom's revised taxonomy also places CT in higher-order cognitive domains (analyze, evaluate, create)¹.

In the context of FLT, CT links to communicative competence and intercultural competence (Byram, 1997)². Learners must not only use accurate linguistic forms but also evaluate perspectives, construct arguments, and adapt communication to intercultural situations. Vygotsky's sociocultural theory further supports this integration: through scaffolded interaction, learners internalize both language and reasoning strategies.

Materials and methods this study employed a qualitative methodology, drawing on secondary data sources, including peer-reviewed journal articles, books, and reports from UNESCO and OECD on 21st-century skills. The research design is descriptive and analytical, focusing on identifying effective approaches to integrating critical thinking into foreign language instruction.

The study follows a literature review method with an interpretive approach. A wide range of sources (2010–2024) were systematically analyzed to highlight the connections between foreign language teaching methodologies and critical thinking development.

Databases consulted: Google Scholar, JSTOR, ERIC, and ResearchGate.

Selection criteria: Peer-reviewed publications, recent studies, and authoritative reports addressing critical thinking and foreign language pedagogy.

The collected materials were examined through thematic analysis, focusing on recurring patterns such as:

The pedagogical necessity of critical thinking in foreign language classrooms.

Methods and strategies teachers use to develop critical thinking.

Reported outcomes and benefits of integrating critical thinking into language instruction.

The study adopts the communicative language teaching (CLT) paradigm as a foundation. Within this framework, critical thinking is integrated through:

Task-based learning (problem-solving tasks, debates, case studies).

Collaborative learning (peer discussions, project-based activities).

Reflective practice (journaling, self-assessment, critical response to authentic texts).

This framework was chosen because it supports higher-order thinking, encourages learner autonomy, and aligns with Bloom's taxonomy of cognitive skills. The study is based on secondary data and does not involve empirical classroom experimentation. However, the findings are grounded in extensive scholarly literature and offer theoretical and practical implications for foreign language educators.

The analysis of the reviewed literature reveals that the integration of critical thinking into foreign language instruction is not only desirable but also indispensable in the current educational context. Scholars consistently emphasize that language learning today must move beyond the mere acquisition of vocabulary and grammar to encompass the ability to analyze, interpret, and evaluate information in meaningful ways. When learners are exposed to tasks that require higher-order thinking, they demonstrate deeper comprehension and are better equipped to use language as a tool for authentic communication rather than as a mechanical exercise.

One of the most significant outcomes highlighted in the reviewed studies is the positive impact of critical thinking on communicative competence. Learners who engage in activities

1 Paul, R., & Elder, L. (2006). *Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life*. Pearson.

2 Byram, M. (1997). *Teaching and assessing intercultural communicative competence*. Clevedon, UK: Multilingual Matters

such as debates, role-plays, and problem-solving exercises are found to be more capable of expressing ideas coherently, defending their viewpoints, and responding to counterarguments. This finding supports Halpern's (2014) argument that critical thinking serves as a foundation for effective communication since it enables learners to structure arguments logically and evaluate the strength of evidence in real time³. Another key observation is the development of learner autonomy. Studies note that when students are encouraged to question texts, compare multiple perspectives, and critically reflect on their own learning, they take greater responsibility for their educational progress. This aligns with Facione's (2015) framework, which positions critical thinking as both a cognitive skill and a disposition toward independent judgment⁴. In the context of foreign language education, autonomy translates into learners actively seeking authentic sources, distinguishing between reliable and unreliable information, and practicing language use in real-world scenarios beyond the classroom.

Furthermore, the reviewed research underscores the role of critical thinking in strengthening intercultural competence. Language learning is inherently tied to culture, and the ability to engage critically with cultural texts, values, and perspectives equips learners with the skills necessary to navigate intercultural communication effectively. Byram (2021) stresses that intercultural communicative competence requires learners not only to know about other cultures but also to approach them with an analytical and open mindset⁵. Critical thinking fosters such dispositions by enabling students to recognize cultural stereotypes, evaluate differences without prejudice, and build respectful cross-cultural dialogue.

Overall, the results demonstrate that critical thinking cannot be treated as an optional skill but rather as an integral component of language pedagogy. Its integration enriches language

instruction by fostering deeper cognitive engagement, promoting learner independence, and preparing students for participation in global communication. At the same time, challenges remain, particularly in contexts where traditional teaching methods prioritize memorization and standardized testing over critical inquiry. This suggests that a shift in pedagogical approaches is necessary, with teachers adopting task-based learning, collaborative methods, and reflective practices to ensure that critical thinking becomes embedded in the process of foreign language acquisition.

In Uzbekistan's rapidly reforming education system, cultivating critical thinking in the process of teaching foreign languages is both a challenge and a necessity. It fosters communicative competence, intercultural understanding, and readiness for global engagement. While challenges remain – particularly in assessment, teacher training, and classroom culture – the integration of CT in FLT offers transformative potential for both learners and the nation. In this way, Uzbekistan can not only achieve language proficiency goals but also contribute to shaping reflective, creative, and critically minded citizens for the 21st century.

The findings of this study underscore that integrating CT into foreign language instruction contributes to the holistic development of learners. Students become more autonomous, motivated, and capable of engaging in self-directed learning when they are encouraged to question, analyze, and reflect critically on the information they encounter. Furthermore, they develop greater intercultural sensitivity and adaptability, which are indispensable for effective global citizenship. The combination of communicative language teaching, task-based activities, and reflective practices provides a solid framework for nurturing both linguistic and cognitive growth.

3 Halpern, D. F. (2014). *Thought and knowledge: An introduction to critical thinking* (5th ed.). Psychology Press.

4 Facione, P.A. (2015). *Critical thinking: What it is and why it counts*. Insight Assessment

5 Byram, M. (2021). *Teaching and assessing intercultural communicative competence: Revisited* (2nd ed.). Multilingual Matters.

ALISHER NAVOIY YARATGAN SO'FIYONA ADABIYOT YOXUD TASAVVUFİY-GUMANISTIK QARASHLARIGA SALAFLAR TA'SIRI

Mohira Muradovna Ankabayeva – f.f.b.f.d. (PhD),
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning yaratgan so'fiyona adabiyot yoxud tasavvufiy – gumanistik qarashlariga salaflar ta'siri, jumladan Abdurahmon Jomiy, Uvays Qaraniy tasavvufiy-gumanistik qarashlari mutanosibligi tahlil qilingan.

Аннотация. В статье анализируется влияние предшественников, в том числе мистико-гуманистических воззрений Абдурахмона Джами и Увайса Карани, на суфийскую литературу или мистико-гуманистические воззрения, созданные Алишером Навои.

Abstract. This article analyzes the influence of predecessors on the Sufi – humanistic views of the sufi literature created by Alisher Nawai, including the proportionality of the Sufi-humanist views of Abdurahman Jami, Uwais Qariani.

Kalit so'zlar: Qur'oni karim, hadis, solih, muhsin, hikmat, Muhammad Zohid Qutqu, tasavvuf, tariqat, rasululloh, Ahmad Yassaviy, maslak.

Ключевые слова: Священный Коран, хадисы, праведность, добро, мудрость, Мухаммад Захид Кутку, суфизм, тарикат, пророк, Ахмад Ясави, маслак.

Keywords: Quran Karim, Hadith, Salih, Muhsin, hikmat, Muhammad Zahid qutqu, Sufism, tariqat, Rasulullah, Ahmad Yassawi, maslak.

Adabiyotning bir bo'g'ini tasavvuf tarixiga nazar tashlasak, Qur'oni karim va hadisi sharifga tayangan tasavvuf bag'rida qodiriya, yassaviya, kubroviya, suhravardiya, naqshbandiya, shozaliya, xilvatiya, mavlaviya, badaviya, dasuqiya, jalvatiya kabi bir qancha tariqatlar shakllandi, rivojlandi.

Musulmon millatlari shu kabi tariqatlar ta'sirida ma'naviy kamolot hosil qilib keldilar va kelayotirlar. Islom dunyosi fan va madaniyatdan munosib o'rin olgan hazrat Imom A'zam, Xoja Ahmad Yassaviy, Imom G'azzoliy, Yunus Emro, Najmiddin Kubro, Jaloliddin Rumiy, Bahouddin Naqshband, faqih Abulays Samarqandiy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, So'fi Olloyor, Muhammad Zohid Qutqu kabi ulug' siymolarga tasavvufning ma'naviy yetuklik pillapoyasi bo'lib xizmat qilganligi shoyoni diqqatdir. Shuning uchun ham bu tabarruk zotlar ruhan pok, axloqan

komil, ma'rifatli, muhabbatli, taqvoli, solih, muxlis, muhsin, mushfiq va hikmat sohibi edilar. Ular har jabhada: dunyoviy va uhreviy ishlarda Rasululloh (s.a.v.) hazratlariga ergashganliklari uchun ham nomlarini ehtirom bilan tilga olamiz. Zotan tasavvuf g'oyalariga, u ilgari surgan talablarga nazar tashlasak, qaysidir oyat va hadisga asoslanganligini ko'ramiz¹.

Xususan, tasavvuf tarixida keskin burilishlar yasagan, tasavvufdagi tarkidunyochilik va go'shanishinlik g'oyalariga barham berib, inson va jamiyat, dunyo va oxirat tushunchalariga uyg'unlik bag'ishlagan naqshbandiya tariqatining asoslari va Alisher Navoiyning shu asosda shakllangan qarashlari o'zbek tasavvufshunosligining asosiy yo'nalishiga aylanib qolgani ham bejiz emas. Zero, XV asrga kelib, islom mintaqasi ma'naviyatining 700-yillik tajribalari aynan Movarounnahr va Xurosonda

1 1 Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. Тошкент. "Истиқлол" нашриёти. 1999. Б.: 3–4.

o'zining eng yuksak natijalarini namoyon etdi. Bu davrga kelib, tasavvuf jamiyatning tub ildizlariga kirib bordi, so'fiyona she'riyat bilan birga irfon falsafasi ham o'zining eng yuksak kamolot cho'kkisiga ko'tarildi.

Hazrat Alisher Navoiy "qutbi tariqat" va "haqiqat asrorining koshifi"², deb ulug'lagan, Abdulvose' Nizomiddin Boxarziy "XV asrning qayta quruvchisi va islohotchisi"³, deb e'tirof etgan bu tabarruk zot tasavvuf ta'limoti tarixida birinchi navbatda "Nafahot ul-uns min hazarot il-quds" muallifi sifatida shuhrat qozongan.

Jomiy jo'g'rofiy nuqtayi nazardan hozirgi Afg'oniston hududida yashab, fors va arab tillarida ijod qilgan bo'lsa-da, uning ijtimoiy-falsafiy, tasavvufiy-irfoniy va adabiy-badiiy qarashlari mintaqaviy islom ma'naviyatining shakllanishida mustahkam zamin yaratib berdi. Shu nuqtayi nazardan ham, Abdurahmon Jomiyning tasavvufiy-irfoniy asar – larini faqat forsiy zabon xalqlarning ma'naviy merosi sifatidagina emas, balki o'z ma'naviy merosimizning ajralmas bir bo'lagi sifatida o'rganish ham mantiqiydir. Shunday ekan, Jomiyning Navoiy dunyoqarashiga katta ijobiy ta'sir yetkazgan falsafiy-irfoniy merosini islom falsafasiga oid manbalar sifatida tahlil va tadqiq etish zarurati tug'iladi⁴.

Mavlono Jomiyning tasavvufiy-irfoniy merosini tahlil va tadqiq etish Alisher Navoiydan boshlanadi.

Haqiqatda ham, bir davrda, bir xil siyosiy-ijtimoiy va madaniy-adabiy muhitda yashab ijod etgan, ustozlik va shogirdlik, murshidlik va muridlik odobini Shams Tabreziy va Mavlono Jaloliddin Rumiyan so'ng eng yuksak darajada ado etgan bu ikki buyuk siymoni bir-biridan ayri tasavvur qilish, Jomiy merosini o'rganmasdan

turib Navoiyni, Navoiy ijodini o'rganmasdan turib Jomiyni anglash mantiq va tarixiy xaqikat nuqtayi nazaridan mumkin emas.

Navoiyning Jomiyga bag'ishlab yozgan "Xamsat ul-mutahayyirin" asarida o'z ustozining asarlarini birma-bir tavsiflab, ular atrofida fikr yuritib, baho berishi yohud "Mahbub ul-qulub"ning 16-faslida Ajam shoirlarini asosan to'rt guruhga bo'lib, Jomiy uch guruhga mansubligini ta'kidlab o'tishi, shakshubhasiz uni ilk jomiyshunos olim sifatida ham namoyon etadi. Jomiy ham o'z navbatida, turli munosabatlar bilan Navoiy ijodiga yuksak baho berib, navoiyshunoslikning ilk tamal toshlarini qo'yadi.

Jomiy va Navoiy o'rtasidagi munosabatlar o'zbek, tojik va rus olimlari tomonidan asosan ustoz va shogird, do'st va zamondosh sifatida talqin etiladi. Holbuki, agar bu masalaga XV asr axloqiy va ma'naviy me'yorlari nuqtayi nazaridan qaraydigan bo'lsak, u davrda bu tushunchalardan ham yuksakroq munosabatlar majmui mavjud bo'lganligiga ishonch hosil qilamiz⁵.

Tasavvuf badiiy adabiyotining epik janrlariga mansub bo'lgan Shayx Attorning "Mantiq ut-tayr", Mavlono Jaloliddin Rumiyaning "Masnaviyi ma'naviy", Mavlono Abdurahmon Jomiyning "Haft avrang", Alisher Navoiyning "Xamsa", "Lison ut-tayr" kabi asarlarida Sharq xalqlari asotirlari, afsona va rivoyatlaridan olingan epizodlar, qahramonlar, personaj va obrazlar tasavvuf g'oyalarini badiiy tarzda tushuntirish uchun xizmat qildi. Shayx Attorning "Mantiq ut-tayr" va Navoiyning "Lison ut-tayr" tamsiliy dostonlaridagi Semurg' (aslida "Simurg" – "O'ttiz qush) timsoli eroniy xalqlarning Simurg' ("Avesto" va pahlaviy manbalarda "Sinmurv"

2 Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик. 6-том. –Тошкент. 1965. Б.: 9

3 Абдулвосеъ Низомиддин Бохарзий. Мақомоти Жомий. – Техрон. 1371. Б.: 38.

4 Холмұминов Жаъфар.Жомий ва ваҳдат ул – вужуд таълимоти. Тошкент. "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти. 2008. Б.: 11.

5 Холмұминов Жаъфар.Жомий ва ваҳдат ул – вужуд таълимоти. Тошкент. "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти. 2008. Б.: 13.

va "Sinamuruk" shakllarida uchraydi) nomli afsonaviy qush hakidagi asotiri asosida yaratilgan⁶.

Bugungi O'zbekiston zaminida tasavvufning 5 ta mashhur tariqati yaratilgan va amal qilgan: hakimiya, xojagon, yassaviya, kubroviya, naqshbandiya. Bu yurtida Hakim at-Termiziy, Ab-u Bakr Varroq Termiziy, Burhoniddin Muxaqqiq Termiziy, Ab-u Turob Nahshabiy, Ab-u Bakr Kalobodiy, Mustamliy Buhoriy, Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni, Xoja Bahouddin Naqshband, Aziziddin Nasafiy, Xoja Ahmad Yassaviy, Shayx Najmiddin Kubro, Xoja Muhammad Porso Buxoriy, Xoja Ubaydulloh Ahror Valiy, Xoja Ahmad Maxdum Dahbediy, So'fi Ollohyor, Boborahim Mashrab kabi o'nlab ulug' mutasavviflar yashab, ijod qilgan⁷.

Alisher Navoiy ijodining olamshumul ahamiyatini ta'minlovchi asosiy omillardan biri uning islom ma'naviy xazinasidan bahramandligi, tasavvuf tariqatiga (falsafiy dunyoqarashiga) xayrixohligi, so'fiylarga mansubligi edi. Turk islom ulamolaridan Mehmet Suymening yozishicha: "Islom dini yolg'iz bir qavmning, bir millatning dini bo'lmasdan, u butun insonlarning dinidir. Shuningdek, u eng so'nggi dinidir. Ishonch asosida yashash dinidir"⁸

Islomning mohiyatan insonsevar, komil inson va komil insoniy jamiyat tarbiyasiga xizmat qiluvchi ilm ekanligi uchun ham Alisher Navoiy o'zining barcha falsafiy qiziqishlari kalitini undan izladi. Ba'zi diniy mutaassiblardan farqli o'laroq, Navoiy tasavvufiy dunyoqarashining falsafiy zaminini tashkil etuvchi vujuduyun (panteizm) ta'limotida ta'kidlanganidek, Allohning husni-jamoli, kuch-qudrati va hikmati biz ko'rib, idrok etayotgan olamda yoyilgandir, deb tushundi. Demak, Navoiy qarashlariga ko'ra, inson astoydil

harakat qilsa Allohga – shu dunyoning o'zida ham yeta oladi. Buning uchun u ko'ngli va tilini bir qilmog'i, faqat poklikka, yaxshilikka intilmog'i lozim.

Alisher Navoiy o'zining butun ilmiy va badiiy ijodida davlat arbobi sifatidagi siyosiy-ijtimoiy faoliyatida islom sarchashmalari bo'lmish Kur'oni karim va hadisi shariflardagi umumbashariy ilg'or g'oyalarga tayandi, tasavvuf nazariyasi, uning ilmiy g'oyaviy asosi bo'lmish vujuduyun ta'limotini chuqur o'rgandi va targ'ib etdi, bu narsa faylasuf shoirni mutasavvif olim sifatida ham shakllantirdi. Buyuk shoir Sharq Uyg'onishi jarayonida yuzaga kelgan eng ilg'or ijtimoiy-falsafiy hamda badiiy tafakkur yutuqlarini o'z asarlarida boy falsafiy mazmun va go'zal badiiy nafosat uyg'unligida diniy zaminda o'quvchisiga taqdim etdi⁹.

Sharqdagi tasavvuf o'z boshlang'ichini uzoq tarixlardan olgan falsafiy maslakdir. Garchi islom dinining maydonga kelib chiqishidan avval ham uning ayrim, sistemalashtirilmagan ko'rinishlari bor bo'lgan bo'lsa-da, lekin, asosan, islom dini maydonga kelgandan keyin, mavjud tuzum, istibdodning, zulmning keskinlashishi va buning natijasida adolatsizlikning, qashshoqlikning va bularga qarshi ko'tarilgan noroziliklarning olovlanib ketishligi natijasida ham rivojlanadi, sistemalashadi, bir qancha shohobchalarga ega bo'lgan falsafiy oqimga aylanadi. Ortodoksal so'fizm VII-XI asrlardayoq tezlik bilan rivojlanadi, tarqaladi, mashhur mutasavviflar maydonga kelib chiqadilar. Robia, Ibn al-Arabiy, Ibrohim ibn Adham, Fariduddin Attor, Hasan al-Basriy, Hasan al-Bastomiy, Abug'amim Kufiy, Bishr Abunahr, Boyazid Tayfur al-Bastomiy, Abubakir ash-Shibli, Ab-u-Mansur al-Husayn al-Halloj va hokazolar shu tasavvufning yetakchilaridir¹⁰.

6 Холмўминов Жаъфар. Тасаввув онтологияси. Тошкент. "YOSH AVLOD MATBAA" 2021. Б.: 21.

7 Ўша манба, Б.: 22.

8 Ислам дини асослари ҳақида. – Тошкент: "Ўзбекистон" – 1993. Б.: 6.

9 Дилором Салоҳий. Навоий насрида тасаввув. Самарқанд. Самарқанд давлат университети. 1995. Б.: 3–4.

10 Зоҳидов Воҳид. Улуғ шоир ижодининг қалби. "Ўзбекистон" нашриёти, Т.: 1970.Б.: 318..

Avliyolarning kishiga g'ayri tabiiy ta'sir o'tkaza olish qobiliyati, Xudodan bir qudratga ega bo'lishi mumkinligi haqida birgina Navoiy asarlarining o'zida ham talay voqe'otu hodisot, hikoyat-u rivoyat bor. Vafot etgan komil insonlar ruhining ta'siri hakida ham inson ko'nglini, aniqrog'i, ruhini kamol toptirishning, umumbashariyat jamiyati tarixidagi eng oliy darajasiga yetgan ana shu tasavvuf ta'limoti qat'iy qoidasiga ko'ra, solik ya'ni so'fiy albatta bir pirning etagini tutib, unga murid tushishi shart. Alisher Navoiy "G'aroyib us-sig'ar" devonining 51-g'azalida yozganidek, tasavvuf vodiylarini pirsiz kezish mumkin emas:

*Pirsiz kezma bu vodiylar ichrakim, topmas kalim,
Tiyr shomin ravshan amr etmay anga hizmat
Shuayb¹¹.*

Ammo shunday istisno hollar ham bo'ladiki, qay bir so'fiyni ilgari zamonlar olamdan o'tib ketgan biror mashhur shayxning ruhi kelib tarbiyalaydi. Bundaylar uvaysiy deyilgan.

Rivoyat qilishlaricha, Muhammad alayhissalom olamdan o'tar paytda sahobalar, ya'ni atroflaridagi suhbatlariga musharraf bo'lgan zotlar u azizdan eski to'nlari-hirqalarini kimga berish lozimligini so'rabdilar. Payg'ambarimiz, Alisher Navoiy so'zlari bilan aytilsa: "Debturlarki: "Uvays Qaraniyga bersunlar va desunlarki, mening ummatimni duo qilsun"¹².

Yamanning Qaran degan yeridan bo'lgan bu tuyaboqar Uhud tog'idagi urushda payg'ambarimizning muborak tishlari singanini eshitib, urib-urib o'zining o'ttiz ikki tishini sindirgan edi. Ammo Muhammad alayhissalom bilan Qaraniy bir-birlarini hech qachon ko'rmagan edilar. Shunday bo'lsa ham, Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat..." ida qayd etilishicha, rasululloh

uni: "Ma'ni va ruhoniyyat yuzidin tarbiyat qilib erdilar. Bu jihatdin har kishiningki, bu toyifadin (ya'ni shayxlardan) zohir yuzidin (ya'ni bevosita hayotda tarbiya qilgan) piri ma'lum bo'lmasa va mashoyixlardin birining ruhi oni tarbiyat qilgan bo'lsa, oni "uvaysiy" derlar"¹³.

Demak, "uvaysiy" degan tasavvufiy atama ana shu Uvays Qaraniyning ismidan olingan. Uvays Qaraniyning o'zi esa musulmon olamida xususan, adabiyotda juda mashhur edi¹⁴.

Alisher Navoiy o'zi va salaflari – Nizomiy, Dehlaviy, Hofiz, Iroqiy va boshqalar yaratgan mustaqil badiiy tafakkur tarzini "majoz tariqi" deb nomladi va unda Haq asrori "majoz suvratinda" aks etishini ta'kidlagan. Bu borliqni o'ziga xos idrok etish tarzi naqshbandiyaning: "Dil ba yor-u, dast ba kor", doirasiga muvofiq bo'lib, unda ibrat, ilm, irfon va amal bir nuqtada birlashar va yangi dunyoga ko'z ochardi. Tavhid talimoti va e'tiqodini idrok etishning eng yuqori bosqichi bo'lgan bu dunyoqarash tizimi "Xamsa" va "Lison ut-tayr" asarlarida, shoir lirikasida badiiy in'ikosini topgan¹⁵.

Abdurahmon Jomiy Navoiy uchun tariqatda – pir, adabiyotda – ustoz, hayotda – do'st maqomidagi ulug' inson edi. "Xamsa"ning barcha dostonlarida u o'z ustoziga maxsus bob bag'ishlaydi. "Nasoyim ul-muhabbat" va "Majolis un-nafois" asarlarida alohida o'rin ajratadi. Bundan tashqari, o'zining turkiy va forsiy g'azallarida, "Tuhfat ul-afkor" qasidasi, "Arba'in"da ham Jomiy haqida fikr-mulohazalar bildiradi, uni ta'rif-tavsif etadi. "Xamsat ul-mutahayyirin" asarini esa bevosita "Abdurahmon Jomiyning barkamol inson, buyuk ijodkor, chin do'st va mehribon ustoz sifatidagi" xislat-fazilatlarini tasviriga bag'ishlagan. Jomiy hayotdan ko'z yumganda unga atab otashin marsiya yozadi¹⁶.

11 Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик 3 – жилдлик. Тошкент. 1988. Б.: 64.

12 Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш жилдлик. 15-жилд. Тошкент, 1968, Б.:75

13 Ўша манба, Б.:75

14 Султонмурод Олим. Нақшбанд ва Навоий. Тошкент. "Ўқитувчи", 1996. Б.: 15-16.

15 Нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир М.М. Хайруллаев. Маънавият юлдузлари.. Тошкент, Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1999. Б.:213.

16 Очилов Эргаш. Навоий идеалидаги инсонлар. "Ўзбек тили ва адабиёти" журналы. 2001 йил №5. Б.: 8.

Ul zotning xayrli ishlari, karam va saxovati, xalqparvarligi boshqalarga saboq va ibrat vazifasini o'tagan. Bularning bari Sharq Uyg'onish davri vakiliga xos komillik alomatlaridir. Shoir va atoqli davlat arbobi Alisher Navoiyning buyuk gumanistligi, xalqparvarligi quyidagi hikmatida ravshan ko'rinadi:

*Yuz jafo qilsa manga, bir qatla faryod aylamon,
Elga qilsa bir jafo, yuz qatla faryod aylaram*¹⁷.

Alisher Navoiyning yana bir atoqli zamondoshi Davlatshoh Samarqandiy "Tazkirat ush-shuaro" asarida Rudakiy, Farruxiy, Muizziy, Nosir Xisrav, Anvari, Xoqoniy, Rashiddin Vatvot, adib Sobir Termiziy, Xisrav Dehlaviy, Kamol Xo'jandiy, Ubayd Zokoni, Shoh Kosim Anvar, Jomiydan so'ng asarining xotima qismida o'sha vaqtda hayot bo'lgan shoirlardan Jomiy, Navoiy va Shayxim Suhayliy ijodi va faoliyati haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Davlatshoh Navoiyning ustoz Jomiy tasavvuf tarikati pirlaridan biri sifatida ulug'laydi. "Mavlono (Jomiy) Mavlono Sa'diddin Qoshg'ariyning huzurida munosib xizmatlar qildi: riyozat, mujohidlik (ilm-fanga chanqoqlik), faqirlik sulukidan to'la martaba hosil etdi. Ul buzrukvorning muborak barakoti bila mavlono (Jomiy) tasavvufda oliy maqomga erishdi... Mavlono janoblari tariqat ahlining sharofatli nafasi barakoti bila bukun ma'no toliblarining matlabi, mangulik saodatining qarorgohidir. Tevarak-atrof hukmdorlari mavlononing duosi va himmatidan naflanib turadilar. Movarounnahrda Xoja Ahrorning shuhrati qanday baland bo'lsa, Xuroson shaharlarida (Balx, Nishopur, Marv, Hirotda) mavlono Jomiyning shuhrati shunchalik baland edi. Davlatshoh o'z tazkirasida Jomiyning Xisrav Dehlaviyning "Bahrul-abror" qasidasiga javoban yozgan qasidasini va aziz-avliyolar hakidagi – Nafahotul – uns" asarini maqtaydi. Davlatshoh o'z tazkirasida Alisher Navoiy hakida

yanada yuksak fikrlarni aytadi: "Bu ulug' amir (Nizomiddin Alisher)ning qutlug' zamonida uning xumoyun madhi zikri jahonning kator mamlakatlarida mashhur fazilatlarining dabdabasi va oliy himmatining kamoloti butun jahonga yoyilgandir"¹⁸.

O'z zamonining har tomonlama eng yetuk kishisi Navoiy o'z ijodining ichki va tashqi mohiyatini va tarixiy, ijtimoiy ahamiyatini hamma zamondoshlariga qaraganda ham chuqurroq va yaxshiroq tushungan edi. U "Xamsa"ga kirgan dostonlarida o'z ijodining eng muhim tomonlariga va dunyoviy ahamiyatiga to'xtalib¹⁹, bu haqda juda to'g'ri, aniq fikrlar yuritadi. Bu tomondan "Xamsa"ga kirgan dostonlarning kirish va tugallanish qismlari yanada katta ahamiyatga ega. Shoir "Farhod va Shirin" dostonining xotima qismida o'z xizmatlarini buyuk so'z ustalari Nizomiy Ganjaviy, Amir Xisrav Dehlaviy, Jomiylarning xizmatlari bilan tenglashtiradi:

*"Nizomiy olsa Barda birla Ganja,
Qadam Rum ahliga ham qilsa ranja,
Chekib Xisrav dag'i tig'i zabonni,
Yurib fath aylasa Hindustonni,
Yana Jomiy Ajamda ura navbat,
Arabda dog'i cholsa qo'si shavkat,
Agar bir qavm gar yuz, yo'qsa mingdur,
Muayyan turk ulusi hud meningdur.
Olibmen taxti farmonimda oson ,
Cherik chekmay Xitodin to Xuroson..."*²⁰.

Mumtoz shoirlarimiz ijodi tasavvufiy darajasiga qarab tasnif etiladigan bo'lsa, pir-u murid, ustoz-u shogird bo'lgan, bir zamonda o'ziga xos musobaqadoshlar yanglig' qalam tebratgan ikki buyuk zot – Abdurahmon Jomiy bilan Alisher Navoiy, ehtimolki, bir yohud bir-biriga juda yaqin guruhga kiritilishi kerak. A.Muhammadxo'jayev

17 Хондамир. Макорим ул – ахлоқ. Тошкент. Фафур Фулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1967. Б.: 74.

18 Жакбаров М. тахрири остида. Ўзбекистон фалсафаси тарихи. Тошкент. "MUMTOZ SO'Z" 2017. Б.: 150.

19 Хайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий – танқидий қарашлари. Тошкент. Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти. 1959. Б.: 61–62.

20 Алишер Навоий. Танланган асарлар. II том. III қ., Тошкент. 1959. Б.: 412.

esa Jomiyni soʻfiy shoirligiga hech kim biron-bir shubha kilmaydigan Farididdin Attor, Jaloliddin Rumiylar bilan bir safda–“panteizmni targʻib qilgan soʻfiy mutafakkirlar”²¹ qatorida sanaydi.

Xullas, Alisher Navoiy yaratgan soʻfiyona adabiyot yohud tasavvufiy – gumanistik qarashlariga salaflar taʼsirida-yoshlik davrlaridan boshlab Sharq adabiyotining mashhur vakillari Abulqosim Firdavsiy, Nizomiy Ganjaviy, Xisrav Dehlaviy, Muslihiddin Saʼdiy, Hofiz Sheroziy, Shamsiddin Kotibiy, Mavlono Lutfiy, Abdurahmon Jomiy asarlarini qunt bilan mutolaa qildi va buyuk adiblar ijodiyoti shoirning kelgusi ijodiy yuksalishida ijobiy taʼsir koʻrsatdi va jahon adabiyotining ulkan pahlavonlari sifatida oʻrin olish kabi yuksak darajaga koʻtarilishida ijodiy maktab vazifasini oʻtadi.

21 Мухаммедходжаев А. Идеология накшбандизма. Душанбе, 1991. Стр. 114.

ABDULLA ORIPOV POEZIVASIDA NUR POETIK OBRAZI

Nuriniso Raximovna Umarova – f.f.b.f.d.
(PhD), Alfraganus University

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek adabiyotining zabardast vakillaridan biri Abdulla Oripovning vafotidan so'ng chop etilgan "Shoirning tug'ilishi" to'plamidan joy olgan she'rlarini tiyraklik bilan o'qilsa, deyarli har bir lirik asar satrlarida bilvosita nur ishtiroki seziladi, har bir nazmiy yaratqida nur poetik obrazi turfa xil, rang-barang, qolaversa, inson hayotining emotsional, gnoseologik, etik, ontologik, estetik va majoziy ma'nolarni aks ettirganligi haqida so'z boradi.

Аннотация. В данной статье рассматривается, как при внимательном прочтении стихотворений Абдуллы Орипова, одного из видных представителей узбекской литературы, из посмертно изданного сборника «Рождение поэта», косвенное присутствие света ощущается практически в каждом лирическом произведении, а поэтический образ света в каждом поэтическом творении многообразен, красочен, отражает эмоциональные, гносеологические, этические, онтологические, эстетические и образные смыслы человеческой жизни.

Abstract. This article examines how, upon careful reading of the poems of Abdulla Oripov, one of the prominent representatives of Uzbek literature, from the posthumously published collection "The Birth of a Poet," the indirect presence of light is felt in almost every lyrical work, and the poetic image of light in each poetic creation is diverse, colorful, reflecting the emotional, epistemological, ethical, ontological, aesthetic and figurative meanings of human life.

Kalit so'zlar: nur, emotsional, etik, ontologik, estetik, majoziy, lirik qahramon, ichki va tashqi dunyo, peyzaj, kechinma, his-tuyg'ular, holatlar.

Keywords: light, emotional, ethical, ontological, aesthetic, figurative, lyrical hero, inner and outer world, landscape, experience, feelings, situations.

Ключевые слова: свет, эмоциональный, этический, онтологический, эстетический, образный, лирический герой, внутренний и внешний мир, пейзаж, опыт, чувства, ситуации.

Abdulla she'riyatida ham faqatgina peyzaj ta'sirchanligiga xizmat qilib qolmasdan, lirik qahramonning ichki va tashqi dunyosidagi nozik, sirli kechinma, his-tuyg'ular, holatlarni tasvirlashda urg'ulovchi vosita vazifasini o'tagan, "Shoirning tug'ilishi" to'plamidan joy olgan she'rlarni tiyraklik bilan o'qilsa, deyarli har bir lirik asar satrlarida bilvosita nur ishtiroki seziladi:

*Hur yoshligim, nurli yoshligim,
Sen umrimni mazmunga ko'mding.*

Nur tabiatni, borliqni beminnat nuri bilan yoritib oziqlantirgani kabi yoshlikning nuri esa ulkan orzu-maqсадlar qo'yish orqali, bilim olish orqali ma'naviy yuksalishga undovchi, o'zining shaxsiyatini, o'zligini anglashga yordam beruvchi ziyo hamda umrning mazmunligini ta'minlovchi ichki nurdur..

Qo'shiqlar...

Yurakda oqsangiz deyman.

Jo'shqin ilhom bo'lib kirsangiz qalbga.

Qo'shiqlar...

Tong kabi boqsangiz deyman,

Har tong nuri bilan yo'g'rilgan she'rga.

Ma'lumki, nur obrazi tong bilan ifodalanib, shoirning estetik konsepsiyasining markazida turibdi. Lirik asarda nur shunchaki o'z obrazini yaratibgina qolmay, balki inson hayotining emosional, gnoseologik, etik, ontologik hamda estetik muhitlariga ko'chirib majoziy ma'noga qadar yuksaltirdi:

*Qirlar qirga ketgan ulashib,
Shabnamlarda o'ynashadi nur.*

Yuqoridagi she'rda esa nur peyzaj tasvirini jonli tasvirlashga xizmat qilgan bo'lsa, quyidagi misralarda esa gnoseologik ramz sifatida bo'y ko'rsatadi :

*Bu san'at mohiri kim bo'lsa hamki,
Ko'z nurin qo'shgandir bu rang, bu sirga.
San'ating oldida bosh egar xalqim,
Aylansam qaniydi butun asrga.*

Bilamizki, nurga intilish, nur izlash insonning, qolaversa, tiriklikning mohiyati sifatida badiiy adabiyotning o'lmas mavzusi sirasidandir. Bunda, avvalo, "Har bir shoir bu olamga o'z qarashlari, o'zining fikrlari, dunyoni badiiy ko'rishi, idrok etishi va tuyg'ulari ifodasiga ega bo'lgan muhim shaxsdir. Har bir katta shoirning ijodi o'ziga xos, original, betakror"¹ligini lirik qahramon timsolidagi individuallik ta'minlaydi. Chunki "iste'dodli so'z san'atkorining induvidualligi u yaratgan lirik asarlarda obrazlar yorqinligini voqelikning to'laqonli ifodasini, g'oyaviy-falsafiy yo'nalishlar bayonida qat'iyatlikni keltirib chiqaradi"². Nur o'sha "individuallik xonasini ochuvchi kalit" vazifasini bajaradi. Shoir ijodiy konseptini yoritib, butun lirik dunyoning rangin manzarasini ko'zimizga namoyon etadi³.

*Sho'x yellardek uchgin, ilhomim,
Nurlaringni quyosh bo'lib soch.
Zafarlaring basriy iqbolim,
Senga she'rdan yasalgan gultoj.*

She'r yozish jarayoni ilhom bilan bevosita bog'liq jarayondir, chunki bu – ilohiy jarayondir, qachonki ilhom ilohiy nurlarini quyosh kabi sochgandagina, haqiqiy, umrboqiy asarlar, bitiklar dunyo yuzini ko'radi:

*Qir-adirda ko'k maysa gilam,
Butoqlarda jilmayar kurtak.
Yana keldi erkatoy ko'klam,
Yoshlikdek sho'x, nurday yugurak.*

Bejizga bahorni "Yasharish va yangilanish fasli" deb atashmaydi, erkatoy ko'klam kelishi bilanoq butun tabiat, borliq, atrof betakor

go'zallikka burkanadi va ,albatta zohiriy uyg'onish botiniy uyg'onishga sabab bo'ladi, chunki bu holat ajib bir nurni, ya'ni bahoriy latofatni ham jo aylaydi:

*Kumush tong sahnida nurlar taratgin,
Seni kutar oldda mehnat, ijod, ish...
Yana ham dilbarroq kuylar yaratgin,
Nozik sezgi kabi bilmasdan tinish.*

She'riy matn bo'ylab ko'z yugurtirish jarayonida ongimizdagi ko'klamning faraxbaxsh manzaralari qayta gavdalanib, u bilan bog'liq hissiyotlarimiz uyg'onadi. Haqiqatdan ham, faslning tashrifi bilan tirik jon borki, mehnatga, ijodga, ishga bahoriy go'zallikdan energiya olib harakat qilishadi, tinim bilishmaydi, bahorning kumush tongdagi nurlari bilan butun insoniyatni tiriklikning shirin tashvishlari sari dadil qadamlar tashlashga da'vat etadi. Quyidagi misralarda ijodkorning nur hayot falsafasini, umr mohiyatini aks ettirganday go'yo.

*Xayollarim, o, siz xayollar,
Kechmishlarni esga solasiz.
Goh fikrimni osuda damlar
Uzoqlarga olib qochasiz.
Kelajakka oshiqib, ba'zan
Qarshingizga chiqaman peshvoz.
Istiqboldan nur olib jadal
Ilhom bo'lib etasiz parvoz.*

Mazkur she'rda nur obrazi kelajakdagi orzu-maqсадlar, ya'ni ontologik ma'noni ifodalagan.

*Kuyimga sozlan, ey tabiat,
Qani baxt qo'shig'in kuyla, yoq!
Oy botdi...Balki u tarafda
Sochlarga tushmoqda nur yo oq...*

Nur yordamida lirik qahramon o'zining ruhiy holati, kayfiyati, manzarasini tasvirleydi. Insonning umr manzillari davomida, tashqi

1 Мостепаненко Э.И. Свет в природе как источник художественного творчества // Художественное творчество. Вопросы комплексного изучения. Человек – Природа – Искусство. – Л.: Наука, 1986.

2 Jo'rayev H.A. Lirik qahramon va muallif shaxsiyati. – T.: Fan, 2008. – B. 20.

3 Abdurahmonov A.A. O'zbek she'riyatida nur, rang va ruhiyat tasviri poetikasi (an'ana va novatorlik aspektida) Filol. fan. dok... dis. – T.: 2018

dunyosida o'zgarishlar namoyon bo'la boradi. Lirik qahramon "Sochlariga tushmoqda nur yo oq" bilan voqelikni anglash jarayoni sodir bo'ladi. Nur obrazi inson hayoti mohiyatining ramzi sifatida gavdalanadi yoxud uning iztiroblari, hasratlari, tashvishlari sabab paydo bo'lgan, yoshini bezagan nurdir. "Onamga" she'ri yuqoridagi misralarning davomi yanglig' yangraydi:

*Keksalik – umrning nurli shodasi,
Yoshlikni ulg'aytgan umr qarimas.
Ona mehri bilan ulg'aygan farzand
Onaning qadriga yeta olsa, bas.*

Hayot haqiqati nazokat bilan, ijodkorning ichki anglashlari, o'yovlari asosida aks ettirilgan. Darhaqiqat, keksalik inson umrining sarhisobi, nurli shodasidir va bu davrda farzandlar mehridan, ardog'idan qadr topgan yoshi ulug' insonlarning qarishmaydi. "Aslida nur obrazini real hayot mag'ziga to'liq jonli, moddiy borliqdir... nur obrazini shaxs va jamiyat psixologiyasidagi yorug'lik va qorong'ulik bilan bog'lab qo'yish u qadar to'g'ri bo'lmas. Uning uchun ma'naviy va zohiriy – voqelik nurlari o'rtasidagi murakkab va nozik aloqadorlik ko'proq muhimdir. Nur – ular o'rtasidagi hadlarni bir chetga surib, hayot va qalbini bir mehvarda mujassamlashtiradi, shu'lalantiradi"⁴. "Xayrli kech" she'rida adib usta rassom kabi ajoyib peyzaj namunasini yaratgan:

*Nur chaqnar balkonim istiqbolida,
Sayrgoh bog' uzra cho'kmoqda oqshom.
Gulsafar belandi tunning boliga,
Gulzor chigirtkasi izlaydi orom...*

Tabiatdagi nur tasviri peyzaj lirikasidagi manzaraning bir unsuri sifatidagina emas, balki shoirning aynan ana shu nurdan, go'zallikdan botiniy lazzat olishi, ilhomlanishi mevasidir, qolaversa, uning atrofdagi har bir o'zgarish, tabiat hodisasiga befarq qaray olmasligi, sinchkov tabiatshunos sifatida nigoh tashlashidan,

qanchalik ijodkor ziyrak va kuzatuvchan ekanligi yana bir bora dalillangan, chunki tabiat go'zalligidan bahra olmagan, ilhomlanmagan ijodkor bo'lmas kerak. "Darhaqiqat, shoirning ilk she'rlariyoq u she'riyatni mafkura tashviqotchisi emas, inson ruhiyati tadqiqotchisi deb bilishdan darak berar edi. U hurfikrga, yuksak obrazlilikka, insonparvarlik va ezgulikka asoslangan sharq she'riyatining yangi bir shakl va mazmundagi ko'rinishi sifatida namoyon bo'lgan she'rlari bilan o'zbek milliy adabiyotining yirik siymolari qatoridan o'rin oldi"⁵.

Xulosa o'rnida, ijodkor doimo dunyoning hodisotlarni poetik idrok etishga intiladi. Poeziya orqali shoir nafaqat shaxsiy kechinmalarini, balki hech kim ilg'amagan, e'tibor bermagan, his qilmagan go'zalliklarni poetik obrazlar q'riga mohir zargar kabi joylaydi va insonning kundalik hayotiga oid oddiy holatlar umumiy insoniyat taqdiriga daxldor muammolar bilan uyg'unlashib, badiiy shaklda ifodalanadi hamda betakror va umrboqiy nazmiy yaratishlar dunyo yuzini ko'radi.

4 Rahimjonov N. Mustaqillik davri o'zbek she'riyati. – T.: Fan, 2007. – B. 47-48.

5 Ernazarova Gulnoza Hamroevna XX asr o'zbek poeziyasida milliy tafakkur va uning badiiy talqini. "Filil. Fan. nom... dis. – Toshkent. 2001. B.109.

TABIIV VA ANIQ FANLAR

XLOR MAVZUSINI O'QITISHNING DIDAKTIK ASOSLARI, SHAKLLANTIRISH VA ISHLANMALARINI YARATISH USULLARI

Marat Mirzayevich Sultonov – professor, Jizzax davlat pedagogika universiteti

Ikrom Botirovich Egamberdiyev – katta o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti

Orif Nurmatovich Xolboyev – katta o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti

Shaxboz Marat o'g'li Mirzayev – o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotasiya. Xlor mavzusini o'qitishning didaktik asoslarini shakllantirish va ishlanmalarini yaratish usullari, yangi pedagogik ta'lim texnologiyalardan foydalanish – inter faol metodi, didaktik ishlanmalar, hamkorlikda o'qitish – sinov darslari mazmuni kiritilgan. Xlorning olinishi bo'yicha ishlanmalar tuzish kasbiy kompetentligini rivojlantirish va dunyo ta'lim tuzilishiga moslashishi, kimyoning nazariy ma'lumotlar o'qitishda yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish to'g'risida ma'lumotlar yoritilgan, mustaqil ishlash uchun tarqotma matriallar o'quvchilar bilim va tarbiya olishi o'quvchilarning fanga qiziqishni kuchytiradi va shakllantirishga yo'naltirilgan.

Аннотация. Методика формирования дидактических основ преподавания темы хлора и создания разработок, использование новых педагогических образовательных технологий – интерактивные методы, дидактические разработки, обучение в сотрудничестве – включено содержание контрольных уроков. Развитие профессиональной компетентности в разработке разработок по получению хлора и их адаптация к мировой структуре образования, информация об использовании новых педагогических технологий в обучении теоретическим знаниям химии, раздаточный материал для самостоятельной работы направлены на укрепление и формирование у студентов интереса к науке.

Abstract. Methods of forming didactic foundations of teaching the topic of chlorine and creating developments, the use of new pedagogical educational technologies – interactive methods, didactic developments, cooperative learning – the content of test lessons is included. The development of professional competence in developing developments on the production of chlorine and their adaptation to the world education structure, information on the use of new pedagogical technologies in teaching theoretical knowledge of chemistry, handouts for independent work are aimed at strengthening and forming students' interest in science.

Kalit so'zlar: kimyo va uni o'qitish metodikasi – kimyoviy tafakkur va uning shakllanishi, xlor va uning xossalari, kimyoviy jam g'arma, o'qitishning metodik prinsipi.

Ключевые слова: химия и методика ее преподавания – формирование химического мышления и единства, хлор и его свойства, химический состав, методические принципы обучения.

Keywords: chemistry and its teaching methods – development of chemical thinking and unity, chlorine and its properties, chemical composition, teaching methods.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti ta'lim sohasiga oid bir qator muhim qarorlar qabul qilgan, jumladan, "Ta'lim sohasidagi islohotlarni jadallashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qaror hamda "Oliy ta'lim tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi farmonida ko'rsatilgandek ta'lim tarbiya

jorayonida o'qitish tizimi shakllantirilgan¹.

O'quvchilarda kimyoviy bilimlar mustakamlashishida xlor va uning birikmalarini o'qitish muhimdir. O'quvchilarning kimyoviy tushinchalarga, yetarli bilim va ko'nikmalarga va tajribalarga ega bo'lishi zarur. O'quv

1 Prezident Shavkat Mirziyoyev Ta'lim-tarbiya tizimi: taraqqiyotning yangi bosqichi muhokama qilindi. 2020-y

bazalari, kerakli ma'lumotlar va kerakli materiallarning barchasi tayyorlab qo'yilgan davlat ta'lim standartlariga mos bo'lishi kerak. Fan dasturlar, ishchidasturlar, mosligi kimyo faniga mo'ljallangan adabiyotlardan foydalanish kerakligini, mustaqil ishlash uchun tarqatma materiallardan to'g'ri foydalanishga va shakllantirishga yo'naltirilgan².

O'quvchilarning bilim olishi uchun qulay sharoitlar yaratish maqsadga muvofiq bo'ladi. Kimyo fanini chuqur o'rgatishga mos ravishda mavzular ketma-ketligi reja asosida yo'naltirilgan bo'lishi lozim. Kimyo fanini o'qitishda yangi innovatsion texnologiyalarni dars jaryonida qo'lash uchun kimyo fanini bilish uchun o'quvchilar galogenlar mavzusidagi xlor va uning birikmalarini o'qitishda o'quvchilar quydagilarni bilishi kerak bo'ladi³.

– o'quvchilarning xlor mavzusi bo'yicha nazariy ma'lumotlarga ega bo'lishi.

– o'quvchilarning xlor mavzusi bo'yicha amaliy ko'nikmalarning shakllanishi.

– o'quvchilarning xlor mavzusi bo'yicha laboratoriya mash g'ulotlaririda tajribalarni bajarish usullarini bilishi.(tajriba mo'rli shkafta o'tkaziladi).

– o'quvchilarning xlor mavzusi bo'yicha tarqatma matriallardan dars jarayanida to'g'ri samarali foydalanishni bilishi.

– o'quvchilarning xlor mavzusi bo'yicha yangi innovatsion adabiyotlardan foydalanishni bilishi .

– o'quvchilarning xlor mavzusiga oid tuzilgan test topshiriqlarini to'g'ri bajarishni bilishi.

– o'quvchilar qo'llaniladigan yangi innovatsion ta'lim texnologiyalarni bilish. metodlarni to'g'ri tanlashni taxlil qilishi.

– kimyo fani bo'yicha to'garaklarni va tadbirlar, kimyoviy kechalarda qatnashish . atama so'zlarni, kimyo tilini bilish, xlor mavzusiga oid masallalar va misol mashiqalarni yechishni bilish.

Xar-bir o'quvchi ilmiy jixotdan, ilmiy-uslubiy, va na'naviy jixotdan barkomal bilimga ega bo'lishi lozim, dunyo qarashi keng fikirlash qobiliyati yetarli bilim darajasi aniq bo'lgan o'quvchilarni tayyorlash lozim .

Xlor mavzusini o'qitishning ishlanmalarini yaratish usullari. Darsning maqsadi ta'limiy, o'quvchilarga xlor mavzusini o'qitishda va ularning birikmalari to'g'risida nazariy ma'lumotlar berish, xlorning laboratoriyada olinishi, xossalari bilan tanishtirish va rivojlantiruvchi funksiyalarni bajarishi, anorganik kimyo fani bo'yicha tafakkurini rivojlantirish⁴.

Xlor mavzusi bo'yicha dars ishlanmasi

№	Dars turi	Dars ishlanmasi
1	Dars tipi:	Ko'nikma va malakalarni shakllantirish.
2	Dars metodi:	Amaliy, laboratoriya, ko'rgazmali, savol-javob, pedagogik texnologiyalar inter faol metodlar.
3	Dars shakli:	Laboratoriya mash g'uloti bajarish xlorning olinishi
4	Fanlararo bo g'lanish:	Pedagogika, pishxologiya kimyoviy texnologiya, biologiya. ekologiya va boshqa fanlar bilan bo g'lanishi
5	Moddiy texnik jihadan jixozlash va ko'rgazmali qurollar:	Ko'rgazmali moddalar, mavzuga oid video lavxalar va slaydlar, plakat va adabiyotlar.
6	Mavzu yuzasidan tavsiya etiladigan adabiyotlar:	Toshpo'latov Y.T., Raxmatullayev N.G. Umumiy kimyo; X.T.Omonov "Kimyo o'qitish metodikasi".

2 Toshpo'latov Y.T., Raxmatullayev N.G.; X.T.Omonov "Kimyo o'qitish metodikasi". Toshkent,Yangi nashir 2017.-B-193.

3 I.B. Egamberdiyev Oqituvchining kasbiy faoliyatini shakllantirish 2023-yil.

4 N.Sayidaxmedov "Yangi pedagogik texnologiya" Toshkent. 2003-yil.

7	Darsni o'tish yuzasidan metodik tavsiyalar.	Darsning asosiy vazifalari xlor va birikmalari haqidagi ma'lumotlarni o'zlashtirish, Bunda o'quvchilar xlorning fizik va kimyoviy xossalari bilan tanishadilar va ularning birikmalari to'g'risida ma'lumotlarga ega bo'lishlari kerak.
8	Darsning borishi: tashkiliy qism	O'quvchilar davomatini aniqlash, tazalikni saqlash, mavzu matriallarini tayyorlash.
9	Yangi mavzu yuzasidan laboratoriya mashg'ulot o'tkazish.	O'quv jarayonida kimyoviy eksperiment 3 xil didaktik yondashish bo'yicha olib boriladi. 1. O'qituvchi tomonidan dars jarayonida ko'rsatiladigan namoyishli tajribalar; 2. O'qituvchi va o'quvchilar birgalikda bajaradigan laboratoriya tajribalari. 3. O'quvchilar mustaqil holda bajaradigan amaliy ishlar.
10	Xlorga oid tajriba	Probirkaning 1/4 qismigacha kaliy permanganat salinadi va xlorid kislotaning 5% eritmasi qo'shiladi Bunda xlor gazi ajralib chiqishini kuzating?

Kerakli reaktivlar va jixozlar. Kaliy permanganat-KMnO₄ va xlorid kislota kislota-HCl 10% eritmasi natriy Natriy gidroksid – NaOH 10% eritmasi, kal'siy gidrooksidi-Ca(OH)₂10% eritmasi sul'fat kislota-H₂SO₄ ishlatiladi

Kerakli jixozlar-shtativ, probirkalar, gaz o'tkazuvchi pezinali propka, pipetka, fil'tir qo'g'oz, mo'rili shkaf ,o'lchov stakani spirt lampasidan foydalaniladi.

Tajirba-1 Xlorning vodorod bilan birikmasi – xlorovodorod birinchi marta 1772-yilda Jozef Pristli tomonidan olingan edi. Xlori alohida element holatida olinishi esa 1774-yilda shved kimyogari Karl Vilgelm Sheele tomonidan amalga oshirilgan. Upirolyuzit minerali va xlor kislotasini o'zaro ta'sirlashishi natijasida quyidagicha reaksiya keltirib chiqargan va natijada xlori alohida holda ajratib olishga muvaffaq bo'lgan:

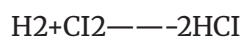

Tajirba-2. Laboratoriyada xlorning olinishi tajriba o'tkazish uchun tajribaning moxiyati va mazmuni yaxshilab o'qib chiqiladi va tajriba bajariladi buning uchun laboratoriya xonasida mo'rli shkafda tajriba o'tkaziladi texnik xavfsizlikga riya qilish lozim. Kaliy permanganat kukunini olib probirkaga solamiz va uning ustiga xlorid kislota 10% eritmasidan 5ml quyiladi va tajriba kuzatiladi xlor (xlor gazi zaxarli ehtiyat bolish kerak) ajralib chiqishini kuzatamiz reaksiya tenglamasini yozamiz .

Fizikaviy kimyoviy xossalari – xlor o'tkir hidli, sarg'ishyashil tusli gaz. Havoga nisbatan 2,5 marta og'ir. Suyuqlanish temperaturasi – YUG, qaynash temperaturasi 34,G, zichligi 3,214 kg/m³. Suvda yaxshi eriydi. Temperatura ko'tarilishi bilan Xlorning suvda eruvchanligi pasayadi (100 li suvda Xlor amalda erimaydi). Xlor o'z birikmalarida – 1, +1, +3, +4, +5 va +7 valentli. U kimyoviy jihatdan juda faol bo'lgani uchun ko'pchilik elementlar bilan bevosita birikadi, uglevodlardagi vodorod o'rniga almashinadi.

Kimyoviy xossasi-Xlor vodorod bilan reaksiyaga kirishib vodorod xloridni xosil qiladi

Ishlatilishi. Xlor maishiy turmushda va sanoatda juda keng qo'llaniladi. Xususan, polivinilxlorid ishlab chiqarishda xlor asosiy hom-ashyo sifatida xizmat qiladi. Shuningdek, plastikatlar, sintetik kauchuk ishlab chiqarishda ham xlor asosiy o'rin tutadi. Xlordan insektitsidlar ishlab chiqarishda ham foydalaniladi. Xlororganik insektitsidlar qishloq xo'jaligi zararkunanda hasharotlariga qarshi yaxshi samara beradi. Jahon xlor ishlab chiqarish hajmining sezilarli qismi aynan xloroorganik insektitsidlar ishlab chiqarishga sarflanadi. Bunday preparatlardan biri gekxaxlorsiklogeksan (geskaxloran) dastavval 1825-yilda Maykl Faradey tomonidan

sintez qilingan. Lekin, u insektitsid sifatida XX-asrning 30-yillaridan boshlabgina qo'llanila boshlangan.

Suvni zararsizlantirishda ham xlordan keng foydalaniladi. Xlorlangan suv – ichimlik suvini tozalash va zararsizlantirishning eng oson va arzon usullaridan biri sanaladi. Bu usul xlor va uning birikmalarining mikroorganizmlarning ferment sistemalarini yo'q qilish xossasi bilan bo'g'liq. Suvni zararsizlantirish uchun xlorning o'zidan tashqari yana, xlor ikki oksid, xloramin va xlorli ohaktosh ham qo'llaniladi. Metallurgiyada esa, titan, qalay, tantal va niobiy metallarini sof holda ajratib olish texnologiyasida foydalaniladi, muhim biogen element bo'lib, deyarli barcha turdagi tirik organizmlarning tarkibida birikma holida uchraydi. Odam va hayvonlarda tanasida xlor ionlari osmotik jarayonlarda ishtirok etadi. Odam kuniga 5-10 gr miqdorda NaCl qabul qiladi. Odam tanasining xlorga bo'lgan kundalik minimal ehtiyoji 800 mg. Xlor ionlari shuningdek o'simliklar hayoti uchun ham g'oyat muhim. Chunki, xlor fotosintez jarayonlarida ishtirok etadi va xloroplastlar tomonidan tutib turilgan kislorodni shakllanishida va havoga chiqishida muhim o'rin tutadi. Shunga qaramay, gaz holatidagi xlor toksik modda bo'lib, odamga bo'g'uvchi ta'sir ko'rsatadi. U tufayli o'pka to'qimalarining kuyishi va nafas qisilishi kelib chiqadi. Havodagi konsentratsiyasi 6 mg/m³ ga yetganda, nafas yo'llariga jiddiy qo'zg'atuvchi ta'sir ko'rsata boshlaydi. Xlorning havo hududidagi ruxsat etilgan konsentratsiyasi 0,03 mg/m³ sutkasiga; sanoat korxonalarining ishchi hududlarida esa 1 mg/m³ ni tashkil qiladi⁵.

5 Ishmuxammedov R.J. innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim 2003y

INDIVIDUAL TA'LIM TRAYEKTORIYASINI JORIY ETISHDA RAQAMLI PLATFORMALARDAN FOYDALANISH

Rabbim Mixlievich Yusupov – t.f.n., dotsent,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqola individual ta'lim trayektoriyasini joriy etish jarayonida raqamli platformalardan foydalanishning nazariy va amaliy asoslarini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda raqamli texnologiyalar yordamida ta'lim jarayonini optimallashtirish, o'quvchiga moslashuvchan kontent taqdim etish, bilimlarni baholashning avtomatlashtirilgan usullari va individual rivojlanish trayektoriyasini yaratish mexanizmlari yoritib berilgan. Shuningdek, raqamli platformalardan foydalanishning afzalliklari – ta'lim sifati va samaradorligini oshirish, o'quvchining motivatsiyasini kuchaytirish, o'qituvchining rejalashtirish va monitoring ishlarini yengillashtirish tahlil qilingan.

Аннотация. В данной работе изучаются теоретические и практические основы использования цифровых платформ в процессе внедрения индивидуальной образовательной траектории. В исследовании освещены вопросы оптимизации образовательного процесса с помощью цифровых технологий, предоставления обучающемуся адаптивного контента, автоматизированных методов оценки знаний и механизмов формирования индивидуальной траектории развития. Также проанализированы преимущества использования цифровых платформ – повышение качества и эффективности обучения, усиление мотивации учащихся, облегчение процессов планирования и мониторинга для педагогов.

Abstract. This paper examines the theoretical and practical foundations of using digital platforms in the implementation of an individual educational trajectory. The study highlights the optimization of the educational process using digital technologies, the provision of adaptive content to learners, automated methods of knowledge assessment, and mechanisms for forming an individual development trajectory. The advantages of using digital platforms are also analyzed – improving the quality and effectiveness of learning, enhancing student motivation, and facilitating planning and monitoring processes for teachers.

Kalit so'zlar: trayektoriya, individual ta'lim trayektoriyasi, raqamli platforma, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv.

Ключевые слова: траектория, индивидуальная образовательная траектория цифровая платформа, персонализированный подход.

Keywords: trajectory, individual educational trajectory, digital platform, personalized approach.

Mamlakatimizda istiqlolning dastlabki yillaridan boshlab ta'lim tizimini rivojlantirish davlat siyosati darajasiga ko'tarilib, yoshlarimizning jahon andozalariga mos sharoitlarda zamonaviy bilim va kasb-hunarlarni egallashlari, jismoniy va ma'naviy jihatdan yetuk insonlar bo'lib kamolga yetishlarini ta'minlash, ularning qobiliyat va iste'dodi, intellektual salohiyatini ro'yobga chiqarish, ularning qalbida ona-yurtimizga sadoqat va fidoyilik tuyg'ularini kamol toptirish borasida samarali ishlar amalga oshirilmoqda. Bugungi kunda jahonda yuqori texnologiyalar va axborotlashtirish jarayonlarining rivojlanishi davrida yuqori malakali mutaxassislarni

tayyorlash uchun kompaniyalar o'rtasida raqobat kurashi birmuncha oshdi. Bu nafaqat tijorat tashkilotlariga, balki ilmiy tadqiqot markazlari, ta'lim muassasalariga ham tegishlidir. Darhaqiqat, zamonaviy ta'lim sifati to'g'risidagi masala birinchi navbatda hal qilinishi kerak bo'lgan muammolardan biri hisoblanadi¹. Zero, mamlakatimizda mavjud oliy ta'lim muassasalari kelgusida mutaxassislarning aniq kasbiy sohadagi bilimlarini shakllantiradi. Oliy ta'lim muassasalari mamlakatning har jihatdan rivojlanishiga xizmat qiladi. Intellektual resurslarning yuksak darajasiga asoslanuvchi zamonaviy texnologiyalarning taraqqiy etish darajasi va ushbu resurslarga

1 Ziyoyev A. Individual ta'lim texnologiyalari. – T.: Fan, 2021.

egalik qilishni istagan davlatlarning raqobati bugungi kunda nafaqat iqtisodiy tomondan, balki ijtimoiy va siyosiy yuksalishning asosiy omili bo'lib xizmat qilmoqda. AQSh, Yevropa va Osiyo mamlakatlaridagi eng yuqori reytingga ega bo'lgan oliy ta'lim muassasalarini qarab chiqadigan bo'lsak, ularning barchasi rivojlangan davlatlar hududida joylashgan va ta'kidlash lozimki, ular o'z mamlakatlarining dunyo hamjamiyatidagi o'rnini yanada mustahkamlashga xizmat qilmoqda².

Jahon ta'lim standartlari – UNESCO, OECD, PISA, EQF (European Qualification Framework) – ham aynan kompetensiyaviy yondashuvni ta'lim sifatining asosiy ko'rsatkichlaridan biri sifatida belgilagan³.

Zamonaviy ta'lim tizimida innovatsion jarayonlar ta'lim mazmuni, shakli, metodlari, texnologiyalari hamda boshqaruv mexanizmlarini tubdan o'zgartiruvchi kuch sifatida namoyon bo'lmoqda. "Pedagogik innovatsiya" tushunchasi ta'lim jarayoniga yangi g'oyalar, ilg'or texnologiyalar, kreativ metodlar, samarali didaktik vositalarni joriy etish orqali ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan tizimli o'zgarishlarni anglatadi. Jahon ta'lim sistemasida, xususan UNESCO, OECD, YUNISEF kabi xalqaro tashkilotlar tomonidan ilgari surilayotgan ta'lim transformatsiyasi strategiyalarining markazida aynan pedagogik innovatsiyalar turadi. Chunki ular ta'lim jarayonining moslashuvchan, shaxsga yo'naltirilgan, raqamli va kompetensiyaga asoslangan rivojlanishini ta'minlaydi^{4,5}.

Bugungi mehnat bozori sharoitida mutaxassisdan nafaqat nazariy tayyorgarlik, balki muammoli vaziyatlarda tez qaror qabul

qilish, moslashuvchanlik, kasbiy mobil lik kabi sifatlar talab qilinadi. Kompetensiyaviy yondashuv aynan shu ehtiyojni qondiradi⁶.

Bizning nazarimizda, oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish quyidagi maqsadlarga erishishni nazarda tutadi⁷:

- oliy ta'lim muassasalarida mutaxassislarni tayyorlash sifati va samaradorligini oshirish;
- fan, ta'lim va ishlab chiqarish o'rtasida aloqalarni mustahkamlash;
- innovatsion faoliyatni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan infratuzilmani yaratish;
- yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashning zamonaviy usullarini joriy etish asosida innovatsion g'oyalarni ishlab chiqish;
- professor-o'qituvchilarning kasbiy darajasi va malakasini doimiy ravishda oshirib borish;
- innovatsion faoliyat bilan bog'liq axborot bazasining yetarliligi va shaffofligiga erishish;
- innovatsiyalardan foydalanish asosida ta'lim jarayonini uzluksiz takomillashtirib borish;
- kasbiy masalalarni yechishga talabalarni ijodiy yondashadigan va mas'uliyatli qilib tarbiyalash kabilar.

Zamonaviy oliy ta'lim tizimida talaba shaxsiy rivojlanishini ta'minlash, uning kasbiy faoliyatga tayyorgarligini kuchaytirish va ta'lim samaradorligini oshirish maqsadida individual ta'lim trayektoriyalarini joriy etish dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Bunda eng muhim vositalardan biri — raqamli ta'lim platformalaridir. Ular har bir talaba uchun individual ta'lim yo'lini tuzish, nazorat qilish, tahlil qilish va optimallashtirish imkonini yaratadi⁸.

2 UNESCO. Personalized Learning in Higher Education. – Paris, 2021.

3 OECD. Future of Education and Skills 2030. – Paris, 2018.

4 Jo'rayev R. Pedagogik innovatsiyalar. – T., 2019.

5 Winter R. Higher Education Pedagogy. – London, 2020.

6 Xodjayev B. Kompetensiyaviy yondashuv: nazariya va amaliyot. – Toshkent, 2020.

7 Jo'rayev R. Pedagogik innovatsiyalar. – T., 2019.

8 Anderson J. Digital Learning Models. – Oxford, 2019.

Raqamli platforma orqali talaba: fanlarini tanlaydi, onlayn kurslarga ulanadi, individual rivojlanish kartasiga ega bo'ladi. Bu esa talabaga shaxsiy imkoniyatlariga mos individual ta'lim trayektoriyasini tanlash imkonini beradi.

Raqamli tizimda: kompetensiyalar xaritasi, modulli kurslar, malaka darajasi monitoringi ko'rsatiladi. Bu individual ta'lim trayektoriyasining to'g'ri tuzilishiga xizmat qiladi.

Platforma doimiy ravishda: reyting, test natijalari, faollik, refleksiya materiallarini yig'ib boradi. Sistema avtomatik tahlil orqali o'qituvchiga talaba rivojlanishi haqida aniq ma'lumot beradi.

Bunday tizimlar bo'lib quyidagilar isoblanadi: Moodle, Canvas, Blackboard, Google Classroom

Imkoniyatlari: fanlar bo'yicha elektron kurslar; test, topshiriq va materiallar bilan ishlash; shaxsiy rivojlanish trayektoriyasini belgilovchi modullar.

Talaba o'z ijtimoiy-kasbiy rivojlanishini namoyon etadi: Mahara, ePortfolio, Google Site Portfolio.

Individual ta'lim trayektoriyasini to'g'ri tuzishda quyidagilar qo'llaniladi: psixodiagnostika, kompetensiya testlari, bilimni aniqlash vositalari.

Talaba o'z yo'nalishiga oid elektiv kurslarni mustaqil tanlaydi.

Platforma quyidagi ma'lumotlarni avtomatik yig'adi: talaba qiziqishlari, iqtidori, bilim darajasi, kasbiy maqsadlari.

Talaba platforma orqali talaba: majburiy fanlar, variativ bloklar, elektiv kurslar, onlayn kurslar, amaliyot shakllarini tanlaydi.

Platforma quyidagi funksiyalarni bajaradi: har haftalik rivojlanish hisoboti, o'zlashtirish darajasi tahlili, statistika va vizual grafiklar, avtomatik tavsiyalar.

Talabaning refleksiya va tayyorgarlik darajasini baholash uchun quyidagilar qo'llaniladi: portfolio, testlar, kompetensiya kartasi, faollik jurnali.

Raqamli platformalarning afzalliklari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

Har bir talaba o'z tempi, imkoniyati va qiziqishlariga mos trayektoriyada o'qiydi.

Sistema avtomatik ravishda: kuchli va zaif tomonlar, bilimdagi bo'shliqlar, kasbiy yo'nalishga mos tavsiyalarni chiqaradi.

O'z-o'zini boshqaruvchi ta'lim (self-directed learning) shakllanadi⁹.

Platformalar orqali: korxonalar bilan onlayn stajirovka, portfolio almashinuvi, rezyumeni avtomatik tuzish imkonlari yaratiladi.

Muammolar va yechimlar

Muammolar: professor-o'qituvchilarning raqamli kompetensiyasi past; ma'lumotlar xavfsizligi bilan bog'liq masalalar; barcha ta'lim muassasalarida texnik baza yetarli emas; talabalarning platformada ishlash ko'nikmalari turlicha.

Yechimlar: pedagoglar uchun raqamli pedagogika bo'yicha qayta tayyorlash kurslari; Milliy raqamli ta'lim platformasini yaratish; individual rivojlanish kartalarini markazlashtirish; har bir talaba uchun raqamli portfolio yuritishni majburiy qilish.

Xulosa qilib aytganda, raqamli platformalar individual ta'lim trayektoriyasini joriy etishda eng muhim vosita hisoblanadi. Ular: ta'limni shaxsiylashtiradi; kasbiy kompetensiyalarni tizimli rivojlantiradi; talaba rivojlanishini avtomatik nazorat qiladi; ta'lim sifatini oshiradi; oliy ta'limni raqamli transformatsiya qilib, uni xalqaro standartlar darajasiga ko'taradi.

Individual ta'lim trayektoriyasi + raqamli platforma = zamonaviy, raqamli, raqobatbardosh mutaxassis tayyorlashning eng samarali modeli.

9 Knowles M. Self-directed Learning. – New York, 2015.

TEXNIKA OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA AXBOROT-TA'LIM MUHITIDA FIZIKA FANIDAN KONVERGENT MA'RUZA TASHKIL ETISH

Samar Sattor o'g'li Alikulov – dotsent, Jizzax politexnika instituti

Annotatsiya. Maqolada texnika yo'nalishi oliy ta'lim muassasalarida fizika fanini o'qitishda konvergent ma'ruza texnologiyasini qo'llash haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, axborot-ta'lim muhitida o'qituvchi va talaba o'rtasidagi interfaol aloqani kuchaytirish hamda o'quv jarayonining samaradorligini oshirish omillari tahlil etilgan, konvergent ma'ruza oliy ta'lim sifatini oshirishda muhim metod sifatida baholangan.

Аннотация. В статье рассмотрено использование технологии конвергентной лекции при преподавании физики в высших учебных заведениях технического направления. Также проанализированы факторы усиления интерактивного взаимодействия между преподавателем и студентом в информационно-образовательной среде и повышения эффективности учебного процесса. Конвергентная лекция оценивается как важный метод повышения качества высшего образования.

Abstract. The article discusses the use of the convergent lecture technology in teaching physics at higher education institutions in technical fields. It also analyzes the factors that enhance interactive communication between teachers and students in an information-educational environment and increase the effectiveness of the learning process. The convergent lecture is evaluated as an important method for improving the quality of higher education.

Kalit so'zlar: konvergent ma'ruza, axborot-ta'lim muhiti, fizika ta'limi, teskari o'qitish texnologiyasi, interfaol hamkorlik, innovatsion pedagogika, mustaqil ta'lim.

Ключевые слова: конвергентная лекция, информационно-образовательная среда, обучение физике, технология перевёрнутого обучения, интерактивное сотрудничество, инновационная педагогика, самостоятельное обучение.

Keywords: convergent lecture, information-educational environment, physics education, flipped learning technology, interactive collaboration, innovative pedagogy, independent learning.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 7-avgustdagi "Oliy ta'lim tizimida o'qitish sifatini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 466-son qarori mamlakat oliy ta'lim tizimini tubdan yangilash va rivojlantirish uchun huquqiy asos yaratdi¹. Mazkur hujjat oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini xalqaro mezonlarga mos ravishda takomillashtirish, ta'lim jarayoniga ilg'or pedagogik hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, talabalarining kasbiy kompetensiyalarini amaliy faoliyatga yo'naltirish va o'qitish jarayonini innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etish zarurligini belgilab berdi.

Hozirgi davrda ijtimoiy va iqtisodiy hayotda kechayotgan o'zgarishlar, turmush jarayonlarining yangilanishi hamda jamiyatning chuqur axborotlashuvi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanib, murakkablashib borishi bilan xarakterlanadi. Mazkur holatlar texnika yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalari zimmasiga bo'lajak muhandislarni tayyorlash jarayonini sifat jihatidan takomillashtirish, ularning kasbiy hamda amaliy kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan yangi vazifalarni yuklamoqda.

Mazkur yo'nalishda uchrayotgan asosiy muammolar, avvalo, ta'lim tizimiga zamonaviy

1 O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori. "Oliy ta'lim tizimida o'qitish sifatini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" VMQ-466-son qaror. – 2020-yil 7-avgust.

axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etishdagi sustlik, oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini tashkil etishda an'anaviy metodik yondashuvlarning ustuvorligi, shuningdek, ta'lim jarayonida ishtirok etuvchi subyektlar o'rtasidagi pedagogik o'zaro ta'sirning ilmiy asoslangan konsepsiyasi to'liq shakllanmaganligi bilan bog'liqdir.

Zamonaviy axborot texnologiyalarining innovatsion pedagogik yondashuvlar bilan uyg'unlashuvi oliy ta'lim tizimida o'quv jarayonini takomillashtirish, ta'lim faoliyatini natijaga yo'naltirilgan tarzda tashkil etish hamda o'qitish samaradorligini oshirish uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda. Bugungi kunda ta'lim tizimiga ilg'or texnologiyalarni joriy etishning asosiy talabi – bu axborot-ta'lim muhitini shakllantirish va undan oqilona foydalanish hisoblanadi².

Axborot-ta'lim muhitini shakllantirish va uni metodik jihatdan takomillashtirish o'quv jarayonining muhim omillaridan biri sanalsa-da, bu holatning o'zi ta'lim samaradorligini to'liq ta'minlab bera olmaydi. Bizning nuqtayi nazarimizga ko'ra, ta'lim jarayonini chuqur isloh qilish, ya'ni shunday sharoitlarni yaratish lozimki, bunda yaratilgan ta'lim muhiti talaba shaxsiga faol ta'sir etuvchi vosita sifatida namoyon bo'lib, o'z-o'zini rivojlantirish jarayonini yuqori bosqichga olib chiqsin.

Tadqiqotning asosiy maqsadi – texnika yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalarining axborot-ta'lim muhitida fizika fanidan konvergent ma'ruzalarni samarali tashkil etish bo'yicha metodik tizimni ishlab chiqish va uni amaliyotga joriy etishdan iboratdir.

Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonini

takomillashtirish masalasi bevosita axborot-ta'lim muhiti doirasida o'qitish paradigmasining yangilanishi bilan uzviy bog'liqdir. Ushbu jarayon ilmiy-pedagogik bilimlar bilan zamonaviy axborot texnologiyalarining o'zaro uyg'unlashuvi, ya'ni konvergentsiya tamoyiliga asoslanadi. Shu bois, hozirgi kunda konvergent ta'lim modeli asta-sekin oliy ta'lim jarayoniga keng singib bormoqda.

Konvergentsiya-fanlar, texnologiyalar, ijtimoiy hamjamiyatlar hamda inson faoliyatining o'zaro uzluksiz aloqasi va bir-birini boyituvchi hamkorligi tushuniladi. Bunday jarayon natijasida ularning o'zaro moslashuvi va integratsiyasi yuz beradi. Natijada, konvergent yondashuv turli sohalarning o'zaro ta'siri va kirishuvchanligi asosida shakllanib, yangi, avvalgi tizimlardan sifat jihatidan farq qiluvchi bilim va tajribani vujudga keltiradi³.

Konvergent yondashuvning mohiyati turli fanlar va texnologiyalar o'rtasidagi o'zaro ta'sir, ularning integratsiyalashuvi hamda natijada yangi, yuqori darajadagi bilimlarni yaratish jarayonida namoyon bo'ladi. Bunday bilimlar tizimi alohida manbalarning yig'indisi emas, balki ularning o'zaro ta'siri natijasida paydo bo'lgan yangi sifat holatini ifodalaydi. Ta'lim sohasida konvergentsiyaning shakllanishi shunday sharoitdagina mumkin bo'ladiki, bunda fanlar va texnologiyalar bir-birining chegarasini yengib o'tibgina qolmay, balki o'zaro boyish va yangilanish jarayonida ta'lim sifatini yangi bosqichga ko'taradi⁴.

Mazkur tadqiqot doirasida fizika fanini o'qitishning metodik tizimi oliy ta'lim muassasasining axborot-ta'lim muhiti sharoitida joriy etildi. Amaliyotda aralash o'qitishning

2 Ваганова, В.Г. Организация конвергентной лекции в электронной информационно-образовательной среде университета/ В.И. Ваганова, В.Г. Ваганова //Формирование компетенций выпускников вуза: соответствие образовательным и профессиональным стандартам: сборник статей международной научно-методической конференции. – Улан-Удэ: Изд-во ВСГТУ, 2019.

3 Ваганова В.И., Ваганова В.Г. «Организация конвергентной лекции по физике в информационной образовательной среде технического вуза». Современные наукоёмкие технологии, № 11, 2021. pp. 329-332.

4 Ваганова В. Г. Система обучения физике бакалавров технического направления в информационной образовательной среде вуза: дис. ... докт. пед. наук. – Москва, 2021. 398 с.

integrallashgan pedagogik texnologiyalari – modul-reyting tizimi, “ag‘darilgan sinf” (flipped classroom) hamda loyiha asosidagi ta’lim elementlari qo‘llanildi.

Tizimning amaliy komponenti sifatida konvergent ma’ruzalar ishlab chiqildi. Bu ma’ruzalar jarayonida talabalarda tabiat qonuniyatlarini anglash, hodisalar orasidagi sabab-oqibat bog‘lanishlarini tahlil qilish, ilmiy dunyoqarashni kengaytiruvchi nazariy tushunchalarni o‘zlashtirish ko‘nikmalari shakllantirildi.

Aralash o‘qitish modeli nafaqat nazariy bilimlarni yetkazish, balki tajribaviy topshiriqlarni tahlil qilish, umumlashtirish va xulosa chiqarish malakasini rivojlantirish imkonini beradi. “Aralash ta’lim” – bu an’anaviy dars mashg‘ulotlarini elektron o‘quv muhitidagi faol interaktiv faoliyat bilan uyg‘unlashtiruvchi tizim bo‘lib, u o‘quv jarayonining 70-80 foizigacha qismini onlayn va mustaqil o‘qish orqali amalga oshirishni nazarda

tutadi. Auditoriya mashg‘ulotlari esa elektron platformadagi o‘zlashtirish natijalariga muvofiq optimallashtiriladi⁵.

Aralash ta’limning innovatsion texnologiyalar majmuasini – modul-reyting, “ag‘darilgan sinf” va loyiha asosidagi ta’lim metodlarini – konvergent yondashuv bilan uyg‘unlashtirish, ma’ruza mashg‘ulotlarining tuzilishini zamonaviy talablarga mos holda yangilash imkonini beradi. Tadqiqot jarayonida asosiy metod sifatida modul asosidagi o‘qitish texnologiyasi tanlanib, ma’ruza mazmuni to‘rt funksional blok asosida tuzildi (1-jadval).

Nazariy materiallarni mustaqil axborot bloklariga ajratish, ma’ruzani tayanch sxemalar, grafik chizmalar, jadvallar va belgi-grafik ko‘rsatkichlar yordamida taqdim etish, o‘quv materialini soddalashtirib, vizual qabul qilishni yengillashtirish imkonini berdi⁶.

1-jadval. Modul asosidagi o‘qitishda ma’ruza tuzilmasi

Dolzarblashtirish	Umumlashtirish bloki	Nazariy blok	Nazariylashtirish bloki
Zamonaviy ilmiy materialni, texnologiyani va texnikani hisobga olgan holda muammoni dolzarblashtirishni o‘z ichiga oladi.	Talabalarning mavjud bilimlarini, asosiy tushunchalarni, qonun va hodisalarni umumlashtirishni, hamda ularning tajribaviy natijalarini o‘z ichiga oladi.	Nazariy bilimlarni shakllantirishni, yangi qonuniyatlar, sabab-oqibat aloqalari va xususiyatlarni ochib berishni o‘z ichiga oladi.	Nazariy bilimlarni umumlashtirish, mustahkamlash va chuqurlashtirishga yo‘naltirilgan xulosalarni o‘z ichiga oladi.

5 Рытова А.И. другой., Логика конвергентного подхода в московском образовании / Под ред.– М.: ГАОУ ДПО МЦРКПО, 2018. 76

6 Bergmann, J., Sams, A. Flip Your Classroom: Reach Every Student in Every Class Every Day. – International Society for Technology in Education, 2012. – 112 p.

Teskari o'qitish texnologiyasi – bu an'anaviy dars jarayonini yangicha tashkil etish imkonini beruvchi innovatsion yondashuv bo'lib, unda asosiy e'tibor talabaning mustaqil o'quv faoliyatiga qaratiladi⁷. Ushbu modelda o'qituvchi bevosita ma'lumot manbai emas, balki o'quv jarayonini boshqaruvchi, yo'naltiruvchi va maslahat beruvchi sifatida ishtirok etadi. Axborot-ta'lim muhiti imkoniyatlaridan foydalangan holda o'quv materiallari, topshiriqlar va nazorat vositalari elektron shaklda joylashtiriladi, bu esa talabalarga darsdan tashqari vaqtda mustaqil o'rganish imkonini yaratadi.

Talabalar ma'ruzalar mazmuni bilan mustaqil tanishib, uni tahlil qiladi, asosiy tushunchalarni ajratadi va elektron muhitdagi interaktiv testlar yordamida o'z bilimlarini baholaydi. Natijalar ularning umumiy reyting ko'rsatkichlariga kiritiladi. Auditoriya mashg'ulotlari esa asosan tahliliy muhokamalar, amaliy vazifalar hamda loyiha ishlari bajarilishiga yo'naltiriladi.

Teskari o'qitish modeli ta'lim jarayonining ikki tarkibiy qismini – mustaqil o'qish va auditoriya faoliyatini bog'laydi. Mazkur yondashuv natijasida talabalarda o'z-o'zini o'qitish (self-learning) ko'nikmalari rivojlanadi.

2-jadval. Texnika oliy ta'lim muassasalarining axborot-ta'lim muhitida ma'ruza tashkil etish metodikasi

Talabalarining mustaqil ishlari (elektron ta'lim muhitida)	Auditoriya mashg'ulotlari
Ma'ruza materialining kursi joylashtiriladi. Talabalarining mustaqil ishlari uchun topshiriqlar belgilanadi. O'quv materialining mazmuni bilan ishlash, konspekt tuzish. Oddiy testni topshirish (natijasi umumiy reytingga kiritiladi). Axborot-ta'lim muhitida interfaol mashqlar bajariladi. Keyingi auditoriya mashg'ulotiga tayyorlanish uchun sharoit yaratiladi.	Dolzarblashtirish: mavzuning ahamiyatini belgilash. Umumlashtirish bloki: talabalarining avvalgi bilimlarini faollashtirish. Nazariy blok: yangi tushunchalar, qonunlar, hodisalarni tushuntirish. Nazariylashtirish bloki: bilimlarni mustahkamlash, tizimlashtirish, amaliy topshiriqlarni bajarish. Guruhli ishlar, ijodiy topshiriqlar, mini-loyihalar bajarish.

Auditoriyada o'tiladigan ma'ruza jarayoni ikki bosqichda tashkil etiladi. Birinchi soatda o'qituvchi ma'ruza mazmunini batafsil tushuntirib beradi: multimedia taqdimotlari orqali muammolarni ochib beradi, ko'rgazmali tajribalarni namoyish qiladi, asosiy tushunchalar va qonuniyatlarni aniqlaydi hamda hodisalar orasidagi sabab-oqibat bog'liqliklarini izohlaydi⁸. Talabalarda ma'ruza konspekti mavjudligi ikkinchi soatda murakkab kontseptlarni chuqurlashtirish, analitik va ijodiy topshiriqlarni bajarish uchun qulay sharoit yaratadi.

Auditoriyada olib boriladigan faoliyat asosan amaliy yo'nalishga ega bo'lib, mavzuning markaziy tushunchalarini mustahkamlash, amaliy masalalarni yechish hamda o'quv materialini tizimli va umumlashtirilgan

7 Sara Arnold-Garza. Towson University. "The Flipped classroom teaching model and its USE for information literacy instruction" – 2014

8 Курамшин, Ю. Ф. Конвергентные лекции в техническом вузе как форма смешанного обучения. // Инновации в образовании. – 2020. – №5. – С. 88–93.

shaklda qabul qilishga qaratilgan. Ma'ruzalar shakli faoliyat turlarini uyg'unlashtirish orqali shakllanadi: mavzular tematik bloklarga bo'linadi, matnlar qismlarga ajratiladi va multimodal tarzda taqdim etiladi. Bunday yondashuv murakkab nazariy materiallarni bir nechta "kanal" orqali – matn, audio, video va grafikalar yordamida qabul qilish imkonini beradi. Shu tariqa, konvergent multimedia ma'ruzada umumiy mazmun yanada tushunarli va vizual jihatdan boyitilgan shaklda talabalarga yetkaziladi.

3-jadval. Talabalar uchun "Hodisa pasporti"ni tuzish bo'yicha namunaviy topshiriqlar

Hodisa pasporti "Fraunhofer difraksiyasi (yaqinlashuvchi nurlar)"	Hodisa pasporti "Kompton effekti"
1. Fraunhofer difraksiyasi tushunchasini yoritib bering.	1. Kompton effektining fizik ma'nosini tushuntiring.
2. Bitta yoriqdagi difraksiya uchun nurlar yo'nalishini chizing.	2. Nurlar yo'nalishini chizing.
3. Maksimum va minimum shartlarini yozing.	3. Impuls saqlanish qonunini yozing.
	4. Kompton to'liq uzunligi formulasini yozing.
	5. Elektron to'qnashganda nega tezligini kamaytirganini tushuntiring.

Fizika fanini o'qitish jarayonida hodisalarni amaliy namoyish etish talabalarda murakkab nazariy ma'lumotlarni chuqurroq anglash imkonini yaratadi. Bu jarayonda tabiiy tajribalar, kompyuter modellari, video lavhalar va vizual fizik modellar qo'llanilib, talabalarga o'rganilayotgan hodisalarning mohiyatini aniq va tushunarli tarzda idrok etish imkoniyati beriladi.

Ma'ruza mazmuni tushuntirilgach, talabalar oldindan tayyorlangan topshiriqlarni bajaradi, bu esa nazariy bilimlarni chuqurlashtirish, tizimlashtirish va amaliyotga tatbiq etish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Auditoriyada talabalarining bilish faolligi va intellektual ishtiroki sezilarli darajada ortadi.

O'qituvchi ma'ruzani mikro-mavzularga ajratib tushuntiradi, bu murakkab kontseptlarni bosqichma-bosqich o'zlashtirishni ta'minlaydi. Jarayon davomida video materiallar, ko'rgazmali tajribalar va jamoaviy faoliyatlar keng qo'llaniladi. Guruhli ish orqali talabalar bilimlarni tizimlashtiradi, umumlashtiradi va ijodiy-amaliy vazifalarni yechadi. Masalan, statistik fizika bo'yicha talabalarga "harorat va bosim doimiy bo'lganda entropiyani solishtirish" topshirig'i berilib, natijalar jadval ko'rinishida taqdim etiladi. Optik hodisalar mavzusida esa difraksiya va interferensiya maksimumlari, teng qiyalik va teng qalinlik chiziqlari solishtiriladi.

Auditoriya mashg'ulotlarida talabalar ma'ruza konspektlari va Internet manbalaridan foydalangan holda ijodiy, tadqiqotga asoslangan topshiriqlar va mini-loyihalarni bajaradilar. Masalan, "Doimiy tok" mavzusida guruh a'zolari quyidagi masalani yechadilar: radiohavaskorga 70 kOm qarshilik kerak, uning ixtiyorida esa 100, 50 va 25 kOm li rezistorlar mavjud. Zarur qarshilikni hosil qilish mumkinmi va agar mumkin bo'lsa, qanday? Boshqa guruh esa murakkabroq loyiha ustida ishlaydi: sun'iy yo'ldoshdagi quyosh batareyalarining asosiy elementlarini aniqlang, ularning ishlash prinsipini tushuntiring va katta yuzalar zaruriyatini asoslang.

Konvergent ma'ruzalarning samaradorligi aralash o'qitish texnologiyasi (blended learning) orqali murakkab masalalarni yechish jarayonini ma'ruza faoliyatiga integratsiya qilish, amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish va kommunikativ modelni shakllantirish imkonini beradi. Shu tariqa, talabalar mashg'ulotlarda faolroq, mustaqilroq va ijodiy yondashuv asosida ishtirok etadi.

Xulosa qilib aytganda konvergent ma'ruza nafaqat nazariy bilimlarni yetkazadi, balki ularni chuqurlashtirish, tahlil qilish va kengaytirishga xizmat qiladi. Bu jarayon axborot-ta'lim muhitida amalga oshiriladigan mustaqil ishlar va auditoriya mashg'ulotlarining turli shakllari orqali ta'minlanadi. Talabalar bilimlarni faqat og'zaki izoh orqali emas, balki turli metodlar, vositalar va axborot kanallari yordamida o'zlashtiradi. Shu sababli konvergent ma'ruza oldindan rejalashtirilgan kommunikativ jarayon sifatida amalga oshiriladi. Mashg'ulot davomida olingan muvaffaqiyatli natijalar talabalarda o'z faoliyatini davom ettirish va yuqori natijalarga erishish motivatsiyasini mustahkamlashga yordam beradi. Auditoriya va auditoriyadan tashqari faoliyatni baholashda reyting tizimi qo'llanilib, u nafaqat nazorat vositasi, balki ta'lim jarayonidagi faollikni uzluksiz monitoring qilish mexanizmi sifatida xizmat qiladi.

GEOMETRY OF LOBACHEVSKY IN PROBLEMS

Sayora Sayidakbarovna Kukiyeva – Associate
Professor, Fergana State University

Abstract. The article discusses the section of geometry known as Lobachevsky's geometry on a plane and its teaching in pedagogical universities. Due to the difficulties in mastering theoretical knowledge, the article proposes to integrate the process of presenting theoretical material and solving practical proof problems during lectures. The article contains the main theorems of Lobachevsky's geometry on the plane, as well as examples of solving proof problems to reinforce the understanding of the studied theorems in the course "Theoretical Foundations of Geometry Teaching" and the results were obtained in the training.

Annotatsiya. Maqolada tekislikdagi Lobachevskiy geometriyasi kabi geometriya bo'limi va uni pedagogik oliy ta'lim muassasalarida o'qitish haqida so'z boradi. Nazariy bilimlarni o'zlashtirishdagi qiyinchiliklar bilan bog'liq holda, maqolada ma'ruzalarda nazariy materialni tushuntirish jarayoni va isbotlashga oid masalalarni amaliy yechish jarayonini integratsiya qilish taklif etiladi. Maqolada Lobachevskiyning tekislikdagi geometriyasining asosiy teoremlari, shuningdek, "Geometriyani o'qitishning nazariy asoslari" kursidagi darslarda o'rganilgan teoremlarni tushunishni mustahkamlash uchun dalil muammolarini hal qilish misollari keltirilgan va o'rganish natijalari olingan.

Аннотация. В статье говорится о таком разделе геометрии, как геометрия Лобачевского на плоскости, и его преподавании в педагогических ВУЗах. В связи со сложностями усвоения теоретических знаний в статье предлагается интегрировать процесс изложения теоретического материала и практического решения задач на доказательство в ходе лекций. В статье собраны основные теоремы геометрии Лобачевского на плоскости, а также примеры решения задач на доказательство для закрепления понимания изученных теорем на занятиях по курсу «Теоретические основы обучения геометрии» и были получены результаты в обучении.

Keywords: Lobachevsky geometry, problems, proof, axiom of parallelism, absolute geometry

Kalit so'zlar: Lobachevskiy geometriyasi, vazifalar, isbot, parallelizm aksiomasi, absolyut geometriya.

Ключевые слова: геометрия Лобачевского, задачи, доказательство, аксиома параллельности, абсолютная геометрия.

The curriculum "Theoretical Foundations of Geometry" of the Physics and Mathematics Faculty of Pedagogical Universities contains a section "Lobachevsky Geometry on the Plane". The difficulty of studying the topic is that students have studied Euclidean geometry all their adult lives and are accustomed to its standards. Therefore, when studying Lobachevsky's geometry, it becomes difficult for them to understand its structure and basic elements. In this regard, the relevance of the study is the search for new methodological approaches for teaching students Lobachevsky geometry. The purpose of the study is to develop a methodological approach for a better understanding of Lobachevsky's geometry by students of the Mathematics direction – 60540100.

In order to achieve the goal of the study, it is necessary to solve the following problems:

- 1) select and formulate theoretical material;
- 2) consider the order of presenting the theoretical material;
- 3) to compose and solve proof problems that help to consolidate the material studied, and to determine the order of their presentation during the teaching of the section «Lobachevsky's Geometry on a Plane»;
- 4) implement the developed methodology in the learning process and test its effectiveness.

Research hypothesis: tasks contribute to a deeper understanding of Lobachevsky's planimetry.

The novelty of the study lies in the fact that it is proposed to integrate theory and practice, that is, not to lay out the entire theory of Lobachevsky geometry to students at once, but to show the use of problems studied during the solution for proof, and only then continue to explain new material to them.

Theoretical significance – the development of a new methodological approach to teaching Lobachevsky geometry in pedagogical universities.

The pedagogical significance of the study is the ability to apply the developed methodology for teaching Lobachevsky geometry on a plane to increase the level of understanding of students in this section.

The presentation of the section by students should begin with the fact that Lobachevsky based his teachings on the axioms described earlier in Euclidean geometry (the system of axioms of Euclidean geometry proposed by D. Hilbert), in addition to the parallel postulate. Absolute geometry consists of theorems of Euclidean geometry, not including the parallelism property of lines, called the parallelism axiom. Based on neutral geometry and the Lobachevsky axiom, hyperbolic geometry was constructed. In this regard, all definitions, statements and theorems of absolute geometry are also relevant in non-Euclidean Lobachevsky geometry¹. The following are some of the neutral geometry theorems applicable in Lobachevsky geometry as well:

Theorem 1. In the triangle against the larger side lies the larger angle, and against the larger angle lies the larger side.

Theorem 2. The outer angle of a triangle is greater than any inner angle that is not adjacent to it.

Theorem 3. From this point, you can lower the perpendicular to this line, and moreover, only one.

Theorem 4. The sum of the angles of any triangle is at most two lines.

Theorem 5. The sum of the angles of any convex quadrilateral is no more than four lines.

Theorem 6. The first, second and third signs of triangle equality.

Theorem 7. If at the intersection of two lines of the third straight line (secant), the lying angles (or the corresponding angles) are equal, then the lines do not intersect.

Theorem 8. In an isosceles triangle, the angles at the base are equal.

“There exist such a line P and a point A that does not lie on it that at least two lines that do not intersect the line P pass through the point A ”

Lobachevsky in his works described several theorems on the mutual arrangement of lines on the plane. We will consider them below.

Theorem 9. Whatever the line P and the point A that does not lie on it, an infinite set of lines that do not intersect the line P passes through the point A .

Theorem 10. If the line P is parallel to the line Q in some direction, then the line Q is parallel to the line P in the same direction.

Theorem 11. If the lines P and Q are parallel to the line R in a given direction, then the lines P and Q are parallel to each other in the same direction.

Theorem 12. The distance from the variable point of one of the two parallel lines to the other line tends to zero when the point moves in the direction of parallelism, and increases indefinitely when the point moves in the opposite direction.

Theorem 13. Any two diverging lines have a common perpendicular, on both sides of which

¹ Atanasyan L.S. Geometriya Lobachevskogo. Moskva: Laboratoriya znaniy, 2021.p. 6

they are unlimited distance from each other.

Theorem 14. If two lines have a common perpendicular, then they diverge.

Theorem 15. The parallelism angle is a continuously monotonically decreasing function of the length of the perpendicular, taking all values on the interval $(0; \frac{\pi}{2})$.

Theorem 16. Any two lines have an axis of symmetry.

A line is called a section of equal slope of two given lines if, when intersecting with them, it forms equal internal one-sided angles.

Theorem 17. Let two lines p and q be given and point A on line p . Then through point A it is always possible to draw a secant of equal slope of lines p and q .

Task 1. Prove that only one secant of equal slope passes through any point of one of the two given lines².

Proof. By theorem 17, an equal slope secant can always be drawn through the point of one of the two lines. Let's show that she is the only one. Suppose the opposite. Let two secant equal to another line pass through the point of the line. Then we get a triangle whose outer angle is equal to the inner angle that does not have a common boundary with it. This consequence contradicts the conditions of theorem 2. Therefore, the assumption is not true, and only one secant of equal slope passes through any point of one of the two given lines.

Task 2. Prove that any band enclosed between parallel or diverging lines contains an angle.

Proof. You can construct the desired angle, for example, as follows: on the axis of symmetry of the lines (theorem 16) bounding the strip, select an arbitrary point and draw rays from it parallel to these lines. If these lines are parallel, then the rays

are not drawn in the parallel direction. Obviously, it is possible to construct infinitely many angles satisfying the condition of the problem.

Task 3: Prove that any angle contains a half-plane.

Proof. There is a point on the bisector of the angle such that the perpendicular restored from it is parallel to both sides of the angle (theorem 15). Then one of the two half-planes whose boundary is perpendicular is contained within the angle.

There are theorems applicable to triangular and quadrilateral figures on the Lobachevsky plane. Consider some of them:

Theorem 18. The sum of the angles of any triangle is less than two lines.

Theorem 19. The sum of the angles of any convex quadrilateral is less than four lines.

A quadrilateral $ABCD$ whose angles DAB and ABC are straight and whose sides AD and BC are equal is called a Saccheri quadrilateral. The side AB is called the bottom base, the side CD is the top base, the sides AD and BC are the sides, the corners ADC and BCD are the top corners.

Theorem 20. The upper corners of the Saccheri quadrangle are equal and sharp.

If there is a movement in which the first figure on the Lobachevsky plane passes into the second figure, let them be called equal. A movement is a mapping of a plane to itself, in which each segment goes into an equal segment (the concept of equality or congruence of segments, angles in Hilbert's axiomatics is an undetectable concept, satisfies the axioms of congruence and refers to absolute geometry). Using this definition, one can prove that motion is a bijective mapping that does not change the rectilinear location of the points. Based on this, the movement translates such figures as a straight line, a segment, a

beam, an angle, a half-plane, respectively, into a straight line, a segment, a beam, an angle, a half-plane, and each angle turns into an angle equal to it, respectively³. If two equal segments AB and $A'B'$ are given on the plane, then there is a movement that moves the coordinates of the point in A and A' similarly – B in B' . Note that there are two such movements: the first preserves the orientation of the plane, the second movement changes the orientation of the plane.

Task 4. Prove the equality of two triangles:

a) at two corners and the side opposite one of the corners;

b) in three corners.

Solution: a) it can be considered that the triangles have a common side AB and a common angle at the vertex A , the angles ACB and $AC'B$ are equal. Suppose the points C and C' do not coincide, this implies a contradiction with the second theorem. Therefore, the points C and C' coincide, and the triangles ACB and $AC'B$ are equal; b) the vertex angle A can be considered common for the triangles ABC and $AB'C'$, the angles ABC , $AB'C'$ are equal and the angles ACB , $AC'B'$ are also equal. Let the points B with the point B' and the point C with the point C' not coincide. Thus, by the seventh theorem, the lines BC and $B'C'$ do not intersect. Therefore, in a convex quadrilateral $BCC'B'$, the sum of the angles is equal to four lines, which contradicts theorem 19. Therefore, the lines BC and $B'C'$ coincide, and the triangles ABC and $AB'C'$ are equal.

Task 5. Prove the equality of Saccheri quadrangles by lower bases and upper angles⁴.

Proof. Let be the quadrilaterals of Saccheri, AB and $A'B'$ equal lower bases,

$\angle ACD = \angle A'C'D'$ and $\angle BDC = \angle B'D'C'$. The lower bases are compatible, then the points C and C' are on the same beam with the point A as the origin and perpendicular to the line AB , points C , C' , D' and D are on the same beam B with origin at the point and perpendicular to the line AB , the points C , C' , D' and D are on the same side of the plane with respect to the line AB by virtue of the third theorem and the properties of motion. If the points C and C' do not coincide, and the points D and D' do not coincide, then by theorem 7, the lines CD and $C'D'$ do not intersect, and in the convex quadrilateral $CC'D'D$ the sum of the angles is 4d. This contradicts theorem 19. Therefore, the assumption is not true, $ABCD$ and $A'B'C'D'$ quadrilaterals are equal.

Task 6. Prove that the lines containing the base of the triangle and its midline have a common perpendicular through the middle of the base.

Solution. Let K and M be the midpoints of the AC and BC sides of the ABC triangle. Let's lower the perpendiculars AN , BF and CH to the KM line. Then the segments AN , CH and BF are equal, since the triangles ANK and KHC are equal (by theorem 6). Therefore, the $ANFB$ quadrilateral is the Saccheri quadrilateral. It has an axis of symmetry – the common perpendicular of the lines AB and NF , passing through the middle of AB .

A circle on the Lobachevsky plane is defined as the set of points of the plane corresponding to some point taken on a straight line of an elliptic beam. In Lobachevsky geometry, an elliptic sheaf is defined as a family of lines of a plane intersecting at one point – the center of the sheaf. It follows from the definition that a circle is a set of points of the Lobachevsky plane located at the same distance from a given point, which is the center of the circle, which coincides with

3 Proyaeva I.V., Kolobov A.N. Razrabotka kompetentnostno-orientirovannyh zadach i vozmozhnye ih primeneniya v prepodavanii matematicheskikh disciplin.

4 Proyaeva I.V., Godovova A.S. Osobennosti prepodavaniya matematiki na tehnikeskikh napravleniyah vuzov v ramkah distancionnogo obucheniya.

the center of the elliptic beam.

Task 7. Prove that the side of a regular hexagon is greater than the radius of the circle described near it.

Solution: ABCDEF is a regular hexagon inscribed in a circle centered at O. Then the triangles AOB, BOC, COD, DOE, EOF, FOA are equal on three sides. Then the angles AOB, BOC, COD, DOE, EOF, FOA are equal, and each of them is equal to 60° . In the isosceles triangle AOB, equal angles at the vertices A and B are less than 60° (due to theorem 18). Then (by theorem 1) the side of the AB hexagon is larger than the radius OA of the circle ⁵.

Task 8. Prove that the angles of the ACB, which is inscribed in a circle and based on the diameter AB:

a) is equal to the sum of the two remaining angles of the triangle ABC;

b) angle C – acute.

Solution: a) point O is the center of the circle, then the segments OA, OB, OC are equal as radii. Therefore, the AOC triangle is isosceles, therefore, the of $\angle OAC = \angle ACO$ (*). Triangle COB – isosceles and $\angle OBC = \angle OCB$ (**). $\angle ACB = \angle ACO + \angle OCB$ and, taking into account (*) and (**), $\angle ACB = \angle BAC + \angle ABC$;

b) in the ABC triangle by the theorem 18 $\angle A + \angle B + \angle C < 2d$. According to the proven $\angle A + \angle B = \angle C$. Therefore, $2\angle C < 2d$. Therefore, the angle C is acute.

The introduction of development into the learning process confirmed the hypothesis that the theoretical material of Lobachevsky's geometry is quite difficult for students to perceive, but in conjunction with the solution of proof problems during the study of this section, the assimilation of new knowledge is much better. Therefore, examples are given of solving proof

problems that are advisable to implement in the process of teaching Lobachevsky geometry on a plane.

5 Proyaeva I.V., Kolobov A.N. Koordinatsiya samostoyatel'noj raboty studentov po podgotovke k GIA po kursu «Geometriya».

SUN'IY INTELLEKT VA KOMPYUTER SIMULYATORLARI INTEGRATSIYASINING O'QITUVCHI KASBIY MAHORATINI OSHIRISHGA TA'SIRI

Sarvar Musurmonovich Jumaboev – dotsent, Jizzax davlat
pedagogika universiteti,
Sodiq Usmonov – dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada kompyuterli simulyatorlar va sun'iy intellektidan foydalanish jarayonida mutaxasislarning zamonaviy kasbiy bilimlarini virtual bo'lsada hayotga tadbiq qilish yo'llari ochib berilgan. Maqolada kasbiy maxoratni yanada mustahkamlash bilan bir qatorda nazariyani hayotiga tadbiq etishni rivojlantirish yo'llari qarab chiqilgan.

Аннотация. В статье рассматриваются способы виртуального применения современных профессиональных знаний специалистов в реальной жизни с помощью компьютерных симуляторов и искусственного интеллекта. А также развитие теории и её применение в реальной жизни, а также дальнейшее укрепление профессиональных навыков.

Abstract. This article explains the ways in which modern professional knowledge of specialists can be applied to life, albeit virtually, using computer simulators and artificial intelligence. The article reveals the development of theory and real-life applications, along with further strengthening professional skills.

Kalit so'zlar: simulyator, axborot texnologiyalari, axborot kommunikatsiya texnologiyalari, sun'iy intellekt, virtual, big data, kiberfizik tizimlar, bulutli hisoblash.

Ключевые слова: симулятор, информационные технологии, информационно-коммуникационные технологии, искусственный интеллект, виртуальный, большие данные, киберфизические системы, облачные вычисления.

Keywords: simulator, information technology, information and communication technologies, artificial intelligence, virtual, big data, cyber-physical systems, cloud computing.

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar xususan raqamli transformatsiya sharoitida kasbiy maxoratni oshirib borish muxim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev 2018-yil 9-yanvar kuni Axborot kommunikatsiya texnologiyalari rivojiga bag'ishlangan yig'ilishdagi ma'ruzasida "Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari rivoji barcha sohalarning jadal taraqqiyotiga xizmat qiladi, odamlarga qulaylik yaratadi" deb ta'kidlab o'tdi⁶. Yana shuni ta'kidlash joizki "Raqamli O'zbekiston-2030" dasturini ishlab chiqishda kasbiy maxoratni oshirib borish va xalqaro andozalarga to'liq javob beradigan axborot

texnologiyalarini joriy etish shartligiga alohida e'tibor qaratildi⁷.

Qadim-qadimdan kasbiy o'rganish rivojlanish mobaynida modellardan foydalanib kelingan. Simulyatorlar kasbiy faoliyatning qariyb barcha jabhalarida maxoratni oshirish vositasi sifatida qo'llanilishi mumkin. Keyingi vaqtlarda xattoki tibbiyot sohasida ham simulyatorlardan foydalanilmoqda. Simulyatorlardan foydalanishning asosiy sabablaridan biri ularning real obyektlarga nisbatan juda ham arzon muqobil ekanligidadir. Kompyuterli simulyatorlar esa shunday haqiqiy asbob-uskuna va jihozlarsiz virtual holatda biror bir fizik jarayonni

6 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli farmoni.

7 O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 21-oktyabrda "Internet jahon axborot tarmog'ida milliy kontentni rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 888-son Qarori.

modellashtirish hamda virtual laboratoriya ishlarini o'tkazishga imkoniyat yaratadi. Bu o'z-o'zidan katta miqdorda mablag'lar tejallishiga olib keladi. Kompyuterli simulyatorlar foydalanuvchilar tomonidan jarayonni yuzlab, kerak bo'lsa minglab marotaba qayta-qayta amalga oshirishga imkoniyat yaratadi. Bu esa kasbiy maxoratni rivojlantirishning asosiy omili sanaladi. Simulyatorlardan foydalanishning yana bir afzallik tomoni ularning xavfsiz ekanligidir. Ba'zi tadqiqotlarni amalga oshirish inson hayoti uchun xavf tug'diradi, masalan, kosmonavtika, uchuvchilik, yadro fizikasiga oid bo'lgan hodisalarni o'rganish katta miqdorda moliyaviy xarajat talab etibgina qolmasdan, tadqiqotni olib boruvchilar uchun hayotiga xavf ham tug'diradi. Kompyuterli simulyatorlardan foydalanish jarayonida mutaxassislar zamonaviy kasbiy bilimlarini virtual bo'lsada hayotga tadbiq qiladilar. Ushbu tadqiqotlar jarayonida kasbiy maxoratni yanada mustahkamlash bilan bir qatorda nazariya hamda hayotiy tadbiqotlarning rivojlanishiga bevosita xissa qo'shadilar. Bundan tashqari o'sha simulyatorlarning ham yanada rivojlanishiga, yanada haqiqiy hayotiy tadqiqotlarga yaqin natijalar beradigan darajaga chiqarishda o'z xissalarini qo'shishlari mumkin. Bu o'z o'rnida mutaxassislarni faqatgina "ishchi xodim" vazifasida qolmasdan, bevosita ilmiy-tadqiqot ishlarida qatnashuvchilarga hamda innovatorlarga aylantiradi.

Yaqinda Buyuk Britaniyada sun'iy intellekt xavfsizligi bo'yicha o'tkazilgan global sammitda Ilon Mask sun'iy intellektning rivojlanishi oqibatida shunday davrlar keladiki, ishlash ham kerak bo'lmaydi degan fikrni bildirdi⁸. Hozirda global miqyosida kompyuter simulyatorlari, sun'iy intellekt, Interneti (Internet of things), katta ma'lumotlar (Big Data) kabi raqamli texnologiyalar barcha sohalarga shiddat bilan kirib kelmoqda. Ishlab chiqarish va inson ehtiyojlari, jumladan,

hayotni, xavfsizlikni, mehnanti va dam olishini tashkil etishga va xizmat ko'rsatishga kiberfizik tizimlarining keng joriy etilishi to'rtinchi sanoat inqilobini yuzaga keltirmoqda. Jamiyatda har bir inson raqamli texnologiyalar, kompyuterli simulyatorlar haqida tushunchaga ega bo'lishi va ulardan samarali foydalana olish orqali kasbiy maxoratni rivojlantirishning asosiy elementi ekanligini ta'kidlamoqda. Jahon iqtisodiy forumining (JIF) tadqiqotlariga ko'ra, kelgusi besh yil ichida texnologiyalar kasbiy maxoratni rivojlantirishga ta'sir etuvchi asosiy omillardan biri bo'ladi. So'rovda qatnashgan tashkilotlarning mutloq ko'pchiligi (75%i) katta ma'lumotlar, bulutli hisoblash (cloud counting) va sun'iy intellekt texnologiyalardan keng foydalanishga intilayotganliklarini bildirishgan⁹ 1-rasmga qarang.

1-rasm.

2023-2027-yillardagi istiqbolli kasblar ro'yxatida sun'iy intellekt va mashina ta'limi bo'yicha mutaxassislar birinchi o'rinni egallamoqda. Top-5 likka yana barqaror rivojlanish bo'yicha menejerlar, biznes-tahlilchilar, axborot xavfsizligi sohasidagi ekspertlar, "Fintech" sohasidagi mutaxassislar kiritilgan. Shuningdek, keyingi 4-5-yil ichida ma'lumotlar tahlilchilari va muhandislari, robototexnika bo'yicha mutaxassislar, elektrotexnika muhandislari, qishloq xo'jaligi texnikasi operatorlari va raqamli transformatsiya

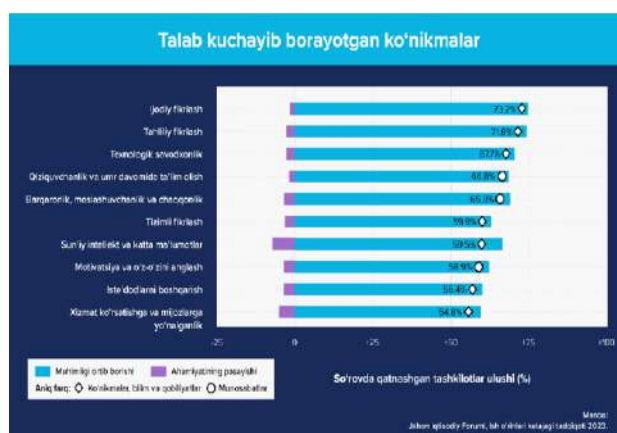
8 Morhat P.M. Sun'iy intellekt: huquqiy ko'rinish. Moskva: Buki Vedi. 2017. S. 69.

9 <https://proreforms.uz>

bo'yicha mutaxassislariga talab tobora oshib borishi kutilmoqda.

Raqamlashtirish ko'nikmalariga ega bo'lgan ishchilarga talab tobora ortib bormoqda. Bunday ko'nikmalar qatorida raqamli (digital skills) va media savodxonlik (media skills), Internetdan, (Internet skills), axborot texnologiyalardan foydalanish (ICT skills), sun'iy intellekt bilan ishlash ko'nikmalarini sanab o'tish mumkin. Bu zamonaviy kasbiy maxorat va ko'nikmalarga ega aholi qatlami iqtisodiy barqarorlikka erishishda katta rol o'ynaydi. Shuningdek, texnologik o'zgarishlar ishchilarning kognitiv, ya'ni tahliliy, ijodiy fikrlash va "yumshoq ko'nikmalar" ("soft skills" – bu kunlik faoliyatda va ish joyida zarur bo'lgan shaxsiy fazilatlar, moslashuvchanlik, odatlar, shaxslararo va muloqot qobiliyatlarga ega bo'lish) ahamiyatini yanada kuchaytirmoqda¹ 2-rasmga qarang.

2-rasm.

Bundan tashqari, hozirgi kunda ish jarayoniga nisbatan "augmented work" termini keng ishlatiladi. Bunda raqamli texnologiyalar, turli ilova va platformalardan foydalangan holda, mehnat samaradorligini oshirish ko'nikmasi tushuniladi.

Xulosa qilib aytganda dunyo bo'ylab barcha sun'iy intellekt tomonidan tarqatilayotgan ma'lumotlar har doim ham ishonchli va to'g'ri

bo'lmasligi mumkin, ba'zi hollarda esa bu texnologiyalar dezinformatsiyaga ham olib kelish ehtimoli katta. Shuning uchun ham har bir kasb egasida ma'lumotlarni tahlil qila olish va muvofiqlashtirish qobiliyati katta rol o'ynaydi.

Texnologiya va innovatsiyalar imkoniyatlar bilan bir qatorda yangi xavflarni ham yaratadi. Xorijiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kompyuterli simulyatorlar va sun'iy intellektdan foydalanish ish joylarining 80 foiziga ta'sir qiladi. Bunday o'zgarishlar iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish va ish o'rinlarini saqlab qolish uchun davlatlardan tezkor va o'z vaqtida chora ko'rishni talab etmoqda.

¹ <https://proreforms.uz>

TABIIV RADIATSIYANING HOSIL BO'LISH MANBALARI

Anvar Razzaqovich Qurbonov – f-m.f.b. (PhD), Jizzax davlat
pedagogika universiteti
Dinor Abdullayeva – magistr, Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Yerda mavjud tabiiy radiatsiya manbalari va ularning hosil bo'lish mexanizmlari tahlil qilinadi. Tabiiy radiatsiya asosan kosmik nurlanish, Yer qobig'idagi radioaktiv elementlarning parchalanishi hamda atmosferadagi tabiiy izotoplarning o'zgarish jarayonlari natijasida yuzaga kelishi yoritilgan. Maqolada uran, toriy, kaliy-40, uglerod-14 kabi tabiiy radioaktiv elementlarning tarqalishi, ularning biologik va ekologik muhitga ta'siri hamda inson salomatligi uchun xavfsiz dozalari haqida ma'lumot berilgan. Shuningdek, tabiiy fon radiatsiyasining geografik joylashuv, balandlik va iqlim omillariga bog'liqligi ham ko'rsatib o'tilgan. Tadqiqot natijalari tabiiy radiatsiyaning kelib chiqish manbalarini to'g'ri aniqlash va radiatsion xavfsizlik choralari ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Аннотация. В этой статье анализируются естественные источники радиации, присутствующие на Земле, и механизмы, с помощью которых они образуются. Естественная радиация в основном определяется космическим излучением, распадом радиоактивных элементов в земной коре и возникающими в результате этого естественными процессами преобразования изотопов в атмосфере. В статье представлена информация о распределении природных радиоактивных элементов, таких как уран, торий, калий-40, углерод-14, их влиянии на биологическую среду и окружающую среду и безопасных дозах для здоровья человека. Также было показано, что естественный радиационный фон зависит от географического положения, высоты над уровнем моря и климатических факторов. Результаты исследования важны для правильной идентификации источников естественного излучения и разработки мер радиационной безопасности.

Abstract. This article analyzes the natural radiation sources present on Earth and the mechanisms by which they are formed. Natural radiation is primarily illuminated by cosmic radiation, the decay of radioactive elements in the Earth's crust, and the resulting natural isotope transformation processes in the atmosphere. The article provides information on the distribution of natural radioactive elements such as uranium, thorium, potassium-40, carbon-14, their impact on the biological and environmental environment and safe doses for human health. It has also been shown that natural background radiation depends on geographic location, altitude, and climate factors. The results of the study are important in the correct identification of the sources of origin of natural radiation and the development of radiation safety measures.

Kalit so'zlar: tabiiy radiatsion fon, radionuklid, uran, radon, kosmogen radionuklidlar, emanatsiya.

Ключевые слова: естественный радиационный фон, радионуклид, уран, радон, космогенные радионуклиды, эманация.

Keywords: natural radiation fon, radionuclide, uranium, radon, cosmogenic radionuclides, emanation

Tabiiy radiatsion fon yer yuzasida va chuqurliklarda, atmosferada, barcha tirik mavjudotlarning organizmlarida va o'simliklarda tarqalgan bo'lib, radiatsiya kosmik nurlar ta'sirida va yer qobig'ining radionuklidlari tomonidan yaratiladi. Tabiiy nurlanish manbalari tomonidan yaratilgan radiatsiyaning kamroq qismi kosmik nurlarga to'g'ri keladi. Birlamchi va ikkilamchi kosmik nurlanishlar bir-biridan farqlanad.

Birlamchi kosmik nurlanish-yulduzlararo fazodan to'g'ridan-to'g'ri yer atmosferasiga kiradigan yuqori energiyali zarralar oqimidir.

Birlamchi kosmik nurlanishlarning aksariyati bizning galaktikamizda yulduz portlashlari va o'ta yangi yulduzlarning paydo bo'lishi vaqtida materiyaning otilishi va nurlanishi natijasida paydo bo'ladi. Bunday galaktik kosmik zarralarning energiyasi quyosh chaqnashlari natijasida paydo bo'ladigan zarralarning energiyasidan ancha yuqori bo'ladi. Tarkibida ko'ra, bunday nurlanishning deyarli 90% – ini protonlar, taxminan 7%-ini α -zarralar, taxminan 1% – ini neytronlar, fotonlar, elektronlar va yengil element yadrolari tashkil qiladi.

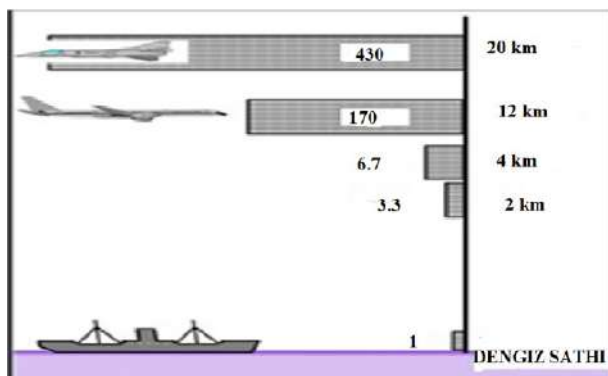
Galaktik kosmik nurlar yulduzlararo muhitdan o'tganda hosil bo'ladi. Ularning o'rtacha yoshi 106–107 yil. Bunday uzoq jarayon turli manbalardan keladigan kosmik nurlarning aralashishiga imkon beradi, buning natijasida nurlanish izotropik bo'ladi. Kosmik nurlar Yer atmosferasiga kirib, o'z tarkibidagi yengil element yadrolari va protonlari yer atmosferasi havo atomlari yadrolari bilan to'qnashadi va sekinlashadi. Natijada birlamchi kosmik nurlar deyarli dengiz sathigacha etib bormaydi. Biroq, bu to'qnashuvlar yer yuzasiga yetib boradigan to'qnashuv energiyasidan kelib keyingi yadroviy o'zgarishlar kaskadi tufayli ikkilamchi kosmik nurlanishni keltirib chiqaradi.

Dengiz sathidan 45 km balandlikda kosmik nurlar asosan birlamchi nurlardan tashkil topadi. 20–25 km balandlikda ikkilamchi kosmik nurlarning maksimal intensivligi kuzatiladi, ikkilamchi kosmik nurlar energiyasi balandlikning pasayishi bilan kamayadi va dengiz sathida minimal darajaga etadi. Baland tog'li hududlar aholisi kosmik nurlarning eng kata ta'siriga duchor bo'ladi².

Kosmik nurlarning intensivligiga Yerning magnit maydoni ham ta'sir qiladi. Shimoliy va janubiy qutblar ekvator mintaqalariga qaraganda ko'proq radiatsiya oladi. Dengiz sathining o'rta kengliklarida kosmik nurlarning ekvivalent dozasi 4–5 km balandlikdagi kosmik nurlarning taxminan 10% ni tashkil qiladi. Zamonoviy samolyotlarning balandlikdagi parvozlarida kosmik nurlanish dengiz sathidan bir necha o'n baravar yuqori bo'ladi (1-rasm). Ammo, tovushdan tez uchadigan samolyotlarda parvoz paytida tezlikning sezilarli farqi tufayli yo'lovchi kamroq nurlanishga duchor bo'ladi³.

Yer qobig'ining radionuklidlari ham quruqlik ham kosmogen kelib chiqishi mumkin. Yerdan yuz beradigan tabiiy radionuklidlar radioaktiv

oilalarga mansub radionuklidlar va D.I.Mendeleev elementlar davriy sistemasining o'rta qismi elementlarining radionuklidlariga bo'linadi.

1-rasm. Kosmik nurlar intensivligi balandlik oshishi bilan ortib borishi.

Hammasi bo'lib tabiatda uchta radioaktiv oila mavjud: uran–radiy, toriy va aktiniy. Oilalarning har biri radionuklidlar zanjirini hosil qiladi, unda keying nuklid avvalgisining parchalanish mahsulotiga aylanadi. Ularning har birida dastlabki radionuklid va yakuniy parchalanish mahsuloti (odatda qo'rg'oshinning barqaror izotoparidan biri) mavjud bo'ladi. Har uchala oilada parchalanish mahsulotlaridan biri gaz (radon izotoplaridan biri) bo'lib, u emanatsiya deb deyiladi. Emanatsiya havoda, suvda va tuproqda sezilarli miqdorda parchalanish mahsulotlarining mavjudligiga olib keladi. Uran–radiy oilasida dastlabki nuklid ^{238}U , yakuniy parchalanish mahsuloti ^{206}Pb va emanatsiyasi radon ^{222}Rn izotopiga tegishli bo'ladi⁴.

Toriy oilasining dastlabki nuklidi ^{232}Th , yakuniy parchalanish mahsuloti ^{208}Pb va emanatsiya toron ^{220}Rn izotopiga tegishli bo'ladi. Aktiniy oilasining dastlabki nuklidi ^{235}U , yakuniy parchalanish mahsuloti ^{207}Pb va emanatsiyasi action ^{119}Rn izotopiga tegishli bo'ladi. Radon o'zining radioaktiv parchalanish mahsulotlari bilan birgalikda aholi tomonidan yer usti nurlanish manbalaridan olinadigan

2 Qurbonov A., Qurbonova B., Abdurashidova D. Inson tanasidagi radioaktivlik //Физико-технологического образование. 2021. №. 5.

3 B.S. Ishxonov, T.Yu. Tretyakova Mikrodunyo va koinot/ Moskva 2019–yil

4 Qurbonov A., Qurbonova B. Tabiiy radiatsiya manbalari //Физико-технологического образование. – 2022. – №. 2

yillik individual ekvivalent nurlanish dozasining taxminan $\frac{3}{4}$ qismiga va barcha tabiiy nurlanish manbalaridan olingan dozaning yarmiga to'g'ri keladi.

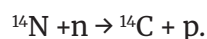
Ammo tibbiyot va bolneologiya (bolneologiya bu kardiologiya bir bo'limi bo'lib mineral suvlarning kelib chiqishi va fizik kimyoviy xossalarini, bemorlarni davolash va profilaktika maqsadida tashqi va ichki foydalanishda qo'llash usullarini, ulardan foydalanishga tibbiy ko'rsatmalarni o'rgatadi), asab va yurak qon tomir tizimlari, nafas olish va ovqat hazm qilish organlari, tayanch harakat tizim, ginekologik kasalliklar va metabolic kasalliklarni davolashda radon havosi, radon suv va loy vannalari, shuningdek havo inhalatsiyasi va emanatsiyasi shaklida radon keng qo'llaniladi.

D.I.Mendeleevning elementlar davriy sistemasining o'rta qismidagi: ^{40}K , ^{48}Ca , ^{87}Rb , ^{96}Zr , ^{115}In , ^{138}La , ^{142}Ce , ^{144}Nd , ^{149}Nd , ^{147}Sm , ^{176}Lu kabi radionuklidlar sayyoramizda sodir bo'lgan birlamchi nurlanishlarni hosil qiladigan 12 elementni o'z ichiga oladi.

Kosmogen radionuklidlar asosan kosmik nurlanishning atmosferani tashkil etuvchi atomlar yadrolari bilan o'zaro ta'siri natijasida hosil bo'ladi. Kosmogen radionuklidlarning kichik bir qismi kosmik nurlanishning Yerning sirtida joylashgan atom yadrolari bilan o'zaro ta'sirida hosil bo'ladi. Umuman olganda, kosmogen radionuklidlar chiqaradigan nurlanish tabiiy radiatsiya manbalari nurlanishlariga ahamiyatsiz hissasini qoshadilar. Yerdagi fon nurlanish darajasi asosan ikkita radioaktiv oila azolari: yer qobig'ining tabiiy radionuklidlari ^{40}K , ^{97}Rb va uran-radiy-toriy hisobiga shakllanadi. Bu elementlarning konsentratsiyasi turli joylarda o'zgarib turadi va shu $ABCD$ u $A'B'C'D'$ nurlanish darajasi ham U U' U'' U''' joylar borki, ularda yerning radiatsiya darajasi fon radiatsiyasidan ancha yuqori bo'ladi. Bunday joylardan biri Braziliyaning Pokos de Kaldas shahri yaqinida joylashgan bo'lib, u yerda

radiatsiya darajasi o'rtacha ko'rsatkichdan 800 barabar yuqori va yiliga 250 mSv ga yetadi. Bu aholi punkti toriyga boy qumlar ustida joylashgan. Eronda radiyga boy buloqlar oqadigan Ramser shahri hududida yiliga 400 mSv gacha radiatsiya darajasi qayd etilgan.

Inson organizmida turli xil ximiyaviy elementlar mavjud, bu elementlar ichida uglerod elementi asosiy o'rinni egallaydi. Tabiatda uglerodning asosiy uchta izotopi: ^{12}C (98.89%), ^{13}C (1.1%) va ^{14}C (0.01%) uchraydi. Bu izotoplar ichida ^{14}C -izotopi radioaktiv bo'lib, uning yarim yemirilish davri ~5700 yilga teng. Yerdagi radioaktiv uglerod ^{14}C – lar atmosferadagi azot yadrolari bilan kosmik nurlar tarkibidagi neytronlar o'zaro ta'sirlashuvidan hosil bo'ladi:

Har yili Yer atmosferasida kosmik neytronlar ta'sirida 8 kg radioaktiv uglerod ^{14}C izotoplari hosil bo'ladi, yil davomida shuncha ^{14}C -parchalanadi, ya'ni planetamizda radiouglerod muvozanatda bo'ladi. Yer atmosferasida hammasi ≈ 60 tonna ^{14}C izotopi bor, bu uglerod ^{12}C izotopiga nisbatan $\approx 1.2 \cdot 10^{-14}\%$ ni tashkil qiladi.

Sayyoramizda mavjud uglerodning izotop tarkibi 1 – jadvalda keltirilgan.

1-jadval

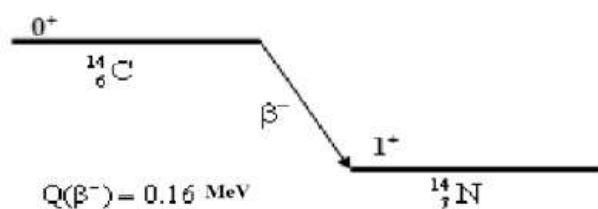
Uglerod C izotoplari tarkibi

Izotop	Yarim yemirilish davri hamda foizlardagi ulushi	Parchalanish kanali
^{12}C	98.89%	Turg'un
^{13}C	1.1%	Turg'un
^{14}C	5700 yil	β -parchalanish

^{14}C -izotopi ekologik zanjirda $^{14}\text{CO}_2$ birikmasi ko'rinishida mavjud bo'lib, ularning molekullari atmosfera havosi bilan bir xilda aralashadi va fotosintez jarayonida o'simliklar tomonidan assimilyatsiya qilinadi. Har xil birikmalar ko'rinishdagi radiouglerod dengiz va okean

suvlarida uchraydi. ^{14}C -izotopining parchalanishi sxemasi 2-rasmda ko'rsatilgan.

Ma'lumki, ^{14}C izotopi qatnashadigan bir gramm tabiiy uglerodda minutiga 15,3 ta ^{14}C izotopi parchalanishi yuz beradi. Massasi 70 kg bo'lgan odamning 14kg-mini uglerod tashkil etadi. Shuning uchun inson organizmida minutiga $15.3 \times 70 \times 10^3 = 1.1 \times 10^6$ ta ^{14}C izotopi parchalanishi yuz beradi. Beta parchalanish energiyasi $Q_{\beta} = 0.16$ MeV.⁵

2-rasm. ^{14}C -izotopining parchalanish sxemasi.

Tabiatda ~ 45 ta uzoq yashaydigan radioaktiv izotoplar mavjud, ularning yarim yemirilish davrini solishtirilganda Olamning yoshidan (13.7×10^9 yil) kattaligini ko'rishimiz mumkin. 1-jadvalda yarim yemirilish davri 10^9 yildan katta bo'lgan ayrim izotoplar keltirilgan. Ko'pchilik uzoq yashovchi radioaktiv izotoplar bir necha ketma-ket parchalanishlar natijasida turg'un izotoplarga aylanadi. Radioaktivlik hodisasi fanda, texnikada, medisinada va ishlab chiqarishda keng qo'llaniladi. Rentgen nurlanishi

va radioaktiv izotoplar medisinada tadqiq qilishda qo'llaniladi. Biroq, radiatsiya tirik organizmlar uchun potensial xavfli manba ekanligi ma'lum bo'ldi. Katta hajmdagi sun'iy radioaktiv moddalar mudofa sanoati va atom energiyasi korxonalarida qo'shimcha nurlanish mahsuloti sifatida hosil bo'ladi. Radiatsiyaning xavfini to'g'ri baholash uchun atrof muhitning ifloslantirish darajasi, radiatsiya ta'sirining haqiqiy mexanizmlari, oqibatlari va mavjud himoya choralari to'g'risida aniq tasavurga ega bo'lish zarur bo'ladi.

Radiatsiya-keng ma'noli tushuncha hisoblanadi. U turli ko'rinishdagi nurlanishlarni o'z ichiga oladi, ayrimlari tabiatda uchrasa, boshqalari sun'iy yo'l bilan olinadi. Bundan tashqari, massasi noldan farqli bo'lgan zarra holatining korpuskulyar nurlanish va elektromagnit nurlanishga bo'linadi. Korpuskulyar nurlanish o'z navbatida zaryadlangan zarralar hamda neytral zarralardan tashkil topishi mumkin. Zaryadlangan zarralarga elementlarning yadrolari, alfa zarralar, protonlar va beta-zarralar kiradi. Zaryadsiz zarralarga neytronlar, zaryadsiz pionlar va boshqazaryadsiz zarralarni misol qilishimiz mumkin.

2-jadval

Yarim yemirilish davri 10^9 yildan ortiq bo'lgan uzoq yashovchi radioaktiv izotoplar.

Izotop, Massa soni	Yarim yemirilish davri, yil	Parchalanish kanali	Izotop, Massa soni	Yarim yemirilish davri, yil	Parchalanish kanali
K-40	1.25×10^9	β (89%), ϵ (11%)	Ce-136	$\geq 0.7 \times 10^{14}$	2ϵ
Ca-40	$\geq 3 \times 10^{21}$	2ϵ	Sm-147	1.1×10^{11}	A
Cr-50	$\geq 1.3 \times 10^{18}$	2ϵ	Gd-152	1.1×10^{14}	A
Zn-70	$\geq 1.3 \times 10^{16}$	$2\beta^-$	Lu-176	3.8×10^{10}	β^-
Kr-78	$\geq 2.3 \times 10^{20}$	2ϵ	Hd-174	2.0×10^{15}	A
Rb-87	4.8×10^{10}	β^-	W-180	1.8×10^{18}	A
Zr-96	2×10^{19}	$2\beta^-$	Re-187	3.1×10^{19}	β^-
Cd-113	7.7×10^{15}	β^-	Pb-204	1.4×10^{17}	A
Te-128	8.8×10^{18}	$2\beta^-$	Th-232	1.4×10^{10}	A
Xe-134	$\geq 5.8 \times 10^{22}$	$2\beta^-$	U-235	0.7×10^9	α

5 Qurbonov A., Qurbonova B., Abdurashidova D. Inson tanasidagi radioaktivlik //Физико-технологического образование. 2021. №. 5.

Xulosa qilib aytganda, radiatsiya tabiatda uchraydigan turli radioaktiv elementlardan hosil bo'ladigan nurlanishlar va kosmik nurlar ta'sirida hosil bo'ladi. Radiatsiya hamma joyda havoda, suvda, tuproqda va tog'larda mavjud bo'ladi. Radiatsiya Yerning turli joylarida turlicha bo'ladi, shunday joylar borki radiatsiya juda yuqori bo'ladi. Kosmik nurlar ta'sirida radiatsiya hosil bo'lishi ekvatorga nisbatan qutblarda kuchliroq bo'ladi, ya'ni kosmik nurlar ekvatorga nisbatan qutblarga ko'proq tushadi. Biroq tabiiy radiatsiyaning kosmik nurlar ta'sirida hosil bo'lishi arzimagan qismini tashkil qiladi. Radiatsiya Yerdagi radioaktiv izotoplar va kosmikdan kelayotgan kosmik nurlardan hosil bo'ladi. Radioaktiv izotoplar o'zidan asosan alfa, beta va gamma nurlarni ciqaradi. Agar tashqi alfa va beta nurlanish, odatda, kiyimda yoki terida so'rilsa, bu nurlanishlar chiqaradigan radionuklidlar tanaga kirganda xavfi yuqori bo'ladi, tashqi gamma nurlanishida butun tana unga ta'sir qiladi.

SIRKAD TIZIMINING FIZIOLOGIK AHAMİYATI

Gulnoza Ablakulovna Abdirashidova – katta o'qituvchi,
Samarqand davlat tibbiyot universiteti

Annotatsiya. Maqolada inson sirkad tizimining ko'plab fiziologik jarayonlarda muhim rol o'ynashi va sirkad ritmlarining buzilishi sog'liq uchun salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkinligi ko'rsatilgan. Sirkad ritmlar yoki biologik soatlar hujayralar yoki organizmlarda fiziologik va xulq-atvor faolligini muvofiqlashtirish uchun mas'ul bo'lgan endogen regulyatorlar bo'lib, organizmlarga 24 soatlik sikl davomida o'zgaruvchan atrof-muhitga moslashish imkonini beradi. Ushbu sirkad tizimining asosiy vazifasi faollik va tinchlik davrlarini oldindan bilish uchun fiziologik jarayonlarni vaqt bo'yicha tashkil etishdan iborat deb hisoblanadi. Ushbu jarayonlarning ritmlari ichki «soatlar» tomonidan boshqariladi, ularning markaziy soatlari miyadagi gipotalamusning suprachiazmatik yadrosida joylashgan va tananing deyarli barcha to'qimalarida topilgan soatlarning dirijyori bo'lib xizmat qiladi. Bu soatlarning butun organizmda keng tarqalganligi ushbu ritmlarning salomatlik uchun muhimligini ko'rsatadi.

Аннотация. В статье показано, что циркадная система человека играет важную роль во многих физиологических процессах, а нарушение циркадных ритмов может иметь негативные последствия для здоровья. Циркадные ритмы или биологические часы являются эндогенными регуляторами в клетках или организмах, ответственными за координацию физиологической и поведенческой активности, позволяя организмам адаптироваться к изменяющейся окружающей среде в течение 24-часового цикла. Считается, что основная роль этой циркадной системы заключается в организации физиологических процессов во времени для предвосхищения периодов активности и периодов покоя. Ритмы этих процессов контролируются внутренними «часами», центральные часы которых расположены в супрахиазматическом ядре гипоталамуса в головном мозге и служат дирижером часов, обнаруженных почти во всех тканях организма. Повсеместная природа этих часов во всем организме свидетельствует о важности этих ритмов для здоровья.

Abstract. The article shows that the human circadian system plays an important role in many physiological processes, and disruption of circadian rhythms can lead to negative health consequences. Circadian rhythms or biological clocks are endogenous regulators in cells or organisms responsible for coordinating physiological and behavioral activity, allowing organisms to adapt to changing environmental conditions during a 24-hour cycle. It is believed that the main role of this circadian system is to organize physiological processes in time to anticipate periods of activity and periods of rest. The rhythms of these processes are controlled by internal "hours," whose central clocks are located in the suprachiasmatic nucleus of the hypothalamus in the brain and serve as the conductor of clocks found in almost all tissues of the body. The ubiquitous nature of these clocks in the entire body indicates the importance of these rhythms for health.

Kalit so'zlar: sirkad ritm, patologik fiziologiya, uyqu, ovqatlanish, kortizol.

Ключевые слова: циркадный ритм, патологическая физиология, сон, питание, кортизол.

Keywords: Circadian rhythm, pathological physiology, sleep, nutrition, cortisol.

Sinxronlikni saqlash optimal salomatlik kaliti bo'lib, bu ichki soatlarimiz va tashqi dunyo o'rtasidagi sinxronizatsiyani hamda barcha ichki soatlar o'rtasidagi sinxronizatsiyani o'z ichiga oladi. Bizning ichki ritmlarimiz tashqi dunyo bilan birinchi navbatda ko'z orqali to'r pardaning ganglioz hujayralari orqali suprachiazmatik yadroga yetib boradigan yorug'lik signallari orqali sinxronlanadi. Markaziy soatlar, o'z navbatida, tana harorati ritmlarini, vegetativ

asab tizimi faoliyatini, kortizol va melatonin kabi turli gormonlarni nazorat qilish kabi bir qator mexanizmlar orqali periferik soatlarni tartibga soladi. Biroq, periferik soatlar boshqa signallar, jumladan, ovqatlantirish/ochlik orqali ham sinxronlashtirilishi mumkin. Shu sababli, kech yoki tartibsiz uyquga yotish yoki ovqatlanish vaqti kabi omillar natijasida sirkad ritmining surunkali buzilishi yurak-qon tomir kasalliklari (YUQTK), saraton va diabet kabi surunkali kasalliklar bilan

bog'liq zararli oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Uyqu vaqti, ya'ni kunning odam uxlaydigan vaqti, ayniqsa biologik soatlarga zid bo'lsa, sirkad buzilishlarga olib kelishi mumkin. Uyqu va uyg'oqlik rejimi markaziy soatlarimizning sinxronizatsiyasiga ta'sir qilishi mumkin, xususan, uyqu paytida kamayadigan yorug'lik darajasini o'zgartirish orqali. Bundan tashqari, uyquning tartibsiz rejimi ushbu sinxronlovchi signallarning tartibsiz ta'siri tufayli sirkad buzilishlarga olib kelishi mumkin.

Kechroq uyqu vaqtining mavjudligi yomon kardiometabolik salomatlik profillari bilan bog'liq edi. Masalan, kattalarda o'tkazilgan yirik kuzatuv tadqiqoti shuni ko'rsatdiki, uyqu va uyg'oqlikning kechroq muddati insulunga nisbatan yuqori chidamlilik va sistolik hamda diastolik qon bosimining yuqori ko'rsatkichlari bilan bog'liq. Tizimli tahlil shuni ko'rsatdiki, ba'zi tadqiqotlarda kechroq uyqu vaqti yoki uyqu vaqtining ko'proq o'zgaruvchanligi va diabet hamda metabolik sindromning yuqori ko'rsatkichlari, vazn ortishi va semirish hamda ko'p miqdordagi kardiometabolik xavf omillari o'rtasida sezilarli bog'liqliklar kuzatilgan; ammo, ko'rib chiqilgan barcha tadqiqotlarda ham sezilarli bog'liqliklar kuzatilmagan.

Shuni ta'kidlash kerakki, ba'zi tadqiqotlarda ushbu assotsiatsiyalarda gender farqlar kuzatilgan, bu esa jins bo'yicha tabaqalashtirilgan tahlillarning muhimligini yana bir bor ta'kidlaydi. Nihoyat, 1-tur qandli diabet bilan og'rigan bemorlarda muntazamroq uyqu glyukozaning yaxshiroq nazorat qilinishi bilan bog'liq ekanligi ko'rsatildi¹, bu esa uyqu tartiblarining bemorlar populyatsiyasi uchun potensial ahamiyatini ko'rsatadi.

1-rasm Asosiy molekulyar soatlar boshqaruvi ostidagi yurak funksiyasi. Oziq-ovqat, yorug'lik va gormonal signallar kardiomiotsitlarning asosiy molekulyar soatlarini o'z ichiga oladi, ular bu signallarsiz ham avtonom ravishda ishlay oladi. Asosiy soatlarni tashkil etuvchi elementlardan BMAL1 (miya va mushak ARNT [yadro translokatorining ariluglevodorod retseptori]-o'xshash oqsil-1) va CLOCK (sirkad lokomotor kaput chiqish sikllari) bo'lib, ular geterodimerlanadi va REV-ERB (D guruhining 1-kichik oilasi yadro retseptorlari), PER (davr) 1-3 va CRY (kriptoxrom) 1-2 ekspressiyasini boshlaydi, bu esa o'z navbatida BMAL1 va CLOCK ekspressiyasini bostiradi, bu esa ushbu transkripsiya omillari orasida ekspressiyaning ritmik tebranishlariga olib keladi. Ushbu oqsillarning har biri keyinchalik yurak qisqarishi, elektrofiziologiya, metabolizm va tiklanish bilan bog'liq genlarni o'z ichiga olgan turli xil chiqish genlarining ifodasini modulyatsiya qiladi. AKT Thr308 da AKT ni bildiradi; EP – elektrofiziologiya; GSK-3 β – glikogensintazkinaza 3- β ; PIK3R1 – fosfatidilinozitol-3-kinaza p85 α reguliyator subbirligi; SCN – gipotalamusning supraxiazmatik yadrosi; SNS – simpatik nerv tizimi; T3 – triyodtironin; VGCC – potensialga bog'liq kalsiy kanali; va VIP – vazoaktiv intestinal peptid. Biorender.com yordamida yaratilgan. Rasm muallifi: Ben Smit.

Muntazam uyqu va kardiometabolik salomatlik o'rtasidagi bog'liqliklar o'rganildi. SWAN (Mamlakat bo'ylab ayollar salomatligini o'rganish) tadqiqotida, o'rtacha yoshi 51 yosh bo'lgan ayollarning kogort tadqiqotida, uyquga yotishning o'rtacha vaqti TVI yoki hisoblangan insulin qarshiligi (insulin qarshiligining gomeostatik modelini baholash) bilan sezilarli darajada bog'liq emas edi; ammo, uyquga yotish vaqtining katta o'zgaruvchanligi yuqori TVI va insulin qarshiligini baholashning gomeostatik

1 Chontong S, Saetung S, Reutrakul S. Higher sleep variability is associated with poorer glycaemic control in patients with type 1 diabetes. J Sleep Res. 2016; 25: 438-444.

modelining yuqori qiymatlari bilan bog'liq edi. Xuddi shunday, keksa yoshdagi ayollar namunasida (> 80 yosh) o'rtacha uyquga ketish vaqti antropometrik ko'rsatkichlar bilan bog'liq emas edi, ammo uyquga ketish vaqtining katta o'zgaruvchanligi yuqori TVI, tanadagi yog'ning yuqori foizi va mushak massasining past foizi bilan sezilarli darajada bog'liq edi. Yurak-qon tomir kasalliklari xavfi yuqori bo'lgan keksalarda (> 55 yosh) uyquning katta o'zgaruvchanligi diabetning yuqori tarqalishi bilan bog'liq edi, ammo antropometriya va glyukoza darajasini nazorat qilish ko'rsatkichlari bilan bog'liq emas. Ateroskleroz bo'yicha ko'p millatli tadqiqot (MESA) doirasida o'tkazilgan prospektiv tahlilda, bu o'rtacha 70 yoshli keksa odamlarning etnik xilma-xilligi bilan katta kogort tadqiqoti bo'lib, uyqu vaqtining yanada aniq o'zgaruvchanligi yurak-qon tomir kasalliklarining rivojlanishi va taxminan 5 yil davomida metabolik sindromning rivojlanishi bilan bog'liq edi. Ushbu tadqiqotlar uyqu vaqtining yanada aniq o'zgaruvchanligi va hayot davomida kardiometabolik kasalliklarning yuqori tarqalishi, chastotasi yoki xavfi o'rtasida sezilarli bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi¹.

Muntazam bo'lmagan uyqu rejimi biologik soatlarning vaqt signallarining beqarorligi tufayli kun-tun sikliga aniq mos kelmasligi tufayli sirkad ritmlarining buzilishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli, optimal sog'liqni saqlash uchun muntazam uyqu rejimini rag'batlantirish kerak.

Ovqatlanish vaqti. Parhez kardiometabolik kasalliklarning oldini olish va davolashda muhim rol o'ynaydi. Ratsionning miqdori va sifati salomatlik uchun muhim bo'lsa-da, ovqatlanish vaqtiga tobora ko'proq e'tibor qaratilmoqda. Ovqat bizning periferik soatlarimizning sinxronizatori bo'lib xizmat qiladi, shuning uchun ovqatlanish vaqti metabolizm uchun

mas'ul organlardagi sirkad ritmlarga ta'sir qilishi mumkin. Xronopituriya – bu inson salomatligiga ta'sir qiluvchi organizmning sirkad ritmlari va ozuqa moddalari o'rtasidagi o'zaro ta'sirni o'rganishdir².

So'nggi tadqiqotlar kardiometabolik salomatlik uchun ovqatlanish vaqtining, jumladan, ovqatlanish davomiyligi va vaqtining afzalliklarini ko'rsatdi. Bu uzlukli ochlik deb ataladigan parhez aralashuviga qiziqishning ortishiga olib keldi. To'xtab-to'xtab och qolishda ochlik va normal ovqatlanish davrlari haftada bir necha marta (taxminan haftada 1-3 kun) almashinib turadi. Vaqt bo'yicha cheklangan ovqatlanish (TRE) – bu to'xtab-to'xtab och qolishning bir shakli bo'lib, unda odamlar ovqatlanish oynasi bilan cheklangan bo'lib, unda ozuqa moddalarini iste'mol qilish kuniga 4 soatdan 10 soatgacha bo'lgan vaqt oralig'ida kaloriya yoki parhezni cheklashga aniq urinishsiz cheklanadi. Ba'zi tadqiqotlarda TRE tana vazni, bel aylanasi, insulinga sezuvchanlik, beta-hujayralar funksiyasi va qon bosimining sezilarli darajada yaxshilanishiga olib keldi³.

Kechqurun kech ovqatlanish metabolik salomatlikka zarar yetkazishi mumkin va qandli diabet, semirish va yurak-qon tomir kasalliklari kabi metabolik kasalliklarga olib kelishi mumkin bo'lgan yog' to'planishi bilan bog'liq. Kech ovqatlanish markaziy va periferik soatlarning mos kelmasligiga olib kelishi mumkin, bu esa metabolik kasalliklarga olib keladi. Sakai va hammualliflarning tadqiqoti. 2-toifa diabet bilan yashovchi odamlarda kechki ovqatlanish va glikemik nazorat o'rtasidagi bog'liqlikni o'rgandi va kechki ovqatlanish va glyukoza nazorati belgisi bo'lgan A1c gemoglobininining yuqori darajasi o'rtasida mustaqil bog'liqlikni ko'rsatdi. Rid va hammualliflarning yana bir tadqiqoti shuni ko'rsatdiki, kech ovqatlanish va uyquga yaqinroq

- 1 Koopman ADM, Rauw SP, van't Riet E, et al. The association between social jetlag, the metabolic syndrome, and type 2 diabetes mellitus in the general population: the new Hoorn study. *J Biol Rhythms*. 2017; 32: 359-368.
- 2 Henry CJ, Kaur B, Quek RYC. Chrononutrition in the management of diabetes. *Nutr Diabetes*. 2020; 10: 6. doi:10.1038/s41387-020-0109-6
- 3 Sutton EF, Beyl R, Early KS, Cefalu WT, Ravussin E, Peterson CM. Early time-restricted feeding improves insulin sensitivity, blood pressure, and oxidative stress even without weight loss in men with prediabetes. *Cell Metab*. 2018; 27: 1212-1221.

ovqatlanish yuqori kaloriya iste'moli bilan bog'liq.

TREning sirkad ritmlar va salomatlikka ta'sir qilishining aniq mexanizmi yaxshi o'rganilmagan. Ehtimol, ovqat iste'moli cheklanganda, organizm energiya olish uchun kamroq glyukoza va ko'proq lipidlar hamda ketonlardan foydalanadi, bu esa glyukoza darajasi va lipidlar gomeostazining yaxshilanishiga olib keladi, bu esa metabolik salomatlikni yaxshilashi mumkin. Bundan tashqari, TRE ketozga olib kelmasligi mumkin bo'lsa-da (ya'ni, tanaga uglevodlar yetishmaganda va u energiya olish uchun zaxiralangan yog'dan foydalansa), u odamlarda autofagiya va antioksidant himoyani kuchaytirishi mumkin. Ovqatning termik ta'siri kechqurun ertalabgiga nisbatan pastroq bo'lishi kuzatildi. Bu effekt sirkad ta'sir natijasi bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, endokrin omillar sutka vaqtining o'zgarishiga qarab odamlarda eng yuqori darajaga yetishi mumkin. Masalan, ertalab (~7-8 ertalab) faol fazada kortizol gormonining eng yuqori cho'qqisi kuzatiladi, u organizmning energiyasini tartibga soladi va uni faol fazaga tayyorlaydi. Grelin ishtahani oshiradigan va kunning uch vaqtida, ya'ni ertalab soat ~8, kunduzi 13 va 18 da eng yuqori cho'qqiga chiqadigan gormondir. Bundan tashqari, kechqurun ishtahaning pasayishi va yog'ning parchalanishi uchun mas'ul bo'lgan leptin gormonining cho'qqisi (~7 kechqurun) kuzatiladi. Shunday qilib, ko'plab gormonlar eng yuqori darajaga yetgan faol bosqichda ovqatlanish salomatlik uchun eng maqbul bo'lishi mumkin.

Parhez salomatlik uchun muhim rol o'ynaydi va ovqatlanishning inson ichki sirkad soatiga mos kelishi metabolik salomatlikni qo'llab-quvvatlaydi. TRE kabi yangi parhez aralashuvlari sirkad sinxronizatsiyasini saqlab qolish yoki yaxshilashga yordam berishi mumkin, bu esa o'z navbatida ko'plab metabolik xavflarni kamaytirishi mumkin⁴. Oraliq ochlik va TREning sog'liq uchun foydasiga qaramay, ba'zi cheklovlar mavjud. Optimal salomatlik uchun ovqatlanish/och qolishning ideal vaqti to'g'risida yagona fikr

mavjud emas, shuning uchun turli tadqiqotlarda ovqatlanish vaqtining bir xil emasligi kuzatiladi. Ovqatlanish vaqti inson fiziologiyasiga ta'sir qiladi, shuning uchun ovqatlanish/ochlik sikllari va endogen sirkad tizimi o'rtasida nomuvofiqlik bo'lsa, odamlar sog'lig'iga zarar yetishi mumkin. Ovqatlanish vaqti, shu jumladan TRE, kardiometabolik salomatlik uchun muhim bo'lgan yangi va istiqbolli parhez strategiyasidir. "Sirkad salomatlik" va kardiometabolik salomatlik uchun optimal ovqatlanish vaqti va parhez modellarini tushunish uchun qo'shimcha tadqiqotlar zarur.

Sirkad ritmlar odam organizmidagi fiziologik jarayonlarni boshqarishda muhim ahamiyatga ega. So'nggi o'n yillikda bir nechta kuzatuv tadqiqotlari ma'lumotlari sirkad ritmlarning buzilishi va yurak-metabolik kasalliklar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatdi. Turmush tarzi va atrof-muhit omillari sirkad ritmlarning buzilishiga olib kelishi mumkin, ammo kelajakdagi tadqiqotlar ushbu omillarning ta'sirini minimallashtirish yoki muqarrar bo'lgan hollarda (masalan, smenali ishda) ularning ta'sirini yumshatish uchun strategiyalarni ishlab chiqishi kerak. Ushbu soha rivojlanayotgan soha bo'lganligi sababli, ko'plab hal qilinmagan masalalar mavjud bo'lib, ular kelajakdagi tadqiqotlarda oydinlashadi deb umid qilamiz. Nihoyat, jamoatchilikni sirkad salomatligining umumiy salomatlik va farovonlik uchun ahamiyati haqida xabardor qilishning samarali usullarini ishlab chiqish zarur.

4 Wilkinson MJ, Manoogian ENC, Zadourian A, et al. Ten-hour time-restricted eating reduces weight, blood pressure, and atherogenic lipids in patients with metabolic syndrome. *Cell Metab.* 2020; 31:92–104:e5

WEB LOYIHALASH VOSITASIDA TALABALARNING MEDIAKOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK JIHATLARI

Akbar Oynabekovich Otabekov – katta o'qituvchi,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada web-loyihalash jarayonida talabalarda mediakompetentlikni shakllantirishning pedagogik va psixologik jihatlari tizimli ravishda o'rganiladi. Mediakompetentlikning mazmun-mohiyati, uning kompetentlari axborotni izlash, qayta ishlash, baholash va yaratish ko'nikmalarining o'zaro bog'liqligi ilmiy asosda sharhlanadi. Web-loyihalash texnologiyalaridan foydalanish talabalarda ijodiy fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal etish, tanqidiy yondashuv va refleksiv tahlil kabi yuqori darajadagi kognitiv ko'nikmalarni shakllantirishning samarali vositasi sifatida talqin etiladi.

Аннотация. В данной статье систематически изучаются педагогические и психологические аспекты формирования медиакompetентности у студентов в процессе веб-проектирования. На научной основе интерпретируется сущность медиакompetентности, ее компоненты – взаимосвязь навыков поиска, обработки, оценки и создания информации. Использование технологий веб-проектирования интерпретируется как эффективное средство формирования у студентов когнитивных навыков высокого уровня, таких как творческое мышление, решение проблемных ситуаций, критический подход и рефлексивный анализ.

Abstract. In this article, the pedagogical and psychological aspects of the formation of media competence in students in the process of web design are systematically studied. The essence of media competence, its components – the interrelationship of skills in searching, processing, evaluating, and creating information – is interpreted on a scientific basis. The use of web design technologies is interpreted as an effective means of forming high-level cognitive skills in students, such as creative thinking, problem-solving, critical thinking, and reflexive analysis.

Kalit so'zlar: web loyihalash, mediakompetentlik, raqamli savodxonlik, kreativ fikrlash, ta'lim texnologiyalari, psixologik rivojlanish, interfaol metodlar, shaxsiy rivojlanish.

Ключевые слова: веб проектирование, медиакompetентность, цифровая грамотность, креативное мышление, образовательные технологии, психологическое развитие, интерактивные методы, личностное развитие.

Keywords: web design, media competence, digital literacy, creative thinking, educational technologies, psychological development, interactive methods, personal development.

Hozirgi raqamli davrda ta'lim jarayonida ta'lim oluvchilarda mediakompetentlikni rivojlantirish muhim va ahamiyatli masalalardan biri bo'lib sanaladi. Talabalarning mustaqil o'rganish, ma'lumotni tahlil etish va baholash, shuningdek, media mahsulotlar yaratish salohiyatini oshirish ularning raqamli jamiyatda samarali faoliyat yuritishi uchun asosiy omil hisoblanadi⁵. Shu nuqtayi nazardan, web

loyihalash texnologiyasi o'quv jarayonida ta'sirchan o'quv vositasi sifatida nafaqat texnik malaka va amaliy ko'nikmalarni, balki muloqot madaniyatini, ijtimoiy faollikni hamda badiiy-estetik tafakkurni rivojlantiruvchi kompleks va integratsiyalashgan jarayon sifatida qaraladi⁶. Ayniqsa, mediakompetentlikni rivojlantirish jarayonida web-loyihalash vositalarining ahamiyati beqiyosdir⁷. Mediakompetentlik

5 Buckingham, D. Media Education: Literacy, Learning and Contemporary Culture. Cambridge: Polity Press, 2003. – pp. 15–42, 87–112.

6 Jenkins, H. Confronting the Challenges of Participatory Culture: Media Education for the 21st Century. Cambridge, MA: MIT Press, 2009. – pp. 10–28, 55–73.

7 Holikova, M. "Raqamli ta'limda mediakompetentlikni shakllantirishning psixologik asoslari". Ta'lim va innovatsiyalar jurnali, №3, 2022. – B. 45–53.

esa, o'z navbatida, shaxsning axborot bilan ishlash, undan samarali foydalanish, ma'lumotni tahlil etish va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish qobiliyatini anglatadi. Mazkur maqolada web-loyihalash texnologiyalarining talabalarda mediakompetentlikni shakllantirishdagi pedagogik va psixologik xususiyatlari o'rganiladi, ularning ta'sirchan o'quv vositasi sifatidagi roli tahliliy tarzda yoritiladi⁸.

Mediakompetentlik – bu shaxsning turli media vositalar yordamida axborotni qabul qilish, tahlil etish, yaratish va tarqatish salohiyati bilan birga, ularning ijtimoiy hamda ma'naviy ta'sirini anglash darajasini ifodalaydi. Ushbu tushuncha quyidagi asosiy tarkibiy elementlarni o'z ichiga oladi:

- axborot savodxonligi – ishonchli manbalarda aniqlash, saralash va tekshirish mahorati;

- texnik kompetensiya – media vositalaridan samarali foydalanish va amaliy ishlash ko'nikmalari;

- tanqidiy tafakkur – media materiallarni tahlil qilib baholash, notogri tasavvurlarni va stereotiplarni aniqlash qobiliyati;

- estetik mas'uliyat – media faoliyatida axloqiy tamoyillarga amal qilish va ma'naviy javobgarlikni his etish⁹.

Mediakompetentlikni rivojlantirish jarayonida web-loyihalash vositalaridan foydalanish orqali talabalarda quyidagi malaka va qobiliyatlarni shakllantirish mumkin:

- axborotni izlash va saralash – talabalar internet tarmog'ida zarur ma'lumotlarni topish, tahlil qilish va tegishlilarini ajratib olish bo'yicha bilim va ko'nikmalarini aniqlaydilar;

- axborotni tahlil etish va yondashish – talabalar turli manbalardagi ma'lumotlarni solishtirib, ishonchli hamda shubhali ma'lumotlarni farqlash qobiliyatini rivojlantiradilar;

- axborotni yaratish va ulashish – web-loyihalar orqali talabalar o'z fikr va g'oyalarini ijodkorlik bilan ifodalash, media mahsulotlar tayyorlash va ularni ommaga yetkazishni o'rganadilar¹⁰.

Web-loyihalash – bu talabalarning ijodkorona tafakkurini, mantiqiy tahlil qilish salohiyatini va jamoada hamkorlikda ishlash malakasini rivojlantiruvchi kompleks o'quv faoliyati hisoblanadi. Web-loyiha ustida ishlash jarayonida talabalar:

- axborotni izlab topadi, tanlaydi va qayta ishlovdan o'tkazadi;

- dizayn, mazmun (kontent) va funksional jihatlarni uyg'unlashtirib yagona tizim yaratadi;

- foydalanuvchi ehtiyojlarini tahlil qiladi va ularga mos yechimlarni ishlab chiqadi;

- raqamli ma'lumotlar xavfsizligi va himoyasi qoidalariga amal qiladi.

Bu jarayon talabalarning mustaqil o'rganish, mas'uliyatni his etish va innovatsion fikrlash qobiliyatlarini ham shakllantiradi.

Web-loyihalash vositalari talabalarga interaktiv va ko'p funksiyali ta'lim muhiti yaratish imkoniyatini beradi. Ular mediakompetentlikni rivojlantirishda quyidagi asosiy yo'nalishlar orqali ta'sir ko'rsatadi:

1. Interaktivlik va ijodkorlik – web-loyihalash jarayonida talabalar o'zlari ishlab chiqqan web-saytlar, ilovalar yoki onlayn platformalar orqali

8 Shirinov, U. "Web texnologiyalarni o'qitishda loyiha asosida yondashuvning afzalliklari." Pedagogik innovatsiyalar ilmiy to'plami, №5, 2021. – B. 21–30.

9 UNESCO. Media and Information Literacy Curriculum for Teachers. Paris: UNESCO Publishing, 2021. – pp. 33–60, 95–118.

10 Baxtiyorov, S., & Raxmonov, B. Mediakompetentlikni shakllantirishda axborot texnologiyalarining o'rni. Toshkent: "Fan" nashriyoti, 2021. – B. 12–35, 66–81.

faol content yaratadilar. Bu esa, o'z navbatida, ularning ijodiy tafakkurini va tahliliy fikrlash salohiyatini kengaytiradi.

2. Ko'p platformalarda faoliyat yuritish – web-loyihalar turli tizimlarda ishlashni talab qiladi, bu esa talabalar uchun axborot texnologiyalari va raqamli vositalarning xilma-xilligini o'rganish imkonini beradi.

3. Hamkorlik va jamoaviy faoliyat – web-loyihalash jarayonida talabalar birgalikda ishlash, fikr almashish va muammolarni yechishda hamkorlik qilish ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Bu esa ularning muloqot madaniyatini va ijtimoiy faolligini oshiradi.

4. Texnologik savodxonlikni oshirish – web-loyihalash talabalarga web-dizayn, dasturlash, raqamli marketing, SEO (qidiruv tizimlarini takomillashtirish) kabi amaliy va texnik malakalarni chuqurlashtirish imkonini beradi¹¹.

Natijada, web-loyihalash nafaqat o'quv jarayonining texnik tomonini, balki talabalarining mustaqil, tanqidiy va ijodkorona fikrlashini rivojlantiruvchi kompleks pedagogik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Web-loyihalash jarayonida talabalarining o'qishga bo'lgan motivatsiyasi, o'zini ifoda etish istagi va ijodiy salohiyati yuqori darajada namoyon bo'ladi. Psixologik jihatdan bu faoliyat:

- shaxsning ijodiy o'zini anglash va o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish jarayonini kuchaytiradi;
- refleksiya (o'z faoliyatini tahlil qilish) hamda tanqidiy tafakkurni rivojlantiradi;
- ixtiyoriy diqqatni, muloqot madaniyatini va kommunikativ kompetensiyalarni mustahkamlaydi;
- o'zini boshqarish, hissiy barqarorlik va stressga qarshi bardoshlilikni oshiradi.

Natijada, web-loyihalash nafaqat ta'limiy jarayonni jonlantiruvchi vosita, balki talabalarining shaxsiy osishi, psixologik yetukligi va ijodkorlik salohiyatini rivojlantiruvchi samarali metod sifatida ham ahamiyat kasb etadi.

Tajriba asosida olib borilgan kuzatuv natijalari shuni ko'rsatdiki:

- Web-loyihalashni o'quv jarayoniga tatbiq etgan guruhlarda mediakompetentlik darajasi o'rtacha 35-40 foizga oshgan;
- talabalar axborot manbalarini tahlil qilish, ularni qayta ishlash va vizual materiallar yaratishda ancha mustaqil hamda ijodkor bo'lib qolganlar;
- o'qituvchilar tomonidan faol o'qitish usullari qo'llanganda talabalarining o'qishga bo'lgan qiziqishi va ichki motivatsiyasi sezilarli ravishda oshgan.

Amaliy tavsiyalar quyidagilardan iborat:

Web-loyihalash faoliyatini barcha fanlarda tarmoqli (ko'p yo'nalishli) topshiriqlar shaklida joriy etish;

Mediakompetentlikni rivojlantirish darajasini baholash va monitoring qilish mezonlarini ishlab chiqish;

Talabalarining raqamli portfoliyasini yuritish orqali ularning individual o'sishi va ijodiy rivojlanishini tizimli kuzatib borish.

Natijada, web-loyihalashning o'quv jarayoniga integratsiyasi talabalarining raqamli savodxonligini, mustaqil fikrlashini va ijodiy faoliyatini yanada kuchaytiruvchi samarali yondashuv sifatida namoyon bo'ladi.

Web-loyihalash jarayonida pedagogik va psixologik jihatlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Talabalarda mediakompetentlikni rivojlantirishda quyidagi psixologik omillarni hisobga olish zarur:

11 Isroilov, A. Web-loyihalar va ta'limda innovatsion yondoshuvlar. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Ta'lim va ilmiy tadqiqotlar akademiyasi, 2022. – B. 40-68.

Motivatsiya – talabalar web-loyihalarni yaratishga bo‘lgan ichki rag‘bati, o‘zlarini ifoda etish istagi va yangi bilimlarni egallashga bo‘lgan qiziqishi ta’lim jarayonining samarali bo‘lishini ta’minlaydi. Agar talabalar faoliyatini qiziqarli va foydali deb hisoblasa, ular o‘qishga ko‘proq e’tibor qaratadilar.

Ijtimoiy ta’sirlar – talabalar ijtimoiy muhiti va ular o‘qiyotgan ta’lim muassasasining yondoshuvlari mediakompetentlikni shakllantirishga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Ijtimoiy guruhlar va jamoaviy ishlar talabalarni fikrlarini erkin ifodalashga undaydi.

Emotsional holat – web-loyihalash jarayonida talabalar turli texnologik qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin, bu esa ularning hissiy holatiga ta’sir qiladi. Psixologik yordam va o‘qituvchilarning qo‘llab-quvvatlashi talabalarni stressdan himoya qilishda muhim vosita bo‘ladi.

Tanqidiy fikrlashning rivojlanishi – web-loyihalar talabalar uchun fikrlarini tanqidiy tarzda shakllantirish, asosli qarorlar qabul qilish imkonini yaratadi. Bunday jarayonlar nafaqat bilimlarni, balki psixologik va ijtimoiy ko‘nikmalarni ham rivojlantiradi.

Shu tarzda web-loyihalash talabalarning shaxsiy, ijtimoiy va intellektual rivojlanishini ta’minlovchi samarali pedagogik-psixologik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Web-loyihalash jarayonida talabalarda mediakompetentlikni rivojlantirish uchun bir nechta pedagogik yondoshuvlardan foydalanish mumkin. Ular quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

Muammoga yo‘naltirilgan ta’lim – talabalar aniq muammolarni hal qilish uchun web-loyihalar yaratish topshiriqlarini bajaradilar, bu ularning tahliliy fikrlash va ijodiy salohiyatini rivojlantiradi.

Hamkorlikka asoslangan o‘qish – web-loyihalar yordamida talabalar jamoaviy ishlash imkoniyatiga ega bo‘ladilar, ular o‘rtasida ma’lumot almashish va birgalikda qaror qabul qilish rag‘batlantiriladi.

Integratsiyalashgan yondoshuv – mediakompetentlikni shakllantirish jarayonida boshqa fanlar bilan birlashtirish ham samarali hisoblanadi. Masalan, texnologiya, informatika, san’at va tilshunoslik kabi sohalarni uyg‘unlashtirish, talabalar uchun keng qamrovli imkoniyatlar yaratadi.

Refleksiya – web-loyihalash jarayonida talabalar o‘z yutuqlari va kamchiliklarini tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu esa o‘z-o‘zini anglash va o‘rganish jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Shu tarzda, pedagogik yondoshuvlar talabalarning mediakompetentlik, ijodkorlik va mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiruvchi samarali vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Web-loyihalash vositalari talabalarda mediakompetentlikni shakllantirishda pedagogik va psixologik jihatlarning ahamiyatini yaqqol namoyon qiladi. Bu vositalar nafaqat axborotni izlash va tahlil qilish, balki yangi texnologiyalarni egallash, ijodiy tafakkur va jamoaviy ishlash malakalarini ham rivojlantiradi. Shu bilan birga, talabalarning motivatsiyasi, ijtimoiy ta’sirlari, hissiy holati hamda tanqidiy fikrlash qobiliyatini hisobga olish zarur. Ta’lim tizimida web-loyihalar yordamida mediakompetentlikni rivojlantirishning samarali usullarini aniqlash va tatbiq etish nafaqat talabalarning shaxsiy rivojlanishiga, balki jamiyatning raqamli madaniyatini shakllantirishga ham xizmat qiladi. Web-loyihalash vositasi orqali talabalarda mediakompetentlikni shakllantirish zamonaviy ta’limning eng samarali yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu jarayon nafaqat texnik ko‘nikmalarni, balki tanqidiy tafakkur, ijodkorlik va axloqiy mas’uliyatni ham rivojlantiradi. Shunday qilib, web-loyihalash ta’limni shaxsga yo‘naltirilgan, integrativ va ijodiy jarayonga aylantiruvchi samarali vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, o'tkazilgan tahlillar web-loyihalash jarayoni talabalarda mediakompetentlikni rivojlantirishning samarali didaktik vositasi ekanini ko'rsatdi. Web-loyihalar asosida tashkil etilgan o'quv faoliyati talabalarda axborotni izlash, tahlil qilish, qayta ishlash va baholash kabi muhim media ko'nikmalarini shakllantirish bilan birga, ijodiy fikrlash, tanqidiy yondashuv va muammoli vaziyatlarni hal etish qobiliyatlarini ham rivojlantiradi. Tadqiqot natijalari o'qituvchining yo'naltiruvchi va motivatsion roli, interfaol metodlardan foydalanish hamda raqamli vositalarni puxta integratsiya qilish mediakompetentlikni shakllantirishning asosiy shartlari ekanligini tasdiqlaydi.

BIOLOGIYA FANIDAN O'QUVCHILARNING MUSTAQIL TA'LIM FAOLIYATINI SAMARALI TASHKIL ETISHNING INNOVATSION TEXNOLOGIYALARI

Sanobar Qadambaevna Jumaniyazova – o'qituvchi, Toshkent
Farmasevtika instituti qoshidagi akademik litsey

Annotatsiya. Ushbu maqola akademik litseylarda biologiya ta'limi jarayonlarida innovatsion ta'lim texnologiyalari asosida o'quvchilarning mustaqil ta'lim faoliyatini samarali tashkil etish masalalariga bag'ishlangan bo'lib, o'quvchilarning mustaqil ta'lim faoliyatini innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etishdagi o'ziga xos yondashuvlar, o'quvchilarning mustaqil ishlarining normal ishlashini ta'minlaydigan tashkiliy chora-tadbirlar bo'yicha fikr-mulohazalar yoritilgan.

Аннотация. Статья посвящена вопросам эффективной организации самостоятельной учебной деятельности учащихся на основе инновационных образовательных технологий в процессах обучения биологии в академических лицеях. В нем рассматриваются конкретные подходы к организации самостоятельной образовательной деятельности студентов на основе инновационных подходов, а также даются рекомендации по организационным мероприятиям, обеспечивающим нормальное функционирование самостоятельной работы студентов.

Abstract. This article is devoted to the issues of effective organization of independent educational activities of students based on innovative educational technologies in the processes of biology education in academic lyceums, and highlights specific approaches to organizing independent educational activities of students based on innovative approaches, and opinions on organizational measures that ensure the normal functioning of independent work of students.

Kalit so'zlar: biologiya ta'limi, mustaqil ta'lim, mustaqil faoliyatni tashkil etish, innovatsion ta'lim texnologiyalari, o'quv-tarbiya jarayoni, yondashuvlar, , mustaqil ta'lim soatlari, ijodiy fikr yuritish, ijodiy faoliyat.

Ключевые слова: биологическое образование, самостоятельное обучение, организация самостоятельной деятельности, инновационные образовательные технологии, образовательный процесс, подходы, часы самостоятельной работы, творческое мышление, творческая деятельность.

Keywords: biology education, independent education, organization of independent activities, innovative educational technologies, educational process, approaches, , independent learning hours, creative thinking, creative activity.

Akademik litseylarda ta'lim jarayonlarini tashkil etish jarayonlari o'quvchilarning biologiya fani bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarini, ijodiy qobiliyatlarini hamda tabiiy-ilmiy savodxonligini rivojlantirishda o'qituvchi tomonidan foydalanilgan zamonaviy usullar, texnologiyalar hamda vositalar muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, tadqiqot ishi davomida, innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish asosida o'quvchilarning mustaqil ta'lim faoliyatini rivojlantirish, mustaqil ta'lim jarayonlarini sifatli tashkil etish masalalarini tadqiq etdik. Chunki, o'quvchilarning mustaqil ta'lim olish faoliyatni innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etish ularning o'quv-tarbiya

jarayoniga bo'lgan munosabatini ham ijobiy tomonga o'zgartiradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 22-dekabrda Oliy Majlisga qilgan murojaatnomasida "Bugun biz davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarini tubdan yangilanishiga qaratilgan innovatsion rivojlanish yo'liga o'tmoqdamiz. Bu bejiz emas, albatta, chunki zamon shiddat bilan rivojlanib borayotgan hozirgi davrda kim yutadi? Yangi fikr, yangi g'oyaga va innovatsiyaga tayangan davlat yutadi. Innovatsiya, bu – kelajak degani. Biz buyuk kelajagimizni barpo etishni bugundan boshlaydigan bo'lsak, uni aynan innovatsion g'oyalar, innovatsion yondashuv asosida

boshlashimiz kerak"¹ – deb ta'kidlagan edilar.

Bizga ma'lumki, ta'lim – tarbiya jarayonlarida innovatsiyalardan foydalanish bugungi kunda davr talabiga aylanmoqda. Ayniqsa, ushbu talab barcha ta'lim muassasalari qatori, akademik litseylarda o'quvchilarning mustaqil ta'lim faoliyatini samarali yo'lga qo'yishda dolzarblik kasb etadi. Xo'sh, ta'limda innovatsiyalardan foydalanish hamda innovatsion faoliyatni amalga oshirish kutilgan natijalarga erishishda qay darajada ahamiyatli? Mazkur ahamiyatlilikni aniqlash maqsadida "innovatsion ta'lim texnologiyalari" va "ta'lim innovatsiyalari" tushunchalarining mazmun-mohiyatiga to'xtalib o'tamiz. Lug'aviy jihatdan "innovatsiya" tushunchasi ingliz tilidan tarjima qilinganda ("innovation") "yangilik kiritish" degan ma'noni anglatadi. "Innovatsiya" tushunchasi mazmunan aniq holatni ifodalaydi. Innovatsiya – muayyan tizimning ichki tuzilishini o'zgartirishga qaratilgan faoliyat

"O'zbekiston Milliy ensiklorediyasi"da ko'rsatilishicha, innovatsiya quyidagicha mazmun va tushunchalarga ega: "Innovatsiya (ingl. "innovationas" – kiritilgan yangilik, ixtiro) – 1) texnika va texnologiya avlodlarini almashtirishni ta'minlash uchun iqtisodiyotga sarflangan mablag'lar; 2) ilmiy-texnika yutuqlari va ilg'or tajribalarga asoslangan texnika, texnologiya, boshqarish va mehnatni tashkil etish kabi sohalaridagi yangiliklar, shuningdek, ularning turli sohalar va faoliyat doiralarida qo'llanishi"².

A.I.Prigojinning fikriga ko'ra, innovatsiya maqsadga muvofiq ravishda muayyan ijtimoiy birlik – tashkilot, aholi, jamiyat, guruhga nisbatan munosabatga yangicha yondashish,

bu munosabatni bir qadar turg'un elementlar bilan boytib borish tushunilishi lozim³. Bu o'rinda anglanadiki, muallifning qarashlari bevosita ijtimoiy munosabatlar, ularga nisbatan innovatsion yondashish mohiyatini ifodalaydi. Shundan kelib shiqqan holda har bir shaxs fuqaro, mutaxassis, rahbar, xodim, qolaversa, turli ijtimoiy munosabatlar jarayonining ishtirokshisi sifatida o'ziga xos innovator faoliyatni tashkil etadi.

Amerikalik psixolog E.Rodjers o'z tadqiqotlarida innovatsion xarakterga ega ijtimoiy munosabatlarning ijtimoiy-psixologik jihatlari, ijtimoiy munosabatlarga yangilik kiritish, bu jarayonda ishtirok etuvshi shaxslarning toifalari, ularning yangilikka bo'lgan munosabatlari, yangilikni qabul qilish, mohiyatini anglashga bo'lgan tayyorlik darajasi hamda muayyan shaxslar toifalari o'rtasidagi innovatsion xarakterga ega ijtimoiy munosabatlarning tasnifi masalalarini o'rgangan⁴. Innovatsion ta'lim (ingl. "innovation" – yangilik kiritish, ixtiro) – ta'lim oluvshida yangi g'oya, meyor, qoidalarni yaratish, o'zga shaxslar tomonidan yaratilgan ilg'or g'oyalar, meyor, qoidalarni tabiiy qabul qilishga oid sifatlar, malakalarni shakllantirish imkoniyatini yaratadigan ta'lim Innovatsion ta'lim jarayonida qo'llaniladigan texnologiyalar innovatsion ta'lim texnologiyalari yoki ta'lim innovatsiyalari deb nomlanadi.

Akademik litseylarda o'quvchilarning mustaqil ta'lim faoliyatini innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etishda quyidagi o'ziga xos yondoshuvlar kuzatiladi⁵. Ular:

1. Gnostik-dinamik yondoshuv – unga ko'ra o'qituvchilar o'quvchilarning mustaqil ta'lim faoliyatini tashkil etishda pedagogik

- 1 O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy majlisga murojaatnomasi "Xalq, so'zi", №261 (6955) 2017-yil, 27-dekabr.
- 2 O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Zebuniso-Konigil / 4-tom. Bosh tahrir hay'ati a'zolari: M.Aminov va b. – T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2002. – B. 169.
- 3 Пригожин А. И. Законность как социальная сущность // Прикладная юридическая психология. – 2010. – №. 1. – С. 51-55
- 4 Rodgers E. Diffusion of Innovations. – 4-ye izd. – Simon and Schuster, 2010. – P. 518.
- 5 Jumaniyazova S.Q. Development of students' independent educational activity in biology. International Conference on Advance Research in Humanities, Sciences and Education Hosted from Rome, Italy January 30th, 2025. Pp. 50-54.

innovatsiyalar, ularning turlari, yaratilishi, amaliyotga tadbqiq etilishi, xorij mamlakatlarida yaratilgan ilg'or pedagogik (ta'limiy) innovatsiyalar va ularni o'rganish, mahalliy shart-sharoitlarni inobatga olgan holda amaliyotda ulardan foydalanishga doir bilim, ko'nikma, malakalarni izshil o'zlashtiradilar, o'z faoliyatlarida pedagogik innovatsiyalarni faol qo'llash borasidagi tajribalarni o'zlashtiradilar.

2. Individual faoliyatli yondoshuv – bunda o'qituvchilar o'zlarining individual imkoniyatlari, qobiliyatlari, tajribalariga tayangan holda o'quvchilarning mustaqil ta'lim faoliyatini tashkil etishda pedagogik innovatsiyalarni qo'llashda muayyan izshillikka erishadilar.

3. Ko'p subyektli (dialogik) yondoshuv – mazkur yondoshuvga ko'ra, o'qituvchilar pedagogik jarayonda innovatsiyalarni hamkosblarining o'zaro, xususan, ko'p yillik ish tajribasi, mahorati bilan tanishish, ularning ta'lim innovatsiyalarini samarali, maqsadli va uzluksiz qo'llashga doir tavsiya hamda ko'rsatmalaridan foydalanishlarini ifodalaydi.

4. Insonparvarlik yondoshuvi – ushbu yondoshuv o'quvchilarning mustaqil ta'lim faoliyatini tashkil etishda innovatsiyalarni qo'llashda o'quvchilarning imkoniyatlari, xohish-istaklari, qiziqishlari, bilim, ko'nikma va malakalari darajasini inobatga olish maqsadga muvofiqligini yoritishga xizmat qiladi.

5. Individual-ijodiy yondoshuv – unga ko'ra har bir pedagog o'quvchilarning mustaqil ta'lim faoliyatini o'rganilayotgan mavzu, o'quv materialining mohiyati, shuningdek, o'z imkoniyatlari, salohiyati, mahorati, ish tajribasidan kelib shiqqan holda ta'lim va tarbiya jarayonlarini ijodiy ishlanmalar asosida tashkil etadi¹.

Innovatsion ta'lim muhitida o'quvchilarning mustaqil ta'limi – bu mustaqil o'rganish uchun ajratilgan, o'quv-uslubiy adabiyotlar va tavsiyalar bilan ta'minlangan, testlar, nazorat varaqalari, kollokviumlar, referatlar, insholar va hisobotlar shaklida nazorat qilinadigan mavzularning aniq ro'yxati bo'yicha ishlash. Mustaqil ishlarning barcha doirasi o'quvchidan har kuni mustaqil ishlashni talab qiladigan vazifalar bilan tasdiqlanishi kerak. Mustaqil ta'lim soatlariga o'quv rejasining yeng qiyin masalalari bo'yicha konsultatsiyalar, uy vazifalari, hisobotlar va mustaqil ta'limning boshqa turdagi vazifalari kiradi².

O'quvchilarning mustaqil ishi mazmuni, albatta, fanning ish dasturi va o'quv dasturida aks etadi. O'quvchilarning mustaqil ishi bu jarayonda o'qituvchilarning bevosita ishtirokisiz o'quvchi tomonidan yangi bilim va ko'nikmalarni faol, maqsadga muvofiq o'zlashtirish usuli. Biolog olimlar J.O.Tolipova va A.T.G'ofurovlar o'zlarining "Biologiya o'qitish metodikasi" nomli darsligida o'quvchilarning mustaqil ta'limiga qo'shimcha o'quv adabiyotlari, internet, multimedialar vositasida muayyan mavzularda izlanish olib borishi, ma'ruza va referatlar tayyorlashi, o'ismliklar, hayvonlar va mikroorganizmlar ustida kuzatish va tajribalar o'tkazishi, ularning natijalarini izohlash va rasmiylashtirishlari, respublikamizda sog'lom turmush tarzini shakllantirish borasida va ekologik muammolarni hal etishga oid tashkil etiladigan turli tanlovlar uchun materiallar tayyorlash, olimpiadalarga tayyorgarlik ko'rish kabilarni o'z ichiga oladi³.

O'quvchining mustaqil ish qobiliyatini rivojlantirish, ularning ijodiy faoliyati va tashabbusini tarbiyalash, shuningdek, umuman o'quvchilarning mustaqil ishlarining normal ishlashini ta'minlaydigan tashkiliy chora-tadbirlar quyidagi shartlarga asoslanishi kerak:

1 Jumaniyazova S.Q. Organization Of Biology Education On The Basis Of Personalized Educational Technologies. American Journal of Advanced Scientific Research (AJASR). Vol. 2 Issue 9, January – 2025, Pages: 281-285.
 2 Rahimov B.X., Boboyorov R. Talabalar mustaqil ta'limini tashkil etishning ta'lim masalalari. Ta'lim muammolari, 2009. №1. B.22-23 b.
 3 Tolipova J.O. G'ofurov A.T. Biologiya o'qitish metodikasi // Darslik. –Toshkent, 2012. – 239 b.

– mustaqil ish o'zining mavzu yo'nalishiga xos bo'lishi kerak;

– mustaqil ish samarali, uzluksiz monitoring va uning natijalarini baholash bilan birga olib borilishi kerak.

Mazkur vazifalarni samarali amalga oshirishda innovatsion ta'lim texnologiyalarining o'rni va ahamiyati katta. Innovatsiyalar insonning har qanday kasbiy faoliyatiga xosdir va shuning ushun tabiiy ravishda o'rganish, tahlil qilish hamda amalga oshirish predmetiga aylanadi. Innovatsiyalar o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi, ular alohida o'qituvshilar va butun jamoalarning ilmiy izlanishlari, ilg'or pedagogik tajribasi natijasidir. Bu jarayon o'z-o'zidan bo'lishi mumkin yemas, uni boshqarish kerak. Shuning ushun akademik liseylarda biologiya ta'limi jarayoniga innovatsion texnologiyalarni joriy yetish va tatbiq yetish hamda ulardan foydalanishni zamonaviy yondashuvlarini ishlab shiqish muhim masalalardan biri sanaladi.

N.I.Ivanova o'quvchilarning mustaqil ta'lim faoliyatini samarali tashkil etishda o'qituvchining innovatsion faoliyati bo'yicha fikr bildirib, kasbiy-pedagogik vazifalarni yuquri samarali darajada hal qilish va shaxsiy o'zini takomillashtirishga qaratilgan faol, maqsadlarni belgilaydigan, yangiliklarni joriy qilishga yo'naltirilgan kasbiy va ahamiyatli faoliyatdir deb ta'kidlaydi⁴. Demak, o'quvchilarning mustaqil ta'lim faoliyatini rivojlantirishda ularni shunchaki mustaqil ta'lim olish ko'nikma va malakalari bilan qurollantirish hamda mustaqil ijodiy faoliyatga yo'naltirish yetarli emas, shu sababli, o'quvchilarni reflektor pozitsiyaga o'tishga, o'z faoliyatini ongli ravishda bajarishini tushunishi, o'z-o'zini anglashini rivojlantirishga o'rgatish zarurati mavjud.

Bugungi kunda respublikamizdagi akademik litseylarda ta'lim olishning dastlabki bosqichlarida o'quvchilarning mustaqil ishini tashkil etish va o'tkazishda bir qator vazifalar belgilab olinadi. Sababi, o'quvchilar umumta'lim maktablaridan keyin akademik litsey ta'lim sharoitiga moslashishi qiyinroq kechadi. Ular ta'lim jarayonlarida o'z mustaqil faoliyatini qanday tashkil etishni deyarli bilmaydilar⁵. Zaruriy materiallar, ma'lumotlarni qaerdan, qaysi manbadan qanday qilib topish, ularni saralash, tahlil qilish hamda bu jarayonda o'z vaqtlarini taqsimlash, shuningdek, jismoniy va aqliy imkoniyatlarini aniqlay olishi uchun tajribalari yetarli darajada bo'lmaydi, aniqrog'i, mustaqil ta'lim faoliyatini amalga oshiriga tayyor bo'lmaydilar.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, respublikamiz ta'lim muassasalarida o'quvchilarning mustaqil ta'lim faoliyatini samarali tashkil etish shakllari turlicha amalga oshirilmoqda. Mustaqil ta'lim faoliyatini tashkil qilishning asosiy prinsiplaridan biri uning muntazamliligidir. Innovatsion ta'lim texnologiyalarining rivojlanishi sharoitida ta'lim jaryonida o'quvchi shaxsini ob'ektdan sub'ektga aylantirish musataqil ta'lim oldida turgan asosiy vazifalardan hisoblanadi. O'quvchilarning musataqil ta'lim faoliyati samaradorligi ularning mustaqil ishlarni bajarish jarayonida rivojlanib boradi. Dastlab mustaqil ta'limning tezkorligini ta'minlash jamoa shakllarida qulayroq bo'lib, guruhviy holdagi loyihaviy faoliyati ushbu shakllardan biri hisoblanadi.

4 Иванова Н.А. Подготовка старшеклассников к самообразованию / Н.А.Иванова // Воспитание школьников. – 1989. – №2. – С. 21-22.

5 Azimov I.T. Biologiya o'qitish metodikasi. Pedagogika oliy o'quv yurtlari "Biologiya" ta'lim yo'nalishi o'quvchilari uchun o'quv qo'llanma. "Mahalla va oila nashriyoti". Toshkent-2023. 64-66-b.

YOSH TADQIQOTCHILAR

AMALIY MASHG'ULOTLARDA TALABALARNING IJODKORLIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Islom Yetmishovich Azamatov – o'qituvchi,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada amaliy mashg'ulotlar jarayonida talabalarning ijodkorlik kompetensiyasini rivojlantirishning nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qilinadi. Ijodkorlik, qobiliyat va kompetensiya tushunchalarining mazmuni yoritilib, bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik, metodik, axborot-kommunikatsion va refleksiv kompetensiyalarni shakllantirishning ahamiyati asoslab berilgan.

Аннотация. В данной статье анализируются теоретические и практические аспекты развития творческой компетентности студентов в процессе практических занятий. Раскрывается содержание понятий творчества, способности и компетентности, а также обосновано значение формирования у будущих педагогов педагогической, методической, информационно-коммуникационной и рефлексивной компетенций.

Abstract. This article analyzes the theoretical and practical aspects of developing students' creative competence during practical training sessions. The concepts of creativity, ability, and competence are explained, and the importance of forming pedagogical, methodological, information-communication, and reflective competences in future teachers is substantiated.

Kalit so'zlar: ijodkorlik, kompetensiya, kasbiy kompetensiya, amaliy mashg'ulot, fanlar integratsiyasi, STEAM ta'limi, pedagogik texnologiyalar, tanqidiy fikrlash, ijodiy qobiliyat, AKT, metodik yondashuv, muammoli vaziyat.

Ключевые слова: творчество, компетентность, профессиональная компетентность, практическое занятие, интеграция дисциплин, STEAM-образование, педагогические технологии, критическое мышление, творческие способности, ИКТ, методический подход, проблемная ситуация.

Keywords: creativity, competence, professional competence, practical training, interdisciplinary integration, STEAM education, pedagogical technologies, critical thinking, creative ability, ICT, methodological approach, problem-based situation.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risidagi farmonida oliy ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim va yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, oliy ta'limni modernizatsiya qilish, ilg'or ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish⁶ belgilangan.

Raqamli transformatsiya, innovatsion iqtisodiyot va ijodiy industriyalar jadal rivojlanayotgan hozirgi davrda talabalarda ijodkorlik kompetensiyasini shakllantirish oliy ta'limning eng muhim vazifalaridan biriga aylangan.

Ijodkorlik – insonning ijodiy qarorlar qabul qilish, tushunish, qabul qilish va tubdan yangi g'oyalarni yaratish qobiliyati⁷. Kundalik hayotda ijodkorlik o'zini zukkolik maqsadlarga erishish, atrof-muhit, obyektlar va vaziyatlardan g'ayrioddiy tarzda foydalanib, umidsiz bo'lib tuyulgan vaziyatdan chiqish yo'lini topish qobiliyati sifatida namoyon bo'ladi.

6 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 08.10.2019 yildagi PF-5847-son.

7 Tolipov O'Q, Sharipov Sh.S. O'quvchi shaxsi ijodkorlik faoliyatini rivojlantirishning pedagogik asoslari: Metodik qo'llanma / O'zR Xalq ta'limi vazirligi, O'zPFIT. – Toshkent: Fan, 2012. – 160 b.

Keng ma'noda, muammoni maxsus bo'lmagan vositalar yoki resurslar bilan aniq va mohirona hal qilish. Bu, shuningdek, muammolarga jasur, nostandart yechimlar qobiliyatini ham anglatadi.

Qobiliyat – insonning individual salohiyati, imkoniyatlari. Qobiliyat bilimdan keskin farqlanadi, bilim mutolaa natijasi hisoblanadi. Qobiliyat shaxsning psixologik va fiziologik tuzilishining xususiyati sanaladi. Qobiliyat ko'nikma, malakadan farq qiladi. Aksariyat ilmiy manbalarda mohirlik bilan qobiliyat aynanlashtiriladi⁸.

Qobiliyat inson tomonidan ko'nikma va malakalarning egallanishi jarayonida takomillashib boradi. Har qanday qobiliyat turi shaxsga tegishli murakkab psixologik tushunchadan tashkil topgan bo'lib, u faoliyatning talablariga mutanosib xususiyatlar tizimini o'z ichiga oladi. Shuning uchun qobiliyat deganda birorta xususiyatning o'zini emas, balki shaxs faoliyatining talablariga javob bera oladigan va shu faoliyatda yuqori ko'rsatkichlarga erishishni ta'minlashga imkoniyat beradigan xususiyatlar sintezini tushunmoq lozim. Barcha qobiliyat uchun tayanch xususiyat kuzatuvchanlikda, ya'ni insonni fahmlash, obyektidan u yoki bu alomatlarini ko'ra bilish, ajrata olish ko'nikmasidir.

Qobiliyatning yetakchi xususiyatlaridan biri narsa va hodisalar mohiyatini ijodiy tasavvur qilishdir. U shaxsning shakllanishi va rivojlanishi natijasi bo'lishi bilan birga, tabiiy manbaga ham ega. Bu tabiiy manba ko'pincha zehn tushunchasi bilan yuritiladi. Zehn muayyan bir faoliyatga yoki ko'pgina narsalarga nisbatan ortiqcha qiziquvchanlikda, moyillikda, intilishda namoyon bo'ladi. Zehn nishonalari deganda qobiliyat ichki imkoniyatlarining tabiiy asosini tushunish lozim. U ishtiyoq, moyillik, mehnatsevarlik, ishchanlik, talabchanlik kabilarning mahsulidir.

Qobiliyat umumiy va maxsus turkumlarga ajratiladi. Umumiy qobiliyat deganda yuksak aqliy imkoniyat va taraqqiyot tushuniladi. Qobiliyat tabiiy ravishda shakllanishi va muayyan reja asosida rivojlantirilishi mumkin. Qobiliyatni ma'lum faoliyatga moyillik yoki intilish orqali, tabiiy zehn nishonalarini aniklash, mutaxassis rahbarligida uzluksiz faoliyatga jalb etish, qobiliyatni takomillashtirishning maxsus vositalarini qo'llash, shaxsning faollik alomatlarini maksimal darajada rivojlantirish, inson shaxsiga alohida yondashuvni umumiy talablar bilan uyg'unlikda olib borish va boshqa orqali rivojlantirish yo'llari mavjud. Qobiliyatning yuqori darajasi iste'dod va daholik namoyon bo'ladi⁹.

Globalashuv, innovatsion texnologiyalarning rivojlanishi va jamiyatda yuz berayotgan o'zgarishlar zamonaviy ta'lim tizimiga yangicha yondashuvlarni talab qilmoqda. Ayniqsa, o'quvchilarda kompleks fikrlash, ijodiy yondashuv va fanlararo bilimlarni qo'llay olish ko'nikmalarini shakllantirish hozirgi ta'limning eng muhim vazifalaridan biriga aylangan. Bu vazifani amalga oshirishda fanlar integratsiyasi yondashuvi muhim ahamiyat kasb etadi. Fanlar integratsiyasi bu turli fanlar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik va uyg'unlik asosida bilimlarni bir butun tizim sifatida shakllantirishga qaratilgan pedagogik yondashuvdir. Integratsion ta'lim natijasida o'quvchilar turli fanlarda olgan bilimlarini real hayotiy vaziyatlarda qo'llash, muammoli vazifalarni hal qilish va tizimli fikrlash ko'nikmalariga ega bo'ladilar.

Aynan shu jihatlar XXI asr sharoitida raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashda asosiy mezonlardan biri sifatida ko'rilmogda.

8 Abduraimova G.O. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini "Texnologiya" fanini o'qitishga tayyorlash yo'llari va vositalari. // Pedagogika. – Toshkent, 2019. – №1. – B. 20 – 28.

9 Abduraimova G.O. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini "Texnologiya" fanini o'qitishga tayyorlash yo'llari va vositalari. // Pedagogika. – Toshkent, 2019. – №1. – B. 20 – 28.

Bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida fanlar integratsiyasi asosida kasbiy kompetensiyani rivojlantirish o'ziga xos o'rin tutadi. Chunki o'qituvchi nafaqat o'z mutaxassislik fanini chuqur bilishi, balki turli fanlar o'rtasidagi bog'liqlikni tushunishi, innovatsion ta'lim texnologiyalaridan samarali foydalanishi, zamonaviy metodlarni qo'llashi, o'quvchilarning individualligini hisobga olgan holda dars jarayonini tashkil eta olishi zarur. Shuning uchun ham pedagogik ta'lim muassasalarida fanlar integratsiyasi asosidagi ta'lim metodikasini shakllantirish va uni amaliyotga joriy qilish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Hozirgi zamonaviy ta'lim tizimi tezkor rivojlanayotgan jamiyat talablariga javob beradigan, keng qamrovli va tizimli bilimlarga ega bo'lgan o'qituvchilarni tayyorlashni talab qilmoqda. Shu bois fanlar integratsiyasi konsepsiyasi ta'lim jarayonida dolzarb o'rin tutadi. Fanlar integratsiyasi bu turli fanlar o'rtasidagi aloqadorlikni aniqlash, umumiy mavzular va g'oyalarni uyg'unlashtirish orqali o'quvchilarda kompleks va tizimli fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan yondashuvdir.

Integrativ ta'lim jarayoni o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini real hayotiy vaziyatlarda qo'llash, fanlararo aloqadorlikni anglash hamda o'zaro og'liqlikni tushunishga yordam beradi. Bo'lajak o'qituvchilar uchun esa bu yondashuv kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyasi quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi:

Pedagogik kompetensiya o'qitish metodikasi, pedagogik psixologiya, sinf boshqaruvi va o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish ko'nikmalari. Metodik kompetensiya fanlar bo'yicha o'quv materiallarini

ishlab chiqish, innovatsion metodlardan foydalanish va darslarni samarali tashkil etish. Kommunikativ kompetensiya o'quvchilar, ota-onalar, hamkasblar va rahbariyat bilan samarali muloqot qilish qobiliyati¹⁰.

Axborot-kommunikatsion kompetensiya zamonaviy AKT vositalaridan foydalanish, raqamli pedagogik resurslarni yaratish va ulardan oydalanish. Refleksiv kompetensiya o'z faoliyatini tahlil qilish, kamchiliklarni aniqlash va ularni bartaraf etish ko'nikmalari.

Tinglovchilarga kasbiy – pedagogik jarayonda duch kelishi mumkin bo'lgan muammoli vaziyatlar (hayotiy yoki syujetli) taqdim etiladi. Mashg'ulotning boshlang'ich 10 daqiqasida tinglovchilar bilan oldingi ma'ruza mashg'ulotida olingan nazariy bilimlarini suhbat, muhokama, namoyish, takrorlash, tushuntirish, amaliy vazifa bajarish metodlaridan foydalanish orqali nazorat qilinadi. O'qituvchi amaliy mashg'ulot mavzusini, o'quv maqsadlarini, muhokama qilinishi ko'zda tutilgan savollarni e'lon qiladi. Mavzu nomi va o'quv savollarini multimedia proektori yordamida ekranda namoyish qiladi. Shundan so'ng o'qituvchi mashg'ulotning borish tartibini, tinglovchilarning bilimini baholash mezonlarini bayon qiladi. Baholashda tinglovchilarning nafaqat amaliy ko'nikmalarini egallaganlik darajasi va berilgan savolga javob berish saviyasi, balki shu bilan birga qo'shimcha savollar berish, to'ldirish va qo'shimchalar qilish yordamida mashg'ulotda qatnashish faolligi ham inobatga olinishini e'lon qiladi. "STEAM ta'limiy yondashuvi o'quvchilarga dunyoni tizimli ravishda o'rganishga, atrofda ro'y berayotgan jarayonlarni mantiqiy mushohada qilishga, ulardagi o'zaro aloqani anglab yetishga, o'zi uchun yangi, noodatiy va qiziqarli narsalarni ochishga imkon beradi". Qandaydir yangilikni kutish orqali o'quvchida qiziquvchanlikni rivojlantiradi. O'zi uchun qiziqarli masalani

10 Хотунцев Ю.Л., Кожина О.А. Развитие творческих способностей учащихся в образовательной области «Технология»: Методические рекомендации для учителей и студентов факультетов технологии и предпринимательства. – М. МИПКРО, 1999. – 44 с.

aniqlab olishni, uning yechimini topishning algoritmini ishlab chiqishni, natijalarini tanqidiy baholashni, fikrlashni muhandislik stilini shakllantirishga olib keladi. Jamoaviy faoliyat olib boorish ko'nikmalarini shakllantiradi. Bularning barchasi o'quvchi rivojlanishining yuqori bosqichga ko'tarilishini va kelajakda to'g'ri kasb tanlashga zamin yaratadi. STEAM ta'limida fanlararo aloqa va loyihalash metodi birlashtirilgan bo'lib, uning asosida tabiiy fanlarni texnologiyaga, muhandislik ijodiyotiga va atematikaga integratsiya qilish yotadi. Bunda muhandislik bilan bog'liq kasblarga bo'lgan tayyorgarlik amalga oshiriladi. Provordida ilmiy texnik bilimlarni real hayotda qo'llash taqozo etiladi. STEAM ta'limida amaliy mashg'ulotlar yordamida, bolalarga ilmiy-texnik bilimlardan real hayotda foydalanish namoyish qilinadi. Har bir darsda o'quvchilar zamonaviy loyihalashga oid modellarni ishlab chiqadi, quradi va modelni takomillashtiradi. Ular aniq loyihani o'rganadi, natijada real mahsulotning prototipini yaratadilar. Masalan, o'quvchilar harakatlanuvchi sodda robotni yasashda muhandislik kasbi, muhandislik dizayni, elektrotexnik, konstruktor, loyihalash, texnologik jarayon, texnologik xarita kabi tushunchalar bilan tanishadilar. Tanqidiy tafakkur ko'nikmalarini rivojlantirish va muammolarni yechish. Ta'limning barcha bosqichlarida yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etish, ayniqsa, axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali va oqilona foydalanish va yuqori samaradorlikka erishishga alohida ahamiyat berish darkor. Jahon talablariga mos keluvchi raqobatbardosh, malakali kadrlar tayyorlashga, kelajak avlodni yuksak ma'naviyatga, ijtimoiy hayotda ro'y berayotgan o'zgarishlarga to'g'ri munosabatda bo'lishga, milliy qadriyatlarimizning mohiyatini chuqur anglab yetadigan barkamol shaxslarni tarbiyalash yo'lida ta'limning turli vosita va metodlaridan foydalangan holda ijodkor, izlanuvchan, fidoyi

yoshlarni tarbiyalash lozim. Shuningdek o'qituvchida ham mahorat va san'at bo'lishi kerakki, u o'quvchilarni o'ziga jalb eta olishi, darsini qiziqarli qilib o'tishi va o'quvchiga bilim va tarbiya bera olishi kerak. Hozirgi kundagi asosiy azifalarimizdan biri o'quvchilarni shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy hayotlarida uchraydigan vaziyatlarda egallab turgan turli tipdagi malakalarini samarali ravishda qo'llashga o'rgatish, ijod qila olish, mustaqil ravishda fanga oid zaruriy axborotlarni izlab topish, tahlil qilish natijasida zaruriy bilimlarni oshirishga oid materiallarni ajrata olish, ko'zda tutilmagan noaniq, ya'ni muammoli vaziyatlar vujudga kelganda ish beradigan malakalarga alohida ahamiyat berish hamda egallagan bilimlarni kundalik turmushi jarayonida qo'llay oladigan xususiyatlarni shakllantirishni tarbiyalashdan iboratdir.

O'quvchilarda bu xususiyatlarni tarbiyalashda, ayniqsa, texnologiya faniga oid bilim, ko'nikma va malakalarning dars jarayonida singdirish bilan birgalikda ularda kompetensiyalarni ham shakllantirilishi lozim¹.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy globallashuv jarayonlari, raqobatning kuchayishi va iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishi ta'lim tizimidan yuqori malakali, ijodkor va texnologik fikrlovchi kadrlarni tayyorlashni talab qilmoqda. Mamlakatimizning jahon hamjamiyatida munosib o'rin egallashi, iqtisodiyotimizning raqobatbardoshligini oshirish, ishlab chiqarishning yangi bosqichiga o'tish bevosita texnik va texnologik ta'limning sifatiga bog'liqdir. Shu jihatdan talabalarda ijodkorlik, mustaqil fikrlash, fanlararo integratsiya asosida muammolarni yecha olish ko'nikmalarini shakllantirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Amaliy mashg'ulotlarning mazmunini boyitish, ularni innovatsion metodlar asosida tashkil etish, xususan, STEAM ta'limi yondashuvini joriy

1 Muslimov N.A. Kasb ta'limi o'qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari: Pedagogika fanlari doktori dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2007. – 36 b.

etish talabalarining ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarish, ularni real hayotiy vaziyatlarda samarali qaror qabul qila oladigan mutaxassis sifatida shakllantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. STEAM yondashuvi fanlararo bog'liqlikni mustahkamlaydi, texnik tafakkurni rivojlantiradi, loyihaviy va konstruktiv fikrlashni avtomatik tarzda shakllantiradi. Natijada ta'lim jarayonida nafaqat nazariy bilimlar, balki amaliy-texnologik ko'nikmalar, kreativ fikrlash, jamoaviy faoliyat va mas'uliyat kabi universal kompetensiyalar ham rivojlanadi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, bugungi kunda ta'lim jarayonida kompetensiyaviy yondashuvni kuchaytirish, ayniqsa bo'lajak o'qituvchilarni zamonaviy texnologiyalar asosida tayyorlash ta'lim tizimining sifat ko'rsatkichlarini oshirishga xizmat qiladi. Amaliy mashg'ulotlar orqali talabalarining o'z fani bo'yicha puxta bilimga ega bo'lishi, ijodiy yondashuvi va muammoli vaziyatlarga yechim topish malakasining shakllanishi ularning kelgusida mehnat bozorida raqobatbardosh bo'lishiga zamin yaratadi.

THE ALIENATION AND IDENTITY CRISIS IN FRANZ KAFKA'S THE METAMORPHOSIS

Sunnat Ravshan o'g'li Qosimov – EFL Teacher,
Jizzakh State Pedagogical University

Abstract. Franz Kafka's *The Metamorphosis* is one of the most profound modernist works exploring alienation, identity, and the absurdity of human existence. Through the transformation of Gregor Samsa into a monstrous insect, Kafka symbolically examines the individual's isolation in a mechanized, dehumanized society. This article explores how *The Metamorphosis* reflects the psychological, social, and existential struggles of modern humanity. Kafka's portrayal of Gregor's alienation from family, work, and self, highlights the loss of human connection in a world governed by economic necessity and emotional detachment.

Annotatsiya. Frans Kafkaning "Metamorfoza" asari begonalashuv, shaxsiylik inqirozi va inson mavjudligining absurdligi kabi mavzularni o'rganadigan eng chuqur modernistik asarlardan biridir. Gregor Samsaning dahshatli hasharotga aylanishi orqali Kafka insonning mexanizatsiyalashgan va g'ayriinsoniylashgan jamiyatdagi yolg'izligini ramziy tarzda tahlil qiladi. Ushbu maqola Metamorfoza asarida insonning psixologik, ijtimoiy va ekzistensial kurashlari qanday aks etishini o'rganadi. Kafka asar qahramoni Gregorning oila, ish va o'z "meni"dan begonalashuvini tasvirlashi iqtisodiy zarurat va hissiy sovuqlik hukmron bo'lgan dunyoda insoniy aloqalarning yo'qolishini yorqin namoyon etadi.

Аннотация. «Метаморфозы» Франца Кафки – одно из самых глубоких произведений модернизма, исследующее отчуждение, кризис личности и абсурд человеческого существования. Превращение Грегора Замзы в насекомое символизирует изоляцию личности в механизированном и обезличенном обществе. В статье анализируются психологические, социальные и экзистенциальные аспекты романа, отражающие потерю человеческих связей в мире, управляемом экономической необходимостью и эмоциональным отчуждением.

Keywords: Franz Kafka, *The Metamorphosis*, alienation, identity crisis, modernism, existentialism, absurdity, psychology, dehumanization.

Kalit so'zlar: Frans Kafka, Metamorfoza, begonalashuv, shaxsiylik inqirozi, modernizm, ekzistensializm, absurdlik, psixologiya, g'ayriinsoniylik.

Ключевые слова: Франц Кафка, Превращение, отчуждение, кризис личности, модернизм, экзистенциализм, абсурд, психология, обезличивание.

Franz Kafka occupies a central place in modernist literature, representing the anxieties, contradictions, and spiritual dislocations of early twentieth century Europe. Born into a middle-class Jewish family in Prague – Kafka grew up in a multilingual and multicultural environment marked by tension between German, Czech, and Jewish identities. This complex background deeply influenced his sense of alienation and ambiguity, themes that pervade all his works. Writing primarily in German, Kafka belonged to a minority within a minority, which intensified his awareness of isolation and cultural displacement. Modernism as a literary movement emerged in the late nineteenth and early twentieth centuries

in response to the collapse of traditional values, the rise of industrial capitalism, and the trauma of rapid social change. Writers such as James Joyce, Virginia Woolf, T.S.Eliot, and Marcel Proust experimented with narrative form and psychology to portray the fragmented consciousness of the modern subject. Kafka's contribution to this movement is unique: while other modernists focused on stream-of-consciousness or interior monologue, Kafka explored the irrationality of modern existence through parable, allegory, and surreal transformation. His concise, detached prose style exposes the tension between the bureaucratic, impersonal world and the individual's inner life. In *The Metamorphosis*

(1915), as in his later works *The Trial* (1925) and *The Castle* (1926), Kafka captures the individual's struggle against incomprehensible systems of power. His characters inhabit labyrinthine worlds dominated by invisible authorities and illogical rules, reflecting the alienation of the modern self. Kafka's portrayal of Gregor Samsa's transformation into an insect symbolizes the dehumanization of man in an increasingly mechanized and impersonal society. This theme echoes the broader modernist concern with the loss of meaning and identity in the modern world².

One of the central themes in *The Metamorphosis* is the profound alienation of the individual within the structures of modern capitalist society. Kafka portrays Gregor Samsa not merely as a man transformed into an insect, but as a human being whose identity and worth are determined entirely by his economic function. Long before his physical metamorphosis, Gregor is spiritually dehumanized by his monotonous occupation as a traveling salesman. His existence revolves around fulfilling his family's financial needs, reducing his life to a cycle of work, exhaustion, and duty. Kafka thus exposes how industrial capitalism strips the worker of individuality, reducing human life to mere economic utility. From the very beginning of the story, Gregor's thoughts are dominated by anxiety about his job rather than the horror of his transformation. His first reaction – "What's happened to me?" – is immediately followed by a worry about catching the next train to work. This irony emphasizes the depth of his psychological conditioning: he has internalized the capitalist system to the point that his identity depends on his labor. As Marx argued in his theory of alienation, the worker becomes estranged from his own humanity when labor is reduced to a commodity. Gregor exemplifies this condition, he works not for fulfillment, but as a machine

serving external demands. His insect form only literalizes what was already true in a metaphorical sense: his humanity had long been eroded by economic exploitation and social indifference³. Kafka's portrayal of Gregor's relationship with his employer further underscores the dehumanizing power of bureaucratic systems. The "chief clerk" who arrives at Gregor's home represents the cold impersonality of modern authority. He speaks to Gregor not as a person, but as a defective part of an economic mechanism. His lack of empathy and immediate suspicion reflect a social order in which productivity defines moral worth. Once Gregor can no longer perform his duties, he is treated as disposable, a theme that anticipates modern critiques of alienation in industrial and post-industrial society. The family's reaction to Gregor's condition mirrors society's rejection of the unproductive individual. When he is no longer capable of supporting them financially, their compassion quickly fades. His father's violent response and his mother's fear illustrate the breakdown of familial bonds under economic pressure. Gregor's family had relied on his labor but never valued his personhood; once he ceases to be useful, they perceive him as a burden. This transformation from breadwinner to parasite is symbolic of society's utilitarian logic – a person's worth is measured by their contribution to material stability, not by intrinsic humanity. In this way, the Samsa household becomes a microcosm of capitalist alienation: relationships are transactional, affection conditional, and love dependent on economic function. Dehumanization in Kafka's world is not merely social but existential⁴. As Gregor loses his physical and linguistic capacities, he also loses the means to assert his identity. His inability to communicate symbolizes the collapse of human connection in a world governed by instrumental reason. Language becomes meaningless when

2 Corngold, S. (1972). *Franz Kafka: The Necessity of Form*. Ithaca: Cornell University Press.

3 Gray, R. (2015). *A Franz Kafka Encyclopedia*. Westport, CT: Greenwood Press.

4 Greenberg, M. (Ed.). (2010). *The Essential Kafka*. New York: HarperCollins.

others refuse to listen. Gregor's gradual silence mirrors his erasure from the human community. The closed door separating him from his family becomes a powerful image of alienation: it both protects and imprisons him, signifying the psychological isolation of the modern self. Franz Kafka's *The Metamorphosis* transcends the boundaries of realist fiction, operating simultaneously as a psychological case study, a social allegory, and an existential parable. The story's central event, Gregor Samsa's inexplicable transformation into an insect, defies rational explanation and situates the narrative within the realm of the absurd. Yet this absurdity is not meaningless; it serves as a profound metaphor for the human condition in the modern world. Kafka transforms the grotesque into the philosophical, using Gregor's metamorphosis as a lens through which to explore existence, guilt, isolation, and the search for meaning in a seemingly indifferent universe.

The existential dimension of *The Metamorphosis* is evident from the opening line: Gregor awakens to find himself transformed, but the text provides no reason, no cause, and no moral explanation. This lack of justification reflects the randomness and contingency of existence – central concerns of existential philosophy. Human beings, Kafka suggests, are thrust into a world that resists understanding, yet must continue to live and act within it. This mirrors Albert Camus's later notion of "the absurd," in which the desire for meaning collides with a silent, incomprehensible universe. Gregor's transformation dramatizes this confrontation: he seeks to understand his condition, to fulfill his obligations, and to communicate but all his efforts are met with incomprehension or hostility. Existentially, Gregor's fate embodies the collapse of self-definition. His identity, once rooted in his work and his role as provider,

dissolves as his body changes. Kafka presents this loss not as a sudden event but as a gradual disintegration of consciousness¹. Gregor's human mind initially persists within his insect body, but over time, his thoughts become fragmented and instinctual. This descent from rationality to instinct symbolizes the erosion of human essence when stripped of social recognition. As Jean-Paul Sartre later observed, existence precedes essence, yet for Gregor, existence itself becomes unbearable when society denies his humanity. The metamorphosis, then, becomes a metaphor for existential abandonment: man reduced to matter, consciousness silenced by circumstance. The symbolism of the insect has been interpreted in numerous ways, reflecting the story's allegorical richness. Some critics, like Vladimir Nabokov, argue that the insect form represents Gregor's inner worthlessness, the physical manifestation of self-disgust produced by his servitude. Others, such as Ritchie Robertson and Stanley Corngold, view it as a symbol of the dehumanizing effects of modern labor and familial obligation. The insect lowly, despised, yet resilient embodies the paradox of human existence: simultaneously insignificant and self-aware. Kafka deliberately avoids naming the species, enhancing the ambiguity and universality of the symbol. The monstrosity of Gregor's form is less about physical horror than about existential estrangement, being trapped in a body that no longer corresponds to the self. Ultimately, *The Metamorphosis* presents a world where meaning is neither given nor attainable where identity, morality, and communication collapse under the weight of absurdity. Yet Kafka's vision is not purely nihilistic. Within Gregor's suffering lies an implicit critique of the social and spiritual emptiness of modern civilization. The story compels readers to confront the fragility of human identity and the limits of empathy, forcing them to ask what it truly means to be human in a world that has forgotten its own soul². In this

1 Kafka, F. (2009). *The Metamorphosis* (D. Wyllie, Trans.). London: Penguin Classics.

2 Patterson, D. (1981). *Kafka's Narrators: A Study of His Stories and Sketches*. Urbana: University of Illinois Press.

way, Kafka's existential symbolism continues to resonate, revealing the timeless truth that alienation is not only a social condition but the fundamental paradox of human existence. Franz Kafka's *The Metamorphosis* endures as one of the most haunting and philosophically profound works of modern literature. Beneath its surreal surface lies an acute reflection of the modern human condition, a condition defined by alienation, anxiety, and the ceaseless search for meaning in an indifferent world. Kafka's story, through the grotesque image of Gregor Samsa's transformation, captures the collapse of identity that accompanies modernity's social, economic, and spiritual upheavals. His narrative dissects not only the psychology of one man but also the mechanisms of a society that values productivity over humanity, conformity over compassion, and routine over genuine existence. In Gregor's metamorphosis, Kafka transforms the private experience of suffering into a universal symbol of modern alienation. The story's power lies in its ambiguity reflecting the irrationality of life itself. By denying the reader an explanation, Kafka reproduces the existential uncertainty of the modern world, where individuals must construct meaning in the absence of divine order or moral clarity. This sense of metaphysical isolation places *The Metamorphosis* firmly within the modernist tradition, alongside the works of T.S. Eliot, James Joyce, and Virginia Woolf, all of whom grappled with the fragmentation and disillusionment of twentieth-century existence. At the same time, Kafka's vision extends beyond social critique to a more profound philosophical inquiry into the nature of being. Gregor's loss of language, identity, and physical form represents not only social exclusion, but the erosion of the self in a world governed by mechanical logic. The transformation exposes the fragility of human consciousness and the limits of reason in the face of absurdity. In this sense, Kafka anticipates the

existential philosophies of Sartre and Camus, where man is condemned to freedom in a universe without meaning. Yet unlike the existential hero who asserts his autonomy through rebellion, Gregor's tragedy lies in his inability to resist or articulate his suffering. His silence becomes the ultimate symbol of humanity's impotence before the impersonal forces of modern life³.

The Metamorphosis serves as a moral mirror, reflecting the failure of empathy in a world obsessed with utility. Gregor's family, once dependent on his labor, abandons him when he ceases to be economically useful revealing the conditional nature of love under capitalism. Their eventual relief at his death exposes the extent of dehumanization not only in Gregor, but in those who reject him. Kafka thus redefines monstrosity: the true horror is not Gregor's physical form but the coldness and indifference of human hearts. Through this inversion, Kafka forces readers to confront their own moral complicity in the systems that perpetuate alienation and exploitation. In the end, Gregor Samsa's tragedy is not his transformation but his invisibility. His body becomes monstrous, but the real metamorphosis occurs within society in its capacity to deny compassion, understanding, and solidarity. Through this grim yet illuminating vision, Franz Kafka gives the modern age its defining parable: a reflection of a world where the human soul, suffocated by conformity and indifference, struggles to affirm its existence⁴. Thus, the metamorphosis remains not only a masterpiece of modernist literature but also a timeless moral and existential meditation a mirror held up to the human spirit in its perpetual conflict with the absurd.

3 Robertson, R. (2004). *Kafka: Judaism, Politics, and Literature*. Oxford: Oxford University Press.

4 Spirk, J. (2010). *Kafka's Ethics of Interpretation: Between Tyranny and Despair*. Evanston, IL: Northwestern University Press.

TALABALARNI JISMONIY TARBIYA VA SPORTGA JALB QILISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR

Eldor Ziyat o'g'li Nurmatov – o'qituvchi,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalari talabalarini jismoniy tarbiya va sportga jalb qilishda innovatsion texnologiyalardan foydalanishning metodologiyasi ko'rib chiqilgan. Fan–texnika jadallik bilan rivojlanayotgan hozirgi sharoitda talabalarga sog'lom turmush tarzini keng targ'ib qilish masalasi dolzarbligini yanada oshirib yubordi. Talabalarni faol jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari bilan mustaqil shug'ullanishga undaydigan motivlarni shakllantirishning shart-sharoitlari ilmiy tahlil qilinadi.

Аннотация. В статье рассматривается методика использования инновационных технологий для привлечения студентов высших учебных заведений к занятиям физической культурой и спортом. В современных условиях бурного развития науки и техники проблема формирования здорового образа жизни среди студентов становится еще более актуальной. Научно проанализированы условия формирования мотивов, побуждающих студентов к самостоятельному занятию активной физкультурной и спортивной деятельностью.

Abstract. This article examines the methodology for using innovative technologies to attract students of higher educational institutions to physical education and sports. In the current conditions of rapid development of science and technology, the issue of promoting a healthy lifestyle among students has become even more urgent. The conditions for the formation of motivations that encourage students to independently engage in active physical education and sports are scientifically analyzed.

Kalit so'zlar: jismoniy tarbiya, sport, ommaviy sport, jismoniy madaniyat, innovatsiya, sog'lom turmush tarzi, fitnes texnologiyalar.

Ключевые слова: физическое воспитание, спорт, массовый спорт, физическая культура, инновации, здоровый образ жизни, фитнес-технологии.

Keywords: physical education, sports, mass sports, physical culture, innovation, healthy lifestyle, fitness technologies.

Jahonning yetakchi ilmiy tadqiqot markazlarida (Bonndagi Federal sport fanlari instituti, Nyulenddagi Janubiy Afrika sport fanlari instituti, Louboro universitetidagi markaz) talabalar jismoniy tarbiyasini rivojlantirishning samarali metod va vositalarini aniqlash borasida ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Shu nuqtai nazardan ham horijda insoniyatni sog'lomlashtirish, sog'lom turmush tarzi orqali kelajakni yaratish maqsadida bu faoliyatga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Mamlakatimizda yoshlarning jismoniy tarbiya va sportga bo'lgan qiziqishini oshirish muammosi sog'lom avlodni tarbiyalashning ijtimoiy ehtiyoji tufayli eng dolzarb hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-apreldagi "Mahallalarda yoshlarni ommaviy sportga jalb qilishni yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-201 – son qarorida mahallalarda yoshlar o'rtasida ommaviy sport musobaqalarini tizimli tashkil etish orqali sog'lom turmush tarzini keng targ'ib qilish, ularni ommaviy sportga jalb etishni yangi bosqichga olib chiqish masalalarga alohida to'xtalib o'tilgan⁵.

Oliy ta'lim muassasalarida jismoniy madaniyatni rivojlantirish muammolariga bag'ishlangan ko'plab tadqiqotlar talabalarning yuqori darajadagi sog'lig'iga ega bo'lish istagini shakllantirishga yordam beradigan yangi texnologiyalarni izlash zarurligini ko'rsatadi.

5 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-apreldagi "Mahallalarda yoshlarni ommaviy sportga jalb qilishni yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-201 – son qarori. Manba: <https://lex.uz/docs/-5950242>

Bu shaxsiy motivatsiya, maxsus bilim va xulq-atvorning rivojlanishiga bog'liq, shuningdek, o'qituvchi va talabaning birgalikdagi faoliyati natijasidir. Talabalarni sog'lomlashtirish muhim ahamiyatga ega, chunki bo'lajak bitiruvchi tegishli darajadagi jismoniy tayyorgarlikka ega bo'lgan oliy ma'lumotli mutaxassis bo'lishi kerak.

Bugungi kunda insonning intellektual va moslashuvchan qobiliyatlariga bo'lgan talablar ham ortmoqda. Biroq talabalarni jismoniy mashqlar, sport va faol jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari bilan mustaqil shug'ullanishga undaydigan motivlarning shakllanishiga shaxs ahamiyati, qoniqish, ma'naviy boyitish kabi sub'ektiv omillarning ta'siri kamayib bormoqda⁶.

Shaxsning jismoniy chiniqish va sog'lom turmush tarzi sohasidagi ma'lum bilimlari hayotga bo'lgan munosabati, motivatsiyasi, jismoniy va ruhiy salomatligi uning davlat va jamiyatga munosib xizmat qila olishiga tayyorligini anglatadi. S.N.Chernyakovaning ta'kidlashicha, yoshlarning jismoniy chiniqishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy omillar, sog'lig'iga zararli va jismoniy rivojlanishini sekinlashtirib qo'yadigan muammolar ilmiy jihatdan o'rganilishi, ta'lim muassasalarida tashkil etilgan o'qish faoliyati ko'pincha ta'lim oluvchilarning jismoniy chiniqishi, sog'lig'i hamda jismoniy barqarorlik ko'nikmalarining shakllanishiga samarali ta'sir ko'rsatishi zarur⁷. Buning uchun yoshlarning ta'lim muassasasida dastlabki yilda moslashish, turmush tarzini o'zgartirishi hamda bir qator og'irlashtiruvchi omillar sifatida quyidagilarni keltirib o'tish mumkin: yoshlarni OTMda ta'limga olib kirish bosqichlarining psixologik adabtatsiya (moslashuvchanlik) omillariga asoslanmaganligi; ta'lim muassasalarida yuzaga keluvchi o'zlashtirish bilan bog'liq

ta'lim va ta'lim muassasaga nisbatan antipatiya; jismoniy chiniqish va sog'lom turmush tarzini rag'batlantirish, targ'ib qilish va odatga aylantirish masalasida ta'lim muassasalarida tizimli ishlarning yo'lga qo'yilmaganligi.

Dunyoning eng kuchli sportchilariga ega davlatlarida sport, shuningdek, soha iqtidorlarini aniqlash va tarbiyalash uchun ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirishga katta moliyaviy va inson resurslarini sarflamoqda. Ushbu mamlakatlarning barchasida qo'llaniladigan dasturlarning asosiy tarkibiy qismi sportga tayyorlash nazariyasi va amaliyotining barcha jihatlarini o'rganiladigan milliy sport institutlari va sport o'quv markazlarini shakllantirish, shuningdek, yuqori malakali sportchilar uchun mashg'ulotlarni ilmiy-metodik ta'minlashdan iborat. Mazkur markazlarda sportchilar muntazam ravishda zamonaviy pedagogik, biomexanik, fiziologik test va tibbiy ko'rikdan o'tkazilib, yangi ilmiy bilimlar olish, o'quv dasturlarini o'z vaqtida tuzatish va takomillashtirish imkonini bermoqda⁸.

Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan metodikaning nazariy va uslubiy asosi pedagogika oliy ta'lim muassasasining ta'lim tizimida talabalarning jismoniy madaniyatini shakllantirish jarayonining mohiyatini ifodalovchi modeldir.

Model talabalarni jismoniy tarbiya va sportga qamrab olishning tashkiliy jarayonini o'ziga xos tashkil etish tizimini aks ettiradi, uning markaziy bo'g'ini tamoyillari, uslubiy yondashuvlari va mualliflik metodologiyasi bo'lib, ularning jismoniy madaniyatini bosqichma-bosqich past darajadan yuqori darajaga qadar shakllantirishni ta'minlaydi.

Modelning maqsadli komponenti innovatsion

6 Abels K. W., Bridges J. M. Teaching movement education: foundations for active lifestyles. Champaign, IL: Human Kinetics, 2010. XVI, 264 p.

7 Chernyakova, S.N. Universitetning axborot-ta'lim muhitida bakalavrlarning jismoniy tarbiya kompetensiyasini shakllantirish: dissertatsiya avtoreferati. dis. ...kand. ped. Fanlar / S.N. Chernyakova. – Tyumen, 2016 yil.

8 Abrahamyan A.M. Training of bachelors of physical education in the direction of using information and communication technologies in educational and coaching activities: Dissertation abstract... cand. pedagogical sciences Moscow. 2012. – 22 p.

texnologiyalar asosida talabaning jismoniy madaniyatini shakllantirish va sportga jalb etishdan iborat. Modelning metodologik komponentlariga jismoniy madaniyatning nazariy jihatlarini tizimini aniqlash orqali jismoniy madaniyatni shakllantirish jarayoni; tibbiy-biologik, psixologik, pedagogik, falsafiy, sotsiologik, kasbiy-integrativ tamoyillar; tadqiqotning uslubiy yondashuvlarini amalga oshirishning madaniy, tizimli-faollik, innovatsion-texnologik, kompetentsiyaga asoslangan va shaxsga yo'naltirilgan usullari; shaxsning ichki qarama-qarshiliklarini hal qilish asosida talabalarning o'zini-o'zi shakllantirishi, jismoniy tarbiya faoliyatini individuallashtirish, integratsiyaviy mazmun, ijodkorlikni rivojlantirish. jismoniy tarbiya kompetensiyasi, mobil qurilmalardan foydalangan holda intensiv o'zini takomillashtirish; talabalarning jismoniy madaniyatini samarali shakllantirish uchun o'zaro bog'liq tashkiliy, pedagogik, uslubiy, texnologik va individual o'ziga xos sharoitlar tizimidan iborat pedagogik ta'sirlar majmuasi. Modelning tarkibiy komponenti sifatida "Jismoniy tarbiya va sportga jalb etish", "Xronobiologik jarayonlarni tahlil qilish" kabi mashg'ulotlarning mazmunini integratsiyalash orqali kasbiy tayyorgarlik asoslari beldilangan. Talaba jismoniy madaniyatining shakllanganlik ko'rsatkichlari motivatsion, faoliyatli, kognitiv mezonlari asosida past, o'rta, yuqori darajalarda ifodalandi.

Jismoniy madaniyat darajasi yuqori bo'lgan bitiruvchi kadrni tayyorlashning ijtimoiy buyurtmasi – metodologiyani talabalarning jismoniy madaniyatini shakllantirish jarayonini uslubiy ta'minlashni belgilaydi. Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan veb kontent ma'lumotlarini taqdim qiluvchi maxsus sayt Jizzax davlat pedagogika universitetining www.main.jdpu.uz platformasi bilan integratsiya qilingan bo'lib, 7/24 – "Klub va to'garaklar" bo'limida "Jismoniy tarbiya va ommaviy sport" nomli online sport klub sahifasida taqdim etiladi.

Bunda "Post" kontenti yordamida talabalarning jismoniy madaniyatini shakllantirish metodikasi internet va mobil qurilmalar orqali o'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'zaro munosabatlar algoritmini ifodalovchi mobil ta'lim g'oyalari asosida amalga oshiriladi, shuningdek, trening mazmunining milliy-mintaqaviy komponentini, turli sog'liqni saqlash dasturlari va jismoniy mashqlarning noan'anaviy tizimlarini joriy etadi. "Jismoniy tarbiya va sog'lom turmush tarzi" web kontenti nazariy-uslubiy va amaliy bosqich bloklaridan tashkil topgan bo'lib, u talabalarning jinslariga moslab ishlab chiqilgan mashg'ulot va mediama'lumotlardan iborat.

Amaliy bosqich blokida bo'lg'usi o'qituvchilarning kasbiy faoliyat tarzi inobatga olingan holda Kouching metodi yordamida jismoniy mashqlar bajarish ko'nikmasi shakllantirildi. Tadqiqotda mobil texnologiyalarni kognitiv faoliyatda qo'llashning birinchi bosqichida talaba mobil kontentdan foydalanishni o'rganadi va o'zi uchun individual shug'ullanish yo'lini tanlaydi. Turli mutaxassisliklar bo'yicha talabalarning kasbiy muhim fazilatlariga e'tibor qaratgan holda jismoniy tarbiya mashg'ulotlari mazmunini rivojlantirishning dolzarbligi ularning sog'lig'ini yaxshilash, ijodiy va kelgusi mehnat faoliyatiga tayyorgarlik darajasini oshirish, sog'lom turmush tarziga motivatsiyasini oshirish bilan belgilanadi.

Pedagogika oliy ta'lim muassasalarining talabalarini jismoniy tarbiya va ommaviy sportga jalb etish mexanizmini ishlab chiqishda turli ixtisosliklarning o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish o'quv dasturini turli sport va jismoniy mashqlarning noan'anaviy turlari bilan mazmunli boyitish imkonini berdi. Jismoniy tarbiya mazmuniga turli elementlarni kiritishning asosiligi ikkita mezon bo'yicha amalga oshiriladi: talabalarning tibbiy ko'rik va funktsional diagnostika natijalariga asoslangan fiziologik xususiyatlari; kasbiy yo'naltirish uchun jismoniy tarbiya mazmuni elementlarini tanlash.

Filologiya (O'zbek tili, Rus tili va adabiyot, Xorijiy tillar), Matematika, Fizika, Informatika, Tarix mutaxassisliklarida tahsil olayotgan bo'lajak o'qituvchilar uchun ularning kasbiy faoliyatining psixofiziologik tarkibiy qismi ustuvor xususiyat sifatida aniqlandi, ya'ni, kam jismoniy energiya talab qiladigan harakatli mehnat faoliyati. Ushbu mutaxassisliklarida tahsil olayotgan bo'lajak o'qituvchilar ko'pincha o'tirish holatiga, minimal fizik harakatlariga, past amplitudali va barmoq mushaklarning kichik kuchlanishiga ega. O'z navbatida, "Tarix" va "Madaniyatshunoslik" yo'nalishlari talabalari uchun sayyohlik va arxeologik faoliyat bilan uyg'un holda o'tirib ishlash ustuvor vazifa etib belgilangan. Filologiya (O'zbek tili, Rus tili va adabiyot, Xorijiy tillar) mutaxassisliklari talabalari quyidagi kasbiy jihatdan muhim jismoniy va ruhiy fazilatlariga ega: o'ziga ishonch, hissiy barqarorlik, bag'rikenglik, xotira, tasavvur.

Ushbu xususiyatlarga asoslanib, biz quyidagilarni tavsiya qilamiz: an'anaviy sport va jismoniy mashqlar (yengil atletika, sport va harakatli o'yinlar, badminton, suzish); jismoniy mashqlarning noan'anaviy va innovatsion tizimlari (suv aerobikasi, yoga, sheyping, cheerliding, bodibilding, fitnes).

"Matematika", "Fizika", "Informatika" mutaxassisliklarida tahsil olayotgan talabalarda kasbiy jihatdan muhim jismoniy va aqliy sifatlar: xotira, tafakkur, hissiy barqarorlik, mantiqiy fikrlash, diqqat bilan aniqlangan. Ushbu xususiyatlarga asoslanib, biz quyidagilarni tavsiya qilamiz: an'anaviy sport va jismoniy mashqlar (og'irlik ko'tarish, atletika, armrestling, shaxmat, shashka, sport va harakatli o'yinlar, yengil atletika); jismoniy mashqlarning noan'anaviy va innovatsion tizimlari (kuchli ekstremal, pauerlifting, stritbol, lapta, bodibilding, fitnes, snoubord).

"Tarix" mutaxassisliklarida tahsil olayotgan talabalarining kasbiy jihatdan muhim jismoniy va ruhiy fazilatlar: tashabbuskorlik, tashkilotchilik

qobiliyati, operativ fikrlash xususiyatlari aniqlangan. Ushbu xususiyatlarga asoslanib, biz quyidagilarni tavsiya qilamiz: an'anaviy sport va jismoniy mashqlar (turizm, sport va ochiq havoda o'yinlar, otishma); jismoniy mashqlarning noan'anaviy va innovatsion tizimlari (tarixiy qilichbozlik, dart, parkur, stritbol, chaqmoq, snoubord).

"Ta'lim menejmenti" va "Pedagogika va psixologiyasi" mutaxassisliklarida tahsil olayotgan bo'lajak o'qituvchilar kasbiy faoliyatning psixofiziologik komponentining ustuvor xususiyati – nevro-emotsional stressning kuchayishini aniqladilar. Ularning kelajakdagi faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari aniqlandi – jismoniy kuchni o'rtacha sarflashni talab qiladigan mobil faoliyat, kam ta'minlangan oilalar va o'smirlar bilan ishlash. Umumiy chidamlilik, diqqat, tashabbuskorlik, tashkilotchilik qobiliyati, hissiy barqarorlik kabi kasbiy jihatdan muhim jismoniy va ruhiy fazilatlar aniqlangan.

Ushbu xususiyatlarga asoslanib, biz quyidagilarni tavsiya qilamiz: an'anaviy sport va jismoniy mashqlar (sport va harakatli o'yinlar, qo'l jangi, suzish, aerobika, chang'i sporti); jismoniy mashqlarning noan'anaviy va innovatsion tizimlari (sharq jang san'ati, yoga, parkur, stretching, velosiped, lapta, skeytbord, turniket, shimoliy yurish).

"Boshlang'ich ta'lim" mutaxassisligi bo'yicha tahsil olayotgan talabalarining psixofiziologik faoliyatining ustuvor xususiyati nevro-emotsional stressning kuchayishi hisoblanadi. Kelajakdagi kasbiy faoliyatning o'ziga xos xususiyatlari qayd etilgan – o'rtacha jismoniy va aqliy energiya sarfini talab qiladigan mobil faoliyat. Kasbiy jihatdan muhim jismoniy va ruhiy sifatlar aniqlangan: tashabbuskorlik, tashkilotchilik qobiliyati, chidamlilik, hissiy barqarorlik, bag'rikenglik. Ushbu xususiyatlarga asoslanib, biz quyidagilarni tavsiya qilamiz: an'anaviy sport va jismoniy mashqlar (gimnastika, ochiq va sport o'yinlari, stol tennisi, badminton,

shaxmat, rus shashkasi, suzish, chang'i); jismoniy mashqlarning noan'anaviy va innovatsion tizimlari (stretbol, bar, lapta, sheyping, fitnes, flesh-mob, skeytbord, shimoliy yurish).

"Musika" mutaxassisligi bo'yicha tahsil olayotgan bo'lajak o'qituvchilar psixofiziologik faoliyatning neyro-emotsional stressning kuchayishi kabi ustuvor xususiyatini aniqladilar. Ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatining o'ziga xosligi bu o'rtacha jismoniy va aqliy energiya sarfini talab qiladigan kombinatsiyalangan faoliyat. Quyidagi kasbiy jihatdan muhim jismoniy va ruhiy sifatlar aniqlangan: tasavvur, jasorat va qat'iyat, hissiy barqarorlik. Ushbu xususiyatlarga asoslanib, biz quyidagilarni tavsiya qilamiz: an'anaviy sport va jismoniy mashqlar (sport va harakatli o'yinlar, badminton, suzish); jismoniy mashqlarning noan'anaviy va innovatsion tizimlari (bodyflex, kallanetika, Pilates, velosipedda yurish, sheyping, bodi baleti, cheerliding, flesh-mob, shimoliy yurish).

"Texnologiya" mutaxassisliklarida tahsil olayotgan talabalar uchun psixofiziologik faoliyatning quyidagi xususiyatlari ustuvor hisoblanadi: sezilarli jismoniy faollik, neyro-emotsional stressning kuchayishi.

Kelajakdagi kasbiy faoliyatning o'ziga xos xususiyatlari qayd etilgan – o'rtacha jismoniy va aqliy energiya sarfini talab qiladigan kombinatsiyalangan faoliyat. Quyidagi kasbiy jihatdan muhim jismoniy va ruhiy fazilatlar aniqlangan: hissiy barqarorlik, operativ fikrlash, bag'rikenglik, qat'iyatlilik. Ushbu xususiyatlarga asoslanib, biz quyidagilarni tavsiya qilamiz: – an'anaviy sport va jismoniy mashqlar (sport va harakatli o'yinlar, og'ir atletika, yengil atletika, turizm); – jismoniy mashqlarning noan'anaviy va innovatsion tizimlari (pauerlifting, velosport, flesh-mob, fitnes, jang san'ati, skeytbord, snoubord).

"Jismoniy tarbiya" mutaxassisligi bo'yicha tahsil olayotgan bo'lajak o'qituvchilar

psixofiziologik faoliyatning quyidagi ustuvor xususiyatlarini aniqladilar: sezilarli jismoniy faollik, nevro-emotsional stressning kuchayishi. Ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatining o'ziga xosligi qayd etiladi – yuqori jismoniy va aqliy energiya sarfini talab qiladigan mobil faoliyat. Quyidagi professional muhim jismoniy va ruhiy sifatlar aniqlangan: tashabbuskorlik, hissiy barqarorlik, tashkilotchilik qobiliyati, qat'iyatlilik, bag'rikenglik. Ushbu xususiyatlarga asoslanib, biz quyidagilarni tavsiya qilamiz: – an'anaviy sport va jismoniy mashqlar (gimnastika, chang'i sporti, harakatli va sport o'yinlari, stol tennisi, badminton, turizm, yengil atletika); – jismoniy mashqlarning noan'anaviy va innovatsion tizimlari (bodyflex, kallanetika, Pilates, velosport, sheyping, lapta, cheerliding, turniket, pauerlifting, jang san'ati, flesh-mob, roliklar).

Tadqiqotning ikkinchi bosqichida talaba jismoniy madaniyatni rivojlantirish jarayonida mobil texnologiyalardan foydalanish zaruriyati va rolini tushunadi. Ushbu maqsadlar uchun tarkib o'z-o'zini tekshirish uchun savollarni o'z ichiga oladi, ularning maqsadi talabaning mustaqil o'rganilgan materialni idrok etish va o'zlashtirish darajasini tekshirishdir. Ushbu monitoring natijasi mobil kontentdan foydalanish darajasidir.

Tadqiqotimiz davomida foydalanilgan Samsung Health mobil ilovasi jismoniy faoliyat, parhez va uyqu kabi sog'lomlashtirishga hissa qo'shadigan kundalik hayotning turli jihatlarini kuzatishga xizmat qiladi. Samsung Health ilovasida 120 dan ortiq dastur mavjud bo'lib, ularning rivojlanishini aqlli qurilmalar yordamida kuzatib borish mumkin. Samsung Health yoki "Salomatlik" bu sizning sog'lig'ingizni yaxshilash uchun mo'ljallangan mobil ilovadir. U doimiy ravishda fonda ishlaydi, qadamlarni hisoblay oladi, video instruktor bilan turli xil mashg'ulotlarga ega, ovqatlanishingizni kuzatish, faollikda raqobatlash va boshqalar.

Bundan tashqari, bu yerda aqlli soat yoki boshqa aqlli gadjetlarni ulamasdan ham turli funksiyalar mavjud.

Uchinchi bosqichda mobil kontent bilan ishlash bo'yicha tegishli ko'nikmalarni shakllantirish undan foydalanishda nafaqat individual, balki guruh faoliyatini ham amalga oshirishni talab qiladi. To'rtinchi bosqichda monitoring va sinov jarayoni amalga oshiriladi, bu esa mobil kontentga bo'lgan talab va uning mazmuni haqida tezkor ma'lumot olish imkonini beradi. Ushbu davrning natijasi kontentning samaradorligi to'g'risida xulosalar ishlab chiqishdir.

Shunday qilib, yuqorida aniqlangan eksperimental dasturlar pedagogika oliy ta'lim muassasasi talabalarining jismoniy madaniyatini shakllantirish bo'yicha mualliflik metodologiyasining mazmunini tashkil etadi, deb xulosa qilish mumkin. Bosqichlarni aniqlash, ularning maqsadli qo'yilishi va natijasini aniqlash asosida talabalarining jismoniy madaniyatini shakllantirish metodologiyasining mazmuni ishlab chiqilgan.

Tadqiqot davomida jismoniy tarbiya va sportga xos yondashuvni amalga oshirish texnologiyasi quyidagi ketma-ket bosqichlardan iborat bo'ldi:

1-bosqich (jismoniy tarbiya va sport madaniyatini shakllantirishning birinchi bosqichi) – sentyabr-dekabr (1-semestr), bunda talabaning jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanishiga bo'lgan ehtiyojini, fiziologik va psixologik jihatlarini aniqlash;

2-bosqich (umumlashtiruvchi bosqich) – fevral-may (2-semestr) talabalar jismoniy tarbiya va sport madaniyatini oldindan shakllantirish asosida amalga oshiriladigan muayyan maqsad hamda vazifalarni umumlashtirish, ya'ni tanlagan sport turi bilan shug'ullanish orqali sog'lig'ini mustahkamlash;

3-bosqich (mustaqillik bosqichi) – oliy o'quv muassasasida o'qishning ikkinchi yilida

talabalarda mustaqil ravishda o'z-o'zidan jismoniy tarbiya va sport madaniyatini rivojlantirish, muntazam sport bilan shug'ullanish.

Talabalarda motivatsion komponentni shakllantirish darajasini aniqlash quyidagi diagnostika usullaridan foydalangan holda amalga oshirildi:

- Google forms so'rovnomalari orqali jismoniy madaniyatga oid dunyoqarashini aniqlash uchun muallifning metodologiyasi;
- jismoniy tarbiya va sport uchun motivatsiyalar guruhini tanlashning mualliflik metodologiyasi;
- emosional-hissiy holatni baholash metodikasi.
- SFK (Sog'lomlik, faollik, kayfiyat) sinovi.
- K.Izard metodi bo'yicha his-tuyg'ularning differentsial o'lchovi.

Tajriba uchun talabalar jinsidan qat'i nazar ikki guruhga bo'lindi: tajriba guruh (80 talaba) va nazorat guruhi (81 talaba). Ikkala guruhdagi respondentlarning har biriga yuqorida tavsiflangan usullardan foydalangan holda tashxis qo'yilgan, operativ va refleksiv-baholash ko'rsatkichlari bo'yicha monitoring bundan mustasno.

Eksperimental tadqiqotni tashkil qilish uchun tajriba ma'lumotlarini miqdoriy tahlilda foydalanilgan matematik statistika usuli qo'llanildi. Pedagogik tadqiqotlar natijalarini matematik va statistik qayta ishlash kontekstida tajriba (TG) va nazorat (NG) guruhlaridagi sub'ektlarning taqsimlanishini solishtirish uchun biz X^2 (Xi kvadrat) dan foydalandik. Jismoniy madaniyatni shakllantirish diagnostikasi natijasida olingan ballarni tarkibiy qismlar va ko'rsatkichlar bo'yicha darajalarga (yuqori, o'rta, past) o'tkazishga, ushbu darajadagi talabalar sonini aniqlash uchun ballarni taqsimlash jadvallarini tuzishga imkon beradi, shuningdek,

darajalardan birida talabalar soni haqiqatan ham ko'proq yoki kamroq ekanligini isbotlash imkonini beradi.

Xi-kvadrat qiymati quyidagi formula bo'yicha hisoblab chiqilgan:

$$\chi^2 = \frac{1}{n_t * n_n} \sum_{i=1}^c \frac{(n_t * T_i - n_n * T_i)^2}{T_i + N_i}$$

Pedagogika OTMLlarda tajribadan oldin (dastlabki qism) va tajribadan so'ng (nazorat bo'limi) mashg'ulotlar davomida talabalarining motivatsion (jismoniy madaniyatga yo'naltirilgan dunyoqarash, jismoniy madaniyatga motivatsion-qiymatli munosabat, hissiy ko'rsatkich); faoliyat (aqliy, jismoniy va salomatlik); kognitiv (operativ, aks ettiruvchi-baholash va xulq-atvor) kabi jismoniy madaniyatini shakllantirish komponentlari hamda ko'rsatkichlarining shakllanish darajalari (yuqori, o'rta, past) aniqlandi.

2023/24 va 2024/25 – o'quv yillarida pedagogika oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tayyorgarlik jarayonida tajriba guruh respondentlari talabalarining jismoniy madaniyatini shakllantirish metodologiyasini va tadqiqotda aniqlangan pedagogik shartlarni amalga oshirdilar. Nazorat guruhidagi talabalar uchun belgilangan vaqt oralig'ida o'quv jarayoni an'anaviy kasbiy tayyorgarlik bo'yicha olib borildi.

Dastlabki va nazorat bo'limlarida talabalar jismoniy madaniyatining tarkibiy qismlari va ko'rsatkichlarini shakllantirish bo'yicha tajriba (TG) va nazorat (NG) guruhlar uchun quyidagi ma'lumotlar aniqlandi (1-jadval).

1-jadval

Jismoniy madaniyatning tarkibiy qismlari va ko'rsatkichlari bo'yicha respondentlarning tajribadan oldingi va keyingi natijalari

Jismoniy madaniyatning tarkibiy qismlari	Jismoniy madaniyatning ko'rsatkichlari	Tahlil turi	Respondentlar soni						Matematik-statistik tahlil	
			Yuqori daraja		O'rta daraja		Quyi daraja			
			TG	NG	TG	NG	TG	NG	X2	P
Motivatsion	Dunyoqarash	Oldin	4	5	54	57	22	19	3,79	> 0,05
		Keyin	31	19	39	32	10	30	157,9	< 0,05
	Motivatsion	Oldin	2	2	61	60	17	19	2	> 0,05
		Keyin	14	7	60	56	5	18	86,4	< 0,05
	Emossional-hissiyotli	Oldin	10	9	43	43	28	29	3,83	> 0,05
		Keyin	17	11	50	49	13	21	19,73	< 0,05
Faoliyatli	Ruhiy	Oldin	10	13	41	40	29	28	2,84	> 0,05
		Keyin	19	14	42	41	19	26	16,01	< 0,05
	Jismoniy	Oldin	6	5	35	41	39	36	3,69	> 0,05
		Keyin	11	6	47	43	22	32	35,7	< 0,05
	Salomatlik	Oldin	2	2	37	36	41	43	2,3	> 0,05
		Keyin	7	4	50	47	23	30	13,96	< 0,05
Kognitiv	Jarayonli	Oldin	9	9	25	37	46	35	2,78	> 0,05
		Keyin	21	12	55	47	4	22	16,85	< 0,05
	Reflektiv-baholovchi	Oldin	3	2	12	28	65	51	3,99	> 0,05
		Keyin	9	4	38	22	33	55	11,62	< 0,05
	Xatti-harakat	Oldin	11	9	42	48	26	24	1,41	> 0,05
		Keyin	33	17	41	49	7	15	41,6	< 0,05

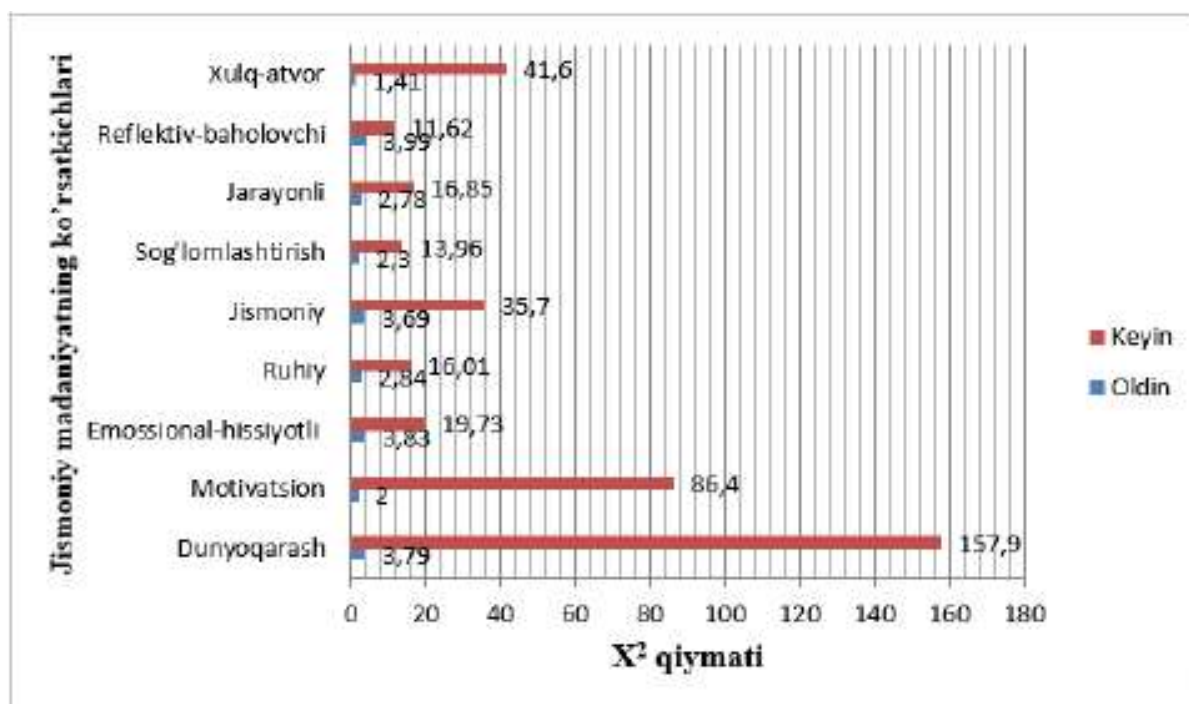
Motivatsion, faollik va kognitiv komponentlarning turli ko'rsatkichlari bo'yicha jismoniy madaniyatning shakllanish dinamikasining dastlabki va nazorat ma'lumotlarini tahlil qilish asosida eksperimental guruhlarda nazorat guruhlariga nisbatan barcha ko'rsatkichlar yaxshilanganligi aniqlandi. Tajriba tugagandan so'ng jismoniy tarbiyaning yuqori va o'rtacha darajasida tajriba guruhidagi talabalar sonining nazorat guruhiga nisbatan ko'payishi qayd etildi. Nazorat guruhiga nisbatan eksperimental guruhdagi talabalar sonining kamayishi jismoniy tarbiyaning past darajasida aniqlandi. Yuqorida belgilangan qoidalarini aniq belgilash uchun barcha shakllanish ko'rsatkichlari uchun dastlabki va nazorat bo'limlarining X^2 bo'yicha tadqiqot natijalarini matematik va statistik qayta ishlashning qiyosiy natijalarini ko'rsatadigan logarifmik diagramma tuzildi. (1-diagramma)

Olib borilgan tadqiqot ishlari natijalari bo'yicha xulosa qilganda samaradorlik mavjud ekanligi isbotlandi. Ko'rsatkich 1,14 barobarga, ya'ni 14 % ga yuqori ekanligi tajriba sinov ishlarining samaradorligini bildiradi. Shuni

ta'kidlash kerakki, qiyosiy natijalarni olishning ishonchligi uchun respondentlarning tanlanishi jismoniy madaniyatni shakllantirishning barcha ko'rsatkichlari bo'yicha o'tkazildi, ammo ishonchlilik tahlili barcha respondentlarning ma'lumotlari va tanlanma ma'lumotlari o'rtasida sezilarli farqlarni aniqladi.

Logarifmik diagramma (1-diagramma) tahlili asosida shuni ko'rsatish mumkinki, tadqiqot metodologiyasi asosida talabalarning jismoniy madaniyatini rivojlantirish metodikasi va aniqlangan pedagogik shartlar ularning jismoniy madaniyatga yo'naltirilgan dunyoqarashiga eng muhim ta'sir ko'rsatdi (157,9+/-3,79 birlik), yoshlarning jismoniy tarbiya bilan shug'ullanishga motivatsion-qiymatli munosabati (86,4+/-2 birlik) va ularning xulq-atvor ko'rsatkichi (41,6+/-1,41). Bu zamonaviy innovatsiyalarni tatbiq etish orqali yoshlarning talab va manfaatlariga javob berishi bilan izohlanadi.

1-Diagramma. X^2 bo'yicha dastlabki va nazorat bo'limlarining turli ko'rsatkichlari bo'yicha talabalarning jismoniy madaniyatini shakllantirishning qiyosiy natijalari

Eksperimental metodika yuqoridagi mezonlarga nisbatan aqliy ko'rsatkichga (35,7+/-3,69 birlik), hissiy ko'rsatkichga (19,73+/-3,83 birlik) va operatsion (jarayonli) ko'rsatkichga (16,85+/-2,78 birlik) nisbatan kamroq ijobiy ta'sir ko'rsatdi, jismoniy ko'rsatkich (16,01+/-2,84 birlik).

Tadqiqotda aniqlangan talabalar jismoniy madaniyatini shakllantirishning barcha ko'rsatkichlari ichida eksperimental metodologiyani joriy etish sog'lomlashtirish (13,96+/-2,3 birlik) va refleksiv (11,62+/-3,99 birlik) ko'rsatkichlariga eng kam ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Bu sog'liqni saqlash komponenti kontekstida talabalarining jismoniy madaniyatini shakllantirish ko'p jihatdan oliy ta'lim muassasasining sog'liqni saqlash infratuzilmasi va har bir talabaning individual xususiyatlari va yashash sharoitlariga bog'liqligi bilan izohlanadi.

Talabalarni jismoniy tarbiya va sportga qamrab olishning innovatsion mexanizmlari bo'yicha olib borilgan tadqiqot natijasida xulosa qilsak, talabalarining jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug'ullanishi, sog'lom turmush tarziga munosabatlarini rivojlantirish, har tomonlama mukammal shaxs bo'lib ulg'ayishlarida, salomatlikni islox qilishda yangicha yondashuv asosida ta'lim berish zarur. Ta'lim amaliyotiga jismoniy qobiliyatlarni rivojlantirish va sportga jalb qilish tizimini ishlab chiqishda talabalarni innovatsion faoliyatga moslashtirish metodikasini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Talabalarining jismoniy madaniyatini shakllantirishda mutaxassislik va kasbiy faoliyatlarini inobatga olish, jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug'ullanishini rivojlantirish uchun ularni psixologik qo'llab-quvvatlash bo'yicha maqsadli chora-tadbirlar, kelajakdagi kasbiy faoliyatiga psixofizik tayyorgarligi va salomatlik darajasining diagnostikasi natijalariga ko'ra individual tavsiyalar ishlab chiqish lozim.

ZARAFSHON VOHASI QORAQALPOQLARI TARIXINING O'RGANILISHI HAQIDA

Orif Abdig'apparov – o'qituvchi, Jizzax
davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Zarafshon vohasi qoraqalpoqlari tarixi bo'yicha, XX asrning ikkinchi yarmi – XXI asr boshlariga qadar olimlar tomonidan tadqiqotlar olib borilgan va bu tadqiqotlarni maqolamizda aks ettirishga harakat qildik. Biroq Zarafshon vohasiga qoraqalpoq qabilalarining kirib kelishi, joylashuvi va voha ijtimoiy-siyosiy hayotiga moslashib borishi haqida alohida izlanishlar kam. Taqdir taqozosi bilan vohani vatan tutgan qoraqalpoq xalqining etnointegratsion jarayonlardagi ishtirokini yangi tarixiy-etnografik ma'lumotlar asosida o'rganish bugun ham o'z ilmiy va amaliy ahamiyatini saqlab qolmoqda. Shundan kelib chiqqan holda, ushbu maqolada voha qoraqalpoqlari tarixi ularning Zarafshon vohasiga kirib kelishi va mintaqaning mahalliy aholisiga aylanib borishi masalalari manbalar asosida tahlil qilingan.

Аннотация. В данной статье мы попытались отразить исследования, проведенные учеными по истории каракалпаков Зарафшанского оазиса со второй половины XX века до начала XXI века, и эти исследования представлены в нашей статье. Однако отдельных исследований, посвященных вхождению каракалпакских племен в Зарафшанский оазис, их расселению и адаптации к общественно-политической жизни оазиса, немного. Изучение участия каракалпаков, волею судьбы сделавших оазис своей родиной, в этноинтеграционных процессах на основе новых историко-этнографических данных и сегодня сохраняет свое научное и практическое значение. Исходя из этого, в данной статье на основе источников анализируется история каракалпаков оазиса,

их вхождение в Зарафшанский оазис и превращение в местное население региона.

Abstract. In this article, we have tried to reflect the research conducted by scientists on the history of the Karakalpaks of the Zarafshan oasis from the second half of the 20th century to the beginning of the 21st century, and this research has been presented in our article. However, there are few separate studies on the entry of the Karakalpak tribes into the Zarafshan oasis, their settlement, and their adaptation to the socio-political life of the oasis. The study of the participation of the Karakalpak people, who by fate made the oasis their homeland, in ethno-integration processes based on new historical and ethnographic data still retains its scientific and practical significance today. Based on this, this article analyzes the history of the oasis Karakalpaks, their entry into the Zarafshan oasis and their transformation into the local population of the region, based on sources.

Kalit so'zlar: Zarafshon vohasi, qoraqalpoqlar, Farg'ona vodiysi, Toshkent, Zarafshon vohasi, Florio Benevini, M.Bekchurin, I.V.Kaulbars, P.P.Ivanov, T.A.Jdanko tadqiqotlari, A.S.Morozova, V.G.Moshkova, N.A.Baskakov, A.I.Yarxo, etnik guruhlar, Rossiya imperiyasining sayyohlari, elchilari, harbiy xizmatchilari, M.Mambetullayev, A.Malikov.

Ключевые слова: Зарафшанский оазис, каракалпаки, Ферганская долина, Ташкент, Зарафшанский оазис, Флорио Беневини, М.Бекчурин, И.В.Каульбарс, П.П.Иванов, исследования Т.А.Жданко, А.С.Морозова, В.Г.Мошкова, Н.А.Баскаков, А.И.Ярхо,

этнические группы, туристы, послы, военнослужащие Российской империи, М.Мамбетуллаев, А.Маликов.

Keywords: Zarafshan oasis, Karakalpaks, Fergana Valley, Tashkent, Zarafshan oasis, Florio Benevini, M.Bekchurin, I.V.Kaulbars, P.P.Ivanov, T.A.Zhdanko's research, A.S.Morozova, V.G.Moshkova, N.A.Baskakov, A.I.Yarkho, ethnic groups, tourists, ambassadors, military personnel of the Russian Empire, M.Mambetullayev, A.Malikov.

Qoraqalpoq xalqi qadim zamonlardan Orol dengizining Janubiy-sharqiy hududi, Amudaryo va Sirdaryo etaklarida yashab kelganlar va bu tabarruk to'proqni o'zlarining vatani deb hisoblaganlar. Asosan, chorvachilik bilan shug'ullanuvchi qoraqalpoqlar bahor kelishi bilan shimoliy mintaqalarga tomon ko'chib, Kaspiyni shimoli, Ural, Emba va Volga daryosigacha ko'chib borgan. Ma'lum qismi o'sha hududlarda kolib boshqalari o'zlarining asl yurtlariga qaytib-ko'chib yashaganlar. Shuning uchun XVI-XIX arlarda Sirdaryo bo'ylaridan Ural va Volga daryosigacha bo'lgan hududlarning siyosiy hayotida qoraqalpoqlarning muhim rol o'ynaganligi tarixiy manbalarda eslatiladi.

Qoraqalpoqlarning turli o'lkalarga ko'chib ketishiga asosiy sabab, Amudaryo o'zanining o'zgarishi natijasida vujudga kelgan hayotiy ehtiyoj, ya'ni suvsizlik muammosi sababli qoraqalpoqlarning ayrim guruhleri boshqa hududlarga ko'chib o'tgan. Biroq ularning katta qismi XVI asrning ikkinchi yarmida Sirdaryo bo'ylariga, XVII asrdan o'zlarining asl vatani Janubiy Orolbo'yi va Qo'yi Amudaryo hududlarida qayta makon tutadi¹. Shu bilan birgalikda, tarixiy manbalardagi ma'lumotlar qoraqalpoqlarning XVII asr boshlaridan XIX asrning o'rtalarigacha O'rta Osiyoning dehqonchilik vohalari (Farg'ona vodiysi, Zarafshon vohasi, Surxondaryo va

Xorazm) hamda Afg'oniston va Eronning turli hududlariga ko'chib borganligini ta'kidlaydi. Qoraqalpoq xalqi ajdodlarining bunday keng arealda uzoq o'lkalarga tomon ko'chishlarida har xil: ekologik, siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillar asosiy sabab bo'lgan.

Qoraqalpoqlarning ushbu ko'chishlar tarixi, jumladan, ularning Farg'ona vodiysi, Toshkent va Zarafshon vohasi hamda boshqa janubiy mintaqalarga borib joylashishi tarixi olimlar tomonidan XX asr boshlaridan buyon o'rganib kelinadi. Ulardan Zarafshon vohasida yashovchi aholi tarixini tadqiq etishda A.D.Grebenkin, V.V.Radlov, A.P.Xoroshxin, V.V.Bartold, I.P.Magidovich, N.A.Aristov, P.P.Ivanov, L.S.Tolstova, T.A.Jdanko, A.S.Morozova, N.A.Baskakov, A.I.Yarxo, S.I.Sagitov, L.Sobolev, N.Grodek, A.Malikov, T.Najimov, Q.J.Turekeyev, R.S.Ataxanov va boshqa olimlarni xizmatlari katta. Ushbu olimlar tomonidan o'zbek, qozoq, turkman va qoraqalpoq etnik guruhleri tavsiflangan.

Bundan tashqari Qoraqalpoq xalqi tarixi bo'yicha muhim va dastlabki ma'lumotlar Rossiya imperiyasi tomonidan Xiva xonligi hududiga yuborilgan elchilar va ekspeditsiya ishtirokchilarning esdalik va hisobotlarida yaxshi yoritilgan. Ulardan Florio Beneveniy esdaliklarida yozilishicha, orolliklar va qoraqalpoqlar birgalikdagi Xiva xonligiga qarshi kurashlar olib borgan. Bu qarshiliklar goh g'alaba, goh mag'lubiyat bilan tamomlangan. Ushbu josusning xotiralaridan, shuningdek, Janubiy Orolbo'yi hududlaridagi yerosti qazilma boyliklari, "Shayx Jalil tog'ida kumush va boshqa rudalarning ko'pligi, Xiva xonining uni olish uchun odamlarini jo'natganligi va topilma toshlarning yarmidan ko'pidan kumush chiqoraqalpoqani haqida" ma'lumot berilgan².

1780-yili Orenburgdan Buxoro amirligiga kelgan Rossiya imperiyasi elchisi M.Bekchurin

1 Хақимниязов Ж.Х., Торениязов Ж.Е. XVII-XIX асрларда қорақалпоқларнинг яшаган шаҳарлари бўйича тарихий манбалар // Хоразм маъмун академияси, – Урганч, 2021. 4 сон. – Б. 19.

2 Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках. – Алма-Ата: АН Каз ССР, 1961. – С. 48-86.

1747-1810-yillar davomida Yangidaryo qoraqalpoqlari bilan orollik o'zbeklarning yaqin siyosiy va iqtisodiy aloqada bo'lganligi, qoraqalpoq ovullari, aholining turmush tarzi haqida ma'lumot bergan³. Unda XVIII asr ikkinchi yarmidagi Yangidaryo hududidagi qoraqalpoqlar Buxoro tomonga boradigan asosiy yo'llar, Oqmo'ladagi Yangi suv (Yangidaryo) yaqinida qoraqalpoqlar yashashi va bu yer "Qoraqalpolarning yeri" deb atalishini ta'kidlaydi⁴. Qoraqalpoqlar dehqonchilik bilan shug'ullanishi, ulardan 200 ovuli Yerali Sultan rahbarligida qozoq ulusiga tobe ekanligi, undan tashqari Orol dengizining etaklari, Amudaryo deltalari Uludaryo, Qozoqdaryo, Talliq daryo, Qarabayli va boshqa geografik hududlar ko'rsatilgan.

1740-yili Xiva xonligi va Sirdaryoning qo'yi oqimidagi shahar va qishloqlar haqida ma'lumot to'plash uchun jo'natilgan D.Gladishev va I.Muravin kundaliklari saqlanib qolgan. D.Gladishevning qozoq xoni Abulxayirxon qarorgohi, orollik qoraqalpolarning Ulu-daryodan (Amudaryo) 53 verst oraliqda joylashgan Shaxtemir qal'asi va Xivaga borganligi yoritilgan⁵. D.Gladishevning ma'lumotlarida Orol hokimligi to'rt qabila, 32 urug'dan iborat bo'lib, boshqa mayda urug'lar bilan birga to'rt guruhda 40 mingga yaqin jangchini safga qo'ya olishi, boshqalari yuzdan besh yuzgacha bo'lgan o'tov (qora uy) larda boshqa hududlarga birgalikda ko'chib yurishi, shaharida qora uylardan boshqa qurilish imoratlari yo'qligi, Ulu-daryo va Uzandaryo, hamda ko'llarga yaqin erlarda dehqonchilik qilib, bug'doy, tori, jo'xori ekishi, yerlarini ho'kiz bilan haydab, ko'l va daryodan sug'orishini yozadi⁶. Unda qoraqalpolarning ikkita shahri borligi ulardagi oqsoqol va biylar

boshqaruvi, savdo-sotiq ishlari jumladan, qoraqalpoqlar chorva mollari, tulki va borsiq terilarini Xiva, Buxoro va Orolliklar yashaydigan bozorlarga chiqarishi yoritilgan.

1843-yil Xiva xonligiga polkovnik G.I.Danilevskiy missiyasi yuborilgan. Ushbu ekspeditsiyada topograflar ishtirok etib, Xiva xonligi va uning atroflari marshrut va xaritalarini chizgan. Ushbu safar kundaliklarida Xiva xonligi, Ustyurt va Orol dengizi bo'ylaridagi xalqlar Chimboy, Xo'jayli va Qo'ng'iro't shaharlarining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti yoritilgan.

1858-yil polkovnik N.Ignatev Orol bo'yi, hududlari, Xiva xonligi va qoraqalpoqlar yurti – Qo'ng'iro't shahrida bo'ladi. Elchilik missiyasi a'zolaridan bo'lgan Y.Kileveyn Qo'ng'iro't shahri haqida yozib, shaharning Amudaryoning o'ng oqimida 4 verst oraliqda, Xonyob kanalining chap oqimida joylashganligi, xalqi Amudaryoning chap oqimidagi kichik qishloq (avul)larda, dalalarda, kanallar bo'ylarida, yashashi yoritilgan⁷. Elchi, shuningdek, shu arafada Qo'ng'iro'tda o'zbeklar va qoraqalpoqlar birlashib shahar hokimi Qutlimurodni o'ldirgani va uning o'rniga boshqa kishi (Muhammad Fena (Ponaxon))ni hokim qilib qo'ygani biroq, Xiva xoni yana o'z odamini qo'ygani haqidagi ma'lumotlarni ham keltiradi.

1873-yil Xiva ekspeditsiyasi tarkibida Janubiy Orol bo'ylariga kelgan I.V.Kaulbars qoraqalpoqlar tomonidan kutilmagan bosqinlarda mudofalanish uchun qurilgan 40 ta qal'a borligini yozadi. Muallif so'ziga ko'ra, "... bosqin haqida xabar bo'lishi bilan qurilishda ishtirok etayotgan aholi bor buyumlari yig'ishtirib, qal'a ichiga kirib oladi. Biy, otaliq va yirik diniy rahnomalarning mustahkamlangan qo'rg'on va qarorgohlari XVIII-XIX asr boshlarida

3 Камалов С. Қарақалпақлардын халық болып қәлиплесиўи ҳәм оның мәмлекетлигиниң тарийхынан. – Нөкис. 2001. – Б.24-27.

4 Зияев Х. XVIII асрда Ўрта Осиё ва Урал бўйлари. – Тошкент: Фан, 1973. – Б.127.

5 Иванов П.П. Очерки истории каракалпаков. – М.-Л., 1935. – С. 8-11; Камалов С.К. Каракалпаки в XVIII-XIX веках. – Ташкент: Фан, 1968. – С. 327.

6 Поездка из Орск в Хиву и обратно, совершенная в 1740-1741 гг. Гладышев и Муравин // Туркестанский сборник. Том. 343. – СПб., 1851.

7 Килевейн Е. Отрывок из путешествия в Хиву некоторые подробности о ханстве во время правления Сейд-Мухаммад хана 1856-1860 г. // Туркестанский сборник. – Том, 388. – С. 1-12

har xil o'lchamda, baland-past paxsa devorlardan ko'tarilgan"⁸. Qo'rg'onlarning mustahkamlangan qarorgohlardan farqi ularda qarindoshlar yashar va har bir urug' o'zining paxsa devor bilan o'ralgan qo'rg'oniga ega bo'lgan. Umuman olganda Rossiya imperiyasi bosqinigacha bo'lgan davrda, ya'ni XVII-XIX asrlarga oid manbalarda qoraqalpoqlarning Janubiy Orol bo'yidagi Qo'ng'iro't, Chimboy va Xo'jayli kabi shaharlari, ularning ovul va aholi punktlari hamda mashg'ulotlari haqidagi ma'lumotlari qimmatli hisoblanadi.

Mavjud manbalarda qoraqalpoqlarning Zarafshon vohasiga kirib kelish tarixi xonliklar davridagi ijtimoiy-siyosiy hayoti hamda urf-odat va marosimlari yoritilgan. Ko'pgina adabiyotlarda Ushbu olimning izlanishlarida qoraqalpoqlarning ilk vatani Turkiston atroflar (Janubiy Qozog'iston) bo'lib, uzoq yillar mobaynida o'troqlashgan mazkur turkiy etnik jamoa, o'zbek xalqi etnogenezida muhim rol o'ynaganligini e'tirof etadi.

Qoraqalpoqlarning Zarafshon vohasiga kirib kelish Sirdaryo orqali, Toshkent, Chinoz, Jizzax orqali va Orol bo'yi, Xorazm va Qizilqum yo'nalishida kechganligi hamda ko'chishlar uzoq davr mobaynida XVI asrdan XIX asr 40-yillarigacha davom etganligi yozilgan⁹. A.D.Grebenkin tadqiqotida Zarafshon daryosi bo'ylaridagi Miyankol, Oqdaryo, Karmana, Nurota atroflarida yashovchi qoraqalpoqlarning katta guruhleri sanab ko'rsatiladi. Olimning yozishicha, qoraqalpoqlar g'arbda Zarafshon daryosining o'ng qirg'oqlaridan Cho'ponota va

Nurota tog'larigacha joylashgan bo'lib, ularning soni 15000 atrofida bo'lgan va 37 aulga bo'lingan¹⁰. Ushbu olimning asarlarida nafaqat qoraqalpoqlar balki vohada yashovchi boshqa etnik guruhlar, jumladan, "Nurota turkmanlari" ularning kelib joylashishi, boshqa etnik jamoalar va etnoslar bilan, jumladan, qoraqalpoqlar bilan olib borgan etnomadaniy aloqalar to'g'risida yozadi.

P.P.Ivanov tomonidan 1935-yilda yozilgan "Очерки истории каракалпаков" degan maqolasida qoraqalpoq xalqining shakllanish tarixi haqida ilk izlanishlar aks etgan. Unda oguzlar davrida qoraqalpoqlar Volga va Yoyiq oraliqlarida yashaganligi, keyin sharqdan kelgan qipchoqlar bilan biroz aralashganligi, IX – XI asrlarda pecheneglarning sharqiy (turkiy) va g'arbiy (xazar) guruhleri bilan aralashuv ularning etnogenezida katta ta'sirga ega bo'lganligini yozadi¹¹. Ushbu olimning izlanishlarida qoraqalpoqlarning ilk vatani Turkiston atroflar (Janubiy Qozog'iston) bo'lib, uzoq yillar mobaynida o'troqlashgan mazkur turkiy etnik jamoa, o'zbek xalqi etnogenezida muhim rol o'ynaganligini e'tirof etadi.

XX asr 60-yillarida ushbu etnografik guruhi L.S.Tolstova boshchiligidagi respublikaning Samarqand va Buxoro oblastlari o'zbeklari tarkibidagi "qoraqalpoq" etnik guruhleri haqida dala tadqiqotlari olib borgan¹². 1963-yilda ham qoraqalpoqlar bilan qadimdan faol aloqada bo'lgan va ular bilan yaqin etnik belgilarga ega O'rta Zarafshon hududlarida yashovchi va o'zbek xalqi tarkibiga mitan nomi bilan kiran "mitan" etnografik gruppasi o'rtasida izlanishlar

8 Хожаниязов Г. Этноархеологические исследования Южного Приаралья // Марказий Осиё тарихи, археологияси ва этнологияси масалалари. – Тошкент, 2017. – Б. 25–26.

9 Гребенкин А.Д. Узбеки, «Русский Туркестан», сборник изданный по поводу политехнической выставки, вып. 2., – М., 1872. – С. 92–98.

10 Гребенкин А.Д. Узбеки / Русский Туркестан. Сборник изданный по поводу политехнической выставки... – С.106–107.

11 Иванов П.П. Очерки истории каракалпаков... – С. 9.

12 Толстова Л.С. Этнографическая группа «каракалпак» в составе узбеков Самаркандской области. // «Вестник Каракалпакского филиала АН Узбекской ССР», 1960, №2; Ўша муаллиф. Некоторые сведения о каракалпаках Бухарской области. // «Вестник Каракалпакского филиала АНУзССР», 1961, №1; Ўша муаллиф. Материалы этнографического обследования группы «каракалпак» Самаркандской области Узбекской ССР. // «Советская этнография», 1961, №3; Ўша муаллиф. Каракалпаки Бухарской области Узбекской ССР. // «Советская этнография», 1961, №5; 5) Каракалпаки за пределами Хорезмского оазиса в XIX и начале XX в. Нукус-Ташкент, 1963.

olib borilgan¹³. Ushbu izlanishlar Zarafshon vohasida yashovchi o'zbek-qoraqalpoqlar tarixi va madaniyati bo'yicha ma'lumotlar bazasini kengaytirgan. L.S.Tolstovanning izlanishlarida, Jan-Koraz (Samarkand oblast, Bulung'ur rayonidagi Lenin nomli kolxoz) qishlog'i oqsoqollaridan yozib olingan "Ormambet-biy" dostoni katta ahamiyatga ega. Ushbu dostonida XVI asrda qoraqalpoqlarning Ural atroflaridagi No'g'oy xonligi bilan bir bo'lganligi, ularning ajdodlari oldin Xorazmda yashaganligini aytilgan¹⁴. Dostonning Ormambet-biy variantiga ko'ra, No'g'ay o'rdasidan ajralgan qoraqalpoqlarning ko'pchiligi Volga, Yoyiq atroflaridan Samarqand, Buxoro va Toshkent tomonga ko'chgan.

A.I.Yarxo tadqiqotlarida qoraqalpoq xalqining shakllanish tarixi antrologik ma'lumotlar orqali o'rganilgan. Unga ko'ra, qoraqalpoq xalqining antrologik shakllanishi O'rta Osiyo hududida boshqa elatlar bilan qorishuv natijasida tarkib topgan¹⁵. Ilk davrlardagi Yevropa irqining Eron va Old Osiyoda yashagan va hududlarga bir necha ming yillar oldin kirib kelgan vakillari bo'lgan. Sharqiy O'rta Yer dengiz bo'yi tipi va keyinchalik Yevrosiyo dashtalaridan kirib kelgan mongoloid irqi bilan qorishuvi kechgan. Ayni paytga kelib qoraqalpoqlar mo'g'il irqining janubiy Sibir tipiga kiradi va antropologik xususiyatlariga ko'ra o'zbek va qozoqlarga yaqin turadi.

S.I.Sagitov tadqiqotlarida qoraqalpoqlar folklori (Zarafshon vohasi qoraqalpoqlari)da ko'p sanab o'tiladigan Jiydeli Boysun masalasi uning qayerda ekanligi bo'yicha qarashlar ilgari surilgan¹⁶. Ushbu dostonida ta'kidlanishicha, Zarafshon vohasi qoraqalpoqlari kelib joylashishi Jiydeli Boysundan boshlangan va ular bilan qarindoshchilik aloqalari bo'lgan. Ushbu

tadqiqotchi, etnobotanikaga oid tadqiqotlarga tayanib, jiydaning o'sishi uchun tog' etagidagi joylar, boshqacha aytganda, O'rta Osiyoning janubidagi yerlar qulay hisoblanishini ta'kidlaydi. Biroq qoraqalpoqlarning kelib joylashishini mil.avv. II minginchi yillarda sodir bo'lgan bo'lishi mumkin deb, ularning ajdodlarini Janubi-g'arbdan Xorazmga qadimgi davrdagi ko'chishlar davrida sodir bo'lgan xurrit va mitanni qabilalariga bog'laydi.

Zarafshon vohasi qoraqalpoq etnik guruhlariga haqidagi ma'lumotlar bunda XIX asr oxiri XX asr boshlarida qoraqalpoq aholi soni qancha bo'lganligi statistik ma'lumotlarda saqlanib qolgan. Sovet hokimiyatining 1920 va 1926-yilga aholini ro'yxatga olishga doir ma'lumotlarida ittifoqning barcha hududlarida 146317 nafar qoraqalpoq yashashi aniqlangan.

Zaraafshon vohasi qoraqalpoqlari haqidagi batafsilroq tarixiy-etnografik ma'lumotlar esa XIX asr boshlariga to'g'ri keladi. Bu davrda vohada Rossiya imperiyasining sayyohlari, elchilari, harbiy xizmatchilari hamda boshqa soha vakillari o'zlarining o'lkaga bo'lgan qiziqishlarini mahalliy aholi haqidagi yozuvlarida qayd etganlar. 1813-1814 yillar davomida Qo'qon xonligiga tashrif buyurgan rus elchisi F.M.Nazarovning asarida Qo'qon atrofi qishloqlari hamda Sirdaryo bo'ylarida yashagan qoraqalpoqlar kigiz tayyorlash va gilam to'qish bilan mashg'ul bo'lganliklari haqida muhim ma'lumotlar keltirilgan¹⁷. Yuqoridagi tadqiqotlarning o'ziga xos jihatlardan biri shundaki, qoraqalpoqlarning mazkur tarixiy-etnografik hududda joylashuvi mualliflar tomonidan tuzilgan xaritalarda o'z aksini topgan.

13 Толстова Л.С. Этнографическая группа «митан» в составе узбеков Самаркандской области (К вопросам этногенеза) // Вестник ККФ АН Уз ССР, 1966, №4;

14 Толстова Л.С. Материалы этнографического обследования группы «каракалпак» Самаркандской области УзССР // СЭ – 1961. №3; – С. 35-36.

15 Ярхо А.И. Антропологический тип каракалпаков. // Труды хорезмской экспедиции. Т. I, – М., 1952. – С. 585-599.

16 Сагитов С.И. К вопросу о локализации легендарной местности Жийдели-Байсун по данным ботаники // Советская этнография, – М., 1968. – С. 42-44.

17 Назаров Ф.М. Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии. – СПб., 1821. – С. 72.

XX asrning o'rtalarida vodiy qoraqalpoq etnik guruhlar bo'yicha tadqiqotlarda S.S.Gubayevaning ishlari alohida ahamiyatga ega. Biz uchun e'tiborlisi shundaki, tadqiqotchi o'z asarlarida Farg'ona vodiysida joylashgan qoraqalpoq qishloqlarini etnotoponimik va etimologik jihatdan tahlil qilgan va ularni mahalliy xalqlar bilan o'zaro etnomadaniy aloqalari hamda xo'jalik-madaniy sohasidagi yutuqlar haqida ma'lumot berib o'tgan¹⁸. Ummuan olganda mavzuning tarixshunoslik tahliliga ko'ra, Zarafshon vohasi qoraqalpoqlarining XX asrning ikkinchi yarmi – XXI asr boshlariga oid tarixiy-etnografik ma'lumotlar yetarli darajada tadqiq etilmagan.

A.Malikov tomonidan Rossiya imperiyasi davrida Zarafshon vohasida yashagan etnik va ijtimoiy guruhlar haqida A.Malikovning tadqiqotlari muhim o'rin tutadi. Bunda tadqiqotchi, foto tasvirlar va tarixchilarnig asarlarida keltirilgan ma'lumotlar asosida Samarqand viloyatidagi etnik va ijtimoiy guruhlariga ta'rif berib ularni o'troq (оседлиые туземси), ko'chmanchi (кочевийе туземси), qabilalar va millatlar shaklida ta'riflab, o'troq, yarim o'troq va ko'chmanchi aholiga bo'lgan. Ushbu tadqiqotda, o'zbeklar, tojiklar, sartlar va boshqa etnik guruhlar, jumladan, qaraqalpoqlar haqida ham ma'lumot berilgan¹⁹.

J.X.Xakimniyazov tadqiqotlarida XVII-XIX asr boshlarida qoraqalpoqlarning yashagan hududlari rus sayyox va elchilarning esdaliklari asosida ko'rib chiqilgan. Unda qoraqalpoqlar yashagan asosiy hududlar Janubiy Orolbo'yi hududlarida shakllangan "Orol egalig" yoki "Orol viloyati" tarixi, bu yerda shakllangan shaharlar haqida

ma'lumot berilgan²⁰.

Q.J.Turekeyev tomonidan Qoraqalpoqlarning hozirgi kundagi an'anaviy e'tiqodlari va tasavvurlari tomonidan tizimli yondashuv asosida ko'rib chiqilgan. Bunda tadqiqotchi muammoni texnologik (tabiiy muhit bilan zaro munosabatlar, ya'ni mehnat qurollari, ekologiya va h.k.), axloqiy (jamiyatning ijtimoiy tuzilishi) va sakral (dindorlarning o'z xudolari bilan o'zaro munosabatlari; tabiiy olam va g'ayritabiiy olam) yondoshuv asosida o'rganngan. Bunda Qoraqalpoqlarning zamonaviy turmush tarzida qadimiy diniy e'tiqodlar, qoraqalpoqlarning ijtimoiy hayotida islomiy an'analarning o'rni va ahamiyati "Oilaviy marosim va urf-odatlarida islomiy an'anal" tahlil qilingan²¹.

R.S.Ataxanov o'zining "Farg'ona vodiysi qoraqalpoqlarida an'anaviy vaamonaviy etnointegratsion jarayonlar" deb nomlangan tadqiqot ishida qoraqalpoqlarning Farg'ona vodiysiga migratsiyasi va uning tarixiy bosqichlari, vodiya ko'chib kelgan qoraqalpoqlarning joylashuv xususiyatlari va omillari, xo'jalik an'analardagi o'zgarishlar, sug'orma dehqonchilik ko'nikmalarining shakllanishi va mintaq xalqlari bilan o'zaro etnoxo'jalik aloqalari, mahalliy etnomadaniy muhitida vodiy qoraqalpoqlarining turar joylari, milliy kiyimlari va an'anaviy taomlaridagi o'zgarishlar, etnik o'zligini anglashida xilma-xil etnik va madaniy an'anal, umumo'zbek urf-odat va oilaviy marosimlar, til xususiyatlarining ta'sirini hamda XX asr ikkinchi yarmidan keyingi etnointegratsion jarayonlardagi ishtirokini yoritgan²².

18 Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX – начале XX вв. (по данным топономии). – Ташкент, 1983. – С. 80–83

19 Маликов А., Гейзларова Т., Торланбаева К. Этнические и социальные группы Самарканда и их визуальные репрезентации в эпоху Российской империи. *Kulturni studia* (19) 2/2022; Тюркские этнонимы и этнотопонимы долины Зерафшана (XVIII – начало XX в.). Ташкент: *Muharrir nashriyoti*, 2018.

20 Хакимниязов Ж.Х., Торениязов Ж.Е. XVII-XIX асрларда қорақалпоқларнинг яшаган шаҳарлари бўйича тарихий манбалар // *Хоразм маъмун академияси*, – Урганч, 2021. 4 сон. – Б. 19–21.

21 Турекеев Қ.Ж. Қорақалпоқларнинг ҳозирги кундаги анъанавий эътиқодлари ва тасаввурлари. Тарих фан. фалсафа докт. (PhD) автореф... – Нукус: Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети, 2022. –Б. 24.

22 Атаханов Р.С. Фарғона водийси қорақалпоқларида анъанавий ва замонавий этноинтеграцион жараёнлар. Тарих фан. фалсафа докт. (PhD) автореф... – Термез давлат университети, 2021. – Б. 24.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Zarafshon vohasi qoraqalpoqlari tarixi bo'yicha, XX asrning ikkinchi yarmi – XXI asr boshlariga qadar olimlar tomonidan tadqiqotlar olib borilgan. Biroq Zarafshon vohasiga qoraqalpoq qabilalarining kirib kelishi, joylashuvi va voha ijtimoiy-siyosiy hayotiga moslashib borishi haqida alohida izlanishlar kam. Taqdir taqozosi bilan vohani vatan tutgan qoraqalpoq xalqining etnointegratsion jarayonlardagi ishtirokini yangi tarixiy-etnografik ma'lumotlar asosida o'rganish bugun ham o'z ilmiy va amaliy ahamiyatini saqlab qolmoqda. Mavjud manbalarni o'rganib, ular tahlili orqali, voha qoraqalpoqlari tarixini yoritish dolzarb vazifalardan sanaladi.

THE CONCEPT OF NATURE AND ECOLOGICAL POETICS IN UZBEK AND ENGLISH POETRY

Iroda Jumanovna Mamarasulova – teacher,
Jizzakh State Pedagogical University

Abstract. This article explores the concept of nature and the principles of ecological poetics in Uzbek and English poetry, highlighting both cultural and literary perspectives on humanity's relationship with the natural world. By examining representative works from classical and modern poets of both traditions, the research investigates how environmental awareness, spiritual connection to nature, and ecological ethics are expressed through poetic imagery, symbolism, and form. In Uzbek poetry, nature often embodies harmony, spirituality, and national identity, reflecting traditional worldviews rooted in land and community. In contrast, English poetry—especially from the Romantic period to contemporary eco-poetics—tends to emphasize individual emotional experience, environmental consciousness, and critique of industrialization.

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek va ingliz she'riyatida tabiat tushunchasi hamda ekologik poetika tamoyillari o'rganilib, insonning tabiiy olam bilan munosabatiga madaniy va adabiy nuqtayi nazardan yondashuv yoritiladi. Har ikki adabiy an'anaga mansub klassik va zamonaviy shoirlar ijodidan namunalar tahlili asosida tadqiqot ekologik ong, tabiat bilan ma'naviy bog'liqlik va ekologik etika she'riy tasvir, ramziylik hamda shakl orqali qanday ifodalanishini o'rganadi. O'zbek she'riyatida tabiat ko'pincha uyg'unlik, ma'naviyat va milliy o'zlik timsoli sifatida namoyon bo'lib, yer va jamoaga asoslangan an'anaviy dunyoqarashni aks ettiradi. Ingliz she'riyatida esa – ayniqsa romantizm davridan tortib zamonaviy eko-poetikaga qadar – individual hissiy tajriba, ekologik ong va sanoatlashtirish tanqidi asosiy o'rinni egallaydi.

Аннотация. В данной статье исследуется понятие природы и принципы экологической поэтики в узбекской и английской поэзии, рассматриваются культурные и литературные аспекты отношения человека к природному миру. На основе анализа произведений классических и современных поэтов обеих традиций работа изучает, как экологическая осознанность, духовная связь с природой и экологическая этика выражаются через поэтические образы, символику и форму. В узбекской поэзии природа часто воплощает гармонию, духовность и национальную идентичность, отражая традиционные мировоззрения, укоренённые в земле и сообществе. В английской поэзии – особенно начиная с эпохи романтизма и до современной экопоэтики – акцент делается на индивидуальном эмоциональном опыте, осознании экологических проблем и критике индустриализации.

Keywords: nature, ecological poetics, Uzbek poetry, English poetry, environmental aesthetics, co-criticism, cultural identity, romanticism, environmental ethics.

Kalit so'zlar: tabiat, ekologik poetika, o'zbek she'riyati, ingliz she'riyati, ekologik estetika, ekotanqid (eko-kritika), madaniy o'zlik, romantizm, ekologik etika.

Ключевые слова: природа, экологическая поэтика, узбекская поэзия, английская поэзия, экологическая эстетика, экокритика, культурная идентичность, романтизм, экологическая этика.

The relationship between humanity and nature has long been one of the central themes in world literature, serving as both a source of aesthetic inspiration and a moral framework for understanding existence. In recent decades, the rise of ecocriticism and ecological poetics has prompted renewed scholarly interest in how literary texts represent the natural world and respond to ecological crises. Poetry, with its

capacity for emotional intensity and symbolic depth, offers a unique medium for expressing the complex interdependence between humans and their environment. Within this context, both Uzbek and English poetic traditions provide rich material for examining how cultural, historical, and spiritual values shape the poetic imagination of nature¹.

1 Alaimo, S. (2010). *Bodily Natures: Science, Environment, and the Material Self*. Indiana University Press.

In Uzbek poetry, the image of nature has traditionally been intertwined with notions of harmony, spirituality, and national identity. From the mystical landscapes of classical poets like Alisher Navoi to the pastoral and ecological concerns of modern authors, nature functions not only as a backdrop but also as a living force that embodies moral and aesthetic ideals. In English poetry, the natural world has undergone a distinct evolution—from the Romantic celebration of nature's sublimity in the works of Wordsworth and Shelley to contemporary ecological poetry that emphasizes environmental fragility and human responsibility. Despite cultural and linguistic differences, both traditions reveal a shared poetic consciousness that seeks balance between human creativity and ecological awareness².

This study aims to explore the concept of nature and the development of ecological poetics in Uzbek and English poetry through a comparative and analytical framework. By tracing thematic continuities, symbolic representations, and stylistic innovations, the paper seeks to uncover how poets in both traditions articulate their understanding of nature and respond to changing environmental realities. Ultimately, this research contributes to the broader field of comparative literature and ecocritical studies by demonstrating that ecological sensibility in poetry transcends geographical and cultural boundaries, reflecting a universal human desire to reconnect with the natural world³.

Comparative Perspective: Cultural and Ecological Dimensions

A comparative analysis of Uzbek and English poetry reveals both universal themes and distinctive cultural perspectives in their treatment of nature. In Uzbek poetry, nature retains a sacred, communal, and spiritual significance closely tied to land, ancestry, and divine harmony. It reflects the traditional worldview in which humans are custodians rather than conquerors of the earth. English poetry, in contrast, often foregrounds the individual's emotional or philosophical relationship with nature, reflecting Western humanism and the Romantic legacy of personal experience⁴.

However, both traditions converge in their modern ecological sensibilities. Contemporary Uzbek and English poets share an awareness of environmental degradation, loss of biodiversity, and the alienation of modern humans from nature. Both literatures employ ecological poetics—the blending of environmental thought, linguistic innovation, and ethical awareness—to promote harmony between humanity and the natural world⁵. The poetic language in both contexts becomes a form of ecological consciousness, encouraging readers to rethink their relationship with the earth and to seek renewal through environmental empathy⁶.

The Role of Ecological Poetics

Ecological poetics functions as a bridge between aesthetic expression and environmental ethics. It redefines the role of poetry as not only an artistic endeavor but also a moral and ecological act. In both Uzbek and English contexts, poets use imagery, rhythm, and metaphor to convey ecological interconnectedness. The sounds of

- 2 Vaghani, D. (2023). Vaghani, D. (2023). Ecocriticism: A Study of Environmental Issues in Literature. Research Scholar, Bhavnagar University. ResearchGate
- 3 Oppermann, S. (2012). Oppermann, S. (2012). Bodily Natures: Science, Environment, and the Material Self. *Environmental Ethics*, 34(1), 103–106. ResearchGate
- 4 Oppermann, S. (2012). Oppermann, S. (2012). Bodily Natures: Science, Environment, and the Material Self. *Environmental Ethics*, 34(1), 103–106. ResearchGate
- 5 Buell, L. (1995). Buell, L. (1995). *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture*. Belknap Press.
- 6 Glotfelty, C., & Fromm, H. (Eds.). (1996). Glotfelty, C., & Fromm, H. (Eds.). (1996). *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. University of Georgia Press.

the natural world—birds, rivers, winds—become symbols of balance and vitality. By integrating local landscapes, myths, and ecological concerns, poets create a form of cultural ecology, where language itself mirrors the diversity and sustainability of nature. Such poetic practices contribute to a global literary movement that resists ecological destruction through creative awareness. Ecological poetics invites readers to rediscover the sacredness of the natural world, emphasizing that the preservation of nature is inseparable from the preservation of human spirit and culture⁷.

Analytical Overview of Nature in Uzbek and English Poetic Traditions

The representation of nature in both Uzbek and English poetry reflects each culture's historical relationship with the natural world. In Uzbek poetry, nature has traditionally symbolized purity, harmony, and divine presence. The landscapes of Alisher Navoi's ghazals or Zahiriddin Babur's vivid nature descriptions demonstrate how the environment functions as a mirror of human emotion and moral order. Uzbek poets often personify the natural world as a living entity that embodies the nation's spiritual and ethical values⁸.

In contrast, English poetry, particularly since the Romantic era, has emphasized the individual's emotional and philosophical interaction with nature. William Wordsworth saw nature as a teacher and moral guide; Percy Shelley viewed it as a symbol of freedom and imagination. Later, modern and contemporary English poets such as Seamus Heaney, Ted Hughes, and Alice Oswald shifted focus toward ecological responsibility, exploring the fragility of ecosystems and the destructive consequences of industrialization.

Both literatures, despite cultural and temporal differences, employ ecological poetics—the use of poetic language to express environmental consciousness and ethical responsibility. The comparison reveals that while Uzbek poetry often stresses collective harmony with nature, English poetry tends to highlight individual reflection and activism.

Key Analytical Findings

Symbolism and Imagery In Uzbek poetry, nature imagery (flowers, rivers, mountains, gardens) often carries spiritual and national symbolism. The tulip and the nightingale, for instance, signify love, sacrifice, and renewal. Such symbols reflect ecological awareness rooted in Sufi philosophy and agrarian traditions⁹.

English poets, by contrast, frequently use landscape imagery to express internal states or moral dilemmas. Wordsworth's "Tintern Abbey" or Heaney's "Digging" both transform rural imagery into reflections on identity, continuity, and environmental respect.

Linguistic Ecology Uzbek and English ecological poetics both employ language as an ecological system—a "living environment" where words interact like organisms. The rhythmic structures and natural metaphors in both traditions reveal how language can imitate ecological processes such as growth, decay, and renewal.

Ethical Dimensions Both poetic traditions raise ethical questions about the human role in environmental degradation. Uzbek poets highlight the moral responsibility of preserving land and water, especially in response to the Aral Sea disaster, which has become a recurring ecological motif in modern Uzbek poetry. English poets, particularly in the post-industrial era,

7 Gao, L. (2022). Gao, L. (2022). Nature versus Nurture in Bilinguals' Language Acquisition. Conference Paper. ResearchGate

8 Heise, U. K. (2008). Heise, U. K. (2008). Sense of Place and Sense of Planet: The Environmental Imagination of the Global. Oxford University Press.

9 Rueckert, W. (1978). Rueckert, W. (1978). Literature and Ecology: An Experiment in Ecocriticism. Iowa Review, 9(1), 71–86.

focus on reconnecting human life with natural cycles, protesting against consumerism and ecological neglect.

Problems and Challenges Despite rich poetic traditions, several problems emerge when examining ecological poetics in both literatures:

Industrialization and urbanization have distanced humans from nature, weakening the traditional connection celebrated in classical poetry. This alienation results in a loss of environmental empathy in both modern societies.

Cultural Fragmentation: Globalization and modernization threaten local ecological identities. In Uzbek poetry, this manifests as the fading of agricultural and rural imagery once central to national consciousness. In English poetry, traditional rural landscapes have been replaced by post-industrial imagery, signaling the erosion of natural intimacy¹⁰.

Limited Ecocritical Discourse in Central Asia: While ecocriticism has become a prominent field in Western literary studies, its application in Uzbek literary scholarship remains limited. This gap restricts comprehensive analysis of ecological themes in Central Asian poetry.

Linguistic and Translational Barriers: Ecological nuances often get lost in translation between Uzbek and English, making comparative studies challenging. The metaphysical symbolism of Uzbek poetry does not always find direct equivalents in English, and vice versa.

Proposed Solutions and Theoretical Approaches
Integration of Ecocriticism and Comparative Literature: Expanding ecocritical research in Uzbekistan and promoting comparative studies with English literature can deepen understanding of ecological poetics. Collaborative academic programs and translated anthologies would foster mutual awareness.

Environmental Education through Poetry: Incorporating eco-poetry into educational curricula can strengthen ecological awareness among students. Both Uzbek and English poems offer powerful narratives that inspire responsibility toward the environment. **Revival of Cultural Ecology:** Poets and scholars should emphasize the revival of cultural ecology—a framework that links local traditions, folklore, and language with sustainable ecological practices. In Uzbekistan, this could mean reinterpreting folk motifs and Sufi natural imagery in modern ecological contexts.

Creative Translation Practices: Encouraging eco-sensitive translations can preserve the ecological essence of poetic works. Translators should focus not only on linguistic accuracy but also on the preservation of natural imagery and ecological tone.

Cross-Cultural Eco-Poetic Collaboration: Organizing international poetry festivals or publications that unite Uzbek and English poets around environmental themes could serve as platforms for cultural dialogue and ecological advocacy.

Summary of Analytical Insights The study of nature and ecological poetics in Uzbek and English poetry reveals both cultural uniqueness and universal ecological consciousness. Uzbek poetry views nature as a sacred trust reflecting divine harmony and national identity, whereas English poetry interprets it as a field of personal reflection and moral responsibility. Both traditions, however, converge in their acknowledgment of the urgent need to restore balance between humans and the natural world.

Ecological poetics thus becomes not only a literary phenomenon but also a moral and social movement, urging contemporary humanity to reimagine its place within the broader ecological system.

10 Cheng, M. (2022). Cheng, M. (2022). Ecological Discourse Analysis: Theory and Practice – A Summary of New Developments of Ecological Discourse Analysis. *Journal of World Languages*, 8(1). ResearchGate

The comparative study of Uzbek and English poetry reveals that the concept of nature and the principles of ecological poetics are deeply rooted in both traditions, though they manifest through distinct cultural lenses. In Uzbek poetry, nature is closely tied to spirituality, moral integrity, and collective identity. The natural world functions as a sacred mirror of human virtue and divine harmony, reflecting the cultural worldview that humans are custodians, not conquerors, of the earth. In English poetry, by contrast, nature often becomes a site of personal reflection, philosophical exploration, and emotional renewal—from the Romantic poets' reverence for natural sublimity to the modern eco-poets' urgent calls for environmental responsibility.

The analysis suggests that fostering cross-cultural ecocritical dialogue—through translation, comparative study, and educational inclusion—can deepen global understanding of environmental ethics. By drawing on poetic traditions that celebrate respect for the natural world, societies can cultivate empathy and sustainability. Ultimately, poetry serves as both an artistic and ethical bridge, reminding us that the survival of the earth is intimately bound with the survival of human culture, imagination, and spirit.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ В ПРЕПОДАВАНИИ РКИ В УЗБЕКСКОЙ АУДИТОРИИ

Зульфия Хусаиновна Агишева – преподаватель,
 Филиал Казанского (Приволжского)
 Федерального университета в г. Джизак

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты внедрения лингвокультурологического подхода в преподавание русского языка как иностранного (РКИ) в узбекской аудитории. Анализируются культурно-языковые барьеры, описываются методические приёмы интеграции культурного компонента в учебный процесс, приводятся примеры заданий и учебных ситуаций, направленных на развитие межкультурной компетенции. Делается акцент на роли преподавателя как медиатора межкультурного диалога и на необходимости системного включения культурных реалий в все виды речевой деятельности учащихся.

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek auditoriyasiga rus tilini chet tili sifatida (RChS) o'qitishda lingvomadaniy yondashuvni qo'llashning nazariy va amaliy jihatlari o'rganiladi. Unda madaniy va lingvistik to'siqlar tahlil qilinadi, madaniy komponentlarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilishning metodologik yondashuvlari tavsiflanadi va madaniyatlararo kompetentsiyani rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlar va o'quv vaziyatlariga misollar keltiriladi. O'qituvchining madaniyatlararo muloqot vositachisi sifatidagi o'rniga va madaniy voqelikni barcha turdagi o'quvchilarning nutq faoliyatiga tizimli ravishda kiritish zarurligiga urg'u beriladi.

Abstract. This article examines the theoretical and practical aspects of using a linguocultural approach in teaching Russian as a foreign language (RFL) to an Uzbek audience. It analyzes cultural and linguistic barriers, describes methodological approaches to integrating cultural components into the educational process, and provides examples of tasks and learning situations aimed at developing intercultural competence. Emphasis is placed on the role of the teacher as a mediator of intercultural communication and the need to systematically incorporate cultural realities into the speech activities of all types of students.

Ключевые слова: РКИ, лингвокультурология, межкультурная коммуникация, узбекская аудитория, методика преподавания, культурные реалии, языковая адаптация.

Kalit so'zlar: RChS, lingvomadaniy tadqiqotlar, madaniyatlararo muloqot, o'zbek auditoriyasi, o'qitish usullari, madaniy voqeliklar, tilga moslashish.

Keywords: RFL, linguocultural research, intercultural communication, Uzbek audience, teaching methods, cultural realities, language adaptation.

Актуальность исследования определяется усложнением задач языкового образования в условиях глобализации и межкультурного обмена. При обучении РКИ знание лексико-грамматических структур должно сопровождаться осмыслением культурных кодов языка, иначе коммуникация остаётся формальной и часто неэффективной. В условиях узбекской аудитории это приобретает особое значение, поскольку национальные традиции, нормативы речевого поведения и фоновые знания обучающихся

отличаются от российских реалий¹¹. Цель статьи – обосновать и описать практическую реализацию лингвокультурологического подхода в курсе РКИ для узбекских студентов.

Т е о р е т и ч е с к и е о с н о в ы
 лингвокультурологического подхода.

Лингвокультурология рассматривает язык как систему, вплетённую в культурный контекст, и выделяет понятия «языковая картина мира», «фоновые знания» и «культурные концепты» как ключевые

11 Бим И. Л. Концепция обучения РКИ в условиях межкультурной коммуникации // Вопросы языкознания. – 2010. – № 3. – С. 45–52.

инструменты анализа языковой картины действительности¹². В преподавании РКИ это требует методической работы, направленной на раскрытие семантики лексических единиц и их культурных импликаций. Теоретические позиции современных исследователей подчёркивают, что формирование межкультурной компетенции включает знание культурной информации, умение сопоставлять культурные модели и применять это знание в коммуникативных ситуациях¹³.

Специфика узбекской аудитории и её влияние на процесс обучения.

Узбекская аудитория характеризуется рядом культурно обусловленных особенностей: выраженной коллективистской ориентацией, уважительным отношением к старшим и преподавателям, высокой степенью контекстуальности коммуникации и выраженной невербальной компонентой речевого поведения¹⁴. Эти характеристики влияют на восприятие учебного материала: прямые русские высказывания могут интерпретироваться как недостаток вежливости, а коммуникативные стратегии, ориентированные на индивидуализм, – как неподходящие. Преподаватель должен учитывать эти факторы при составлении тем, выборе текстов и заданий, а также при моделировании коммуникативных ситуаций.

Методические принципы интеграции культурного компонента.

Для успешной интеграции культурного компонента в курс РКИ следует руководствоваться следующими принципами:

- системность: культурный компонент включается во все разделы курса, а не выступает отдельным модулем¹⁵;
- сопоставительность: материал подаётся с акцентом на сравнение российских и узбекских культурных практик¹⁶;
- активизация фоновых знаний: задания направлены на выявление и обсуждение предыдущего культурного опыта студентов;
- коммуникативная ориентированность: культура изучается через реальные речевые задачи и проекты;
- рефлексивность: студенты учатся осознавать свои культурные стереотипы и интерпретировать чужие нормы.

Эти принципы реализуются через разнообразные приёмы: сопоставительные тексты, проблемные дискуссии, проектную работу, ролевые игры, анализ фольклорных и публицистических материалов.

Конкретные методические приёмы и учебные задания

Ниже приведены конкретные примеры заданий и сценариев уроков, освоение которых способствует формированию межкультурной компетенции.

1. Сопоставительный анализ диалогов. Студентам предлагаются два диалога на одну тему: «приглашение на чай» в России и в Узбекистане.

12 Халеева И. И. Лингвокультурология и преподавание РКИ. – М.: Гнозис, 2007. – 224 с.

13 Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. – М.: Индрик, 2005. – 1037 с.

14 Режапов И. О. Национально-культурная специфика узбекской аудитории в обучении РКИ // Вестник Ташкентского государственного педагогического университета. – 2022. – № 2. – С. 101–110.

15 Черняева Н. В. Методика преподавания русского языка как иностранного: теория и практика. – М.: Просвещение, 2012. – 256 с.

16 Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. – М.: Индрик, 2005. – 1037 с.

Задание: выделить речевые формулы, сигналы вежливости, невербальные элементы и обсудить причины различий. Это развивает умение интерпретировать коммуникативные намерения и соотносить их с культурным контекстом¹.

2. Проект «Праздник глазами двух культур». Группы студентов исследуют конкретный праздник (например, Новый год, Навруз) в российских и узбекских традициях, составляют презентацию с видеофрагментами, интервью и глоссарием культурных терминов. Оценка включает языковую точность и глубину культурного анализа.

3. Работа с пословицами и устойчивыми выражениями. Студенты получают набор русских и узбекских пословиц; задача сопоставить их смысл, обсудить ценности, выраженные в пословицах, и создать мини-эссе о сходстве и различиях (пример сопоставления: «Без труда не вытащишь и рыбку из пруда» – «Меҳнат қилган – меҳр топар»)²

4. Ролевые игры «Проблемные коммуникативные ситуации». Моделируются ситуации: жалоба в магазине, приглашение на торжество, обсуждение семейных тем. Студенты репетируют варианты поведения, отмечая варианты речевого этикета у первой и второй стороны.

5. Анализ медиаконтента. Короткие видеоролики и газетные статьи используются для выявления культурных конструкторов (семья, гостеприимство, общественное пространство). Задание: составить словарь культурных реалий по теме и предложить варианты объяснения непереводаемых элементов.

Такие задания стимулируют активное использование языка и погружение в культурную семантику, повышая мотивацию и коммуникативную компетентность студентов.

Оценивание межкультурной компетенции.

Традиционные тесты не всегда адекватно отражают уровень межкультурной подготовки. Рекомендуется комбинированная система оценки: языковые тесты для определения речевой компетенции + портфолио проектов, рефлексивные эссе и оценка коммуникативных умений в ролевых играх. Критерии оценивания должны включать языковую точность, адекватность культурных реакций, умение анализировать и сопоставлять культурные практики.

Роль преподавателя как медиатора культурного диалога.

Преподаватель выступает не только как носитель лингвистических знаний, но и как медиатор, помогающий студентам интерпретировать чужую культуру и конструировать адекватные стратегии общения. Это требует от педагога следующих компетенций: знание культурных реалий обеих сторон, умение эпистемической переориентации (объяснять «почему» культурной практики), навыки фасилитации обсуждений и работы с конфликтными интерпретациями³. Педагогическая подготовка должна включать тренинги по кросс-культурной коммуникации и методики рефлексивного преподавания.

Проблемы и перспективы внедрения лингвокультурологического подхода

Среди основных проблем – недостаток учебных материалов, адаптированных

1 Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. – М.: Индрик, 2005. – 1037 с.

2 Бим И. Л. Концепция обучения РКИ в условиях межкультурной коммуникации // Вопросы языкознания. 2010. – № 3. – С. 45–52.

3 Черняева Н. В. Методика преподавания русского языка как иностранного: теория и практика. – М.: Просвещение, 2012. – 256 с.

к узбекской аудитории, нехватка подготовленных методистов, ограниченное время в учебном плане для глубокой работы с культурой. Для преодоления этих препятствий рекомендуется:

- разработка локализованных учебных пособий и сборников текстов;
- повышение квалификации преподавателей через курсы по лингвокультурологии;
- включение проектной деятельности и межфакультетских инициатив;
- использование цифровых ресурсов и формирование онлайн-платформ для обмена материалами и опытом.

Перспективы развития связаны с интердисциплинарным подходом, включением культурной составляющей в стандарты подготовки специалистов и созданием сетей сотрудничества между вузами России и Узбекистана.

В заключении можно добавить, что лингвокультурологический подход в преподавании РКИ представляет собой необходимое дополнение к традиционным методикам обучения языку. Для узбекской аудитории он не только повышает качество владения языком, но и формирует способность к успешному межкультурному взаимодействию, снижает риски коммуникативных недоразумений и способствует более глубокому пониманию социальных практик другой культуры. Внедрение этого подхода требует системной методической работы, подготовки преподавателей и разработки адаптированных учебных материалов.

OLIY TA'LIM MUASSASALARINI BOSHQARISHDA MARKETING STRATEGIYALARINING TRANSFORMATSION ROLI

Uralbek Xurram o'g'li Buriyev – mustaqil
izlanuvchi, Oreintal universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarini boshqarishda marketing strategiyalarining hozirgi holati, ularning transformatsion (tizimli o'zgarish yaratuvchi) xususiyatlari hamda zamonaviy ta'lim tizimidagi o'rni keng yoritilgan. Tadqiqotda oliy ta'lim muassasalari faoliyatida marketingning an'anaviy tushunchadan strategik boshqaruv darajasigacha evolyutsiyasi tahlil qilinadi. Xususan, raqamli transformatsiya, brend boshqaruvi, xalqaro hamkorlik, raqobatbardoshlik va ta'lim xizmatlari marketingining o'ziga xos jihatlari bosqichma-bosqich ko'rib chiqilgan.

Аннотация. В статье представлен комплексный обзор современного состояния маркетинговых стратегий в управлении высшими учебными заведениями, их трансформационных (системно-изменяющих) свойств и роли в современной системе образования. В исследовании анализируется эволюция маркетинга в деятельности высших учебных заведений от традиционной концепции до уровня стратегического управления. В частности, поэтапно рассматриваются особенности цифровой трансформации, управления брендом, международного сотрудничества, конкурентоспособности и маркетинга образовательных услуг.

Abstract. In this article, the current state of marketing strategies in the management of higher education institutions, their transformational (system-changing) characteristics, and their role in the modern education system are thoroughly examined. The study analyzes the evolution of marketing within higher education institutions – from a traditional concept to the level of strategic management. In particular, the stages of digital transformation, brand management, international cooperation, competitiveness, and the distinctive features of educational service marketing are explored in detail.

Kalit so'zlar: marketing strategiyasi, brend boshqaruvi, raqamli transformatsiya, xalqaro hamkorlik, ta'lim xizmatlari marketingi, raqobatbardoshlik, innovatsion yondashuv, ta'lim brendi, boshqaruv tizimi.

Ключевые слова: маркетинговая стратегия, управление брендом, цифровая трансформация, международное сотрудничество, маркетинг образовательных услуг, конкурентоспособность, инновационный подход, образовательный бренд, система управления.

Keywords: marketing strategy, brand management, digital transformation, international cooperation, educational service marketing, competitiveness, innovative approach, educational branding, management system.

Ta'lim muassasalarida marketing strategiyalarining rivojlanishi va zamonaviylashuvi global ta'lim bozorining intensiv o'zgarishi, talabalar ehtiyojlarining diversifikatsiyasi, texnologik yangiliklar, shuningdek, raqobatning kuchayishi natijasida muhim ahamiyatga ega bo'lgan masala hisoblanadi. Bugungi kunda ta'lim muassasalarining marketing strategiyalari, asosan, innovatsion, raqamli va o'zlashtirishga yo'naltirilgan yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Ta'lim sektori zamonaviy marketingni

faqat kommunikatsiya yoki reklama sifatida ko'rmay, balki o'quvchilar va keng auditoriyaga yo'naltirilgan kompleks tizim sifatida rivojlantirmoqda⁴.

Oliy ta'lim tizimi o'zining rivojlanish jarayonida global raqobatning kuchayishi va yangi ehtiyojlarning shakllanishi bilan yuzlashmoqda. Bozorning hozirgi holati ta'lim muassasalarini nafaqat lokal, balki global darajada ham raqobatlashishga undaydi. Xalqaro talabalarga xizmat ko'rsatish, ularni jalb qilish va ushbu

⁴ O'zbekiston Respublikasi Ta'lim vazirligi. Ta'lim muassasalarining marketing faoliyati bo'yicha hisobot.. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Ta'lim vazirligi, 2021. – 75 bet.

auditoriyani saqlab qolishning dolzarbligi oshgan. Shu bilan birga, zamonaviy marketing strategiyalari ta'lim muassasalarining mavjud imidjini yanada mustahkamlashni va shu asosda o'quvchilarni, professor-o'qituvchilarni jalb qilishni ta'minlaydi.

Bundan tashqari, milliy bozorlar o'rtasidagi farqlar va talablar ham marketing strategiyalarining shakllanishiga ta'sir qiladi. Masalan, yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashda etakchi bo'lishni xohlagan muassasalar, global miqyosda mos keluvchi o'quv dasturlarini taklif etishi kerak. Bu, o'z navbatida, ta'lim muassasalariga xalqaro talabalarni jalb qilish imkoniyatini beradi.

Zamonaviy marketing strategiyalari asosan raqamli texnologiyalar bilan bog'liq bo'lib, ular ta'lim muassasalarining global raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi. Internet tarmoqlari, ijtimoiy media platformalari va onlayn marketing vositalari orqali ta'lim muassasalarining ko'rsatgan xizmatlari va imkoniyatlari keng auditoriyaga yetkaziladi.

Bundan tashqari, raqamli texnologiyalarni joriy etish ta'limning sifatini yaxshilashga, o'quvchilarga moslashtirilgan ta'lim dasturlarini ishlab chiqishga yordam beradi. Masalan, individual o'quv dasturlari, talabalarining o'zlashtirish darajasiga moslashadigan interaktiv texnologiyalar ta'lim jarayonini yanada samarali qiladi.

Ta'lim muassasalarining marketing strategiyalarining samaradorligi, shuningdek, talabalar ehtiyojlarini qondirishga, ular uchun moslashgan o'quv dasturlarini taqdim etishga bog'liqdir.

Talabalar faqat ilmiy bilim olishni emas, balki shaxsiy va professional rivojlanish uchun qo'shimcha imkoniyatlarni ham izlaydilar. Shuning uchun ta'lim muassasalari marketingida

shaxsiylashtirilgan yondashuvlar va individual ehtiyojlarga qarab, talabalarga ta'lim va qo'shimcha xizmatlar (stajirovkalar, maslahatlar, tadbirlarga ishtirok etish) taklif qilish muhim ahamiyatga ega.

Ta'lim muassasalarida marketing strategiyalarining samarali bo'lishi uchun ularning o'ziga xos xususiyatlariga moslashtirilgan yondashuvlar zarur. Masalan, ilmiy markazlarda ta'lim olishni xohlagan talabalar uchun innovatsion tadqiqotlar va amaliyotga yo'naltirilgan o'quv dasturlari yaratish, sportga qiziqqan talabalar uchun sport va o'yin-kulgi imkoniyatlarini ko'paytirish kabi holatlar muassasaning marketing strategiyalariga kiritilishi lozim.

Brend yaratish va ta'lim muassasasining ijobiy imidjini shakllantirish marketing strategiyasining ajralmas qismiga aylangan.

Ta'lim muassasasining brendi faqat uni tanitishdan iborat bo'lmay, balki uning sifatini, tarixini, ilg'or o'quv dasturlarini va xalqaro miqyosdagi muvaffaqiyatlarini aks ettirishi kerak. Brendning ijobiy tasviri va muassasaning o'quvchilarga taqdim etadigan qo'shimcha qiymati ta'lim bozorida muvaffaqiyatni ta'minlaydi⁵.

Zamonaviy ta'lim tizimida brend yaratish – bu oddiy logotip, nom yoki shior ishlab chiqishdan iborat jarayon emas. Bu – ta'lim muassasasining qadriyatlari, maqsadi-vazifalari, sifati, samaradorligi va ijtimoiy mas'uliyatini aks ettiruvchi strategik tizimdir.

5 O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi rasmiy sayti. – Toshkent: edu.uz, 2025. – <https://gov.uz/oz/edu>

Brendni shakllantirishda qo'llaniladigan yondashuvlar

1.	Emotsional yondashuv	Brendni insoniy qadriyatlar bilan bog'lash (masalan, "bilim orqali kelajakni yaratish")
2.	Innovatsion yondashuv	Zamonaviy texnologiyalar, raqamli marketing, AR/VR ta'lim vositalaridan foydalanish.
3.	Akademik yondashuv	Ilmiy salohiyat, professor-o'qituvchilarning nufuzini asosiy qiymat sifatida ko'rsatish.
4.	Jamiyatga xizmat yondashuvi	Ijtimoiy loyihalar, volontyorlik va mahalliy hamjamiyat bilan aloqalar orqali ishonchni oshirish.
5.	Xalqaro pozitsiyalash yondashuvi	Xalqaro akkreditatsiya, xorijiy hamkorlik va qo'shma dasturlarni brendning asosiy ustuni sifatida ilgari surish.

Ta'lim muassasasining brendi – bu uning o'quv jarayonidagi sifat, obro' va qadriyatlarining yig'indisi ham hisoblanadi. Brendni shakllantirish uzoq muddatli strategik jarayon bo'lib, u marketing, psixologiya, dizayn va ijtimoiy kommunikatsiya elementlarini uyg'unlashtiradi. Shu bois, har bir bosqichda ilmiy asoslangan, tizimli va innovatsion yondashuv zarur.

Xalqaro hamkorliklar ta'lim muassasalarining marketing strategiyalarining muhim tarkibiy qismiga aylangan. Global ta'lim bozorida raqobatlashish va yuqori sifatli ta'lim xizmatlarini taklif etish uchun o'quv muassasalari xalqaro o'quv dasturlarini taklif qilish, hamkorlikda ilmiy tadqiqotlar o'tkazish, almashinuv dasturlari va mutaxassislar tayyorlash tizimlarini rivojlantirishga e'tibor qaratmoqda. Xalqaro talabalarga xizmat ko'rsatish hamda global ta'lim bozorida muvaffaqiyatli raqobatlashish uchun, ta'lim muassasalarining xalqaro miqyosda o'z imidjini yaratish zarur.

Ta'lim muassasalarida marketing strategiyalarining rivojlanishi global ta'lim bozoridagi o'zgarishlar, yangi ehtiyojlar va raqobat bilan chambarchas bog'liqdir.

Zamonaviy marketing yondashuvlari ta'lim muassasalariga o'z auditoriyasini kengaytirishga, raqobatbardoshlikni oshirishga va yuqori sifatli ta'lim xizmatlarini taklif etishga yordam beradi. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar va shaxsiylashtirilgan yondashuvlar ta'lim muassasalarining muvaffaqiyatli marketing strategiyalarini ishlab chiqishda asosiy omillardan biridir. Ta'lim muassasalarining marketing strategiyalari nafaqat talabalarga xizmat ko'rsatishni, balki ta'lim tizimini global darajada rivojlantirishga, ilmiy va pedagogik yutuqlarni oshirishga ham qaratilgan bo'lishi kerak.

Zamonaviy sharoitda mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy holati uning insoniyat sivilizatsiyasi rivojiga, fan, madaniyat va ta'limga qo'shayotgan hissasiga bevosita bog'liq. Bu jarayonda oliy ta'lim, jamiyat, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarining asosiy, yetakchi omillaridan biri sifatida alohida o'rin tutadi.

Cheklangan byudjet mablag'lari sharoitida universitetlarning tijorat faoliyati ularga qo'shimcha rivojlanish salohiyatini beradi. Bugungi kunda deyarli barcha ta'lim muassasalarida pullik ta'lim xizmatlari ko'rsatilmoqda. Ko'pgina tijorat masalalarida universitetlar garchi ularning iqtisodiy va marketing faoliyatining bir qator jihatlari davlat tomonidan tartibga solinsada, yetarli darajada mustaqillikka ega⁶.

Marketing faoliyati rivojlanishi davrida unga berilgan ta'riflar ham yangilanib kelmoqda. Hozirgi kunda marketing strategiyasi, nafaqat korxona faoliyatini o'rganish va rivojlantirish uchun, balki ijtimoiy sohalarida ham qo'llanishga ehtiyoj ortmoqda.

Ma'lumki ta'lim sohasi ijtimoiy-iqtisodiy tarmoqning bir bo'lagi hisoblanadi. Ta'lim xizmati marketingi strategiyasini rivojlantirish va takomillashtirish ushbu sohaning

6 Marketing va ta'lim tizimi bo'yicha maqolalar portali. – 2022.. – <https://www.edumarketing.uz>

raqobatbardoshligini oshirish, ta'lim xizmati samaradorligi ortishiga olib keladi. Axborot texnologiyalari shiddat bilan rivojlanayotgan davrda, ta'lim xizmatlarining zamonaviyligi, tezkorligiga bo'lgan talab ortmoqda. Sohada raqobat munosabatlari kengaymoqda. Bunday sharoitda ta'lim xizmatlari marketingi va uning strategiyasini yanada takomillashtirishga extiyoj ortib boraveradi. Filipp Kotler yondashuviga ko'ra, oliy ta'lim marketingi, belgilangan maqsadga erishishda maqsadli ta'lim xizmatlari bozorlarida qadriyatlarni erkin ayirboshlashni yo'lga qo'yish uchun ishlab chiqilgan, puxta ta'riflangan dasturlarni tahlil etish, rejalashtirish, bajarish va ularning ijrosini nazorat qilish hisoblanadi.

Ta'lim xizmatlari bozorida sotuvchi bozor taklifini namoyon etish va shakllantirishda ko'maklashuvchi shaxs xisoblanadi. Bunda sotuvchi ma'lum ixtisoslashtirilgan bilimga ega bo'lishi va buni iste'molchilar talablaridan kelib chiqib ularga taqdim eta olishi kerak bo'ladi

Ta'lim xizmatlari marketingi mohiyatini o'rganishni uni tarkib toptiruvchi unsurlardan: ta'lim xizmatlari subyektlari va obyektlaridan boshlagan ma'qul. Ta'lim xizmatlari marketingi subyektlari sirasiga, qoidaga ko'ra: ta'lim muassasalari, xizmat iste'molchilari, bozorda ta'lim xizmatlarini ilgari surish faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlar va tuzilmalar kiritiladi. Biz o'rganayotgan holatda ta'lim muassasalari sifatida professional ta'lim muassasasining o'zi ko'rib chiqiladiki, uning iste'molchilari yuridik shaxslar ham, jismoiniy shaxslar ham bo'lishi mumkin. Qo'shimcha qilib faqat shuni aytish mumkinki, ta'lim muassasasi xizmatlari marketingining pirovard iste'molchilari (obyekti) asosan katta yoshdagi aholi vakillari bo'lib hisoblanadi. Shu sababli katta yoshlilar pirovard iste'molchilar sifatida ta'limning yo'nalishlarini, shakllarini, joyini, vaqtini moliyalash manbalarini tanlashga sezilarli ta'sir o'tkazadilar.

Ta'lim xizmatlari ko'rsatishga oid marketing munosabatlari, uning dasturlari va boshqa xizmat turlari o'quv kurslarining iste'molchisi sifatida yuz ko'rsatuvchi katta yoshdagi odam manfaatlarini atrofida shakllanadi.

Amaliy marketing nuqtayi nazaridan ta'lim muassasasi tomonidan amalga oshiriladigan ta'lim xizmatlari marketingining asosiy vazifalari qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- ta'lim xizmatlari bozorini tadqiq etish va baholash, uning kon'yunkturasidagi o'zgarishlarni bashorat qilish;
- ta'limning istiqbolli yo'nalishlarini aniqlash, ko'rsatiladigan ta'lim xizmatlarining hajmi va turlarini aniqlash;
- maqsadli guruhlarini o'qtishga bo'lgan talabni va ularni qanoatlantirish imkoniyatlarini baholash;
- narxni shakllantirish siyosati va strategiyasini ishlab chiqish;
- kommuniukatsiya siyosatini, ilgari surish kanallarini, sotish usullarini aniqlash;
- ta'lim xizmatlaridan foydalanish jarayonida servis xizmatlarini ham amalga oshirish¹.

Ta'lim xizmatlari ko'rsatishga oid marketingni tashkil etish chog'ida ta'lim xizmatlari o'ziga xos qirralarga ega ekanligini inobatga olish zarur. Xuddi shu narsa uni boshqa tovarlar/mahsulotlardan ajratib turadiki, xaridor boshqa mahsulotlarni sotib olish vaqtida uni ko'rishi, his etishi va sifatiga baho berishi mumkin. Binobarin, ehtimoldagi iste'molchining ta'lim xizmatini sotib olishi hamisha katta tavakkalchilik bilan bog'liq. Rasman, har qanday o'quv mahsulotining iste'molchisi o'quv kursiga yozilar ekan, amalda unga nima taqdim etishlarini mutlaqo bilmaydi.

Shu sababli ko'plab tinglovchilar biron

1 Shodiyev M. Raqamli marketing: Ta'lim muassasalarida yangi imkoniyatlar va yondashuvlar.. – Toshkent: Digital marketing in education jurnali, 2022. – 11(1), 45–53–betlar.

o'quvda ishtirok etishga ahd qilganda, odatda, avvalroq bozorda taklif etilayotgan o'quv kursida qatanashib, ijobiy natijaga erishgan va o'zlariga tanish bo'lgan kishilarning maslahatlariga tayanadilar.

Ta'lim xizmatlarining o'ziga xosligini yaqqolroq tasavvur etish uchun, shuningdek o'qitishning xizmat turi sifatidagi alohida va muhim jihatlari ko'rib chiqish darkor.

Misol uchun, ta'lim xizmatning ta'lim muassasasi faoliyati marketing xizmatini tashkil etishda albatta hisobga olish shart hisoblangan ayrim asosiy o'ziga xos qirralarini olib ko'raylik.

Birinchidan, ta'lim xizmati hissiyotdan tashqaridaligi bilan ajralib turadi, ya'ni uni sotib olmaguncha va undan foydalana boshlamaguncha, oldindan ushlab ko'rish, tinglash, his qilish va baholashning iloji yo'q.

Ikkinchidan, taqdim etish va iste'mol qilish jarayonlarini bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Boshqa tovarlarni sotib olgandan keyin iste'mol qilinadi, ammo ta'lim xizmati taqdim qilingan vaqtning o'zida iste'mol qilinadi. Ta'lim xizmanini ajratib turuvchi asosiy xossasi shundaki, uni taqdim etish jarayonida xizmatni yetkazib beruvchi bilan iste'molchi o'rtasida chambarchas munosabat vujudga keladi.

Uchinchidan, ta'lim kurslari va dasturlari xizmat turi sifatida nabarqarorligi bilan, sifatining qo'nimsizligi bilan ajralib turadi, uning asosiy ko'rsatkichlari esa ko'plab omillarga va tarkib topdiruvchilarga bog'liq.

Masalan, aynan bir o'quv kursidagi o'qitish sifati 64 mazmuni va uslubiylatiga ko'ra ushbu kursni o'tkazayotgan muallimning tayyorgarlik darajasiga, tinglovchilar guruhining tarkibi va ishtioyogiga, hattoki dars jadvali va yilning o'quv o'tkazilayotgan mavsumiga bog'liq tarzda turlicha bo'lishi mumkin.

Shuningdek, ta'lim xizmatini olish chog'ida uning sifat ko'rsatkichini baholash doirasi

nihoyatda xususiy cheklanganligini ham inobatga olish zarur. O'quv kursi sifatini baholash muayyan kishi tarafidan u yoki bu o'quv uslubiylatini qanday qabul qilishiga, bu kishida avvaldan mavjud bo'lgan bilim va ko'nimalarga, o'quv dasturining mundarijasiga qo'yadigan talablariga va xohishlariga chambarchas bog'liqdir. Ko'rinib turibdiki, sanab o'tilganlarning hammasi aynan bitta kursda ta'lim olayotgan har xil kishilarda turlicha bo'lishi mumkin. Bu bitta kurs tinglovchilari tomonidan beriladigan esa xilma-xil baholarni keltirib chiqaradi.

To'rtinchidan, ta'lim xizmatlari o'z tabiatiga ko'ra, masalan, mashg'ulotga o'z vaqtida kelmagan yoki uni o'tkazib yuborganlar uchun saqlab turilmasligi bilan farqlanadi. Boshqalarning konspektlaridan yoki o'quv tarqatma materiallaridan foydalanish imkoni bo'lgani bilan, o'tkazib yuborilgan mashg'ulotning o'zini qaytarish yoki o'sha mazmunda ko'p martalab o'tkazishning imkoni yo'q. Shuni ham ta'kidlash joizki, olingan bilimlar unutilishi, yo'qotilishi, eskirib qo'lishi ham mumkin, bu esa uni doimo yangilab va to'ldirib turish zaruratini keltirib chiqaradi. Shunday qilib, umumlashgan tarzda aytish mumkinki, ta'lim xizmati deganda, bir taraf (ta'lim muassasasi) ikkinchi tarafga (tinglovchiga) bilim, ko'nikma, kasbiy va shaxsiy malaka darajasida miqdor va sifat o'zgarishiga erishmog'i uchun taklif etadigan, hissiyotlar orqali anglashilmaydigan faoliyat turi ko'zda tutiladi. Ta'lim xizmatini ko'rsatish tinglovchilarga servis xizmatlari ko'rsatish bilan, o'quv jarayoninin boshqarish sifati bilan va tanlangan marketing strategiyasi bilan ham chambarchas bog'liq.

So'nggi yillarda dunyo ta'lim tizimida yuz berayotgan tub o'zgarishlar, raqobat muhitining kuchayishi va texnologik taraqqiyot, ta'lim muassasalarini faol marketing siyosati yuritishga majbur qilmoqda. An'anaviy ta'limdan innovatsion va mijoz (talaba) markazli tizimga o'tish jarayoni, ta'lim xizmatlariga bo'lgan talab va taklifni

muvofiglashtirishni, foydalanuvchilarning ehtiyojlarini aniqlash va qondirishni talab qiladi.

Marketing strategiyalari ta'lim muassasalariga nafaqat o'z xizmatlarini targ'ib qilish, balki sifat, ishonch va obro' asosida brend yaratish imkonini beradi. Shu jihatdan qaraganda, hozirgi bosqichda ta'lim marketingi strategik muhim vosita bo'lib, uning mazmuni va shakllari tobora murakkablashib, ko'p qirrali holga kelmoqda.

Ta'lim sohasida marketing – bu muassasaning strategik maqsadlarini amalga oshirishga xizmat qiladigan, bozor ehtiyojlarini o'rganish, mavjud raqobatchilar faoliyatini tahlil qilish, auditoriyani segmentlash, xizmatlarni targ'ib qilish va samaradorligini oshirishga qaratilgan faoliyatdir.

Bu yo'nalish:

- Talaba, ota-ona, ish beruvchilar kabi manfaatdor tomonlarning ehtiyojini aniqlash;
- O'quv dasturlarining bozor talabiga mosligini ta'minlash;
- Ta'lim muassasasining ijobiy imijini shakllantirish;
- Brending va reputatsiyani mustahkamlash;
- Zamonaviy kommunikatsiya kanallari orqali targ'ibot olib borish;
- Raqobatbardosh ustunliklar yaratish kabi strategik funksiyalarni bajaradi.
- Ta'limda marketing nafaqat abituriendlarni jalb qilish vositasi, balki uzoq muddatli barqaror rivojlanish kafolati sifatida qaralmoqda².

Bugungi kunda ko'plab ta'lim muassasalari marketingga birmoqchilik bilan yondashmoqda: reklamaga e'tibor beriladi, biroq strategik rejalashtirish, maqsadli segmentlash, mijozlar tahlili yetarli darajada yo'lga qo'yilmagan.

Aksariyat muassasalar marketingni faqatgina abituriendlarni jalb qilish bilan bog'liq deb hisoblaydi.

Misol uchun, ayrim oliy ta'lim muassasalari ijtimoiy tarmoqlarda faol reklama olib borsa-da, ularning mazmuni sifatisiz, brend strategiyasi bilan uyg'unlashmagan. Ko'pchilikda media kontent ishlab chiqarish bo'yicha mutaxassislar yo'q, bu esa kommunikatsion kanallarning samaradorligini kamaytiradi.

Yana bir muhim muammo – raqamli marketing vositalaridan foydalanishning cheklanganligi. Ko'plab ta'lim muassasalari hali ham an'anaviy usullar (buklet, banner, tashriflar) bilan cheklanib qolmoqda. Shu bilan birga, tahliliy marketing, ma'lumotlar bazasi asosida qarorlar qabul qilish, sun'iy intellekt asosidagi individual yondashuvlar hali keng joriy etilmagan.

Biroq, ayrim ilg'or ta'lim muassasalari samarali marketing strategiyalari orqali salmoqli natijalarga erishgan. Xususan:

Raqamli platformalar integratsiyasi. Ko'plab universitetlar ijtimoiy tarmoqlar, SEO, Google Ads, email marketing kabi vositalarni bir butun tizimga aylantirib, sinxronlashtirilgan reklama kampaniyalari yuritmoqda.

Maqsadli auditoriyani segmentlash. Talaba bozorini geografik, psixografik va demografik mezonlar asosida tahlil qilgan holda maxsus strategiyalar ishlab chiqilmoqda.

Brend identifikatsiyasi. Ta'lim muassasalari o'zining qadriyatlari, tarixiy yutuqlari, zamonaviy imkoniyatlarini yaxlit konsepsiyada aks ettiruvchi brendni shakllantirmoqda.

Kontent marketingi. Bloglar, vebinarlar, videodarslar orqali nafaqat reklama, balki bilim ulashish orqali amalga oshirilmoqda³.

2 Turayev Sh. Marketing va raqamli texnologiyalar: Ta'lim tizimi uchun yangi imkoniyatlar. – Toshkent: Ta'lim muassasalarini boshqarish va innovatsiyalar jurnali, 2020. – 8(2), 23–34–betlar.

3 Abdullayeva N. Ta'lim muassasalarida marketing strategiyalarining samaradorligini oshirish.. – Toshkent: O'zbekiston ta'lim va innovatsion texnologiyalar jurnali, 2021. – 12(3), 45–56–betlar.

Yuqoridagi tajribalar ko'rsatadiki, marketing strategiyasining muvaffaqiyati uzoq muddatli rejalashtirish, kreativlik, texnologiyalar va auditoriyani chuqur tahlil qilishga bevosita bog'liq.

Strategik innovatsion marketingning asosiy yo'nalishlaridan biri bozorga yangiliklarni kiritish strategiyasini ishlab chiqishdan iboratdir:

- innovatsion marketing faoliyati dasturi va rejalarini ishlab chiqish; marketing innovatsiyalarini ishlab chiqish va ularni qo'llash jarayoni ustidan kuzatuvni amalga oshirish;
- mahsulotni ishlab chiqishdan iste'molchilarga xizmat ko'rsatishgacha
- yagona innovatsion siyosatni amalga oshirish;
- korxona ichida va tashqarisida innovatsion faoliyatni muvofiqlashtirish;
- malakali xodimlar yordamida marketing innovatsiyalarini ishlab chiqish
- amaliyotini muntazam takomillashtirishni ta'minlash;
- innovatsion marketing muammolarini kompleks echish uchun maqsadli guruhlarini shakllantirish⁴.

Ta'lim muassasasining innovatsion faoliyatidagi asosiy vazifalardan biri – oliy boshqaruv (yuqori menejment) ishtirokida innovatsion marketing strategiyasini shakllantirish, uni maqsadli auditoriyaga yo'naltirish, ya'ni ta'lim xizmatining maqsadli bozor segmentlari bo'yicha joylashuv chegaralarini aniqlash, mazkur strategiyani amalga oshiruvchi ijrochilarni belgilash hamda ta'lim xizmatlarining iste'molchilari – talabalar, ota-onalar, ish beruvchilar va boshqa manfaatdor

tomonlar uchun aniq amaliy yo'riqnomalar va ularni bajarish muddatlarini belgilashdan iboratdir.

Shu bois, strategik marketing tadqiqotlari tarkibida ta'lim muassasasining innovatsion siyosatini ifodalovchi, innovatsion marketing jarayonlarining asosiy tizimli xususiyatlari o'z aksini topishi zarur. Bunga pedagogik xizmatlarning yangicha usullar orqali taklif etilishi, raqamli texnologiyalarni joriy etish, ta'lim mahsulotining noyobligini ta'minlovchi yondashuvlar va bozordagi o'zgaruvchan talabga mos moslashuvchan strategiyalarni ishlab chiqish kiradi.

Ta'lim marketingida quyidagi strategik yo'nalishlar kelajakda dolzarb ahamiyat kasb etadi:

- Data-driven marketing: Analitik platformalar, CRM tizimlari orqali foydalanuvchi ma'lumotlari asosida shaxsiylashtirilgan xizmatlar taqdim etish;
- AI asosidagi yondashuvlar: Sun'iy intellekt yordamida talaba qiziqishini bashorat qilish, mos dasturlarni taklif qilish;
- Omnichannel marketing: Bir nechta kanal (ijtimoiy tarmoq, sayt, mobil ilova, email) orqali yagona xabarni etkazish;
- Hikoya qilish (storytelling) texnologiyasi: Ta'lim muassasasining tarixini, yutuqlarini hissiy jihatdan kuchli shaklda etkazish;
- Reputatsiyani boshqarish: Onlayn sharhlar, mezonlar asosida baholash tizimlarini monitoring qilish va javob qaytarish⁵.

Ta'lim muassasalarida marketing strategiyalari raqobatbardoshlikni ta'minlovchi kuchli vosita bo'lib, u bozor talabi, foydalanuvchi ehtiyoji, texnologik imkoniyatlar bilan uyg'unlashgan holda takomillashtirib borilishi zarur. Zamonaviy ta'lim muassasasi muvaffaqiyati faqat ta'lim sifati bilan emas, balki o'zini qanday tanitishi, qanday kommunikatsiya olib borishi bilan ham belgilanadi. Shuning uchun marketingga tizimli, innovatsion va strategik yondashuv talab etiladi.

4 O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. O'zbekiston ta'lim tizimi bo'yicha statistik ma'lumotlar. – Toshkent: Davlat statistika qo'mitasi, 2020. – 120 bet.

5 Data-Driven Marketing: AI bilan integratsiya qilish orqali ta'lim marketingini rivojlantirish. – Matrix Marketing Group, 2025-yil 25-aprel. – <https://matrixmarketinggroup.com/data-driven-marketing-strategy-ai-analytics/>

PEDAGOGICAL APPROACHES TO TEACHING ARGUMENTATIVE WRITING IN ENGLISH AT THE HIGH SCHOOL LEVEL

Mohinur Muhiddin kizi Alisherova – PhD
Student, Namangan State University

Abstract. This article examines the most effective pedagogical approaches to teaching argumentative writing in English to high school pupils. The study applied three major methods: the debate method, the problem-solving method, and the peer review method. The results indicate that these approaches significantly improved pupils' critical thinking, logical organization, and coherence in argumentative essays. The article concludes with methodological recommendations for English teachers, emphasizing the importance of interactive, problem-oriented, and reflective learning in developing pupils' argumentative writing competence.

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz tilida argumentativ yozma nutqni o'qitishda qo'llaniladigan samarali pedagogik yondashuvlar tahlil qilingan. Tadqiqot jarayonida uchta asosiy metod – debat metodi, muammo yechish asosidagi metod, va o'quvchilararo tahlil (peer review) metodi qo'llanildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, ushbu metodlar yuqori sinf o'quvchilarining tanqidiy fikrlash, dalillash, mantiqiy izchillik va yozma nutq kompetensiyasini sezilarli darajada rivojlantirgan. Maqolada shuningdek, o'qituvchilarga amaliy tavsiyalar berilgan bo'lib, zamonaviy ta'limda argumentativ yozishni o'qitishning metodik asoslari yoritilgan.

Аннотация. В данной статье рассматриваются эффективные педагогические подходы к обучению аргументативному письму на английском языке среди учащихся старших классов. В исследовании использованы три основных метода: дебаты, решение проблемных ситуаций и взаимная оценка (peer review). Результаты показали, что применение данных методов значительно повысило уровень критического мышления, логической связности и аргументированности письменных работ учащихся. В статье также представлены методические рекомендации для преподавателей английского языка, направленные на развитие навыков аргументативного письма в условиях современного образования.

Keywords: argumentative writing, pedagogical approach, debate method, problem-solving, peer review, critical thinking.

Kalit so'zlar: argumentativ yozma nutq, pedagogik yondashuv, debat metodi, muammo yechish, peer review, tanqidiy fikrlash.

Ключевые слова: аргументативное письмо, педагогический подход, метод дебатов, решение проблем, взаимная оценка, критическое мышление.

Argumentative writing is a crucial component of English language education, particularly at the high school level, where pupils are expected to develop critical thinking, reasoning, and the ability to express opinions logically and persuasively¹. In the context of Uzbekistan's modern educational reforms, improving argumentative writing skills in English has become an essential goal aligned with the State Educational Standards and the National Curriculum for Foreign Languages². Teaching argumentative writing effectively requires not only linguistic competence but also pedagogical strategies that enhance pupils' analytical and

communicative skills.

Pedagogical approaches to teaching argumentative writing have evolved significantly in recent decades. Traditional teacher-centered instruction, which mainly emphasized grammar and structure, has gradually been replaced by learner-centered, communicative, and task-based approaches. These modern methods encourage collaboration, debate, and the integration of real-world topics, thereby allowing pupils to engage in meaningful argument construction. Furthermore, technological tools such as digital writing platforms, peer feedback systems, and AI-

1 Hyland, K. (2018). Teaching and Researching Writing (3rd ed.). Routledge

2 Erkaboyeva, N. (2023). Ingliz tilida yozma nutqni rivojlantirishda izchillik va mantiqiylik tamoyillari. Filologiya masalalari, 2(1), 45–52.

based assessment have expanded opportunities for improving pupils' argumentative competence.

In Uzbekistan, despite the growing emphasis on communicative skills in EFL classrooms, many high school pupils still face challenges in organizing their arguments coherently, using evidence effectively, and maintaining logical consistency in writing. Therefore, there is a need to explore pedagogical approaches that are most suitable for teaching argumentative writing in this context³. This article aims to identify and analyze effective pedagogical methods and strategies that can be applied to enhance the teaching and learning of argumentative writing among high school pupils in Uzbekistan.

Methods. This study employed three main pedagogical methods that proved to be most effective in developing high school pupils' argumentative writing skills in English⁴. These include the debate method, the problem-solving method, and the peer review method⁵. Each method was chosen for its ability to foster pupils' reasoning, critical thinking, and coherent written expression in English as a Foreign Language (EFL) classrooms⁶.

1. Debate Method: The debate method served as a foundation for developing logical reasoning and persuasive communication. Pupils participated in classroom debates on socially relevant topics such as environmental protection, the influence of technology on education, and gender equality in society. During these sessions, they practiced presenting claims, counterarguments, and rebuttals before writing their essays. This method encouraged analytical thinking, evidence-based reasoning, and confidence in expressing opinions – essential components of argumentative writing.

2. Problem-Solving Method: The problem-solving method engaged pupils in addressing real-life issues and developing reasoned solutions through written argumentation. Teachers presented pupils with challenging situations – for instance, how to reduce plastic waste or how to balance freedom of speech and respect online – and guided them to formulate possible solutions supported by logical arguments. This approach not only helped pupils organize ideas coherently but also strengthened their ability to connect cause and effect, a key feature of argumentative texts.

3. Peer Review Method: The peer review method was applied to develop pupils' critical awareness and self-editing skills. Pupils exchanged their drafts and evaluated each other's essays based on criteria such as clarity of argument, use of evidence, and logical structure. This collaborative activity improved pupils' understanding of writing quality, encouraged reflective learning, and built a supportive classroom community. As a result, pupils became more responsible and analytical writers.

These three methods were implemented during English lessons in three high schools in the Namangan region over one academic term. The research involved approximately 100 pupils aged 15-17. Lesson observations, written tasks, and interviews with teachers were used as data sources to assess the impact of each method on pupils' argumentative writing performance.

The application of the three selected pedagogical methods – the debate method, the problem-solving method, and the peer review method – yielded significant positive results in the development of argumentative writing

3 Nasirova, X. (2025). Writing Problems of Uzbek School Students and How to Solve Them. Tanqidiy nazar, Tahliliy tafakkur va innovatsion g'oyalar.

4 Ferris, D.R., & Hedgcock, J.S. (2014). Teaching L2 Composition: Purpose, Process, and Practice (3rd ed.). Routledge.

5 Nunan, D. (2015). Teaching English to Speakers of Other Languages: An Introduction. Routledge.

6 Brown, H.D. (2007). Principles of Language Learning and Teaching (5th ed.). Pearson Education.

skills among high school pupils⁷. The results of classroom observations, written tasks, and teacher feedback demonstrated noticeable improvement in pupils' ability to construct coherent arguments, provide supporting evidence, and express opinions confidently in English⁸.

1. The Impact of the Debate Method: The implementation of the debate method proved to be highly effective in stimulating pupils' critical and analytical thinking. Before participating in written tasks, pupils practiced formulating and defending their opinions orally during classroom debates. As a result, their essays demonstrated stronger argument structures, clearer thesis statements, and more logical progression of ideas. Teachers reported that pupils who regularly took part in debates became more confident in expressing their viewpoints and more skilled at identifying opposing perspectives. Additionally, these pupils used linking words such as however, therefore, consequently, and on the other hand more accurately and appropriately, which enhanced the cohesion and clarity of their writing.

2. The Impact of the Problem-Solving Method: The problem-solving method encouraged pupils to approach argumentative writing through real-life contexts. When pupils were presented with authentic issues – for instance, environmental challenges or social dilemmas – they showed greater motivation to write and stronger logical reasoning. The analysis of their written works indicated that pupils became more adept at structuring essays using the "problem-solution" pattern, effectively connecting causes and consequences, and suggesting evidence-based solutions. This method also nurtured independent thinking and creativity. Pupils learned to justify their opinions using factual data, examples, and quotations. The results align with the principles of experiential learning, where meaningful

engagement with authentic content leads to deeper cognitive development and long-term retention.

3. The Impact of the Peer Review Method: The peer review process significantly improved pupils' self-awareness as writers⁹. Through evaluating their peers' essays, pupils gained a better understanding of what constitutes a well-structured and persuasive argument. They learned to detect logical fallacies, redundancy, and lack of cohesion in writing – not only in their classmates' works but also in their own. Furthermore, peer feedback encouraged collaboration and mutual responsibility. Pupils became more attentive to grammar accuracy, organization, and lexical variety. The exchange of ideas within groups fostered a supportive learning atmosphere that increased motivation and confidence. Teachers emphasized that peer review helped pupils transition from passive learners to active participants in the writing process.

4. Comparative Discussion of Method Effectiveness. Among the three methods, the debate method most effectively enhanced pupils' oral reasoning and logical organization before writing, whereas the problem-solving method contributed more to the structural and content depth of essays. The peer review method, in turn, developed pupils' ability to self-correct and reflect on their progress. Together, these methods created a comprehensive framework for teaching argumentative writing that addressed linguistic accuracy, critical thinking, and communicative competence simultaneously.

Overall, the findings indicate that combining interactive, problem-oriented, and reflective approaches leads to measurable improvement in pupils' argumentative writing competence. These results support the view that teaching writing

7 Karimova, S.A. (2021). O'quvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirishning metodik asoslari. *Til va adabiyot ta'limi*, 4(3), 120–126.

8 Richards, J.C., & Rodgers, T.S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching* (3rd ed.). Cambridge University Press.

9 Flower, L., & Hayes, J.R. (1981). A Cognitive Process Theory of Writing. *College Composition and Communication*, 32(4), 365–387

should not be limited to grammatical instruction but should integrate reasoning, creativity, and collaboration – essential components of 21st-century language education.

Conclusion. The study revealed that the effectiveness of teaching argumentative writing in English at the high school level largely depends on the selection and integration of appropriate pedagogical methods. The implementation of the debate, problem-solving, and peer review methods proved to be pedagogically sound and practically efficient in enhancing pupils' argumentative writing competence.

The debate method developed pupils' ability to think critically, construct logical arguments, and express ideas coherently both orally and in writing. It created a natural bridge between speaking and writing activities, fostering confidence and fluency. The problem-solving method provided meaningful contexts for writing by engaging pupils in real-life issues that required analytical reasoning and evidence-based justification. It not only improved organizational and lexical aspects of writing but also encouraged creativity and independent thought. Meanwhile, the peer review method cultivated reflective learning, enabling pupils to identify weaknesses, evaluate structure and coherence, and refine their own written work through collaboration and constructive criticism.

The combination of these three methods promoted a holistic approach to developing argumentative writing – one that unites linguistic accuracy, logical reasoning, and communicative competence. The study results demonstrate that when pupils are actively involved in interactive and reflective learning processes, their writing skills develop more naturally and sustainably. Moreover, such methods align with modern educational priorities that emphasize learner autonomy, creativity, and critical thinking – essential skills for 21st-century education.

From a methodological perspective, this research contributes to the ongoing efforts to modernize English language teaching in Uzbekistan. It highlights the importance of shifting from traditional grammar-focused instruction toward activity-based, interactive, and problem-oriented methodologies. Teachers are recommended to integrate debate sessions, problem-solving projects, and peer-assessment activities regularly within writing curricula. These strategies not only improve argumentative writing outcomes but also foster pupils' broader intellectual and communicative development.

In conclusion, teaching argumentative writing should be regarded not merely as a linguistic task but as a vital process of cultivating critical, analytical, and socially responsible individuals. The pedagogical approaches examined in this study – when applied systematically – can significantly enhance the quality of English education and prepare high school pupils to engage thoughtfully and persuasively in global communication.

EKZISTENSIALIZM VA ADABIYOT: HAYOT MAZMUNINI BADIIV IDROK ETISH

Tilovmurod Turdiali o'g'li Musurmonov – tadqiqotchi,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Annotatsiya. Ushbu maqola ekzistensializm falsafasining badiiy adabiyotdagi ta'sirini va hayot mazmunini idrok etishdagi o'rnini o'rganadi. XIX asr oxiri va XX asrda rivojlangan falsafiy oqim sifatida ekzistensializm insonning mavjudlik, erkinlik, mas'uliyat va ma'nosizlik kabi masalalarini ko'rib chiqadi. Ushbu falsafa adabiyotda, xususan, roman, drama, she'riyat va hikoyalar orqali insonning ichki dunyosini tasvirlashda muhim vosita sifatida namoyon bo'ldi. Jean-Paul Sartre, Albert Camus, Franz Kafka kabi yozuvchilarning asarlari, shuningdek, o'zbek adabiyotidagi ba'zi namunalar misolida ekzistensializmning badiiy talqini tahlil qilinadi. Maqolada adabiyot insonning o'z-o'zini anglashi, erkinlik va absurdga qarshi kurashida qanday rol o'ynashi muhokama qilinadi.

Аннотация. В статье рассматривается влияние экзистенциализма на художественную литературу и его место в понимании смысла жизни. Экзистенциализм, развивавшийся в конце XIX – начале XX веков, исследует такие вопросы, как человеческое существование, свобода, ответственность и бессмысленность. Эта философия стала важным инструментом в литературе, особенно в романах, драмах, поэзии и рассказах, для описания внутреннего мира человека. На примере произведений таких писателей, как Жан-Поль Сартр, Альбер Камю и Франц Кафка, а также некоторых примеров из узбекской литературы анализируется художественная интерпретация экзистенциализма. В статье рассматривается роль литературы в самосознании человека, обретении свободы и борьбе с абсурдом.

Abstract. This article examines the influence of existentialist philosophy on fiction and its place in understanding the meaning of life. Existentialism, which developed in the late 19th and early 20th centuries, examines such issues as human existence, freedom, responsibility, and meaninglessness. This philosophy has emerged as an important tool in literature, particularly through novels, dramas, poetry, and short stories, to describe the inner world of man. The works of writers such as Jean-Paul Sartre, Albert Camus, and Franz Kafka, as well as some examples from Uzbek literature, analyze the artistic interpretation of existentialism. The article discusses the role of literature in human self-awareness, freedom, and the struggle against the absurd.

Kalit so'zlar: ekzistensializm, badiiy adabiyot, hayot mazmuni, mavjudlik, erkinlik, mas'uliyat, absurd, Jean-Paul Sartre, Albert Camus, Franz Kafka, o'zbek adabiyoti, ichki dunyo, o'z-o'zini anglash.

Ключевые слова: экзистенциализм, художественная литература, смысл жизни, существование, свобода, ответственность, абсурд, Жан-Поль Сартр, Альбер Камю, Франц Кафка, узбекская литература, внутренний мир, самосознание.

Keywords: existentialism, fiction, meaning of life, existence, freedom, responsibility, absurd, Jean-Paul Sartre, Albert Camus, Franz Kafka, Uzbek literature, inner world, self-awareness.

Ekzistensializm XIX asr oxiri va XX asrda rivojlangan falsafiy oqim bo'lib, inson hayotining mazmuni, erkinlik, mas'uliyat va o'z-o'zini anglash kabi masalalarni o'rganadi. Ushbu falsafa badiiy adabiyotda chuqur aks etib, yozuvchilar va shoirlar ijodi orqali insonning ichki dunyosini, hayotiy ma'no izlashini va mavjudlik muammolarini poetik talqin qilish imkonini berdi. Ekzistensializm adabiyotda, ayniqsa XX asrda, insonning ichki dunyosini tasvirlashda muhim vosita sifatida xizmat qildi.

Badiiy adabiyot orqali yozuvchilar insonning mavjudlikdagi o'rnini, o'zini izlash jarayonini va hayotning ma'nosini topishdagi kurashini tasvirladilar. Bu jarayonda ekzistensializmning asosiy g'oyalari turli janrlar – roman, drama, she'riyat va hikoyalarda aks etdi. Ushbu maqolada ekzistensializmning badiiy adabiyotdagi ta'siri, hayot mazmunini idrok etishdagi o'rni va adabiy asarlardagi namoyon bo'lishi kengroq ko'rib chiqiladi.

Ekzistensializm falsafasi inson mavjudligining asosiy savollariga e'tibor qaratadi: "Men kimman?", "Hayotning ma'nosi nima?", "Erkinlik va mas'uliyat o'rtasidagi munosabat qanday?". Soren Kierkegaard, Friedrich Nietzsche, Jean-Paul Sartre va Albert Camus kabi faylasuflar ushbu oqimning asosiy nazariyotchilari sifatida tanilgan. Ularning fikriga ko'ra, hayotning ma'nosi tashqaridan berilmaydi, balki inson o'z harakatlari, tanlovlari va o'zini anglashi orqali uni mustaqil ravishda yaratadi:

Mavjudlik va ma'no: Ekzistensialistlar hayotning o'zini ma'nosiz deb hisoblashadi, ammo inson o'z faoliyati orqali unga mazmun berishi mumkin. Bu jarayon insonning o'z-o'zini kashf qilishi va hayotdagi o'rnini aniqlashiga bog'liq.

Erkinlik va mas'uliyat: Inson to'la erkinlikka ega, ammo bu erkinlik o'z tanlovlari uchun to'liq mas'uliyatni talab qiladi. Sartre bu masalada "inson o'z erkinligiga mahkum" degan fikrni ilgari suradi.

Absurd tushunchasi: Albert Camusning ta'kidlashicha, inson hayotdan ma'no izlaydi, ammo koinotning o'zi ma'nosizdir, bu esa "absurd" holatini keltirib chiqaradi. Inson bu absurddan qochish o'rniga, uni qabul qilib, o'z hayotida mazmun yaratishi kerak.

Adabiyot ekzistensial falsafani nafaqat aks ettirdi, balki uni o'quvchilar uchun tushunarli va hissiy jihatdan ta'sirchan qilib ko'rsatdi. Yozuvchilar insonning yolg'izlik, qo'rquv, umidsizlik va umid kabi his-tuyg'ularini badiiy obrazlar orqali ifodalab, falsafiy g'oyalarni hayotiy va real holatga aylantirdilar.

Sartre'ning "Ko'ngilsizlik" (*La Nausée*)¹⁰ romani ekzistensializmning adabiyotdagi eng muhim namunalaridan biridir. Asar qahramoni Antoine Roquentin hayotning ma'nosizligini

his qiladi va o'z mavjudligini tushunishga harakat qiladi. Sartre bu romanda insonning koinotdagi yolg'izligi va o'z-o'zini anglash jarayonini tasvirlaydi. Roquentin hayotning ma'nosini topishga urinadi, ammo bu jarayon uni "ko'ngilsizlik", ya'ni mavjudlikning ma'nosizligidan kelib chiqadigan noqulay tuyg'uga olib keladi. Asarda Roquentin o'z kundaligi orqali dunyoga yangicha nazar tashlaydi va oddiy narsalar – masalan, daraxt ildizi yoki ko'chadagi manzara – uning uchun mavjudlikning chuqur savollarini keltirib chiqaradi. Sartre bu orqali ekzistensializmning asosiy g'oyasini – insonning o'z ma'nosini o'zi yaratishi kerakligini ta'kidlaydi.

Albert Camus'ning "Begona" (*L'Étranger*)¹¹ romani ekzistensializmning absurd tushunchasini yorqin aks ettiradi. Asar qahramoni Meursault hayotga befarq munosabatda bo'lib, jamiyatning axloqiy normalariga zid ravishda yashaydi. Uning hayotga bo'lgan bu befarqligi ekzistensial falsafadagi absurdlikni anglatadi – inson hayotdan ma'no izlaydi, lekin koinotning o'zi unga javob bermaydi. Meursaultning onasining o'limiga befarq munosabati, o'z harakatlari uchun mas'uliyatni his qilmasligi va oxir-oqibat sud jarayonidagi o'zini himoya qilishdan bosh tortishi – bularning barchasi uning hayotdagi ma'nosizlikni qabul qilganligini ko'rsatadi. Camus bu asar orqali insonning ma'nosizlikka qarshi kurashini va o'z tanlovlari orqali hayotga mazmun berish imkoniyatini ko'rsatadi. Meursaultning hikoyasi o'quvchiga hayotning ma'nosini tashqaridan izlash o'rniga, o'z ichki dunyosida topish muhimligini ta'kidlaydi.

Franz Kafkaning "Aylanish" (*Die Verwandlung*) asari ekzistensializmning badiiy talqinining eng muhim namunalaridan biridir. Qahramon Gregor Samsa bir kuni ertalab hasharotga aylangan holda uyg'onadi. Bu g'ayritabiiy voqea orqali Kafka insonning jamiyatdagi o'rni, yolg'izlik va o'zini

10 Sartre, J.-P. *La Nausée* (Ko'ngilsizlik). Paris: Gallimard, 1938.

11 Camus, A. *L'Étranger* (Begona). Paris: Gallimard, 1942.

yo'qotish kabi mavzularni o'rganadi. Gregorning o'zgarishi uning hayotidagi ma'nosizlik va jamiyat tomonidan chetlanishi ramzi sifatida talqin qilinadi. Uning oilasi uchun moliyaviy ta'minotchi sifatidagi o'rni yo'qolgach, u jamiyatda o'z o'rnini yo'qotadi va o'zini butunlay yolg'iz his qiladi. Kafka bu asar orqali insonning o'z mavjudligini anglashdagi qiyinchiliklarini va jamiyatning inson shaxsiyatiga bo'lgan bosimini tasvirlaydi. "Aylanish"¹² ekzistensializmning asosiy g'oyalarini – yolg'izlik, o'zini yo'qotish va ma'nosizlikni badiiy shaklda ifodalaydi.

Ekzistensializm nafaqat nasrda, balki she'riyatda ham o'z aksini topdi. Masalan, T.S.Eliot'ning "Bo'sh odamlar" (The Hollow Men)¹³ she'ri XX asr insonining ma'naviy bo'shliq va ma'nosizlik tuyg'usini tasvirlaydi. She'rda insonlarning hayotdagi maqsadsizligi va ichki bo'shliqlari ekzistensial falsafaning asosiy g'oyalariga mos keladi. Shuningdek, Rainer Maria Rilkening she'rlari insonning o'z-o'zini izlashi va mavjudlikning mohiyatini o'rganadi. She'riyat ekzistensializmning hissiy va obrazli ifodasini ta'minlab, o'quvchiga falsafiy g'oyalarni yanada chuqurroq his qilish imkonini beradi.

O'zbek adabiyotidagi ekzistensializm izlari, ayniqsa, XX asrning ikkinchi yarmida va mustaqillik davrida yaqqol ko'rina boshladi. O'zbek yozuvchilari va shoirlari, garchi to'g'ridan to'g'ri ekzistensializm falsafasiga tayanmasa ham, insonning ichki dunyosini, hayotiy ma'no izlashini va jamiyatdagi o'rnini tasvirlash orqali ushbu falsafaning ba'zi g'oyalarini aks ettirdilar. Masalan, O'tkir Hoshimovning "Dunyoning ishlari" asarida insonning hayotdagi o'rni, o'zini anglash va jamiyat bilan munosabatlari muhokama qilinadi. Qahramonlarning ichki kurashlari va hayotiy ma'no izlashlari ekzistensializmning asosiy g'oyalariga yaqinlashadi. Shuningdek, Erkin Vohidovning she'rlarida insonning o'z-o'zini

izlashi va hayotning ma'nosini topishga intilishi ekzistensial tuyg'ular sifatida talqin qilinishi mumkin. Masalan, uning "O'zbekiston" yoki "Inson" kabi she'rlarida insonning o'z vatanidagi o'rni va mavjudlikning ma'nosini izlash seziladi.

Mustaqillik davrida yozuvchi va shoirlarning asarlarida ekzistensializmning ta'siri yanada aniqroq bo'ldi. Masalan, Shukur Xolmirzayevning hikoyalari va romanlarida insonning ichki dunyosidagi ziddiyatlar, jamiyat bilan munosabatlari va o'z-o'zini anglash jarayoni ekzistensial falsafaga yaqin mavzular sifatida ko'rinadi. Bu asarlarda insonning o'z tanlovlari orqali hayotga mazmun berishga intilishi va jamiyatning bosimi ostida o'z shaxsiyatini saqlab qolishga urinishi tasvirlanadi.

Badiiy adabiyot ekzistensializm g'oyalarini insonning ichki dunyosini tushunish va tasvirlash uchun muhim vosita sifatida ishlatadi. Yozuvchilar insonning hayotdagi o'rnini, erkinlik va mas'uliyatni, shuningdek, ma'nosizlikka qarshi kurashni turli obrazlar va syujetlar orqali ifodalaydi. Bu jarayonda adabiyot nafaqat falsafiy savollarni ko'taradi, balki o'quvchiga o'z hayotini muhokama qilish va o'z mazmunini yaratish imkonini beradi.

Ekzistensial adabiyotning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

Ichki ziddiyatlar tasviri: Qahramonlarning o'z-o'zini izlash jarayoni, ichki qo'rquv va umidsizliklari adabiyotda markaziy o'rin tutadi.

Erkinlik va mas'uliyat: Asarlarda qahramonlar o'z tanlovlari orqali hayotlariga ma'no berishga intiladi, ammo bu jarayon ko'pincha og'riqli va murakkab kechadi.

Ma'nosizlikka qarshi kurash: Absurd tushunchasi asarlarda insonning hayotdagi ma'no izlashiga to'sqinlik qiladi, lekin qahramonlar bu holatni qabul qilib, o'z yo'llarini topishga harakat qiladi.

12 Kafka, F. Die Verwandlung (Aylanish). Frankfurt: Fischer Verlag, 1915.

13 Eliot, T. S. The Hollow Men. New York: Harcourt Brace, 1925.

Ekzistensial adabiyot o'quvchiga quyidagi imkoniyatlarni taqdim etadi:

O'z-o'zini anglash: Asarlar orqali o'quvchi o'z hayotidagi ma'no va maqsadlarni qayta ko'rib chiqishi mumkin.

Erkinlikni his qilish: Qahramonlarning tanlovlari va ularning oqibatlari o'quvchiga o'z erkinligini anglashga yordam beradi.

Absurdga qarshi turish: Ma'nosizlikni qabul qilish va unga qaramay hayotga mazmun berish o'quvchiga ilhom baxsh etadi.

Ekzistensializm da eng muhim va doimiy savollardan biri bu: "Hayotda aslida ma'no bormi?" yoki "Ma'no insondan mustaqil mavjudmi, yoki uni biz o'zimiz yaratamizmi?" degan muammolardir. Somerset Moemning *Of Human Bondage* romanida bu savol nafaqat ko'tariladi, balki butun qahramon hayotiy yo'lining markaziy muammosiga aylanadi.

Filipp Keri hayot davomida ma'no izlaydi: avval din orqali, keyin san'atda, muhabbatda, va nihoyat kundalik hayotda. Uning bu izlanishlari hech qachon to'liq natijaga olib bormaydi. Har gal bir yo'ldan hafsala pir bo'lib, u boshqa yo'lga buriladi. Bu iztirobli aylanma harakat Camus tomonidan ta'riflangan absurd holatga to'g'ri keladi.

Shunday qilib, absurdlik bilan to'qnashuv – bu tanazzul emas. Bu – anglash, qabul qilish va hayotni o'z ahamiyatiga ko'ra qabul qilishga yetishishdir. Filipp Kerining hayotiy sayohati orqali Moem o'quvchini shunday haqiqatga olib keladi: hayotda tayyor javoblar yo'q. Har bir inson o'z savollariga o'zi javob beradi. Bu javoblar esa hayotning o'zida, har bir oddiy holatda yashirin.

Ekzistensializm da esa muhim holatlardan biri bu – ma'nosizlik, erksizlik va iztiroblarga qaramay, hayot bilan murosaga kelish jarayonidir. Inson oldindan belgilangan taqdirga emas, o'z

tanlovlariga tayangan holda yashashi kerak. Shu bilan birga, u o'z hayotiga ma'no berish mas'uliyatini ham o'z zimmasiga oladi. Somerset Moemning *Of Human Bondage* romanida Filipp Kerining ruhiy o'zgarishlari aynan shunday jarayonni aks ettiradi.

"He had found happiness in the common things of life"¹.

Bu iqtibos – Filippning butun ruhiy o'sishining yakuniy nuqtasidir. "Oddiy hayot" degan tushuncha ekzistensial adabiyotda eng yuksak qadriyatga aylanadi. Endi Filipp hayotni idealizm emas, realizm ruhida ko'radi. U bo'lishi mumkin bo'lgan mukammallikdan emas, mavjud real holatdan zavq olishni o'rganadi.

Filipp endi hayotni o'zining mavjud shakli bilan qabul qiladi. U o'zining yetimligi, nogironligi, sevgi sohasidagi muvaffaqiyatsizliklari, san'atda iste'dodsizlik hissi – bularning barchasini inkor etmaydi. Aksincha, u bu hayotiy sinovlarni o'zining shaxsiy tajribasi, o'zini anglash yo'lining bosqichlari sifatida ko'radi. Shu jihatdan, Filipp hayot haqidagi o'zining falsafiy xulosalarini chiqaradi: hayot unga berilgan emas, hayot uning tomonidan yaratilgan. U hayotga nisbatan tashqi hukm emas, ichki qanoat asosida qarashni o'zlashtiradi:

Hayotda mukammallik emas, barqarorlik izlash kerakligini anglaydi.

Tashqi muvaffaqiyatlar emas, ichki muvozanat muhimligini tushunadi.

Hayotga beriladigan ma'no insonning o'zidan boshlanishini qabul qiladi.

Yakuniy bo'limlarda u oddiy, samimiy qiz – Sally bilan turmush quradi, mehnat orqali yashashni davom ettiradi, ota bo'lish orzusiga yetadi. Bu tanlovlar – diniy, san'at, falsafa, romantik idealizm singari izlanishlardan voz kechgan, ammo o'z ichki haqiqatini topgan qahramon tanlovlaridir.

1 Moem, W. S. (1915). *Of Human Bondage*. London: Heinemann.

Shu nuqtada Filipp – ekzistensial qahramon sifatida mukammal shakllanadi. U hayotda qandaydir oldindan belgilangan taqdirga emas, o'z ongli qarorlariga tayanadi. U qiyinchiliklarga qaramay hayotni rad etmaydi. U absurdni inkor qilmaydi, lekin unga javob beradi. Va aynan shu ruhiy yengillik uni haqiqiy erkinlikka olib keladi.

Ekzistensializm va badiiy adabiyot bir-birini to'ldiruvchi sohalardir. Falsafa inson mavjudligining chuqur savollarini ko'tarsa, adabiyot bu savollarni badiiy obrazlar va hikoyalar orqali ifodalaydi. Sartre, Camus, Kafka kabi yozuvchilarning asarlari, shuningdek, o'zbek adabiyotidagi ba'zi namunalar ekzistensializmning hayot mazmunini idrok etishdagi muhim o'rnini ko'rsatadi. Badiiy adabiyot orqali inson nafaqat o'zini va hayotini tushunishga intiladi, balki o'z tanlovlari orqali hayotga yangi ma'no berish imkoniyatini topadi. Adabiyotning bu kuchi ekzistensializm falsafasining o'quvchilar uchun yanada ta'sirchan va tushunarli bo'lishini ta'minlaydi.

SOBIR O'NAR IJODINING ESTETIK TAMOVILLARI

Mahliyo Mamasharif qizi Qudratova – tadqiqotchi,
Guliston davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Sobir O'nar ijodi o'zbek nasrining ma'naviy chuqurlashuvi, ichki ruhiy olamga yuzlanish, zamon va inson munosabatini falsafiy asosda talqin qilish jarayonida muhim o'rin tutadi. Uning ijodi o'zbek adabiyotiga jiddiy savollar, nozik javoblar, va chuqur mulohazalarni olib kirdi. Ushbu maqolada Sobir O'nar ijodining shakllamish jarayoni haqida so'z boradi.

Аннотация. Творчество Собира Унара занимает важное место в процессе духовного углубления узбекской прозы, в обращении к внутреннему миру человека, философском осмыслении отношений времени и личности. Его произведения привнесли в узбекскую литературу серьезные вопросы, тонкие ответы и глубокие размышления. В данной статье речь идёт о процессе формирования творческого пути Собира Унара.

Abstract. The works of Sobir O'nar hold an important place in the process of the spiritual deepening of Uzbek prose, the turning towards the inner spiritual world, and the philosophical interpretation of the relationship between time and human beings. His works brought serious questions, subtle answers, and profound reflections into Uzbek literature. This article discusses the formative process of Sobir O'nar's creativity.

Kalit so'zlar: tamoyil, hikoya, badiiy ijod, tafakkur, so'z san'ati, to'plam, obraz, pozitsiya, bosqich.

Ключевые слова: принцип, рассказ, художественное творчество, мышление, словесное искусство, сборник, образ, позиция, этап.

Keywords: principle, Story, Artistic creation, Thinking, Art of words, Collection, Image, Position, Stage.

So'z san'ati yozuvchidan chuqur hayotiy kuzatuv, badiiy tafakkur, teran tasavvur va so'z boyligini talab qiladi. Yaxshi yozilgan bir jumla, o'z o'rnida qo'llangan metafora yoki epitet butun asarning ta'sir kuchini oshiradi. Adabiyotning azaliy namunalaridan tortib zamonaviy badiiy asarlargacha bo'lgan asarlarda so'zning badiiy kuchi va san'atkorona ishlatilishi ustuvor ahamiyat kasb etadi. Jumladan, Alisher Navoiy, Atoiy, Abdulla Qodiriy, Oybek, Mirtemir kabi ijodkorlar o'z asarlarida so'zning san'atga aylanishiga erishgan ijodkorlardir. Ularning asarlarida har bir jumla nafaqat ma'no, balki musiqiylik, ohangdorlik, badiiy zavq manbai sifatida namoyon bo'ladi. Ular " tug'ma ijodkor bo'lhani uchun ham ishora bilan fikrlaydi, ramz bilan ifodalaydi"².

Shu tariqa, adabiyot nafaqat axborot beruvchi, balki ruh tarbiyalovchi, estetik didni shakllantiruvchi, hayotga, jamiyatga, insoniyatga

munosabatni belgilovchi san'at turi sifatida xizmat qiladi. Bu esa so'z san'atining jamiyatdagi o'rni va ahamiyatini yanada oshiradi. Insoniyat tarixida qanchalik ko'p adabiy meros yaratilgan bo'lsa, shunchalik bu san'at turining barhayotligi va xalq qalbida o'chmas iz qoldira olish qudrati namoyon bo'ladi. Adabiyot – bu so'z orqali inson qalbiga yo'l topadigan buyuk san'atdir. Sobir O'nar o'zbek adabiyotining mustaqillikdan keyingi taraqqiyotida o'z ovozigacha ega bo'lgan ijodkorlardan biri bo'lib, uning nasriy merosi o'ziga xos badiiy-falsafiy yo'nalish, chuqur ruhiy tahlil va teran ijtimoiy mushohadalar bilan ajralib turadi. Yozuvchi ijodining shakllanish jarayoni bir yo'la sodir bo'lgan emas — u bosqichma-bosqich, izlanish, tajriba va mushohadalar asosida yetildi. Sobir O'nar adabiyotga shunchaki hayotni tasvirlovchi emas, balki uni ruhiy va ma'naviy tahlil orqali talqin etuvchi yozuvchi sifatida kirib keldi. Uning asarlarida inson va jamiyat o'rtasidagi ziddiyatlar, ma'naviy tanazzul, axloqiy

2 Yo'ldosh, Q. Ochqich so'z. – T.: Tafakkur nashriyoti, 2019. – B. 325.

inqiroz, vijdon bilan yuzma-yuz qolgan odamlar obrazlari ustuvor o'rin tutadi. U biror voqeani emas, balki voqelik ortidagi botiniy haqiqatni izlaydi. Asarlarida insonning ichki dunyosi, azob-uqubatlari, tanlovi, iztiroblari, tavba va najotga intilishi markazga chiqariladi. "Ijodkor amaliyotida ko'pincha shunday bo'ladi: chinakam iste'dod egalari estetik qoidalarga moslashib qo'ya qolmay, ularni o'zgartirib, o'z qoidalarini yaratishga urinishadi"³.

Sobir O'nar ijodining ilk bosqichi 1980-yillarning oxiri va 1990-yillar boshlarida boshlangan bo'lib, bu davr uning ijodiy izlanish, shakllanish va adabiy sahnaga kirib kelish jarayoni bo'lgan. Yozuvchining dastlabki hikoya va esselari matbuot sahifalarida paydo bo'la boshladi. Bu asarlar ko'proq insoniylik, halollik, e'tiqod, muhabbat kabi umuminsoniy qadriyatlarni yoritishga yo'naltirilgan bo'lib, yozuvchi bu mavzularni sodda, lekin obrazli va hayotiy tarzda bayon qilar edi. Uning ilk hikoyalaridan boshlab o'quvchi o'ziga tanish ruhiy holatlar, axloqiy tanlovlar, turmushdagi oddiy, ammo muhim tafsilotlarni his qilgan. Bu davr ijodida hikoya janri yetakchi bo'lib, unda real hayot manzaralari, kundalik tashvishlar orqali katta ijtimoiy va axloqiy fikrlar ilgari surilgan. Dastlabki asarlarining o'zidayoq u adabiy tanqidning e'tiboriga tushdi, sababi o'ziga xos tilda, badiiy tahlil va falsafiy yondashuvda yozar, o'quvchini oddiy gaplar ortidagi chuqur ma'nolarni anglashga majbur qilardi. U o'zining asarlari bilan Ozod Sharafiddinovning "Adabiyotning mohiyati esa bitta – INSONSHUNOSLIK" g'oyasini isbotlagan edi⁴.

Umuman olganda, Sobir O'nar ijodi o'zbek nasrining ma'naviy chuqurlashuvi, ichki ruhiy olamga yuzlanish, zamon va inson munosabatini falsafiy asosda talqin qilish jarayonida muhim o'rin tutadi. Uning ijodi o'zbek adabiyotiga jiddiy savollar, nozik javoblar, va chuqur

mulohazalarni olib kirdi. Har bir hikoya, qissa yoki esse o'quvchini nafaqat fikrlashga, balki yurak bilan his etishga, vijdon bilan qaror chiqarishga undaydi. Sobir O'nar o'zining nasriy merosida voqeani emas, voqealarni, odamni emas, odamzodiylikni, gapni emas, ma'noni yozdi. Ana shu xususiyatlari uni zamonaviy o'zbek adabiyotining teran, mulohazali, yurak bilan fikr qiladigan yozuvchilari qatoriga olib chiqdi.

U 1986-yildan boshlab uzoq yillar davomida "Yoshlik" jurnalida ishlab, o'zining jurnalistlik va muharrirlik mahoratini namoyon qildi. Avval muharrir, so'ng bo'lim boshlig'i, bosh muharrir o'rinbosari, keyinchalik esa jurnalning bosh muharriri lavozimlarida faoliyat yuritdi. Yillar davomida "Yoshlik" sahifalarida bosilgan ko'plab adabiy, ma'naviy, dolzarb maqola va asarlar ortida Sobir O'narning ziyrak nigohi, mehrli qalbi, halol muharrirlik mas'uliyati turardi. U nafaqat o'z ijodi bilan, balki yuzlab yosh qalamkashlar, iste'dodlar yo'lini yoritgan, ularga ishonch bilan yo'l ochgan ustoz sifatida ham esda qolgan.

O'zbekiston zamonaviy adabiyotida bir necha ijodkorlar bor-ki, ularning nomi tilga olinsa, ko'z oldimizda nafaqat asarlari, balki o'ziga xos insoniy qiyofasi ham gavdalanadi. Sobir O'nar shunday adiblar sirasiga kiradi. U umrining so'nggi yillarigacha adabiyotga, so'zga, qalbning eng nozik torlarini chertishga xizmat qildi.

Yozuvchilar uyushmasining "Nasr" bo'limida faoliyat yuritdi. Bu lavozimlar oddiy ish joyi emasdi – ular adabiyotning buguni va ertangi kunini belgilovchi ijodiy muhitning yuragi edi. Sobir O'nar bu muhitda nafaqat ishtirokchi, balki yo'naltiruvchi, ilhom beruvchi, yangi avlod qalamkashlarini qo'llab-quvvatlovchi ustoz sifatida tanildi. Sobir O'nar ijodga juda erta, talabalik yillaridayoq kirib keldi. 1986-yilda "Yoshlik" jurnalida ilk hikoyalari chop etildi va bu kichik qadam uning butun hayot yo'lini belgilab

3 Yo'ldosh Q. Ochiq so'z. – T.: Tafakkur nashriyoti, 2019. – B. 235.

4 Sharafiddinov O. Olamning qalbi yoxud kitob mening taqdirimda. – Toshkent: Ma'naviyat, 2012. – B. 23.

berdi. So'zga mehr, qalbga sezgirlik va hayotga samimiy nazar uning ijodining asosiy tamoyiliga aylandi. Qozoqboy Yo'ldoshevning ta'biri bilan aytganda, ko'ngilni anglash, undagi ko'zga ko'rinmas, tafakku bilan tushunib va tushuntirib bo'lmaz jihatlarini tuyish ijodkordan ko'ngil mamlakatiga kirib borishni taqozo qiladi¹. Sobir O'nar esa bu vazifani uddalagan ijodkorlardan edi.

1989-yilda e'lon qilingan dastlabki kitobi – "Orzuga to'la qishloq" adabiy olamda iliq kutib olindi. Bu nom bejiz tanlanmagan edi: unda qishloq hayotining o'ziga xos ranglari, odamlarning orzu-umidlari, kelajakka intilishi, beg'ubor istaklari mujassam edi. U qahramonlarini ulug'lash yoki kamsitishdan yiroq edi – ular hayotda qanday bo'lsa, asarda ham shunday jonli, tabiiy, kamchiliklari va fazilatlari bilan birga tasvirlanardi. Ayniqsa, "Dunyo shundoq tururmi?" va "Bibisora" qissalari adabiy jamoatchilikda katta e'tibor uyg'otdi. Bu asarlar haqida atoqli adiblar – Odil Yoqubov, Abdulla Oripov kabi ijodkorlar iliq fikr bildirdi. Bu esa Sobir O'narning adabiyotdagi mavqeini mustahkamlash bilan birga, uning g'oyaviy-estetik salohiyatini ham tasdiqladi.

Sobir O'nar uchun yozish – shunchaki kasb emas, qalbning buyuk ehtiyoji edi. U so'z orqali insonning ichki olamiga kirar, dardini, quvonchini, orzularini, iztiroblarini tinglar va ularga badiiy shakl berar edi. Uning nasrida sun'iylik, bezakli so'zlar ortidagi bo'shlik yo'q – u hayotning o'zi kabi samimiy, odamlar kabi haqiqiy. Bugun Sobir O'narni eslaganda, ko'z oldimizda qalamini o'tkir, qalbini esa keng tutgan, adabiyotga fidoyi inson obrazi jonlanadi. U o'zbek nasrida sof insoniylik, pokiza tuyg'u va samimiy badiiyat timsoli bo'lib qoldi. Uning asarlari esa yangi avlodni ham hayotga, ezgulikka, so'zga muhabbat bilan qarashga chorlaydi.

Sobir O'nar – so'zga sadoqat bilan yashagan, inson ruhiyatini noziklik bilan tasvirlagan, samimiylik va oriyat bayrog'ini baland tutgan adibdir. Uning asarlari bugun ham o'quvchini o'ziga tortadi, qalblarga yetib boradi, yuraklarni larzaga soladi. U ijodda insonparvarlik, haqiqat va mehr-muhabbatni ulug'lagan, so'z orqali yuksak badiiyat yaratgan ijodkor sifatida qalblarda yashaydi. Asarlari esa o'zbek adabiyoti xazinasida mangu qoladi.

"Adabiyot xayot darsligi sifatida o'z vazifasini muvafaqqiyatli bajarishi uchun juda yuksak estetik qimmatga ega bo'lishi, ya'ni badiiy jihatdan mukammal va barkamol bo'lmog'i kerak", – deydi Ozod Sharofiddinov². S.O'narning dastlabki asarlariyoq adabiyotda o'z pozitsiyasini mustahkam egallab, vazifasini bajarib ulgurgan edi. Yuqorida aytib o'tganimizdek, yozuvchining adabiyot sahnasiga qo'ygan dastlabki qadamlarini belgilagan asarlar sifatida "Kunsuluvning sirli xatlari" va "Qish kunlaridan biri" hikoyalari alohida ahamiyat kasb etadi. Bu ikki hikoya 1986-yilning avgust oyida "Yoshlik" jurnalining 8-sonida e'lon qilinib, o'sha davr o'quvchilari orasida katta qiziqish uyg'otgan edi³. Asarlar mazmunida muallifning o'ziga xos kuzatuvchanligi, oddiy hayot manzaralarini chuqur ma'naviy qatlamlar bilan uyg'unlashtira olish mahorati, inson ruhiy olamiga kirib borishdagi nozikligi yaqqol seziladi. "Kunsuluvning sirli xatlari" hikoyasi orqali yozuvchi o'zbek qishlog'i hayotidagi samimiy tuyg'ular, insoniy orzu va armonlarni ifodalashga intilgan. Asardan olingan quyidagi parcha so'zimiz isbota bo'la oladi: "Bu voqeani u unutgani yo'q. Bir kun kelib o'sha qizni yana uchratganday bo'ldi. Biroq buning nomi bo'lakcha – Kunsuluv. Tag'in uni "amma" deb emas, "yanga" deb chaqiradi. Eng chatog'i – yangasi uning ismini aytib chaqira olmaydi. Nima emish "Hushtakchi" emish.

1 Yo'ldosh Q. Ochqich so'z. – T.: Tafakkur nashriyoti, 2019. – B. 250.

2 Sharafiddinov O. Olamning qalbi yoxud kitob mening taqdirimda. – Toshkent: Ma'naviyat, 2012. – B. 43.

3 "Yoshlik" jurnali. – Toshkent: Yosh gvardiya nashriyoti, 1986. – № 8. – B. 9-14.

Yangasi shumday deb chaqirsa o'zini u ulg'ayib qolgandek his qiladi va qo'llarini musht qilib, ikki barmog'ini og'ziga tiqadi-da, bulbulcha bo'lib bir sayraydiki asti qo'yavering"⁴. Ushbu voqea o'zbek qishloq hayotiga xos samimiylik, o'zaro yaqin munosabatlar va milliy qadriyatlarning o'zida mujassam bo'lgan bir lavha sifatida talqin etilishi mumkin. Qahramon bir vaqtlar uchratgan qizni oradan ancha vaqt o'tgach, yana ko'rganday bo'ladi. Ammo bu safar uning holati boshqacha – qiz endi boshqa nom bilan ataladi: Kunsuluv. Qolaversa, qahramon unga o'xshagan qizni ilgari "amma" deb chaqirgan bo'lsa, endi bu qizga "yanga" deb murojaat qiladi. Bu o'zgarish qishloq muhitida qarindoshlik va ijtimoiy munosabatlar tizimining qay darajada nozik va ko'p qatlamli ekanini ko'rsatadi.

Eng qiziqarli jihati – yangasi uning ismini aytib chaqirish o'rniga, qishloqlarda keng tarqalgan kulgili laqablar berish odatiga amal qilib, unga "Hushtakchi" deb nom qo'yadi. O'zbek qishloq madaniyatida bunday laqablar ko'pincha mehr bilan, ammo ozgina hazil aralash holda ishlatiladi. "Hushtakchi" degan so'z qahramonning hushtak chalishga mohirligini bildiradi. Shuning uchun ham yangasi uni shu nom bilan chaqirganda, bola o'zini birdan ulg'ayib qolgandek his qiladi. Bu ham qishloq bolalarining o'zlariga xos orzulari va "katta bo'lish" haqidagi tasavvurlarini ochib beradi. Qahramon qo'llarini musht qilib, ikki barmog'ini og'ziga tiqib hushtak chalganda, ovozi bulbuldek jaranglaydi. Bu sahna ham milliy qadriyatlarning bir bo'lagi – bolalarning turli san'atga, hunarga yoki o'ziga xos qobiliyatga havas qo'yishi, shuningdek, ularning shodiyona va hazil-mutoyibaga boy bolalik dunyosini ifodalaydi.

Yuqoridagi epizod o'zbek qishloq mentalitetining bir nechta asosiy belgilarini aks ettiradi:

1. Ism o'rniga laqab qo'yish odati – bu mehr va yaqinlik ifodasi sifatida qabul qilinadi. O'zbek urf-odatlaridan biri – yangi tushgan kelin oiladagi hech kimni, o'zidan kichiklarni ham sansirab gapirmaydi, sizlab murojaat qiladi. Sobir O'nar bu qadriyatni chiroyli yoritib bera olgan.

2. Qarindoshlik murojaatlari (amma, yanga) – ijtimoiy munosabatlarda hurmat, ehtirom va ierarxiyani belgilab beradi.

3. Bolalarning o'ziga xos havaslari – qishloqda har bir bola o'z qobiliyatini ko'rsatishga, kattalar orasida tanilishiga intiladi.

Natijada, bu voqea nafaqat bir bolaning xotirasi, balki butun qishloq hayotining o'ziga xos samimiy, quvnoq va mehribon muhitini yoritadi.

Kunsuluv bor dardini xatlariga to'kar edi. Uning qo'llari qaltirardi. Har safar qog'oz ustiga qalam tekkanda, ichidagi butun bir olam silkinib ketardi. Harflar ketma-ket yasaldirdi, ammo so'zlar juda og'ir tushardi. Go'yo yuragidan uzib olib, qog'ozga qo'yayotgandek. Xatlarida u hech qachon "Men seni sevaman" degan oddiy jumlanı yozmagan. Ammo har bir satr, har bir jumla, hatto har bir tinish belgisi o'sha so'zning o'rnini bosardi. U shunday yozardiki, oq qog'ozdagi qora harflar erining qo'liga iliqlik berardi. "Qoshlari qop-qora ekan... nahot umr bo'yi izlaganim shu bo'lsa..."⁵ – bu jumla qisqa bo'lishiga qaramay, unda inson ruhiyatidagi keskin burilish nuqtasi mujassam. Birinchi jumla tashqi belgini qayd etadi – qora qosh obrazning diqqatga sazovor jihati sifatida tilga olinadi. Ikkinchi jumla esa ichki kechinmani ochadi: uzoq izlangan va tasavvurda yaratilgan timsolning kutilmagan lahzada topilgandek tuyulishi. Ushbu ifoda shaxsning hissiy holatini ochiq-oydin ko'rsatadi – unda hayrat, ichki uyg'onish va quvonch uyg'unlashgan. Shu tariqa, oddiy ko'ringan tasvir ortida murakkab ruhiy jarayon va hayotiy izlanishlar manzarasi yotadi. Kunsuluv erini qattiq sevardi. Buni hech

4 "Yoshlik" jurnali. – Toshkent: Yosh gvardiya nashriyoti, 1986. – № 8. – B. 9-14.

5 "Yoshlik" jurnali. – Toshkent: Yosh gvardiya nashriyoti, 1986. – № 8. – B. 10.

kimga aytmasdi, hattoki unga ham. Ammo bu sevgi aytilmagan bo'lsa-da, yashirin bo'lsa-da, ko'zlarida, mayin tabassumida, unga suzgan choyida, kechasi uxlamay uning kiyimlarini tikayotganida sezilardi. U sevgisini so'z bilan emas, hayotning har bir mayda detali bilan ifodalay olardi. Ammo erining bilishini xohlarsa-da, tiliga keltirib aytishning uddasidan chiqolmasdi. U yana bir maktubida: "Ming qatla shukr, Xolnazarim, menikisan, men ham senikiman! O'lsak o'ligimiz ortiq ulardan..."⁶. Bu jumla bir butun holda shunday ma'noni beradi: Ming marta shukr, ey Xolnazarim, sen meniki, men esa senikiman. Bizning bir-birimizga bo'lgan sadoqatimiz shunchalik kuchli va yuksakki, hatto o'lganda ham bizning nomimiz, ruhimiz va qadrimiz boshqalarnikidan ortiq bo'ladi. Bu yerda muhabbat, minnatdorlik va faxr uyg'unlashgan. Aytilayotgan so'zlar sevgining o'zaro ekanini va bu sevgi hayotdan ham, o'limdan ham ustun turishini ifodalaydi.

Farzandsizlik... Mana shu so'z uning yuragini eng og'ir tosh kabi bosib turardi. Avvaliga ular sabr qildilar. "Xudo xohlarsa, hammasi bo'ladi" deyishdi. "Otasi borib Xolnazarga: "baxting bog'lanib yuraverasanmi, boshqa sochi uzun yo'qmi" deganmish. Xolnazar esa unsizgina yig'lagan emish"⁷.

Vaqt o'tdi, umidlar sira so'nmagandek tuyuldi, lekin har yil o'tgani sayin ularning uyida bir narsaning yetishmasligi tobora yaqqol sezilib bordi. Bu – bolalar kulgisi edi. Uyda bolalar yugurmaydi, devorlardan qalam izlari topilmaydi, oshxona javonidan shirinliklar "sirli yo'qolmaydi". Xonalar juda tinch edi, hatto ortiqcha tinch.

Kunsuluv buni ichidan juda qattiq o'tkazardiki, kechasi ham uyqusi kelmasdi. Ba'zan o'zi bilmagan holda yostiqlik chetiga yosh tomchilardi.

Har bir tomchi ichidagi og'riqdan tug'ilgan edi. Erining yuziga qaraganida esa, u ham bu bo'shliqni his qilayotganini sezardi, lekin hech qachon aytmasdi. Erining ko'zlaridagi sokin iztirob unga ham yetib borardi. Shunday paytlarda Kunsuluv o'zini aybdor his qilardi. Quyidagi ichki dialogga e'tibor qaratamiz:

"Tirnoqqa zor odam mehrga ham zor bo'lishi kerak ekan-da, Xolnazarim!"

"Kimini ayblay, Kunsuluv?"

"Oqko'ngilsiz. Yana ayriliq vaqti yetganida ko'ngli bo'shlik qilyapsiz. Otangiz ham ketdi. Urishib ajrashsak, bunday og'ir bo'lmasdi".

"Kunsuluv, men aybdorman-ku..."

"Unday demang, Doim shunday deysiz... Ishga kechikmang yana. Yomg'ir yog'armish, radiol aytdi... Men sizga ko'rinmay ketaman".

"Ketar chog'ingda buncha mehribon bo'lma, Kunsuluv".

"...Siz ketavering, ana quyosh chiqyapti. Men akamning o'g'lini kutaman. Keyin... Ha, aytgancha, qalinroq kiyining. Yomg'irda ivib, voy, buyragim, deb qolmangyana, buyragim deb..."

"Xayr, mening borlig'im, Xolnazarim! Xayr, Hushtakchi bola, hali siz maktabdan qaytib kelasiz, mana shu xatni o'qiysiz, endi ismingizni aytsam ham bo'laveradi. Xayr, Jamshidjon. Mening borim – Xolnazar edi. Usiz ko'rgan kunim – kunmi?"⁸

U ketdi. Ammo bu qaror unga boshqa yo'l goldirmagandi. U erining ko'zida bir kuni bolani ko'rish quvonchini ko'rishni orzu qilardi. U esa buni bera olmasdi. Shu sababli u ketishga qaror qildi. Ketib, yo'lini bo'shatishga. Balki shunda erining taqdiri unga boshqa bir ayolni, boshqa bir hayotni olib kelar. Farzandli hayotni.

6 "Yoshlik" jurnali. – Toshkent: Yosh gvardiya nashriyoti, 1986. – № 8. – B. 10.

7 "Yoshlik" jurnali. – Toshkent: Yosh gvardiya nashriyoti, 1986. – № 8. – B. 10.

8 "Yoshlik" jurnali. – Toshkent: Yosh gvardiya nashriyoti, 1986. – № 8. – B. 12.

Xatning so'nggi satrlarini yozarkan, Kunsuluvning ko'zlari loyqalanib ketdi. Qog'ozda siyoh dog'lari yoyildi. U qalamni stolga qo'ydi va qo'llarini yuziga bosdi. Yig'isi ovozsiz edi, ammo juda kuchli edi. Ertasi kuni u xatni erining ish stoliga qo'yib, hech kimga aytmasdan jo'nab ketdi.

Kunsuluv ketdi. Ammo uning xatlari, uning sukunati, uning qalbidan toshgan, ammo hech qachon og'izdan chiqmagan "Men seni sevaman" degan so'zi doimo shu uyda, shu yurakda qoldi.

"Qish kunlaridan biri" asarida sovuq faslning shafqatsiz manzaralari fonida odamlar orasidagi mehr, sadoqat va sabr singari tuyg'ularni yorqin tasvirlagan. "Avvaligi kunsal sovib, yana iliqlashdi. Qor havosi ufurardi"⁹.

Ushbu hikoyalar o'z davrida yosh ijodkorning katta adabiy maydonga dadil kirib kelganidan darak beribgina qolmay, keyingi ijodiy izlanishlari uchun mustahkam poydevor ham yaratdi. Natijada, yozuvchi o'zining ilk ijodiy namunalari bilan nafaqat adabiyot ixlosmandlari, balki adabiy tanqidchilar e'tiborini ham qozonishga muvaffaq bo'ldi.

"Biz qishloqi odamlarni ertaga qanday tashvishlar, yangiliklar kutyapti – bu noma'lum. Lekin har doim tilagimiz – yaxshi kun. Yaxshi kunlardan biri o'tdi. Tun qo'ynida allakimlar bugungi kundan rozi, yana birovlar norozi gap otishyapti"¹⁰.

Ertangi kun qishloq odamlari uchun go'yoki oppoq tuman ichida yashiringan bir manzara – kimdir unda quvonchli xabar kutadi, yana kimdir esa ichida bir xavotirni ko'tarib yuradi. Hayotning bu noaniqligi odamlarni hushyor qiladi, biroq ularning yuragida doim bitta istak yashaydi: "Xudo xohlasa, ertaga ham yaxshi bo'lsin". Qishloq ahli bu tilakni aytmasa ham,

bir-birining ko'zida ko'radi, ishlaridan sezadi.

Bugun esa o'sha orzu qilingan yaxshi kunlardan biri bo'ldi. Quyosh asta botar chog'ida dala yo'llari changini yel olib ketdi, hovlilardan choy damlangan hid taraldi. Daladan qaytganlar charchoq bilan birga ichlarida bir mamnunlik olib kelishdi. Bolalar o'ynab, ayollar tandir boshida gaplashib, erkaklar supa ustida pichirlab maslahatlashishdi. Qishloq go'yo bir nafas tin olib, ertangi kun uchun kuch yig'di. Ammo tun qo'ynida qishloq boshqa bir rangga kirdi. Ko'cha boshida allakimlar shukronalik bilan: "Bugun yaxshi o'tdi" deya suhbat quradi, boshqa bir chetda esa ko'ngli to'lmaganlar norozilik ohangida gap-so'z qiladi. Bir voqea kimningdir diliga shodlik olib kelsa, boshqasiga g'ashlik soladi. Shunday ikki xil ovoz aralashib, qishloq tuniga singadi va noma'lum tong sari yo'l oladi. "Qish yo'lning boshiga tushgan oq sochday hamma yoqda ufurib turibdi"¹¹. Bu jumla badiiy tasvir vositasi sifatida o'xshatish ishlatadi. "Qish yo'lning boshiga tushgan oq sochday" – bu yerda yo'l boshiga yog'ilgan qor oq sochga o'xshatilgan. Oq soch – keksalik belgisi, shu orqali qishning oq va sokin manzarasi tasvirlanmoqda. "Hamma yoqda ufurib turibdi" – bu qorning sovuq shamolda yengil uchib, havoda tarqalib turganini bildiradi. Ya'ni, jumla shunday ma'noni beradi: Qish kirib kelgan, yo'l boshida oppoq qor yotibdi, u oq soch singari to'zg'ib, shamol ta'sirida har tomonga uchib turibdi. Bu ifoda qishning sokin, ammo biroz huzunli manzarasini ham berib turibdi.

Muallif tilidagi samimiylilik, tasvirlardagi tabiiylik o'quvchini voqealar ichiga olib kiradi, ularni qahramonlar bilan birga quvonishga va birga izzat chekishga undaydi. Natijada, ikki hikoya ham qishloq kishilarining sof qalbini, milliy qadriyatlarni va qadrlil insoniy tuyg'ularni asrab qolish zarurligini eslatib, iliqlik va o'ziga xos ruhiy taskin baxsh etadi.

9 "Yoshlik" jurnali. – Toshkent: Yosh gvardiya nashriyoti, 1986. – № 8. – B. 12.

10 "Yoshlik" jurnali. – Toshkent: Yosh gvardiya nashriyoti, 1986. – № 8. – B. 12.

11 "Yoshlik" jurnali. – Toshkent: Yosh gvardiya nashriyoti, 1986. – № 8. – B. 12.

MILLIY QADRIYATLAR ASOSIDA YOSHLARNI SIYOSIY ONGINI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOIV-PEDAGOGIK IMKONIYATLARINI TAKOMILLASHTIRISHNING AMALIY TIZIMI

Nodirbek Oybek o'g'li Murodov – tayanch doktorant,
Tarbiya pedagogikasi milliy instituti

Annotatsiya. Ushbu maqolada yoshlarning siyosiy ongini milliy qadriyatlar asosida rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik imkoniyatlari keng qamrovli tarzda tahlil qilingan hamda bu boradagi zamonaviy yondashuvlar va metodologik asoslar ochib berilgan. Muallif tomonidan yoshlarga milliy g'oya va qadriyatlarni singdirish, ularning siyosiy madaniyatini yuksaltirish, fuqarolik ongini mustahkamlash bo'yicha yaxlit amaliy tizim ishlab chiqilgan va uning samaradorligi asoslab berilgan. Tadqiqotda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interfaol usullar va raqamli vositalardan foydalanish orqali yoshlarning siyosiy faolligini oshirish, ularni jamiyat hayotida faol ishtirok etishga tayyorlash yo'llari ko'rsatilgan.

Аннотация. В данной статье комплексно анализируются социально-педагогические возможности развития политического сознания молодежи на основе национальных ценностей, раскрываются современные подходы и методологические основы в этой области. Автором разработана целостная практическая система внедрения национальной идеи и ценностей в сознание молодежи, повышения их политической культуры, укрепления гражданского сознания, обоснована ее эффективность. В исследовании показаны пути повышения политической активности молодежи, подготовки их к активному участию в общественной жизни через использование современных педагогических технологий, интерактивных методов и цифровых средств.

Abstract. This article comprehensively analyzes the social-pedagogical opportunities for developing youth political consciousness based on national values, revealing modern approaches and methodological foundations in this field. The author has developed an integrated practical system for inculcating national ideas and values in youth consciousness, raising their political culture, strengthening civic awareness, and substantiating its effectiveness. The research demonstrates ways to increase youth political activity and prepare them for active participation in social life through the use of modern pedagogical technologies, interactive methods and digital tools.

Kalit so'zlar: milliy qadriyatlar, siyosiy ong, yoshlar, ijtimoiy-pedagogik tizim, siyosiy madaniyat, vatanparvarlik, fuqarolik ongi, pedagogik texnologiya, raqamli transformatsiya, ijtimoiy faollik.

Ключевые слова: национальные ценности, политическое сознание, молодежь, социально-педагогическая система, политическая культура, патриотизм, гражданское сознание, педагогическая технология, цифровая трансформация, социальная активность.

Keywords: national values, political consciousness, youth, social-pedagogical system, political culture, patriotism, civic consciousness, pedagogical technology, digital transformation, social activity.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgan kundan boshlab, milliy g'oya va qadriyatlarni tiklash, yoshlar ongida milliy o'zlikni anglash va uni mustahkamlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi, chunki yoshlar har qanday jamiyatning kelajagi va taraqqiyotining asosiy omili hisoblanadi. Prezident Shavkat

Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Biz yoshlarimizni yuksak ma'naviy-axloqiy qadriyatlar, milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalashimiz, ularni vatanparvar, zakovatli va jismonan sog'lom inson etib voyaga yetkazishimiz zarur", bu esa bugungi kun talablaridan kelib chiqqan holda yoshlarga bo'lgan e'tiborni aks ettiradi¹². Shu bois yoshlar siyosiy ongini shakllantirish,

12 Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-jild. "O'zbekiston" NMIU, 2019. – B. 486.

ularning fuqarolik faolligini oshirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida voyaga yetkazish muhim ahamiyat kasb etmoqda va bu masala nafaqat pedagog-olimlar, balki jamiyatning barcha qatlamlari uchun dolzarb bo'lib qolmoqda.

Bugungi kunda globallashuv jarayonlari, axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi, ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi sharoitida yoshlarning qarashlari, dunyoqarashlari turli xil ta'sirlarga ochiq holatda bo'lib, ular ko'pincha turli manbalardan keladigan ziddiyatli axborotlar oqimida to'g'ri yo'lni topishda qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Shu sababli milliy qadriyatlar asosida ularning siyosiy ongini mustahkamlash, demokratik qadriyatlarni anglash va ijtimoiy-siyosiy faollik ko'rsatishga tayyorlash, shuningdek, ularni turli mafkuraviy xavf-xatarlardan himoya qilish dolzarb masalaga aylanib bormoqda va bu borada kompleks yondashuvni talab etmoqda.

Milliy qadriyatlar va yoshlar siyosiy ongi masalalari bir qator yetakchi olimlar tomonidan turli jihatlaridan tadqiq etilgan va bu borada sezilarli ilmiy yutuqlarga erishilgan. Jumladan, Islom Karimov, Shavkat Mirziyoyev asarlarida milliy g'oya va ma'naviyat masalalari keng yoritilgan, mamlakatimizning taraqqiyoti uchun yoshlar tarbiyasining ahamiyati ta'kidlangan¹. E.Yusupov, M.Quronov, B.Saidov kabi olimlar yoshlarni siyosiy tarbiyalashning nazariy-metodologik asoslarini ishlab chiqqan, bu jarayonda milliy qadriyatlarning o'rnini asoslab bergan². Biroq raqamli transformatsiya sharoitida yoshlar siyosiy ongini rivojlantirishning amaliy tizimini takomillashtirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va raqamli vositalardan samarali foydalanish mexanizmlari yetarli darajada o'rganilmagan va bu yo'nalishda qo'shimcha ilmiy tadqiqotlar zarurligini ko'rsatmoqda.

Tadqiqotning asosiy maqsadi milliy qadriyatlar asosida yoshlarni siyosiy ongini rivojlantirishning samarali ijtimoiy-pedagogik tizimini yaratish, uning nazariy asoslarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish yo'llarini belgilashdan iborat bo'lib, bu tizim zamonaviy ta'lim tizimining talablariga to'liq javob berishi lozimdir.

Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: birinchidan, yoshlar siyosiy ongini shakllantirishning nazariy-metodologik asoslarini chuqur tahlil qilish va ilmiy asoslash; ikkinchidan, milliy qadriyatlarning yoshlar siyosiy madaniyatini rivojlantirishdagi roli va ahamiyatini aniqlash hamda bu jarayonning mexanizmlarini ochib berish; uchinchidan, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va raqamli vositalar asosida amaliy tizimni ishlab chiqish va uni turli ta'lim muassasalarida sinovdan o'tkazish; to'rtinchidan, taklif etilgan tizimning samaradorligini baholash mezonlarini belgilash va uning ijtimoiy-pedagogik ta'sirini o'lchash usullarini yaratishdan iboratdir.

Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy usullardan keng foydalanildi: nazariy tahlil va sintez usullari orqali mavjud ilmiy adabiyotlarni o'rganish, tizimli yondashuv asosida masalani kompleks ko'rib chiqish, qiyosiy tahlil orqali turli mamlakatlardagi tajribalarni o'rganish, so'rovnomalar va anketalashtirish usullari bilan yoshlar fikrlarini aniqlash, kuzatish usuli orqali yoshlarning xulq-atvori va munosabatini o'rganish, pedagogik tajriba-sinov ishlari orqali ishlab chiqilgan tizimning samaradorligini tekshirish hamda statistik tahlil usullari yordamida olingan natijalarni qayta ishlash va umumlashtirish amalga oshirildi.

Siyosiy ong deganda jamiyatning siyosiy hayoti, davlat va hokimiyat tizimi, siyosiy jarayonlar haqidagi bilimlar, qarashlar va baholarning majmuini tushunish lozim bo'lib,

1 I.A.Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 108 b.

2 A.Y.O'tayev. Yoshlarning siyosiy madaniyatini shakllantirishda jadid ma'rifatparvarlarining ahamiyati. International Scientific and Practical Conference "Science, Education and Innovation: Problems, Solutions and Prospects". 17-18-may, 2024-yil – B. 379-382.

bu insonning ijtimoiy hayotdagi o'rne va rolini belgilovchi muhim omil hisoblanadi. Yoshlar siyosiy ongi esa ularning o'z vatani, xalqi, davlatiga munosabati, fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish va rivojlantirishda asosiy omil hisoblanadi, chunki aynan shu davr insonning dunyoqarashi shakllanadigan, hayotiy qarashlari mustahkamlanadigan muhim bosqichdir³.

Milliy qadriyatlar tushunchasi va uning mohiyati. Milliy qadriyatlar – bu xalqimizning asrlar davomida shakllantirib kelgan ma'naviy-axloqiy me'yorlari, an'analari, urf-odatlar va madaniy merosi bo'lib, ular jamiyat a'zolarining xulq-atvori, qarashlari va hayot tarzini belgilab beradi hamda avlodlar o'rtasida o'tib keladi. O'zbek xalqining milliy qadriyatlari qatoriga quyidagilar kiradi va ularning har biri alohida ahamiyatga egadir, masalan, vatanparvarlik va milliy iftixor hissi, chunki bu insonda o'z yurtiga muhabbat va hurmatni tarbiyalaydi; insonparvarlik va mehribonlik fazilatlar, chunki bu jamiyatda murosasizlik va tinchlikni ta'minlaydi; oila qadriyatlari va avlodlar aloqasi, chunki bu milliy o'zlikni saqlashning asosiy omilidir; mehnatsevarlik va halollik, chunki bu jamiyat taraqqiyotining asosi hisoblanadi; ilm-fan va ma'rifatga intilish, chunki bu xalqning intellektual salohiyatini oshiradi; tolerantlik va dinlararo totuvlik, chunki bu ko'p millatli davlatimizda muhim ahamiyatga ega; adalat va tenglik tamoyillari, chunki bu ijtimoiy barqarorlikni ta'minlaydi.

Yoshlar siyosiy ongini rivojlantirishda milliy qadriyatlarning roli va ahamiyati. Milliy qadriyatlar yoshlarning siyosiy ongini shakllantirishda bir necha muhim yo'nalishda ta'sir ko'rsatadi va bu ta'sir ko'p qirrali xarakterga ega. Birinchidan, milliy o'zlikni anglash va milliy iftixor hissini shakllantirish orqali yoshlar o'z

tarixini, madaniyatini, tilini chuqur o'rganadi va bunga hurmat bilan qaraydi, natijada xalqaro maydonda o'z mamlakatini munosib ifodalay oladi va uning manfaatlarini himoya qilishga qodir bo'ladi⁴. Ikkinchidan, fuqarolik mas'uliyati va ijtimoiy faollikni tarbiyalash orqali milliy qadriyatlar asosida tarbiyalangan yoshlar jamiyat taraqqiyoti uchun faol ishtirok etish, davlat va jamiyat ishlariga mas'uliyat bilan yondashish xususiyatlariga ega bo'ladi va ular nafaqat o'zlari uchun, balki butun jamiyat uchun o'ylay oladigan shaxsga aylanadi. Uchinchidan, demokratik qadriyatlarni qabul qilish va ularni amalda qo'llash qobiliyatini rivojlantirish orqali O'zbekiston tarixida ham sho'ro, maslahat kabi demokratik an'analar mavjud bo'lgan, bu an'analarga tayanib, zamonaviy demokratik qadriyatlarni yoshlar ongiga singdirish osonlashadi va ular jamiyatni rivojlantirishda faol rol o'ynay oladi⁵.

Ijtimoiy-pedagogik imkoniyatlarni takomillashtirishning amaliy tizimi va uning tuzilishi mavjud bo'lib, tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan amaliy tizim quyidagi asosiy komponentlardan iborat bo'lib, ularning har biri o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiradi.

Birinchi komponent – ta'lim-tarbiya jarayonida milliy qadriyatlarni integratsiyalash bo'lib, bu yo'nalishda oliy ta'lim muassasalarida "Ma'naviyat asoslari", "O'zbekiston tarixi", "Falsafa" kabi fanlarni takomillashtirish, milliy qadriyatlar va siyosiy madaniyat mavzularini o'quv dasturlariga kiritish, amaliy mashg'ulotlar, treninglar va keys-stadi usullarini qo'llash muhim ahamiyatga egadir. Bu jarayonda nafaqat nazariy bilimlarni berish, balki yoshlarni amaliy faoliyatga jalb etish, ularning tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish zarur hisoblanadi.

3 Ibraimov X, Quronov M. Umumiy pedagogika. T.: Sahhof, 2023. – B 319.

4 O. O. Yusufaliyev. Yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash mezonlari. Academic Research in Educational Sciences, Vol 2, Iss 6, 2021. – B. 884.

5 Topildiyev O. Yangi O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatining rivojlanishi. UzMU xabarlar. 2025, Vol. 1, No. – B. 38.

Ikkinchi komponent – zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkiliy-uslubiy ta'minotni shakllantirish bo'lib, bu jarayonda interfaol metodlardan, jumladan, munozaralar, "davra stoli", rolli o'yinlar, simulyatsiyalar kabi usullardan foydalanish, loyihaviy faoliyat orqali yoshlar tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy loyihalar yaratishga yo'naltirish, geymifikatsiya elementlarini qo'llash orqali ta'lim jarayonini qiziqarli va samarali qilish, shuningdek, aralash ta'lim usullarini qo'llash orqali an'anaviy va zamonaviy yondashuvlarni muvofiqlashtirish amalga oshiriladi.

Uchinchi komponent – raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish bo'lib, bu jarayonda onlayn platformalar va mobil ilovalar yaratish, ijtimoiy tarmoqlarda ma'rifiy kontent tarqatish, vebinarlar va onlayn diskussiyalar tashkil etish, virtual ekskursiyalar va interfaol muzeylar yaratish orqali yoshlarni milliy qadriyatlar bilan tanishtirishning zamonaviy usullarini qo'llash, shuningdek, raqamli savodxonlikni oshirish va axborot xavfsizligi masalalariga e'tibor berish muhim ahamiyatga egadir.

To'rtinchi komponent – tashqi ta'lim va ma'rifiy faoliyatni rivojlantirish bo'lib, bu yo'nalishda Yoshlar ittifoqi, Yosh ishlari agentligi kabi tashkilotlar faoliyatini rivojlantirish va ularning imkoniyatlaridan samarali foydalanish, mahalla va oilada milliy qadriyatlarni targ'ib qilish va ota-onalarni ham bu jarayonga jalb etish, yoshlar parlamenti, maktab va universitet talabalari kengashlari faoliyatini faollashtirish orqali demokratik tajriba orttirish, ixtiyoriy tashkilotlar va volontyorlik harakatini qo'llab-quvvatlash orqali yoshlarning ijtimoiy mas'uliyat hissini rivojlantirish amalga oshiriladi⁶.

Beshinchi komponent – ilmiy-tadqiqot ishlari va monitoring tizimini yo'lga qo'yish bo'lib,

bu jarayonda yoshlar siyosiy ongini o'rganish bo'yicha muntazam sotsiologik tadqiqotlar olib borish, o'tkazilgan tadbirlar samaradorligini baholash va tahlil qilish, tahlillar asosida tizimni takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqish, shuningdek, xalqaro tajribani o'rganish va milliy sharoitga moslashtirish kabi ishlar amalga oshiriladi.

Amaliy tizimni joriy etishning bosqichlari va ularning mazmuni. Taklif etilayotgan tizimni amaliyotga joriy etish quyidagi ketma-ket bosqichlarda amalga oshiriladi va har bir bosqichning o'z maqsadi va vazifalari mavjuddir.

Birinchi bosqich – tayyorgarlik bosqichi bo'lib, unda diagnostika va rejalashtirish ishlar amalga oshiriladi, ya'ni mavjud holatni chuqur tahlil qilish, muammo va imkoniyatlarni aniqlash, aniq va o'lchanadigan maqsad va vazifalarni belgilash, zarur resurslar va shartlarni aniqlash hamda ishchi guruhni tuzish, batafsil ish rejasini tayyorlash va uni barcha ishtirokchilar bilan muhokama qilish kabi ishlar bajariladi.

Ikkinchi bosqich – tashkiliy-metodik bosqich bo'lib, unda pedagog va tashkilotchilarni tayyorlash, ularning malakasini oshirish va zamonaviy yondashuvlar bilan tanishtirish, o'quv-uslubiy materiallar ishlab chiqish va ularni amaliyotga tatbiq etish uchun tayyorlash, raqamli resurslarni yaratish va ularning texnik jihatdan takomillashtirilishi, hamkorlik aloqalarini o'rnatish va turli tashkilotlar bilan hamkorlik qilish mexanizmlarini ishlab chiqish kabi ishlar amalga oshiriladi.

Uchinchi bosqich – amalga oshirish bosqichi bo'lib, unda rejalashtirilgan tadbirlarni o'tkazish va ularning sifatli tashkil etilishini ta'minlash, yoshlarni faol ishtirokiga erishish va ularning qiziqishlarini oshirish, jarayonni doimiy monitoring qilish va zarur bo'lganda tuzatishlar kiritish, oraliq natijalarni tahlil qilish va ularni

6 Kiyamov N., Usmanova F. Stages of implementation of youth policy in the period of national development of the Republic of Uzbekistan. Journal of Critical Reviews. 2020, Vol. 7, No. 13. – P. 908.

barcha ishtirokchilar bilan baham ko'rish kabi ishlar amalga oshiriladi.

To'rtinchi bosqich – baholash va takomillashtirish bosqichi bo'lib, unda yakuniy natijalarni o'lchash va belgilangan mezonlar asosida baholash, muvaffaqiyat va kamchiliklarni aniqlash hamda ularning sabablarini tahlil qilish, tajribani umumlashtirish va best praktikalarni tarqatish, tizimni takomillashtirish bo'yicha aniq va amaliy takliflar ishlab chiqish kabi ishlar bajariladi.

Samaradorlikni baholash mezonlari va ularning ko'rsatkichlari. Taklif etilgan tizimning samaradorligini baholash uchun quyidagi asosiy mezonlar belgilandi va ularning har biri aniq ko'rsatkichlarga ega hisoblanadi.

Bilim mezoniga ko'ra milliy qadriyatlar haqida bilimlarning mustahkamligi va chuqurligi, siyosiy tizim va jarayonlar to'g'risida tushunchalarning shakllanganlik darajasi va ularni amalda qo'llay olish qobiliyati, o'z huquq va majburiyatlarini bilish hamda ularni himoya qilish yo'llarini tushunish kabi ko'rsatkichlar baholanadi.

Ko'nikma mezoniga ko'ra fuqarolik pozitsiyasini aniq va asoslab ifodalay olish qobiliyati, tanqidiy fikrlash va turli manbalardagi axborotni tahlil qilish ko'nikmalari, jamoaviy muhokamalarda ishtirok etish va o'z fikrini madaniyatli bayon etish malakasi, o'z fikrini dalillar va faktlar bilan asoslash qobiliyati kabi ko'rsatkichlar baholanadi.

Faollik mezoniga ko'ra ijtimoiy-siyosiy tadbirlarda muntazam qatnashish darajasi va uning sifati, ixtiyoriy va volontyorlik faoliyatiga faol ishtirok etish, yoshlar tashkilotlarida faol bo'lish va mas'uliyatli lavozimlarni egallash, mustaqil tashabbuslar bildirish va ularni amalga oshirish qobiliyati kabi ko'rsatkichlar baholanadi.

Qarashlar mezoniga ko'ra vatanparvarlik va milliy g'urur hissining shakllanganlik

darajasi va uning amalda namoyon bo'lishi, demokratik qadriyatlarni qabul qilish va ularga sodiq qolish, tolerantlik va o'zaro hurmat hissining rivojlanganligi, ijtimoiy mas'uliyat hissi va jamiyat oldida javobgarlik tuyg'usi kabi ko'rsatkichlar baholanadi.

Olib borilgan tajriba-sinov ishlari natijalari va ularning tahlili. 2023-2024 o'quv yilida bir nechta oliy ta'lim muassasalari va yoshlar tashkilotlarida keng ko'lamli tajriba-sinov ishlari o'tkazildi va bu jarayonda turli yo'nalishlar bo'yicha ta'lim olayotgan 500 dan ortiq talaba faol ishtirok etdi. Dastlabki diagnostika natijalari yoshlarning 34 foizi milliy qadriyatlar haqida yetarli va sistemali bilimga ega emasligini, 42 foiz talabalar siyosiy jarayonlarga nisbatan befarq ekanligini, 38 foizi fuqarolik pozitsiyasini aniq ifodalay olmasligini ko'rsatdi va bu holat masalaning jiddiyligini aks ettirdi⁷.

Taklif etilgan tizim asosida sakkiz oylik intensiv ishlar olib borilgandan so'ng qayta tekshirish natijalari sezilarli va ijobiy o'zgarishlarni ko'rsatdi: milliy qadriyatlar haqidagi bilim darajasi o'rtacha 28 foizga oshdi va yoshlar milliy qadriyatlarning mohiyati, ahamiyati va zamonaviy hayotdagi o'rni haqida yanada chuqurroq tushunchaga ega bo'ldilar; ijtimoiy-siyosiy faollik ko'rsatkichi 35 foizga o'sdi va yoshlar turli tadbirlarda faol ishtirok eta boshladilar; fuqarolik pozitsiyasining shakllanganlik darajasi 31 foizga yaxshilandi va talabalar o'z fikrini mustaqil va asoslab ifodalay olish qobiliyatiga erishdilar; vatanparvarlik hissining amalda namoyon bo'lishi 29 foizga ortdi va yoshlarda o'z yurtiga nisbatan mas'uliyat hissi mustahkamlandi.

Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni aniq ko'rsatdiki, milliy qadriyatlar asosida yoshlar siyosiy ongini rivojlantirish uchun kompleks, tizimli va uzoq muddatli yondashuv zarur bo'lib, bu jarayon barcha ijtimoiy institutlarning

7 Bo'ronova D. "O'zbekistonda yoshlar siyosati: bosh tamoyillar va ularning mohiyati". T.: G'afur G'ulom NMIU, 2008. – B. 29.

hamkorligini talab etadi. Taklif etilgan ijtimoiy-pedagogik tizim zamonaviy pedagogik texnologiyalar, raqamli vositalar va interfaol usullarni uyg'unlashtirgan holda yoshlarning faol ishtirokini ta'minlaydi va ularda mustaqil fikrlash, tanqidiy tahlil qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Tizimning samaradorligini yanada oshirish va uni keng ko'lamda amaliyotga joriy etish uchun quyidagi muhim takliflar ilgari suriladi.

Davlat va jamoat tashkilotlari darajasida milliy qadriyatlarni targ'ib qilishga qaratilgan milliy dasturlarni ishlab chiqish va ularni amalga oshirish uchun zarur moliyaviy va tashkiliy resurslarni ajratish, yoshlar siyosatini takomillashtirish va yoshlar ishlari bilan shug'ullanuvchi muassasalarning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, yoshlar tashkilotlari faoliyatini qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini yaratish va ularning tashabbuslarini rag'batlantirish zarurdir.

Ta'lim tizimi darajasida o'quv dasturlarini zamonaviy talablar va jahon tajribalari asosida takomillashtirish, o'qituvchilar malakasini oshirish tizimini rivojlantirish va ularga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni o'rgatish, raqamli ta'lim resurslarini yaratish va ularni barcha ta'lim muassasalarida joriy etish, amaliy yo'naltirilgan yondashuvni kuchaytirish va talabalarni real hayotga tayyorlash zarurdir.

Oila va jamiyat darajasida ota-onalarning pedagogik madaniyatini oshirish va ularga bolalarni tarbiyalashda milliy qadriyatlardan foydalanishni o'rgatish, mahalla va jamoatchilik tashkilotlarining roli va mas'uliyatini kuchaytirish hamda ularni yoshlar bilan ishlashga jalb etish, avlodlar o'rtasida milliy qadriyatlarni uzatish an'alarini tiklash va ularni zamonaviy shaklda davom ettirish muhim ahamiyatga egadir.

Ilmiy tadqiqotlar darajasida yoshlar siyosiy ong dinamikasini o'rganish bo'yicha muntazam sotsiologik va pedagogik tadqiqotlar olib borish,

samarali metodlar va texnologiyalarni aniqlash hamda ularni tartibga solish, xalqaro tajribani chuqur o'rganish va milliy sharoitga "creative" tarzda moslashtirish zarur hisoblanadi.

Xulosa o'rnida ta'kidlash kerakki, milliy qadriyatlar asosida yoshlar siyosiy ongini rivojlantirish nafaqat ta'lim muassasalari, balki butun jamiyatning mas'uliyati bo'lib, bu jarayon barcha ijtimoiy institutlarning hamkorligini, izchilligini va samarali o'zaro munosabatini talab etadi. Taklif etilgan amaliy tizim bu yo'nalishda muhim qadam bo'lib, u nafaqat nazariy jihatdan asoslangan, balki amalda o'z samaradorligini ko'rsatgan va keyingi tadqiqotlar uchun mustahkam asos yarata oladi. Yoshlarning siyosiy ongini rivojlantirish orqali biz nafaqat ularning shaxsiy rivojlanishiga, balki butun jamiyatning demokratik taraqqiyotiga va milliy qiyofamizni saqlashga hissa qo'shamiz.

O'QISHDAN TASHQARI FAOLIYATDA TARIX O'QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH OMILLARI

Alisher Zayirovich Suvonkulov – mustaqil tadqiqotchi,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ma'lumki, bugungi ta'limning xalqarolashuvi jarayoni o'sib kelayotgan yosh avlodni zamonaviy jamiyat talablarini o'zida aks ettiruvchi ijtimoiy buyurtma asosida hayotga tayyorlash, milliy qadriyatlarni o'z mazmuniga singdirgan, bilimlarga asoslangan jamiyat mezonlariga javob beradigan malakali mutaxassis kadrlarni yetkazib berish vazifalarini sifatli amalga oshirishdan iborat. Ushbu maqolada tarix fani o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish va ularning omillari haqida so'z boradi.

Аннотация. Как известно, процесс интернационализации современного образования направлен на подготовку подрастающего поколения к жизни на основе социального заказа, отражающего требования современного общества, к качественной реализации задач подготовки квалифицированных специалистов, воплощающих национальные ценности и соответствующих критериям общества, основанного на знаниях. В данной статье рассматриваются вопросы формирования профессиональных компетенций учителей истории и факторы, их обуславливающие.

Abstract. As is known, the process of internationalization of today's education is to prepare the growing young generation for life on the basis of a social order reflecting the requirements of modern society, to qualitatively implement the tasks of providing qualified specialists who embody national values and meet the criteria of a knowledge-based society. This article discusses the formation of professional competencies of history teachers and their factors.

Kalit so'zlar: tarix ta'limi, innovatsion faoliyat, interfaol metodlar, raqamli resurslar, pedagogik texnologiyalar, muammoli ta'lim, o'qituvchi roli, tanqidiy fikrlash, kasbiy rivojlanish, o'quv motivatsiyasi, tarixiy tahlil, ta'lim samaradorligi.

Ключевые слова: историческое образование, инновационная деятельность, интерактивные методы, цифровые ресурсы, педагогические технологии, проблемное обучение, роль учителя, критическое мышление, профессиональное развитие, мотивация обучения, исторический анализ, эффективность образования.

Keywords: history education, innovative activities, interactive methods, digital resources, pedagogical technologies, problem-based learning, the role of the teacher, critical thinking, professional development, learning motivation, historical analysis, educational effectiveness.

Bugungi kunda ta'lim tizimida innovatsion yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, tarix fanini o'qitishda o'qituvchining innovatsion faoliyati o'quvchilarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish, tarixiy voqealarni tahlil qilish va ularni hozirgi zamon bilan bog'lash imkoniyatini yaratadi. Innovatsion metodlar, jumladan, interfaol texnologiyalar, raqamli resurslar va muammoli ta'lim usullari o'quv jarayonini samarali tashkil etishga yordam beradi. Ushbu maqolada tarix fanini o'qitishda innovatsion faoliyatning ahamiyati, uning asosiy yo'nalishlari va o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishiga ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek,

zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishning afzalliklari va ularni amaliyotga tatbiq etish usullari muhokama qilinadi. Innovatsion faoliyatni rivojlantirish orqali o'quvchilarning tarix fani bo'yicha bilimlarini mustahkamlash va ularni faollikka undash mumkin.

Shu bilan birga o'qituvchi mazkur fanning nazariyasi, amaliyoti va muammolarini, fanning maqsadi, ma'naviy-ma'rifiy talablarini bilishi, fan doirasida ilmiy tadqiqotlarga qiziqishi, ta'lim jarayoni muvaffaqiyatini ta'minlash uchun sifatli va to'g'ri ma'lumotlarga ega bo'lishi

kerak. O'qituvchi tarix fanidan mavzularni avvalo o'zi yaxshi bilishi va ta'lim materiallariga asosli ravishda ularni to'g'ri tahlil qilish ko'nikmasiga ega bo'lishi kerak. Bundan tashqari, o'qituvchining tashabbuskorlik, ishonchlilik va mehnatsevarlik kabi sifatlari ta'lim oluvchilar uchun ibrat va namuna bo'lishini unutmazlik zarur. Aynan milliy ta'lim dasturlarida belgilangan ta'lim va tarbiya jarayonida yoshlar ajdodlar tomonidan to'plangan bilim, odob, urf-odat, madaniyat va mehnat ko'nikmalarini o'zlashtirishi, hayotiy tajriba asosida jamiyatda o'zining munosib o'rnini egallashi, salohiyati va dunyoqarashining shakllanishida pedagog shaxsi, uning kasbiy mahorati muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, talaba yoshlarda davr talabidan kelib chiquvchi yangi g'oyalarni yaratish, yuzaga keladigan muammolarni oldindan ko'ra bilish va unga yechim topish uchun zarur bo'ladigan sifatlarni shakllantirish har bir pedagog faoliyatiga qo'yilgan ustuvor vazifa hisoblanadi. Ushbu dolzarblikdan kelib chiqib, bugungi kun o'qituvchisi davrga moslashish, hayot bilan hamnafas qadam tashlash, o'zini uzluksiz rivojlantirib borish, ta'lim va tarbiya berishda yangi g'oyalarni qabul qilishga tayyor, ehtiyojlarga asoslangan jamiyatda o'zgarib boruvchi mehnat va hayot sharoitlariga muvofiq ravishda ijodkorlik ko'nikmalarini puxta egallagan bunyodkor shaxs sifatida o'zini namoyon eta olishi shart. Tarix fani o'qituvchisi ham yuqorida e'tirof etilgan kasbiy va shaxsiy sifatlarni o'zida mujassam ettirgan holda o'z kasbiy faoliyatiga tayyorligining zarur va yetarli darajasini ta'minlaydigan bir qator asosiy talablarni bilishi va ularning mazmunini anglagan bo'lishi lozim.

O'z-o'zini rivojlantirish, o'z ustida ishlash kompetentlik – o'qituvchilarga qo'yilgan talablar va umumta'lim fanlarining DTSlari talablaridan kelib chiqib o'z kasbiy mahoratini oshirish rejasini tuza olishi; kasbiy rivojlanishiga oid manbalarni aniqlay olishi, o'zining va maktab ehtiyojlaridan kelib chiqib kasbiy malakasini oshirish bo'yicha o'quvlarni tanlay olishi va ularda ishtirok etish;

o'z kasbiy bilim va mahoratini oshirishda hamda pedagogik amaliyotini takomillashtirishda kollegial forumlardagi muhokamalarda ishtirok etish.

Mas'uliyat va moslashuvchanlik kompetentlik – ta'lim jarayonida yuz berayotgan turli o'zgarishlarga va yangilanish jarayonlariga tez va oson moslasha olishi; ta'limdagi yangi yondashuv va strategiyalarni qabul qila olishi, ularni egallashi va o'z kasbiy amaliyotiga joriy eta olishi; turli xil yangi rollar, vazifalar va mas'uliyatlarni qabul qila olishi; o'ziga, ish o'rnida va hamjamiyat miqyosida mas'uliyatli bo'lishi; o'ziga va boshqalarga nisbatan yuqori marra va standartlarni belgilash va ularga erishish.

Inklyuziv ta'limni olib borish kompetentlik – imkoniyati cheklangan o'quvchilarni ta'lim jarayoniga jalb qilishga oid qonun hujjatlarini bilishi va ularni ta'lim olishlarida qo'llab-quvvatlashning turli strategiyalarini bilishi; imkoniyati cheklangan o'quvchilarni ta'lim jarayoniga jalb etishga qaratilgan tadbirlarni ishlab chiqish va joriy eta olish; tarbiyasi og'ir o'quvchilar bilan ishlashda yuzaga keladigan muammolarni samarali hal eta olishi.

O'quvchilarning kompetensiyalarini xolisona baholash mahorati – o'quvchilar bilimlari va kompetensiyalarini baholashning turli strategiyalaridan, ya'ni rasmiy va norasmiy, diagnostik va umumiy yondashuvga asoslangan baholash usullaridan foydalana olishi; o'quvchilarning o'quv faoliyatini, bilim va kompetensiyalarini baholashga qaratilgan turli usul va vositalarni tanlay olishi; Baholashni ta'lim jarayonining ajralmas qismi sifatida tan olishi, u orqali o'quvchilar bilan teskari aloqani o'rnatish; o'quvchilar o'zini baholashi, o'quvchilar boshqa o'quvchilarni baholashi va o'qituvchi tomonidan baholash yondashuvlaridan keng foydalanishi; o'quvchilarning kompetensiyalarini baholash natijalarini tahlil qilishva ushbu tahlillar asosida pedagogik amaliyotga o'zgartirishlar

kiritish va o'zining pedagogik faoliyatidagi keyingi qadamlarni belgilashi; ota – onalarni o'quvchilarning o'zlashtirishini ko'rsatuvchi baholash natijalari bilan o'z vaqtida tanishtirib borish.

Yuqoridagi kasbiy kompetentlik talablari mazmunidagi o'ziga xoslikka asoslangan mezonlar har tomonlama ta'limdagi zamonaviylik va innovativlik, ta'limdagi xalqarolashuv, milliy dastur tamoyillariga asoslanib belgilab berilgan ko'rsatgich darajalari hisoblanadi.

Tarixiy matnlar va manbalardan qadimgi yozuvlar, ilmiy maqolalar va tadqiqotlar foydalanish, o'quvchilarga tarixiy voqealarni tushinishda yordam beradi. Bu manbalarni qo'llab-quvvatlash, tarixiy ko'nikmalar va tushunchalarni kengaytirishda juda muhimdir. O'qituvchining sabr, bilim va fe'lni birlashtiradigan kuchli sifatlariga ega bo'lishi kerak. Tarixi fanini o'qituvchilar o'quvchilarga ilhom beradigan, ularni ilg'or qilib chiqadigan va fikr-mulohazalarni rivojlantiradigan insonlardir. Bu o'quvchilarga o'z ildizlari bilan bog'lanishga, o'tmishdagi voqealar bugungi kunni qanday shakllantirishini tushinishga va O'zbekistonning rang-barang merosini qadrlashiga yordam beradi. O'zbekistonning murakkab tarixi bo'ylab sayohat qilish, shu bilan birga o'qituvchilarga qiziqish uyg'otish, tanqidiy fikrlashni rag'batlantirish va o'quvchilarda milliy g'urur tuyg'usini tarbiyalash imkoniyatini beradi¹.

Pedagogik mahorat va metodikaning asosiy jihatlaridan biri talabalarga tarixiy ma'lumotlarni tadqiq qilish va tahlil qilishni o'rgatishdir. Talabalar birlamchi va ikkinchi darajali manbalarni qanday baholashni, shuningdek, tarixiy voqea va shaxslarni tanqidiy baholashni o'rganadilar. Bu ko'nikmalarni rivojlantirish

orqali o'quvchilar tarixiy mavzular bo'yicha yaxshi ma'lumotga ega fikr va dalillarni shakllantirishlari mumkin. Qolaversa, O'zbekiston tarixini o'rganish o'quvchilarda milliy o'zlikni anglash va g'urur tuyg'ularini shakllantirishga xizmat qiladi. Ota-bobolarining erishgan yutuqlari va kurashlari bilan tanishish orqali o'quvchilar o'z madaniyati va merosiga chuqurroq munosabatda bo'lishlari mumkin. Bu talabalarga o'z mamlakatlari bilan yanada bog'langanligini his qilishlariga va ularning ildizlari bilan faxrlanishlariga yordam beradi². Pedagogik mahorat va metodikaning yana bir muhim jihat talabalarga tarixiy voqealarning bugungi kunga ta'sirini o'rgatishdir. Talabalar O'zbekiston tarixini o'rganish orqali o'z mamlakatidagi dolzarb siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni yaxshiroq tushinishlari mumkin. Bu talabalarga ongli qarorlar qabul qilish va jamiyatga ijobiy hissa qo'shish imkonini beradi. O'zbekiston tarixini o'rganish o'quvchilarda turli millat vakillariga hamdardlik va tushunishni rivojlantirishga yordam beradi. O'zbekiston tarixini shakllantirgan turli madaniyatlar, an'analar bilan tanishish orqali talabalar boshqalarga nisbatan yanada inklyuziv bag'rikenglik nuqtai nazarini rivojlantirishlari mumkin. Bu jamiyatda birdamlik va hamjihatlikni mustahkamlashga yordam beradi. Pedagogik mahorat va metodika talabalarga tanqidiy fikrlash, tadqiqot yozish kabi muhim akademik ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi³.

Tarixiy matnlar va manbalar bilan shug'ullanib, talabalar murakkab ma'lumotlarni tahlil qilish va sharhlashni o'rganadilar. Bu talabalarga boshqa fanlarda muvaffaqiyat qozonishlariga umumiy akademik ko'rsatkichlarini yaxshilashga yordam beradi. Qolaversa, O'zbekiston tarixini o'rganish talabalarni kelgusida ta'lim olishi

- 1 Turdiboyev B.X. (2022). Tarixiy jarayonlarni ijtimoiy-falsafiy bilishning ilmiy tahlili. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, (11), 742-749.
- 2 Raxmanov, Abdimalik (2022). Sharq RENESSANSI davri gumanizmining gnoseologik va ontologik asoslari. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10), 668-674.
- 3 Normatova F.A. Yoshlarda tarixiy ongni shakllantirishning dolzarb masalalari. "Texnika va texnologiya fanlar sohalarining innovatsion masalalari" mavzusidagi xalqaro-ilmiy texnik anjuman materiallari konferensiya. Termiz 2020-yil.

tegishli sohalarda martaba olish imkoniyatlariga ilhomlantirishi mumkin. Tarix va madaniyatga bo'lgan ishtiyoqni rivojlantirish orqali talabalar ta'lim, tadqiqot yoki muzey kuratorligi kabi sohalarda martaba izlash haqida o'ylashlari mumkin. Bu talabalar uchun o'z jamoalarida ijobiy ta'sir ko'rsatish uchun qiziqarli imkoniyatlarni ochishi mumkin. Qolaversa, "Pedagogik mahorat va metodika" talabalarda muammolarni hal qilish, muloqot qilish jamoada ishlash kabi muhim hayotiy ko'nikmalarni shakllantirishga yordam beradi. Tarixiy mavzular, munozaralar bilan shug'ullanib, talabalar tengdoshlari bilan hamkorlik qilishni, samarali muloqot qilishni ijodiy fikrlashni o'rganadilar. Ushbu ko'nikmalar bugungi tez sur'atlar bilan rivojlanayotgan globallashtirilgan dunyoda muvaffaqiyatga erishish uchun zarurdir. Umuman olganda, O'zbekiston tarixini pedagogik mahorat va metodika orqali o'rganish yuqori sinf o'quvchilari uchun qimmatli boyitish tajribasi hisoblanadi. O'quvchilar o'z mamlakatining o'tmishini o'rganish orqali ularning ildizlarini chuqurroq anglash, milliy g'urur tuyg'usini, muhim o'quv va hayotiy ko'nikmalarini shakllantirishlari mumkin⁴.

O'qituvchilar o'zlarining kasbiy bilim va mahoratlari orqali o'quvchilarga yaxshi tarixiy ta'lim berishlari kerak. Kasbiy rivojlanish, har bir o'qituvchining o'z kasbiy malakalarini rivojlantirish, yangi o'qitish metodlarini o'rganishiga imkon beradi. Bu esa o'quvchilarga sifatli, samarali tarixiy ta'lim berishga yo'l ochadi. Tarix fanini o'rganuvchilar sabrli, fikr-mulohazalarni qo'llay oladigan tarixiy voqealar bilan aloqador hissiyotga ega bo'lishi kerak. O'qituvchilar esa har bir talabni uning kuchli yonlari bo'yicha o'rgatish va rivojlantirishga yondashishlari muhimdir. O'qituvchilar darslarda o'quvchilarga mos keladigan tarixiy materiallarni

taqdim etish, ularni o'zlashtirish va tushunish uchun misollar va ko'rsatmalar bilan ta'minlash kerak. Bunday usullar o'quvchilar uchun tarixiy mazmuni o'zlashtirish, tushunishda yordamchi bo'ladi. O'qituvchilar motivatsiyasiga ko'ra, o'quvchilarga qiziqtirish hamda sodda tushunishlar o'qitishda katta o'rinlarga ega bo'ladi. Shunchaki, qiziqish, yaratish, o'rganuvchilarni, o'zlashtiruvchini ilg'or usullar bilan o'qitishning asosiy qismi bo'ladi⁵.

Innovatsion texnologiyalar o'qitishning yangiliklarini, o'quv jarayonini kuchaytirishga qaratilgan bo'ladi, bu esa o'qituvchilar o'quvchilar uchun katta foyda keltiradi. Yangi texnologiyalar o'qitishni osonlashtiradi va o'quvchi qiziqishini oshiradi. Masalan, interaktiv darsliklar, onlayn ma'lumotlar o'quvchi o'rganish va tushunishini kuchaytirishga yordam beradi. O'qituvchilar innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda o'quvchilarni qiziqishlarini olishda yordam berishi kerak. O'qituvchilar o'quvchilarga muvofiq birinchi darajada bo'lishi kerak. Shu bilan birga, o'qituvchilar o'quvchilarni o'rganish va yangi ma'lumotlarni qabul qilishda yetarli hamda aniqlik bilan ishlovchi bo'lishi kerak. Usta oshpaz lazzatlarni muvozanatlashni bilganidek, o'qituvchilar darsda tarixni jonlantirish uchun samarali o'qitish strategiyalarini qo'llashlari kerak. Qiziqarli hikoyalar, interfaol tadbirlar, o'ylantiruvchi munozaralar tarix saboqlarini muloyimlikdan buyukka aylantirishi mumkin. Tarixni o'qitishda texnologiyani qo'shish o'qituvchilar o'rganish tajribasini oshirish va O'zbekiston tarixini yanada qulayroq va qiziqarli qilish uchun raqamli vositalar, virtual resurslar va multimedia platformalaridan foydalanishlari kerak. O'quvchilarning qiziqtirishida foydalanish o'qituvchilar uchun juda katta imkoniyat yaratadi. O'qituvchilar o'quvchilarning qiziqtirishlari

4 Normatova F.A. Tarix fanini o'qitishda samarali interaktiv metodlardan foydalanishning ahamiyati. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. 3(6), June, 2023.

5 Safarov F.R. Tarix fanini o'qitishda pedagogik texnologiyalarning roli. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. 2022.

orqali o'zlashtirish va o'rganish jarayonini kuchaytirishadi⁶.

Zamonaviy ta'lim tizimida o'qituvchilarning kasbiy malakasiga bo'lgan talab hal qiluvchi ahamiyatga ega. O'quvchilarning ongini shakllantirish, ularning o'sishi va rivojlanishida o'qituvchilarning o'rni katta. Shuning uchun o'qituvchilar talabalarni samarali jalb qilish, o'qitish uchun ma'lum darajadagi tajriba va ko'nikmalarga ega bo'lishlari juda muhimdir. O'qituvchilar o'zlari o'qitadigan fanlarni yaxshi tushunishlari kerak. Ular mazmun va o'quv dasturini yaxshi bilishi hamda murakkab tushunchalarni o'quvchilarga samarali yetkaza olishi kerak. Bu doimiy kasbiy rivojlanish hamda ta'lim sohasidagi so'nggi tadqiqotlar va tendensiyalardan xabardor bo'lishni talab qiladi. O'qituvchilar sinfni boshqarish ko'nikmalariga ega bo'lishlari kerak. Ular o'quvchilar o'zlarini xavfsiz his qiladigan va o'rganishga rag'batlantiradigan ijobiy va samarali ta'lim muhitini yaratishi kerak. Bunga aniq taxminlarni belgilash, chegaralarni belgilash hamda xatti-harakatlar bilan bog'liq muammolarni samarali hal qilish kiradi. O'qituvchining kasbiy kompetensiyasining yana bir muhim jihati – ularning ta'limni farqlash qobiliyatidir. O'qituvchilar o'quvchilarning o'qitish usullari va strategiyalarini moslashtirib, ularning turli xil ta'lim ehtiyojlarini qondira olishlari kerak. Bunga qiyin o'quvchilarga qo'shimcha yordam berish va ilg'or o'quvchilar uchun qiyin vazifalar kiradi. O'qituvchilar talabalarning o'rganishini samarali baholashlari kerak. Ular o'quvchilarning muvaffaqiyatini o'lchash va yaxshilash yo'nalishlarini aniqlash uchun turli baholash vositalari hamda usullaridan foydalanishlari kerak. Bu talabalarga konstruktiv fikr-mulohazalarni bildirish va o'quv qarorlarini qabul qilish uchun ma'lumotlardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Ushbu ko'nikmalarga qo'shimcha

ravishda, o'qituvchilar kuchli shaxslararo ko'nikmalarga ega bo'lishi kerak. Ular o'quvchilar, ota-onalar va hamkasblar bilan ijobiy munosabatlar o'rnatishlari kerak. Bunga hamdardlik, yaqinlashish va boshqalarning ehtiyojlari hamda tashvishlariga javob berish kiradi. Bundan tashqari, o'qituvchilar o'zish faoliyatini baholashga va boshqalarning fikr-mulohazalarini izlashga tayyor bo'lgan aks ettiruvchi amaliyotchilar bo'lishi kerak. Ular doimo o'zlarining o'qituvchilik amaliyotini yaxshilashga intilishlari va o'z kasblarida mukammallikka intilishlari kerak. Bu o'sish tafakkurini va umrbod ta'limga sodiqlikni talab qiladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, tarix fanini o'qitishda o'qituvchisining shaxsiy sifatleri va kasbiy kompetentligiga qo'yilgan talablar, o'quvchilarning tarixiy bilim va malakalarini oshirishda asosiy muhimlikka ega. O'qituvchilarga kasbiy kompetensiya bo'yicha qo'yilayotgan talablar yuqori. O'quvchilarning ehtiyojlarini samarali qondirish va ijobiy ta'lim muhitini yaratish uchun o'qituvchilar bir qator ko'nikma va fazilatlariga ega bo'lishi kerak. O'qituvchilarning doimiy ravishda mukammallikka intilishlari hamda o'zlarining pedagogik amaliyotini oshirish uchun kasbiy rivojlanish bilan shug'ullanishlari muhimdir. Ushbu talablarga javob beradigan o'qituvchilar o'z o'quvchilarining hayotiga doimiy ta'sir ko'rsatishi butun ta'lim tizimining muvaffaqiyatiga hissa qo'shishi mumkin. Bu qator talablar, o'qituvchilar va ta'lim muassasalariga yo'l ko'rsatish maqsadida, tarix fanini o'rganish hamda o'qitish jarayonini optimallashtirish uchun fikr-mulohazalar, ilmiy tadqiqotlar va o'zlashtirish usullari bo'yicha yuqori sifatli kasblarga ega bo'lishga yordam beradi.

6 Yarmatov R.B. Bo'lajak tarix o'qituvchilarining o'quv – ilmiy – tadqiqot ishlarini takomillashtirish. Monografiya. – Toshkent: Turon-iqbol, 2018–134 b.

PEDAGOGIK NIZOLARNI BARTARAF ETISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR

Nodira Valijonovna Anvarova – magistrant, Jizzax davlat
pedagogika universiteti
Ilmiy rahbar: Feruza Meliyevna Sadriddinova –
dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Pedagogik nizolarni bartaraf etishda innovatsion yondashuvlar ta'lim jarayonida muammolarni hal qilishning zamonaviy usullarini o'z ichiga oladi. Ushbu maqolada nizolarni boshqarishda mediatorlik, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, psixologik treninglar hamda interfaol metodlarning o'rni tahlil qilinadi. Shuningdek, ta'lim muassasalarida barqaror muhit yaratish va nizolarni oldini olish bo'yicha ilg'or amaliyotlarga e'tibor qaratiladi.

Аннотация. Инновационные подходы к разрешению педагогических конфликтов включают современные методы решения проблем в образовательном процессе. В данной статье анализируется роль медиации, информационно-коммуникационных технологий, психологических тренингов и интерактивных методов в управлении конфликтами. Также рассматриваются передовые практики по созданию устойчивой образовательной среды и предотвращению конфликтов.

Abstract. Innovative approaches to resolving pedagogical conflicts include modern methods for addressing issues in the educational process. This article analyzes the role of mediation, information and communication technologies, psychological training, and interactive methods in conflict management. Additionally, advanced practices for creating a stable educational environment and preventing conflicts are examined.

Kalit so'zlar: pedagogik nizolar, innovatsion yondashuvlar, mediatorlik, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, psixologik treninglar, interfaol metodlar.

Ключевые слова: педагогические конфликты, инновационные подходы, медиация, информационно-коммуникационные технологии, психологические тренинги, интерактивные методы.

Keywords: pedagogical conflicts, innovative approaches, mediation, information and communication technologies, psychological training, interactive methods.

Zamonaviy ta'lim tizimida pedagogik nizolar muqarrar hodisa bo'lib, ular turli sabablarga ko'ra yuzaga keladi: o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi tushunmovchiliklar, ta'lim jarayonida manfaatlar to'qnashuvi, metodologik yondashuvlarning nomutanosibligi va boshqalar. Nizolarni to'g'ri boshqarish va bartaraf etish pedagogik faoliyatning muhim qismi hisoblanadi. Agarda, bu nizolar o'z vaqtida bartaraf etilmasa, o'quv jarayonining samaradorligini pasaytirishi va jamoa ichidagi munosabatlarga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Zamonaviy ta'lim tizimida nizolarni samarali boshqarish va ularni yechish

muhim ahamiyat kasb etadi⁷. Nizolarni samarali boshqarish va bartaraf etish ta'lim muhitining barqarorligini ta'minlash uchun muhim ahamiyatga ega. An'anaviy nizolarni hal etish usullari ba'zan samarasiz bo'lishi mumkin, shu sababli innovatsion yondashuvlar muhim rol o'ynaydi. Pedagogik nizolarni bartaraf etishda innovatsion yondashuvlar, jumladan, mediatorlik texnologiyalari, axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanish, psixologik treninglar hamda interfaol metodlardan samarali foydalaniladi. Pedagogik nizolar ta'lim muassasalarida tabiiy jarayon bo'lib, ular salbiy

7 Sadriddinova F.M., Anvarova N.V. Ta'lim tarbiya jarayonida nizolar va ularni bartaraf etish texnologiyalari. "Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektni rivojlantirishning zamonaviyning holati va istiqbollari" xalqaro ilmiy va amaliy anjumani. 2024-yil. 678 bet

ham, ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Pedagogik nizolarning asosiy omillariga ta'lim jarayonida manfaatlarning to'qnashuvi, pedagogik metodologiyalar va didaktik yondashuvlarning nomutanosibligi, o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi kommunikativ muammolar, ta'lim muhitida yetarli motivatsiya va psixologik qo'llab-quvvatlashning yo'qligi kabi vaziyatlar kiradi. Nizolarni bartaraf etishda innovatsion yondashuvlar asosiy o'rin tutadi. Mediatorlik o'zi nima? Mediatorlik – nizolashayotgan tomonlarga uchinchi shaxs – mediator (vositachi) yordamida kelishuvga erishish jarayonidir. Mediatorlikda asosiy e'tibor nizoning ildiziga yetib borish, har ikki tomon manfaatlari hisobga olish va muammoni konstruktiv hal etishga qaratiladi⁸. Mediatorlar ta'lim muassasasida barqarorlik va ishonch shakllantirishda samarali vositadir. Ushbu yondashuv konfliktologiya faniga asoslanib, nizolarni murosaga keltirish orqali hal qilishga yo'naltirilgan. Mediatorlik texnologiyalari o'quvchilar va o'qituvchilar o'rtasida konstruktiv muloqotni rivojlantirish, emotsional stressni kamaytirish, muammolarni shaxsiy hujumlarsiz muhokama qilish imkoniyatini yaratish, kelgusida nizolarning oldini olishga ko'maklashish kabi afzalliklari bilan ajralib turadi. Xalqaro tajribada mediatorlik keng qo'llanilib, ko'plab mamlakatlarda ta'lim muassasalarida mediatorlik markazlari tashkil etilgan. Mediatorlik texnologiyasi asosida pedagogik nizolarni hal etishning asosiy bosqichlari:

I. Nizoni tahlil qilish – nizoning sabablari va uning ishtirokchilarini aniqlash.

II. Mediatorlik uchrashuvini tashkil etish – neytral joy, vaqt va tartibni belgilash.

III. Faol tinglash va emotsional neytrallikni saqlash.

IV. Murosaviy yechim ishlab chiqish.

V. Natijani hujjatlashtirish va monitoring qilish.

Masalan: O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi nizo holati

Vaziyat: Talaba darsga kechikib kelgani uchun o'qituvchi tanbeh beradi, talaba esa jahl bilan javob qaytaradi. Holat sinf oldida tortishuvga aylanadi.

Mediatorlik yechimi: Mediator (masalan, sinf rahbari yoki psixolog) har ikki tomon bilan alohida suhbat o'tkazadi. Keyin ular neytral muhitda uchrashuv tashkil etadi. Mediator "Men-siz" shaklidagi tanqid o'rniga "Men his qildim..." tipidagi hissiy bayonlardan foydalanishni o'rgatadi. Har ikki tomon murosaga kelish shartnomasini imzolaydi (masalan, talaba darsga o'z vaqtida kelishga, o'qituvchi esa holatni jamoat oldida emas, shaxsiy tarzda muhokama qilishga kelishadi). Natijada o'zaro hurmat tiklanadi, nizo konstruktiv tarzda hal bo'ladi.

Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) pedagogik nizolarni boshqarishda muhim ahamiyat kasb etadi. Masofaviy ta'lim platformalari, virtual muloqot vositalari va onlayn baholash tizimlari ta'lim jarayonida shaffoflikni oshiradi, bu esa nizolarni kamaytirishga yordam beradi. Innovatsion yondashgan holda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining nizolarni bartaraf etishdagi roli:

O'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida tezkor va samarali kommunikatsiyani ta'minlash;

Baholash tizimida shaffoflikni oshirish;

Virtual muhitda nizolarni muhokama qilish imkoniyatini yaratish;

Psixologik yordam dasturlarini amalga oshirish.

8 Ta'limda nizolarni bartaraf etishda mediatorlik amaliyoti "Maxsus ta'lim muammolari: innovatsiya va istiqbollari" Respublika ilmiy-texnik anjumani materiallari to'plami. 2025-yil 14-mart

Vaziyat: O'qituvchilar mediatorlik bo'yicha maxsus tayyorgarlikka ega emas.

AKT orqali yechim: Moodle yoki Coursera platformalarida "Pedagogik nizolarni boshqarish" onlayn kurslari o'tkaziladi. Har bir modulda test, forum, keys tahlili va video darslar mavjud. Natijada pedagoglarning mediatorlik bo'yicha raqamli va amaliy savodxonligi oshadi.

Nizolarni bartaraf etishda psixologik treninglar muhim rol o'ynaydi. Trening yordamida individlarning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish bilan birga o'zini va boshqalarni to'g'ri idrok eta olishga qaratilgan muammolar o'rganiladi¹. O'quvchilarning va o'qituvchilarning psixologik portretini tahlil qilish, ularga individual yondashuv ko'rsatish nizolarni kamaytirishga yordam beradi. Psixologik treninglar emotsional barqarorlikni oshirish, stressni boshqarish ko'nikmalarini shakllantirish, konfliktologik savodxonlikni rivojlantirish, muloqot madaniyatini oshirish maqsadlarda foydalaniladi. Masalan, guruh terapiya elementi – "Nizo aylanasi" texnikasida ko'rib chiqamiz.

Vaziyat: bir sinfdagi o'quvchilar o'rtasida tez-tez kelishmovchiliklar bo'ladi.

Psixologik yondashuv: psixolog barcha o'quvchilarni "nizo aylanasi"ga taklif etadi. Har kim o'z fikrini aytadi, boshqalar uni uzilishsiz tinglaydi. Yakunda umumiy yechimlar muhokama qilinadi. Natijada jamoada ochiqlik, ishonch va o'zaro hurmat muhitini yaratadi.

Zamonaviy sharoitda ta'lim samaradorligini oshirishning eng maqbul yo'li-bu mashg'ulotlarning interfaol metod yordamida tashkil etish deb hisoblanmoqda². Interfaol metodlar o'qitish jarayonida hamkorlik va o'zaro tushunishni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Jamoaviy loyiha ishlari, muammoli ta'lim, bahs-munozaralar kabi yondashuvlar nizolarning oldini olishda samarali vositadir. Interfaol metodlar quyidagi afzalliklarga ega:

O'quvchilarda ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantiradi.

Jamoaviy ishlash madaniyatini shakllantiradi.

O'zaro tushunish va empatiyani oshiradi.

Nizolarni muhokama qilish va muloqot orqali hal qilishga o'rgatadi.

Masalan: "Rol o'ynash" (Role Play) metodi

Vaziyat: Talaba dars jarayonida o'qituvchi bilan bahslashib, bahoga norozilik bildiradi.

Interfaol yechim: Talabalarga rollar taqsimlanadi: o'qituvchi, talaba, kuzatuvchi. Har bir ishtirokchi vaziyatni o'z nuqtayi nazaridan himoya qiladi. Muhokama yakunida kuzatuvchi neytral tahlil beradi. Natijada talabalar o'z fikrini madaniyatli ifoda etish, hissiyotlarni boshqarish va murosaga kelish ko'nikmasini o'rganadi. Tajribalar shuni ko'rsatadiki, interfaol metodlarni qo'llagan holda ta'lim olib borilgan sinflarda nizolar kamroq uchraydi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, pedagogik nizolarni bartaraf etishda innovatsion yondashuvlar ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilar va o'qituvchilar o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash va ta'lim muhitida ijobiy psixologik muhit yaratish imkonini beradi. Mediatorlik texnologiyalari, axborot-kommunikatsiya vositalari, psixologik yondashuvlar va interfaol metodlar ta'lim muassasalarida nizolarni samarali boshqarishning asosiy usullari hisoblanadi. Mediatorlik va muloqot strategiyalari nizolarni shaxsiy hujumlarga aylantirmasdan, muammolarni murosaga yo'naltiradi.

1 Бекназарова Л., Махмудова М., Шодиев Б. Ижтимоий-психологик тренинг (илмий-услубий қўлланма). Tafakkur qanoti. – Тошкент: 2016.

2 Рузиева Д., Усмонбоева М., Хрликова З. Интерфаол методлар: мохияти ва кулланилиши. Методик кулланма. – Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ нашриёти, 2013.

Texnologiyalar shaffoflik yaratadi. Masalan, AKT va onlayn platformalar baholash, xabar almashish va nizolarni kuzatishda shaffoflikni oshirib, noroziliklarning ildizini aniqlash va bartaraf etishni osonlashtiradi. Jamoaviy faoliyatlar, rolli o'yinlar va muammoga yo'naltirilgan interfaol metodlar ijtimoiy ko'nikmalarni oshirib, nizolar paydo bo'lish ehtimolini kamaytiradi. Bir usulga suyanish o'rniga mediatorlik, AKT, psixologik trening va interfaol metodlarni integratsiyalashgan holda qo'llash eng yuqori natija beradi. Pedagogik nizolarni bartaraf etishda innovatsion yondashuvlar – bu kelajak ta'lim tizimining ajralmas qismi. Ularni tizimli ravishda kiritish orqali ta'lim muassasalari nafaqat nizolarni kamaytiradi, balki o'quv-tarbiya sifatini, ta'lim ishtirokchilari o'rtasidagi hurmat va hamkorlikni ham oshiradi.

O'QISH DARSLARIDA BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH

Sojida Akbar qizi Oynabekova – magistrant,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining kommunikativ kompetentligini rivojlantirish masalasi yoritilgan. O'qish darslarida og'zaki va yozma nutqni shakllantirish, fikrni aniq va tushunarli ifodalash, mos intonatsiya va nutq madaniyatiga rioya qilish, matnlarni tahlil qilish va tushunish kabi muhim jihatlariga e'tibor qaratilgan. Shuningdek, o'quvchilarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish uchun interfaol metodlar, rolli o'yinlar, savol-javob mashqlari, ifodali o'qish, matnni qayta hikoyalash va vizual materiallardan foydalanish muhimligi ta'kidlangan.

Аннотация. В данной статье освещается вопрос развития коммуникативной компетентности учащихся начальных классов. На уроках чтения особое внимание уделяется таким важным аспектам, как формирование устной и письменной речи, четкое и понятное выражение мысли, соблюдение соответствующей интонации и культуры речи, анализ и понимание текстов. Также подчеркивается важность использования интерактивных методов, ролевых игр, упражнений на вопросы и ответы, выразительного чтения, пересказа текста и визуальных материалов для развития коммуникативных навыков учащихся.

Abstract. This article addresses the development of communicative competence in primary school students. In reading lessons, attention is focused on important aspects such as developing oral and written speech, expressing thoughts clearly and comprehensibly, adhering to appropriate intonation and speech etiquette, and analyzing and understanding texts. The importance of using interactive methods, role-playing games, question-and-answer exercises, expressive reading, retelling texts, and visual materials for enhancing students' communication skills is also emphasized.

Kalit so'zlar: kommunikativ kompetentlik, og'zaki va yozma nutq, intonatsiya, nutq madaniyati, matn tahlili, boshlang'ich ta'lim, interfaol metodlar.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, устная и письменная речь, интонация, культура речи, анализ текста, начальное образование, интерактивные методы.

Keywords: communicative competence, oral and written speech, intonation, speech etiquette, text analysis, primary education, interactive methods.

Bugungi kunda ta'lim jarayonida o'quvchilarning faqat bilim olishlari emas, balki o'z fikrlarini ravon va tushunarli ifodalashlari, boshqalar bilan samarali muloqot qilishlari ham muhim hisoblanadi. Shu sababli boshlang'ich sinflarda kommunikativ kompetentlikni shakllantirish o'quvchilarning kelajakdagi muvaffaqiyatlari uchun muhim omil hisoblanadi. O'qish darslari esa bu jarayonda asosiy rol o'ynaydi, chunki mazkur darslarda bolalar nafaqat matnlarni o'qish va tushunishadi, balki o'z fikrlarini og'zaki va yozma shaklda ifodalash ko'nikmalarini ham rivojlantiradilar. O'quvchilarning kommunikativ kompetentligini oshirishda o'qish darslari muhim rol o'ynaydi.

Interfaol metodlar, ijodiy yondashuvlar va zamonaviy pedagogik texnologiyalar orqali bolalarni erkin fikrlashga, o'z fikrini izchil va tushunarli yetkazishga o'rgatish mumkin. Ayniqsa, o'qituvchilarning ifodali o'qish, matn tahlili, savol-javob, rolli o'yinlar kabi usullardan foydalanishi bolalarning muloqot qobiliyatini oshirishga yordam beradi. Boshlang'ich ta'lim jarayoni nafaqat o'quvchilarga bilim berish, balki ularning kommunikativ kompetentligini rivojlantirish bilan ham bog'liq. Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini shakllantirish, fikrini aniq ifodalash, muloqot davomida nutq madaniyatiga rioya qilish hamda matn bilan ishlash ko'nikmalarini

rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki bu kompetensiyalar nafaqat ta'lim jarayonida, balki kelajakdagi hayotiy tajribada ham foydali bo'ladi.

Kommunikativ kompetentlik quyidagi asosiy jihatlarni o'z ichiga oladi:

1. Og'zaki va yozma nutqni rivojlantirish.
2. Fikrni aniq va tushunarli ifodalash.
3. Muloqot davomida mos intonatsiya va nutq madaniyatiga rioya qilish.
4. Turli matnlarni tahlil qilish va tushunish³.

G'ulomov S. – "Boshlang'ich sinflarda nutq madaniyatini shakllantirish metodikasi" nomli qo'llanmasida o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish usullari, ifodali o'qish va fikrni aniq ifodalash metodlari batafsil yoritilgan. Muallif nutqiy faollikni oshirish uchun rol o'yinlar, hikoya qilish, matnni qayta hikoyalash kabi metodlardan samarali foydalanishni tavsiya etadi. Qosimova.D. – "Kommunikativ kompetentlik va uning boshlang'ich ta'limdagi ahamiyati" kitobida kommunikativ kompetentlikning nazariy asoslari, rivojlantirish bosqichlari va o'qitish texnologiyalari haqida so'z boradi. Muallif o'quvchilarning muloqot qobiliyatini shakllantirishda nutq madaniyatiga rioya qilish va mos intonatsiya ishlatish muhimligini ta'kidlaydi. Vygotskiy til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlikni tadqiq qilib, bola nutqining rivojlanishi ijtimoiy muloqot va atrof-muhit bilan chambarchas bog'liq ekanligini isbotlaydi. Ushbu asar boshlang'ich sinf o'quvchilarining til o'rganish jarayonini tushunishda muhim manba hisoblanadi. Jalolov J. – "O'qish va yozish malakalarini rivojlantirish usullari" nomli qo'llanmasida o'qish va yozish darslarida matn bilan ishlash, asosiy g'oyani ajratish, matnni tahlil qilish kabi muhim jihatlarni qamrab oladi. O'qituvchilarga matn mazmunini tushuntirish va

uni o'quvchilar bilan muhokama qilish bo'yicha foydali tavsiyalar bergan. Xudoyberganova.G. zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanib, o'quvchilarning nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirishga oid innovatsion yondashuvlar haqida so'z yuritadi. Kitobida interfaol metodlar, jumladan klaster, brainstorming, dialogik ta'lim kabi usullar ko'rib chiqqan. Piaget bolalar tafakkuri va til o'rganish jarayoni bo'yicha chuqur tadqiqotlar olib borgan. U bolalarning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish ularning psixologik rivojlanish bosqichlariga bog'liq ekanligini ta'kidlaydi. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi – "Boshlang'ich sinflar uchun darslik va metodik qo'llanmalar"ida boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish darslarini o'tish metodikasi, nutqiy rivojlanish uchun mashqlar, muloqotga oid mashg'ulotlar haqida aniq yo'riqnomalarni taqdim etadi. Hasanboyeva M. – "O'qitish metodlari va ta'lim texnologiyalari" nomli kitobida innovatsion o'qitish metodlari, kommunikativ kompetentlikni shakllantirishning pedagogik asoslari haqida so'z yuritgan. O'qituvchilar uchun dars jarayonida nutqiy mashqlar va interfaol o'yinlarni qo'llash bo'yicha amaliy tavsiyalar bergan.

1. Og'zaki va yozma nutqni rivojlantirish.

a) hikoya va ertak aytish: Bolalarga hikoya yoki ertakni o'qib berish, so'ng uni o'z so'zlari bilan qayta aytib berishlarini so'rash ularning nutqiy rivojlanishiga yordam beradi. O'quvchilarga yarimta berilgan hikoyani tugatish vazifasini berish ijodiy fikrlashni ham rivojlantiradi.

b) tez aytish va she'r yodlash: Tez aytishlar, she'rlar va maqollarni yod olish orqali o'quvchilarning talaffuzi va nutq ravonligi rivojlantiriladi. O'quvchilarni she'r o'qishda to'g'ri intonatsiya va ifodalilikka o'rgatish muhimdir.

d) rasmlar asosida hikoya tuzish: O'quvchilarga surat yoki tasvir berib, u asosida hikoya yoki

3 Hasanboyeva, M. O'qitish metodlari va ta'lim texnologiyalari. Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti, 2018. – 56–78–betlar.

dialog tuzish soʻraladi⁴. Bu usul tasviriy fikrlash va mantiqiy izchillikni rivojlantirishga yordam beradi.

2. Fikrni aniq va tushunarli ifodalash: Fikrni aniq va tushunarli ifodalash qobiliyati insonning oʻz bilimlarini, qarashlarini va his-tuygʻularini boshqalarga ravshan yetkazish imkonini beradi. Boshlangʻich sinf oʻquvchilarida bu koʻnikmani shakllantirish muhim, chunki bu ularning muloqot qobiliyatini rivojlantiradi va oʻqish jarayonida muvaffaqiyat qozonishiga yordam beradi.

I. Fikrni aniq va tushunarli ifodalashning asosiy jihatlari:

1. Mantiqiy izchillik – Fikrlarni tartib bilan bayon qilish va ularning oʻzaro bogʻliqligini taʼminlash.

2. Qisqa va loʻnda ifodalash – Keraksiz soʻzlarni ishlatmasdan, muhim jihatlarga eʼtibor qaratish.

3. Toʻgʻri grammatik tuzilish – Gap tuzishda grammatik qoidalarga rioya qilish.

4. Tushunarli va ravon nutq – Talaffuz va intonatsiyaga eʼtibor berish, jummalarni ohang bilan aytish.

5. Fikrni asoslash – Har qanday fikrga dalillar yoki misollar keltirish⁵.

II. Fikrni aniq va tushunarli ifodalashni rivojlantirish usullari

a) suhbat va savol-javob mashgʻulotlari: Oʻquvchilarga aniq savollar berib, ularning toʻliq va mantiqiy javob berishiga eʼtibor qaratish. Oddiy "Ha" yoki "Yoʻq" bilan cheklanish oʻrniga, fikrlarini izohlashga oʻrgatish. "Nima uchun?" va "Qanday qilib?" kabi savollar orqali fikrlashga undash.

b) matnlarni qayta hikoyalash: Oʻquvchilarga hikoya yoki ertak oʻqib berib, uni oʻz soʻzlari bilan qayta bayon qilishni soʻrash. Matnning asosiy mazmunini tushuntirishni oʻrgatish. Qahramonlarning fikrlari va harakatlarini izohlashga undash.

d) yozma mashgʻulotlar: "Men bugun nima qildim?" yoki "Sevimli kitobim haqida" kabi mavzularda kichik insho yoki matn yozdirish. Berilgan mavzu yuzasidan fikr bildirishga oʻrgatish. Matn tarkibini tuzish (kirish, asosiy qism, xulosa)⁶.

3. Muloqot davomida mos intonatsiya va nutq madaniyatiga rioya qilish: Muloqot nafaqat soʻzlar, balki ularning qanday aytilishi, ohang va ifodali talaffuz orqali ham shakllanadi. Intonatsiya – gap mazmuniga mos ovoz balandligi, ohang va pauzalar orqali fikrni toʻgʻri yetkazish sanʼatidir. Boshlangʻich sinf oʻquvchilariga nutq madaniyati va mos intonatsiya qoʻllashni oʻrgatish ularning muloqot qobiliyatini shakllantirishda muhim oʻrin tutadi.

I. Mos intonatsiya va nutq madaniyatining ahamiyati:

a) fikrni aniq yetkazish – Intonatsiya fikrning toʻgʻri tushunilishiga yordam beradi.

b) tinglovchiga taʼsir qilish – Toʻgʻri ohang orqali tinglovchining eʼtiborini jalb qilish mumkin.

d) emotsional ifodalilik – Nutq quruq va monoton boʻlmasligi uchun intonatsiya va pauzalardan foydalanish lozim.

e) hurmat va madaniyatli muloqot – Toʻgʻri intonatsiya va odob doirasida soʻzlash orqali oʻzaro hurmat shakllanadi⁷.

II. Mos intonatsiya va nutq madaniyatini rivojlantirish usullari:

4 Dewey, J. Experience and Education. New York: Macmillan, 1938. – 23–45–betlar.

5 Vygotskiy, L. S. Thought and Language. Cambridge, MA: MIT Press, 1986. – 40–79–betlar.

6 Piaget, J. Science of Education and the Psychology of the Child. New York: Viking Press, 1970. – 30–60–betlar.

7 Qosimova, D. Kommunikativ kompetentlik va uning boshlangʻich taʼlimdagi ahamiyati. Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – 15–37–betlar.

1. Ifodali o'qish mashqlari: Hikoya yoki she'rlarni his-tuyg'u bilan, pauza va urg'ularga e'tibor qaratib o'qish. O'quvchilarga turli ohanglarda (xursand, g'amgin, hayratlangan) gapirishni mashq qildirish.

2. Dialog va monolog mashqlari: O'quvchilarga turli vaziyatlarda suhbat qurish topshirig'ini berish. "O'qituvchi bilan qanday gaplashasan?" va "Do'sting bilan qanday gaplashasan?" kabi mashqlar bilan intonatsiya farqini tushuntirish¹.

3. Audio va video tinglash: Multfilmlar yoki hikoyalarni tinglab, qahramonlarning ovozi va intonatsiyasini tahlil qilish. O'quvchilarga ovoz yozib, o'z nutqini tinglash va xatolarni aniqlashga imkon yaratish.

Nutq madaniyatiga rioya qilish qoidalari:

a) hurmat bilan gapirish – Suhbatdoshga qo'pol yoki jerkib gapirmaslik.

b) o'z navbatini kutish – Suhbat davomida boshqalarni bo'lmaslik.

d) adabiy tilda muloqot qilish – Noo'rin so'zlardan foydalanmaslik.

e) o'zini erkin, lekin odob bilan tutish – Baland ovozda yoki juda past gapirmaslik.

f) mos intonatsiya ishlatish – Hayajon, ajablanish, xursandlik yoki jiddiylilikni ohang bilan ifodalash.²

4. Turli matnlarni tahlil qilish va tushunish: Matnni tushunish va tahlil qilish qobiliyati boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun juda muhim bo'lib, bu ularning mantiqiy fikrlashi, tafakkuri va og'zaki hamda yozma nutqini rivojlantirishga yordam beradi. O'quvchilar matnni faqat o'qish bilan cheklanmasdan, uning mazmunini anglash, asosiy g'oyani ajratish va xulosa chiqarish ko'nikmalarini ham shakllantirishlari kerak.

I. Matn tahlili va tushunishning asosiy bosqichlari:

1. Matnni diqqat bilan o'qish: O'quvchi matnni tushunarli va izchil o'qishi kerak.

2. Asosiy g'oyani aniqlash: Matn nima haqida? Uning asosiy mazmuni nimadan iborat?

3. Muhim fikrlarni ajratish: Matndagi asosiy voqealar, qahramonlar yoki g'oyalarni belgilash.

4. Savollarga javob berish: Matn asosida savollarga javob berish orqali tushunishni tekshirish.

5. Xulosa chiqarish: O'quvchi o'qigan matndan qanday saboq oldi yoki qanday fikrga keldi?

6. Matnni qayta hikoyalash: Matnni o'z so'zlari bilan qayta bayon qilish orqali tushunish darajasi aniqlanadi³.

II. Matnni tahlil qilish va tushunishni rivojlantirish usullari:

1. "Savol ber – javob top" usuli: O'quvchilar o'qilgan matn asosida bir-birlariga savollar berib, ularga javob topishlari kerak. Bu usul ularning e'tiborini oshiradi va matnni chuqurroq tushunishga yordam beradi.

2. "Asosiy g'oya va tafsilotlarni ajratish" mashqlari: Matndan eng muhim gap yoki iboralarni tanlash va ularning nima uchun muhimligini tushuntirish. Matnning asosiy qismi bilan ikkinchi darajali ma'lumotlarni farqlash.

3. "Matn bo'yicha rasm chizish": O'quvchilar matn mazmuniga mos rasm chizishadi. Bu usul ayniqsa yosh bolalar uchun samarali bo'lib, ularning tasavvurini va matnni tushunish qobiliyatini oshiradi.

4. "Matnni davom ettirish": O'quvchilarga matnning yarmini berib, uni o'zlari davom ettirishga undash. Bu ijodiy tafakkurni rivojlantirib, matn tarkibiy qismlarini tushunishga yordam beradi.

1 Xudoyberganova, G. O'quvchilar nutqini rivojlantirishning innovatsion metodlari. Samarqand: Ilmiy Nashr, 2021. – 66–92-betlar.

2 www.ziyonet.uz – O'zbekiston Respublikasi ta'lim portali, 2023. – elektron manba.

3 Jalolov, J. O'qish va yozish malakalarini rivojlantirish usullari. Toshkent: Sharq, 2012. – 102–118-betlar.

5. "Matnni qisqacha bayon qilish": Matnni o'qiganidan so'ng, o'quvchilar uni o'z so'zlari bilan qisqacha bayon qilishlari kerak. Bu tahliliy fikrlash va muhim jihatlarni ajratib olish qobiliyatini rivojlantiradi.

6. "Venn diagrammasi" orqali taqqoslash: Ikki turli matn yoki ikkita qahramon o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni aniqlash. Masalan, ertak va hikoyani solishtirish yoki qahramonlarning harakatlarini taqqoslash⁴.

O'qish darslarida kommunikativ kompetentlikni rivojlantirish usullari:

1. Suhbat va bahs-munozaralar: O'qish darslarida o'quvchilar bilan o'qilgan matn yuzasidan suhbat uyushtirish, ular o'rtasida savol-javoblar tashkil etish muhimdir. Bu orqali bolalar o'z fikrlarini erkin ifodalash, boshqa fikrlarga nisbatan hurmat bilan yondashish va muloqot madaniyatini shakllantirish imkoniga ega bo'ladilar.

2. Matn bilan ishlash metodlari: Matn mazmunini tahlil qilish, asosiy g'oyalarni ajratib olish, qahramonlarning xarakteriga baho berish singari mashg'ulotlar o'quvchilarning tanqidiy fikrlashini va nutqiy faolligini rivojlantirishga yordam beradi.

3. Rolli o'yinlar va ijodiy mashg'ulotlar: Bolalar o'rtasida rolli o'yinlarni tashkil qilish orqali ularga muloqot qilish imkoniyatini berish lozim. Masalan, ertak yoki hikoyani sahnalashtirish, qahramonlar o'rnida gapirish, dialoglar tuzish kabilar ularning kommunikativ ko'nikmalarini mustahkamlaydi.

4. Yozma nutqni rivojlantirish: Boshlang'ich sinf o'quvchilariga kichik hikoyalar yozish, o'qilgan matn asosida yangi xulosa chiqarish, o'z fikrlarini yozma shaklda ifodalash kabi mashg'ulotlar orqali yozma nutqni rivojlantirish mumkin.

5. Ilovalar va texnologiyalardan foydalanish: Zamonaviy ta'lim jarayonida elektron darsliklar, audio va video materiallardan foydalanish o'quvchilarning kommunikativ ko'nikmalarini shakllantirishda samarali vosita bo'lishi mumkin⁵.

O'qish darslari boshlang'ich sinf o'quvchilarining kommunikativ kompetentligini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. O'qituvchilar dars jarayonida faol muloqotni rivojlantiruvchi metod va usullardan foydalanib, o'quvchilarning mustaqil fikrlash va nutqiy faolligini oshirishlari lozim. Bu esa nafaqat ularning o'qish ko'nikmalarini, balki hayotiy muloqot qilish mahoratini ham rivojlantiradi. Og'zaki va yozma nutqni rivojlantirish dars jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi. O'quvchilarga ko'proq muloqot qilish, fikr bildirish va yozma mashg'ulotlar orqali o'z fikrlarini ifodalash imkoniyatini yaratish lozim. Buning uchun qiziqarli va interfaol metodlardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Fikrni aniq va tushunarli ifodalash o'quvchilarning muloqot qobiliyatini oshirish bilan birga ularning mustaqil fikrlash, yozma va og'zaki nutqni rivojlantirishiga ham xizmat qiladi. Buning uchun o'qituvchilar turli metodlardan foydalanib, bolalarni faol fikrlash va o'z fikrlarini aniq bayon qilishga o'rgatishlari lozim. Mos intonatsiya va nutq madaniyatiga rioya qilish o'quvchilarning muloqot qobiliyatini oshirib, ularni odobli va tushunarli so'zlashga o'rgatadi. Buning uchun dars jarayonida ifodali o'qish, rolli o'yinlar va suhbat mashqlaridan foydalanish muhimdir. To'g'ri intonatsiya va hurmatli muloqot bolalarning kelajakda ijtimoiy va kasbiy muvaffaqiyatiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Turli matnlarni tahlil qilish va tushunish o'quvchilarning fikrlash qobiliyatini rivojlantirib, ularning og'zaki va yozma nutqini shakllantirishga yordam beradi.

4 O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. Boshlang'ich sinflar uchun darslik va metodik qo'llanmalar. Toshkent: Ma'naviyat, 2022. – 5-120-betlar.

5 G'ulomov, S. Boshlang'ich sinflarda nutq madaniyatini shakllantirish metodikasi. Toshkent: O'qituvchi, 2019. – 44-68-betlar.